МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

Останні орли

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ
ІЗ ЧАСІВ ГАЙДАМАЧЧИНИ

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1990

мель при-
й Київ до
і й напасть.
матері го-
ки, і татари
ідами, щоб
тися Поль-
диновірців,
і за своє іс-
в, він почав
икі київські

ліття, відро-
, починаючи
сійські геть-
равославний
храмів у Пе-
і богородиці,
обні Антоній
40 році; і аж
; і нині, після

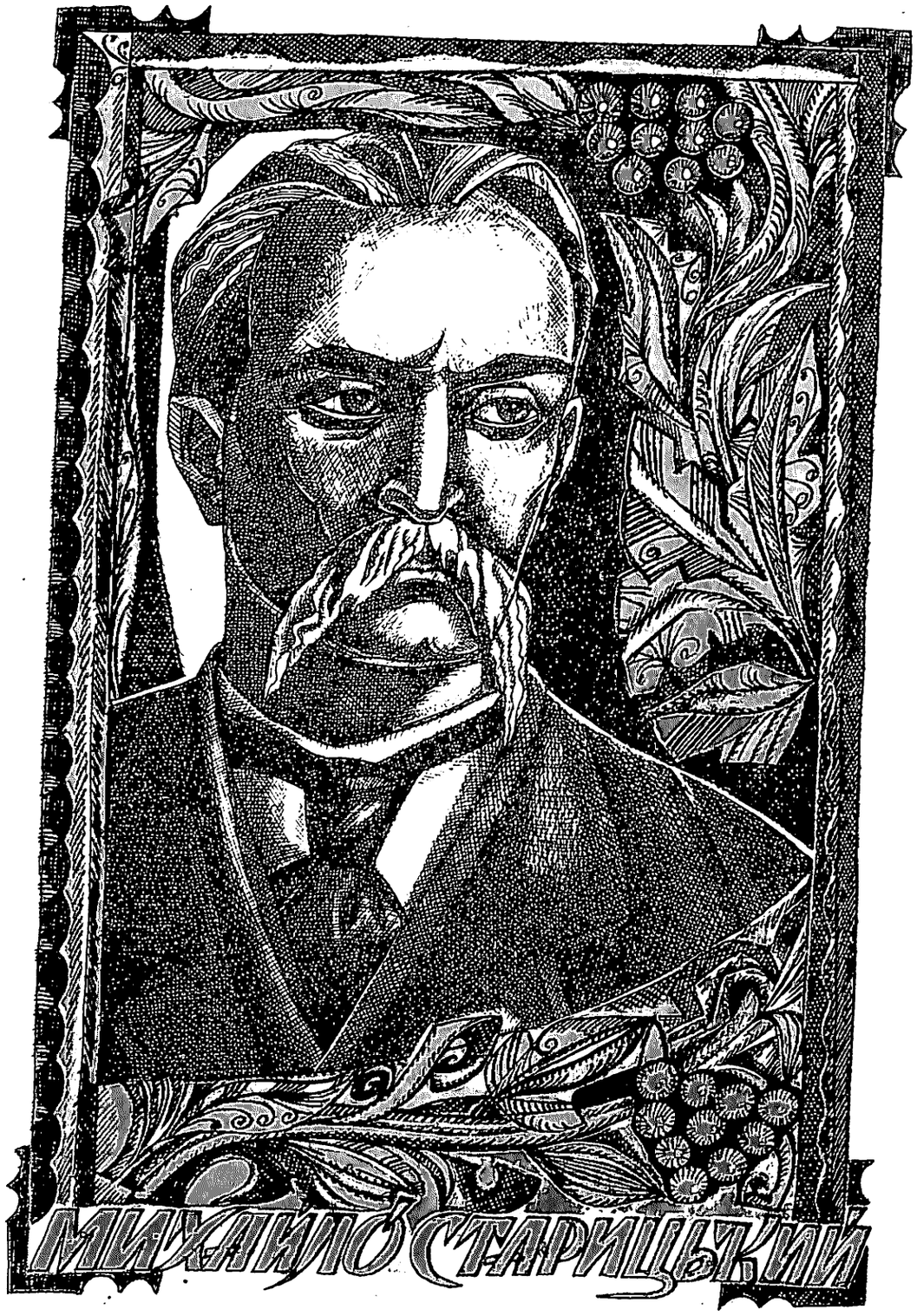

мель при-
й Київ до
й напасть
матері го-
ки, і татари
ідами, щоб
тися Поль-
диновірців,
за своє іс-
в, він почав
икі київські

ліття, відро-
, починаючи
сійські геть-
равославний
храмів у Пе-
і богородиці,
обні Антоній
40 році; і аж
; і нині, після

ББК 84Ук1
С77

Історична повість українського письменника-класика — широке полотно про Коліївщину, повстання українського народу 1768 року на Правобережній Україні під проводом Залізняка та Гонти проти польського панства і католицького духовенства. За своїм ідейним спрямуванням і трактовкою гайдамаччини твір близький до поеми Шевченка «Гайдамаки». Відтворюючи соціальні та релігійні конфлікти того часу, показуючи непримиренну боротьбу народу проти польської шляхти і католицького духовенства, автор багато уваги приділяє особистому життю своїх героїв. Сюжет твору динамічний, напружений.

Историческая повесть украинского писателя-классика — широкое полотно о Колиивщине, восстании украинского народа 1768 года на Правобережной Украине под предводительством Зализняка и Гонты против польского панства и католического духовенства. По своей идейной направленности и трактовке гайдаматчины произведение близко к поэме Шевченко «Гайдамаки». Воскрешая социальные и религиозные конфликты того времени, показывая непримиримую борьбу народа против польской шляхты и католического духовенства, автор много внимания уделяет личной жизни своих героев. Сюжет произведения динамичный, напряженный.

Переклад з російської
М. ШУМИЛА та Є. МИХАЙЛЮКА

Художник
СОФІЯ КАРАФФА-КОРБУТ

Текст подається за виданням:
Старицький М. П. Останні орли. К.: Дніпро, 1968

Редактор
К. Г. ЗОЗУЛЯК

С $\frac{4702640101\text{-}034}{M214(04)\text{-}90}$ 33-90

ISBN 5-7745-0208-2 (опр.)

© Софія Караффа-Корбут, 1990, художнє оформлення та ілюстрації

I

инуло сто років відтоді, як Богдан Хмель приєднав разом з іншими землями й Київ до Російської держави. Не одна буря й напасть прокотилися над сивою головою матері городів руських за це століття: не раз її грабували, палили, руйнували і поляки, і татари в шаленій боротьбі за цей ласий шматок; довго боролася й Москва з сусідами, щоб удержати в своїх руках цю дорогу святиню, й змушена була навіть поступитися Польщі Правобережною Україною, віддати до рук мучителям своїх кревних єдиновірців, аби тільки викупити Київ навіки. Тепер уже йому не було чого потерпати за своє існування,— захищений од зовнішніх ворогів, під опікою російських царів, він почав швидко розквітати й розвиватися; з пожарищ і руїн знов зводились великі київські святині...

Лавра, яка згоріла майже дощенту у двадцяті роки вісімнадцятого століття, відродилася знову з попелу, завдяки щедрим пожертвам монархів і монархинь, починаючи з Петра 1, а особливо завдяки щедротам Єлизавети Петрівни. Малоросійські гетьмани, запорожці, а також магнати великої й малої Росії, та й увесь православний люд, приносили щедрою рукою благостиню на побудову й прикрашення храмів у Печерську. Споруджено було мурований славетний храм Успіння пресвятої богородиці, велику соборну церкву, що існує й нині; її заснували ще 1073 року преподобні Антоній і Феодосій Печерські, а потім вона була вщент зруйнована татарами в 1240 році; і аж після двохсотлітнього запустіння її відбудував князь Симеон Олелькович; і нині, після

численних розорень мечем і вогнем, вознеслася вона з 1729 року сімома позолоченими банями до неба, прикрасилась чудовим живописом, возсіяла внутрішньою ліпотою. Незабаром, по закінченні храму, споруджена була 1745 року, на подив усьому світові, й велика дзвіниця, яка сягнула хрестом своїм хмар у небі й навіяла своєю надзвичайною величчю багато легенд. Праворуч і ліворуч од великої церкви уздовж просторого лаврського двору виросли одноповерхові мурованні будівлі келій і простяглись густі алеї черемхи, лип і безу; весь двір оточив високий мур, а в середині його з'явилося багато менших церков — святих апостолів Петра й Павла, святого Михайла, першого митрополита київського, святого Сергія, радонезького чудотворця, живоначальної тройці, святого Миколая та інші, а головний вхід прикрасився чудовою брамою.

По Святій горі серед виплеканих, пишних садів повитикалися зелені покрівлі кам'яниць; вся гора заблискотіла, немов зорями, золотими банями й святими хрестами, а велетень дзвіниця стала сторожем над усіма святинями й з вершини гори, з захмарної височини оглядає донині на півсотні верст околиці, що лежать біля її підніжжя...

Сповнилося пророцтво преподобного літописця: «Чи бачите гори сії, яко на сих горах возсіяє благодать божа, і град великий має бути, і церков багато має бути споруджено».

Так, Київ уже виблискував красою, й щасливі мешканці його тішилися під захистом святині й охороною єдиновірної держави спокоєм і безпекою; але поруч з Києвом, всього тільки за сімдесят верст, за польським кордоном знемагав і падав у боротьбі з ляхами й ксьондзами рідний, православний народ! В одірваній від своїх братів і славного Запорожжя Правобережній Україні почалося хиже, розбишацьке хазяйнування ненависників, винищувачів руського племені. Мов шуліки, мов гайвороння, налетіли звідусіль на безталанну, осиротілу Україну уніати, ксьондзи й пани; знову з'явилася на Україні страшна, кривава примара унії й почалася дика розправа...

Позбавлена єпископів і вищого духівництва, віддана в руки лише темних, безправних селян і майже таких самих сільських попів, бідолашна руська церква судорожно билася з латинськими катами й страшними панськими командами, що налетіли на неї. Мов підстрелена ластівка, тріпотіла вона й рвалася до рідного гнізда; та кордон польський відокремлював її від кревної святині... Тільки здалеку виблискував перед нею високо в блакитному небі золотий хрест лаврської дзвіниці. Близький, але недосяжний, він усе-таки пробуджував у серцях нещасних мучеників і віру, й надію,— і не вгасала вона багато й багато років!

З'явилися по всій Україні шибениці, вогнища, криваві палі, запалали православні церкви, стогоном і голосінням сповнилася рідна земля, та чим дужче шаленіли гнобителі, тим з більшою одвагою й самовідданою любов'ю боронив бідолашний люд свій убогий, принижений храм! Півстоліття тривала нерівна, згубна боротьба,— нарешті переповнилося гнівом і одчаєм серце народу, і спалахнуло востанне козацьке серце!

Мов ріка крізь прорвану греблю, ринули запорожці з Січі, зняли в народі страшні хвилі повстання й затопили кривавою повіддю всю Правобережну Україну. Кров'ю ворогів і своєю страдницькою кров'ю залили вони землю, але відстояли рідну церкву од злохижих ворогів і принесли свій хрест до київських святинь! Мир вашим тіням, темні, невідомі світові страдники; не дочекалися ви за життя пишних тріумфів, діставши в нагороду за подвиг терновий вінок, не залишили й імен своїх на скрижалях історії, але, як говорить єпископ Гервасій, «нелюдськими за віру стражданнями й терпінням перед усім християнським світом слави зажили, яку не зітруть віки, і з мучеництва вашого діло славне потече повістями, історіями у всі прийдешні віки».

Стояла рання, тепла весна... Яскраве сонце променилось і виблискувало на позолочених банях і хрестах печерських церков, обливало м'яким світлом сріблисті хвилі квітучих садів і лягало теплими тонами на уступах гір, що збігали до широко розлитого безбережною синявою Дніпра... В глибині небесної блакиті поволі пливли й танули прозоро-білі хмаринки. В повітрі повівало ніжними пахощами молодої зелені й меду... З садів линули співи солов'їв, а десь високо бриніла сріблиста трель жайворонка... Все було сповнене ніжними пестощами першої весни.

На широкому лаврському подвір'ї, викладеному кам'яними плитами, ряботіли мальовничими гуртками прочани: одні мовчки стояли, поскидавши шапки, коло паперті головного храму, інші сиділи навкруги пречудової дзвіниці, треті, посхилявшись на паркани, що відгороджували цілі алеї квітучої черемхи від церковного подвір'я, тихо розмовляли, а деякі просто, розсипавшись по схилу за кам'яним муром, лежали хто як хотів, підкріплюючи свої сили убогим сніданком і милуючись з височини сизою безмежною далиною лісів і широким плесом батька Дніпра, що розлився коло підніжжя гір; тільки в час благовісту вставали з своїх місць чисто всі прочани, побожно хрестилися й потім знову починали проміж себе тиху розмову; на подвір'ї стояв стриманий гомін, як ото бджоли гудуть, повилітавши навесні з вулика...

— Ой, лишенько! — не вгавала від подиву й захоплення молоденька, з гарним овалом личка й великими чорними очима дівчина, задираючи вгору свою голівку, уквітчану золотистою кульбабою й ліловими фіалками, щоб роздивитися хрест на дзвіниці.— І хто міг побудувати таку дзвіницю? Висока, височенна... Такого високого немає ні дуба, ні явора! Оно хрест аж за хмари ховається...

— А хто б же міг таке чудо та диво збудувати,— звичайно, святі! — промовила до дівчини літня жінка в намітці.— Будували сю дзвіницю дванадцять братів, будували, молилися й постилися; тільки що збудують за рік — а воно і ввійде в землю, що вибудують — а воно і ввійде... Так-ото п'ять літ минуло. Один брат не витримав, кинув і пішов собі; може, він не дуже постився абощо... тільки не витримав... а одинадцять братів заходилися молитися ще дужче та й почали на шостий рік будувати баню, а на ній золоте яблуко й хрест... Збудували, ченці і владика освятили все, а люди цілу ніч стояли на колінах та молилися... І що ж би ви думали? — звернулася оповідачка до всіх слухачів, що стовпилися коло неї.— На світанку вся дзвіниця вийшла з землі і вперлася хрестом у самі хмари...

— Господи, спаси й помилуй! — побожно зашепотіли слухачі.

— І всі, кажуть, ці брати, що будували дзвіницю, в печерах? — поцікавився молодий, схожий на дівчину, парубок у простій, але гарно пошитій свитці.

— Там, тамечки всі до єдиного,— пояснила стара прочанка.— Одинадцять братів присвятилися й лягли рядочком у склепі печерному, а дванадцятий довго поневірявся по білому світі та каявся, а наостанку прийшов-таки помирати в Київ, прийшов і одразу до братів, що лежали вже нетлінні, та так тісно між стінами, що й місця не зоставили... От він, дванадцятий,— до них: «Що ж ви, брати мої любі, не зоставили мені, дванадцятому, місцечка та найменшого брата до себе не пустили?» І як він це сказав, так одразу одинадцять братів зсунулися ще щільніше й пустили

дванадцятого до стіни: він зараз же ліг і преставився; тільки права нога не помістилася — мусив зігнути її...

— Ох, прости, господи, наші гріхи! — зітхнули жінки в білих намітках,— через те їх і звали «білоголовими».

— Ох, та й гарно ж тут, у святому місті,— рай раєм! — захоплювалася молода дівчина.— Куди не глянь — усе чудо та диво! І очей не одірвеш, а серце так і завмирає...

— Ти, дівонько, ось що скажи,— обізвався старий козак на дерев'янці, спираючись на милицю,— вільно тут усім молитися православним по рідному нашому благочестю, ніхто грецької віри не утискує, ніхто церков не руйнує, а ще прикрашає, і множаться вони щедротами царів і цариць православних,— від того й благоліпно тут усе.

— Так, так! — обізвалися на ці слова старіші прочани.— Тут благодать... а в нас... Хіба в нашому богом забутому краї можуть удержатися православні церкви? Прокляті уніати та ляхи палять їх, повертають на костьоли, а то й на стайні, хліви...

— Ох, так уже напосілися на нас напасники, гвалтівники, насильники наші, що кінець усім приходить,— втрутилась у розмову одна молодиця з виразистим гарним обличчям і блискучими від гніву очима.— Накинулись на нас, як скажені собаки... Оно в нас, у Погребищі, церкву розвалили, батюшку повісили, титаря посадовили на палю, багатьох замордували, скалічили, майже все містечко спалили.

Усі похмуро замовкли.

— Матір божа! — сплеснула руками молода дівчина, збліднувши, як полотно, при слові «титар», і звернулася пошепки до парубка: — У мене, Петре, й душі немає за нашого тата: і вони ж титар!..

— Що ти, Прісю? — здригнув і парубок від тривоги.— Таке вигадуєш! Де Погребище, а де Лисянка?

— І ви попустили таке безправ'я, таку наругу? — обурився нарешті старий козак.

— Та з того й пішло,— пожвавіла молодиця,— начальник лядський їздив ото по економіях, ганяв по ревізії... обдирав нещасних селян і забирав у наших попів землі та оддавав їх ксьондзам... Ну, так от заїхав він, на лихо, і в наше містечко, а за ним і жмикрутів-панів наїхала сила. От прибули, собаки, й заходилися грабувати, гвалтувати. Що тут у світі божому робити? Мало людей у селі: молоді то на роботи пішли, то економи навмисне розіслали їх по далеких селах, а дома зосталися самі хворі, та діди, та жінота, та малі діти... Зібралися ми, руки ламаємо, а відсічі дати проти гвалту-насильства не можемо... А тут ще панські отамани ходять по хатах і загадують — кличуть до панського двору гарних дівчат і молодиць... Ну, всі були спершу заголосили і намірилися в ліс утікати... Та от знайшлась молодиця,— якось затнулась і загадково посміхнулася оповідачка,— знайшлась і одрадила: «Однаково,— каже,— переловлять і закатують... Ми краще підемо та за потіху — потішимось і самі... хоч і закатують потім — так недаремно!»

— Ну, ну! — зацікавилися розповіддю слухачі й приступили ближче.

— Ну й пішли... прости наш гріх, Лавро свята,— перехрестилася молодиця, низько вклонившись у напрямку храму.— До ранку всі чортові пани були передушені, а наших і слід завіяло!.. Один тільки начальник їхній утік... прогавила якось Одарка... Ех, у мене б не втік,— додала молодиця з погрозливим рухом.

— Козак-молодиця! Любо глянути! — схвально вигукнув хтось у шапці з випущеним червоним верхом.— Ну й що ж?

— Та отож,— кинула йому, блиснувши очима, молодиця,— потім налетіла команда та й розправу вчинила по-розбійницькому.

— Та ви б сюди до нас тікали,— подав голос якийсь чоловік середнього віку, в довгій коричневій свитці, підперезаній широким зеленим поясом, як видно, міщанин,— у нас просторо й вільно, та й сама ясна цариця всіх православних закликає до себе... указом.

— Авжеж, на неї, неньку, тільки й надія! — обізвалися жінки, а чоловіки зітхнули.

Майже од самої дзвіниці до головної паперті стояли рядами старці й каліки: цих останніх було найбільше, і дивно, що здебільшого вони були без правих рук і без лівих ніг; ці нещасні, покалічені, певно, рукою ката, спиралися на одну милицю і на дерев'янку, прив'язану ремінцями до кульші. Далі, за цією групою, стояли теж каліки, тільки ноги в них не були поодрубувані, а лише зігнуті й поприв'язувані до дерев'янок, зате в багатьох одрізані були вуха або носи, повикручувані руки й вивернуті повіки очей.

Коли поблизу не було прочан, серед калік знімався тихий, стриманий, але буркотливий гомін. Це сперечалися за місця.

— Ти чого сюди вліз? — виштовхував милицею якогось нового прибульця сусід.

— А що, братці? — обстоював той своє місце.— Се дім божий, тут усі рівні... Коли Христовим іменем просимо, то які вже привілеї?

— А такі,— бурчав сусід,— що не лізь у чужий хліб; тут у кожного своє місце, можна сказати, вибите ногами.

— А хіба ти платиш за нього?

— Плачу.

— То й ми дамо, що належить, а місце і я витопчу... Тут усі рівні і перед богом, і перед людьми...

— А коли рівні, то й ставай отам у хвості!

— Ех, господи! Вже й без того нас порівняли ляхи, позначивши однаково, а вам усе-таки хочеться привілеїв.

А в гурті менше покалічених точилися зовсім інші розмови.

— Ну, що нового приніс Корито? — допитував високий, з перекошеним обличчям старець свого сусіда.— Звіра в Мотронинському немає?

— Є два добрі барлоги, і в Лебединському знайдеться,— відповів той тихо,— та полювати поки що трудно.

— Не прибуває Степовий,— зітхнув третій,— а тенета розставлені.

— Корито каже, що через Буджак стежка протоптана, чи що, звідти ждуть красного звіра.

— То, виходить, і на влови? — вигукнув косоокий.

— Псюрників розвелося...

— Що ж, з них би й почати...

— Ех, сверблять руки, старцювати набридло! — зітхав високий старець і, наглядівши пана або міщанина, що виходили з церкви, починав жалісно тягнути:— Подайте, милостивці, подайте нещасному старцеві, мученикові за віру православну, християнську. Подайте за упокій родителів ваших, за свої душеньки, за прощення гріхів і за здравіє.

Слідом за заспівувачем підхоплював хор жебраків і супроводив обивателя, аж поки він не проходив крізь стрій простягнутих рук і не зникав за брамою, де теж іноді перекочувався, завмираючи акордом, хор інших, не допущених на церковне подвір'я старців.

За головним храмом, під мурованою високою стіною, в затінку розкішних лип сидів гурт селян середнього віку, худих, обшарпаних, і провадив тиху розмову з поселенцем Слобідської України.

— Кажу вам, добрі люди,— переконував правобережних селян добре одягнутий слобожанин,— всі переходьте на Слобожанщину, в нас усякі пільги й придоби... перше, всі однієї віри, й ніхто тобі не боронить молитися, а друге — добрі землі й займанщини — скільки оком сягнеш! Жидів теж у нас нема.

— А цариця як,— чи буде за нас заступатися, старшині кривдити не дасть? — допитували недовірливо лівобережця.

— Аякже! Сама закликає, та ще б не заступалася? Недарма ж і звуть її матінкою!

— А що ж, брати панове,— звернувся старший до своїх односельців,— хоч і як нам шкода рідні гнізда залишати, та коли розвелося там пекло, то що ж нам — без кінця терпіти, бути лядським бидлом?.. Перейдемо туди, під охорону православної цариці, під її ласкаву руку.

— Не інакше, як туди, до своїх: немає другої нам дороги! — дружно обізвалися всі.

— Ви подавайтеся зі мною,— радив слобожанин,— та виберіть, облюбуйте землю... а потім і рушайте з богом!

— Правда, що з богом! — зауважив старший.

— Без нього не проберемося й до Дніпра: скрізь розставлена сторожа і переселенців та втікачів ловлять і б'ють, як собак...

В цей час пролунав з високої дзвіниці удар дзвона. Густий низький звук застогнав у повітрі тремтливим гудінням і полинув перекатами в синяву задніпровських борів. Одразу примовкли всі прочани, повставали й побожно почали хреститися. За першим ударом дзвона пролунав другий, третій... Благовістили на «Достойно».

Тим часом з нижніх печер підіймалася нескінченними дерев'яними сходами на гору, до Лаври, нова юрба богомольців. Попереду йшов у багатому, блискучому запорозькому вбранні ставний, кремезний козак середнього віку, при квітучому здоров'ї; обличчя козакове не вражало красою, але хто хоч раз бачив ці сповнені енергії й життя риси, ці полум'яні, іскристі очі, цей орлиний ніс і розмаяні вуса,— той ніколи не міг забути їх. І постать, і хода цього значного козака, і всі рухи його виказували владну силу, яка одразу скоряла всяку волю, а погляд його темних очей був такий гострий, що пронизував до найпотаємніших куточків серця й примушував його тривожно битися...

При появі цього запорожця по всіх гуртках пробігло помітне пожвавлення.

— Залізняк! Полковник Залізняк!..— загомоніли по дворищу, і всі попідводилися, щоб глянути на славного запорожця.

— Яким вітром? — спитав запорожця, що проходив повз нього, старий козак у шапці з висячим червоним верхом.

— Низовим, Свириде! — усміхнувся той ледь помітно.

— Гай, гай!... Здається, у вас той вітер затих... а верхній усе дме... північний...

— Поки не потягне з моря...— моргнув вусом запорожець і пішов далі.

Серед інших вискочила наперед і цікава Пріся, потягши за собою й парубка, котрого вона звала Петром.

— Та куди ти, дзиго? — опирався той.

— Залізняк оно йде, бачиш? Залізняк, січовий полковник, лицар, про якого тато багато розказували...

— Ага, ага! — зацікавився й хлопець.

— Ох, який же він, братику, славний!.. Наче сонце сяє, і жупан на ньому який пишний, мов на ясновельможному панові...

Залізняк, помітивши гарненьку дівчину, що не відривала від нього погляду, спинився й, на превеликий страх її й збентеження, заговорив до неї.

— Звідки ти, дівчино люба? — спитав її ласкаво Залізняк.— Видно, не тутешня?

Пріся зашарілася й опустила очі.

— З Лисянки, вельможний пане,— відповів за неї парубок.

— З Лисянки? Що недалеко від Мотронинського монастиря? Так, так... Бував не раз там, а батюшка у вас, здається, отець Хома?

— Вони, вони і є, я в них тепер служу...

— Це добре. А ти, юначе, родич їй?.. Чи, може, просто до серця? — кинув лукавий погляд лицар на дівчину.

На цей жарт запорожця ближчі з цікавих, що товпилися навколо, засміялися, а парубок, гордо вирівнявшись, відповів:

— Я, пане, брат їй рідний.

Залізняк подивився на нього пильно.

— Мабуть, що й правда... а чиї будете?

— Данила Кушніра, титаря лисянського...

— Данила Кушніра?.. Знаю... Тож-то сестра твоя й пригадала мені когось близького... так живий ще старий Данило?

— Хвалити бога, живі,— насмілилась врешті докинути своє слово й дівчина.

— Радий, радий, моя маківко... Кланяйтеся йому од Максима, якщо пам'ятає.

— Тато вас, вельможний пане, мало не щодня згадують,— відповіла вже сміливіше Пріся.

— Спасибі, сердечне спасибі! Перекажи йому, що обов'язково заїду в Лисянку побачитися з ним і з отцем Хомою.

І Залізняк, кивнувши головою, попрямував повз старців і калік до цвинтаря. Старці давно вже чекали своєї жертви, і ледве до них наблизився Залізняк, як вони, попростягавши руки, заголосили всі разом свою звичайну пісню, пересипаючи її улесливими епітетами, зверненими до благодійника, що йшов повз них:

— Преславний лицарю, заступнику наш, благодійнику наш, захистку наш, батьку наш, славонько наша!

— Не вийте, всім дам! — гукнув запорожець і, дивлячись на всіх цих калік, з болем у серці й тремтінням у голосі додав: — Ех, ви, сердешні! Один до одного: без лівих ніг і без правих рук... Яке лихо вас так порівняло?

— А те саме,— похмуро відповів один з калік,— котре повернуло весь наш край на руїну...

— Напевне, велике то лихо, коли цілий край не здолав його?

— Здолали б... та бог одвернувся... Покровителі перев'язали овець та й кинули їх на загибель.

— Якщо всі вівці — то туди їм і дорога! — гостро відповів запорожець і захотів відсипати старцям у жмені мідяки.

Усі притихли, ждучи своєї черги, а ті, що одержали милостиню, дякували жертводавцеві теплими побажаннями — зичили й здоров'я, і всяких гараздів, і втіхи для душі, й царства небесного.

Коли Залізняк підійшов до менш покалічених, то окинув усіх пильним поглядом із двозначною усмішкою.

— А, та тут, здається, й старі знайомі є,— примружився він, приглядаючись то до одного, то до другого обличчя.

— А є, пане полковнику, батьку Максиме! — відповів старець з перекошеним обличчям.

— А що тебе покалічило?

— Недоля та неволя.

— А чого ж ви їх не сідлаєте?

— Бджоли матки ждуть...

— Від ченців?

— І од ченців, коли в степу вивелись...

— Ой чи так? — кинув запорожець оком на ряди старців.

— А так!

— Скажи краще, що бджоли перевелися на ос.

— А в степу, пане, чи не завелися шершні? І пролетіти бджолі тепер важко.

— Шершні, брате, тільки про людське око... а коли що... то й гайда!

— Ех, батьку, коли б твоє слово...

Щедро обдаривши всіх, Залізняк швидкою ходою подався до головного входу в Лавру.

Увійшовши до храму, він підійшов доченця, що продавав свічки. Той, побачивши полковника, зблід і опустив очі.

«Що це? — подумав Залізняк, придивляючись до зніяковілогоченця.— Гра уяви, нечувана подібність чи якийсь дивовижний випадок? Щоб славний козак Найда, краса й гордість усього Запорожжя, його улюблений хорунжий, котрого два роки вже вважали загиблим, опинився нараз тут ченцем у монастирі? Ні, ні, цього бути не може! Це помилка, неймовірна схожість... Проте чому ж чернець так страшенно зніяковів?»

Незважаючи на те, що кругом них товпилися люди, Залізняк вирішив зараз же з'ясувати свій сумнів. Натовп уже був відтіснив його від того підвищення, на якому стояв молодий чернець, що продавав свічки, але Залізняк знову проштовхався до нього й промовив зовсім тихо:

— Отче! Даруй, але обличчя твоє так нагадує мені мого покійного друга, що не можу я заспокоїтися... Скажи мені, чи не брат ти, чи не родич славному запорожцеві Найді, чи, може, ти воістину сам він, врятований від смерті божим чудом?

Почувши ці слова запорозького полковника, молодий чернець поблід ще дужче, якусь хвилину, здавалося, він вагався, не знаючи, що відповісти... Та ось опущені його повіки здригнулися, підвелися: на Залізняка глянули темні сумні очі молодого ченця, і серце в запорожця стислося від цього погляду.

— Ти впізнав мене, пане полковнику,— відповів чернець тихим голосом.— Я і є той самий запорожець, котрого називали в мирі Найдою.

Якби тепер чернець схотів навіть відмовитися від свого імені, то Залізняк признав би його по самому лише голосу, так добре йому знайомому.

Бурхлива радість сповнила його серце.

— Так це ти, любий, коханий мій, брате мій! — майже голосно скрикнув він,

забуваючи, що кругом них товпляться люди, які почали вже звертати увагу на цю цікаву сцену.— Стривай, стривай, але що ж трапилося? Що примусило тебе кинути шаблю й надіти цю чорну рясу?

— Тут не місце, не час, пане полковнику...— з зусиллям відповів молодий чернець, але голос його затремтів і урвався.

— Та хоч одне слово... Яким побитом ти опинився тут? Чого? Чому?

— Потім... потім,— уривчасто промовив чернець, показуючи очима Залізнякові на юрбу прочан кругом.

Справді, їхня коротка розмова привернула до себе увагу людей.

Залізняк поспішив одійти набік, але так, щоб не згубити з очей молодого ченця. До слуху його долинули гармонійні звуки, що врочисто розливалися по церкві, почувся шум від руху багатолюдного натовпу, який ставав навколішки... Залізняк машинально перехрестився, але молитва не заворушилася в його душі. Несподівана зустріч з дорогим товаришем, котрого він давно вважав загиблим, перевернула нараз усі його думки і сповнила груди і радістю, і тривогою, і подивом.

Отже, цей блідий і суворий чернець і є той самий запорожець Найда, котрий два роки тому пропав безвісти з Січі? Що ж могло примусити цього славного звитяжця сховати своє палке серце під холодними складками чернечої ряси?

Яка таємниця ховається в його суворому й сумному погляді, раніше такому відважному, гордому й сміливому?

Залізняк задумався. Йому було відоме все життя Найди, і ніщо в цьому житті, здавалося, не могло провіщати такого сумного кінця. Він знав Найду майже з дитячих літ: запорожці, які брали участь в одному з гайдамацьких походів, знайшли десь цього хлопчика ще зовсім маленького й забрали з собою в Січ, де він став незабаром загальним улюбленцем. Хлопчик ріс, розвивався і виявляв усе більше й більше здібностей до військових наук і письма. Запорожці вирішили відправити його для вищої науки до Києво-Братської академії. Молодий запорожець звернув і в академії на себе увагу ректора своїм бистрим розумом і неабиякими здібностями; та душа його рвалася до рідного Запорожжя і військового життя. Дійшовши до філософії, юний Найда покинув академію і втік на Січ, де всією душею захопився військовими подвигами.

Усе Запорожжя, починаючи від кошового і кінчаючи останнім кашоваром, полюбило Найду, як рідного сина, і за його одвагу, і за його щиру козацьку душу, віддану вірі, батьківщині й товариству. Залізняк, бувши вже о тій порі курінним отаманом, запросив Найду до свого куреня й записав його бунчуковим товаришем, і молодий звитяжець незабаром прославився на всю Україну своїми блискучими подвигами — і в сутичках з татарами, і в таємних гайдамацьких наскоках на Польщу.

І несподівано цей герой, на якого покладалися такі горді надії, кидає все, відмовляється од світу й замикається за монастирською стіною?

Залізняк глянув у бік Найди.

Незважаючи на зовнішній спокій, видно було, що чернець боровся з сильним душевним збентеженням: руки його тремтіли, він раз у раз випускав то свічки, то гроші, які йому давали богомольці; на блідому обличчі його то спалахував, то згасав тривожний рум'янець. Здавалося, в цю хвилину він був так само далекий від молитви, як і Залізняк.

І звідки могла з'явитися в цьому палкому серці ненависть до життя й прагнення до чернечого сану? Звідки?

Залізняк ще раз пробіг у думці всі відомі йому факти з життя Найди і не знайшов у них відповіді на своє запитання. Років зо два тому Найду було послано від Запорозького війська до Глухова, у гетьманську канцелярію, та в інші місця з листами до значної козацької старшини. Пробув він там місяців два і без пригод повернувся назад. Правда, пригадалося Залізнякові, повернувся він трохи заклопотаний чи засмучений, але не більше. Потім він пішов з гайдамаками в Польщу, та там і пропав.

В одній сутичці з ляхами, коли перевага виявилась на боці поляків і гайдамакам довелося рятуватися втечею, Найди не стало. Його шукали товариші скрізь, але марно, і всі подумали, що Найду наздогнали ляхи і вбили. І нараз ця зустріч!

Залізняк почав з нетерпінням чекати закінчення служби. Чекав він недовго. Незабаром почувся голос ієромонаха, що промовляв слова останньої заамвонної молитви. Люди заворушилися; одні пішли до виходу, інші почали проштовхуватися вперед, щоб поцілувати хрест. Залізнякові довелося пустити в хід свої могутні плечі, щоб проштовхатися до дверей. Догнав він молодого ченця вже на паперті. Той, як видно, чекав його.

— Мені треба поговорити з тобою, друже мій коханий, зараз, негайно,— звернувся Залізняк до Найди, пильно дивлячись йому в обличчя.

— Радий бачити тебе, пане полковнику,— відповів чернець, потуплюючи очі.

— Але тільки поговорімо без свідків. Є в тебе окрема келія?

— Є, прошу пана полковника іти за мною.

Найда показав рукою на ряд довгих одноповерхових будинків з маленькими гратчастими вікнами, що тяглися по обидва боки монастирського двору, і сам пішов уперед; за ним рушив Залізняк. Їм довелося пробиратися крізь густий натовп прочан, що заповнив весь монастирський двір.

Мовчки йшов Залізняк, поринувши в свої думки, як нараз дзвінкий голос почувся ззаду і примусив його зупинитися.

— Братику, братику! Дивись, онде знову той самий запорожець, що розмовляв з нами! — долинув до його слуху молодий жіночий голос.— Господи, який же він і гарний, і страшний!

Залізняк оглянувся й зустрівся з захопленим поглядом Прісі. Вони з братом стояли тут же, осторонь від інших прочан, і дивилися, як виходили люди з церкви.

На суворому обличчі Залізняка з'явилася ласкава усмішка.

— Страшний? — промовив він весело, підходячи до Прісі.— Ну, на ось тобі цю абищицю, щоб пам'ятала «страшного»,— він зняв з свого пальця перстень і дав його дівчині, що так і зашарілася.— А тобі, парубче,— додав він,— я подарую, як заїду до вас, шаблю на ворогів і напасників наших. Кланяйтеся ж там од Залізняка, од Максима, панотцеві Хомі й своєму татові.

Сказавши це, він квапливо рушив за Найдою.

Підійшовши до довгої будівлі, молодий чернець відчинив низенькі надвірні двері, й Залізняк слідом за ним увійшов до невеликої напівтемної келії.

То була тісна, низька кімната з малесеньким гратчастим вікном і склепінчастою стелею. У кутку, праворуч від дверей, стояв сяк-так збитий тапчан з кинутим на нього снопом соломи; біля віконця притулився такий же збитий з дощок стіл, на якому лежали дві-три книги в шкіряних товстих оправах і велика проскура. В кутку перед образом блимала лампадка; два грубих дерев'яних ослони доповнювали убогу обставу келії. Усе в ній було таке суворе і вбоге, таким холодом віяло від її білих огоялених стін і від сірої кам'яної підлоги, що серце Залізнякові стислося при думці, що його юний товариш доброхіть ув'язнив себе в цій тісній домовині.

Схвильований, приголомшений, він мовчки спинився посеред келії. Чернець помітив, яке враження справило його житло на Залізняка.

— Сідай, пане полковнику,— промовив він, показуючи на ослін,— будь дорогим гостем, даруй тільки, що нічим мені тепер пригостити тебе, як бувало колись.

— Ех, яке там пригощання! — з сумом промовив Залізняк.— Дай обняти тебе щиро, міцно, по-козацькому, дай притиснути до серця!.. Отак, отак! — примовляв він, стискаючи Найду в обіймах і гаряче пригортаючи його до своїх могутніх грудей.— Подумай тільки, два роки тебе оплакувала вся Січ, усе Запорожжя, два роки вважали, що ти загинув! А ти хоч би словом озвався!..

— Знаю... але я не міг...

— Не міг? Ех, ех, отак діти про матір пам'ятають! Та розкажи, голубе, що приключилося з тобою? Як ти потрапив у монастир? Я й розуму не доберу... в мене мозок горить... Я ж тебе, як рідного брата, люблю, та й усі, всі...

Слова Залізняка схвилювали й зворушили ченця; в очах його засвітилася ясна радість, а обличчя зашарілося. Від глибокого хвилювання йому перехопило подих...

— Врятувався од ворогів і сховався в цій обителі,— промовив він з зусиллям.

— То ти, виходить, сховався тільки на час під цією чорною рясою від переслідування панів? — радісно запитав Залізняк.

Якусь хвилину Найда мовчав, потім підвів поволі голову й промовив хоч тихо, але твердо, не опускаючи очей перед поглядом Залізняка.

— Ні, пане полковнику, я вирішив не скидати її відтепер ніколи.

Залізняк мимохіть відсахнувся.

— О господи! — скрикнув він із щирим смутком.— До чого ж ти дожилася, нещасна Україно, коли найкращі сини твої цураються тебе й лишають на загибель!

— Не цураються й не лишають, батьку,— поквапно мовив Найда,— і за монастирською стіною можна послужити вітчизні й вірі...

— Ха-ха-ха! — злим сміхом перебив його Залізняк.— Жартуєш, друже! Ти служитимеш постом та молитвою собі, а не Україні! А ляхи тим часом поневолять народ, повернуть всіх у під'яремних волів, заведуть силоміць в унію, знищать доброчестя, поруйнують наші храми! Де прихилить голову тоді наш нещасний народ? Ні, ні, не так ти думав раніше, не так говорив! Не час тепер для посту й молитви!

Голос Залізняка зазвучав грізно й суворо.

— Воістину настав час, коли не тільки козаки, а й діти повинні оперезатися мечем і виступити на брань!

— Для чого, навіщо? — зітхнувши, запитав чернець.

— Навіщо? — перепитав Залізняк і подивився на Найду сповненим обурення поглядом.— Чи я одбіг розуму, чи твоє серце замерзло в грудях! На те, що коли ми й тепер не згуртуємося й не візьмемо в руки меча, то наша Україна загине навіки!

— Вона й так приречена на загибель,— тяжко зітхнув Найда.— Немає звідки ждати допомоги... остання надія згасла!

— Тим паче, тим паче повинні ми зібрати всі сили, щоб підтримати вітчизну, оборонити її од ворогів, не допустити до загибелі.

— Даремно! — з грудей Найди вирвалося вже не зітхання, а болісний стогін.— Даремно, пане полковнику,— сказав він знову похмуро,— не буде з того пива ніякого дива! Я сам раніше сподівався, сам вірив, а тепер бачу, що ніхто нам не допоможе, ні нам, ні Україні, ніщо не врятує нас!.. І самі ми нічого не вдіємо, і люд наш нещасний захлинеться у власній крові. Ох, пане полковнику! Немало пережив я горя,

поки переконався в тому... Що можуть зробити наші поодинокі гайдамацькі повстання?

— Які це повстання? — перебив його Залізняк.— Розправа з панами і з жидами — та й годі! І то тільки там, де заллють уже через край сала за шкуру.

— Ну, а іншого повстання вже тепер чекати даремно: знесиліли всі, збезлюднів край... козацтво винищене.

— Та й Польща ж здрібніла.

— Одна тільки надія була і в мене, та, мабуть, і в усіх, на Росію, але надія ця марна! — з смутком провадив далі Найда.— Коли мене посилав пан кошовий до козацької старшини і до гетьмана в Глухів, тоді я зрозумів усе й збагнув, що надії немає: Росія зв'язана з Польщею мирним договором, та там тепер і не на часі діла ці... а без неї й без Запорожжя не приведуть ні до чого гайдамацькі наскоки...

— То що ж, по-твоєму,— гнівно перебив його Залізняк,— скласти всім руки й дивитися, дожидатись, як покінчать ляхи з нашою вірою, і з волею, і з народом?

— З богом, пане полковнику, не сперечатися. Душа шукає волі й визволення, а не буйних наскоків, коли ж немає на перемогу надії, коли прирік сам господь нас на загибель, треба скоритися його волі...

— Звідки ти знаєш, ченче, ту господню волю? Господь милосердний: він лихом тільки випробовує нас! Скоритися?.. Не для козака вигадане це слово! — грізно мовив Залізняк.— І ганьба вічна тому, хто промовить його! Поки серце б'ється в грудях, поки очі дивляться на світ божий, не скориться козак ляхові. Ніколи! — він з силою вдарив себе в могутні груди й говорив далі гаряче й обурено: — Правда, тепер тяжко, та чи не гірший час був за славної пам'яті гетьмана Богдана, а пощастило ж йому підняти всю Україну й вирватись з лядської неволі!

— То був один час, пане полковнику, а тепер настав інший. То були ми і все Запорожжя підвладні одній Польщі, а тепер нас жменя, а Росія не почне з Польщею війни.

— Не треба їй і починати її! Упораємось і самі! Блаженної пам'яті цар Олексій не йшов на Польщу війною, а коли гетьман Богдан приєднався до царя Олексія, тоді він прийняв усю Україну під свою руку, то може таке бути й тепер...

— Була тоді, кажу знову, ціла Україна, а тепер тільки правий берег без Запорожжя, без лівобережних козаків...

— Була тоді й стара, славна Польща з Жолкевськими, Лянцкоронськими, Потоцькими, Вишневецькими, а тепер... тепер зосталося тільки панське падло з Зайончковськими та Тхоржевськими!

— Був тоді, пане полковнику, і гетьман Богдан, котрий зумів поєднати весь народ...

— Так, був гетьман, богом даний, а хто тобі сказав, що не дасть нам господь і другого такого? Може, є голова, може, осяяв уже її господь святими думками,— голос Залізняка зазвучав якось особливо сильно й грізно,— може, жде вона тільки часу...

— Щоб пообрубували їй руки,— перебив його Найда.

— Якщо їх буде тільки дві, а якщо їх набереться сто тисяч, тоді...

— Не набереться! Без Запорожжя, без Росії не повстане весь народ, бо вже стомили його всі утиски-муки, вмерла вже й надія.

— Авжеж, якщо найкращі сини одійдуть од нього, залишать на смерть, на поталу,— гнівно промовив Залізняк,— а якщо всі з'єднаються, стануть, мов скеля, навколо одного прапора, тоді й кволі стануть міцні, й вівці перекинуться на левів,

і в горлиць повиростають кігті... Ні! — Залізняк стукнув кулаком по столі з такою силою, що важкі його ніжки заскрипіли й похитнулися.— Ще поборемось з ляхами! Надія в нас, та не зарікаюся побачити й допомогу. А щодо Запорожжя, то сам відаєш, що серцем воно незмінне... А коли що... то на всяку ж криву дірку,— каже приказка,— знайдеться й кривий кілок. Якщо тільки це примусило тебе піти в монастир, ти повинен кинути його й повернутися зі мною на Січ! Живий бог і жива душа наша!

При останніх словах Залізняка якась сумна хмарка набігла на обличчя молодого ченця; тяжке придушене зітхання вирвалося з його грудей і завмерло в тиші, яка нараз закралася в сувору келію.

— Ні, пане полковнику,— промовив чернець після хвилинного мовчання,— прости мене сам і проси простити все наше славне товариство. Нехай борються ті, в кого є й сила, і надія, і віра, а я — мрець, умерла моя душа, і не людині воскресити її!

— Вона воскресне, воскресне, кажу тобі! — скрикнув Залізняк, підводячись з місця.— Ця темна келія, ці похмурі печери, пости й молитви заглушили в твоїй душі надію. Скинь тільки оцю страшну, чорну рясу, вирвись із цієї душної келії на світлий простір, дай війнути тобі в обличчя нашому вільному степовому вітру — і надія знову повернеться до тебе: вона є, кажу тобі.— Залізняк підійшов до Найди, нахилився до нього й заговорив: — Терпіння всюди вичерпалося; народ кругом — як порох, для бочки пороху досить і однієї іскри, іскра знайдеться... вона вже...

У цей час легенький стук перервав його слова. Залізняк одразу урвав свою мову й хутко відійшов до вікна.

Найда підвівся з місця й одчинив двері.

У келію зайшов молодий монастирський служка. Шанобливо вклонившись Залізнякові, він промовив звичайне вітання і сказав, що превелебний отець архімандрит печерський просить пана полковника до себе на трапезу, що з міста Києва прибули архімандрит Мотронинського монастиря і ясновельможний пан генеральний обозний Свічка з дочкою, що всі вже в трапезній і ждуть тільки пана полковника.

— Гаразд,— відповів Залізняк, глибоко переводячи подих.— Іду. А з тобою, друже мій, я не прощаюсь,— промовив він, обертаючись до Найди.

І нараз зупинився здивований, вражений раптовою зміною, що сталася в ньому. Молодий чернець стояв коло дверей білий як полотно, тримаючись за стіну рукою. Здавалося, коли б не ця підпора, він не зміг би встояти на ногах. Чорна ряса підіймалася на його грудях високо й поривчасто.

— Не прощаюся,— сказав знов Залізняк, опускаючи свою руку на плече Найди.— Побачимося ще раз і поговоримо про все.

Молодий чернець нічого не відповів,— здавалося, він навіть не чув цих слів. Залізняк глянув на нього, з сумнівом похитав головою і, взявши з столу свою шапку, вийшов слідом за служкою на монастирський двір.

Як тільки двері за ним зачинилися, глибокий, тяжкий стогін вирвався з грудей ченця, і, закривши обличчя руками, він знесилено сів на свій дерев'яний тапчан.

II

У просторому, але суворо чернечому помешканні настоятеля Печерського монастиря сиділи вже за столом, у трапезнім покої, запрошені гості. Мурований двоповерховий будинок, де були архімандритські покої, стояв осібно праворуч від

Лаври, він притулився на схилі гори, що спускалася до Дніпра крутими терасами, порослими виноградниками та квітучими фруктовими деревами, і тонув у їхніх сріблисто-рожевих хвилях.

Архімандритська трапезна була невеликою кімнатою з неймовірно товстими стінами, в котрих вузькі, заокруглені згори вікна мали вигляд справжніх бійниць; стеля трапезної була склепінчаста, і з вершка її, де сходились кути, спускалася вниз люстра, або, точніше сказати, панікадило, весь східний куток покою займали ікони, в центрі їх вирізнявся великий образ Ісуса Христа в багряниці й терновому вінку, а обабіч його висіли зображення преподобних подвижників Антонія й Феодосія Печерських. Перед образами в кутку світилися три лампадки, а попереду стояв, поміж двома ставниками з зеленими восковими свічами, накритий чорним оксамитом аналой, взагалі весь цей куток нагадував невеликий іконостас. Вікна в трапезній були відчинені, в них заглядали розквітлі гілки вишень і груш, над якими роями гули й метушилися бджоли. В покою стояв важкий дух ладану, та аромат садів, що лився в вікна вкупі з ласкавим повітрям, пом'якшував той дух до ніжних пахощів.

На почесному місці, ближче до іконостаса, сидів у глибокому кріслі з високою спинкою сам ігумен печерський. Чорна камлотова ряса облягала його маленьке, худорляве тіло, на голові був підкапок, скуфійка, венеціанського оксамиту, з вишитим срібним хрестом та адамовою головою й кістками під ним. Вся маленька постать отця ігумена майже ховалася в кріслі; пасмо сріблисто-білого волосся, що вибилося з-під скуфійки, така сама із жовтизною борода й виснажене, воскового кольору обличчя з глибоко запалими очима виказували його похилий вік. Цілковиту протилежність являв собою почесний гість, що сидів праворуч,— архімандрит Мотронинського монастиря отець Мельхіседек Значко-Яворський: огрядний, широкоплечий, високого росту, у чорній шовковій рясі і чорному високому з «крепи хінської» клобуці; з такою ж довгою пелериною,— він мав вигляд людини, повної життєвих сил і майже молодої: смугляве, з легким темним рум'янцем обличчя його, обрамлене густою, чорною, як смола, бородою, було сповнене мужньої козачої краси; чорні тонкі брови, що зрослися на переніссі, виявляли тверду, вперту волю ченця; з-під них іскрились енергією темні довгасті очі; ці зрослі брови й великий з горбиком ніс надавали деякої суворості його фізіономії, хоч ця суворість пом'якшувалась теплою, привабною усмішкою. Ліворуч від архімандрита сидів генеральний обозний в каптані з адамашки,— важкої шовкової з опуклими квітами матерії синього кольору,— підбитому білим легким глазетом й облямованому золотим позументом, з такими ж китицями й гудзями. Голене, випещене, гладке обличчя обозного лисніло й сяяло задоволенням, на верхній тонкій губі його майже не росло нічого, чуприна, рідка, з сивиною, вже не нагадувала колишньої козацької зачіски. Обозний був дуже вгодований, ледве вміщався в кріслі, важко дихав і часто витирав шовковою червоною хусткою лоба. Поруч нього сиділа його єдина дочка, панна Дарина, блондинка з фарфоровою білістю шкіри й ніжним рум'янцем; обличчя її не можна було назвати бездоганно гарним,— риси його були трохи зім'яті, але темні брови дугою й карі вогнисті очі, відтінені довгими віями, надавали йому якоїсь оригінальної привабливої чарівності; особливо гарні були очі,— виразисті, великі, з поволокою, вони здавалися на сяючому білістю лобі ще більшими; кожен перед ними зупинявся, сп'янілий від захвату, і не міг без сердечного болю відірватися від тих очей...

Коло панни Дарини сидів Залізняк, а між ним і отцем Мельхіседеком примостився згорблений, в убогій полотняній рясі священик. Зморшкувате, темне обличчя

його вкривали шрами; гладенько зачесане сиве волосся було заплетене ззаду в тонку кіску, що стирчала вгору; бороди в нього майже зовсім не було,— куйовдилося кілька жмутів волосся, а серед них вирізнялися чорні синяки чи струпи; у батюшки, замість правого ока, зяяла червона яма, та й їв він якось особливо чудно, стиснувши губи й перекидаючи з щоки за щоку їжу.

Обід був на середині. Горілка з солодкими закусками — варенням, медовими шишечками, імбиром у цукрі й іншими солодощами — вже була прибрана зі столу. На білосніжній скатертині з'явилися срібні тарілки з юшкою із миньків і стерляді, а замість пляшок з усякими горілками — шафрановою, деревіївкою, березівкою, полинівкою й перегінною на вишневих кісточках,— з'явилися сулії з мальвазією, ратафією та наливками й дзбани з медами та пивами місцевого чернечого виготовлення.

Пан обозний і пан Залізняк віддавали їм належну шану, старанно частуючи один одного.

Розмова після кожного нового заздоровного слова жвавішала, ставала все більше й більше невимушена і зразу ж із загальних пустих фраз перейшла на злобу дня, на пекучі, животрепетні для всіх питання.

— Чим же ви возрадуєте нас, ясновельможний пане? — звернувся отець Мельхіседек до генерального обозного.— Чи благоволила ваша мосць бачитися з генерал-губернатором, ясно-превосходительним вельможею паном Воєйковим, і чи довідалися ви, пане мій, про те, як Російська держава на наше лихо дивиться, і чи не може найласкавіша цариця простягти десницю свою на захист єдиноплемінних одновірців, без вини відданих на поталу папістам і на винищення таке тяжке?

При словах архімандрита, які зачепили кожного за живе, всі змовкли й сумно похилили голови; почулося стримане зітхання, й присутні завмерли, чекаючи відповіді пана Свічки, але обозний мовчав; Мельхіседек пронизував його поглядом. Панна Дарина, гадаючи, що батько її не розчув слів архімандрита, поспішила перервати ніякову мовчанку й відповіла за батька:

— Ясновелебний отче, батько мій був у його ясної милості Воєйкова, і пан генерал був у нас!

— І що ж, вельможна панно? — перевів Мельхіседек погляд від панни до обозного.

— Що, превелебний отче? — скинув той очима, обдумавши, певно, відповідь.— Цариця вболіває серцем за своїх одновірців; всіх скривджених закликає до себе на лівобережні землі, на слобідські, і на донські степи, а в пресвітлої монархині вистачить на всіх вас і земель, і лісів, і угідь. Але оружною рукою на Польщу піти її державній милості не випадає — бо замоцований є Прутський мир, та й сусідні маєстати[1] тому опір чинять.

— Ох, горе, горе! — тяжко зітхнув ігумен.— Доки, господи, одвертатимеш слух свій од зойків і стогону народного?

— Спасибі матінці цариці за ласку,— обізвався, помовчавши, Залізняк,— продовж їй, боже, віку! Та тільки ось у чому лихо,— з ласки її ніхто покористуватися не зможе: всі шляхи на лівий берег Дніпра затасовані, пани сторожу поставили по Дніпру... втікати не вільно,— хіба що птахом перелетиш, а кого на дорозі впіймають, то для спочинку й посадять на палю... а то ще й ліпше вигадають: пани на ці штуки мастаки!

[1] Маєстати — держави *(пол.)*.

— Не так пани, як ті підпанки, ксьондзи та відступники уніати! — зауважив Мельхіседек.— А якою злобою та ненавистю переповнені їхні серця — і повірити важко! Звір лютий не шматує так здобичі своєї, як християни мучать братів своїх християн,— одбирають у православних все, здирають навіть останнє рам'я; наші храми палять або повертають на костьоли, святині оскверняють, і немає на латинів суду! Звіра жене голод, а ситість гамує його шаленство; гонителів же наших не вгамовує ніщо: ні благання наші, ні стогони, ні ріки гарячої крові — ковзаються, тонуть у ній жертви й викликають лише вящу лютість у ворогів наших, непогамовне алкання крові...

— Блаженні єсте, аще виженуть вас мене ради,— тихо, немов про себе, мовив ігумен,— бо узрять сонце правди, а гонителі од лютості своєї загинуть.

— Загинуть! — енергійно підтримав Залізняк.— А помста?.. Вже коли гинути, то хоч недарма!

— Ви, панове,— посміхнувся зверхньо пан обозний,— розбій повсякчас чините. Мало не півстоліття ллється у вас кров, і хто знає, може, це розбійникування й викликає лють з другого боку.

— Ясновельможний пане,— блиснув на нього Залізняк запаленілим поглядом,— не розбійники гайдамаки, а месники за хрест святий і за свою волю! Нападники, розбійники, саме розбійники, силоміць вдерлись у наш споконвічний край! Наші діди й прадіди були його володарями, а не ляхи! А спустошителі наші по-розбійницькому напали на нас, відняли в нас землі, добро, відняли волю... Нас повернули на під'яремний скот, на бидло і не дають навіть молитися нашому богові, як молилися наші батьки!

Обозний трохи зніяковів від палкого заперечення Залізняка і від тих фактів, які той виставив; але він не поділяв крайніх поглядів запорожця, а тому спробував хоч і несміливо, а таки обстояти свою думку.

— Я генерально не решпектую звірства, і впорядкована держава ніколи його не потерпить, та й безладдя не потерпить! А ви всі, купно з поспільством, за панів себе вважаєте і без правди добро наживати хочете. Гульнею, та розбоями, та насильствами живете...

— Ех, пане обозний генеральний,— відповів з гіркотою і навіть з відтінком зневаги Залізняк,— взяв ти, твоя ясна мосць, гріх на душу! Поспільство не бидло, й не можна нарікати на нього за те, що воно не закладає охотою шию в ярмо, не підставляє з ласкавою усмішкою спини під канчуки... Таджe й справжня худоба, коли її почнеш бити повсякчасно, то й вона оскаженіє й підніме своїх мучителів на роги!

— Все сіє того у вас чиниться, що в Польщі немає ні ладу, ні влади... а тільки гуляє кулак...

— Ну, а якщо кулак — то хто кого? Проти гвалту — гвалт, проти ножа — ніж! Немає іншої ради!

— O tempora![1] Виходить, один одного ріж? При такому резоні чого ж вам і нарікати?

— Як же не нарікати? — захвилювався Залізняк, і в його голосі почувся страшний біль.— Та ми ж залили своєю кров'ю весь край і одбилися-таки — визволилися з лядської неволі, щоб приєднатися до своїх братів, стати під високу руку Москви, а нас віддали ляхам на згубу? Що ж нам зостається чинити, як не різатися до останньої голови з ворогом? Вельможний пан дивується, що півстоліття точиться різанина! Інакше й бути не може! Не признаємо ми над собою панами ляхів! Майте на увазі, вельможний пане, що гайдамачить і шляхта.

— Ну, ну? — усміхнувся обозний.

— Їй-богу! Навіть чи не більше вона, аніж простий, під'яремний люд! Збере шляхтич команду, попереодягаються всі, як наш брат, та й розбійничають, чинять наїзди на села інших панів і на їхні замки: ріжуть, палять і грабують не згірше найзапекліших гайдамаків!

— Воістину так,— підтвердив Мельхіседек,— а насильства уніатів... Ех, і язик прилипне до гортані!

— Чутки йдуть, святий отче, чував,— погодився обозний.— Тільки ось і губернатор, його превосходительна милость, в сих різких словах деяке перебільшення вбачає!

— Ні, мій таточку! Це все правда, що пан полковник мовить, чиста правда! — зашарілась панна Дарина.— Я чула од багатьох, ще в Переяславі. Пам'ятаєте, посол був,— загорілась вона ще дужче від хвилювання,— та й тут, на хуторі... і калики, і народ — всі в один голос... Хіба можна, таточку мій, не вірити?

— О велелюбна панно! — заговорив Мельхіседек зворушеним голосом.— Хай осінить твоє серце благодать божа і хай захистить тебе від напастей десниця його! Ось погляньте, превелебні й премилостиві панове, на сього мученика, отця ієрея. Оскаженілі уніати вдерлися в храм православний, пограбували, осквернили його, а сьому служителеві олтаря вирвали бороду, висвердлили праве око свердлом і відрізали язика... Невже вам, маловірні, не досить цього свідчення?

Усі з жахом подивилися на священика. Його жалюгідний хворобливий вигляд збуджував і раніше в них співчуття, а мовчання пояснювалося затурканістю й ніяковістю, але тепер, при словах отця Мельхіседека, жах охопив усіх присутніх, а коли нещасний мученик, відкривши рота, видав жалісний звук, то жах перейшов у страшне обурення.

— Боже сил! — вигукнув отець ігумен.— Пощо убо іспитуєш народ твій?

Панна затулила обличчя руками й заплакала...

— О, це жахливо,— прошепотів обозний, опустивши очі.

— Прокляття! — скрикнув Залізняк, з грюкотом відсунувши стільця; але, схаменувшись, зараз же стримав себе.— Даруйте мені, ясновелебні святі отці, мою запальність. Нелюдські муки, яких завдали цьому нещасному знавіснілі кати, крають моє серце... Душа бентежиться, й скорбота мене гризе, а наша кривда затуманює розум! Хіба можна сидіти спокійно в курені, склавши руки? Адже й туди долітають зойки матерів, сестер, крики дітей і стогони вмираючих! Та треба ж вирвати з грудей серце й покласти замість нього камінь, щоб не кинутись на катів! Треба повиривати очі, щоб не дивитися, як їх виверчують у пастирів наших! Ох, отці святі, молільники за нас перед господом! Простіть мені хули мої у цьому місці святому, але горить в мені все, і я не можу бути спокійним.

— Сину мій! — підвищив голос Мельхіседек.— В тобі волає любов до України та жаль до принижених і зневажених, і от вона, ця любов, запалила гнів у твоєму серці. Але глаголю тобі, гнів цей шляхетний і означає велич духу: хай же зійде на тебе ласка господня!

— І Христос вигнав вервієм осквернителів храму,— лагідно додав ігумен.

Залізняк устав і підійшов під благословення обох ігуменів.

Обозний почував себе трохи ніяково, його дочка, осушивши мимовільні сльози,

[1] О часи! *(Лат.)*

тепер дивилася захоплено на Залізняка, і в її темних, бездонних очах загорялося бентежне полум'я.

— Чого ж, пане,— спитала вона в Залізняка,— ви мовчите й не допоможете в біді братам своїм, коли до вас долинають їхні стогони?

— Чого, люба, вельможна панно? Та того, що боронять нам. Накази йдуть все суворіші й суворіші... Ех, коли б нам розв'язали руки! Ми б — нібито од себе, свавільно...

Мельхіседек з захватом стежив за кожним словом завзятого лицаря, що збуджував у нього нові думки.

— Справді, іншого й викруту немає! Нужда напосілася на козака, загризла його до смерті. Найкращі лицарі, цвіт Запорожжя, не витримують уже, тікають до чорногорців, до волохів, а то кидають шаблюки й міняють їх на чотки...

— Старі вже,— зауважив ігумен печерський.

— Ех, коли б старі, то було б і по закону, і за звичаєм — на горе, йдуть юнаки, які щойно досягли слави... Ось і в вашої ясновелебності перебуває вченцях Найда, наш славний запорожець...

— Юнак і вченцях? З якої причини? — здивувався Мельхіседек.

— Не знаю, а тільки шкода: така втрата! — зітхнув Залізняк.

— Найда... Найда,— щось не пригадаю,— згадував уголос ігумен.

— Може, він, святий отче, інакше назвався тут,— отой, що свічкарем у головному храмі.

— А-а! Ось хто! — розвів руками ігумен.— Тільки здається мені, він ще не посвячений остаточно... А втім, треба довідатись.

— Ех, коли б, пане полковнику, у всіх запорожців було твоє серце й твоя душа! — запально мовив Мельхіседек.

— Аби тільки нам дозволили...— почав був Залізняк.

— Зрю душею,— натхненно промовив ігумен,— що ні благочестя, ні знедолений люд не загинуть і, аки фенікс, відродяться в славі.

— Я раджу вам, превелебний отче,— сказав обозний Мельхіседекові,— самим податися до Петербурга і там усе пояснити.

— Нехай збудеться по глаголу твоєму! — сказав Мельхіседек.— А я, грішний раб і служитель церкви, дерзаю!

— Амінь! — промовив отець ігумен і підвівся з крісла сотворити молитву.

Обід кінчився, всі, повстававши з-за столу, побожно обернулися до кутка з образами і, хрестячись, промовили в думці за святим отцем слова зворушливої молитви.

Отець ігумен запросив гостей до сусіднього покою, а сам звернувся до обозного:

— Ваша милость цікавилися друкарнею й школою, то, якщо дозволите, я вас проводжу.

— Мені ніяково турбувати вашу ясновелебність,— зам'явся обозний.

— О, пройтися в добрий час нешкідливо,— усміхнувся старий. І вони вийшли з трапезної; за ними пішов і покалічений священик.

Коли Мельхіседек, Залізняк і панна Дарина перейшли до сусіднього покою, то ігумен Мотронинського монастиря згадав про Найду.

— То ти кажеш, пане полковнику, що славний лицар, краса Січі й бич невірних, пішов сюди, проміняв меч на чотки, надів на себе власяницю?

— Авжеж, превелебний отче, він тутченцем,— заговорив Залізняк,— у мене серце мало не вискочило від радості, коли я його побачив живого,— ми ж його за мертвого вважали,— а потім, коли він мені сказав, що навіки розпрощався з мечем, то мене ще гірше охопив жаль і, мов кілок, пробила груди туга... Якщо й обителі почнуть одбирати в України її кращих синів, то де ж їй тоді шукати оборонців?

— Авжеж, авжеж... це так...— задумався архімандрит.

— Мені здалося, що превелебний ігумен сказав, нібито Найда ще не зовсім чернець... То, може, його ще можна відмовити, узнати причину,— зауважила панна.

— Так, мені треба його побачити, поговорити.

— Це найлегше зробити,— похопився прислужитись Залізняк.— Я звелю послушникові покликати його до вашої ясновелебної милості.

Залізняк розпорядився. Всі, чекаючи цього таємничогоченця, притихли й задумалися.

Та ось з'явився в дверях келар і доповів отцеві Мельхіседеку, що покликаний чернець жде його розпоряджень.

Панна хутко обернулася й спинила свої здивовані очі на блідому, збентеженому обличчіченця, який переступив поріг...

Підійшовши під благословення отця Мельхіседека, Найда відступив набік і мовчки зупинився коло дверей, потупивши очі.

Мельхіседек уважно подивився на Найду; суворе, енергійне обличчя молодого ченця справило на нього, як видно, надзвичайно приємне враження.

— Чого ж ти одійшов, сину мій? Сядь тут, коло нас,— звернувся він до нього привітно.

Чернець мовчки підійшов і сів на одному з ослонів; хоч він і не підводив очей, але відчував, що панна, яка була в келії, не одриває допитливого, пильного погляду від його обличчя, і від того якийсь дрож пробігав по тілі ченця, але він не виказував свого хвилювання.

— Пан полковник,— тим часом ласкаво провадив Мельхіседек,— так багато мені розповідав про тебе, про твою відданість святому нашому благочестю, про славні подвиги, якими ти встиг уже, два роки тому, прославитися на Запорожжі.

— Два роки тому, на Запорожжі? — перепитала швидко Дарина, обернувшись здивовано до отця ігумена, і, не дочекавшись від нього відповіді, звернулася до Найди й промовила швидко: — Господи! Та невже ж то був ти, той молодий запорожець, котрий приїжджав до нас посланцем від запорозького коша?

— Так, ясновельможна панно, то був я,— спокійно відповів Найда й підвів голову.

— І ти... ти... після всього, що говорив тоді в нас, зважився піти в монастир? Але чому? Чому?

На щоках Дарини виступив гарячий рум'янець, вона раптом різко урвала свою мову й зупинила на обличчі молодого ченця запитливий, здивований погляд.

— Ага! — скрикнув Залізняк.— Дивує й тебе, ясновельможна панно, що Найда покинув Україну, та ти бачила його раз чи двічі на своєму віку, а як же не дивуватися мені, як не вболівати серцем, коли я бачу, що найкращий наш запорозький лицар сам із своєї волі пішов навіки в монастир? Ех, та й лицар же який був!.. Честь і слава всього Запорожжя! Орел, а не козак! Побачила б ти його в бою, вельможна панно, то ще б і не так здивувалася! Що за рука була, що за орлиний погляд, що за одвага!

І Залізняк захоплено почав розповідати про колишні подвиги Найди.

З якоюсь тривожною цікавістю слухала панна Дарина Залізнякові слова; на що-

ках її то спалахував, то згасав рум'янець; кілька разів підводила вона на ченця очі, намагаючись прочитати на його обличчі причину цього не зрозумілого всім кроку, та обличчя його було холодне й незворушне, між соболиними бровами лежала сувора риса. Здавалося, Залізнякові слова не дійшли до слуху молодого ченця...

— І ось тепер, у таку хвилину, коли всім треба згуртуватися й повстати проти спільного ворова,— гаряче закінчив Залізняк,— наш найкращий орел сам накладає на себе пута! Надія всього Запорожжя кидає його, залишає все й замикається за монастирською стіною!

Залізняк сердито підвівся з місця й відійшов до гратчастого віконечка, що виходило в монастирський сад. Найда мовчав.

— Сину мій! — неголосно промовив Мельхіседек, торкаючись рукою коліна Найди.— Якщо сіє не тяжко для душі твоєї... Повідай мені, що примусило тебе зректися світу і взяти на себе чернечий сан?

Щось болісне промайнуло в рисах молодого ченця.

— Стомився, превелебний отче ігумене, від світського життя... схотілося послужити богові,— відповів він коротко й сухо.

— Стомився! Не ти б казав це і не я б слухав! — скрикнув Залізняк, швидко обертаючись од вікна.— Чи це нечиста сила якась втрутилась у нашу долю, чи зурочив його хто?

Отець Мельхіседек спинив Залізняка поглядом.

— Сину мій,— заговорив він повчально, звертаючись до Найди,— пан полковник казав мені, що зневіра в майбутньому батьківщини привела тебе до монастиря, але пам'ятай — зневіра є найбільший гріх перед господом богом. Ми не сміємо впадати в розпач: розпач — зневіра, а віра в милосердя боже хай не оскудіває в нас до кінця днів наших. Путі господні невідомі: ми бачимо тільки путь наших злигоднів і бід, але не відаємо, до якого кінця він веде нас.— Голос Мельхіседека зазвучав гучно й владно.— І я вірую, і всі ми повинні вірувати в те, що не залишить нас господь навіки в руках католика. Ось їду я тепер до православної цариці, й вірую, і надіюся, що серце її прихилиться до наших страждань і що вона заступиться за святе благочестя. Ворог сильний, не можна тепер піклуватися тільки про спасіння своєї душі, треба думати про спасіння багатьох з малих сих, котрих ловлять день у день в свої злохитрі сіті й уніат, і католик. Ти сказав, що схотів послужити богові? Повернися тоді в світ, бо в світі тепер ти послужиш більше господеві милосердному, ніж за монастирською стіною. Чернечий подвиг можна зберегти і в житті, а вмертвіння плоті залиш немічним старцям, нездатним до боротьби.

Залізняк з надією перевів погляд з обличчя отця ігумена на обличчя Найди.

— Правдиве твоє слово, превелебний отче ігумене,— стримано відповів Найда,— хто може служити господеві милосердному в світі — нехай трудиться в ньому; але в життєвій боротьбі знесилюються не лише старі; і хто знесилів, нехай послужить богові хоч своєю вбитою душею...

— Ех, панно моя! — з прикрістю мовив Залізняк, звертаючись до Дарини.— А ти ще казала: «Чому мовчить Запорожжя?» Та як же йому не мовчати, коли, бачиш, скрутила його так доля, що й найкращі його сини втрачають силу до боротьби!

Дарина збентежено мовчала, видно було, що вся ця сцена дуже її хвилювала.

— Сину мій,— тим часом задумливо провадив далі отець Мельхіседек,— коли не обітниця, чи присяга, чи заповіт батьківський, а єдина лише втрата надії привела тебе в монастир, то паки реку тобі: повертайся в світ. Ти кажеш, що втратив силу трудитися в ньому,— повернися туди і ти її обрящеш. Надія є; господь допоможе

нам захистити свій храм від нападу уніатських і католицьких вовків, але треба з'єднати всі сили... Не личить тому, хто може підняти на своїх раменах пуд, підіймати гірчичне зерно. Більший подвиг перед богом сотвориш ти, коли послужиш йому тепер у світі... Подумай про це.

— Превелебний отче, я вже про все подумав і все вирішив,— твердо відповів Найда.

Залізняк хотів був щось заперечити, але отець Мельхіседек стримав його порухом руки.

— Зачекай, пане полковнику,— мовив він суворо,— якщо в монастир привела його така тверда воля, то силувати душу не можна. Хто знає, може, господь призначив його для свого духовного воїнства... Нехай буде його свята воля! — Отець ігумен звів очі до потемнілого образа, осяяного лампадою, й підвівся з місця.— А тепер, пане полковнику,— звернувся він до Залізняка,— може, приділиш мені кілька хвилин для одної приватної розмови?

Залізняк квапливо встав і вийшов за отцем архімандритом з кімнати.

Слідом за ними підвівся й Найда, зробивши рух у напрямі до дверей.

— Як, ти вже йдеш? — промовила Дарина, і тонкий рум'янець залив її обличчя.

Найда зупинився:

— Ясновельможна панна має щось сказати мені?

— Так, маю... хочу... зостанься!..

Дарина збентежилась і замовкла.

Молодий чернець підійшов до гратчастого віконечка, що виходило в сад, і спинився.

Настав ясний, прозорий і тихий весняний вечір... Крізь обсипані білим цвітом гілки яблунь і вишень просвічувало ніжне, з рожевим відтінком небо. За садом, що збігав з гори вниз, видно було на обрії синю смугу широко розлитого Дніпра.

У келії вже сутеніло, в кутку перед старовинним образом яскраво світилась велика лампада.

Чернець стояв мовчки, прихилившись плечем до гратчастого вікна. Його бліде обличчя, освітлене з одного боку сяйвом лампади, вирізнялося надзвичайно рельєфно на тлі ніжного рожевувато-блакитного неба, яке видно було крізь розчинене вікно. Легенький подих вітру ледь ворушив темне хвилясте волосся молодого ченця, що вибилося з-під чорної оксамитної шапочки. Він був напрочуд гарний у цю хвилину, тільки похмуро стиснуті брови надавали суворості його прекрасному обличчю.

З саду віяло ласкавим, теплим повітрям, напоєним пахощами квітучих дерев. Якась солодка, ніжна туга вливалася разом з ним у душу.

У келії було тихо, звідкись здалека-здалека, може, з берега Дніпра, долинали звуки сумної мелодійної пісні.

І чернець, і панна Дарина мовчали.

— Ти пам'ятаєш Переяслав? — промовила нарешті тихо Дарина, підводячи на молодого ченця лагідні, оксамитові свої очі, що заволоклися нараз якимось смутком.

— Пам'ятаю, ясновельможна панно.

— І твої суперечки з моїм батьком? І наші довгі розмови?

— Я не забував їх ніколи.

— Коли ти поїхав від нас, я довго згадувала тебе і твої слова...

Щось невловне промайнуло на мить у погляді ченця.

— Спасибі за пам'ять, ясновельможна панно,— відповів він стримано, схиляючи

голову.— Я так само не раз згадував тебе... Але скажи мені, яким побитом опинилися ви тут, у Києві? Адже панотець твій служив у Переяславському полку.

— Тепер він уже виписався з полку й купив під Києвом хутірець. Ми оселилися тут назавжди.

— Під Києвом? Назавжди? — промовив якось занадто квапливо й тривожно чернець.

— Так, назавжди,— підтвердила Дарина.— Чого ж це тебе так дивує?

Від цього запитання Дарини чернець трохи зніяковів, обличчя його ледь помітно зашарілось, і він мовчки потупив очі.

— Ми живемо тут уже більше як півроку,— говорила тим часом Дарина,— і були кілька разів у Печерах, тільки не знали, що ти тут. Господи! Та хіба могло кому на думку спасти, що ти підеш у монастир?

Остання фраза вирвалася в Дарини з якимсь особливим болем.

Молодий чернець не відповів і слова.

У келії знову запала мовчанка. Сумна, мелодійна пісня ледве чутно линула здалека. Ці ніжні звуки немов шепотіли про щось далеке, втрачене, безповоротне... Із грудей панни Дарини вирвалося тихе, придушене зітхання.

— Скажи мені,— заговорила вона знову, підводячи наченця, що нерухомо стояв коло вікна із схрещеними на грудях руками, свій засмучений погляд.— Скажи мені, чому ти пішов у монастир? Ні, ні, стривай,— промовила вона квапливо, помітивши, що Найда хоче сказати щось,— ти говорив їм, що втомився од світського життя; та я не вірю цьому, не вірю! Згадай тільки свої палкі слова... Згадай свої надії... Вона підтримає тебе, вона відшкодує тобі всі втрати. Немає такого горя на світі, яке б не загоїла вона.

— Я, панно, втратив у них віру... Переяслав убив їх і показав, що всі вони марні й безнадійні.

— Чим же Переяслав винен? Якщо батько і наша старшина були не згодні з тобою, то ти ж не з тих людей, котрі піддаються й зупиняються на півдорозі. Якесь горе, певно, підбило тебе. Скажи мені.

По обличчюченця пробігла болісна судорога, він стиснув губи й обернувся до осяяної ікони, червонуватий відблиск вогненною лінією окреслив його профіль.

— Або ні, стривай, не треба... мовчи... не говори...— квапливо промовила Дарина, помітивши враження, яке справили її слова,— прости мене... прости мене! — додала вона зовсім тихо і теж потупила очі.

— Не тривож себе, ясновельможна панно,— відповів Найда лагідним, але сповненим туги голосом.— Що було — те відійшло і не повинно вертатися.

Дарина боязко притихла.

У келії знову запанувало мовчання. Пісні вже не було чути, вона відпливла кудись далеко-далеко, за синю смугу плеса, що пригасало на обрії...

— Та що б з тобою не трапилось,— заговорила знову тихим голосом панна,— прошу тебе, не занапащуй себе... вернися до життя, втіху дасть тобі батьківщина...

— Ти так думаєш, панно? — промовив чернець з якимсь особливим виразом.

— Авжеж, авжеж, думаю, знаю... певна того! — скрикнула палко Дарина.— Вона підтримає тебе, вона відшкодує тобі всі втрати. Немає такого горя на світі, яке б не загоїла вона.

— Так, так,— повторив за нею Найда,— немає такого горя, яке не загоїла б вона, і я не залишу її й не перестану їй служити ціле життя своє...

— Але не постом і молитвою! Хай це чинять інші: старі, каліки, сліпі, криві й убогі! — перебила його палко Дарина.— Вернись до того, до чого покликав тебе господь. Ти ось уже два роки перебуваєш за цими стінами і не знаєш про ті страхіття, що коїться. Ти чув, що казав пан полковник і превелебний отець ігумен? — І Дарина палко почала розповідати Найді все, що почула від отця Мельхіседека й Залізняка. Від хвилювання обличчя її розпашілося яскравим рум'янцем, очі спалахнули — вся вона була само піднесення в цю хвилину.

Молодий чернець мовчки слухав Дарину, не одриваючи від неї свого погляду.

— Ти помиляєшся, панно,— промовив він, коли Дарина замовкла,— все це я знаю незгірше за них.

— І все-таки вирішив поховати себе навіки в цьому монастирі?

— Перш ніж прийти сюди, ясновельможна панно, я думав не одну ніч...

— Господи! — з щирою тугою скрикнула Дарина.— Та невже ж ніщо, ніщо не зможе вирвати тебе звідси й повернути до радості, до життя?

В темних очахченця нараз спалахнув яскравий вогонь,— мимовільним рухом він подався вперед, здавалось, якесь щире, тепле слово ось-ось мало зірватися з його уст.

У цей час коло дверей почулися кроки.

В одну мить поглядченця згас, губи його міцно стислися. Він ще ближче притулився до вікна, холодна тінь упала на його обличчя, і воно знову стало замкнуте й суворе.

Двері відчинилися, і в кімнату ввійшли отець Мельхіседек, а за ним і Залізняк.

— Ось що, сину мій,— промовив отець ігумен, підходячи до Найди.— Якщо ти вирішив непохитно присвятити себе богові, якщо душа твоя прагне християнського подвигу, переходь до нас, у Мотронинський монастир. Тут, у святому граді Києві, під захистом православної держави, все мирне, все спокійне, а там у нас у боротьбі з уніатами й католиками ти зможеш воістину послужити Христу. Я збираю собі сильне й світле духовне воїнство, чи хочеш ти стати в ряди його?

На блідому обличчіченця виступив яскравий рум'янець.

— Превелебний отче ігумене,— відповів він, низько схиляючи голову,— за честь велику приймаю твою пропозицію, і якщо тільки його мосць, отець ігумен, дозволить мені...

— Про це не журися, я сам переговорю з його милостю, та ось, здається, й він...— Мельхіседек оглянувся.

Справді, в кімнату входили отець ігумен і генеральний обозний.

— Не турбуйтеся ні про що, превелебний отче,— говорив обозний, нахиляючись до отця ігумена,— все передам панові губернаторові. Коли трапиться якась потреба, прошу звертатися просто до мене,— радий послужити, чим можу.

— Нехай благословить за сеє господь твою милость.

— Вашими святими молитвами,— низько схилив голову перед ігуменом обозний, і, звернувшись до Дарини, яка мовчки стояла збоку з сумним обличчям, промовив голосно й жваво: — ну, дочко, дякуй його превелебності за хліб, за сіль та за ласку і збирайся в дорогу.

— Ох, пане генеральний,— промовив отець ігумен, зітхнувши,— паки й паки кажу тобі, зостанься краще переночувати в нас: надворі темніє, дорога до Києва через ліс небезпечна... колй б не налякав хто панну!

— Го-го,— посміхнувся обозний,— та невже ж ото й нам гайдамаків лякатися? Коні в нас добрі, козаків доволі, та й дочка наша не з полохливого десятка. Чи так я кажу, Дарино?

Але Дарина нічого не відповіла на ці жартівливі батькові слова; мовчки підійшла вона під благословення отця ігумена печерського й отця Мельхіседека й стала коло дверей, ждучи батька.

Генеральний обозний почав прощатися з усіма присутніми. Розпрощавшись з архімандритом печерським і Залізняком, він підійшов під благословення до отця Мельхіседека.

— Доброї путі і в ділах успіху, превелебний отче ігумене,— промовив він, нахиляючись до його руки.— Звичайно, тепер держава Російська не може виступити війною проти Польщі, але в майбутньому все може змінитися... «Толцитє і отверзеться вам»,— сказано в святому письмі.

— Дерзаю, дерзаю! — зітхнувши, відповів Мельхіседек.

— А без дозволу не зважуйтесь ні на що, превелебний отче, щоб не вийшло з цього ще гіршого сум'яття. Прошу ж вашу милость навідати мене ще раз у моєму хуторі,— додав обозний, міняючи тон,— я постараюся приготувати листи до деяких моїх доброчинців, які проживають у столиці.

Мельхіседек ще раз подякував панові обозному за ласку. А той ще раз попрощався з усіма й вийшов у супроводі Дарини з кімнати.

Молодогоченця, який мовчазно стояв коло вікна, вельможний пан і не помітив. Дарина також пройшла повз нього, не підводячи голови.

Слідом за обозним рушили з келії і всі інші, а разом з ними й Найда. Провівши шановного гостя до ганку свого дому, отець архімандрит ще раз попрощався з ним і, звернувшись до Найди, звелів йому провести вельможного пана до воріт.

Найда мовчки нахилив голову й пішов слідом за обозним та його дочкою.

За брамою лаврської вежі пана генерального обозного вже чекав його повіз. Як тільки вельможний показався в брамі, зразу ж до нього підкотив незграбний, великий, але пишно розцяцькований ридван, запряжений шестериком вороних коней. На козлах сидів кучер з довгою пугою у руках, поруч з ним примостився козачок, а на передніх конях — машталір. Усі були одягнуті в білі сукняні жупани й кармазинові кунтуші, прикрашені золотим позументом. Таке ж убрання було й на десятьох верхівцях-козаках, що оточували карету й становили почет обозного.

Козачок миттю зіскочив з козел і відчинив перед вельможним паном дверці ридвана. Важко крекчучи і спираючись на дорогу палицю й на козачкову руку, вліз в екіпаж пан генеральний обозний.

Дарина вже взялася була рукою за дверці ридвана, щоб ускочити в нього, але, обернувшись до молодого ченця, що стояв мовчки біля монастирської стіни, спинила на ньому довгий і сумний погляд...

— Гей, доню, чого ж ти баришся? — почувся з глибини колимаги нетерплячий голос.

Дарина тільки мовчки кивнула головою Найді й стала на підніжок.

Козачок зачинив дверці колимаги й вискочив на козли, кучер ляснув довгою пугою, і кортеж рушив у дорогу.

Уже пишний повіз вельможного пана зник зовсім з-перед очей, а молодий чернець все ще стояв непорушно коло брами, не одриваючи погляду від легкої хмарки куряви, що зміїлася далеко по дорозі, освітленій останнім променем сонця...

III

Наприкінці другої третини XVIII століття Польща, як держава, судорожно билася в агонії, розтрачуючи в якійсь сліпій люті останні життєві сили. Після невдалої спроби Владислава IV приборкати свавілля магнатства, зміцнити королівську владу, піднести закон, створити третій стан і запровадити в державі правду й

силу значення королів почало занепадати. Вже Ян-Казимир, єзуїтський послугач, не міг витримати боротьби ні з звитяжним козацтвом, ні з свавільною шляхтою, котра урізувала його владу на кожному кроці й сіяла розбрат у нещасній ойчизні,— вже він не міг витримати до кінця й, кинувши престол, утік з Речі Посполитої. Після Андрусівської угоди, за якою було приєднано більшу частину України до Росії, залишена під польською кормигою правобережна частина вже не могла так успішно боротися з свавіллям шляхти, як раніше. Щоправда, боротьба ця не припинялася, в ній брали участь, як і колись, і татари, але наслідком її були розорення і спустошення багатого, населеного краю і перетворення його на велику руїну. Запорожці не могли вже відкрито допомагати правобережцям у цій боротьбі; козацтво або гине в кривавих січах, або перебирається разом з селянами на лівий берег — так що наприкінці XVII століття воно майже зовсім зникає в польській Україні.

З XVII століття об'єднаний релігійно шляхетський стан, не маючи в поневоленій країні серйозних суперників, поширює свою владу до цілковитої неповаги закону, до безмежного свавілля; йому тепер не треба вже ні королівської влади, ні посполитих рушень для охорони від внутрішніх ворогів своїх прав, а тому воно й прагне звести короля лише до ролі парадного фігуранта шляхетської пихи. Польська аристократія, довівши наприкінці століття своє самовладдя до безмежного деспотизму, з таким презирством і зневагою вже дивиться на своїх королів, що навіть цілком байдуже ставиться до настановлення їх російським урядом, немов зрікаючись свого головного споконвічного права. Така була доля театральних представників Речі Посполитої — Михайла Вишневецького, Августа II Саксонського й Станіслава Лещинського. В одному тільки польська шляхта дала своїм останнім королям цілковиту свободу: переслідувати православне духівництво і його паству, немов це переслідування було покликанням фанатизованої шляхти й символом існування Польського королівства.

Після остаточного відокремлення від Польщі Лівобережної України польський уряд починає сміливо й зухвало діяти проти православ'я в залишеній під його владою частині Південно-Руського краю: єпископії передаються уніатським владикам, а православним священикам не дозволяється навіть підтримувати стосунки з київським митрополитом; у православного духівництва відбирається все церковне майно, й воно прирікається на цілковиті злидні й отупіння: братства, ці колишні оплоти православ'я, позбавляються своїх споконвічних прав і підпорядковуються цілком місцевим владикам — уніатам... Усі нові постанови сейму і декрети короля, спрямовані на приниження руської ієрархії, звели зрештою особу священика до хлопа, навіть нижче — до позбавленого прав баніти[1]. Губернатори й економи польських маєтків почали примушувати священиків працювати нарівні з селянами; та, прирівнюючи останніх до робочої худоби, дідичі все ж таки не дозволяли нікому чужому експлуатувати свою власність; що ж до схизматського священика, то вважалося, що він належить усім, і кожен католик міг мучити його, як йому заманеться... Нікому було за нього заступитися: селянство було пригноблене, міщани й купці — знедолені, пограбовані й майже зрівняні з хлопами. Чуже, німецьке магдебурзьке право, дароване польськими королями для піднесення міст і зміцнення третього стану, не дало бажаних наслідків: з одного боку — старости, привласнивши собі верховну владу, принижували самоврядування, з другого — державні й володільницькі побори знищували будь-яку можливість розвитку промислів і тор-

[1] Баніта — вигнанець *(пол.)*.

гівлі, з третього — суворий цеховий лад, монополізувавши працю, убив внутрішнє змагання, допускаючи конкуренцію євреїв, які захопили врешті усе в свої руки.

Шляхетський стан, позбавивши прав усе інше населення Речі Посполитої, сам розкладається, втрачає благородні прагнення славних часів Августа-Сигізмунда, замінюючи їх вузькими, брудними егоїстичними цілями, шаленством фанатизму, як релігійного, так і станового. Єзуїти, прибравши до своїх рук виховання шляхетського юнацтва, витравили з нього високі традиції свободи совісті, любові до батьківщини й розвинули тільки одне прагнення — навернути всіх іновірців у лоно католицької церкви або стерти їх з лиця землі: одно слово, шляхтич зрештою перестав бути сином ойчизни, а став лише сліпим виконавцем велінь слуг Лойоли в ім'я величі папи.

Кілька магнатських родин, розділивши між собою територію Речі Посполитої, завели окремі держави в ойчизні, ворожі не лише центральній владі, але й одна одній. При такій сваволі, при ототожненні загальних державних інтересів з особистими інтересами шляхти, або, краще мовити, окремих шляхетських родів, при знищенні третього стану, при відсутності виконавчої влади й поліційних установ, при низькому рівні освіти, на якому тоді стояла шляхетська маса, цілком зрозуміло, що польський становий і релігійний фанатизм мусив зрештою дійти на Правобережній Україні до несамовитого самодурства. А якщо до цього додати, що самі володарі й не заглядали в свої маєтності, а марнотратили життя то в Варшаві, то в Кракові, а то й за кордоном, доручаючи управління маєтками губернаторам, уповноважуючи їх необмеженою владою для визиску більших прибутків, то можна собі уявити, до яких страхіть був доведений під'яремний православний народ, а особливо духівництво. Православ'я й руське плем'я не занепали остаточно завдяки лише трьом причинам: стійкості селян, заступництву Росії й цілковитому розкладові шляхетського стану.

Ось у якому становищі перебувало суспільство й населення Правобережної України в епоху подій, які тут описуються.

Містечко Лисянка, що й нині є в Звенигородському повіті Київської губернії, в той час було оточене густими лісами. Заснували його ще за Сигізмунда III, який прагнув давати грамоти на спорудження замків у мало заселеному краї; замки ці мали стати й оплотами від татарських наскоків, і центрами заселення безлюдного краю. Під крилом таких замків селилися міщани; кожний міщанин зобов'язувався мати добру рушницю, не менше двох фунтів пороху, шістдесяти куль і цілком підлягати комендантові. Володар, з свого боку, надавав обороицям замку різні пільги й випрошував у короля для їхнього збагачення ярмарки; це приваблювало поселенців, і самотні маленькі фортеці, які повиростали в непрохідній глушині, незабаром обліплювались хатками, що тулилися коло підніжжя замку, на підзамчому; ці підзамкові висілки розросталися потім у містечка, обкопувалися теж невеликими валами й ставали іноді значними торговельними центрами.

Лисянка спершу належала родині Чермінських, а потім, у 1622 році, ввійшла до складу чигиринського староства за Даниловича, котрий обвів замок стінами, озброїв його, а також завів у підзамчому ярмарок. У цьому містечку за часів Даниловича народився й виріс Хмельницький,— за одними переказами — батько Богданів, Михайло, а за іншими — сам Богдан. У 1762 році на Лисянку, занесену в королівські добра, дістав привілей Ян Яблоновський.

Яблоновський надбудував замок, спорудив сторожові вежі, розвів розкішні сади,

загатив річки Тікич і Лисянку, побудував великі млини, розширив містечко й збільшив ярмарки, так що Лисянка одразу збагатіла й стала центром торгівлі; навкруги неї почали виростати хутори, села; дрімучі німі ліси, колишні притулки хижого звіра, сповнились гомоном і піснею народу.

Хоча з часів Дорошенка Лисянка й була двічі розгромлена й гетьманом, і татарами, але в половині XVIII століття, коли останні спалахи козацької боротьби згасли, замок Лисянка звівся з руїн у новій пишності, а містечко почало процвітати ще більше. На той час уже дідичі Яблоновські не жили в родових українських маєтках, а їх замінили уповноважені від них губернатори; вони були й представниками влади своїх патронів, і господарями їхніх маєтностей. В часи, які тут описуються, губернатором містечка Лисянки і всіх маєтків Олександра Яблоновського на Київщині був вельможний пан Андрій Кшемуський.

В часи губернаторства Кшемуського містечко Лисянка розрослося до городка, дістало магдебурзьке право й почало обирати своїх бурмистрів і войтів. З'явилися в містечку й православні церкви, й костьоли, й крамниці, і заїжджі двори, і шинки... Тільки міщанські подвір'я та хати почали з року в рік занепадати, і страшні злидні підкралися останнім часом під їхні стріхи: всілякі побори й видеркаси од двору, за куріння горілки й пива, за продаж напоїв, збори од мірки хліба, за в'їзд у містечко, за городи, за торгівлю й інше — геть розоряли міщан, нищили їхні промисли, а коли додати до цих поборів ще й натуральні повинності, котрі вони несли на замок, та фанатичне переслідування від губернаторів, бургграбів, економів, ксьондзів за православну віру, то буде зрозуміло, чому міщан одразу задушили упривілейовані конкуренти — євреї; ці конкуренти тепер почали оселятися в центрі містечка, тобто на торговому майдані, витісняючи міщан далі на околиці.

Замок, мов вовкулака, висмоктував з усієї йому підвладної людності і піт, і кров, жиріючи й збагачуючись за рахунок своїх покірних підданців; зате він красувався тепер і розкішшю, і суворою величчю. На вершині положистої невеликої гори, вкритої синіми хвилями лісів, що бігли вдалину, на широкій просіці височіли зігнуті колінами зубчасті високі мури замку з прорізаними в них бійницями і двома круглими вежами по краях; із-за цих стін підіймалася над мурами гостра, вкрита черепицею покрівля самого замку й дивилася слуховими вікнами вниз на дзеркало чистого ставу, що лежав коло підніжжя гори, обрамлений зеленню оситнягу та оксамитом очеретів; до цього ставу збігав од замку по горі розкішний тінистий сад, примхливо помережаний алеями, прикрашений штучними скелями, водоспадами, фонтанами, статуями, квітниками, альтанками й теплицями; сад той теж був оточений гарною високою кам'яною оградою, з виходом унизу на маленьку пристань, біля якої завжди стояли баркаси й розмальовані дуби для панських прогулянок.

Теперішній замок з усіма мурами й прибудовами стояв на новому замчищі, та й з кладки світлих, ще не закурених стін і з яскравості дахів і верхівок башт зразу було видно, що він побудований недавно. Праворуч від нього чорніли стіни зруйнованого замку, на місці якого стояла тепер грандіозна й похмура споруда кляштора[1] базиліан, що його побудував для ордену той же Олександр Яблоновський. За ставом розкинулось містечко, тонучи на околицях у зелені садів і рудіючи гострими дахами в центрі. Здалеку, з височини замку, воно здавалося надзвичайно мальовничим і вабило до себе привіллям. Ліворуч, за довгою греблею, що перетинала став, видно було млини, над колесами яких завжди стояв райдужний водяний

[1] Кляштор — монастир *(пол.)*.

пил, вираючи прегарними переливами світлотіней; праворуч од ставу вигадливо звивалася й губилась у сивій зелені верб синя стрічка Тікича, а далеко на широкій хвилястій рівнині, серед яскравої зелені пишних лук і темних плям гайків та пасік, ряхтіли золотом і бронзою клаптики нив, ніби розкидані то там, то там аж до обрію розкішні, дорогі плахти... Авжеж, втішно було дивитися з баштової вишки на веселий, привільний, вбраний у пишні шати край навкруги замку, та ще втішніше було жити в тому замку; з ранку до вечора лунали там веселі вигуки й пісні, шумувала хмільна радість, не стихав нестримний сміх...

Старий губернатор замку Андрій Кшемуський, що проживав там уже третій десяток років, збирав величезні прибутки з княжих маєтків, одсилав своєму патронові мізерну частку їх, а решту витрачав на бенкети для навколишньої шляхти, на безумні забаганки й нечувані витівки; правда, невичерпні багатства дозволяли йому всілякі надмірності, а збирати їх і приховувати не було для кого: подружжя Кшемуських не мало дітей і на схилі віку взяло собі на виховання убогу племінницю, панну Теклю... Та приймачка — не рідна дитина, і піклування про неї не могло погамувати в старого Кшемуського егоїзму і якоїсь хворобливої жадоби бучних розваг. Дивувало те, що вельможний магнат, який славився широкою гостинністю, завжди був похмурий, не лише на самоті, але й на своїх гамірливих бенкетах,— подейкували, що колись давно його спіткало якесь горе, котре примусило і його самого, і дружину його Ядвігу, з роду Дембжицьких, передчасно посивіти; казали, що час лише осів іржею на серце пана Андрія, зробив його жорстоким, але не загоїв страшної рани і що від нестерпного болю він і шукав забуття в бенкетах безумних... А втім, можливо, поговір цей і не мав підстав, але губернатор справді був завжди понурий і нестриманий як у гніві, так і в своїх диких витівках, і цей шалений настрій проявлявся в нього раптовими пароксизмами. Пані Ядвіга користувалася такими нападами шаленства свого чоловіка й щоразу підбивала його на всілякі жорстокості, немов прагнучи комусь мстити.

В останні роки, внаслідок грізних втручань Росії у справи Речі Посполитої і заворушень придушеного й покріпаченого народу, навколишня шляхта почала частіше навідуватись до лисянського губернатора, радитися з ним про свої справи й гуляти в його неприступному замку на бучних бенкетах. Гостинний господар з тих же причин навстіж розчиняв для гостей свою браму і майже не відпускав їх од себе, маючи на увазі, на випадок раптової небезпеки, укомплектувати ними і своє надвірне військо, і гарнізон фортеці. Просторі покої замку ледве вміщали шляхетних гостей, що прибували сюди з своєю челяддю і навіть псами, менш значна шляхта знаходила притулок у стінах базиліанського монастиря, а дрібна розквартировувалася в містечку.

У залах замку й на дворищі його завжди було гамірно й людно, але сьогодні там стояв незвичайний тиск, а жвавий і гучний гамір зростав з кожною хвилиною. Сьогодні святкував вельможний пан Кшемуський заручини своєї небоги Теклі з Феліксом Голембицьким, а сватом його зволив бути сам губернатор Умані пан Младанович. Ця подія зібрала в стіни замку не тільки навколишню шляхту, а й гостей здалека, серед яких несподіваним і найпочеснішим був староста канівський, відомий магнат Микола Потоцький,— приїзд його й викликав у Лисянці особливу метушню та хвилювання.

У великому замковому залі, прикрашеному портретами всього роду Яблоновських, княжими гербами й різноманітною зброєю, наближався до кінця парадний обід; серед радісного гамору й сміху вихоплювались вигуки: «Віват!», «Нєх жиє!» —

в супроводі гарматних салютів... Хазяїн нарешті вийшов з-за столу і тим дав гостям своїм цілковиту свободу; але більшість їх, незважаючи на довгий обід та надмірну кількість випитого вина, й на думці ще не мала відриватись од келихів і залишати трапезний покій...

На широкій мармуровій терасі, з котрої вели напівкруглі сходи в сад, з'явилася гладка постать самого господаря замку. Брезкле обличчя його, навислі й зрослі на переніссі сиві брови, налиті кров'ю очі, що поблискували недобрим вогнем, високий, порізаний зморшками лоб і низько опущені вуса — все це разом відбивало таку пиховитість і неприступну жалощам волю, що сам погляд цього пана навівав на кожного холод і примушував стрічного сахатися. За вельможним губернатором смиренно ступав плебан базиліанів ксьондз Баєвський. Його довга, кощава постать у чорній сутані, безвусе, голене, немов засушене обличчя були цілковитим контрастом до огрядності господаря, пишно вбраного до того ж в яскравий оксамит, парчу, адамашок...

— То пан плебан одержав з Рима листа? — промовив низьким хрипким голосом губернатор, провадячи далі почату раніше розмову.

— Так, ясновельможний пане,— відповів фальцетом ксьондз, притримуючи правою рукою на грудях сутану й нахиляючи голову,— од ясновелебного нунція.

— І що ж він пише?

— Про монастир, про деякі новини в Римі, про те, нарешті, що найсвятіший, непогрішний отець наш, довідавшись про благодіяння, якими осипає панська милость наших базиліан, та відданість його мосці єдиній, істинній католицькій вірі, возносить молитви про відпущення ясновельможному панові усіх гріхів вільних і невільних, уже содіяних і які ще мають бути содіяні, омиваючи панську душу від усякої скверни,— хай увійде очищена молитва найсвятішого в митарства і вознесеться з них білою голубицею до престолу всевишнього.

— О, велику, радісну звістку приніс ти мені, отче! Вона єлеєм помастила рани душі моєї, поточеної пристрастями й пекельними болями... Та чи гідний я, раб нечестивий, пойнятий гординею й шаленствами, облитий кров'ю, чи гідний я молитов найсвятішого папи? — промовив схвильованим і навіть розчуленим голосом губернатор: видно було, що слова плебана глибоко його зворушили.

— Приниження паче гордості,— похитав головою плебан,— найсвятіший бачить і за тисячі миль наші душі й не буде заступатися за недостойних. На ясновельможному кров не братів його, а кров ворогів: бузувірів, схизматів, а така кров не погубляє душу, а очищає її, як очищає й гартує залізо вогонь горнила. В насильстві іноді виявляється велика любов: ми караємо дітей своїх, люблячи їх і бажаючи їм добра, а хто не виправляє й не карає — ненавидить їх... Та й немає моцарства[1], котре не переслідувало б осквернителів закону... Закону, скажу, людського, а як же не переслідувати осквернителів закону божого? І хто ж може бути більшим осквернителем його, як не схизмат? Схизмати й лютерани суть наші найзапекліші вороги.

Співбесідники, розмовляючи, ввійшли в темну липову алею й сіли в затишній, схованій у густій ліщині альтанці. Кшемуський слухав мову плебана, низько похиливши голову, не промовляючи жодного слова, а коли красномовність його духовного наставника вичерпалась, він підвів очі д'горі, тяжко зітхнув і похилив ще нижче свою сиву голову. Ця мовчанка була неприємна для плебана.

— Святий кардинал обіцяє ощасливити нас незабаром своїми одвідинами,—

[1] Моцарство — держава *(пол.)*.

виждавши трохи, провадив далі плебан вкрадливим голосом.— Він привезе тоді ясновельможному панові й індульгенцію.

— Ох! — зітхнув знову Кшемуський і злегка вдарив себе тричі кулаком у груди.— Недостойний!.. Все це так, і кожне твоє слово, святий отче, пече вогнем моє серце... врізується в нього з болем, викликає нові бурі, але не дає мені бажаного спокою, життя минає, сили виснажуються, вже чути дух могили сирої, а спокою мені немає, немає й забуття! Ні в запалі гніву, ні в жадобі помсти, ні в буйстві, ні в хмелю, ні навіть у молитві немає цього забуття давнього болю, немає! Все дав мені всевишній, і владу, і могутність, і багатство, тільки не дав мені щастя родинного, і в цьому я вбачаю караючу десницю...

— Боже! — скрикнув, піднісши руки, плебан.— Невже пан почуває себе нещасним з ясновельможною милостивицею нашою, щонайвідданішою католичкою, панею Ядвігою?

— Е, не про те мова, хоч і сама пані не вмиротворяє, а роз'ятрює.

— Розумію, вельможний жадав дітей...

— Не говори, отче, про дітей...

— Тобі, коханий мій пане, боляче... Але в господа сил усе можливе: згадай Авраама і Сару... А може, провидіння, заради твого ж добробуту, відхилило від тебе цю юдоль! В тебе, сину мій, лежить щось на серці чи, може, давно колись йому завдано удару незабутнього... Повідай, вельможний, духовному отцеві своє горе й цим полегшиш його тягар, а я молитвами проситиму небо, щоб воно дало тобі цілюще забуття.

— Ні, не можу, та чи й не однаково? Була радість, щезла й не вернеться!.. Молись, святий отче, за грішного Андрія... Та облишмо про це... Чи немає ще чогось нового?

— Як же! Про головне я ще й не говорив... Рим пропонує й вимагає, щоб Річ Посполита, якій всевишній дав високе призначення, поширила на всій своїй території католицьку віру, а потім понесла свою місію і в інші країни, запроваджуючи в усьому світі істинну католицьку церкву... О, яка велика роль на землі доручена божественною десницею обраній поміж усіма народами Польщі і яка уготована їй пречудова, невимовно блаженна доля там! — урочисто показав плебан пальцем д'горі.— Рим звертається до Речі Посполитої, тобто до вас, можновладців, до благородного лицарства, котре й становить стовпи вітчизни. Непогрішимий рече, що зараз усе сильне, здатне володіти зброєю в схизматів уже знищене: руське схизматське панство давно вже відреклося від хлопської віри й припало до лона нашої церкви, міщанські братства, ці розбійничі гнізда,— викорінені, єретична ієрархія і попи знищені... і зосталося лише саме безпорадне бидло схизматське, що тиняється степами, ergo[1], боротися тепер ні з ким, а в боротьбі вдаватися до хитрощів, напівзаходів,— просто принизливо! Пора сміливо завдати рішучого й останнього удару цьому ненависному православ'ю!

— Авжеж, либонь, пора! — збуджено промовив Кшемуський, багатозначно стиснувши кулак.

— Ще ось чому пора, ясновельможний, коханий,— усе жвавішав плебан,— схизматка Росія починає втручатися в наші справи і навіть насмілюється підносити голос до наказів і погроз!

— О Єзус-Марія! — з жахом мовив Кшемуський.

[1] Отже *(лат.)*.

— Так, це попуск божий за нашу нерішучість, малодушність і зневагу до справ віри, ео ipso[1], до інтересів ойчизни. Росія має єдиний привід для втручання — це турбота про своїх одновірців: цей привід і сусіднім нашим державам здається законним. Та коли б не було тут її одновірців — і приводу б не існувало; отже, для знищення цього приводу треба якнайскоріше і найрішучіше позбавитися цих одновірців. Усі попередні заходи — хитрощі Шумлянських і Жабокрицьких — тепер уже не потрібні,— та, правду кажучи, від них і тоді була невелика користь: віддали всі церковні маєтності і всю владу в руки уніатської ієрархії, та самі уніати небажані теж: це якийсь недозрілий, шкідливий плід — перехідний, кривий щабель, з якого легко й зірватися... Вони раніше, може, й були корисні, щоб одвести очі від істинної... нашої мети, але далі їх Рим не потерпить... Та зараз не про них мова: поки що йдеться про схизматів, тепер здебільшого темних, диких. Ми й далі будемо панькатися з цими лайдаками? Адже всі заходи, до яких вдається благородне лицарство, щоб навернути їх до істинної віри, виявляються безсилими: ці тварюки вперті й черстві серцем, мов звірі... А от через них імператриця докучає й вимагає в короля всіляких декретів і пільг для цих недовірків. То піднесіться ж духом, волелюбні, горді сини своєї славної вітчизни, вірні діти костьолу! Повстаньте і проти короля, і проти іноземних впливів та іменем найсвятішого папи оголосіть, що в Речі Посполитій може бути тільки одна віра — католицька!

— Та що нам круль? Давно вони в нас тільки парадні ляльки! Ні для кого з шляхти їхні постанови не мають значення! Тільки от біда: вигнати бидло легко, а як без нього обійтися?.. Де ми добудемо робочих рук?

— Пустий страх! По-перше, якщо під загрозою смерті наказати всім перейти в католицтво або хоч в унію і негайно взятися виконувати цю погрозу... принаймні поки що ніхто не стане на заваді — то повір, сину, хоч і які вперті твердолобі хлопи, а залізо й вогонь — переконливі... Знайдеться, звичайно, кілька одчайдушних п'яниць, таких, що й на палю сядуть, але більшість віддасть перевагу запропонованим пільгам.

— Але ж минуле дає інші приклади. Ми бачили, що нічим не можна було спокусити прокляте бидло.

— Минуле — не закон: тоді бидло мало підтримку в козацтві і в Запорожжі, а тепер цього нема! Та й заходів ми не вживали належних... А римська курія радить скористатися слушним моментом і одразу знищити схизму.

Очі в плебана блискотіли похмурим вогнем нещадної злоби й жорстокості, а голос його від збудження підвищився до різких крикливих нот:

— Так, знищити: церкви попалити, попів перевішати, непокірних селян повибивати, не пускаючи нікого за креси...[2] Людей дасть і Волощина... там голодних — це злічити... Треба тільки діяти дружно, енергійно й нещадно, а все інше само прийде... Господь тоді воздвигне об'єднану духом Польщу й возвеличить її понад усі держави, а поборників об'єднання церкви вознесе в оселі горні!..

— Так, це велика думка, навіяна небом,— запалився й Кшемуський,— треба, щоб вона заполонила всіх.

— Amen! — розчулено промовив плебан, заспокоюючись.

А з залу тим часом виходили на терасу і в сад подихати свіжим повітрям розгарячілі й спітнілі від непосильних трудів гості.

[1] Тим самим *(лат.)*.
[2] Креси — кордони *(пол.)*.

Губернатор уманський Младанович ішов похитуючись, його підтримував молодий хорунжий Фелікс Голембицький, наречений племінниці господаря панни Теклі. Младанович ще був не старий, хоч і дуже пом'ятий надмірностями життя; на ньому був французький, гаптований золотом каптан, короткі штани, черевики, він мав при боці шпагу, а не шаблю: в його зовнішності й зачісці вже нічого не було старопольського, а скоріше помічалося намагання здаватись маркізом; губернатор носив гостру борідку й маленькі, підкручені тоненькими хвостиками догори вуса, любив пересипати мову французькими виразами й трошки шепелявив. Фізіономія його була трохи комічна: товстий, кирпатий, з широкими ніздрями ніс у темно-червоних полисках, банькаті, олов'яного кольору, широко розставлені очі й роздвоєна верхня губа, з-за якої виглядали два зуби, немов він завжди сміявся.

Цілковитою протилежністю свого родича був молодий хорунжий: ставний, гарний, у пишному польському вбранні — рожевому атласному жупані й сріблистобілому глазетовому кунтуші, обшитому темним соболем; стан його був стягнутий дорогою шаллю, на лівому боці брязкала кривуля.

Младанович ледве волік ноги й тер рукою спітнілий, розгарячілий лоб, похитуючи з боку на бік обважнілою від хмелю головою. Доплентавшись до першої гранітної лави, що стояла біля грота, він важко на неї опустився.

— Ху, важко, Феліксе,— віддихувався й пихкав, поводячи бровами, Младанович.— Вже не приймає стільки утроба, як колись... C'est la viellesse![1] Сто дяблів! Раніше легко випивав дзбан меду, а венгржину — без кінця-краю... і як з гуски вода! А тепер от... задихаюся!

Губернатор кілька разів перевів дух і знову заговорив:

— А добре годує колега... добре, донесхочу... Але, але, mon cher[2], кухня в нього груба, не французька, та́ вишуканіша й тонша... А втім, в усьому тут видно розкіш, мені до смаку був кабан, начинений куріпками, і в кожній сюрприз на пам'ять... Такий тесть, ma foi[3], згодиться, і ти мені повинен дякувати.

— Спасибі, дядечку,— Голембицький поцілував у плече Младановича.— Тільки ця надмірна марнотратність не радує: адже всі оці маєтності не його, а становлять власність князів Яблоновських, то розсудливіше було б величезні прибутки від них складати до сховку, а не розтринькувати так нерозумно: адже коли б умер сьогодні його мосць, то завтра після нього зостанеться дуля!

— Ха-ха! Ось що тебе турбує! Але ти щодо цього можеш заспокоїтися: пан Кшемуський у великому фаворі в князя і напевне виклопоче для свого зятя в спадщину це ж саме губернаторство.

— Він і мені про це натякав.

— Отже, нема чого тобі й турбуватися... А тут гарно, краєвид чарівний, і ця в'юнка зелена річка, і озеро, і все. Повітря запахуще,— чуєш дух сіна? А добру збудував він фортецю — не гірша за мою уманську: дивись, який глибокий рів за мурами, а далі земляні окопи й на них дубовий подвійний частокіл... Досконале! Треба буде і в Умані так зробити.

— Зайві витрати,— знизав плечима Голембицький,— Умань і без того неприступна...

[1] Це старість! *(фр.)*.
[2] Мій любий *(фр.)*.
[3] Слово честі *(фр.)*.

— Mais oui[1]. Звичайно! Та все-таки для безпечності... Нехай план спише мій Гонта. A propos[2], де він?.. В трапезній його теж не було...

— Та, мабуть, запросили в офіціни... де замкова команда...

— Однак це прикро: він у мене — права рука... Я привіз його... Нарешті, він фаворит мого патрона Силезія Потоцького...

— А все ж таки схизмат... із хлопів...

— Гонта — не слуга, не простий хлоп,— загарячкував Младанович,— він тепер нобілітований, шляхтич і едукований... це голова!..

— Вельможний до нього занадто прихильний... щоб не пошкодував потім...

— Ну, облишмо,— обірвав Младанович і, помітивши в гроті мармурову статую, почав до неї придивлятися.— Ось дивися, який мармур у гроті... Здається, втікаюча дріада,— заговорив він грайливо.— Тьху ти! Яка краса!.. Які чарівні деталі! А що, коли б твоя Текля стала ось тут на п'єдесталі? Хе-хе, і морозом, і жаром обсипало б? Га?

— Але, коханий дядечку...

— Ревнуєш? Го-го! Ні, ти тільки уяви... замість холодного мармуру — рожеве, ароматне тіло... А, sacrebleux![3] Грім і блискавка! Але я тобі раджу, mon cher, бути в подружньому житті ліберальним і вільнолюбним... Шлюб нам потрібен тільки для зв'язків, для збільшення маєтностей, а для радощів життя — він отрута: це хробак, який підточує всі наші втіхи... а життя ж brevis est![4] А тому дотримуватися треба тільки зовнішніх конвенансів[5] і поза пристойним родинним вогнищем треба завести свій вільний, широкий парадиз, якого й вимагає справжня шляхетська порода: наш лицарський дух жде вільного простору й величі...

— Я, власне, не старовір,— посміхнувся Голембицький,— і визнаю, що шлюб установлено заради інтересів роду, а кохання — заради інтересів серця і що їх сполучати нелегко... Але я здивувався, що високошановний пан, маючи...

— Дітей,— перебив Младанович,— і додам ще: прекрасних дітей... особливо дочку... і розумну, й красуню, й чарівницю! Але, хай поб'є мене перун, я ще хочу жити, а весь сенс нашого життя в насолодах... саме в насолодах, і мудрий тільки той, хто зуміє різноманітити їх, витончувати: все для цього і все в цьому.

— Віддаватися насолодам можна тільки тоді, коли людина перебуває в цілковитій безпеці і коли над її головою не висить біда...

— А що ж висить над моєю головою?

— Поки що нічого, але навкруги збираються хмари, і може вдарити гроза. По-перше, щось затівають бестії хлопи: мовчать, але дивляться вовками... По-друге, знову починають прориватися кляті гайдамаки...

— Стонадцять дяблів і відьом!.. На ту погань не варто звертати й уваги,— вішати, на палю садовити, топити, шкварити... Що вони тепер можуть? Плюнув, розтер, та й годі!

— Ясновельможний помиляється, якщо так легко на це дивиться,— серйозно зауважив хорунжий,— погань то погань, але цю погань підтримує й наставляє київська схизматська ієрархія, а Москва... вона, можливо, про людське око й стримує

[1] Це так *(фр.)*.
[2] До речі *(фр.)*.
[3] Сто чортів! *(фр.)*.
[4] Коротке *(лат.)*.
[5] Конвенанси — умовності, правила пристойності *(пол.)*.

запорожців, але таємно... ого-го! Адже вона, наш ворог, не тільки заступається за своїх нібито одновірців, але й велить Понятовському потурати їм... Ну, звичайно, він «падам до ніг»!

— Грім і блискавка! Той Понятовський ось де в мене сидить! — ударив себе кілька разів по потилиці Младанович.

— Та й у всіх! Це ж ганьба! Ми, вільна, гонорова шляхта, і в якійсь підлеглості, когось повинні слухатися!

— Oui, oui![1] Обурливо!

— От багато хто з благородного лицарства й повстав проти такого становища й утворили конфедерації, щоб протидіяти московському шпигунові, зрадникові! І протидіяти не тільки йому, а й усьому впливу схизматської Росії.

— Браво! Браво! Це мені подобається... Це мені нагадує стару Польщу... Я сам ладен прилучитися до конфедератів.

— Пречудово!.. Головне — конфедерація від нас недалеко, в Барі. Я член її... Ясновельможний пан буде щонайповажнішим...

— Радий, радий і клопотатимусь за Пулавського...

У цей час до співрозмовників підійшло кілька гостей; виявилося, що й вони провадили жваву бесіду на ту ж саму тему; але серед них знайшовся один, який зовсім розходився з думкою більшості: його слова й викликали гарячі заперечення, що перейшли в бурхливу суперечку.

— Задушили, задушили поспільство цілком! — кричало кілька голосів.

— Ні, панове, не задушили ви поспільство, воно тільки затаїло злість, а нас, шляхту, ненавидить до глибини душі.

— Ха,— обізвався один шляхтич зневажливо,— а панові дуже потрібна любов того бидла? Пан, може, хоче обніматися й цілуватися з тими схизматами?

Весь гурт дружно зареготав, але суперечник не збентежився від цього брутального глузування, а дивився на всіх ясно, спокійно, навіть з поблажливою усмішкою, що грала на його великих, м'яко окреслених губах. Хоч він був і негарний, худорлявий і непоказний, але прекрасно розвинена його голова, з благородно окресленим чолом і розумними, трохи короткозорими очима, справляла симпатичне враження і свідчила, що ця людина сповнена внутрішньої, прихованої сили. То був молодий учений, шляхтич Левандовський, що оселився недавно в своєму родовому хуторі поблизу Лисянки.

— Не святкуйте, панове, перемоги і не дивіться так легко на тривожний, близький до кризи час,— провадив він серйозно, не звертаючи уваги на безтурботний, веселий, підігрітий алкоголем настрій своїх слухачів.— Ненависть люду, який стогне під несправедливим гнітом ваших економів, отаманів і різних жондців[2], може за першої-ліпшої нагоди проявитися таким вибухом помсти, який захитає всю вашу видиму могутність і вжахне світ...

— Вітаю пана Левандовського! — зухвало кинув у вічі шляхтичеві один з його опонентів.— Якщо пан боїться цієї погані, то йому слід усе пробачити: хто боїться, тому в очах двоїться!

— А може, пан хоче бути ватажком в того бидла? — зауважив другий.

— Можливо,— підхопив третій,— звідси й пророкування.

— Протестуюсь! — крикнув Левандовський.

[1] Так, так! *(фр.)*.

[2] Жондца — управитель *(пол.)*.

Усі загаласували.

— Та нам тепер не страшні,— кричав перший опонент,— не тільки хлопи, а й круль, і сейм, і сам диявол!

— Ми самі тепер крулі! — крикнуло кілька шляхтичів, дзенькнувши острогами й брязнувши шаблями.

— По-перше, панове, ви не крулі,— перечекавши, поки затих галас, заговорив знову Левандовський,— а тільки служите в командах у крулів, а, по-друге, саме в цьому й безсилля Речі Посполитої, що олігархія захопила владу в свої руки, знищила значення закону, сейму й державної влади; можновладці розбили славну й сильну колись Польщу на кілька ворожих поміж собою таборів і взяли собі на розум, що їхні дрібні особисті інтересики та свавілля й становлять усю суть Речі Посполитої.

— Це нахабство! Зрада! Чи не з дисидентів пан? — з погрозою обступила Левандовського група опонентів.

— Панове лицарство! — палко мовив, піднісши руки, Младанович і підійшов з своїм хорунжим до товариства.— Я бував у Франції, в Парижі і всілякі диспути чував, там вони скрізь провадяться безборонно. Це дуже корисно для розуму, але не повинно викликати розлюченості... Це, так би мовити, лицарський турнір слова... а на турнірах, шановне панство, переможця прикрашають вінком.

— Але, ясновельможний,— вже стриманіше загомоніли деякі голоси,— цей пан ображає нас і Річ Посполиту своїми словами...

— Нікого я, панове, не маю наміру ображати,— підніс голос Левандовський.— Я кажу щиро і кажу, за своїм глибоким переконанням, правду. Я католик, справжній, а не фанатичний... Я був недавно за кордоном і зустрічався з видатними особами сусідніх держав: усі ці моцарства — й Австрія, й Пруссія, й Московія — дивляться на Польщу, як на вмираючу від внутрішнього безсилля й безладдя державу. Ви обурюєтесь, що Московія заступається за єретиків, своїх одновірців, та німці, повірте, ще більші наші вороги: вони до часу не втручатимуться в наші чвари, а ще, либонь, заохочуватимуть розгнузданість нашого вельможного панства...

— Ого! Одначе! — почулося кілька роздратованих голосів.

— Занадто сміливо,— зауважив і Младанович.

— Я ще раз кажу — розгнузданість,— підкреслив Левандовський,— бо всі багатства й прибутки країни відібрані в Речі Посполитої і перебувають у руках магнатства, а воно їх витрачає на лукулівські бенкети, на безумні забаганки та на дикі забави; держава ж позбавлена прав і знесилена. Хіба при такому стані речей може Річ Посполита дати відсіч зовнішньому ворогові?

Під час цієї останньої тиради непомітно підійшов до гурту суперечників господар замку і став з подивом прислухатися до мови свого підвладного шляхтича.

— Що вона має для самозахисту? — тим часом провадив далі Левандовський.— Ні влади, ні грошей, ні війська!

— Помиляєшся, пане! — різко перервав його хорунжий Младановича.— Є у Речі Посполитої оборонці, ті оборонці — ми, благородне лицарство, найкраще в світі військо: ніхто ще з нас не розучився орудувати списом і шаблею, ніхто з нас не дозволяв ще нікому наступити собі на ногу... і ось ми утворюємо конфедерації проти Москви за шляхетську вольність!

— Браво! Віват! От справжній патріотизм! Єще Польска нє згінела! — вибухнули захоплені вигуки натовпу на адресу хорунжого Голембицького.

— Спасибі, мій майбутній зятю,— несподівано почувся голос губернатора Кшемуського; старий вийшов наперед з натовпу, що розступився перед ним, піді-

йшов до хорунжого й ласкаво поклав йому на плече руку.— Старопольське серце в пана, а душею, видно, він справжній католик. Але мені сподобалась і смілива мова пана,— кинув він крижаний погляд на зніяковілого Левандовського.— Як бога кохам — це сміливо й оригінально; звичайно, пан із-за кордону вивіз свої переконання, але це цікаво... А я, здається, знаю пана,— придивлявся до нього, хижо примруживши очі, Кшемуський.— Ми часто зустрічалися...

— Так, я мав честь кілька разів бути присутнім на його мосці полюваннях, і вельможний пан звернув увагу на мій хутір, милувався ним...

— А, пам'ятаю, пам'ятаю... пречудовий куточок, сад, долина, став, млини... Так, так... Хотів був ще заїхати, але молода дружина в пана була хвора.

— Цілковита правда, ясновельможний, вона збиралася стати матір'ю, і тому я позбавлений був утіхи й честі...

— Ми пана винагородимо і завтра ж у нього будемо... Мені хочеться ближче з паном зійтися, але я не пригадую, де цей хутір, то пан сам нас проведе...

— Я попрошу в такому разі дозволу поїхати раніше й попередити дружину.

— Не відпущу,— зловтішно посміхнувся Кшемуський,— ми зробимо сюрприз, а про почастунок не турбуйся: все візьмемо з собою...

Левандовський низько вклонився й замовк. Кшемуський підійшов до Младановича, і гості шанобливо відійшли, щоб дати можливість губернаторам поговорити наодинці.

Левандовський кинув гамірливий гурт і заглибився в одну з темних алей; серце його щеміло від образи, а душу охопив такий морок, таке ганебне відчуття рабства, що в грудях його билося тільки одне бажання: піти звідси, нікого не бачити й ніколи сюди не повертатися.

На перехресті він здибав незнайомого у багатому козачому вбранні, з золотою китицею на правому плечі, що свідчила про звання сотника. Козак був ставний, плечистий, і від усієї постаті його била мужня сила, але, незважаючи на атлетичну будову, він не був позбавлений грації і плавності рухів.

Та Левандовського особливо вразило обличчя сотника: воно було сповнене контрастів і належало до числа тих фізіономій, які, раз потрапивши на очі, не забуваються вже ніколи.

Довгастий овал його обличчя був гарний, але до підборіддя надто звужений, правильність ліній порушував лоб: білий, дуже розвинений, немов мармуровий, він здавався від підголеної чуприни ще більшим, засмаглі, вкриті густим рум'янцем щоки вилискували бронзою. Чорні мигдалеподібні очі незнайомого поставлені були трохи зашироко, але оскільки вони були дуже великі, то ця вада лишалася непомітною, чому сприяли ще брови, темні, тонкі, сміливо підняті вгору біля скронь і опущені коло перенісся. З-під цих брів погляд незнайомого здавався пильним і гострим; тонкий з горбиком ніс надавав демонічного виразу всьому обличчю, а втім, його пом'якшував добродушний вираз трохи зашорокого рота, завжди готового відкритися для веселого сміху, показуючи при цьому два ряди міцних білих зубів.

З першого ж погляду сотникове обличчя з орлиним носом, гострим поглядом і хвацько закрученими вусами вражало кожного непохитною волею й нестримною енергією, що променилась з кожної риси його обличчя, але за мить враження це пом'якшувалось, і в грізному обличчі козака можна було побачити таку одверту доброзичливість, що перше враження змінювалося довірливою, сердечною прихильністю.

Сотник, побачивши Левандовського, швидко підійшов до нього.

— Дозволь, шановний пане, привітати тебе,— заговорив козак по-польськи звучним і дуже приємним баритоном, простягаючи до Левандовського обидві руки.— Шановний пане,— підкреслив він,— присягаюся богом, що я вперше в житті промовляю з таким благоговінням це привітання. Дозволь же потиснути твою благородну руку. Я чув сміливу, правдиву й чесну панову мову: в мене серце затремтіло в грудях від подиву й захвату, я мало не кинувся панові на шию, але придворний звичай та обережність стримали мій запал.

— Я дуже радий...— Левандовський стиснув простягнуті сотникові руки і весь почервонів від задоволення.— За весь час мого перебування тут це перше співзвучне слово... Є, щоправда, два-три юнаки, яких ще не зовсім отруїли єзуїти, вони ніби й співчувають правді, але співчуття їхнє безсиле й незабаром потоне в хвилях розгулу...

— Прости, вельможний пане, за пораду,— сказав співрозмовник Левандовського,— ти наражаєш себе на велику небезпеку... Я помітив, як у тутешнього господаря люто горіли очі, коли він підслухував... Раджу панові остерігатися...

— В мене одна думка — втекти... хоч і шкода рідного гнізда, та що зробиш! А бути байдужим спостерігачем огидного насильства — тяжко.

— І підло! — додав, насупившись, козак, і в очах його спалахнула блискавка.— Але тут незручно говорити... За кожним рогом може бути шпиг... а шановний пан такий довірливий і одвертий... Я не хочу зловживати щирістю панської душі і вводити його в оману: адже я хоч і нобілітований тепер, але не католик, а схизмат,— підкреслив сотник.

— О? Але це мене аж ніяк не бентежить, а ще збільшує прихильність до пана. Я ненавиджу фанатизм, а схизмати не в такій мірі фанатики, як наші.

— Навіть зовсім не фанатики, пане; ніколи нам і на думку не спадало силоміць перехрещувати в свою віру татарина, турка... Ми тільки стоїмо за те, щоб нас не перехрещували...

— Либонь, так, і тут пролягає глибока прірва між нашою шляхтою й козацтвом: і ваші, і наші прагнуть свободи; але ваші шукають її для себе, не позбавляючи свободи інших, а наші хотіли б увесь світ обернути на своїх челядників і рабів, залишивши тільки для себе цю золоту свободу, або, краще сказати, свавілля...

— Пане мій, друже мій! Даруй сміливість,— палко промовив схвильований співрозмовник.— Коли б сота частина вашого лицарства поділяла твої думки, то ми б єдналися б по-братерському... Але сюди йдуть... Ще, дасть бог, зустрінемося... Про шановного пана я розпитав — і все знаю... А сам я — сотник уманської козачої корогви Іван Гонта... Нехай це дружнє єднання католика із схизматом буде запорукою бажаної братерської любові...— І він, притиснувши до своїх широких грудей нового побратима, квапливо зник за поворотом алеї.

Вечоріло. Багрець заходу пригасав, змінюючись на ніжніші тони. М'які сутінки серпанком лягали на сад. З замку виходили нові групи пишних лицарів і дам: строкаті гуртки розсипались по галявині й тонули в темних просіках алей.

Вихованка господаря Текля, ясна блондинка з лукавими очима й кирпатим носиком, ішла під руку з дочкою Младановича Веронікою, гарненькою шатенкою. Праворуч, поряд з цією парою, йшла якась, видно, багата й манірна панна.

— Ах, ви помітили, як цей страшний Потоцький, староста канівський, на нас дивився? Я ледве всиділа на місці: він просто пік мене поглядом... А про нього ж розповідають жахливі речі...

— То кажуть про простих дівчат,— обізвалася Текля,— і хоч він і староста, але не насмілиться щось подібне вчинити із значною шляхтянкою — це неймовірно!..

— Одначе цей Миколай Потоцький,— зауважила Вероніка,— справді безчинствує й доходить до злочинів, я сама чула про нього таке, що волосся сторч стає. Він нікого не милує, якщо треба — вінчається живосилом, а на другий день зашиває жінку в мішок і кидає її з кручі просто в Дніпро...

— Ах! — завищала панна.— Я туди не піду,— і відсахнулась, коли панни ввійшли до темної алеї.

— Чого панна боїться? — засміялася Текля.— Потоцький же в замку, а не за кущами.

— Але там може бути в засідці його посіпака... а то і який-небудь гайдамака!

— Гайдамака? У нас гайдамака? — сплеснула руками Текля.— Та їх скрізь уже перевішали, а в нас, у мого батька, й поготів. Їх і за гроші тут не знайдеш!

— Не кажи так, люба,— мовила поважно Вероніка,— у нас, в Умані, одержано недобрі вісті — народ починає хвилюватися і про щось усе змовляється по лісах та ярах, і з Києва засилають бунтівників, звідти обіцяють їм підтримку...

— Ну, то байка! — махнула рукою Текля.— Це бидло, ця голота нещадима й писнути тепер не посміє!

— Коли б воно так було! — відповіла на це манірна панна, сполохано озираючись кругом і поспішаючи назад до майданчика, де починали спалахувати різноколірні ліхтарі.— От у нас, на Брацлавщині, уже з'явилися знову гайдамаки, спалили два фільварки, настрахали всіх навкруги звірствами і втекли від команд. Там у нас без охорони небезпечно їздити навіть і вдень, хоч і близько.

— А я не боюсь на човні кататися сама з хлопом... У нас тут є відважний такий, Петро...

До панн підійшов гурт молодих елегантних гусарів та уланів на чолі з нареченим Теклі хорунжим.

— А, нарешті-таки,— вигукнув він з пафосом,— фортуна зглянулась і показала мені нитку Аріадни, яка й привела мене знову до мого щастя.

— Але лицаря,— кокетливо відповіла Текля,— мабуть, та нитка водила й до інших утіх: ми були в небезпеці, а наш оборонець усе по якомусь лабіринті блукав...

— Що таке, панно? — сполохався хорунжий.

— Яка небезпека? Де? — забрязкали шаблями його товариші.

— Там гайдамаки! — показала на темну алею Текля й розреготалася.

— Це жарт,— заспокоїла молодь юна Младанович,— але ось панна каже,— і це правда,— що на Поділлі з'явилися гайдамаки і що серед поспільства помітний неспокій...

— А ось ми цей неспокій вгамуємо скоро! — запально вигукнув Голембицький.— Це буде перше діло конфедератів: повиривати останнє пір'я з крил у хлопства й налякати його так, щоб воно й тіні своєї боялося.

— Добра думка,— підтримали його товариші.

Тим часом весь сад уже був освітлений і очам відкрилося чарівне видовище: на всіх деревах уздовж алей були порозвішувані різноколірні ліхтарики, й здавалося, що зоряне небо впало й розсипалося по саду зірочками; та особливо чарівним був став, залитий кривавим відблиском запалених на березі смоляних бочок: наче розтоплений чавун, він світився й вихоплював з темряви блідо-рожеві обриси містечка, розкинутого на протилежному боці.

— Чудово! — милувався цією картиною Потоцький, стоячи з господарем замку

край майданчика, звідки вже починався крутий спуск гори.— Хвалю... У пана добродія багато смаку... Сюди б іще німф: під зоряним небом і при такому освітленні вони були б пречарівні...

— Будуть, ваша ясновельможність,— з догідливою усмішкою шанобливо схилив голову губернатор.— Його мосць староста — улюбленець Кіприди, то вона повинна потішити його душу прекрасним.

— О? Коли так, то гостинність панська мене полонить цілком,— примружив очі Потоцький,— і я, чого доброго, покину свій Канів і оселюся в пана...

— Був би невимовно щасливий,— схрестив на грудях руки Кшемуський.

— Хе-хе! Я набридну... Але панська привітність і гостинність безмежні... і я неодмінно напишу моєму приятелеві князеві Олександрові про надзвичайну гречність пана й попрошу в нього дозволу переселитися...— Потоцький лукаво глянув на губернатора й провадив весело: — Ні, без жартів, і замок, і сад, і природа тут чарівні... В мене, правда, ширше... і грандіозніше... Дніпро, звичайно, посперечається з цією калюжею, одначе й тут принадно. Ось і містечко гарно вирізьблюється з темряви; осяяв і костьол, і магістрат, і всі високі будівлі.

— А що ж, слушно! Щаслива думка в пана старости.

— Що пан надумав? Містечко палити?

— Боронь боже! У мене там по той бік хлопського селища складені величезні ожереди соломи, то я ними й освітлю містечко.

— Але від ожередів можуть зайнятися й хати.

— Якщо й займеться щось, то спершу схизматська церква, а потім уже і їхні хліви.

— Ну, коли так, то й прекрасно...

Кшемуський поспішив віддати потрібні розпорядження. Пан підчаший, найближча в інтимних справах особа, доповів між іншим губернатору, що дівчини, попової вихованки, першої, на його думку, красуні в містечку, поки що не знайшли: вона або сховалася, або справді кудись відлучилася, але що він неодмінно її розшукає.

— Та й припровадиш у замок... Ну, хоч би за покоївку до панни Теклі абощо.

— Слухаю, ясновельможний пане!

— Неодмінно,— додав губернатор і почав щось таємниче шепотіти своєму довіреному.

А той тільки все вклонявся та казав:

— Слухаю, все буде зроблено.

Тим часом дами, ждучи процесії, посідали на терасі, а чоловіки стали шпалерами вздовж алеї, якою мав проходити казковий похід, вихоплений, як висловлювався господар, із садів Магомета.

В альтанці, що була в центрі широкого майданчика, розмістився оркестр; тільки-но господиня махнула рукою, він гримнув урочистий полонез,— ту ж мить спалахнули потішні вогні, що осяяли червоними, смарагдовими, голубими, золотими тонами і кущі, і дерева, і гостей, які вп'яли пожадливі погляди в широку просіку, що вела до альтанки.

Але процесія не з'являлася: ждали господаря. Пані Ядвіга була роздратована його відсутністю, нетерпіння гостей зростало.

Нарешті Кшемуська, довідавшись, що чоловік її в якихось справах подався на дворище замку, обурилась і поспішила туди.

Губернатор, віддавши останні розпорядження, пішов був назад до гостей, але тут його перестріла дружина.

— Ти збожеволів чи що? — накинулась вона одразу на чоловіка.— Залишив вельможного гостя... затримуєш процесію...

— Давав розпорядження, моя сувора пані, відносно цієї самої процесії, а тепер ходімо: все буде гаразд...

У цей час підійшов до нього маршалок і доповів, що схизматський священик давно чекає ясновельможного пана з якоюсь скаргою.

— Турбувати мене такими дурницями! — гнівно гримнув Кшемуський.

— Провчити б слід...— додала пані.

— Падам до нуг,— пробурмотів зблідлий маршалок,— я його вижену зараз же!

— Ні, поклич негайно сюди! — грізно звеліла пані Кшемуська.— Коли вже потурбував ясновельможного, то ти з ним поговори... поговори, уконтентуй його!

За хвилину перед грізним можновладцем стояв сивенький дідок з ріденькою борідкою у сірій пістрявій рясі. Він злякано кліпав очима і раз у раз вклонявся. Пані Ядвіга з огидою одвернулась і відійшла.

— Ну? — кинув йому губернатор.

Від того грізного «ну» мороз побіг по зігнутій спині священика, й він, затинаючись, перериваючи мову зітханнями, почав говорити тремтячим старечим голосом:

— Ваша ясновельможність, наш опікун і заступник, будьте батьком, захистіть во ім'я господа бога і його святої правди...

— Ну! — ще грізніше гримнув Кшемуський і бридливо відступив назад.

— Нашій церкві, во ім'я Іоанна Предтечі, що на фільварках, здавен, з дня її фундації, князі Яблоновські подарували ругу, затверджену й князем Олександром...

— Ну?!

— А о отці базиліани відняли її й вивезли звідти до себе на тік той хліб, який ми сіяли й жали,— останній наш прожиток.

— І добре зробили.

— Але в нас є княжі записи, вони внесені і в міські книги, відомі й братству.

— Ти ще нагадуєш мені про братство й про міські книги? Учити мене хочеш чи погрожувати? От я ж тобі пропишу записи!.. Гей! — ляснув він у долоні, і на цей поклик з'явилося кілька челядників.

— Візьміть його, я з ним розправлюся потім.

Упав приголомшений старий у ноги своєму катові й заблагав:

— Згляньсь, ясновельможний пане, на мій сан, на мою немічну старість... Я прийшов не погрожувати, а просити милосердя...

Після того, як вийшла пані губернаторова, товариство ще більше збентежилось: ті, що ждали урочистої процесії, почали шепотітися поміж собою, кпити одне з одного, вельможні гості теж були ні в сих ні в тих і шукали очима господарів, а музика грала й гула, ще дужче дратуючи гостей, які ремствували на зволікання з забавою.

Текля страшенно хвилювалась; вона помітила, що веселий настрій в товаристві підупав, і не знала, в чому річ... У кого б спитати, де її названі батько й мати? Вона озирнулась, але поблизу не було нікого із знайомих; недалеко стояв тільки один лицар, мабуть, приїжджий, той самий, що сердечно розмовляв з Левандовським, і Текля зважилась його потурбувати.

— Даруй, пане,— промовила вона до нього,— тисячу пробачень.

Ставний лицар обернувся, швидко підійшов до тераси й, зграбно вклонившись, промовив дзвінким голосом:

— Падам до нуг, весь до панських послуг.

Текля глянула йому в очі й заніміла: якесь моторошне почуття, зіткане з страху, подиву й захвату, охопило її цілком; кокетливий жарт, приготований для незнайомого, завмер на устах, і вона ледве могла боязко промовити:

— Ох, я помилилась... Думала, що наш...

— Приділи, ясновельможна, й чужому хоч краплину уваги... Дозволь прислужитись і мені...

— Пан такий ласкавий... мені хотілося, щоб батько мій... він, певно, на замковому дворищі... щоб швидше повернувся до гостей, його чекають...

— Лечу передати бажання вельможної панни,— і лицар вклонився, зробивши елегантний жест шапкою з червоним висячим верхом.

— Хто це говорив з тобою? — з жахом спитала манірна панна, коли він поквапно відійшов.

— Не знаю,— відповіла Текля.

— Чи не диявол з пекла?

— Якщо й диявол, то привабливий.

— Ха-ха! Люба! — щиро засміялася Вероніка Младанович.— От вигадала — диявол! Та це найчистіша і найвідданіша батькові душа, це наш славний сотник Гонта.

— Простий козак? — розчаровано процідила Текля.

— Ні, шляхетний, нобілітований, із замкової козачої міліції.

Гості, що юрмились коло широкої алеї, заворушилися, це привернуло увагу й дам; незабаром почулись вітальні вигуки: то з'явилося подружжя господарів.

Кшемуський махнув хусткою, і з фортеці гримнула гармата; музика заграла урочистий марш... Усі щільніше обступили алею і затаїли подих.

Почувся глухий гуркіт. З темряви виїхала на високих колесах золота бочка, в яку запряжена була пара волів білої масті, прикрашених червоними стрічками; на бочці верхи сидів Бахус, якого підтримували два сатири; бочку супроводили вакханки. Личка богинь веселощів були чарівні, їх постаті стрункі й зграбні, але самий вираз облич не пасував до їхніх ролей: замість веселощів у поглядах німф тремтів переляк і страждання.

Поява Бахуса викликала гучне схвалення в глядачів, а коли Бахус заходився з своєї бочки черпати мальвазію й розсилати ковші тим, хто був ближче до нього, схвалення перейшло у вибухи галасливого захвату...

— Досконале, досконале! — хрипів, прицмокуючи, Потоцький і потискував вдячно руку господареві.

Младанович не міг устояти на місці, він підбігав з своїми зауваженнями то до господаря, то до Потоцького.

— Delicilux! Пречудово! — шепотів він.

Слідом за Бахусом поплив у якійсь розмальованій мушлі, запряженій дельфінами, Нептун з тризубом; його супроводили, лежачи на довгому помості, драпірованому у синю термаламу, неначе хвилі, ру алки й наяди. Нептун роздавав на своєму тризубі гостям усіляку рибу; то були якісь дуже хитромудро приготовані цукерки. Наяди й русалки обсипали глядачів квітами.

Слідом за Нептуном з'явилася процесія народів, які представляли різні країни; звичайно, перша фігурувала Польща, її зображувала пишна панна в старопольському багатому вбранні; панну оточувало пишне лицарство з біскупами та єзуїтами. Вся ця група мальовничо розташувалась на великому, прикрашеному різноманітною зброєю, помості; її везли запряжені в ярма православні хлопи, одягнуті в лахміття. Поява цієї групи викликала бурю захоплених вигуків:

— Віват! Нєх жиє! Смерть схизматам!

Про кожну переміну в процесії сповіщалося пострілом гармати й зміною потішних вогнів, а появу Польщі було зустрінуто сальвою всієї фортечної «армати». Цей гуркіт гармат, змішаний з несамовитими криками очманілої від хмелю й захвату шляхти, докотився до містечка, розбудив і його фільварки, і далекі висілки. Усі злякано попрокидалися; спросоння здавалось, що на замок напали татари. А коли сліпучо спалахнула пожежа за околицею, жителів охопив жах.

Усі в одчаї заметушилися по вулицях і з зойками: «Пожежа, горимо!» — кинулись на майдан, а то й до найближчого лісу.

Давно вже підпалені були з чотирьох боків довжелезні ожереди Лисянської економії, та гості, захоплені незвичайним видовищем, не помічали спершу далекої заграви, а коли з'явилася в процесії Польща, пожежа досягла страшної сили: по той бік містечка здіймалося й вирувало в нічній темряві ціле море полум'я, темні силуети найближчих будівель виблискували вогненними контурами, а церква, немов розпечена, тонула в тому полум'ї.

Розкішна постать Польщі, пишне лицарство, запряжені в ярма селяни здавалися тепер облитими кров'ю і надавали всій цій картині зловісного характеру.

Шалені вигуки гостей, що зібралися в саду, під тиском цього враження почали стихати й змінюватись якимсь пригніченим мовчанням.

— То не жарт, пане,— заклопотано мовив Потоцький, нахилившись до Кшемуського,— може все містечко згоріти.

— Пусте! — заспокоїв його господар.

А процесія тим часом посувалась далі. Пройшли народи Європи, Азії, Африки й Америки. Хоч валка різних народностей була дуже мальовнича й характерна, але пересичене гостротою вражень почуття глядачів не відгукувалось на ці строкаті картини й чекало сильніших відчувань.

Сам тільки Левандовський з двома молодими шляхтичами, які співчували його ідеям, стояв збоку, обурений до глибини душі всіма цими витівками.

— Держава виснажена, стоїть на краю загибелі, а вони витрачають награбовані багатства на таку мерзоту!

Але ось музика гримнула щось веселе; пролунав знову салют гармат, і з темної зелені з'явився пишний кортеж богині Кіприди. Її колісницю везли три пари білих, як сніг, цапів з позолоченими рогами, обвішаними гірляндами троянд; цапів вели амури з райдужними крильцями й сагайдаками стріл за плечима; такі самі амури оточували колісницю й завершували процесію.

А навколо лунали дикі, шалені крики:

— Віват! Нєх жиє!

Після дикої оргії пізно попрокидалося панство, прочумувалося воно ліниво, з тупим болем голови, з відчуттям тваринного пересичення... Але його чекали нові забавки.

На дворищі замку стояли вже запряжені в різні екіпажі ситі коні в дорогій краківській збруї і верхові чистокровні румаки.

Вийшов із замку Кшемуський, ведучи під руку Потоцького; яскраве сонце одразу викрило фальщ свіжих лиць і виявило цілу сітку зморщок, що променились коло очей і губ старости.

Широкий, пишний ридван на високих ресорах чекав вельможного гостя коло ганку; в нього був запряжений упростяж четверик вороних. Господар посадив Потоцького на почесне місце, а сам, разом з уманським губернатором, сів проти старости на передньому сидінні.

— Знаєш дорогу на панський хутір? — спитав господар у машталіра, показуючи головою на пана Левандовського.

— Не знаю, ясновельможний пане,— відповів той.

— То сідай, пане, на козли й показуй йому дорогу,— звернувся господар до Левандовського.

Той мовчки виліз на козли. Машталір стьобнув довгою пугою, передні коні стали дибки, дишлові рвонули, і ридван, хитнувшись з боку на бік, важко рушив з місця.

Слідом за ридваном покотили колимаги, коляси, каруци й натачанки; наввипереди ки з ними поскакали блискучі вершники, перекидаючись з дамами грайливим словом, компліментом, вітанням; знялася хмара куряви і вкрила весь поїзд золотаво-сірим серпанком. Левандовський показував машталірові дорогу, котру, між іншим, усі в замку добре знали. Треба було проїхати якусь милю битим Уманським шляхом, а потім на перехресті біля корчми взяти праворуч і гін троє проїхати на Вільшану путівцем, попід узліссям. А там уже, мов на долоні, буде видно хутір. Перед очима Левандовського вже малювалася люба, дорога картина. Ось ставок дзеркалом ви блискує в сріблястій зелені верб та осокорів; він лежить у мальовничій долині, схили якої засаджені прекрасним фруктовим садом; за ставом виструнчився ряд пірамідальних тополь, а серед них біліє критий черепицею будиночок; з темної зелені лип і дубів визирають теж червоними плямами покрівлі інших будівель. Через став витягнеться гребля, а в кінці її виблискують колесами гомінливі млини — все це дивляється в чисті води ставу й немов сміється із затишних куточків зелені. Левандовський у думці вже пригортав до грудей дружину й голубив дитя. Але в нього чомусь болісно стискалося серце. Звичайно, хіба міг бути комусь приємний наїзд такої буйної ватаги? Дружина злякається... вона не звикла до таких вакханалій... та й образити можуть: хіба ручиться хто за стриманість цієї дикої орди?

Такі думки сповнювали серце пана Левандовського тривогою, і воно щеміло від болю й туги...

А екіпаж, похитуючись, котився далі, й Левандовський чув, як Кшемуський вихваляв Потоцькому його хутір... Раз він звернувся й до Левандовського:

— А що, чи так нас фурман везе? Чи не збився?

— Вночі з зав'язаними очима знайду своє гніздечко.

— Правда? А все-таки краще розпитай жида.

Левандовський на цю пораду тільки посміхнувся. Екіпаж саме зупинився біля корчми. Вискочив корчмар і почав догідливо вклонятися ясновельможному панству. Левандовський добре знав корчмаря, це був Гершко, його найближчий сусід, а тому він і звернувся до нього із звичайним запитанням, чи все гаразд на хуторі.

Гершко лаконічно відповів:

— Нічого, пане, не знаю.

— І дружини моєї не бачив?

— Може, пане, бачив, а може, й ні...

— Як — може? Хіба не був на хуторі?

— Може, був, а може, й не був...

— Гайда! — перервав цей діалог губернатор.— Варто розпитувати жида: в нього від страху аж пейси спітніли... Він не знає, з ким говорить і про що говорить. Швидше доїдемо, й сам у своєї пані розпитаєш про все. Гей, рушай!

Екіпаж знову покотився попід темним лісом. Праворуч місцевість понизилась і заглибилася в долину, котра, розширяючись, потяглася поряд з дорогою.

«Через десять хвилин поворот,— думав Левандовський,— а звідти до мого двору їхати хвилин п'ять, не більше... Ото здивується голубка,— перелякається, подумає, що справжній наїзд. Добре, що я в першому екіпажі,— зараз її заспокою... Ех, коли б уже скоріше додому! Як мені тяжко й огидно бувати в цього понурого деспота, та нічого не вдієш: у нас же немає закону й немає захисту від свавільного насильства можновладців, ну й змушений бувати, запобігати... Ех, нещасний край! Тільки й спочиваю душею в моєму гніздечку, серед моєї любої, дорогої серцю сім'ї!»

Доріжка звивалася то узліссям, то гадючкою втікала під тінь високих ясенів; на одному закруті її, пам'ятав Левандовський, уже видно було вузьку світлу смужку ставу... і тепер він з нетерпінням ждав того місця, але не діждався... мабуть, прогавив... Та однаково, ось кінчається ліс... Зараз, ось із-за цієї купи дерев, так і блисне в вічі плесо ставу, вигляне й хутірець...

Щасливий господар його не одривав погляду від останніх кущів високого козолисту, що закрили краєвид; але ось вони лишились позаду, і Левандовський скрикнув від жаху, божевільно витріщивши очі: ні ставу, ні млина, ні саду, ні будь-яких ознак житла! Перед ним лежало голе хвилясте поле, на якому не було жодного кущика.

— Ой! Я божеволію!.. Де ж це все? Провалилося? — залементував Левандовський, вхопившись руками за голову.

Кшемуський з єхидною посмішкою торкнувся коліна Потоцького.

— Дружина... дитя! — приголомшений ударом, прохрипів Левандовський і впав непритомний з козел.

Такий поворот жарту не входив у програму губернатора: замість сміху та веселощів, усіх охопило моторошне почуття.

— Підведіть скоріше цього дурня, облийте водою,— захвилювався Кшемуський,— од перепою сам збився з дороги і, як баба, ще й непритомніє.

— То панський жарт — потіха! — зауважив Потоцький.

— Геть-чисто все розібрали за одну ніч і вирівняли...— самовдоволено відповів Кшемуський.

Челядь і гості кинулись допомогти Левандовському, хто пробував влити йому в рот рому, хто почав старанно змочувати йому голову й бризкати холодною водою в обличчя.

Спільними зусиллями пощастило нарешті повернути Левандовського до життя, але він так і не отямився. Опритомнівши, нещасний схопився на ноги й, волаючи «рятуйте!», кинувся був бігти до свого хутора, який, із злої, пекельної волі, провалився крізь землю. Та Левандовського наздогнали і втримали; тоді він забився на руках у челяді й почав усе на собі рвати.

— Та заспокойте цього йолопа! — гукав з колимаги Кшемуський.— Поясніть йому, що й хутір, і сім'я його не пропали, а що він тільки збився з дороги!

Та ніякі слова не впливали на шляхтича: він їх не чув і не розумів; з божевільними, налитими кров'ю очима, з перекошеним обличчям і піною коло уст він бісновався, кричав і посилав комусь прокльони.

— Кровопивці, злодюги! Зрадники, згубники великої і славної Польщі! Ви все святе втоптали в смердюче багно... Прокляття на вашу голову, прокляття з роду в рід! О, невже небо не помститься вам? Помститься, помститься,— якщо не воно, то замучений вами народ! Вогонь пожере ваше награбоване добро, в крові потоне все і ваші родини... чужа нога наступить п'ятою на ваші груди!

Збентежений господар зовсім розгубився перед своїми гостями й не знав, чим угамувати несамовитого Левандовського. Без них би він розпорядився, та при вельможних свідках було незручно, до того ще й гості були очевидьки приголомшені словами божевільного.

На щастя, з цього скрутного становища його вивів гонець, що несподівано прискакав із замку.

Гонець передав на словах, що в замок зволив прибути найпревелебніший кардинал, нунцій найсвятішого папи, й що, крім того, одержано з Варшави й Києва тривожні вісті.

На останню звістку панство не звернуло жодної уваги; але приїзд нунція схвилював усіх, і про Левандовського одразу забули.

Гонець тим часом передав губернатору листа від дружини його, ясновельможної пані Ядвіги.

Лист був лаконічний, зміст його був такий:

«Знову підкинуто в замок таємничу записку, писану тією ж самою рукою; в ній говориться те ж саме, що й раніше: «Оплакане вами живе і завдасть вам ще більше сліз!»

Кшемуський, прочитавши цього листа, зблід і похитнувся, наче підрубаний дуб, і коли б його не підтримали, він би так і гримнув на землю...

IV

Теплий травневий вечір тихо спускався над невеликим селом Малою Лисянкою, що розкинулось уздовж мальовничого берега річечки Лисянки, там, де вона впадає в Синюху.

Косе проміння сонця обливало золотом біленькі стіни хат, що виступали із зелені садів, виблискувало кривавим вогнем в маленьких віконечках і зливалося в ніжне сяйво над потьмянілим хрестом невеликої дерев'яної церкви, яка височіла над стрімкою кручею край села.

І церква, і дзвіниця мали надзвичайно убогий вигляд: перекошені стіни й солом'яна покрівля потемніли від часу, і навіть хрест на гостроверхій вишці, колись вкритий позолотою, геть почорнів. Невеликий цвинтар, поросли високою зеленою травою, оточував церкву; біля огради його видно було кілька низеньких могил з похилими дерев'яними хрестами, а то й зовсім без хрестів.

Зграї веселих птахів з галасом вилітали з дзвіниці й, покружлявши в повітрі, сідали на гіллі розлогих верб уздовж церковної огради.

Було щось надзвичайно сумне в цьому убогому цвинтарі, в цій старенькій, похиленій церкві.

Біленькі хати оточували щільним кільцем свою старезну церкву, немов хотіли захистити її од нападу ворогів.

До церковної огради прилягала садиба священика. Вона нічим не відрізнялася від звичайної садиби селянина, тільки біленька хата, що стояла посеред двору, була значно більша й вища від селянської і ділилася, як видно, на дві половини, бо обабіч вхідних дверей було по двоє вікон. Праворуч і ліворуч од хати стояли необхідні господарчі будівлі, й хоч у всій цій садибі світилось убожество, але чистота й лад надавали їй веселого, привітного вигляду.

Вікна хати були обведені синіми й червоними смугами, призьба підмазана яскраво-рудою глиною. Чисте зелене подвір'я з утоптаними стежками оточувало хату, а коло плоту підіймалися пишні кущі царської борідки, гвоздик та інших квітів.

На широкій призьбі сидів, гріючись під ласкавим промінням сонця, старий священик, такий же старезний і вбогий, як і його церква. Худе, зморшкувате обличчя його, обросле білим, як сніг, волоссям і такою ж бородою, носило на собі сліди тяжко прожитого життя. Ясні голубі очі старого дивилися ласкаво й сумно; на ньому був старенький полотняний підрясник і великі мазані чоботи. Біля ніг його просто на траві сиділо двоє молодих дівчат: одна з них, з темними косами й дитячим виразом великих карих очей, здавалась іще зовсім дитиною; надзвичайно гарне обличчя її було тепер звернене до батюшки. Друга, що обхопила рукою стан її, була красуня в повному розумінні цього слова.

При першому погляді на неї, навіть незважаючи на одяг, можна було зразу сказати, що вона єврейка: риси її обличчя вражали правильністю й красою; вогненно-золотисте волосся її спускалося пишними безладними хвилями на плечі; на білому, як сніг, лобі, що немов сяяв своєю надзвичайною білістю, вигиналися дугами тонкі густі брови; великі чорні очі єврейки, сповнені невимовного смутку, були теж звернені на священика, а гарно вирізані ніздрі її нервово здригалися; ніжний рум'янець просвічував крізь тонку шкіру й то спалахував, то згасав од хвилювання.

— В убогій печері народився він,— тихо говорив священик, ласкаво проводячи рукою по голівці темнокосої дівчини,— і матір божа, діва Марія, поклала його на сіні, просто в ясла... Ніч була тепла, зоряна, в широкому степу мирно спали коло отари пастухи, і побачили вони, що небо розверзлося й ангели злетілись над землею й заспівали «Слава в вишніх богу», сповіщаючи їх, що на землі народився Христос, син божий, який прийшов у світ для того, щоб принести грішним людям милость, прощення й любов. І тоді взяли пастухи гирлиги свої й пішли до печери вклонитися йому, а потім прийшли волхви й царі з дарами і теж уклонилися синові божому, а він, дитя предвічне, лежав у яслах і з лагідною усмішкою дивився на людей, заради яких він спустився з неба, щоб урятувати їх і прийняти за те від них же мученицький вінець...

Затаївши подих, слухали обидві дівчини старого: перед зором їхнім проходили один за одним великі й святі образи, і ніщо не порушувало тиші цього чарівного куточка...

На заході тихо розливалося ніжне, пригасаюче сяйво вечірньої заграви. На землю спускалися тонкі прозорі тіні й стелилися легким серпанком по широкому степу. Високо в глибині блідого неба, немов малесенькі діаманти, загорялися перші зорі: тихий вечір вже ласкаво обіймав стомлену денною спекою землю.

— Але як же господь допустив, щоб люди замучили сина його? Як не покарав він їх, як не помстився їм стократ?! — палко мовила єврейка.

— Тому що син божий того й зійшов у світ, щоб узяти на себе всі гріхи світу й прийняти за людей смерть на хресті.

— За тих, хто повірив у його вчення, хто пішов за ним, але не за тих же, що гнали його все життя?

— За таких, Саро, ще більше, ніж за тих, що визнали його, бо душі їхні перебували під тягарем страшного гріха і він просив господа послати мир і любов у їхні затьмарені злобою серця...

— Ні, ні, панотче,— палко заперечила єврейка,— тим немає прощення ні на землі, ні на небі! У святому письмі сказано: око за око, зуб за зуб!

— То сказано в біблії, Саро; Христос же вчив нас молитися за ворогів своїх і благословляти тих, хто ненавидить нас.

— Прощати ворогам? Та невже ж ви прощаєте панам-ляхам, котрі переслідують вашу віру, одбирають у вас церкви, пригнічують вас?

— Молюся, Саро, й прошу бога, щоб простив їх,— не відають-бо, що творять,— смиренно зітхнувши, промовив старий.

У цей час на перелазі з'явився широкоплечий, огрядний літній селянин. Переступивши через перелаз, він підійшов до невеличкого гуртка, що розташувався біля хати, й, не бажаючи порушувати тиху розмову, шанобливо спинився поблизу, скинувши шапку.

Це був іще бадьорий, дужий чоловік років шістдесяти, одягнений по-селянському. Чуприна його була підстрижена під макітру, сиві вуса спускалися на груди, а з-під чорних, ледь тільки зачеплених сивиною брів дивилися ще гостро й упевнено чорні, як вуглини, очі. Через навислі брови й довгі вуса обличчя його спершу здавалося понурим і сердитим, але хто уважніше придивлявся до його очей, той зразу ж упевнявся, що перед ним лагідний дідусь з чистою дитячою душею. Поринувши в задуму, дівчата й старенький священик не помітили його приходу.

— А хто ж каратиме їх за злочинства? Хіба може господь простити їм? — допитувалась єврейка.— Невже ж перед ним усі рівні — праведник і грішник?

— Бог наш, Саро, єсть бог любові, а не помсти.

— Як навчитися такої любові й прощення, панотче? — промовила єврейка, і голос її затремтів.

— Пізнати Христа,— тихо відповів старий і задумливо глянув поверх голівок дівчат, що сиділи біля його ніг. Навкруги панувала тиша.— Пастиря доброго, всеблагого, всепрощаючого,— прошепотів старий, ніби ведучи далі свої думки, і знову замовк.

Селянин почекав якусь хвилину, потім неголосно кашлянув і ступив уперед. Обидві дівчини здригнули, оглянулись і хутенько посхоплювалися.

— Це ти, пане титарю? — привітно мовив батюшка.

— Я, панотче,— відповів селянин, нахиляючи голову, й, звернувшись до Прісі, додав: — Ти, дочко, доглянь за коровою, та не забудь приготувати їй пійло.

— Зараз, тату,— відповіла Пріся.

— Я до тебе ще забіжу,— шепнула Прісі єврейка.

— Гаразд, гаразд,— зраділа та, і обидві дівчини швидко зникли в глибині двору.

— Ну що, довідався, чого то вчора така заграва була? — звернувся батюшка до титаря.

— Не зовсім, панотче,— відповів титар, з пошани сідаючи на певній відстані від священика.— Що пожежа була в містечку, то це так, а що саме згоріло — невідомо... З'їхалося панство туди й забавляється. Може, замок знову підпалили, а певніше, що селянські хати.

— Ох, господи! — зітхнув священик.— Та що ж це їм заманулося в таку суш та пускати вогонь!

— А хіба вони про це думають, панотче? — провадив далі титар.— Аби забава, а що після тої забави з людьми нещасними буде, то їм байдуже.— Він безнадійно махнув рукою й, зітхнувши, мовив далі: — Оно Мотря Шапувалова втекла од панів... і тепер її сховали за болотом у байраці... Докія втопилася в панському ставку...

— Пощо ти залишаєш нас, господи! — тихо прошепотів священик і сумно похилив голову.

— Кажуть, що їх усіх зігнали на панський двір, ну, котрі сміливіші — кинулись навтікача... от і Докія з Мотрею... Мотря якось сховалася від погонців, Докія не встигла... бачить, що доганяють, ну вона й кинулась у воду.

— Коли ж урветься твоє довготерпіння, господи? — скрикнув обурено старенький священик і, неначе злякавшись свого ремства, безгучно зашепотів слова молитви.

Титар почав розповідати батюшці й про інші знущання та насильства, що їх чинили по хуторах економи.

Мовчки слухав священик слова титаря, затуливши обличчя долонями.

— Що ж робити нам, панотче? — спитав, перечекавши якусь хвилину, титар.

— Що робити, сину мій? Вірувати, надіятись і терпіти! — відповів старий, віднявши долоні рук від обличчя і звівши на титаря скорботний погляд.— Ніщо не діється без волі господньої, жодна волосина не впаде з нашої голови без волі його! Може, він, всеблагий, і посилає нам ці муки, щоб зміцнити нас у вірі й терпінні: прийде час, і всі ми станемо перед господом — і малі, і сильні світу цього, і всякому воздасть господь за діла його, і не забуде він ні єдиної сльози, пролитої убогим і гнаним...

— Ох, так, панотче,— зітхнувши, відповів титар,— там-то нагородить господь, а що ж робити нам тут?

— Терпіти й надіятися на ласку божу: хто перетерпить до кінця — той спасеться.

— Добре терпіти за себе, панотче, а як же терпіти за рідну дитину, як дивитися на глум та на муки її? Ні, ні, вже коли пани хапають собі на потіху наших жінок і наших дочок, тоді не можна терпіти! Та краще вже самим повбивати їх, ніж віддати ляхам на поталу!

— Ох, діти мої, бідна моя паство! Як зможу я захищати вас, безсилий, убогий пастир, од злохитрих вовків? — простогнав священик.— Я можу молитися, молитися всевишньому, а ви,— він розвів руками,— скаржтеся...

— Кому скаржитися, панотче? — з гіркотою промовив титар.— Чи коронному гетьманові, чи сенатові, чи самому королеві? Та для всіх же їх благочестивий християнин гірше пса! От,— провадив далі титар, понизивши голос,— у мене душа мре за Прісю,— він глянув у бік молодої дівчини, яка, впоравшись із своєю роботою, стояла коло перелазу й задумливо дивилася на широку сільську вулицю, що бігла в безкраїй степ.— Уже й так, учора чи позавчора, проїздив тут один молодий панок через наше село, з тих, із замкових, побачив Прісю, й, видно, сподобалась вона йому, заводив мову про се й те, хотів червінця подарувати, та я вже одіслав її... Ну що, як надумають і її потягти в замок?

— Будемо сподіватись на ласку господню,— тихо промовив священик,— а поки що одвести б її куди-небудь звідси подалі... не вік же бенкетуватиме тут панство!

— Я й сам так думав, панотче... Та куди вести? Скрізь однакове горе. І там пани, і тут пани!.. Ех, видно, вже світ клином зійшовся для нас! — Титар стримав зітхання й похилив голову на руку. Кілька хвилин обидва старі мовчали.

— Ось Петра немає,— заговорив знову титар,— погнали на роботу, а він такий гарячий... боюсь я...

— Бог милостивий.

— Ох, ох! Казали діти, що полковник Залізняк бачив їх у Києві та обіцяв і до нас заїхати.

— Хоч би приїхав, може, порадив би щось.

Почувши ці слова, Пріся швидко озирнулась.

— Та тільки ні,— провадив далі титар,— навряд чи він заїде: хіба мало в нього своїх справ?.. Тут уже такий скрут приходить, що й сказати не можна! — він розвів руками й похилив на груди голову. Пріся стримала зітхання й обернулася знову до вулиці.

«А що ж, батько правду каже! — промайнуло у неї в думці.— Певно, він і не приїде. Господи, а як би хотілося побачити його ще раз! Який же він хороший, ласкавий, такого лицаря я не бачила ще ніколи!»

Давно, ще в дитячі літа, коли батько розповідав про славного полковника Залізняка, оборонця православної віри й бідних селян, Прісі все хотілося побачити того велетня; бувало, довгими зимовими ночами вона все думала про нього, який він із себе, і де живе, і що робить, і як він говорить, як убирається? І все вона бачила його перед собою і гарним, і ставним, і відважним, і розумним; але таким, яким він виявився насправді, вона не бачила його і вві сні. «Чи є,— Пріся задумливо глянула в імлисту золотаво-рожеву далину,— в нього сестра, мати? Які вони щасливі, що можуть завжди бути коло нього, слухати його, догоджати йому? Чи приїде він, чи їй уже не судилося більше бачити його ніколи, ніколи?» — Пріся глибоко зітхнула й, похиливши голівку, знову поринула в хаос неясних болісних дум. Тим часом робочий день уже догорів і для села настав час вечірнього відпочинку й вечірніх клопотів.

З паші поверталася череда: в клубах сірої куряви дрібненько трюхали вівці, а за ними вже виступали поволі, повагом солідні круторогі корови.

Село одразу сповнилось гамором. Скрізь верещали свині, мукали корови, погукували господарі. Три вівці, загубивши дорогу, збилися посеред вулиці й одчайдушно бекали, не рухаючись з місця.

Почулося тихе форкання коней; кілька хлопців проїхало в поле, ведучи на поводі по двоє, по троє коней; прорипів віз, запряжений парою волів; потяглися вздовж вулиці втомленою ходою жінки й чоловіки, повертаючись з поля.

Теплий, мирний вечір тихо спускався над стомленим селом... Якась незрима ласка почувалася в ясному високому небі, в лагідному сяйві пригасаючої вечірньої заграви і в самому повітрі, напоєному пахощами квітуючих хлібів. Здавалося, господь створив цей привабливий куточок для тихого щастя й праці, та проте на обличчях селян, що поверталися додому, не було помітно й найменших слідів радості й веселощів. Зрідка хто порушував понуре мовчання; тільки діти, які ніколи не втрачають здатності веселитися, із сміхом і галасом купалися в стовпах золотавої куряви, збитої на шляху; та жвавий сміх їхній звучав якось тужливо, сумно в цьому принадному затишку.

У цей час коло плоту почувся радісний вигук Прісі:

— Тату, панотче! Петро йде! Петро йде!

— Ну й слава богу! — промовили разом батюшка й титар і перехрестилися широким хрестом; титар прикрив долонею очі й глянув туди, куди показала Пріся. Справді, вздовж вулиці поволі йшло кілька парубків і літніх селян; білі сорочки їхні були густо припорошені курявою, а засмаглі обличчя здавались стомленими й змученими... Наблизившись до церковної садиби, один з них, ставний молодий парубок з гарним смаглявим обличчям і чорними бровами, відокремився од своїх товаришів і, ставши однією ногою на приступку перелазу, перескочив у двір.

— Здоров був, Петре! — радісно гукнула Пріся, кидаючись йому назустріч.— Чого так довго барився?

— Здорова, сестро! — уривчасто відповів Петро на радісне привітання Прісі й, не помічаючи її руху, подався до хати. Він підійшов під благословення батюшки, поцілував шанобливо руку батькові й, скинувши з плечей торбу, важко сів на траву.

— Що, втомився, сину? — ласкаво звернувся до нього священик.

— Не чую, панотче, ні плечей, ні рук, ні голови!

— Чого так довго держали? — спитав титар.

— Робота була, батьку.

— А яка робота?

— Важна та хитра! — голос молодого парубка прозвучав сердито й насмішкувато, а уста скривила зла посмішка.

— А що таке? — промовили разом батюшка й титар.

— Шляхтичеві будинок руйнували, сад викорчовували та на місці всієї його садиби орали поле...

— Навіщо ж то?

— На потіху панові губернаторові та його можновладним гостям. Цілу ніч держали нас на роботі, не дали й хвилини спочити, а щоб скоріше йшло діло, спалили в цього самого шляхтича і будинок, і хліб, і все його добро... гаразд хоч жінку з дитиною витягли та відпровадили до якогось сусіда.

— О господи! Та що ж це коїться? — вигукнув з болем батюшка, простягаючи до неба руки.

— Шляхтич той як побачив, що на місці його фільварку саме тільки гладеньке поле,— розповідав Петро,— гримнув на землю, мов мертвий, ледве одволали, та й то, кажуть, з розуму зсунувся. Ну, зате панство потішилося, добряче потішилось! Оце одна наша робота була, а друга теж весела: дуби та берези в лісі корчували та перевозили на пісок, за одну ніч ліс посадили!

— Господи! А гречка ще й досі не сіяна,— промовив, зітхнувши, титар.

— Не буде зібране й сіно, тату! — говорив далі з якоюсь їдкою злістю Петро.— Одні бенкети закінчились, почнуться інші. Панство знову збирається, мабуть, затіває щось нове.

— Ох-ох! — зітхнув батюшка, опускаючи руки.— Терпіти треба, діти, терпіти...

— Та терпимо ж,— відповів Петро із злою посмішкою, і в чорних очах його блиснув прихований вогник,— тому ж і поводиться з нами панство гірше, ніж з дворовими псами своїми!

Ніхто нічого не відповів на їдкі слова парубка. Запала важка мовчанка.

На обрії показався мідно-червоний край місяця, а за кілька хвилин випливло і все червоне око й ніби повисло в синюватому тумані.

— Що ж, Прісю,— промовив нарешті титар, звертаючись до дочки, яка допіру підійшла від перелазу,— давай же нам вечеряти. Жити все-таки треба, треба й їсти.

Повечеряли мовчки, ніхто не промовив і слова. У всіх було тяжко на серці й слова самі завмирали на устах.

Прибравши вечерю, Пріся знову підійшла до перелазу й, сівши на приступці, поклала голову на руку і втупила свій сумний погляд в залиту срібним місячним сяйвом далину.

Петро підвівся з місця, перехрестився й підійшов до Прісі. Йому було жаль сестри й хотілося загладити неприємне враження від суворої зустрічі.

— Чого зажурилася, сестро? — промовив він, ласкаво доторкаючись до її плеча.

— Так собі, братику, нудно чогось.

— Хіба знов трапилось щось лихе на селі? — швидко спитав парубок.— Як Сара?

— Ні, нічого, слава богу, все гаразд, і Сара була в нас щойно!

— Ну що ж вона казала?

— Та так, нічого; ото тільки каже, що батько її сердиться за те, що вона бігає до нас.

— Ач, жид проклятий, а йому ж що таке? — із злістю промовив Петро.

— Як то що? — здивувалася Пріся.— Вони жиди, а ми християни... Ну, от вони й ненавидять нас.

— Гм! — Петро якось непевно крекнув і спересердя оджбурнув гіллячку, що потрапила йому під ноги.

— Розпитувала Сара про тебе, Петре, коли ти вернешся,— додала Пріся.

— Ну, а ти що ж?

— Сказала, що не знаю.

— Не знаю... гм... ну, так... звичайно,— промовив Петро й пішов до повітки.

— Стривай, куди ти? — спинила його дівчина.

— Та от хочу поїхати з кіньми в степ.

— Та куди тобі, ти й так натомився, та й Сара казала, що пізніше забіжить до нас.

— А! — протяг Петро й додав: — Либонь, правда твоя,— втомився я дуже.

Він сів на товсту колоду, що лежала коло перелазу, й, вийнявши з кишені кресало та кремінь, заходився викрешувати вогонь.

Місяць піднявся ще вище й залив цілим морем чарівного світла село.

Один по одному завмирали всі клопітливі звуки села. Надходила ніч.

— Прісю,— озвалось тихо коло перелазу,— ти тут?

Почувши той голос, Петро хутко обернувся.

— Тут,— швидко відповіла дівчина,— ходи сюди, Саро, Петро вже повернувся.

За хвилину молода єврейка сиділа на колоді між Прісею й Петром.

— А що, вирвалась? — говорила Пріся, сміючись і обнімаючи Сару.

— Вирвалась,— відповіла та з усмішкою.

— Батько не пускає? — спитав Петро, не виймаючи люльки з рота.

— Сердиться страх як! Куди я ото не подивлюся, тільки у вас мені й добре, не вийшла б нікуди звідси, а додому хоч би й не вертатися ніколи, не розлучалася б з вами й на хвилину! — вирвалося в єврейки гаряче, і, ніби схаменувшись, вона швидко спитала: — Ну, розкажи ж мені, Петре, чого тебе кликали?

Парубок спохмурнів.

— Не розпитуй,— промовив він суворо,— скажи краще мені, що ти поробляла без мене?

— Я нічого... А батько їздив у Бар; сватають мене туди. І батько хоче видати мене скоріше, каже, що за теперішнього часу жінці легше прожити, ніж дівчині.

— Гм!.. Воно так,— протяг Петро й додав якимсь удавано недбалим тоном:— Ну, а ти ж підеш?

— Ніколи! — палко скрикнула Сара.— Швидше в річку кинуся, а заміж не піду.

Петро швидко глянув на Сару й потупив очі. Осяяна місячним промінням, вона здавалася ще кращою, і чорні очі її блищали на блідому обличчі, мов два величезні діаманти.

— Та вони ж тебе й не питатимуть, силою оддадуть,— буркнув він понуро, не дивлячись на Сару.

— Ні, ні! Не оддадуть,— скрикнула вона,— я прийшла до вас просити, щоб батюшка охрестив мене.

— Тебе? Охрестити? — скрикнув Петро.— Та хіба ти?..

— Хочу бути християнкою, хочу бути вашої віри, хочу любити вашого бога, доброго, лагідного, милостивого, хочу пізнати його й носити в своєму серці,— схвильованим голосом заговорила Сара.— Якщо вас гонять, нехай гонять і мене разом з вами, якщо вас мучать, нехай мучать і мене, все, все хочу розділити з вами!

— Саро! — прошепотів схвильованим голосом Петро й спинився.

— Голубко моя! — гаряче скрикнула Пріся і, обнявши молоду єврейку, почала її цілувати.

— А чи подумала ти, Саро, про те, що батько проклене тебе, вижене з дому? — заговорив Петро.

— Я й сама не лишусь... Душно мені там, нудно! Туга гризе. Тяжко від їхньої ненависті й злості,— палко заговорила єврейка, і голос її затремтів невимовною тугою.— Вони ненавидять усіх вас; в їхніх душах тільки злість і помста... Ні, ні! Не можу я жити з ними: чужі вони мені!

— Але ж ти їм не чужа. Вони цього не допустять, вони можуть тебе і вбити! — промовив Петро суворо, насупивши брови.

— Що ж, нехай убивають! — гаряче скрикнула Сара.— Душа моя дорожча за життя!

— Ніколи, ніколи не вб'ють! — швидко перебила її Пріся.— Хіба ми дозволимо тебе вбити? Ми сховаємо тебе, оборонимо... Ти житимеш з нами, ти будеш моєю сестричкою! Правда, Петре, правда? — перепитала вона кілька разів, пригортаючи й голублячи єврейку й ласкаво заглядаючи братові в очі.— Та чого ж ти мовчиш, Петре, скажи, хіба ти дозволиш жидам убити Сару?

— За одну її волосинку я їм шкуру спущу! — несподівано вирвалось у Петра, і очі його блиснули під чорними бровами.

Сара потупила очі й зашарілась.

— Тільки чи погодиться панотець охрестити мене? — промовила вона тихим невпевненим голосом, зводячи на Петра знову глибокі, чудові очі.

— Погодиться, погодиться! — жваво озвалася Пріся, схоплюючись з місця й беручи Сару за руку.— Ходім до нього!

Сара й Петро підвелися з місця... Але несподівано здалеку долинув швидкий тупіт кількох коней.

Усі хутко оглянулись.

Вулицею села мчало учвал кілька озброєних козаків. Поперед усіх летів на чудовому білому, як сніг, коні якийсь ставний, широкоплечий козак.

— Братику, голубчику, та це ж він, він! — скрикнула Пріся тремтячим од хвилювання голосом і, вхопивши Петра за руку, гаряче стисла її в своїй руці.

— Та хто він? Хто такий? — промовив здивовано Петро, та не встигла Пріся відповісти братові, як передовий вершник крикнув гучним голосом:

— Гей, хто там! Одчиняйте ворота! Приймайте далеких гостей!

— Полковник Залізняк! — радісно вигукнув Петро й прожогом метнувся одчиняти гостям ворота.

Коли минули перші хвилини радісної зустрічі, батюшка запросив дорогих гостей у хату відпочити й закусити, чим бог послав.

— Навіщо, отче Хомо, в хату? — весело відповів Залізняк, розправляючи свої могутні плечі.— Тут, під божим наметом, і просторіше, і дихати вільніше!

— Ну й гаразд,— погодився батюшка.

За півгодини всі вже сиділи круг розстеленого рядна, на якому Пріся й Петро порозставляли все, що тільки знайшлося кращого в них у господі. Круг рядна посідали Залізняк, троє його товаришів, отець Хома й титар; Петро не посмів сісти в присутності таких поважних гостей, а лишився стояти, прислужуючи гостям і часом вкидаючи до їхньої розмови й своє слово. Пріся ж спинилася в хатніх дверях. Серце її калатало, личенько розчервонілося й від клопоту, й від захвату, а очі так і сяяли, так і променились, одверто виявляючи всю палку радість, яка охопила її чисту істоту. Вона не одривала очей від Залізняка. Вся облита місячним сяйвом, маленька постать її вирізьблювалась на тлі темних сіней якимсь легким, світлим видінням.

— Еге ж, пане полковнику,— говорив з радісною усмішкою батюшка, звертаючись до Залізняка,— і говорили мені діти, що ти обіцяв заїхати до нас, а все-таки не вірилося нам з титарем.

— Чому ж не вірилось, отче Хомо? Хіба я коли забував давніх друзів, та ще яких давніх! Хо-хо! Мабуть, років двадцять знайомі: я ж тоді ще зовсім безвусий хлопець був.

— Так, так,— батюшка ласкаво усміхнувся.— Пам'ятаю, з батьком приїжджав. Багато відтоді часу минуло.

— Багато,— тихо мовив і титар, сумно киваючи головою.

— Багато,— зітхнувши, промовив Залізняк.— Багато й горя навалилося відтоді на наші плечі. Ну, та що там горе лічити,— перебив він сам себе з веселою усмішкою,— не такої ми мудрої науки, щоб могли перелічити все своє горе,— то вже панам-ляхам, єзуїтам або звіздарям якимсь легше зробити, а не нам! Та цур йому й пек! — він, усміхнувшись, махнув рукою й, звернувшись до священика, додав: — Та як же ви живете, отче Хомо? Ми ж, либонь, років десять з вами не бачилися.

— Так, так... десять. А що я? — старенький ніяково усміхнувся.— Дякую господеві милосердному: ось поховав паніматку... то пан титар прийняв мене до себе... годує й гріє, а я не можу нічим і віддячити йому, не можу через свою убогість...

— Панотче... ну й як таки отаке,— заговорив титар, увесь почервонівши од хвилювання,— я для вас не те що, а навіть...

— Знаю, знаю,— з ласкавою усмішкою перебив його отець Хома,— ти для мене нічого не пошкодуєш, та тільки не вартий я того, немічний, убогий пастир!

— Ви не варті? — вигукнув титар і, зніяковівши, затнувся.

— Про це вже не вам судити, панотче,— зауважив і Залізняк,— а нам, грішним, що потребуємо молитов ваших. Ну, а як ти, пане титарю,— теж, видно, повдовів?

— Осиротів, пане полковнику,— журливо зітхнувши, відповів титар.— Зосталося ось тільки двійко діток.

— Бачив, бачив: парубок хоч куди козак! Такого жаль дома держати. Чому не посилаєш сина на Запорожжя?

— Куди вже нам! Хіба пустять?

— А ти й не питай! Хе-хе! Хіба запорозькі землі од Польщі муром кам'яним одгороджені? Та вільному птахові й мури не стоять на перешкоді, от що! Парубок хороший, я його по дочці твоїй признав, схожа на покійницю матір.

— Еге ж, усякий впізнає.

— Красуня! — Залізняк з усмішкою глянув на Прісю.

Під його поглядом дівчина зовсім зніяковіла й опустила очі.

— На горе собі,— важко зітхнувши, відповів титар.

— На горе собі? Відколи ж це, пане титарю, краса за горе стала вважатися?

— Відтоді, пане полковнику, як пани зовсім опанували нас... Е, та що це ми,— перебив він себе,— такі розмови завели! Призволяйтесь, гості любі, даруйте, немає господині, дочка ще дитина зовсім, а я не вмію гаразд пригостити. Ось слив'яночка, ось варенуха, а це ось сало копчене, тараня, паляниця... Вибачайте, не звикли ви до такої їжі, та — що бог послав.

— Годі, годі, пане титарю,— перервали Залізняк та його товариші.— У нас руки звичні, самі знайдуть дорогу, та й зубів припрошувать не треба... а страва й питво — саме ласощі для нашого горла.

— Ну, а що ж ти поробляв, синку? — спитав священик.

— Я? — Залізняк повів бровою й відповів загадково.— Та їздив же все... сіяв... у «хлібороби» пошився... Не знаю тільки, які будуть «жнива». Правду кажучи, добре поливають люди землю і кров'ю, й слізьми, можна б сподіватися добрих сходів... Ну, поживем, побачимо. А тим часом одмовляв людей від поодиноких повстань, просив їх поберегти свої сили до слушного часу: та що робити, адже важко стримати того, кому до горла ножа приставили.— Залізняк глибоко зітхнув і додав уже іншим тоном: — А тепер ось до вас просто із святого нашого града Києва.

— От, пане полковнику, і розкажи нам, що робиться там.

— Та що ж, панотче? Відомо, як у Києві: все сяє ліпотою й благообразністю. Свята Лавра вся наново прикрашена. Дзвіницю таку побудували, що вершиною своєю мало хмар небесних не сягає. Був у отця архімандрита, добре в нього: всюди лад, всюди достаток. Душа радіє, і просто подумав би, що в рай небесний попав, коли б не наші прочани! Старці, покалічені ляхами, як почнуть розказувать про те, що діється в них по селах, так од жаху волосся на голові підіймається. Не знаю, нащо люди містять пекло в середині землі, коли воно в нас тут — у серці України!..

— Ох, як тяжко нам, бідолашним! — заговорив священик.— Зовсім лишилися ми без голови; немає в нас ні митрополита, ні архієрея, навмисне не допускають ляхи обрати їх, щоб ми заблудились усі в темряві нічній, як отара без пастуха. Звернулися ми, всі пастирі, до архімандрита переяславського Гервасія, щоб прийняв нас у свою єпископію... і прийняв святий отець, не побоявся; та все ж таки далеко, через Дніпро; а до Києва близенько і своя земля... тільки одірвали нас...

— А що ж у вас,— спитав Залізняк,— теж переслідують?

— Та поки що цієї убогої церкви нашої не чіпали,— відповів батюшка,— а як уже людей мордують, то й сказати не можна!

— А хто ж у вас пан? — спитав один із супутників Залізнякових.

— Та пан-то Яблоновський, а править усім губернатор Кшемуський.

— Кшемуський? — з подивом перепитав сивоусий козак, який супроводжував Залізняка.— Ге, чув я давно це прізвище!

— Еге ж, еге, знайоме щось,— докинули й обидва його товариші.

— Старий він уже тепер, мабуть,— провадив сивоусий козак, спорожнивши кухоль і смачно закушуючи шматком сала з паляницею.— А років двадцять п'ять тому, та, либонь, так,— то, їй-богу, звір неситий був; певно, й серед ляхів такого важко було знайти. Боже, боже, чого він тільки не виробляв по всій околиці! Та ось розповідають,— запорожець розправив свої богатирські вуса й вів далі.— Жив тут недалеко один наш запорозький козак. Виписався з коша, одружився, ну й зажив сім'єю. Так на заваді стало, бач, панові губернаторові щастя бідного козака; от і

вигадав він, що козак бунтар, що навмисне оселився тут, щоб допомагати гайдамакам і бунтувати людей. Ну й вирішив, що треба покарати його. От виждав він хвилину, коли козака не було дома, налетів мов шуліка, спалив хату, жінку виволік і віддав челяді, а дітей — і сказати тяжко — звелів на списи підняти. Ох, старий Таран мало розуму не одбіг. Налетів він з товаришами на замок губернатора, спалив його, пограбував, але губернатор сам кудись сховався — не знайшов його Таран, так і не загоїв свого горя. Кажуть, він живий і досі, тільки ховається десь, не хоче ні знати, ні бачити людей!

— Так, так, чув і я про це давнє діло,— промовив Залізняк.

— Не ліпші й нові його витівки,— похмуро мовив Петро,— катує він не тільки підвладних людей, а й свого брата, шляхту.

— І ніде шукати на нього права,— додав титар, махнувши рукою,— сам тут королює над усіма! Кажуть, у нього від злості розум каламутиться!

— У нього розум каламутиться, а ми повинні у нього в послушенстві ходити,— із злісною посмішкою мовив Петро.— Чого він тільки не вигадує, щоб потішити своїх гостей, і всі ці витівки на наших спинах кінчаються. Одні ось бенкети скінчились, почнуться другі. Панство збирається: мабуть, затіває щось нове...

— Го-го! — значливо протяг Залізняк.— І це ти, хлопче, напевне знаєш?

— А хто його знає, тільки бачу, що все збираються пани, радяться про щось, а разом з цим, звичайно, й бенкети, й усілякі забави, й знущання над хлопами, над схизматами.

— Треба б наглядати за ними,— промовив Залізняк, поводячи бровою,— добру новину повідомив ти нам, хлопче, їй-богу! Що б там не затівали, однаково згоди між ними не буде, розділяться вони на Потоцьких та Чарторийських і Радзівіллів та й заходяться воювати одні з одними, а тоді...— протяг він значливо й спинився.

— Що тоді? — швидко спитав Петро й подивився на Залізняка пильно й допитливо.

Залізняк обернувся до хлопця й тільки-но хотів відповісти йому, як біля перелазу почулися кроки й голоси кількох селян.

— Петре, Петре! — загукав хтось.— А йди лишень сюди.

Петро підійшов до перелазу. На вулиці стояло кілька селян з шапками в руках.

— А що, хлопче, чи правда, що до отця Хоми завітав з козаками полковник Залізняк? — спитав його селянин із смаглявим, подзьобаним віспою обличчям, що стояв попереду.

— Тут він, у нас. А що?

— Та так, хотіли порадитися з його милостю.

— Порадитися, то йдіть, ідіть, панове; я радий з братами поговорити,— голосно обізвався Залізняк, встаючи з місця.

— Благослови, панотче! — звернулись селяни до батюшки.

— Ідіть, ідіть, діти мої,— відповів отець Хома, теж підводячись з місця.

Селяни зайшли в двір і спинилися коло воріт. Залізняк і отець Хома пішли їм назустріч; козаки, що сиділи навколо рядна, й титар теж попідводились з місця й приєдналися до Залізняка.

— Будь здоровий, батьку! — заговорили разом селяни, низько вклоняючись Залізнякові.

— Здорові були, братове любі,— відповів Залізняк і також уклонився їм.— А що скажете хорошого?

— Де вже там про хороше говорити?.. Порадитись прийшли... Що нам робити, батьку? — загомоніли разом селяни.

— А що сталося, друзі?

— Жити нам несила,— сказав селянин, що стояв попереду.

— Несила,— мов луною відгукнулися й інші.

— Що ж таке? Нещастя якесь трапилося? Неврожай, пожежа?

— Яке нещастя? Що нам неврожай! Однаково пани все до рубця забирають, знущаються, катують! — заговорили одразу всі селяни.

— Та стривайте ж, не всі разом,— почулися голоси,— нехай Дзюба говорить.

— Та що ж тут говорити,— похмуро почав рябий селянин.— Сам, пане полковнику, знаєш, яке тепер наше на Вкраїні життя? Раніше, кажуть батьки, як оселились ми тут, то зобов'язалися панові два дні на тиждень робити, а тепер уже так вийшло, що не маємо ні дня, ні ночі для своєї роботи. Немає нам і свята, день у день робимо на пана. Та не тільки на панські роботи, а й на панські потіхи ганяють нас економи — і дівчат, і жінок, і старих, і хворих! А коли що вночі зробиш для себе, то все відберуть економи на замок! Б'ють, калічать, безчестять сім'ї наші!

— Так, так, пане полковнику,— загомоніли селяни, обступивши Залізняка.

— З церкви нашої глумляться, з віри знущаються,— провадив далі Дзюба,— жидові владу дали над храмом божим... дере він з нас за все — за хрестини, за вінчання, за похорон, і багато хто, не маючи чим заплатити, дітей не хрестять, покійників без попа ховають.

— Несила терпіти! — заговорили кругом селяни, перебиваючи Дзюбу.— Несила!

— А хто ж вам велить терпіти? — спитав Залізняк, блиснувши очима.

— Недоля наша! — почулось тихе у відповідь.

— Що ж робити нам? — промовив Дзюба.

— Не впадайте в розпач, діти мої,— заговорив отець Хома,— покладайте надію на господа: він пошле вам свою ласку. Вірте, діти, ждіть і надійтеся... отець Мельхіседек поїхав до Петербурга просити за всіх нас!

— Поїхати-то поїхав,— сказав на це Залізняк,— та, мабуть, діла не буде. Вірив би й я, коли б тут ішлося тільки про наше благочестя; адже нічого простішого немає, як заступитися за віру своїх земляків; здається, від того нікому б не сталося ніякої кривди. А тільки поткнулася б Москва це зробити, і заварилася б тут каша. Вірю я, що цариця заступилася б за благочестя наше, вірю я і в те, що Москві нічого не варто знищити Польщу; та якби ж Польща сама була, в тім-то й горе наше, що навкруги Польщі лежить ще кілька панств і сидить кілька королів. Та й пани нізащо не послухалися б, з доброї волі, сло́ва цариці... Щоб ото вони дали вільності й права — дожидайтесь! Та швидше вони собі горлянки поперерізують, аніж погодяться на це. Почали б оборонятися... розгорілася б війна, а в війну встряли б сусіди... заварилася б каша, і в тому-то й річ, що невідомо, кому б тоді довелося висьорбати лихо! Тому я й кажу вам: нема чого сподіватись на чужу допомогу, ніхто заради нас не розпочне війни!

— То що ж робити, пане полковнику? Навчи! — заговорили селяни разом.

— Що робити? Треба самим за себе турбуватися, знаєте, як у приказці говориться: хто дбає, той і має!

— Та чи ж ми не дбаємо, батьку? Ох-ох,— простогнав сивуватий селянин із змученим обличчям.— Вночі встаємо, при місяці сіємо, при місяці жнемо, та яка з того користь? Наскочить економ і загарбає все, всю нашу працю, геть до зернини...

— Виходить, і дбаєте не собі, а своєму ворогові, одгодовуєте неситого собі на погибель!

— Та як же його позбутися? Як захиститися?

— А ви поміркуйте гарненько... В кожному селі набереться селян чоловік із п'ятсот, а то й тисяча, а в містечку — то й учетверо більше... Ну, а на селі сидить один жид, один економ і чоловік десять коло нього надвірної челяді...

— При замку набереться більше команди,— почулися понурі голоси.

— Авжеж, при замках, у містечках, набереться й селян більше, та й наш брат ще вештається... Одно слово, збери всіх економів, усіх панів з підпанками й жидів та перемішай з усіма нами, то в великій громаді й не знайдеш їх, загубляться, мов кукіль у пшениці.

— Їй-богу, правда! Так, пане полковнику! — співчутливо й сміливо обізвалося вже більше голосів; але старі вперто мовчали, чухаючи потилиці.

— Так-то воно так,— зауважив Дзюба,— та ось що: в цієї купки й списи, й шаблі, й рушниці, й гармати, а в нас кулаки тільки та дрючки.

— Та сокири, та ножі, та вила, та коси,— перебив Залізняк.

— Правда, правда,— запально вигукнув Петро.— Ех, аж руки сверблять!

— Рушниці можна роздобути в панів,— вів далі Залізняк,— якщо добре попросити, то вони «позичать»; і гармат можна прихопити в замках, адже коменданти теж «подобрішають», коли до них гуртом звернутися...

В юрбі почувся сміх, похмурий настрій поступово змінювався бадьорістю, і обличчя пожвавішали не тільки в молодих, але й у старих.

— А як же це так зробити? Важко, батьку, неможливо,— загомоніли у відповідь селяни.

— Важко! Неможливо! — палко заговорив Залізняк, підступаючи ближче.— Та хіба не було так само важко батькам нашим за славної пам'яті Богдана? Було ще важче, ніж нам тепер, бо Польща тоді була страшна, сильна держава, грізна й для своїх сусідів; одначе зуміли діди наші відстояти себе назавжди від напасників, відсахнути навіки від своєї землі ненависних ляхів, оборонити церкву свою від ксьондзів!

— Та то ж був гетьман Богдан, пане полковнику,— несміливо зауважив Дзюба.

— Знайшовся б і тепер такий самий,— мовив хтось із Залізнякових супутників.

— Справа не в гетьманові, а в нас! Без нас, грішних, і гетьман Богдан нічого б не вдіяв! А що заважає нам, друзі мої, з'єднатися всім знову — всім, посполитим, міщанам, козакам, гайдамакам, попам і дякам? Чого нам боятися й що нам втрачати? Знайте, що ніхто не пришле нізвідкіль допомоги... тільки два шляхи зосталися нам: або терпляче ждати, поки ляхи здеруть з нас останню шкуру, або спробувати щастя; або запанувати в своїй хаті, або загинути, а якщо загинути, то перед смертю помститися як слід ляхам!

— Слушно!!! Так, батьку!!! Правда!!! — побадьорішали селяни.

— На бога, пане полковнику, схаменися! — схвильовано промовив отець Хома.— Подумай, на що ти намовляєш людей? На братовбивчу, жахливу війну! Правда, ляхи тяжко кривдять нас, але нехай господь судить їх за їхні діла. Згадай слово господа, спаса нашого: «Хто підніме меч — від меча й загине!»

— Нехай і загинемо,— палко заперечив Залізняк,— та поки живі, ми захищатимем наші святині, нашу віру й нашу землю! Свою кривду я ще можу простити, але дивитися склавши руки, як ріжуть брата мого, як блюзнірствують над храмом господнім, о, ні! Я терпіти не буду! Кістьми ляжу за них... і хіба що через труп мій підступить до них ворог... Ну, а тоді що ж! Мертві сорому не відають!

У натовпі пробіг схвальний шепіт.

— Але господеві — відмщення... Він воздасть,— знову заговорив тихим, лагідним голосом батюшка,— а нам лише без нарікань скорятися його святій волі... Що нам це земне життя? Одна мить, а потім,— він показав на синю глибину неба, осяяну місяцем,— там чекає нас життя, йому ж не буде кінця; там уготує милосердний блаженство для принижених і зневажених тут, на землі.

— Тим паче, любий панотче,— збуджено говорив далі Залізняк,— нема чого й жалкувати за таким життям! Віддамо його на захист святого благочестя й наших братів!

— Ні, друже, не нам втручатися в діла господні; все діється з його волі, і без неї не впаде жодна ваша волосина...— зітхнув батюшка.

— От, от! — радісно підхопив Залізняк.— І якщо ми повстанемо на ворога й захистимо оружною рукою наші святині, то це вчиниться теж з волі господньої.

Серед натовпу почулися вже більш співчутливі голоси.

Батюшка розвів безпорадно руками, схилив покірно голову, одійшов до дверей хати й сів на призьбі.

— Я не підбиваю їх на помсту, на розбій,— підвищив голос Залізняк, щоб його чув і священик,— я їм кажу, що один порятунок для всіх — це боротьба... Боротьба проти нікчемної держави, яка не має сили захистити своїх підданців од сваволі панів.

— Все це так,— заговорив по хвилі мовчання Дзюба,— та чи вийде з цього діло? Бували ж, та й тепер не перевелися, сміливці, наскакували загонами на панські добра, навіть на замки, і мстилися за свої кривди та образи: захлиналися кров'ю замки й палаци, а добра переходили до рук покривджених... Та чим це кінчалося? Деякі щасливі й врятувались, а десятки невинних накладали за них своїми головами. Ось уже, либонь, з півсотні років триває гайдамаччина, а панського насильства не знищила: з кожним днем посилюють пани своє буйство й душать нас усе дужче й дужче.

Слова Дзюби знову гнітюче вплинули на гурт, почулися тяжкі зітхання.

— Спасибі, друже Дзюбо,— палко заговорив Залізняк,— ти, може, й не хотів, а підтримав мою мову. Хто такий гайдамака? Месник за свої кривди, за свою власну шкуру... Сам ти кажеш, що збереться загін сміливців, котрим залили за шкуру сала, помститься кривдникам та й утече, а інші за нього терплять... От і виходить, що всі ті загони виступали не за спільне діло, не за віру, не за наші права, а лише за свої кривди... Тому й ляхи їх мали за розбійницькі ватаги, та й ті інші, що за них терплять, теж, певно, не дякують їм. Тому-то за п'ятдесят років гайдамаччина й не принесла краєві користі, не захистила нас від напасників... Адже й раніше, давно, ще до блаженної пам'яті батька нашого Богдана, теж повставали, й не так, як гайдамаки, не заради особистої помсти, не для розбою, а щоб оборонити віру й Україну,— і Наливайко, і Косинський, і Тарас Трясило, і Гуня... А діло їхнє пропало, наклали вони буйними головами... А чому? Тому, що повстали не всі разом; а от як славний наш Хмель зняв завірюху по всій Україні, то й прикусили язика ляшки-панки й воскрес рідний край, запанував давньою волею, радісно задзвонив у всі дзвони.

— Тільки ненадовго,— відповів Дзюба.— Всі ми боролися, а скористалась тільки половина, що по той бік Дніпра, а ми, друга, нещасна половина, попали ще в гіршу неволю.

— То вина не Богданова, а інших гетьманів,— з гіркотою відповів Залізняк.— Попустили розірвати нас надвоє, а от коли ми одіб'ємося від ляхів, то Москва нас

теж прийме під свою руку... Поки ми мовчимо, ніхто за нас не заступиться, а якщо ми самі почнемо боротися й не захочемо бути під кормигою ляхів, тоді інше діло!

— Та де тепер нам, половині, боротися? — не вгавав Дзюба.— Поляки ж зостались ті самі, навіть поповнилися нашими перевертнями, а нас — жменя!

— Ну, Дзюбо,— засміявся Залізняк,— які ті самі? Тоді в них було сильне військо, а серед магнатів зустрічалися лицарі, завзяті вояки. А тепер: війська немає, ладу в Речі Посполитій ніякого, а саме тільки п'яне панство! Та й менше їх набагато стало: адже Москва відколола добру половину Литви. То воно й виходить, що коли прадіди наші насмілились повстати проти сильної оружної держави, то онукам піти на теперішнє діло й бог велів.

— Та хай заарканить мене татарин, коли все це не щира правда! — вигукнув Петро.— Що не скаже пан полковник, то наче залізним цвяхом приб'є!

— На те він і є Залізняк, славний Залізняк, надія наша й порада! Дай йому, боже, віку довгого! — загомонів підбадьорений натовп, підкидаючи шапки.

Раптом почувся верескливий крик у супроводі гуркоту коліс, і до воріт батющиного будинку підкотила тарадайка. В ній сидів гладкий, широкоплечий єврей з вогненно-рудою бородою; на ньому був чорний лапсердак, висока хутряна шапка, з-під якої теліпалися довгі руді пейси. Все обличчя його, червоне, гладке, з чорними баньками очима й чорними ж широкими бровами, що сходилися над переніссям, аж пашіло нахабством і пиховитістю.

Довга тінь, що простяглася від клуні уздовж двору, ховала гурт козаків і селян, так що єврей зразу не помітив їх.

— Гей ти, попе! — закричав він різким голосом, придержуючи коня.— Гершку, йди сюди.

— Чого тобі, Гершку? — обізвався батюшка, важко підводячись із призьби.

— Я не просто Гершко, я — пан Гершко! — крикнув єврей ще дужче.

Залізняк стиснув кулаки й так заскреготав зубами, що навіть селяни перезирнулись; але він стримав перший порив обурення.

— Слухай ти, попе,— говорив корчмар,— знову моя дочка сиділа тут у тебе? Що? Будеш брехати, що не була?

— Була.

— Була? Була?! Чуєш, коли я ще хоч раз дізнаюсь, що вона була тут, то світ тобі немилий стане!

— Я не кличу її, Гершку,— сама приходить.

— Сама? Сама?.. Брешеш! Ти її заманюєш, хочеш навернути в свою віру. Постривай, постривай! Ось приїде сюди пан економ, він з вами розправиться!

— Не смій казати так про віру, не смій кричати на панотця, а то ми тобі так боки полатаємо, що й чортам непереливки буде! — глухим од стриманого гніву голосом промовив Петро, виступаючи наперед.

— Вус?[1] — закричав корчмар.— Ти ще смієш тут патякати? Бунтівник, гайдамака, ось як угрію тебе батогом, то прикусиш язика.

Серед селян почулося глухе ремство. Гершко підвівся в бричці й тільки тоді помітив схованих у тіні селян. Хоробрість його одразу де й поділася, і він, злякано озираючись навколо, почав смикати за віжки; але все ж таки, не бажаючи принизити себе перед хлопами, не переставав погрожувати їм, хоч і знизив тон.

[1] В у с ? — Що? *(Євр.)*.

— То вас тут ціла зграя! А, бунт затіваєте? Стривайте ж! Ми з паном економом вас прикрутимо ще не так! Якщо ви, свині, насмілитесь хоч писнути, то затріщать у вас спини... Мені пан економ на відкуп віддав усе село!

— Цить, поганець! — гучно крикнув Залізняк, виступаючи з тіні й кидаючись до воріт.— Поки ти ще почнеш дерти з них шкуру, я тебе вб'ю, як погану гадину!

Коли єврей побачив озброєного козака, душа його шугнула в п'яти.

— Ой, гевулт! Гайдамаки! — зарепетував він не своїм голосом і хотів був упріщити коня батогом, але в цей час залізна рука Залізнякова опустилася з такою силою йому на шию, що він похитнувся і впав на дно брички. Зляканий кінь рвонувся й кинувся вбік, але його вхопили за вуздечку двоє із Залізнякових супутників.

— Гей, хлопці! — гукнув Залізняк, не випускаючи з рук єврея.— Ану лишень пошукайте височенького дерева тут недалеко...

Почувши козакові слова, єврей в одчаї засовався на дні брички.

— Змилуйтесь, ясновельможний пане,— забелькотів тремтячим од страху голосом єврей,— я пожартував...

— Пожартував? Ось і я пожартую,— рикнув Залізняк, придержуючи Гершка правою рукою, а лівою стягаючи з себе довгого шовкового пояса,— пояса свого шовкового не пошкодую... Ну, не крутись,— штовхнув він його кулаком у спину і обкрутив йому шию поясом.

— На бога, що ти робиш, сину? — скрикнув батюшка, підступаючи до Залізняка й хапаючи його за руку.

— А що ж, панотче? Може, скажете помилувати того, хто нахваляється з вас три шкури здерти? — промовив гнівно Залізняк і скрутив на потилиці в єврея свого пояса.— Нні, хай же він тепер розплатиться за всі ті муки, котрих завдавав убогим людям! Тягніть його, хлопці!

Петро перший кинувся до Гершка, до парубка пристало ще двоє-троє з молодих селян.

— Спинися, сину! Спинися! Схаменіться,— батюшка кинувся рятувати єврея.— Подумай, що робиш?! Якщо ти повісиш Гершка, наскочить економ і перевішає усіх їх,— він показав на гурт селян.— Мало того, що він зруйнує церкву нашу, розорить усе село, але він не помилує ні жінок, ні дітей... Зглянься, сину... схаменись!

Залізняк слухав батющині слова, і обличчя його дедалі хмурнішало.

— Правда твоя, панотче, слушний час іще не настав і суд попереду,— нарешті промовив він суворим голосом і, повернувши одним рухом руки до себе єврея, помертвілого од жаху, промовив, карбуючи кожне слово таким тоном, від якого той весь з ніг до голови вкрився холодним потом.

— Слухай ти, жиде! Заради ось цих людей і святого отця я поки що дарую тобі життя.

— Ой вей! Пануню мій золотий, ясновельможний гетьмане! — упав єврей на коліна, відчувши, що його відпустили гайдамаки, й не розуміючи з переляку, що йому каже Залізняк.— Змилуйся! Пусти тільки живого, пожалій моїх дітей, ой вей! Що з ними буде? Я все для пана, я озолочу пана... Ой мамеле![1] Не губіть! Це не я — це мій дурний язик...

— Годі белькотіти! — тупнув ногою Залізняк і, вхопивши єврея за бороду, підняв його майже до свого обличчя так, що Гершко витягся й перебирав ногами, шукаючи собі на землі опори.— Дивись на мене й запам'ятай моє обличчя, а ще краще запам'ятай, що я скажу,— карбував кожне слово Залізняк.— Коли через тебе постраждає в цьому селі не те що дорогий наш панотець, свята наша церква чи хтось із селян, але хоч найменша частка їхнього добра... то я з тебе живого шкуру здеру й живого посолю... Пам'ятай же моє слово,— трусив Залізняк Гершка за бороду.— Пам'ятай і придивись добре до мого обличчя! Ніде ти од мене не сховаєшся: ні в Львові, ні в Кракові, ні в Варшаві, сотні очей стежитимуть за тобою, сотні вух підслухуватимуть... і на дні моря знайду! І тоді вже ніхто не захистить тебе — ні король, ні вся Річ Посполита!

Очманілий від страху, єврей не міг промовити й слова: якісь булькотливі звуки, що нагадували стогін і схлипування, виривалися з його горла, а налиті кров'ю очі безпорадно озиралися й благали змилуватись.

Залізняк зняв з шиї Гершка свій пояс і зневажливим рухом руки штовхнув його до тарадайки.

— Гляди ж мені, жиде,— закінчив він свою мову.— Про те, що сталося тут, ані-ні-ні! Коли ж ти хоч щось насмілишся бовкнути, то краще б тобі й на світ не родитися.

Запорожці підхопили корчмаря під руки й кинули на дно брички, потім хльоснули коней, вони рвонули й помчали вчвал знайомою дорогою.

Якусь хвилину всі мовчали, приголомшені цією сценою.

— Що ж, панотче,— схвильовано промовив Залізняк,— скажете, що й тепер можна терпіти? Жид погрожує і погрожує насправжки — мало руку не здіймає на священика! А ви й далі мовчатимете?

— Не мовчатимемо більше! — запально крикнув Петро.— Годі!

— Годі! Скажи, пане полковнику, що нам робити? — почулися серед гурту селян глухі голоси.

— Я сказав, що робити тому, кому жити в ярмі тяжко, а кому солодко, тому нема чого й питатись мене.

— Та як же, батьку,— звернувся до Залізняка Дзюба, виступаючи з гурту,— як же всім нам разом повстати? Коли ми всі повстанемо, то знайдуться в Польщі добрі сусіди, які допоможуть їй задушити нас.

— Але й ми знайдемо собі від них захист.

— Де?

Залізняк показав рукою на північ і промовив твердим, упевненим голосом:

— У Росії!

Схвильовані розмовою й сценою з євреєм і батюшка, й титар, та й сам Залізняк зовсім забули про Прісю, а вона тим часом стояла в дверях бліда, приголомшена, ледве переводячи подих од хвилювання; за ці півгодини вона ніби вся перерослася: з блідого личенька злетіла дитяча усмішка, коло губ лягла скорботна риска, великі, потемнілі від збудження очі її з застиглими слізьми були сповнені невимовного жаху і страждання. Тримаючись за одвірок, дівчина вся подалася вперед і завмерла в німому пориві; вона жадала всіма фібрами свого єства почути те, про що говорив Залізняк, але не всі його слова долітали до неї...

Раптом на вулиці почувся якийсь рух, і з-за рогу виступив гурт селян,— босі, з непокритими головами, сумні; вони несли щось на марах, прикрите драною свиткою; за ними йшли, тихо плачучи, жінки й діти з клунками в руках. І Залізняк, і всі, хто був у батющиному дворі, здивовано обернулися до вулиці. Процесія, видно, посувалася саме сюди. Всі мовчки поскидали шапки.

— Небіжчик? — тихо спитав Залізняк.

[1] Мамеле — мамочка *(євр.)*.

— Не розберу,— теж неголосно відповів титар і знизав плечима.— Щось дивне, й люди не наші.

Тим часом стогін жінок і плач дітей розбудили мешканців села; з сусідніх хат вибігали молодиці, діди, дівчата й, здивовані несподіваною появою цієї процесії, юрмились на вулиці; через кілька хвилин коло батющиного двору стояв цілий натовп стривожених людей. Та ось передні селяни, що несли мари, підійшли до воріт.

— Розступіться, розступіться! — почувся тихий голос. Натовп розступився, і в воротях панотця показалися мари, на яких лежав чоловік; тіло його, до самої шиї, було накрите драною чорною свитою, й лише голова з довгим сивим чубом і такою ж бородою залишалась відкрита. На смертельно блідому обличчі старого з заплющеними очима лежав відбиток німого страждання й суворого докору. Селяни обережно опустили мари на землю й поставали коло них. Батюшка підійшов ближче і нараз одсахнувся.

— Що це, панове? — спитав він вражено.— Отець Іларіон?

Селяни ствердно похилили голови.

— Сконав! — з жахом прошепотів старий, придивляючись до безкровного обличчя отця Іларіона.

— Одходить,— відповів тихо один з тих, що несли мари.

— Що ж це з ним приключилося? Чи давно ж був у мене? — з болем прошепотів отець Хома.

— Ксьондзи-базиліани одібрали в нашого причту ругу; батюшка пішов просити в губернатора поради й захисту... І от ляхи замучили його...— Селянин помовчав якусь хвилину й провадив далі, дивлячись у землю: — А потім пан губернатор звелів запалити для потіхи солому, що складена була на фільварку за містечком; кругом того фільварку тулилося хат із двадцять сільських, а в кінці й церква стояла; ну, вітер перекинув огонь на виселок, і все геть-чисто згоріло, згоріла й церква наша, і все наше добро, лишилися ми на вулиці з малими дітьми. На бога, дайте притулок хоч панотцеві! Одходить він... і нема йому де голови прихилити...

Тихі жіночі схлипування перервали його слова.

Усі стояли навкруги, занімілі від жаху та обурення.

— От до чого доводить ваше терпіння! — заговорив нарешті Залізняк тремтячим від гніву голосом, показуючи на нерухоме тіло, що лежало на марах.— І ви все ще не знаєте, на що зважитись?!

Старий священик, стоячи на колінах біля свого мученика-побратима, не чув тих докорів. Очі його, повні сліз, були зведені до неба, рука лежала на сивій голові вмираючого, а уста творили сповнену чистої віри молитву.

Залізняк теж підійшов до вмираючого, і вигляд цього мученика сколихнув його душу й запалив серце вогнем.

— Цей мученик святий вопіє про помсту... вопіє до тих зірок, що миготять нам з неба, ніби докоряючи... І я присягаюся, що помщуся за цю жертву! А ви,— зневажливо мовив він до занімілого натовпу,— терпіть, терпіть далі! Кращої долі ви не варті! Прокляття піде слідом за вами, люди від вас одвертатимуться, звірі дикі тікатимуть, щоб не зустрітися з вами, й господь вас забуде, забуде!

— Ні, ні! — пролунав у цей час істеричний жіночий крик, і Пріся кинулася до ніг Залізнякові.— Ми не залишимо своїх храмів... ми все, все... все життя наше віддамо, умремо всі... з тобою разом, а не віддамо ляхам на наругу нашої святині! Не віддамо!

— Правда, дівчино! Всі помремо! Правду сказала! Життя своє віддамо! — пролунали кругом грізні вигуки.

— Господь заговорив до вас устами цієї дитини,— зворушено промовив Залізняк і, підвівши Прісю з землі, притулив її голову до своїх грудей.

— Готуйтеся ж і чекайте, коли я скажу: «Пора!» — сказав наприкінці Залізняк.

Тієї ж ночі Залізняк виїхав з Лисянки, давши пораду селянам з'єднатися громадою й наготувати колодіїв та списів, бо й сліпий тепер бачить, що тільки оружною рукою можна захистити своє життя, а безоружних і нерішучих розчавить п'ята люторого ненависника. Батюшка не заперечував проти войовничих закликів Залізняка: його приголомшив вигляд умираючого...

Селяни, збуджені словами запорожців, підбадьорились, в очах у них заблищала відвага, щоправда, їх, непідготованих до боротьби, бентежила думка про те, що зробить губернатор, коли довідається про напад на Гершка,— а в тому, що шинкар донесе, ніхто не сумнівався.

— Ось що, друзі,— сказав, від'їжджаючи, Залізняк,— якщо шельма Гершко, незважаючи на мою пересторогу, вас викаже, то нехай хто-небудь навідається в Мотронинський ліс, у Вовчі Нори, а там уже покажуть, куди далі йти. Посвистом обізвіться, й знайдуться помічники: дадуть і товаришів за халяву і самі прилетять побалакати з панами-ляхами. Воно хоч і не час вилітати з своїх гнізд орлятам, та коли вам буде скрут, то нехай спробують крила.

Це остаточно підбадьорило селян. Усі дякували, вклоняючись запорожцям, вихваляли Залізняка й покладали на нього велику надію. Петро зохотився негайно вирядитись у вказане місце для переговорів, бо розбійницького наскоку можна було чекати й на завтра. Залізняк схвалив його намір і сказав, що з такого юнака буде пуття. Наприкінці він попросив селян, щоб в разі тривоги вони сховали батюшку в лісі, бо на ньому першому окошиться злість ляхів.

Але батюшка відповів на це спокійно й рішуче, що нікуди не піде від храму, дорученого йому, служителю бога, що коли господь сподобить його мученицької смерті, то він умре тут, коло вівтаря, а не зганьбить себе втечею.

І, незважаючи ні на які вмовляння Залізняка, запорожців і селян, він лишився непохитним.

Нарешті прийшов час їхати; Залізняк прощався з усіма, особливо зворушливо з батюшкою й титарем, і, перед тим як сідати на коня, став шукати очима Прісю.

А дівчина стояла тут же коло перелазу, схована тінню осокора; не стримавши пориву почуттів і висловившись так енергійно перед старшими, а особливо перед Залізняком, вона ніби злякалася свого зухвальства. Вся минула сцена, піднесення духу в затурканих селян, запальна промова Залізняка, висока рішучість панотця, якого вона так любила, хвилювали її душу новими могутніми враженнями й переносили із сфери дитячих, безтурботних мрій у грізний вир суворого життя, котре вимагало подвигів: за ці кілька годин Пріся змужніла душею; вона тепер дивилася розчулено й з новим захопленням на цього прекрасного героя, оборонця й рятівника їхнього від напасників, і відчувала, як у її молодих трепетних грудях росло й буяло таке світле, широке почуття, якого вона раніше не знала.

— Де ж та дівчина, що своїм палким словом осяяла наші темні душі? — спитав Залізняк, обвівши всіх очима.

У Прісі під ногами похитнулася земля, й вона вхопилася рукою за дерево.

Усі оглянулись. Петро помітив сестру й, підійшовши до неї, сказав:

— Вийди лишень: тебе шукають.

Але Пріся не могла рушити з місця. Залізняк швидко підійшов до неї і, взявши за руку, вивів з тіні в смугу місячного світла; дівчина, спалахнувши рум'янцем, опустила голову.

— Спасибі тобі, голубко моя, за твоє палке слово,— урочисто сказав Залізняк,— в ньому виявилась душа твоя, світла та хороша. Візьми ж на згадку від побратима ці святощі,— він зняв із своєї шиї великого золотого хреста на ланцюжку і вклав його в похололу руку дівчини,— іди з ним і за нього скрізь! А тепер дозволь обняти тебе, як сестру.— І, не чекаючи дозволу остаточно розгубленої дівчини, Залізняк притиснув її до своїх могутніх грудей, потім, скочивши на коня й гукнувши «гайда», помчав із своїми товаришами в сріблисту млу...

Усі кинулися за ворота побажати друзям своїм доброї путі, а Пріся нерухомо стояла з хрестом у руці й не чула, як радісні сльози котилися одна за одною по її зблідлому личку...

V

Сара була вже дома, коли пара їхніх коней, запряжених у бричку, підбігла до брами й сильно вдарила в неї дишлем. Батька вона ще не бачила,— він не застав її вдома й помчав до батюшки,— а тому й була здивована, що коні самі вернулись додому; але, підбігши до брички, вона побачила батька, який лежав на дні її й стогнав.

— Що з вами, тату? — кинулась вона до нього страшенно перелякана, намагаючись допомогти йому підвестися.

Блідий Гершко, обливаючись холодним потом, тільки дрижав і бурмотів щось незрозуміле. Сара могла розібрати тільки три слова: «гайдамаки», «повісив» і «гештербен»[1].

Майже цілу ніч промучилась Сара з очманілим від переляку батьком, який дістав мало не нервову гарячку; над ранок він нарешті заснув, але й весь наступний день схоплювався з ліжка й кричав: «Держи двері... гайдамаки!» Аж на третій день Гершко очумався й, покликавши до себе Сару, заговорив з нею спокійним, крижаним тоном.

— Слухай, Саро,— почав він урочисто,— і хай кожне слово моє зміем Мойсея вповзе в твоє серце й зцілить його від чорної, страшної недуги або вб'є його отрутою! Справжній, чесний єврей повинен зневажати гоя, бо, за мудрим висловом шулхан-аруха, гой — гірший за собаку!

— Але між ними є добрі й чесні люди,— тихо мовила Сара.

— Вей з мір![2] — скрикнув Гершко, почервонівши від гніву, і підступив до Сари.— Де це ти знайшла тих чесних людей? У хлопів? Ха! Так он куди твоє серце лежить! Мало не повісили твого батька... так, так, так — у попа ховалися гайдамаки... а дочка за розбійників заступається! Прокляття, що я дожив до такої ганьби! Якщо ти ще раз підеш туди, я уб'ю тебе, а всіх твоїх приятелів викажу панові губернатору!

Після цієї розмови Гершко перестав говорити з своєю дочкою, але ходив за нею і вдень і вночі, мов тінь, а коли виїжджав, то замикав на замок, приставивши ще до неї за дозорця стару Ривку. Гершко, однак, не виїжджав нікуди надовго; він щодня шмигляв то в Лисянку, то в Вільшану, то в Мотронівку, то ще до якихось євреїв,— але на ніч майже завжди повертався додому.

Страшний привид лютого гайдамаки та його товаришів переслідував його скрізь і гнав у сутінках до своєї хати; Гершко не раз поривався розповісти про появу розбійників панові губернатору й пошукати під його охороною захисту, але Залізнякова погроза морозила йому кров і сковувала волю...

[1] Гештербен — вмер *(євр.)*.
[2] Вей з мір (вей із мір, вей мір) — горе мені *(євр.)*.

Мов убита, ходила Сара, машинально пораючись по господарству й живучи душею там, у доброго батюшки, біля дорогої подруги та її коханого брата; спогади про них злилися в її серці в якийсь співучий звук, що тяг її з цієї душної тюрми, від цього зміїного сичання злоби туди, на волю, на сонячне світло, на широчінь, де ласкою всміхалися уста, де любов'ю світилися очі. Але що ж вона мала робити, де могла знайти захист? В її голові роїлися підбиті, безкрилі думки. Махнути рукою на прокляття й це нудне, одноманітне життя та піти до них назавжди... Але вони, бідолашні, такі слабкі й безсилі: вона б принесла їм нові муки, нові напасті, та й годі!.. О, їй сама смерть не страшна: вона тільки визволить її від насильства батька й кагалу!.. Хоч би звісточка якась, хоч би знати, що там діється під тополями?!

Так минали дні за днями в марній тузі. Сара поблідла й схудла; чорні очі її стали ще чорніші й більші... Вдень, у метушні й клопоті, їй було легше, а коли надходив вечір, тоді підповзала вкупі з сутінками туга, а Ривка ще крякала, як крук, над своєю жертвою й тягла її в довгу, вузьку світличку, що була поруч з батьківським великим покоєм і правила дівчині за спочивальню, де й замикала її, а сама лягала коло порога, мов цербер, на цілу ніч. Єдине вікно у спальні було забите цвяхами й навіть заклеєне папером; але, придивившись до нього добре, Сара виявила, що одна шибка, під папером, була розбита; зрадівши цьому, вона обережно підрізала знизу папір і, підіймаючи його, могла чути, хто проходив чи проїжджав повз них. Тепер, замикаючись у своїй в'язниці ввечері, Сара сідала коло цього вікна й, піднявши папір, прислухалася до звуків життя, що похмуро текло каламутним струмком і безрадісно згасало в темряві ночі... Сарі раз пощастило почути якусь тихеньку пісеньку, що повторювалася через однакові проміжки часу то в тому, то в другому місці, поблизу корчми. Мабуть, пісенька та була сигналом, і Сара почала уважно прислухатися:

— Господи! Та цей же голос я знаю,— скрикнула вона тихо, вхопившись рукою за груди.— Так, так... то співає Пріся... вона хоче подати мені звісточку... Але як відгукнутися, як подати знак, що я тут?

Сара підійшла до дверей: Ривка не спала.

— Дай мені води! — гукнула Сара їй крізь двері, й коли стара пішла в сіни, Сара підбігла до вікна й квапливо крикнула:

— Завтра сюди!

Цілий день думала Сара, як би позбутися Ривки, тим паче, що й батько поїхав з дому; та більше нічого вона не могла придумати, як тільки напоїти відьму: дівчина знала, що Ривка любить мед і що батько майже ніколи не частував її таким дорогим напоєм.

Надвечір Сара збігала в погріб і наточила добрий кухоль старого, міцного меду, та ще влила в нього чарки дві горілки, а собі взяла слабкого молодого меду. Покликавши Ривку, вона дала їй великого кухля, попросивши не казати батькові про ці її маленькі пустощі. Ривка побожилася, що за мед її не викаже й що цю невинну втіху можна буде повторити ще; вона хутко спорожнила кухоль, і мед незабаром зробив своє: навіть дійти до свого поста не змогла Ривка, а, відповзши трохи, тут-таки, в сінях, і захропла.

Тепер Сара сама зосталася в корчмі. Вона взяла на засув усі двері й, пройшовши в свою комірчину, підняла папір і в розбиту шибку виставила свою голівку. Коли стих вечірній гамір вулиці й на потемнілому небі вирізався золотий серп місяця, недалеко знову почулася вчорашня пісенька.

— Сюди, сюди! Я тут! — гукнула Сара, знехтувавши будь-яку обачність.

Якась тінь майнула з-за повітки й, боязко озираючись, почала підкрадатися до вікна.

— Ти? Пріся? — схвильовано спитала Сара.

— Я, я! — відповів їй пошепки знайомий, дорогий голос.

— Ходи ближче, не бійся! Зараз нікого немає...

Пріся підійшла до вікна й, підвівши голову, заговорила з деякою обережністю:

— Чому тебе не видно? Ми всі так занудилися і втямки не візьмемо, що трапилося! Батюшка боїться, чи з тобою часом чого лихого не сталося... брат сам не свій...

— О боже! — зітхнула Сара, наче простогнала.— Яка ж мені гризота, яка туга! Руки б на себе наклала, коли б не сподівалася вас побачити ще хоч раз...

— То чого ж ти не навідаєшся? Боїшся?

— боюсь, Прісю, тільки не за себе, а за вас... Батько нахвалявся вбити мене, а вас усіх виказати губернаторові... Ой, який же він лютий на вас і на мене, який немилосердний! — протягла Сара співуче.— Заборонив мені й ногою до вас ступати, замикає на замок та ще приставив до мене Ривку.

— Серце моє чуло,— промовила Пріся,— що ти наша, що ти всім нам рідна, а мені рідніша за сестру... Не дістану тебе, а то обняла б міцно!

— Розкажи ж мені про всіх... Як живуть, що думають, чого ждуть? — квапливо питала Сара.

— Брат мій їздив кудись і повернувся таким орлом, аж не впізнати: втішає всіх нас, каже, щоб бадьорилися, не занепадали духом, що й захисники знайдуться... От, виходить, і тебе захистимо... Петро тільки скучає... туга його сушить... а журиться він усе за тобою...

— Ой вей! — скрикнула, мов од пекучого болю, Сара й захлинулася слізьми.

— Ти плачеш! — здивувалася Пріся.

— Од щастя й од горя,— заговорила єврейка швидко.— Я така рада, така рада, що тебе бачу... що чую про ваших... Як же твій тато й панотець?

— Тато мій і батюшка все доглядають покаліченого отця Іларіона; мабуть, помре... без тебе привезли, у панському замку покалічили...

Цієї миті почувся в чуткому нічному повітрі далекий стукіт коліс.

— Чи не батько? — сполошилася Сара.— Тікай обережніше. І пам'ятай: коли ви мені скажете — переходь до нас, то я піду не вагаючись. А ти щовечора приглядайся здаля до цього вікна: як воно темне буде, то не підходь, а якщо хоч трошки освітиться, то можна... Отоді й з братом підбіжи... хоч на хвилину!

— Гаразд, прощавай!

— Усім, усім вклонися! — уже вслід гукнула Сара й відчула такий приплив щастя, якого вона ще зроду не відчувала, яке п'янило її й підбивало на дитячі пустощі, на дзвінкий сміх.

Другого ранку Гершко покликав Сару в свою світлицю й, зачинивши добре двері, сказав, що має для неї важливу звістку. Гершко не говорив з дочкою відтоді, як між ними відбулася ота гостра розмова, і новина, яку він мав сказати, певно, не віщувала Сарі нічого хорошого; в неї одразу впало серце.

— Слухай, Саро, й знай, що мого слова ніхто не зламає, навіть сама смерть,— почав він суворо, навіть не глянувши на дочку.— Ти раніше відпросилася од жениха, і я з добрості не наполягав на своєму; але тепер — край! Я висватав тебе й руку перебив за Хаїма Гольда, вінницького купця, хорошого, старовинного роду, родича славетного цадика. Ти будеш його дружиною!

Сара спокійно вислухала батька: вона була така впевнена в неможливості вчинення над нею цього насильства, так її серце було сповнене коханням до іншого, що це повідомлення навіть викликало на губах її ледве помітну глузливу усмішку.

— Я продав корчму,— провадив далі Гершко,— і поладнав усі свої справи... Лишається тільки скласти речі — й можна рушати хоч зараз на край світу.

При цих словах Сара поблідла.

— Так от, на тому тижні ми виїжджаємо в Умань, там буде й весілля,— це раз, а друге, найважливіше: сьогодні ввечері в мене збереться багато євреїв — і сусідів, і рабинів, приїде й сам великий цадик! Щоб почастунок був приготований якнайліпше і щоб усе це лишилося таємницею для чужого вуха й ока: ми радитимемось, що далі чинити з гоями. Я зараз їду дещо купити, а ти хазяйнуй, та не надумайся тікати... Смерть! — просичав він і вийшов із світлиці, а Сара лишилася й стояла довго, мов громом прибита.

«Проти гоїв замишляється щось лихе»,— раз у раз зринала в неї думка. Але вона мусила давати господарські розпорядження Ривці. Треба було ще найняти якусь жінку, щоб устигнути до вечора наготувати всякої всячини для гостей. Хоч-не-хоч, а довелося бігати на село старій відьмі — то за помічницею, то по провізію, то до різника,— а Сара зосталася сама й придумувала всякі способи, як би підслухати, що затівають ці ненависники проти її друзів.

Світлиця, де мав зібратися кагал, була поруч з її спальнею і сполучалася з нею невеликими дверима, які одчинялися в спальню, але тепер були забиті. Після неабияких зусиль Сарі пощастило-таки відбити їх і одчинити: виявилось, що до них, з боку світлиці, була приставлена висока й широка шафа, яка щільно закривала отвір, а в самій шафі було повно всякого одягу. Сара задумалась. Нарешті їй спало на думку виламати задню стінку шафи, вибрати трохи одягу до самих дверець і закрити дірку дверима; тоді можна буде влізти в шафу й вільно підслухувати крізь її дверці. Сара заходилася виконувати свій задум; та на ділі це виявилося нелегко: стінки шафи були склеєні з міцних дощок, і виламати їх з допомогою самого тільки кухонного ножа було важко; та нестримне бажання й напружена воля подолали перешкоду: до півдня дві дошки було виламано, одяг винесено, а сліди вилому старанно приховано.

У присутності Ривки Сара метушилася, допомагала їй на кухні, прибирала світлицю і взагалі виявила таку старанність у всьому, що відвела будь-яку підозру.

Надвечір повернувся батько й лишився задоволений запопадливістю своєї дочки; все це він сприйняв як знак її слухняності й добровільної, спокійної покори батьківській волі. Гершко обдивився все й в пориві радості навіть ласкаво погладив по голові свою дочку.

Незабаром почали з'їжджатися й очікувані гості. Останнім приїхав у критій колимазі уманський цадик, якого євреї вважали за пророка. Всі кинулись до екіпажа, одчинили дверцята, одсунули завіси й вивели під руки старезного діда; він був згорблений, довга сива борода його, обрамлюючи худе й зморщене обличчя, лягала легкими сріблистими пасмами на груди; очі трохи сльозилися, але в них світилася лагідність; одяг цадика нагадував убрання стародавніх левітів, навіть на голові його красувалася рогата шапочка.

Усі підходили до цадика, а він покладав на них руки й шепотів молитви. Гершко попросив дозволу й підвів до цадика свою дочку, вкриту покривалом. Старий довго держав на голові її руки й відпустив з ласкавим словом: «Будь щаслива й вільна душею!» Це побажання глибоко запало їй у душу.

Коли господар провів почесних гостей до світлиці, Сара підійшла до нього й попросила дозволу піти до своєї кімнати й лягти, бо від кухонного чаду в неї страшенно розболілася голова. Гершко не заперечував. Тим більше, що на кухні лишалася Ривка, а дочку при потребі можна було збудити.

У великій світлиці вікна були зачинені віконницями й позавішувані коцами, а всередині вона була застелена килимами й ясно освітлена свічками, що горіли в канделябрах. Для цадика приготували на підвищенні особливо почесне місце, перед яким горіло два світильники.

Цадик підвівся зі свого місця й, піднісши руки догори, прочитав урочисту молитву перед відкриттям імпровізованого авіфе[1]. Лагідним, тремтячим голосом, часом зупиняючись для перепочинку, благав він благословення божого давньоєврейською мовою.

Запала хвиля побожного мовчання. Цадик нарешті перервав його й звернувся до всіх з тихим запитанням:

— До того, хто поринув у розмови з Незбагненним, мало доходить гомін житейської хвилі; та останнім часом гуркіт наростаючої бурі досяг і мого слуху. Повідайте, що відбувається навкруги і звідки підіймаються грізні хмари?

Устав довготелесий чорний рабин з короткою вищипаною борідкою й туго скрученими пейсами.

— Ой рабі[2] премудрий,— почав він високим фальцетом,— хмари вже не підіймаються, а насунулись і закрили око Єгови... Вельможні пани та п'яне лицарство зовсім ошаленіли, вони раніше тільки одне знали: брати гроші й грабувати кого попало — хлопа, єврея, а то й свого брата,— і одразу ж пропивали й розтринькували награбоване на такі забаганки, про які... фе! — і говорити євреєві не можна, бо те слово осквернить його уста. Раніше їй, цій розбійницькій шляхті, байдужісінько було до вітчизни, вони цим словом тільки хизувалися,— нехай би й шматували їхню Річ Посполиту, то їм було однаково, аби тільки їхнього добра не чіпали. А тепер зненацька зчинили гвалт, що не хочуть цього короля! В Барі тепер справжнє пекло! Ой, гевулт, що діється! З'їжджаються пани з командою, з челяддю, з собаками — і все це збіговисько треба годувати й поїти... Ну, вони й нишпорять по містечках, по селах, усіх грабують, палять... і передусім нашого брата... Ох, плаче Ізраїль, як на ріках вавілонських!

— Боже! Коли ж вичерпається фіал гніву твого? — зойкнув цадик і похилив голову.

— Цурес! Цурес![3] — обізвався кагал тихим стогоном на зойк цадика.

— Що вони ще надумали! — заговорив опасистий, незграбний єврей, вогненно-рудий, у ластовинні, із скуйовдженими пейсами і бородою.— Знову за старе взялися й нашими руками собі жар загрібають: оддають — та де там оддають! — канчуками накидають нам оренду хлопських шляхів, мостів, димів; з нас деруть зразу чисті дукати — ой вей — золото, а нам велять обдирати голого хлопа. Добрий гешефт! Панові не дай грошей — він зараз до шаблі й до мотузки, а хлопа обдери, то гайдамака до ножа й до списа!

— Тож-то й біда,— обізвався Гершко,— що пани запродують нам хлопа, а привести ту гадюку до послушенства не можуть і гайдамаків ніяк не перевішають...

[1] Авіфе — національна рада *(прим. автора)*.
[2] Рабі — вчитель *(євр.)*.
[3] Цурес — горе *(євр.)*.

Ой-ой, якби можна було спокійно збирати гроші з цих гоїв, який би то був золотий гешефт!

— Ох, ох, коли б не страх, заробітки з оренди церков, як то нам пропонують пани, були б добрячі! — підтвердили декотрі, почухавши голови під ярмулками.

— Не оскверняйте язик ваш, нещасні, не накликайте такими гріховними думками і вчинками нового гніву Єгови на свої голови! — підніс голос цадик, сплеснувши руками.— Чи вам, темним, не відомо, що талмуд забороняє євреєві не те що торкатися до священних гойських речей, а навіть ховатись у затінку їхнього храму в спеку!

— О, висока твоя мудрість! — вигукнув чорний кощавий єврей.— Не нам виміряти глибину її!

Благоговійний шепіт пробіг по світлиці й стих.

Слова цадика справили враження, хоч і не припали до смаку слухачам.

Запала глибока мовчанка, навіть чути було, як стукотіли в грудях схвильовані серця.

Нараз серед цієї напруженої тиші почувся в кімнаті тріск, ніби стеля розкололася або щось незриме зламалося й упало до ніг цадика.

Усі здригнулися, перезирнулись і заціпеніли.

З жахом вискочила Сара з шафи і, як підрубана, опустилася на підлогу, спираючись на руку, щоб не впасти; мов прибита громом, сиділа вона, закам'янівши на місці, і хоч і чула шум та метушню в сусідній кімнаті, не могла навіть поворушитися; здавалося, що переляк одібрав у неї всі сили. Безумними очима водила вона навколо, бачила, що двері в сіни напіводчинені й смуга яскравого світла падає звідти на розчинені нею двері до світлиці й освітлює проламану стінку шафи, вона бачила навіть страшенне безладдя в своїй комірчині — розкиданий на підлозі й на ліжку одяг, безладдя, яке викривало її злочин,— і не робила нічого, щоб приховати ці сліди... А час збігав, тривожний гомін і метушня в сусідній світлиці не тільки не вгамувалися, а навіть зростали... Сара бачила весь жах свого становища, однак, мов паралізована, не рухалась з місця. Хтось крикнув за дверима:

— Оглянути весь дім!

Інший голос, здається, батьків, підтримав цю пропозицію:

— Знадвору і всередині!

Від останнього вигуку Сара нарешті опам'яталася: вона схопилась на ноги і з несамовитою квапливістю заходилася жбурляти в шафу дорогі сукна, халати, лапсердаки й шуби... На щастя, спершу всі кинулися надвір, і за гупанням ніг і стуком дверей не чути було Сариної метушні, а то передусім заглянули б до її світлиці. Тим часом дівчина встигла повкидати в шафу весь одяг, а суміжні двері причинити, загнувши над ними гвіздки, і навіть завісити їх своєю сукнею; сама ж вона, розтягнувшись, кинулася на постіль, не забувши підсунути під ліжко й поламану дошку.

Коли нарешті Гершко, разом з деким із гостей, зайшов до кімнати своєї дочки й освітив її ліхтарем, то перед їхніми очима постала така картина: на забитих наглухо дверях висів оксамитний, гаптований золотом спенсер і адамашкова спідниця, а на ліжку, розкидавши по подушці пишні коси, в недбалій позі спала красуня Сара. У вузенькій, маленькій кімнаті не виявилось нічого підозрілого: вікно було щільно зачинене, з меблів, крім ліжка, стояв тільки один ослінчик.

— Ой мамо! — не втерпів високий кощавий єврей середнього віку, показуючи очима на Сару, і вхопився за пейси.— Ой мамо! Яка гарна! Вірсавія не могла б з нею зрівнятися!

Гершко, почувши таку похвалу, задоволено почухав бороду й відповів:

— Вона, ребе[1], спить і не чує, що ми говоримо, а то похвала дорогого гостя примусила б її сховати своє обличчя.

— Вей-вей! — зацмокав молодий єврей, що теж зайшов до кімнати.— Спить, як ангел небесний!

А довготелесий єврей, нахиляючись і присідаючи, з усіх боків розглядав ліжко.

— Гевулт! — скрикнув він нараз.— Онде причина! — і показав пальцем під ліжко.

Усі нахилились. Сара завмерла від страху і, щоб приховати своє збентеження, одвернулася до стіни.

Під ліжком була поламана дощечка.

— Ха-ха! От і причина,— мовив довготелесий єврей, задоволено усміхаючись.— Під панною Сарою поламалася дощечка і всіх нас так налякала.

— Він правду каже,— мовив рудий.

— Тільки як же це, шановний господарю,— провадив довготелесий,— ви даєте для своєї красуні дочки такі погані ліжка? Вей-вей!

— Даруйте, дорогі гості,— низько вклонявся Гершко.— Таке вже трапилось!

— Тьху ти, а налякала як! — розсміявся й молодий єврей.

І, заспокоєні, всі вийшли у якнайвеселішому настрої з Сариної кімнати, а Гершко замкнув за собою на ключ двері.

Коли непрохані гості вийшли з кімнати, Сара сіла на ліжку й довго не могла відихатися; у скронях стукало, руки й ноги були холодні як лід, і вся вона тремтіла мов у лихоманці,— одно слово, якби нерви її були слабші, в неї почалася б істерика, але дівчина перемогла себе й навіть не постукала в сіни, щоб їй дали води. Коли її хвилювання вгамувалося й нерви заспокоїлись, вона насамперед узяла вихідні двері на гак ізсередини. «Це принаймні не дасть їм можливості вдертися зненацька,— вирішила вона,— і, крім того, буде цілком природним виправданням її вчинку: не хоче пускати сторонніх людей у свою спальню».

Забезпечивши себе від несподіваного вторгнення, Сара стала обмірковувати своє становище: з одного боку, вона відчувала живу радість, що уникла, просто дивом, жахливого викриття, котре могло занапастити її остаточно; але, з другого, вона ще не довідалася, що ж вирішив кагал і які небезпеки ждуть її друзів, та ще й не всі сліди її підслухування були приховані.

Вона знову одяглася й заходилась навпомацки, в темряві одчиняти суміжні двері, за якими стояла шафа з виламаною стінкою: треба було поодгинати гвіздки, відсунути засувку і все це зробити без найменшого шуму й шереху, щоб не викликати підозри. Коли нарешті, після тривалої, напруженої роботи, двері піддалися, на Сару полетів увесь напханий до шафи одяг. Звільнившись од нього й переконавшись, що у світлиці на її метушню ніхто не звернув уваги, бо в цей час про щось голосно й швидко говорив довготелесий рабин,— Сара впізнала його голос,— вона склала одяг і почала його розвішувати, одну річ за другою, в шафі, а потім прилягла на порозі й, простягшись до самих дверець шафи, стала знову прислухатися до розмови, що точилася в кагалі.

Говорив тихим, повчальним голосом знаменитий уманський цадик.

— Розсудіть же, братове мої, холодним розумом своє діло. І хлоп, і пан однакові гої для нас: але з ким із них нам вигідніше, певніше мати гешефт? Щоправда, пан багатий, він загарбав усе до своїх рук і хлопа задушив; крім того, пан не турбується своїм багатством, йому аби пити та гуляти, а з багатим та недбалим добре вести свої справи!

— Ой-ой! Як добре! — відповіли схвальні голоси.

— Отож-то, братове! Та от лихо: пан не має совісті, а на пана немає закону! — зітхнув цадик.— І крім того, кожний пан вважає, що єврей гірший за пса...

— Ляхи кляті! — почувся лютий вигук рудого.

— Замовкніть і слухайте! — підніс голос цадик.— Найкраще вам жилося в козаків, коли тут був гетьман: козак у мирний час ніколи не зачіпав єврея, ну, під час повстання інша справа.

— Ой вей, вей! — почулися жалісні стогони кругом.

— Козак і гендлю не робить, уся вигода була в ваших руках, і коли б тепер тут були козаки, то я б радив держати їхню руку; але козаки загинули, а хлопство — злиденне, то, виходить, і вигоди від нього ніякої. Тепер заворушилися пани й хлопи теж: у тих конфедерація, а в других гайдамаччина. І від того, й від того нам загибель. Але хто з них візьме гору? Не ті, що б'ються, а третій, котрий уже держить одного з них за чуба. А хто ж той третій?.. Москва... Не бійтеся: це для Ізраїлю благо й порятунок. Там, де є закон,— туди нам і хилитися, бо всякий закон можна обійти, на те потрібен тільки мудрий розум...

— О, хай справдиться слово твоє, мудрий! — заволав рабин.

— Так от моя порада,— провадив далі цадик.— Панам служити тільки з необхідності, але потай підточувати їх; хлопів не дратувати; з них тепер мало користі, але все може змінитися. І якщо прийдуть сюди московські війська, то одразу стати проти панів і за Москву. Вам же відомо, як добре живеться нашим братам у московській Гетьманщині!.. Та ще радив би я села кидати й поспішати всім у містечка й міста.

— Я й сам про це думав і негайно зроблю все за твоєю мудрою порадою,— заговорив Гершко. Сара з жахом притулилася вухом до щілини, що була в дверцях шафи.— Я тут і корчму, і всі гешефти передав у другі руки і взяв бариш; за три дні я з дочкою покину навіки цей край і переселюся в Умань; там незабаром і весілля одгуляю. Я з твого благословення перебив руку з родичем твоєї милості.

— Знаю,— ласкаво промовив цадик,— і хай вона буде щаслива, як Ревекка, і плодюча, як Лія!

— А тільки-но виїду,— додав Гершко,— відразу дам знати в Лисянський замок самому губернаторові, що в тутешнього священика гайдамацьке кубло! Нехай пан губернатор по-своєму розправиться з ними!..

Од страху та обурення в Сари потемніло в очу́: спершу в неї спалахнуло нездоланне бажання крикнути й послати їм усім прокляття, але вона стрималась. Обережно вилізши з шафи, дівчина знову замкнула двері, позагинала гвіздки, подряпавши при цьому палець, але навіть не помітила того, поглинута однією думкою.

«Хто знає,— думала з тугою Сара,— може, з завтрашнього дня замкнуть мене на замок або вирядять до старого дядька в містечко... Боже розп'ятий, прости мене! Я не можу прощати ворогам моїм, не можу! Я на батька рідного ладна звести руку: адже він занапастить усіх, хто мені дорогий, він мене силоміць хоче видати заміж. Що мені робити? Коли я зараз, ось тут, у цій кімнаті, повішуся, то цією смертю не врятую їх... О, не врятую! Батько зробить те, що сказав, він викаже їх, а ляхи не помилують, замучать Петра! Як же остерегти їх, як? Завтра зв'яжуть... Але сьогодні... зараз... не зв'язана ж я? А вони, мої любі, ждуть мене там, за рогом... А може, вони й ближче?»

[1] Ребе — звертання до старшого *(євр.)*.

— Сама піду до них,— що буде, те й буде! — промовила вона голосно останню фразу й квапливо почала одягатись.

Зважившись, вона вже більше ні про що не думала, нічого не боялась, і тільки підійшовши до дверей, згадала, що батько їх замкнув. «Що ж робити? А вікно?!» — майнула думка в Сари. Вона підбігла до вікна й почала його потихеньку смикати, але воно не піддавалося: може, було забите або набрякло й засмітилося від часу... Вчора вона розмовляла через кватирку, кватирка відчинялася й тепер, але пролізти в неї було неможливо. Саме вікно було високо, і, стрибаючи з нього, можна було зламати собі ногу, та це не турбувало Сару. «А що, коли вони поставили після переполоху вартового і я потраплю їм просто в руки? — майнула в неї друга тривожна думка.— А, однаково!» — вирішила вона й почала сміливіше шарпати вікно.

В нестямі Сара й не помітила, якого шуму наробила: вікно під її руками стукало й дзвеніло, навіть уламок скла відлетів і, дзеленькнувши, розбився об стіну, але дівчина нічого не помічала, а ще в більшому розпачі розхитувала раму, що ніяк не піддавалася.

На щастя, саме в цей час у світлиці знялася суперечка, й різкий із завиванням гвалт кагалу заглушив усі сторонн звуки, а стара Ривка поралася на кухні, готуючи вечерю.

Нараз Сара почула під вікном голос, вона відсахнулась, заціпеніла. Але той голос не волав, не кликав на допомогу, і тут вона розібрала, що хтось називав її ім'я.

— Саро, Сарочко, це ти? — допитувався хтось у темряві, під самим вікном.

Сара впізнала той голос і висунула голову в розбиту кватирку.

— Я, я, Прісю... мені хоч умри, а треба побачити вас, над нами висить біда... та ось вікна не відчиню... Петро тут?

— Тут, тут, за тином...

— А високо од вікна до землі?

— Не дуже.

— Подивись, чи немає кого коло корчми?

— Добре, тільки ти підожди: я гукну брата.

Довідавшись, що дорога їй людина тут, близько, Сара загорілася бажанням побачити Петра й розповісти йому про все, про все, про свої сердечні муки, про своє серце, розбите батьком, про свою щиру любов до християнського бога, до їхньої сім'ї й до нього, до нього, до Петра, для котрого вона всю кров свою віддала б, краплину по краплині! О, тепер їй байдуже! Нехай вискочить увесь кагал, нехай кинеться з ножем на неї батько, вона готова вмерти за Петра й за їх усіх, й ніхто її не вдержить тут більше.

Сара вилізла на підвіконня і всією вагою свого тіла почала натискати на раму. Вікно затріщало, рама нараз піддалася й з дзенькотом розчинилася... Сара, втративши рівновагу, вилетіла за вікно й, певно, переломила б собі руку чи ногу, коли б у цю мить не нагодився Петро. Він підхопив дівчину на руки й обережно поставив її на землю.

— Серденько,— прошепотів Петро,— як я тужив за тобою!..

Сара стиснула його руку й насторожилась.

Хтось одчинив вхідні двері корчми, виглянув, обдивився й, не помітивши в темряві нічого підозрілого, зайшов назад, добре причинивши двері й брязнувши важким залізним засувом.

— Не помітили,— шепнула Сара,— ходім звідсіля скоріше, щоб не догнали.

Вони всі троє поквапно рушили від корчми, зайшли за ріг, потім повернули в провулок, перелізли через пліт і подалися бігцем до левади, від якої було вже недалеко до титаревої садиби, що стояла край села; сама ця левада була вузькою бережною смугою з купами високих яворів, осокорів і верб, що посхилялися майже до води; за вербами вже тяглися зарості густої й високої лози,— одно слово, левада стала б добрим сховком од переслідувачів, але широке пустирище перед нею було зовсім відкрите й могло викрити втікачів. Риск збільшувала ще та обставина, що далеко на обрії вирізьблювався вже мідно-червоний диск місяця в кривавому ореолі, наче за ним росла й підіймалася заграва великої пожежі, а тому втікачі, переходячи через широке відкрите пустирище, не зронили й слова. Коли ж вони сховалися в тіні високих верб, то Сара заговорила збуджено й квапливо:

— Вам усім треба тікати й рятуватися... Батько мій хоче донести губернаторові, що в панотця кубло гайдамаків. Він каже, що губернатор тебе посадить на палю, а батюшку й титаря повісить і всіх, всіх перекатує.

— Ах він юда! — вигукнув обурений Петро.— Шкода, що Залізняк не задушив його, та він цього не мине!

— Треба зараз сповістити наших і ще декого,—перервала його стурбована Пріся.

— Ой, ой, як треба! — підхопила Сара.— Я того й видерлась із вікна, щоб попередити...

— Знаєш що, Прісю,— заговорив поважним, розпорядливим тоном Петро,— поки ми з Сарою дійдемо до нашої хати, збігай на село й поклич на раду Ляща, Качура й Довгоноса... Знаєш, де вони?

— Знаю, знаю! Я миттю... а ви теж поспішайте,— усміхнулася вона ласкаво й полетіла стрілою по леваді.

Сара й Петро зосталися самі, й, поки чути було тупіт Прісиних ніг, вони мовчали, пригнічені тяжкими почуттями.

— Коли нахвалявся Гершко віддати нас до рук ляхам? — спитав нарешті Петро глухим голосом, в якому звучала затаєна злість.

— Через три дні,— відповіла Сар ..

— Отже, в нас є ще три дні. За цей час усе село не зможе втекти. Крім того — не можна забрати з собою всіх дітей і всіх хворих... Є один тільки засіб...

— Який?

— Не дати Гершкові змоги побачити губернатора.

— Ой вей! Не вдержить його ніхто: раз він сказав, то свого слова дотримає; ні рабин, ні навіть цадик його не спинять!

— А я спиню! — похмуро сказав Петро.

— Як? — здригнула Сара і міцно вхопилася за його руку.

— А ось як! — нагнувся Петро й, витягши щось із-за халяви, махнув рукою в повітрі: у смузі місячного світла сяйнуло холодне металічне лезо.

— Ніж! — скрикнула Сара й закрила руками очі.

— Так, ніж, і це єдиний спосіб уникнути переслідування! Сама ж кажеш, що ніхто не спинить його, навіть цадик, а я ще додам, що навіть і страх смерті не задушить у Гершка його пекельної люті. Залізняк уже був потяг його до дерева, щоб повісити, та на прохання нашого милосердного панотця випустив під присягою, що він до смерті мовчатиме, а якщо ні, то обіцяв знайти його й на дні моря... І що ж? Тільки-но він знайшов місце, куди втекти... а куди, до речі, він хоче виїхати?

— В Умань,— прошепотіла Сара тремтячим голосом.

— Ха-ха-ха! Далекий світ! Палицею докинути! Бач, знайшов од Залізняка схованку! І от варто було його дурній довбешці тільки подумати, що він під захистом, як одразу ж зважився на помсту, на зраду!.. Виходить, для такої гадини й для нашого порятунку єдиний порадник є ніж!

— Але він мій батько! — вирвався в Сари зойк.

— А! — застогнав Петро.— Я й забув, що ти дочка цього гаспида... Для мене й для всіх нас він — перший лиходій, він — кат! В руках у нього мотузка, якою він зашморгнув нам усім шиї. Від тої петлі, сама бачиш, немає можливості втекти не те що всім, а навіть і батюшці... Панотець заприсягся, що страху ради своєї церкви не покине, та, крім того, в нього на руках тепер умирає замучений губернатором отець Іларіон...

— Ой, горе! — забідкалась Сара, ударивши себе кулаками в груди.— Що ж мені робити, що робити? Серце моє розривається! — заломила вона в розпачі руки.

— Слухай, Саро! — заговорив Петро хрипким од хвилювання голосом.— Я думав, що ти, жаліючи нас, втекла від того виродка, втекла, щоб урятувати нас від загибелі... Я думав... серце моє шептало, що ти й до віри нашої прихильна душею. Я думав... Ех, пропадай моя голова! Я думав... Що думав? Цілими днями мучився, ночі не спав... жив і дихав цією думкою,— а от насправді виходить, що ти прибігла тільки повідомити нас про день нашої смерті, а жаль тобі не нас, а свого батька...

— Ні, ні! Вас... А він?.. Він мене вбити хотів... Він мене під замком держав... Він мене зв'язану хоче в Умань везти й видати заміж за якогось цадикового родича...

— То як же ти, після всього цього, за нього заступаєшся?

— Петре, золото моє! — склала вона благально руки.— Це ж вийде, що я, дочка, віддаю його в руки месників, це ж вийде, що я сама своїми руками занапастила рідного батька... А підняти на батька руку — страшний гріх. Адже й ваш бог такого гріха не простить. Ваш бог вимагає прощати ворогів... Він сам молився за них... Ой Петре, Петре! Він не простить мені такої жорстокості, він відштовхне мене, і я зостануся сама серед пустелі, далеко від усіх, проклята всіми... Невже ти хочеш нещасній Сарі такої жахливої долі? — і Сара, обливаючись слізьми, впала йому на груди й забилася на них, мов підстрелена пташка.

— Не плач, Саро, не плач! — збентежився ще дужче Петро.— Твої сльози, мов розтоплена мідь, падають мені на груди й пропікають їх наскрізь. Ти кажеш, що занапащаєш рідного батька... Який же він тобі батько? Він ненавидить тебе, йому байдуже до твого серця, до твоїх мук! Ні, він тобі не батько: батьком можна вважати тільки того, хто любить свою рідну дитину.

Сара мовчала, тільки з поривчастих зітхань і судорожного здригання тіла можна було зрозуміти, які нелюдські муки розривали її бідолашне серце.

— І хіба ти могла б потаїти від друзів смертний вирок їхній? — розпалювався більше й більше Петро.— Хто ж відштовхне тебе за добре діло? Адже бог бачить твоє серце! Це ж уже не твоя провина, а наша, як надумаємо захистити себе від загибелі. От я й віддам за братів своє нікчемне життя...

— На бога!.. Мені дороге твоє життя!

— Не потрібне воно мені,— говорив далі, не слухаючи Сару, Петро.— Там, у корчмі, зібрався кагал наших мучителів, вони раду радять, як висмоктати з нас останню кров, перед ними присягається корчмар потішитися нашими муками... О, не діждете! — потряс він кулаком.— Побігти туди, підперти всі двері й віконниці... та запалити з чотирьох боків ту корчму...

— Петре! Ти не зробиш цього! — заволала Сара й, упавши навколішки, обхопила

його ноги руками.— Або ж убий і мене!.. Мені з таким жахом жити не можна... Убий мене, убий цим ножем: мені буде легше... Одного благаю: це так швидко і так легко! Вдар, у тебе рука міцна,— билась вона коло його ніг, рвучи на собі коси.

— Ти збожеволіла, чого ти просиш? Та й чия ти, нарешті,— наша чи їхня? — намагався Петро підвести Сару з землі.

— Твоя... ваша... навіки! Не їх мені жаль,— гарячково говорила Сара, задихаючись од хвилювання.— Мені тебе жаль. Я тебе люблю, кохаю сильніше за всіх!

— І це правда? Говори, говори!

— Тебе! Тебе мені жаль... Ой вей мір! Як шкода! Слухай, якщо вони згорять, то налетить сюди з містечка команда... Ти ж казав, що й за три дні не можна всім утекти, то як же втекти за три години? Подумай, як вони помстяться! Ти ж тільки серце потішиш, а не врятуєш своїх! Ти занапастиш їх,— билась вона в нього на руках і припадала до грудей, цілуючи йому руки.

— Що ти робиш зі мною? Твої слова одбирають у мене силу. Ох, пропав я! — І він зірвав із своєї голови шапку й кинув нею об землю.— Та коли я щадитиму, заради свого серця, ворогів, то який же я син України? Та перед любов'ю ж до неї все повинно впасти ниць, усе! А якщо ласки можуть купити мою душу, то, виходить, вона — запроданка!

— Не заради себе благаю я! — підвищила Сара голос.— Ні, я за свою любов не вимагаю нічого! Я в ім'я твоїх і моїх майбутніх братів благаю! Твій справедливий гнів тепер їх занапастить...

— Ех, сили немає! Я вирву з грудей це негідне серце й кину його тобі під ноги! Воно не потрібне козакові, воно годиться тільки жінці. Щемить, рветься до тебе...

— Слухай, ось що мені спало на думку: почекаємо три дні, поки батько збереться їхати... А як він виїде з села до містечка, то ви перейміть його, мене одбийте, а його зв'яжіть і десь заховайте... тільки не вбивайте, не вбивайте. Присягнись мені!

— А якщо він вирветься?

— Закуйте в ланцюги, повезіть із собою в ліс... на край світу,— тільки, на бога, не вбивайте! Його смерть розіб'є моє щастя...

— Ну, гаразд... Присягаюся!.. Тільки ось що скажи... щиро, одверто: бий навідліг! Скажи, чи схочеш ти потім стати моєю навіки?

— Петре! Та я ж люблю тебе! — скрикнула Сара, обнявши парубка.

— Отже, моя нав ки? — палко пригорнув дівчину до свого серця Петро, обсипаючи її гарячими поцілунками.

— Твоя, щастя моє! — і вона припала до нього тремтячими грудьми й заніміла в невимовному пориві блаженства...

У простій сільській хаті пана титаря було майже темно; каганець, що стояв на припічку, тьмяно, ніби завмираючи, освітлював лише невеличкий куточок запічка, а по всій хаті лежали темні, тремтливі тіні.

На широкому полу, що прилягав узголів'ям до печі, нерухомо лежав умираючий. За постіль йому правив ліжник та подушка. В півтемряві важко було його роздивитися. Світло лежало невиразними тонами на сірій подушці й вихоплювало з сутінків лише голову страдника. Її обрамляло сіре волосся з проділом посередині й ріденька жовтувата борода; худе обличчя з загостреним носом здавалося, в порівнянні з сріблистим волоссям, майже чорним. По зведених бровах з глибокою складкою посередині, по запечених, вкритих смагою губах можна було догадатися про страждання, які терпів умираючий, але він їх не виявляв ні стогоном, ні скаргами; тільки глибокі зітхання, які зрідка підіймали плескуваті, запалі груди, показували, що жит-

тя іще тліло в цьому худому, змученому тілі. Біля узголів'я на низенькому ослінчику с діла, зігнувшись, друга постать, але вона вся була повита мороком, і лише з деяких рухів цієї чорної тіні можна було догадатися, що той, хто сидів, мовчки молився. Хворий повернув голову до того, що молився, й, напіврозплющивши очі, спинив на ньому довгий, вдячний погляд.

— Брате мій у Христі, друже мій! — прошепотів ледве чутно хворий.— Ти все, мене ради, не спиш, тіло своє томиш, серце своє журиш... За чим тужити й сумувати? Тобі ж, служителю олтаря, відомо, що не впаде й волосина без волі отця нашого небесного, а якщо була на те його воля свята, то нам, грішним, не годиться ремствувати й сумувати.

— Я не ремствую, отче страднику, що прийняв терновий вінок, я не ремствую... я молюся тільки йому, розп'ятому, за полегшення твоїх страждань... Але душа моя немічна й болить за тебе... за нещасний народ, приречений на загибель... О, перед таким горем затуманюється мій розум і журба душу роздирає.

— Ох, духу засмучення не даждь мі! — тихо зітхнув хворий і замовк од знемоги.

— Як же тобі, отче? — після хвилі мовчання спитав старий священик лисянської церкви. Він з тривогою дивився в розплющені очі страдника і з завмиранням серця стежив за тим, як ледве помітно підіймалися його запалі груди.

— Мені легше... Біль втихає... На серці таке солодке заспокоєння, душа тремтить від радості... Не треба бентежитись...— тихо говорив умираючий, майже не ворушачи губами, так що звуки його голосу нагадували легкий шелест колосся під повівом сонного вітерця.

— Боже всесильний! Хай наші молитви долинуть до тебе! — промовив отець Хома і похилив голову на груди.

Знову запала глуха, важка тиша. Хворий лежав нерухомо, а поруч нього застиг лисянський священик, пригнічений безнадійною скорботою.

Трохи згодом почулася з вулиці кваплива хода й долинув стриманий гомін.

За хвилину тихо одчинилися двері в сіни, а потім і в другу половину хати: сіни розділяли дві світлиці — батющину й титареву.

— Тату! Люди вас просять! — тихо промовила Пріся.

— А що там, доню? — обізвався титар стурбовано.

— Сара вирвалась од жидів, вона підслухала, що її батько збирається розказати губернаторові, ніби в нас гайдамаки ховаються, і наведе сюди з містечка команду.

— Ой господи, що ж нам робити?

— Я ж і закликала на раду Ляща, Качура, Довгоноса... Петра теж.

— Іду, іду... Ох... не життя це, доню!.. Вже краще б, здається, смерть одразу,— бурчав титар, пробираючись навпомацки до дверей.

— Сюди, сюди, татусю,— й Пріся одчинила ширше двері, а коли титар підійшов, то, взявши його за руку, додала: — Треба б пана полковника сповістити, щоб прибув на допомогу... Він обіцяв,— все це вона промовила одним духом і відчула, ніби щось стиснуло її серце й гаряча хвиля залила все обличчя.

— Шукай вітра в полі,— кинув титар і мовчки почав вітатися з прибулими гостями.

Усі посідали на призьбі титаревої половини, щоб не турбувати хворого, й, поспиравшись на ціпки, мовчали.

Петро стояв, спершись ліктями на стовп з кількома забитими в нього кілочками, на які вішали горщики, макітерки та глечики. Сара й Пріся відійшли трохи вбік, у затінок дерев.

Нарешті Петро порушив мовчанку й розказав присутнім те, що розповіла Сара, про неминучі наслідки доносу.

— Мало того, що не залишать ці дияволи в нас каменя на камені,— говорив Петро,— мало того, що винищать тих, хто не зможе втекти в ліси, на край світу від пекла,— вони ще кинуться шукати гайдамаків по всіх околицях і почнуть грабувати, палити й вирізувати села й хутори... Ось яке лихо висить над нами, панове, то яка буде на те ваша рада?

Довго мовчали запрошені на раду, понуро дивлячись на кінці своїх ціпків; нарешті заговорив широкоплечий Лящ:

— Що ж, братчики, важко нам захиститися від польської команди; поки не з'являться тут справжні гайдамацькі загони, селяни побояться повстати... то хіба дати знать зараз... ось Петро знає, куди й кому... це моя перша рада.

— Так-то воно так, панове громадо,— зітхнув титар,— але полковник говорив, щоб до слушного часу готувалися, змовлялись, а сиділи б тихо, як бджоли у вулику зимою... Може, Москва свої війська на ляхів вишле,— от що!

— Чували й ми це... поголоска йде,— обізвався Довгонос, високий і тонкий, мов голобля, з невеликим, зовсім приплесканим носом.— Чули, що православна Москва захистить нашу віру й нас від напасників та й забере край під свою руку... Тільки коли те буде?

— Це ж саме і я кажу: на інших покладайся, а своїх рук не складай! — знову подав голос Лящ.— Так ось яка друга моя рада: поки повернеться з лісу Петро, часу гаяти не слід: вдома збирати й ховати збіжжя, добро, худобу вигонити, хворим і дітям знайти заранє сховок, а самим готувати ножі, та списи, та шаблі й рушниці, в кого що знайдеться... Сповістити про все по сусідству надійних людей, щоб теж були напоготові... Коли підоспіє загін, тоді дати одкоша замковим командам.

Сухорлявий, але ставний і міцний тілом Качур, що весь час мовчав, схвально крекнув і пересунув кивком голови шапку; місячне світло впало на його праву щоку й осяяло зяючу яму вибитого ока, від котрого йшов синій шрам по щоці до самого вуха.

— Добра твоя рада, Ляще,— сказав титар,— тільки от замок руйнувати без гасла, без наказу пана полковника не слід, не годиться свавільно, для власної потіхи: цим можна пошкодити загальній справі.

— Так побити команду, а самим піти в ліс до загонів або розсипатися по всіх селах з добрим словом — ось моя третя рада.

Почулися схвальні не то зітхання, не то гомін.

— Добра твоя рада,— промовив, після короткого мовчання, титар.— Господь умудрив тебе розумом і наділив серцем козачим, лицарським: тільки от, не одкидаючи твоїх порад, чи не можна було б придумати чогось, щоб не дати Гершкові брехати на нас... Це було б найкраще: ми б готувалися, і ляхи б сиділи... до слушного часу. Ех, якби вдержати Гершка!

— Це найпростіше,— обізвався нарешті Качур,— піти й зарізати його, як барана!

— Хе, пане дядьку! — відповів Петро.— І я так попервах подумав, та не виходить діло. Гершко ж сказав усьому кагалові про гайдамаків. Раз Гершка буде вбито, то всі жиди кинуться до замку й роздзвонять про нас і про гайдамаків: на другий же день у нас будуть замкові гості.

— То всіх перерізати й корчму спалити,— запропонував Качур.

— Теж не гаразд,— засміявся Петро.— На пожежу злетяться з містечка, довідаються, в чому річ, й заварять тут червоне пиво.— Якщо нам і три дні мало для по-

рятунку, то однієї ночі, та ще й короткої, то вже й зовсім буде мало. Дозвольте, панове, і мені ще сказати слово... Молоде воно, щоправда, але од серця, а ви його зміцніть сивим розумом, то, може, воно й пригодиться. Три дні, ось дівчина Сара каже, Гершко нас не зачепить: цадика виряджатиме, укладатиме свої речі... Адже так, Саро?

— Так, так!..— поривчасто відповіла Сара, ледве вимовляючи слова від хвилювання.— Щонайменше їм треба три дні на свої справунки. Тільки на четвертий день... і то навряд чи можна зібратися.

— Отже, нам за ці три дні,— провадив Петро,— слід зробити все те, що радив Лящ, тільки, додам я, треба стежити за Гершком, не спускати з нього ока, стерегти й тінь його, а на четвертий день, як він вибереться звідси й подасться в містечко, то перейняти його й...

— Посадити на палю,— перебив Качур.

Сара скрикнула, Пріся поспішила забрати її в сіни.

— Перелякав, пане-брате, дівчину,— зауважив титар.— Вона, як сестра, прибігла сповістити нас, а ми її батька на палю!

— Еге ж, тату! — говорив далі Петро.— Я теж їй заприсягся, що батька її не вб'ємо, але й не випустимо з рук. На мою думку, Гершка треба зв'язати й запакувати в лісі, а для певності — хоч викопати для нього яму, як на пашню, та там і держати; його язик нам пригодиться, та й дукати...

— Сину мій! Радість моя! — вигукнув зворушений титар.— Що, панове, думаєте? — звернувся він до всіх.— Як його думка?

— Та пошли, боже, й нам на старість таку,— промовив Довгонос.— Звичайно, діло говорить.

— Воно так,— погодився й Качур,— а все б краще порішити його,— почухав він потилицю під шапкою.

— Та не вискочить він, пане дядьку, з пашенної ями,— посміхнувшись, з певністю сказав Петро.— Головою ручуся — не вискочить. А от як доведеться брати замок, то він нам і пригодиться: він, шельма, знає там усі ходи й виходи... та, крім того, може підкупити й жида замкового.

— Ну, то поки що х й йому дідько! — згодився Качур.

Усі якось підбадьорилися й повеселішали, але вибігла з сіней Пріся й збентежила всіх несподіваною звісткою.

— Тату! — заговорила вона тремтячим од сліз голосом.— Панотець кличуть... Батюшка відходять...

— Господи! — скрикнув приголомшений звісткою титар, звівши руки до неба.— Твоя воля!

Усі, поскидавши шапки, побожно перехрестилися.

— Панотець усіх просять, щоб зайшли попрощатися,— додала Пріся й, не маючи сили стримати плачу, вибігла в сіни. Титар теж поспішив слідом за дочкою, а за титарем рушили й усі. Освітлені місячним сяйвом, підходили постаті до дверей і поринали в чорну млу, неначе зривалися з порога в якесь провалля.

Запрошені боязко ввійшли до світлиці й, перехрестившись, спинилися півколом біля дверей. Перед їхніми очима постала така картина: на полу лежав умираючий; обличчя його, виснажене стражданнями, було зовсім спокійне; якась невиразна усмішка блукала коло зімкнутих уст; напіврозплющені очі були спрямовані на тих, що ввійшли. В головах отця Іларіона стояв місцевий священик і шепотів одходну молитву.

б 1032-9

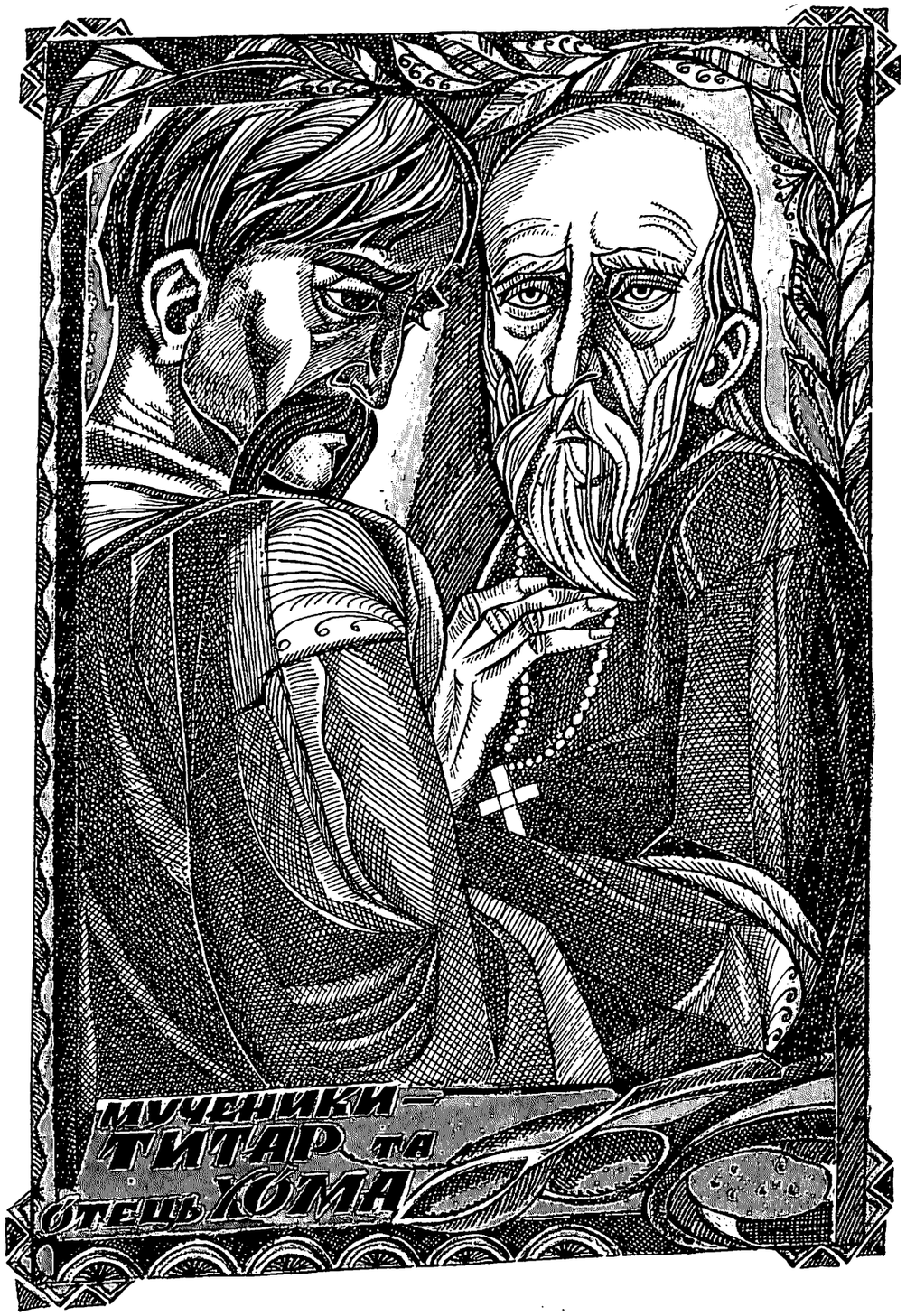

— Нашого молільника й заступника кличе до себе творець милосердний, розлучає нас... Його свята воля! Попрощайтеся! — сказав отець Хома, закінчивши молитву; голос його тремтів від скорботи, рвався від жалю.

Усі перехрестилися, зворушені тяжкою хвилиною, і безнадійно посхиляли на груди голови. Тяжке зітхання повисло безсилим стогоном у низькій і похмурій світлиці.

— Як же їх щадити, наших мучителів і катів? — пролунав серед цієї гнітючої тиші якимсь дисонансом сповнений обурення й протесту голос Качура.— Як же щадити? Дивіться — це ж діло їхніх рук! Хто не знав дорогого нам панотця? Коли в нужді хто — він останній свій шаг несе, останній свій шматок переломить! Скривдять кого — іде, заступається... до диких звірів іде... і ось розтерзали за нас нашого батька!.. Ось він, наш милостивець, наш заступник, лежить нерухомо, а ми, сироти, стоїмо склавши руки й тільки зітхаємо! — говорив збуджено й дедалі голосніше Качур.— Стоїмо й зітхаємо,— підвищив він голос,— а кати, глитаї бенкетують і сміються з нас! Як же нам їх щадити? О, присягаюся перед цією святою страдницькою душею помститися за все, за все і за цього мученика!

Слова Качура схвилювали всіх: багато хто плакав, але й зрошені слізьми очі загорялися мстивим, похмурим вогнем.

Умираючий чув цю надгробну промову, і вона, як видно, справила на нього враження: спершу засвітилася в старого усмішка в пригаслих очах, а потім по обличчю заходили якісь тіні. Помітно було, що страдник силкувався зібрати останні, майже згаслі сили, щоб промовити прощальне слово.

— Сину мій! — заговорив місцевий священик.— Не нам, грішним, судити братів своїх, не нам воздавати за діяння їхні. Є над усіма нами, вище за зорі небесні, господь. Хіба може бути справедливий суд людський? Хіба серця наші можуть бути сповнені милості й любові? Ось і тепер гонителів наших обуяли темні, нечисті сили. Нам би сумувати й молитися за них, а ми горимо люттю й помстою. Не будемо ж бентежити душу, яка відходить від нас, гріховними помислами й бажаннями: вона вже відстраждала й, радісна, прагне до джерела світла й джерела вічної любові.

Присоромлені словом свого улюбленого священика, присутні ще нижче похилили чубаті голови; в тяжких зітханнях їхніх чулася марна туга, безпросвітна журба.

Пріся, припавши до одвірка, голосно ридала, а Сара, виступивши вперед і міцно стиснувши руки, ловила кожне слово священика.

Умираючий розплющив широко очі, повільно обвів присутніх поглядом і ворухнув рукою.

Усі затаїли подих, Сара підступила ще ближче, майже до самого полу.

І нараз страдник заговорив тихо, майже беззвучно, але виразно:

— Не вболівайте, не тужіть за мною, любі мої... Я щасливий: у душі моїй немає нікому докору... За вас вона молитиме бога любові... і я вірую... я бачу, що милосердний заступиться: все буде зважено, й ваша доля оновиться під могутньою рукою. Простіть мене, якщо словом, чи ділом, чи помислом... простіть! Тільки себе жалійте, а моїх мучителів... Христос усіх прощав.

— Йому й вашому богові вірю я! — несподівано скрикнула Сара, охоплена релігійним екстазом, зворушена до самозабуття.— Йому поклоняюся... До нього прилинула моя душа! Ви вчите любити всіх, жаліти всіх, з усіма ділитися останнім, ви навчаєте прощати кривдників, ви молитесь за ворогів... О, прийміть же мене на своє лоно! — І вона, обливаючись слізьми, впала на коліна й притислася до руки вмираючого.

— Ти віднайшла вже душею Христа, дочко моя,— сказав зворушений священик і поклав Сарі на голову свою руку.— Незабаром і церква наша прийме тебе: будь же благословенна в серці своєму і хай не оскудіє твоя віра довіку!

Умираючий глянув з усмішкою на Сару й, ворухнувши рукою, благословив її. Потім ще раз обвів поглядом присутніх і промовив останнє слово:

— Простіть, молітеся...

— Одходить,— сказав священик і почав тихо молитися.

Усі мовчки стали навколішки...

VI

У той час, коли на Правобережній Україні напружувалась у всіх верствах суспільства життєва боротьба, а в повітрі чути було запах крові й пороху, в той самий час на лівому березі Дніпра було цілком спокійно. Звичайно, внутрішній зв'язок між двома половинами одного й того самого народу не переривався, традиційне прагнення до возз'єднання братів зростало, та проте зовнішнє спілкування було послаблене.

Заборона польської Корони переходити підданцям на другий берег Дніпра і суворий прикордонний нагляд хоч і не припинили еміграції, але все ж таки її утруднили; незважаючи на це, втікачі проривалися й розповідали про страхіття панського гніту, про жорстокість орендарів, панів і ксьондзів і про зусилля всіх католиків та єзуїтів придушити й зовсім знищити православну віру. Ці розповіді обурювали всіх — і шляхту, і козаків, і поспільство,— всі вони, співчуваючи горю й біді братів, потішали їх надією, що цариця захистить віру і їх, скривджених, візьме під свою опіку; сподіванки ці, передаючись з уст в уста, прикрашалися авторськими додатками й доходили вже у фантастичній формі до лісів і байраків, де ховалися месники за вікову образу й кривду.

Київ, що одійшов іще за Андрусівською угодою до Російської імперії, з невеликою лише смужкою землі, хоч і стояв на самому кордоні з Польщею, яка вирувала пристрастями, але тяжів уже більше до своєї метрополії. Щоправда, він придивлявся до хмари, що підіймалася праворуч, і прислухався до глухих ударів грому, але безпосередньої участі в подіях, які грізно насувалися, не брав і тільки обхідними шляхами намагався дати їм бажаний напрямок.

За Печерами, на відстані п'яти-шести верст за течією Дніпра, на правому високому березі його темнів кошлатими деревами непрохідний ліс; меж його не було видно, він то підіймався зеленими схилами, наче висока стіна, то спускався м'якими хвилями в широкі й глибокі улоговини й, розширюючись, захоплюючи півобрію, біг у далечінь сизим серпанком. Тут, у цьому чудовому куточку, де й нині стоїть Китаївська пустинь, а до князя Володимира було сторожове укріплення Китайгород, тут у ті часи стояла садиба генерального обозного, оточена господарськими будівлями й десятком хат.

Одноповерховий, досить довгий будинок, критий червоною черепицею, виглядав із зелені саду надзвичайно привабливо: широкий рундук, підтримуваний точеними й строкато розмальованими колонами, дивився привітно з височини на велику улоговину з блискотливим ставом, за яким високою горою підіймався ліс. На фоні цієї темної зелені блищали позолочені бані монастиря й відбивалися перекинутими в ставку. Ліворуч видно було синю, з сріблистими переливами стрічку Дніпра, за якою розстилалася безмежна рівнина Лівобережної України, облямована сизою крайкою

бору, а прямо, в прозорій далині, виступали з мли ясними хмарами силуети придніпровських гір. Взагалі краєвид був і розгонистий, і привільний, і сповнений невимовного чару. Повітря, пом'якшене великою кількістю води й напоєне ароматами лук і лісів, було таке чисте й живодайне, що кожен новий одвідувач не міг надихатися ним і п'янів від достатку кисню й пахощів. Тільки пересичені груди й стомлене око могли бути байдужі до такої благодаті. У ті часи Китаївські пущі зливалися з лісами, які тяглися за Васильків до Таращі й Сквири, і були прекрасним шляхом утікачам до Києва, а звідти й на лівий берег Дніпра; крім того, по тих лісах знаходили притулок і борці за волю, гайдамаки, котрі орлами налітали на панські маєтки й замки, щоб поквитатися з своїми гнобителями, а тому панам і економам було вкрай небезпечно селитися поблизу густих і диких лісів: такі необачні поселенці щохвилини могли чекати непроханих і несподіваних гостей, одвідини яких обходилися занадто дорого. Але пан обозний, очевидьки, зневажив такі міркування й оселився під лісом, за дві милі від польського кордону. Правда, він, бувши православним і підданцем Російської держави, міг розраховувати, що гнані поляками не будуть помщатися на ньому; та проте голод і нужда могли завжди штовхнути втікачів на звичайний грабунок і розбій, тим паче, що сам хутір не мав ніякого захисту й укріплень, за винятком частоколу, що його оточував.

З огляду на заворушення й небезпеку пан обозний пропонував дочці на час його відсутності виїжджати до одного з їхніх задніпровських маєтків, але Дарина завжди відмовлялася й заспокоювала батька тим, що під охороною святої обителі вона буде в цілковитій безпеці. Та й чого їй було боятися? Лісових гостей вона жаліла, допомагала їм і давала притулок, а їхньому протесту співчувала всім серцем: душа її горіла високою любов'ю до рідного народу. Чутку про добродійну панну Дарину лісові блукачі передавали з уст в уста, й популярність її росла й перебігала з одного лісистого терену на інший, проникаючи до потаємних ям і яруг. Зрештою, ці небезпечні для кожного мешканці нетрищ були панночці вірні й віддані слуги, найкращі охоронці її спокою.

Був тихий і теплий травневий вечір. Сонце, заходячи, кидало червоне проміння на порослі лісом кручі по той бік ставу, клало м'які тіні на западини й схили, ефектно вихоплювало підвищення, запалювало то в одному, то в другому місці червоним полум'ям став і підсвічувало рожевий серпанок далини. На ганку сиділа знайома нам панна Дарина і, видно, не звертала ніякої уваги ні на чудовий ласкавий вечір, ні на чарівну картину біля своїх ніг, ні на прегарну панораму околиць: її задумливий погляд тонув у туманному виступі Печерської гори, за якою звідсіля не видно було Лаври.

Після того, як Дарина побувала напровесні з своїм батьком у Печерах, де вони трапезували в настоятеля монастиря з полковником Залізняком, вельможний пан обозний поїхав на лівий берег; його кликали й свої справи — по господарству великих маєтків, і службові — побачення де з ким, а особливо з єпископом переяславським. Треба було повідомити в столицю про настрої на Лівобережній Україні, про впливи на неї глухобунтівливої сусідки — Польщі, а також про стан хлібних запасів, на випадок, коли б довелося послати сюди війська. І от уже минуло більше місяця, а батько не тільки не повертався додому, але не присилав навіть про себе ніяких звісток. Це починало турбувати Дарину, і вона з цього приводу двічі їздила в Печери, але ніяких новин про батька не дізналася. Настоятель сказав, що він мав тільки послання від превелебного отця Гервасія, в якому згадувалося й про пана обозного, який одвідав його; але куди він потім подався, було невідомо.

Святитель тим часом благав, щоб усі істинно віруючі звернули свої погляди на православну церкву в Польщі, яка загибала від напасті латинян, і на своїх братів, що там знемагали.

Під час першої подорожі Дарина, бувши в Лаврі на службі, бачила знову в храмі ченця Найду; він дивився на неї неодривним, полум'яним поглядом, вогонь якого доходив до її серця й заважав молитися. Панна мимохіть оберталася в той бік, де стояв чернець, зустрічалася поглядом з його очима й зніяковіло опускала вії. А втім, перед закінченням відправи Найда зник, і, незважаючи на затаєне бажання побачити його знову й поговорити про його настрій, панна не знайшла ченця ні в лаврському дворі, ні в архімандрита; послати ж навмисне по нього їй було незручно. За другим приїздом до Лаври вона, на превеликий свій жаль, не зустріла вже ніде загадкового запорожця-ченця.

Сьогодні панна Дарина була в гостях у ієромонаха Китаївської пустині отця Пафнутія; він, між іншим, повідомив їй приємну новину, що одержано звістку від отця Мельхіседека: імператриця прийняла його вельми ласкаво, журилася лихом і православного люду, і православної церкви в Польщі. Від цієї звістки Дарина, віддана до ентузіазму справі віри й долі братів, які загибають у тяжкій польській неволі, страшенно зраділа; під впливом світлих надій вона цілий день була в надзвичайному збудженні, але надвечір її охопила якась туга, подруга сердечної самотності.

Спершись рукою на поренчата балюстради, Дарина думками поринула в недавнє минуле, мимовільно переносячись від однієї картини до другої. Настрій у неї був журливий, і смуток підкрадався до її серця якимсь тяжким передчуттям. Нарешті її думки почали кружляти коло Переяслава й перенесли її туди цілком. Їй пригадався той час, коли вони жили в тому місті, і нараз вона відчула в своєму серці приплив гострого жалю за тими хвилинами, що відлетіли у вічність... Вона не могла дати собі відповіді, чого саме їй було жаль, але почувала, що було жаль... Перед її очима воскрес приїзд до батька з Запорожжя молодого посла. Його гарне, енергійне обличчя, ставна, атлетична постать, а головне — палкі слова, в яких іскрилася і самовіддана любов до пригніченої батьківщини, і прагнення з молодою відвагою боротися за неї до останньої краплини крові,— привернули її увагу й викликали співчуття. Вона пригадала жваві з ним бесіди, в яких юнак малював їй картини страхіть і мук; він говорив, що стогін стоїть за Дніпром і лине по всій руській землі. Звичайно, вона чула й раніше про пригноблення православного люду в Польщі, але намальовані вогненним словом запорожця картини підіймали в її серці почуття кривди й викликали в ньому нові, не відомі раніше пориви — піти на допомогу страдникам і послужити батьківщині. Само собою зрозуміло, що й запорожець в її очах був героєм, який прагнув великого подвигу, а тому й прихиляв до себе її душу: а втім, їхнє сердечне зближення було перерване його раптовим від'їздом, а незабаром вона з батьком переїхала в підміський хутір Китаїв, бо обозному треба було часто бувати в Києві у службових справах.

Минуло два роки... І ось вона несподівано зустріла того завзятого запорожця в чернечій рясі, збайдужілого до інтересів життя... Авжеж... у неї саме від того й щемить серце: хто ж порятує конаючий народ, коли найкращі сини України одійдуть від боротьби й поховаються — чи по хуторах, чи в похмурих монастирях?.. О, як їй шкода цієї молодої сили, що гине марно в найпотрібніший час... «Що примусило його відмовитися від славного подвигу? Хто вирвав з його серця любов до батьківщини? Хто погасив полум'я, яке палахкотіло в ньому?» — ці питання давно мучили дівчину, а тепер з новою непереборною впертістю точили їй душу. «Та чи погасло

воно?» — закрадався сумнів, і перед її очима, ніби живий, постав чернець; гарне обличчя його, опушене невеликою борідкою, здається від чорного покривала особливо блідим, але в кожній рисочці його тремтить життя; рівний з маленьким горбиком ніс і сміливо окреслені брови надають йому особливої виразності, а блискучий погляд... «Ні, полум'я в ньому не згасло, воно тільки таїться й бризкає іскрами, але може кожної миті спалахнути страшним вогнем... Ні, під цією рясою б'ється відважне серце, але в глибині його криється якась незбагненна таємниця!» — Дарина зітхнула й провела рукою по холодному лобі, немов стираючи з нього надокучливу, настирливу думку...

У цей час на порозі дверей, що вели до внутрішніх кімнат, з'явилася дівчина й сказала ясновельможній панні, що якісь старці просяться на ніч, то чи пустити.

— Старці? Жебраки? — стрепенулася від задумливості Дарина.— Звідки?

— Не питала! — відповіла служниця.

— Прийми, прийми їх,— пожвавішала панна.— Дай їм місце в великій хаті, що біля пекарні... та зараз же нагодуй: вони, мабуть, голодні... може, кілька днів і крихти в роті не мали.

— На те вони й жебраки... всякому своє.

— Тож біжи та скажи ще тітці Мотрі, щоб налила їм корців зо два пива і по чарці оковитої дала... А я потім зайду розпитаю їх.

Коли через півгодини панна Дарина ввійшла до великої хати, старці, підкріпившись уже доброю вечерею та оковитою, відпочивали, попиваючи пивце. Троє сиділо за столом, а двоє розляглося на лавах. Засмаглі, обвітрені обличчя їхні, змарнілі від утоми й голодування, зовсім не нагадували зморщених облич старців; відрослі бороди й чуприни не світилися сивиною, а очі дивились пильно й часом спалахували похмурим вогнем. Струнке постаті їхні були гнучкі, а крізь дірки в лахмітті видно було залізні м'язи, що свідчили про фізичну силу. Серед цих лісових гостей був і той високий старець, який стояв коло паперті Лаври на дерев'янці, без ноги, з викрученою рукою. Тепер він стояв посеред хати на двох довгих і міцних ногах, потираючи здорові руки, й пахкав люлькою.

При появі панни Дарини всі посхоплювалися з своїх місць і, низько вклонившись, почали вітати й дякувати їй за хліб, за сіль, за ласку, їхні темно-бронзові, суворі обличчя світилися щирою усмішкою, а голоси навіть тремтіли від розчулення, коли вони висловлювали панні сердечне спасибі й усякі побажання, закликаючи на неї ласку господню.

— Не мені, браття, дякуйте, а милосердному богові,— відхилила від себе подяку Дарина.— Ну, та чого ж ви стоїте? Потомилися, здорожилися? Сідайте, сідайте, і я сяду та й поговоримо щиро: ви знаєте, що хата моя — покришка.

— Знаємо, знаємо, вельможна панно! — весело загомоніли всі.

— Не тільки ми знаємо тебе, панно, добродійнице наша! Кожен іде до тебе, як до сестри чи до янгола!

— Саме як до янгола,— підхопили інші.

— Що ви, панове? — спалахнула й зашарілась Дарина.— Гріх величати мене, грішну, таким словом! Скажіть краще, звідки ви й куди?

— Та ми з різних місць,— відповів високий жебрак, який бував уже в Києві не раз.— Оцей кирпатий з-під Бара, з нього, чисту правду сказавши, п'ятнадцять шкур здерли — полюбився, видно, економові й орендареві-жидові... За п'ятнадцятим разом таки надумався: пустив їм червоного півня та й до нас у ліси та байраки на прохолоду подався.

— А цей ось — теж з Поділля,— провадив далі київський жебрак, показуючи на іншого прочанина.— Служив у Немирові, в княжого економа, пана Лемківського; той економ, жонатий уже, навіть двох дітей мав,— накинув оком на його молоду жінку та й одняв! Ну, це йому не сподобалося, взяв він панського доброго, у срібній оправі, ножа й зарізав економа, а потім йому стало жаль молодої вдови й сиріток, то він од доброго серця і їх порішив...

— А його молода дружина? — спитала Дарина.

— Дружина повісилась того ж дня... трохи раніше,— похмуро відповів прочанин з Немирова й одвернувся.

— А ось вони з Вишняків, що за Вінницею, пан диякон...

— Що? — здивувалася Дарина, переводячи погляд на прочанина атлетичної будови: кошлата, вогненного кольору борода й таке ж настовбурчене в усі боки волосся обрамляли його рябе з широким носом обличчя, надаючи йому звірячого виразу; але сині лагідні очі суперечили всьому його вигляду й пом'якшували враження.

— Воістину, ясновельможна панно,— відповів низьким басом, що виявляв оксамитну октаву, атлет, який стояв у кутку, освітлений промінням вечірнього сонця.— Я колишній служитель вівтаря, диякон Воскресенський; губернатор вінницький одняв у добродійника мого, отця Антонія, церковну ругу, а єгда ж той почав обстоювати землю, то звелів зацькувати його псами... Пошматували смердючі пси чесного отця, а губернатор приїхав з ксьондзами повернути нашу православну церкву на костьол... Ну, я не дав їм чинити наругу над нашою святинею: замкнув тих панів і ксьондзів у церкві і підпалив її. Гаразд, що збіглися наші селяни й допомогли, нанесли соломи. Церква горіла, як свічка, і вкупі з вогнем несла до неба наші останні молитви.

— Годі! — спинила його вражена до глибини душі панна. Вона була надзвичайно бліда, а очі її блищали сльозою.— Годі про ці страхіття; розповіді про них падають на моє серце вогнем. А як же їх бачити чи пережити душею! Бідні ви, бідні страдники! У вас усі втіхи віднято, й лишилася замість них сама помста. Та чи радість вона, друзі? Ні! Зойк знівеченого життя, крик останньої боротьби! Ох, братове мої, не піддавайтеся ви цій утісі, вона п'янить, але не дає сили й стійкості в боротьбі!.. Треба всім з'єднатися й діяти спільно, щоб визволяти себе з лядської неволі й захистити від латинян святу православну церкву.

— Слова твої, ясновельможна панно, сама істина! — зарокотав октавою диякон і зупинився.— Та плоть немічна й прагне воздати кожному по ділах його...

— А що ж, братове, нового нічого немає? — заговорила знову після короткого мовчання Дарина.— Чи не вгамовуються в своїх звірствах ляхи, чи не соромляться свого блюзнірства латиняни?

— Де там соромляться! — мотнув головою диякон.— З кожним днем гвалт над простим людом росте... Що виробляє канівський Потоцький, то й пекло не нахвалиться... А губернатор лисянський прагне самого Потоцького за пояс заткнути. Тепер пани вирішили викоренити гайдамаків, а понеже в кожному хлопові вони гайдамаку вбачають, то вони замислили винищити й хлопів.

— Ой, останні часи надходять! — зітхнув один із старіших селян, що сидів у кутку.

— Пропадемо всі, коли ніхто не подасть допомоги! — заговорив другий.— Он у нас, у Барі, зібралося шляхетне панство... конфедератами себе величає: пани їздять із псарями, п'ють, бенкетують і гвалтують...

— Тепер що не день, то й чутка йде про грабунки та розбої... а про церкви й казати нема чого: з конфедератами їздять ксьондзи,— старенькі церкви просто палять, а кращі повертають на костьоли,— підтвердив перший.

— Плач стоїть на ріках вавілонських: ридає мати невтішно за дочкою і роздирає ризи свої родитель за загиблим сином,— обізвався диякон.

— Ох, багато нещасного люду по лісах та яругах і тепер з голоду пухне... а що буде взимку? Одним вовкам-сіроманцям пожива,— докинув київський жебрак.

— Господи, не попусти! — сплеснула руками Дарина, схвильована й збентежена до сліз.— Слухайте, братове,— почала вона, опанувавши себе.— Я вас порадую добрими вістями: отець Мельхіседек, настоятель Мотронинського монастиря, поїхав до цариці просити її пресвітлу милость подати вам, нашим братам єдиновірним, оружну допомогу і вирвати святі православні храми з рук латинян. Поки що сам владика ще не повернувся, але написав уже його превелебній мосці, отцеві ігумену Лаври, що цариця прийняла його ласкаво й обіцяла всякі милості.

— Хай не зайде сонце в її державі і хай укриються славою дні її на многі літа! — проголосив диякон.

Усі підбадьорилися й повеселішали.

— Пошли їй, господи, всякого щастя!

— Дай, боже, їй віку довгого!

— Ех, якби вона й нас забрала од ляхів!

— Одна в нас думка, щоб бути всім укупі, як колись! — посипались з усіх боків побажання.

— Тут ось що,— заговорив київський жебрак.— Питала твоя милость, куди ми прямуємо. А просто в Печери. А спитай, панно, тепер, чого? А ось воно яка справа. По всіх лісах і байраках, по всіх степах і руїнах, по всіх селах і містечках пішла одна поголоска, а заніс її в край чернець з Афонської гори, що стоїть посеред моря-кияна. То з-під тої гори чернець, виходить, переплив море-киян і прибився до нашого краю та й пророчить, що нібито славний лицар Богун, який ще за Богдана Хмельницького воював, не вмер, а замурований у Печерах ченцем під прізвиськом Найда... і що як знайдуть його, то він знову візьме в руки меча й визволить увесь край і віру од лядської неволі! То ось ми і йдемо розшукувати там славного лицаря.

Дарина слухала містичну розповідь жебрака, створену народною фантазією, та при слові «Найда» вона здригнулась і відчула, що в неї самої з цим іменем є якийсь таємничий зв'язок. Але ж не про нього, молодого юнака, йде мова,— цей міф пов'язаний з Хмельницьким, мабуть, народ тільки й може ждати визволення від таких, як він, героїв, що давно зійшли в могилу...

— Ну, відпочивайте ж,— сказала панна й підвелася, привітно вклонившись.— Потомилися ви, намучилися, то спочиньте... Якщо схочете, то перебудьте в мене деньків зо два, а то й зо три. А потім і я поїду в Печери, разом шукатимемо того Найду...

— Пошли, господи, тобі, милостивице наша, заступнице наша, всього, всього, чого тільки душа твоя бажає,— загомоніли зворушено потайні гості.

Дарина вийшла з хати, але, поминувши будинок, попрямувала в сад. Вечір уже зовсім догоряв; на небі бо́язко засвічувалися зірочки; ліс чорнів темною безформною масою, а внизу, серед клубів мороку, відбивалися в ставу два бліді червонуваті вогники, неначе двоє очей страховища, яке виринуло з глибини й причаїлося, чекаючи здобичі. Улоговина здавалася тепер безмежною темною безоднею... Від неї віяло холодною вогкістю.

Дарина пройшлася разів зо два темною алеєю, щоб остудити нічною прохолодою схвильовані груди і втишити тривожне калатання серця; але якийсь внутрішній жар і наркотичний аромат, що линув од квітників, дратували їй нерви. Уривки картин

тортур і страхіть, які розлилися по краю широкою хвилею, вир мінливих відчуттів, рій несподіваних думок... і серед цього хаосу — образ Найди, що стояв перед нею, мов загадковий сфінкс,— все це хвилювало й збуджувало молоду кров.

Дарина сіла на лаві під широколистим кленом і задумалась над своїм життям. Майже з раннього дитинства вона втягнута була у вир громадського життя й, закрутившись у ньому; забула, або, ліпше сказати, не зазнала зовсім особистих тихих радощів і мирних утіх. Рано вона зосталася сиротою, ледве пам'ятає ніжні материні пестощі, в родині їхній не було ніякої близької родички, котра могла б заступити сироті матір, а тому Дарина й зосталася коло батька поділяти з ним його бурхливе життя: доля їх кидала і в Варшаву з дорученнями від Малоросійської колегії, і на Запорожжя з наказами від генерал-губернатора... Від цих мандрів, сповнених тривог і прикростей, вона останнім часом стомилася, відчула потяг до тихого життя в мирних клопотах і зворушливих молитвах; коли вони переїхали до Києва, вона упрохала батька оселитися в Китаївському хуторі, ближче до святої обителі, але, на диво, знову потрапила не в смугу тиші й особистих душевних радощів, а на рубіж розбурханих стихій, що ось-ось вибухнуть страшною бурею.

— Ясновельможна панно! Панно Дарино, де ви? — хтось гукав її в саду.

Дарина здригнулась, і якась незрозуміла тривога стиснула їй серце.

— Що там? Я тут! — обізвалася вона голосно й квапливо пішла на поклик.

За поворотом доріжки зустріла її дівчина-покоївка і сказала, що якийсь посланець привіз панні листа від його високопревелебної мосці отця архімандрита.

— Де ж той лист? — стурбувалася Дарина й знову відчула, як у її серце вп'ялося холодне жало.

— Ось! — і покоївка подала їй великий пакет.

Дарина, охоплена якимсь лиховісним передчуттям, майже прибігла у велику світлицю, де горіли на столі дві воскові свічки, а в кутку, перед кіотами, мерехтіли три високі лампади; вона зірвала з пакета печать і почала читати послання, написане тремтячою, старечою рукою.

Спершу Дарина була заціпеніла від жаху, гадаючи, що лист сповіщає про нещастя з її батьком, а може, й про його смерть; але, похапцем прочитавши послання, вона не знайшла в ньому імені свого батька, а в приписці стояло, що ні з столиці, ні з Переяслава нічого нового поки що немає. Дарина почала спокійніше, слово по слову, розбирати писання.

Архімандрит сповіщав, що він одержав скорботного листа від ігумені жіночого Пречистенського монастиря, од чесної матері Серафими: пише, що пани й ксьондзи грабують і вже роблять спроби заволодіти монастирем і повернути його на латинський кляштор, що вони пробують підкупити її, матір ігуменю, та матір економку і панотця ієромонаха, обіцяють відпустити всіх черниць з миром і дозволяють навіть забрати з собою православні святині; але якщо монастир у своєму дикому безумстві опиратиметься, то погрожують забрати все гвалтом і не помилувати вже тоді нікого. «Внаслідок цього,— додає ігуменя,— іде в обителі вагання, бентежиться дух і немає жодної сильної душі, яка б укріпила переполохані тут наші душі».

У своєму листі архімандрит просив Дарину, щоб вона поїхала в монастир, передала од нього послання ігумені, при цьому додане, і сама своїм палким, пройнятим вірою словом зміцнила в них надію на господню ласку. Він же, з свого боку, напише і найяснішій цариці, щоб заступилася за одновірців і не попустила б храму святого на розтерзання, а також дасть знати і її батькові, щоб поспішив до неї в монастир.

Усе це Дарина прочитала не одразу: тремтячий почерк і слов'янський правопис страшенно утруднювали читання й примушували її замислюватись і напружувати думку майже на кожному слові. Прочитавши вдруге листа, Дарина звернула увагу на таку фразу: «Сіє послання моє барзо розумному чорноризцю доручаю; оний же посланець розповість тобі, вельможна панно, ширше й про стогін нещасних черниць, і про моє моління».

Дарина звеліла зараз же ввести цього посланця од владики, а сама вся поринула в послання, яке зняло в ній цілу бурю почуттів.

Тихо рипнули двері, і хтось несміливо ввійшов до світлиці; але Дарина, заглибившись у читання, нічого не чула... Нарешті прибулий ненароком чи з наміром кашлянув.

Панна здригнулась і, обернувши до вхідних дверей обличчя, побачила чорну постать коло одвірка... Нараз вона тихо скрикнула й відсахнулася від несподіванки: перед нею стояв Найда!

— Ти? — радісно вирвалося в Дарини; вона швидко підвелася з місця й мимоволі подалася вперед.— Звідки? Як? — Дихання спинилося в її грудях, обличчя зашарілось, і вона стала посеред кімнати, розгублена, збентежена, з листом ігумена в руках.

— Мене прислав до твоєї милості, ясновельможна панно, превелебний отець і молільник наш ігумен печерський,— відповів, шанобливо вклонившись, Найда.

— Справді... так... Він пише про це...— отямилась дівчина й почервоніла ще дужче.— Але я не сподівалася побачити... Я гадала, що тебе вже немає тут... ми були з батьком ще раз у Печерах... і не бачила тебе...

— Я ніколи не виходжу з своєї келії... раніше я стояв коло ящика з свічками, а тепер попросив, щоб мене увільнили від цього послуху... Я сьогодні вперше виїхав... Але де ясновельможний пан, батько твій? Отець ігумен наказав передати йому поклін...

— Батька немає... він поїхав у справах військових на лівий берег і досі ще не повернувся.

— То ти тут сама?

— Сама з думами своїми,— додала тихо Дарина, й голос її прозвучав чомусь сумовито.

— Сама в такому відлюдному лісовому хуторі? Хіба мало що може тут учинитися! — з тривогою промовив інок.

— Ну, зі мною живе старенька тітка й челядь. Ляхи сюди не поткнуться, а гайдамаки не страшні мені... Та чого ж ти стоїш? Розкажи, що знаєш; пан ігумен пише, що ти маєш щось на словах мені передати.

Дівчина знову сіла на своє місце коло столу, а Найда присів на один з ослінчиків, що стояли біля вікна, й почав розповідати панні про утиски, які чинять ляхи жіночому Лебединському монастиреві. Він сказав їй, що отець ігумен уже одписав панові генерал-губернаторові київському, прохаючи його докласти всіх можливих зусиль, щоб захистити цей нещасний монастир, але просить ще окремо вельможну панну, щоб вона попрохала ясновельможного родителя свого одписати про те ж саме послові чи комусь із знайомих осіб польських, щоб вони «в сьому ділі допомогу тому монастиреві чинили та оборонили його од зазіхань латинян».

Дарина слухала мовчки слова молодогоченця; її довгі вії були опущені й приховували очі, але груди високо підіймалися, виказуючи глибоку схвильованість дівчини.

— О господи! — промовила вона, коли Найда замовк.— Що ж робити тепер? Батька немає, і не знаю, коли він повернеться... А мого слова не послухає ніхто. Та чим тут допоможуть наші слова?..— Вона махнула рукою й додала швидко: — А що, чи не чути чого від отця Мельхіседека?..

— Немає ніяких вістей!

— От і батько поїхав на той берег Дніпра. Дістав наказ заготувати для війська провіант, а куди ті війська рушать — не знає, тільки думка була, чи не на Польщу.

— Ні, панно, на це мало надії,— відповів чернець.— Москві немає коли клопотатися нашими справами, та хоч би й схотіла вона, то не могла б заступитися, бо сусідні держави не дозволили б.

— Ну, вони їй не страшні, та й батько завжди казав, що Росії бажано було б прийняти під свою протекцію і правий берег.

— Про це нема чого й сперечатися... і буде це напевне... та тільки тоді, як розпадеться Польща... а що вона незабаром розпадеться, в цьому я можу ручитися своєю головою.

— Доки сонце зійде, роса очі виїсть! — зітхнула Дарина.— Що ж буде з цим краєм до того часу?

— Руїна,— похмуро відповів чернець.

— Ох, не говори так холодно, так суворо! — зойкнула з болем у голосі Дарина й навіть мимохіть простягла руки до молодого ченця.— Тепер підіймається таке повстання, яке було за славної пам'яті гетьмана Богдана!.. Воно відірве назавжди від Польщі Україну! Так, відірве!.. Не дивися ж так холодно, так суворо! Не однімай у мене цієї останньої надії, без якої вже немає мені щастя на землі!

У голосі Дарини пролунала така щира журба, що чернець швидко підвів опущені додолу очі й здивовано глянув на дівчину.

— Авжеж,— піднесено говорила дівчина,— тепер не те! Ти покинув світ, ти замкнувся в своїй келії й не знаєш, не бачиш нічого, а я знаю! До мене сюди, на наш хутір, навідуються лісові гості, вони розповідають про те, що робиться навкруги. Народ скрізь готовий, він тільки жде гетьмана й гасла! Ось і сьогодні прибилося до нас п'ятеро таких калік... Вони йдуть шукати у Печерський монастир ватажка.

— У Печерський монастир? — здивовано промовив чернець.

— Так, у Печерський монастир; вони кажуть, що по всій Україні розійшлася чутка, ніби в Печерському монастирі ховається од світу уславлений лицар Найда, який живе ще з часів славного гетьмана Богдана, й що, коли він скине рясу й підніме булаву над Україною, тоді,— натхненно говорила Дарина,— всі зберуться до нього, загримить давня слава України, підлетять останні орли, й одірвуть її від Польщі, й понесуть на своїх крилах до нової слави й долі!..

— Звідки вони довідались про моє ім'я?.. Навіщо сплели його з цією казкою? — схвильовано промовив чернець.

— Народ пам'ятає про твої лицарські звитяги! Скільки разів говорили мені гайдамаки про тебе, про твої славні діла,— чого ж дивуватися, що вони пов'язали твоє ім'я з іменем гетьмана Богдана і ждуть од тебе такого ж порятунку, як і від нього?..— Дарина помовчала хвилину й потім додала з гіркотою:— Нещасні! Вони шукають лицаря Найду, а знайдуть тільки Найду-ченця!

Чернець нічого не відповів... Він знову втупив очі в землю, тільки обличчя його стало непроникне й бліде, а чорна ряса то підіймалась, то опускалась на грудях, виказуючи його сильне хвилювання.

У Дарини вирвалося стримане зітхання... В кімнаті запала мовчанка, в розчинене вікно влетів тихий нічний вітрець і приніс із собою хвилю пахощів квітучих лип... Здалеку долинув протяглий дзвін... Найда здригнув, підвівся з місця й перехрестився. Двері світлиці тихенько рипнули, і в кімнату ввійшла літня жінка, убрана в дорогий байбарак з коштовним намистом на шиї й довгою білою наміткою на голові.

— Благослови, отче,— промовила вона побожно й, схиливши голову, підійшла до Найди.

— Не достойний я, вельможна пані, смиренний чернець, роздавати благословення,— відповів Найда й, підвівши голову до божниці, заставленої іконами, додав:— Але хай буде ласка господня з усіма вами!

— Амінь,— відповіла пані й, перехрестившись, звернулася до Дарини: — Проси ж, доню, чесного панотця хліба-солі нашої скуштувати.

— Не відмовся, пане! — промовила, вклонившись, Дарина.

Найда мовчки погодився, і всі троє пішли до трапезного покою. Трапезна в пана генерального обозного вже багато чим відрізнялася від старосвітських покоїв козацької старшини. На чисто побілених стінах хоч і висіли портрети гетьмана Богдана та козака Мамая, але тут же поряд висіло й кілька інших картин в дорогих позолочених рамах. Між старовинних липових лав, накритих за давнім звичаєм червоними сукнами й килимами, стояло кілька фотелів, оббитих голубим адамашком; біла кахляна груба з зеленими по ній малюнками далеко виступала вперед. На стіні висів годинник, на довгих полицях виблискував дорогий позолочений і срібний посуд, а в заскленій шафі стояв англійський порцеляновий сервіз. Довгий стіл, накритий білим обрусом, був заставлений усілякими стравами й напоями. Посеред столу у високих бронзових канделябрах горіли воскові свічки. В одчинені вікна світлиці вливалася чудова прохолода тихої літньої ночі. Усі посідали за стіл... Незважаючи на пильні припрошування, Найда їв мало й неохоче.

Після перших двох-трьох фраз розмова знову перейшла до теми, яка всіх цікавила,— до людського лиха, що дедалі зростало на Правобережній Україні.

— Ох, горе, та й годі! Карає нас, отче, господь за наші гріхи! — промовила, зітхнувши, пані.— А з чим присилає до нас отець і молільник наш ігумен печерський!

— З прикрою звісткою, вельможна пані,— і Найда розповів їй про листа ігумена Лебединського монастиря, в якому писала вона про погрози й страшні наміри поляків.

Пані сумно слухала розповідь молодого ченця, склавши на грудях білі пухкі руки з нанизаними на пальцях дорогими перснями.

— Авжеж, авжеж... горе гряде звідусіль,— заговорила вона, сумно похитуючи головою, коли Найда кінчив розповідати.— Ось і до нас прибилося сьогодні п'ятеро калік, розказують, що там коїться в польській стороні. Тільки слухаєш, і то серце кров'ю обливається! Ох, господи, і що воно буде! — стара голосно зітхнула.

Ніхто нічого не відповів.

— Піду ще, звелю їм, сердешним, дати повечеряти... В Печери йдуть, а чого шукають? Якогось лицаря Найду. Ох, ох, та навряд чи їм тепер і той лицар допоможе.

Пані підвелася з місця й вийшла з світлиці. Дарина й Найда лишилися самі; кілька хвилин вони не зважувались порушити мовчанку.

— Лицаря Найду...— ніби про себе мовила Дарина, і прикра усмішка торкнула її уста.— Знаєш,— промовила вона, підводячи на Найду свої темні, оксамитові очі,— відтоді, як ми повернулися з Печер, ти не йшов у мене з думки! — і лиця її зашарілося.— Я думала все про те, що ти пішов у монастир,— додала вона швидко.

На обличчіченця промайнув якийсь невловний вираз, усі риси його раптом пожвавіли на якусь мить, з-під опущених вій блиснув швидкий погляд, та за секунду обличчя його знову ніби скам'яніло, і риси застигли в суворому виразі.

— Справді, все думала про тебе,— промовила якимсь настійливим тоном Дарина.— Коли б мені сказали, що сонце зірветься з неба, я б скоріше повірила цьому, аніж тому, що побачу тебе в чорній рясі! Після всього, що ти казав! Серце стискається, коли подумаю про це!

Останні слова вирвалися в Дарини з щирим болем. Найда мовчав. Освітлене жовтавим сяйвом воскових свічок, бліде обличчя його було надзвичайно гарне в цю хвилину; з-під чорної шапочки падало на високе чоло кілька чорних, мов смола, кучерів, між орлиними бровами лежала сувора складка,— щось скорботне відчувалося в кутиках м'яко окресленого рота.

Погляд панни на мить зупинився на обличчі молодогоченця, і смуток затьмарив її очі...

— Скажи,— спитала Дарина Найду,— чи давно ти пішов у монастир?

— Вже більш як півтора року...

— А ми два роки не бачилися з тобою...

Дарина якусь хвилину подумала й промовила несміливо:

— Куди ж ти подався від нас?

— Од вас, з України, на Запорожжя, звідти на лядську Україну, пройшовся з гайдамаками по панських маєтках та й прибув до Києва.

— Певно, журилися твої батько й мати, коли довідалися про твій намір!

—У мене нікого немає, панно.

— Ти сирота? — жваво промовила Дарина, і голос її забринів надзвичайно тепло й співчутливо.

— Більше, ніж сирота, панно! — відповів Найда.

— Як так?

— А ось як: своїх батька й матері я зовсім не бачив, та й не знаю, хто вони були, чи живі, чи померли? Привезли мене запорожці в Січ після одного гайдамацького наскоку; кажуть — їм дав мене якийсь козак, знайшов десь у порожній хаті; достеменно ніхто цього мені не міг розповісти, навіть не згадають, в якому селі знайшли мене, десь тут, на Київщині, а де саме — не знають. Запорожці й привезли мене на Січ і полюбили, мов рідного сина, всього навчили й навели на розум.

— А козак той? — промовила панна схвильовано. Видно було, що розповідь Найди надзвичайно зацікавила її.

— Навідувався... Кажуть, часто наїжджав у Січ, подарунки мені привозив... Пам'ятаю його, мов крізь сон, високий, сивий... Останній раз я бачив його підлітком, мені було років тринадцять... Він подарував мені дорогу зброю й сказав, що побачиться зі мною не скоро, тоді, коли я виконаю те, що мені належить виконати!.. Відтоді я не бачив його, мабуть, помер...

— Він родич тобі? — тихо спитала Дарина.

— Ні, родичів у мене, кажу тобі, немає ніяких, тут я весь зі своїм родом. Найда — і край! Бачиш, який значний козак!

Останні слова чернець промовив з якоюсь гіркою іронією.

— Немає в мене ні родичів, ні близьких.

— Нікого близького? — перепитала Дарина й допитливо глянула в очі ченцеві.

— Нікого, панно, ні єдиної душі! А тому нема кому й журитися за мною.

— Ні, є кому! — нараз голосно промовила Дарина.

— Так, запорожці, братчики, я про них забув — ті журяться, ті сумують і зараз, особливо друг і наставник мій, полковник Залізняк, а більше нікому.

— Є кому,— палко перебила його Дарина.

Він швидко підвів голову й кинув на дівчину здивований погляд.

Щоки її спалахнули густим рум'янцем, але вона враз схаменулась і швидко заговорила про інше, не відриваючи од ченця очей:

— Ні, ні, не говори мені про одчай, про зневіру,— вона простягла руку, мов бажаючи зупинити його заперечення.— Я не повірю цьому, не повірю ніколи! Якесь незвичайне горе привело тебе в монастир.

Дарина затнулась, але перебороła свою ніяковість і провадила далі обережно, несміливо, зупиняючись на кожному слові:

— Можливо... це... даруй мені... я не повинна, не смію тривожити чуже серце... Та коли це... сердечне горе... то його загоїть час... ти ще такий молодий... може... адже все у волі божій... ти ще можеш знайти своє щастя...

По устах ченця майнула гірка усмішка, але він енергійно тріпнув головою й заговорив гаряче й сильно:

— Мені, вельможна панно, про щастя не мріяти! Таким людям, як я, немає тепер щастя на нашій землі, одне зостається: або чернеча ряса, або паля. Бачиш, старшина наша й значне козацтво примирилися з долею нещасної батьківщини, продали волю за хутори та чини... Та я не їхньої породи! — гордо промовив чернець, і обличчя його раптом змінилось: очі гнівно блиснули під вигнутими бровами, в усій його статі, в кожному порухові відчулося щось владне, непохитне.— Атож,— говорив він піднесено,— я не з їхнього числа: моєї душі не куплять ні хуторами, ні млинами, ні навіть гетьманською булавою; небагато нас зосталося, таких завзятців, але ми не можемо йти слідом за іншими, душі своєї не можемо наситити хуторами й шаною можемо, а тому й немає нам місця на рідній землі. Що ляхи? Свої ж козаки значні й старшина переслідують нас, як бунтарів. Даруй, вельможна панно, але й батько твій до них належить. От і залишається нам або покинути світ і йти в монастир, а якщо кров і образа закипають у серці, якщо зойки кревного люду долітають до нас у келію й через монастирські мури — кидати все й знову братися за шаблю! А через те, що несила наша підняти справжню війну, то йдемо ми в гайдамацькі ватажки й кінчаємо на шибениці або на палі! — Найда перевів дух, провів рукою по чолі й додав з уїдливою посмішкою: — От яка моя доля, вельможна панно! Між знедоленими й володарями щастя лежить безодня, якої не переступити. Щасливою, як бачиш, не можна моєї долі назвати. Поміркуй сама, чи хтось би згодився поділити її?

З невимовним хвилюванням слухала Дарина ці слова: так палко, так сильно й правдиво ще не говорив з нею ніхто; при останніх же словах Найди хвилювання її досягло найвищої міри. І сором за батька, і надзвичайний жаль до цього лицаря-ченця охопили її серце, гаряча хвиля кинулася їй до лиця, кутики рота затремтіли, на очах виступили сльози... Щоб приховати своє збентеження, вона потупила очі й схилила голову на руку.

У кімнаті запала мовчанка.

Кілька хвилин Найда пильно дивився на Дарину.

Вона мовчала, не підводячи голови.

Здалеку, від монастиря, долинуло глухе калатання церковного сторожа.

— Що ж звелиш, ясновельможна панно, переказати від тебе його милості, отцеві ігуменові й наставникові нашому? — холодно спитав нарешті Найда.

Дарина здригнулась від цього холодного тону й швидко підвела голову; перед нею вже сидів не гордий, непохитний лицар з залізною волею й непідкупним серцем, а замкнутий у собі чернець, з холодним, незворушним обличчям.

— Скажи йому, що батька немає дома й не відаю, коли повернеться,— відповіла вона.— Моє ж слово нічого не важить для ляхів, а тому я краще поїду сама в монастир.

— Ти думаєш туди їхати? — поквапно перебив її Найда.

— Так, поїду, може, мені пощастить збудити відвагу в сестер.

— Ні, ти цього не зробиш,— заговорив чернець з невластивим для нього пожвавленням.— Тепер небезпечно в лядському краї: ляхи гайдамачать по лісах, по дорогах... Самі стіни монастиря не можуть бути захистком. Боронь боже тобі туди їхати!

— Ні, пане,— стримано, але твердо промовила Дарина.— Я поїду, і ніякі небезпеки не стримають мене. Та й чи можу я про них думати, коли таке горе охопило весь мій край.

— Ні, ні, ще раз прошу тебе, облиш цю думку! Батько твій...

— В такому ділі я не зважатиму на батька: Христос ближчий і за батька, і за матір, і за дітей. І якщо я...

В цей час заскрипіли двері. Дарина урвала мову. До світлиці ввійшла пані господиня.

— Даруй, отче,— заговорила вона, звертаючись до Найди, не помічаючи схвильованості на обличчях обох співрозмовників.— Ти, мабуть, утомився, спочити хочеш, а я забарилася. Отцеві ігуменові карасиків сухих зібрала,— усміхнулася вона вельми задоволено.— Він любить наші озерні. Ну, а тепер прошу, будь ласка, іти за мною. Час пізній.

Найда підвівся, мовчки вклонився Дарині й пішов слідом за господинею. Чути було, як вони пройшли через сіни й ступили з ганку в двір.

Кілька хвилин Дарина сиділа за столом, схиливши голову на руки, потім поволі встала й пішла в свою світлицю. У невеликій її кімнаті було темно, але відблиск ясної місячної ночі давав можливість бачити навколишні речі. Дарина не засвітила свічки й, причинивши за собою двері, просто підійшла до одчиненого вікна й сіла на ослін, що стояв коло нього.

Над землею пливла вже повна ніч; тепла, душна, вона далеко відганяла сон. Кругом було тихо. Над темними вершинами нерухомо застиглого лісу розкинулось прозоре, кришталеве небо з розсипаними по ньому великими іскристими зорями; тепле повітря дихало ніжною свіжістю лісу й пахощами квітучих лип. Дарина схилила голову на руку й задумалась.

Якийсь тихий смуток охопив її душу. Прекрасний і суворий образ лицаря-ченця не йшов їй з думки, а його правдиві, вогненні слова, здавалося, ще дзвеніли в її вухах. І такий козак мав загинути для світу в суворих стінах монастиря!

З душі вирвалося глибоке зітхання. Так, тільки страшне горе могло загнати це сміливе серце в монастир. Тепер вона вже не має сумніву, він любить когось... якусь нерівню, й не сподівається на взаємність... Дівчину чи заміжню? Нашу чи полячку? Однаково... але яка щаслива повинна бути та жінка, котру любить такий лицар-звитяжець!..

З грудей Дарини знову вирвалося тихе, стримане зітхання, і нараз їй здалося, що протилежне вікно в одній з бокових хат, куди одвела господиня Найду, тихо відчинилося.

«Що це? Невже він?» — промайнула в неї думка.

Дівчина вся здригнулася, насторожилась, витягла голову й завмерла. Але скрізь було тихо, сонно й нерухомо.

«Ні, то, мабуть, ворухнулась гілка берези»,— подумала Дарина й сумно притулилася до підвіконня головою. Чому вона така самотня, така нещасна?!

Заворушилися в голові її тужливі думки: «Чому в неї немає жодної близької людини, жодної рідної душі? Чому ніхто не кохає її? Батько, що батько! Правду казав про нього Найда... Не друг він їй, ні! Чому ж немає коло неї ось зараз, у цю хвилину, друга вірного, незрадливого, котрому вона могла б розповісти все те, що гнітить її душу цієї теплої, тихої ночі?»

Ласкавий вітрець поворушив шовкові пасма Даринних кіс, припав до її палаючого лоба. І з цим поцілунком вітерця в серце дівчині вп'ялася гостра, невідступна туга.

Не спалося панні Дарині цієї ночі,— чи то душно було в її світлиці, чи то дратувало нерви напоєне пахощами повітря, чи не давав поринути в сон голосний спів солов'їв,— а не спалося, теплий вітрець залітав часом в одчинене вікно, навіваючи елегійний настрій: ніби вона слухала якусь чарівну, неземну мелодію, і їй ставало, при солодких і разом з тим сумних звуках, когось і чогось невимовно жаль... А літня ніч коротка: не встигла й задрімати Дарина, як світлиця її сповнилася життєрадісним голубим промінням; панна схопилася з ліжка, поспішила одягтися й вийшла бічними дверима в сад; а сад прилягав до лісу, що простягся по узвишшю над глибокою долиною.

Коли Дарина вийшла й озирнулася, пишний ранок уже розгорявся урочисто на небі й лягав свіжими барвами на гори, на Дніпро. Обрій в одному місці червонів яскравим сяйвом, зграї легких хмар, облямованих знизу золотом, нагадували собою казкових птахів, що летіли в безмежну височінь; густий туман лежав іще хвилями по долині, і в ньому немов плавали п'ять золотих хрестів святої обителі. На горах, на вершинах лісу, на далекій смузі Дніпра, на самій блакиті неба лежав рожевий відтінок, а прозорі яскраво-голубі тіні, вкупі з ним, надавали картині якогось чарівливого освітлення.

Дарина вставала завжди рано й звикла вже до краси і вранішніх, і вечірніх годин у своєму поетичному куточку, але сьогоднішній світанок справив на неї нове, сильне враження. Вона спинилася під липою, над краєм улоговини, яка збігала вниз, де клубочився біластий туман, і не могла одірвати очей від ніжних півтонів серпанку, що повив далину, серед якої вогненною стрічкою починав палахкотіти Дніпро.

Дарина глибоко вдихала свіже, бадьорливе повітря, і нічний примарний смуток танув у її серці разом з нічними тінями, поступаючись місцем світлому настрою дня; а коли бризнули з випливаючого вогненного диску блискотливі промені й посипалися рубіновими іскрами по верхів'ях дерев, то у неї в серці теж спалахнуло щось радісним полум'ям...

Дівчина згадала, що вона не потурбувалася звечора про Найду: ні коня не звеліла приготувати йому, ні сніданку... Ще, чого доброго, бідолашний чернець піде пішки в Печери, а до них від хутора добра миля. Їй стало ніяково й прикро за таку негостинність, і вона поспішила виправити свій недогляд. Озирнувшись на будинок, вона перебігла поглядом по квітнику: оббризкані вранішньою росою, неначе повмивані, квіти весело підводили свої яскраві голівки й вабили до себе. Дарина спокусилася й нахилилась нарвати собі пучечок чорнобривців, нагідок, горошку, левкою й гвоздик. Раптом почулися кроки. Дівчина підвела голову: до неї наближався, гли-

боко задумавшись, її вчорашній гість, чернець Найда; він, мабуть, не бачив її і повільно йшов повз грядку, де вона рвала квіти.

Зустріч з ченцем обрадувала, але разом з тим і збентежила панну.

— Я рада, що велебний пан іще не поїхав,— весело заговорила Дарина, підводячись назустріч сторопілому й ніби заскоченому зненацька ченцеві. А втім, і сама вона, незважаючи на бажання надати своєму голосу безтурботного, грайливого відтінку, відчула одразу збентеження в серці, яке залило гарячою хвилею її щоки.— Я забула вчора сказати челяді, щоб приготували тобі сніданок і коня: це мені цілу ніч не давало спокою.

— Чи вартий я того, щоб вельможна панна турбувалася про мене,— відповів Найда.

Дарина пішла поруч з ченцем покрученою доріжкою серед густолистих кущів бузку й дикого ясмину; доріжка вела до ганку будинку, що дивився просто на монастир.

— Вельможна панно,— боязко заговорив після довгого мовчання чернець.— Мене страшенно турбує думка... я й залишився, власне, через це... Невже ти зважишся-таки поїхати до Лебединського монастиря?

— Турбує? — спитала Дарина з радісним подивом і спинила свій ясний зір на ченцеві; в очах її променилося стільки тепла, що від нього почало поволі червоніти ченцеве обличчя і він змушений був ніяково опустити свої очі.

— Атож, турбує,— підтвердив він,— навіть більше... мліє од жаху серце... і не диво: панна дорога всім... вона — янгол-охоронець нещасних, щира вболівальниця за долю пошматованої шуліками України... то як же допустити, щоб вона наразила на небезпеку свою ясновельможну милость?

— Спасибі за щирість, тільки твої похвали запалили мені все обличчя вогнем: я їх не варта... Але невже в Лебедині так небезпечно?

— Авжеж... Скрізь нишпорять зграї розбійницької шляхти... і панну... особливо саму, без охорони... може спіткати таке лихо... О, не доведи господи — страх подумати.

— Мене не насміляться зачепити: мій батько — російський підданець, і за мене б гвалтівники відповіли перед нашою владою.

— Коли б вони хоч щось поважали в світі; але ж для шляхтича нічого не існує, крім сваволі та гвалту... Та коли ти так береш до серця долю жіночої обителі, то напиши листи — я сам одвезу їх, підтримаю там дух і надії...

— Але якщо такі небезпечні шляхи для мене, то ще небезпечніші вони для тебе,— палко заперечила панна.— Схизматського ченця кожен шляхтич вважає за свій священний обов'язок замучити. Ні, нізащо я не погоджуся наразити твоє життя на небезпеку.

— Та кому потрібне це життя, кому воно дороге?

— Мені першій,— швидко мовила Дарина, але, відчувши, що кинула зайве слово, тут же додала, переводячи подих: — І кожному, хто любить народ свій... Тільки ти закрився рясою од друзів і таїш у своєму серці холод до них.

При цих словах Дарини Найда поблід і замовк, неспроможний погамувати шалене биття серця: груди його високо підіймалися, очі загорілись вогнем. Десь глибоко на дні серця затріпотіло щось гаряче, ладне зірватися з його побілілих уст.

Зашарівшись од хвилювання, Дарина не одривала погляду від цього збентеженого, але прекрасного й благородного обличчя. Їй здавалося — іще одна хвилина, і вона почує од ченця щось фатальне і таємниче, те, що він беріг у своєму серці

ПРІЯ

під складками цієї холодної ряси... І від цього чекання серце її завмерло й спинилося в грудях.

Коли нараз їм заступила дорогу дивна постать.

Дарина мимоволі одсахнулася. Перед нею стояла згорблена, кривобока стара в спідниці і якомусь драному татарському халаті; голова її була закутана хусткою так що у вузьку трикутну щілину тільки визирали блискучі очі та верхня частина гачкуватого носа. По широких плечах і зігнутому дугою стану можна було судити, що баба замолоду була високого зросту й геркулесівської будови.

— Ясновельможна панно, багата, вродлива та безталанна! — заговорила стара грубим рипучим голосом.— Дозволь мені свою ручку білу, скажу тобі всю правду,— що було з тобою, що жде тебе і що в мислях має той, на кого думаєш.

Дарина здригнулась: ця потворна відьма немов читала у неї в думках і пропонувала відповідь на пекуче питання, яке її мучило.

— Не бійся, такої циганки, як Зоя, світ ще не бачив: од мого ока ніщо не сховається,— провадила стара,— всяку глибину воно осягне, землю й камінь проб'є, а серце пройме наскрізь і виявить, що в ньому засіяно і яке зілля з того може вирости...— І вона блиснула очима на Найду.— Дозволь ручку.

Дарина постояла якусь мить нерішуче, але, поборовши себе, відповіла, нарешті, спокійно:

— Спасибі тобі, циганко, за бажання розказати мені про мою долю, але всяке ворожіння я вважаю за гріх, та й чи було б цікаве життя, коли б ми знали, що з нами завтра станеться? В невіданні все наше щастя.

— Добрий розум дав тобі господь — і панові обозному личив би, а серце в тебе єдине на всю Україну!.. Чужа вона мені сторона, а от як поблукаєш по ній, то од стогону та сліз і циганське серце тріскається, як під добрим молотом підкова.

— Ходім, стара,— рушила до ганку Дарина,— я звелю, щоб тебе нагодували, й дам що-небудь на дорогу.

— Постривай хвилинку: милосердя твоє відоме по всіх лісах і яругах... сестрою тебе лісовики вважають... А я от дивлюся на тебе й бачу, що багато від тебе світла йде, і в світлі тому гріються голодні та холодні, та не тілом тільки, а й духом... Усі тебе благословляють... та ось тільки горе, що ти гарна! Краса жіноча на погибель: од краси тої й загартовані серця м'якнуть.

— Бог з тобою, стара,— усміхнулася Дарина,— яка з мене красуня. Тільки й того, що не страшно дивитися.

— Ой, не лукав! Сама знаєш ціну цієї диявольської сили, краси...— А от хочеш, я тобі поворожу! — нараз звернулася циганка до ченця, що стояв збоку й прислухався із завмиранням серця до слів старої. Її несподіване звертання примусило його здригнутися й відступити назад з якимсь містичним жахом.

— Одійди від мене,— немов заблагав чернець, і в голосі його почувся трепет.— Хто зрікся світу, тому не годиться й слухати твоїх слів, бо знанням твоїм, якщо воно не є просто обманом, керують не світлі, а темні сили. Смиренному розумові й відданому на служіння господеві серцю грішно й подумати навіть підняти завісу майбутнього, опущену перед нашим зором божим провидінням.

— Не хочеш дати руки — не треба; я й без неї бачу твоє серце наскрізь під цією чорною рясою. По очах твоїх читаю твою долю,— люто засичала циганка.— А, злякався, затремтів! То слухай же. До вірного ока й міцної руки дала тобі доля й сильне слово, а коли господь бог обдарував тебе так, то не на те, щоб ти закопував у землю талант свій! Не на те він урятував тебе від леза ножів і бурі полум'я, щоб

ти чернечою рясою затулився од батьківщини, не на те він пом'якшив серця вбивць і вселив у них замість злості любов до тебе, щоб ти відплатив за те чорною невдячністю! Не на те він щитом своїм прикрив тебе од татарського списа на Базавлуці осінньої ночі...

— Хто ти? — з жахом скрикнув чернець, відступаючи й захищаючись руками від цього страховища, що наступало на нього й погрожувало сучкуватим костуром.— Звідки тобі відоме те, що й від мене приховане? Небо тебе посилає сюди чи пекло?

— Як хочеш! Але я твої думки бачу наскрізь, і ти це знаєш, а тому й тремтиш... Мужнє серце твоє не відало страху на полі бою серед бурі, стогонів і зойків, серед шаленства смерті, а зараз воно тремтить у твоїх грудях, як спіймана пташка, і знаєш чому? Тому що відчуваєш провину й неправду...

— А-а! — простогнав Найда і майже впав на лаву, котра, коли він одступав, трапилась йому під ноги. Вигляд у нього був жалюгідний. Невимовні страждання відбилися закам'янілою судорогою на його побілілому обличчі: холодний піт виступив на чолі великими краплями, розширені від переляку очі не відривалися од страшної циганки, що видивилась, мов очкова змія, на свою жертву. Не менше, ніж Найда, була приголомшена й Дарина,— їй здавалося, що ця циганка з'явилася сюди просто з пекла, щоб повідати щось жахливе.

— Так! Провина й гріх, страшний гріх лежить на тобі! — говорила циганка.— Вищі сили призначили твоє серце на порятунок вітчизни, а ти що надумав? Ти хотів оддати його в руки жінки... Пам'ятаєш ніч на Трубежі?

— Спинись! Ні слова! — скрикнув, мов ужалений, Найда й, кинувшись на циганку, вхопив її за плечі.— Або присягаюсь богом, що ця ряса не врятує тебе!..

— Оце-то так,— захихотіла зловтішно стара,— спалахнув лицарський дух, а сила, бачу, не пропала... Гляди ж,— провадила вона далі віщим голосом, одступаючи на крок від Найди,— незабаром ударить закличний дзвін, і коли твоя патериця перетвориться на спис, а чотки — в свинцеві кулі, тоді ти повстанеш і твоя чорна ряса повіється чорною хмарою і вкриє всю Україну! Та горе тобі, якщо ти ухилишся від заклику,— лиховісно закричала стара, наступаючи на Найду і блискаючи палаючими очима,— ганьба впаде на твою голову, печать Каїнова ляже на виду твоєму, одсахнуться від тебе люди, навіть звірі цуратимуться тебе! Ніякі стіни монастирські не врятують тебе від страшної кари. Сам бог одверне від тебе обличчя своє, тисяча прокльонів повиснуть над тобою й потягнуть твою душу аж на дно пекла!

Мов прибиті громом, стояли непорушно Дарина і Найда, охоплені нелюдським жахом. Коли ж вони отямились і оглянулись кругом, циганки вже не було: вона зникла раптово, мов провалилася в землю.

Дарину вивела з заціпеніння служниця.

— Панно, ясновельможна панно! — гукала вона, підбігаючи.— До нас приїхав якийсь значний панотець із Києва, в рясі єдвабній і в клобуці, може, чесний владика.

— Де, де? — стрепенулася Дарина.

— Його велебна милость пішли в будинок, у велику світлицю.

Дарина прожогом кинулася в пекарню, зробила потрібні розпорядження й, причепуривишись, поспішила в світлицю до гостя.

Назустріч їй підвівся високий на зріст, міцної, козацької статури чернець. Приємне обличчя його, обросле широкою, чорною з сивизною бородою пашіло здоров'ям, а очі іскрилися радістю й надією. На могутніх грудях архіпастиря видно було панагію й золотий хрест.

— Боже! Яка честь нашому дому! Високопревелебний настоятель отець Мельхіседек! — скрикнула Дарина й квапливо підійшла під благословення владики.

— Хай буде над тобою десниця всевишнього! — промовив настоятель і тричі перехрестив нахилену голову дівчини.

Після побіжних розпитувань про мандрівку, про те, чи добре велося отцеві Мельхіседеку в дорозі, чи не зустрічався він з її батьком, панна Дарина запросила гостя до трапезної, де вже парував на столі ранній сніданок. Першою стравою було чорне пиво, варене з медом і пряношами, до грінок; крім пива, що споживалося в ті часи, як і пізніше чай та кава, на столі красувався ще чималий короп у шафранному соусі та карасі в сметані, які шкварчали на сковороді, й кілька пляшок наливок, настоянок і ратафій.

Стара тітка метушилася біля столу й, коли ввійшов Мельхіседек, підійшла до нього під благословення, а потім, присунувши владиці крісло, заходилася вкупі з Дариною пильно припрошувати його до сніданку.

— Ох, запопадниця наша,— усміхнувся отець Мельхіседек.— Ченцеві це ж спокуса, черевоугодництво... гаразд іще, що сьогодні четвер.

— У пречесного отця стільки трудів і подвигів для духу, що й тіло підтримати не гріх скромною трапезою,— відповіла, вклоняючись, Дарина й додала з вишуканою гостинністю: — Удостойте, найпревелебніший дорогий гостю.

Владика благословив запропоноване брашно й питво.

Після сніданку, за ковшем старого меду, отець Мельхіседек став ще говіркіший.

— Сподобився, сподобився уздріти, люба панночко, і велику, найсвітлішу царицю, продовж їй ласка господня царственого віку!.. Град її велій, краси невимовної, і ріка повноводая, і притоків багато, а от тільки садів наших та запашного повітря — дасть біг: берізка та осичина!.. Зате палаців і двірців там сила-силенна; возносяться храмини, стоять, мов по шнуру, й охороняють царський чертог. А царедворців біля великої владарки така хмара, що й доступитися через них до сонця вельми трудно.

Коли я став перед ясними очима графа Орлова, то сей державний муж пояснив мені погляди на нашу справу найяснішої цариці: всією душею вона стоїть за руський православний люд, іменує нас братами по крові й по вірі, пошле посланців до польського короля й зажадає, щоб він утихомирив ксьондзів і шляхту, дав би православним спокій і всі права, як і католикам. Але одразу війська вона посилати не може, бо сеє порушило б мирні трактати, а того не стерплять і інші коронані сусіди, ні австріяки, ні прусси... Довелося б, отже, Російській державі вступати в війну з трьома крулівствами... та до того ж іще й війна з Туреччиною.

— Авжеж, це правда,— погодилась Дарина й роздумливо похитала головою.— Тільки от біда: король, звичайно, послухає велику царицю, та пани й ксьондзи без війни не дадуть королевому наказу ніякої ціни.

— Воістину так,— ласкаво усміхнувся отець ігумен і погладив рукою свою бороду.— Тебе, дитино люба, умудрив господь світлим розумом.

— А саму царицю ясновельможний владика коли ж бачив?

— Удостоївся, моя дитино, сподобився... Ох, яка велич! Не покої, а роззолочені й прикрашені чудодійно храми-чертоги... Царедворці виблискують своїми шатами, а сама найясніша видом своїм подібна до сонця, а очі її, як зорі на небі... Мудрістю високою сяють... і така привітна, ласкава, усмішкою царською зігріває людські серця. Довго, довго розпитувала вона про горе простого народу... Дивувалася довготерпінню, а на мої слова про гайдамацтво зволила мовити так: «Поки,— каже,— прояв

ляється воно то поодинці, то окремими ватагами,— то не повстання, а розбійництво... Так і польський уряд перед іншими державами його атестує, а свої утиски пояснює переслідуванням ватаг... І оскільки жодна країна розбою терпіти в себе не захоче, тому й держави не можуть заборонити Польщі ловити в себе розбійників і карати їх... У всякому разі,— каже,— я послала в Варшаву наказ, і Рєпнін мені повідомив, що на моє слово там зважать. Передайте,— каже,— чесний владико, всім вашим, що моя душа скорботою сповнена за них, день і ніч я про них думаю, і вони мені близькі, як усі мої підданці...»

— Господи! Продовж віку нашій цариці на радість усім і на щастя знедолених братів,— у пориві екстазу промовила Дарина.— Вони ж так давно не знали й хвилини того щастя, що, мабуть, уже думають, ніби його й нема ніде на всьому білому світі!

— Хай почує всемогутній молитву твою, порив юної і чистої душі! — промовив отець Мельхіседек і, взявши в руки оздоблену самоцвітами панагію, додав: — На прощання її найясніша милость, пресвітла цариця наша, подарувала мені сю панагію, зелó оздоблену й коштовну, щоб я пресвітле ім'я її згадував у своїх грішних молитвах, обіцяла навіть, з царської ласки, послати мені листа про те, що з її наказу учинено буде.

— Такої удачі не можна було й сподіватися,— все дужче й дужче хвилювалася Дарина.— О, тепер, коли цариця прикрила нас своїм крилом, ми зуміємо поквитатися з ляхами,— збуджено промовила вона й рвучко підвелася.

— Ого, горличка може перетворитися на орлицю! — усміхнувся отець Мельхіседек.

— Ох, святий отче! Моліте господа за них, нещасних... і заступіться: немає в них захисника, немає в них молільника! — сказала Дарина.

Зворушений проявом такого сильного почуття, Мельхіседек підвівся і, поклавши руку на голову панночки, по-батьківському поцілував її в чоло й промовив тремтячим голосом:

— На тобі хай буде благословення господнє, дух божий живе в серці твоєму, бережи ж цю святиню!

В цей час двері тихо одчинилися, і в трапезну ввійшов чернець Найда. Мельхіседек його одразу впізнав і після благословення сказав, що він питав про нього в Печерах, але йому відповіли, що чернець на послуху, а тепер він дуже радий, що його зустрів.

Дарина, побачивши Найду, мимохіть зашарілася: вона за метушнею, приймаючи такого дорогого й високого гостя, як отець Мельхіседек, забула про Найду, а він, може, голодний десь ждав, що про нього згадають.

— Невже панотець не снідав? — звернулась вона поквапно до Найди.— Я так захопилася бесідою.

— Дякую вельможній панні за ласку,— відповів, низько вклоняючись, чернець.— Я трапезував.

— А, спасибі тітці,— заспокоїлась Дарина й хотіла була запроситиченця сісти, але згадала, що без дозволу архіпастиря це було незручно, а тому й утрималась. А отець Мельхіседек, поправляючи рясу, випадково налапав у кишені папір і, витягши його, розсміявся:

— Хе, старий же я став: говіркий, а малопам'ятливий... Коли панна питала мене про батька, то я сказав, що бачився з ним, а не передав головного — листа від нього: ось він!

— Лист від татонька! — зраділа Дарина.— Я так давно вже не мала вістей від нього...— І вона, взявши листа, відійшла набік, до вікна, й жадібно почала його читати.

— Ну, сідай, брате во Христі,— добродушно показав Найді на найближчий фотель ігумен.

— Перед його превелебною милостю постояти мені приємніше,— ухилився від запрошення Найда.

— Твоя воля, твоя щирість...— з лагідною усмішкою мовив ігумен.— А щодо мого давнього прохання чи не передумав ти, сину мій? Я про тебе говорив з отцем настоятелем печерським, і він ласкаво дав дозвіл на переведення тебе в Мотронинський монастир: якщо серцем не охолонув ти потрудитися в моїй обителі, то врата її для тебе широко одчинені.

Дарина, пробігаючи очима батькового листа, нашорошила вуха й ждала, що відповість на пропозицію ігумена Найда.

— Нести свій подвиг під благословенням найпревелебнішого владики серцеві моєму є радість,— після невеликого роздуму відповів чернець.

— Спасибі за ласкаве слово, а мені ти будеш вкрай потрібен... Дякуючи господеві, є надія, що багато одібраних у нас храмів і монастирів будуть повернуті в наші руки, тоді постане багато тілесного й духовного труда для прийняття духовних дібр і пастви... Тепер ти можеш перейти до нас з легкою душею, бо не доведеться тобі своїх обітниць ламати і ти до кінця днів твоїх не розлучишся з власяницею і вериг на зброю не переміниш...

Останні слова вразили Дарину; сама не розуміючи чому, вона відчула, як вони болісно врізалися в її серце й змусили його здригнутись і тужливо стиснутись. Її обличчя раптом вкрилося мертвотною блідістю. Навіть отець Мельхіседек помітив цю переміну й стурбовано запитав:

— Чи не пише батько про щось лихе, крий боже, що так стурбувало панну?

— Так... знову затримається... а мене непокоїть його здоров'я... Він так у дорозі не береже себе,— заговорила, розгубившись, Дарина, немов її піймали на чомусь такому, що вона приховувала й таїла навіть від себе самої.— Ні, про справи — то навпаки... Пише батько,— вела вона далі, оговтавшись трохи,— що його затримає ще закупівля й звезення харчових запасів, бо розпорядження є з Петербурга вирушати військам незабаром сюди до Києва. Виходить, те, що говорили в столиці,— правда, і наймилостивіша цариця наказала пересунути до кордонів нещасної країни свою державну допомогу.

— Хай буде благословенне її ім'я! — побожно промовив архімандрит.— Одначе мені пора; паства моя занадто довго жде пастиря! Поспішаю радісно: приспів убо слушний час.

Коли владика вийшов на ганок, до нього підійшли всі під благословення: за панами наблизилась челядь, а за челяддю й лісові гості. Благословляючи лісових гостей, Мельхіседек сказав їм загадково:

— Каліки й нужденні! Живете ви іменем Христа, а незабаром, може, й стати за Христа буде потреба!

— Звели, найпреосвященніший владико! — прогудів октавою колишній диякон і почервонів, зніяковівши.

— Благослови тільки,— вирвався з натовпу другий голос.

— Амінь! — кинув їм коротко архімандрит і зник у просторій каруці.

Ляснула пуга, й шестерик ситих коней легко підхопив екіпаж: здригаючись і

погойдуючись, покотила колимага по м'якому зеленому подвір'ю, а як проминула браму й виїхала на монастирський шлях, то зняла хмару білої куряви, що довго клубочилася вдалині.

— Даруй, вельможна панно, мені теж пора! — мовив Найда до дівчини й на прощання шанобливо вклонився.

— А його превелебній мосці коня? — звернулася Дарина до одного з челядників, що стояв ще коло ганку.

— Насилу осідлали,— відповів стайничий,— огир майже не виїжджений. Тільки цей і був дома, а то шестерик пішов під святого владику... Не знаю, як ченцеві й сісти на нього...

— Давайте! Мені не первина! — завоїсто відповів Найда, і щоки йому спалахнули полум'ям.

Два челядники ледве могли втримати за гнуздечку гарного, але шаленого коня; він хропів, поводив у гніві кривавими очима, мотав головою й ставав дибки, та так високо, що, здавалось, ось-ось перекинеться навзнак. Земля грудками летіла з-під його копит, а піна з вудил...

— Добрий кінь! — блиснув очима Найда й сміливо підійшов до огиря.

— Будь обережний! — скрикнула Дарина.

— Не турбуйся, панно! — усміхнувся чернець і, скориставшись миттю, коли кінь став на передні ноги, блискавично вхопив повід і скочив на коня. Сторопівши і злякавшись, огир заіржав і кинувся спершу в один бік, а потім у другий, хвицаючи задніми ногами, стаючи дибки, щоб скинути з спини ненависного вершника, але Найда сидів у сідлі, наче приріс, і так врешті здушив ногами коня, що той одразу відчув, що цього супротивника не здолати,— і після кількох стрибків помчав покірно вперед.

— От так лицар! Бачили?! Такого змія приборкав! Ху ти, аж душно стало! Козак, на весь світ козак! — весело загомоніли старці, а один з них, що ходив на дерев'янці, навіть вигукнув: — От кого б за гетьмана!

Вершник зник з-перед очей; розійшлася по роботах челядь, старці пішли по свої торби в хату, а Дарина все нерухомо стояла, втупивши очі в туманну далечінь, і почувала, як холод самотності підкрадався до її серця...

VII

Коли минула перша хвилина заціпеніння, яке охопило всіх після смерті священика, Петро підійшов до Сари й шепнув їй на вухо:

— Ходім, баритися не можна, вони можуть побачити, що тебе нема,— тоді всім нам кінець.

Сара, не кажучи й слова, пішла за Петром, тихо вийшли вони в двір і мовчки спустилися до берега річки.

Була вже пізня ніч, глибоко в височині сапфірового неба стояв уповні сріблистий місяць, і ясне сяйво його, здавалося, лилось широкими потоками на сонну землю й спускалося тремтливими сріблистими доріжками в таємничу глибину нерухомо застиглої річки.

Петро й Сара йшли мовчки, пригнічені враженням від сцени, свідками якої допіру були. Нарешті вони повернули в леваду, що прилягала до берега річки.

— Слухай, Саро,— заговорив Петро, стискуючи руку дівчини в своїй руці,— чи пам'ятаєш ти все те, про що ми говорили тобі?

— Пам'ятаю, Петре, — відповіла вона тихо.

— Пам'ятай же: передусім, як повернешся додому, прокрадься в свою кімнату так обережно, щоб тебе ніхто не побачив, а потім не дай помітити ні батькові, ні іншим, що ти чула щось із їхньої розмови. Коло корчми вашої повсякчас вартуватиме хтось — я, або Пріся, чи хто інший, і ось, коли твій батько почне рихтуватися до від'їзду, ти тої ж хвилини вивісь білу хустку на своєму вікні. Якщо ж батько надумає щось інше... ще гірше, то повісь на вікно червону хустку, тоді вже я знатиму, що робити... Крик пугача буде тобі знаком, що я вжив заходів.

— Ой, Петре! Страшно мені... боязко,— прошепотіла Сара, тулячись до нього.

— У самого душа завмирає,— похмуро промовив Петро.— Ех, коли б це був не твій батько, то за одну хвилину я заспокоїв би і тебе, і всіх.

Сара вхопилася за плечі парубка і втупила в нього свої величезні очі, які ще дужче розширилися від страху.

— Ні, ні, будь спокійна, як домовились, так і буде зроблено. Велика небезпека в тому ділі, що ми задумали, боронь боже не пощастить, тоді геть усе село загине... Заради тебе тільки, Саро, на це я зважився, а якщо вже зважився, то знай — слова свого не зламаю!

— Петре! Чим віддячу я тобі? — прошепотіла Сара, припадаючи до його плеча.

— Нічим, Саро, ніякої мені подяки від тебе не треба. Ти врятувала нас, і ми повинні вволити твою волю... Але ходім,— він м'яко відсторонив від себе дівчину.— Місяць уже хилиться до річки... не можна гаяти часу. Зайва хвилина може зіпсувати все.

Він узяв Сару за руку, й вони рушили хутко вперед. Їм тепер треба було перейти найнебезпечнішу частину дороги — пустирище коло корчми. Дійшовши до краю левади, Петро й Сара зупинилися в тіні розлогої старої липи й обдивилися кругом.

Місяць уже хилився до заходу й здавався тепер великою золотою кулею.

— Нікого,— тихо прошепотів Петро.— Здається, ніхто не помітив, що тебе немає дома. Дивися, двері так само замкнуті, навколо тихо.

— Еге ж, еге,— відповіла пошепки Сара.— Вони так кричали, що, мабуть, не чули нічого.

— Ходімо ж, вони можуть почати роз'їжджатися до світанку.

— Ой Петре! — придушене ридання вирвалося з грудей Сари, і вона з слізьми припала до грудей парубка.

— Не бійся, Саро, заспокойся... Спи спокійно, цілу ніч не одійду я від твого дому, і коли що...— очі парубка так блиснули під чорними бровами, що Сара й без слів зрозуміла, що жде того, хто б наважився важити на її життя.

— Щастя моє, золото моє! — скрикнула вона тихо, обнявши Петра за шию.

Петро палко притиснув до себе дівчину й заговорив глухим, уривчастим голосом, одхиляючись від неї й дивлячись кудись убік.

— Слухай, Саро, зараз нам треба попрощатися хтозна на який час... а коли той жид, якого батько єднає тобі за чоловіка, коли він, собака, наважиться...

— Петре! — палко перебила його Сара, здіймаючи до неба руки.— Богом великим, якого я пізнала в вас, присягаюся тобі, що, крім тебе, не назву нікого, нікого своїм чоловіком, і коли що, то будь спокійний: не побоюсь і вмерти, щоб лишитися вірною тобі і твоєму богові, котрий став тепер і моїм.

— Мила моя! — палко промовив Петро й ніжно пригорнув до себе дівчину.— Господь милосердний не допустить тебе до смерті, він захистить і врятує нас. Пам'ятай лише все, і тільки-но я підсаджу тебе в вікно, ти зараз же зачини його й постарайся закласти все так, як було.

— Пам'ятаю, пам'ятаю.

— Прощай же!

— Серце моє! — Дівчина знову припала до грудей парубка й застигла в пориві німого одчаю. Якусь хвилину Петро мовчки пригортав її до себе.

Маленька хмаринка набігла на місяць і вкрила таємничою тінню всю околицю. Петро насилу відірвався од Сари й промовив рішуче:

— Ходім... Треба поспішати.

Він узяв Сару за руку, й вони кинулися бігти через пустирище. Перебігши його й перескочивши через лісу, вони повернули в провулок і дійшли до плоту, що оточував корчму. Петро переліз через пліт, пересадив Сару, й, ховаючись у довгій тіні, що простяглася від корчми, вони нечутно підкралися до вікна Сариної світлиці й, затаївши подих, зупинилися коло стіни. Сарине вікно лишалося відчинене, так як вона його й покинула, а крізь щільно зачинені вікна великої світлиці просочувалися тоненькі, як волосинка, смужки світла й чути було голоси.

Парубок з полегкістю зітхнув.

— Вони не помітили,— прошепотів він упевнено.— Прощай же, серце моє.

— Прощай, мій соколе! Прощай, моє щастя! — Сара обняла Петра за шию й припала до нього довгим беззвучним поцілунком.

Петро підняв її, мов пір'їнку, підсадив у вікно, ще раз припав до її гарячих уст, ще раз прошепотів їй:

— Пам'ятай усе! — і хутко зник у тіні.

Зоставшись сама в своїй світличці, Сара насамперед скинула сукню й, нечутно підкравшись до своєї засідки, завмерла, чуйно насторожившись. Але в сусідній кімнаті не чути було нічого.

«Що це, чи не пороз'їжджалися вони всі?» — здивовано подумала Сара, але в цей час у кімнаті почувся шепіт, а потім голосно й озлоблено заговорив рабин:

— Пам'ятай же, Гершку, і зроби усе точнісінько так, як ми сьогодні вирішили. Через три дні, як виїдеш з дочкою в Умань, по дорозі заїдь у Лисянку й розкажи губернаторові все, що знаєш, про цих проклятих гоїв-гайдамаків: нехай ляхи покарають їх так, щоб і іншим не кортіло переховувати цих розбійників.

— І нехай потім за цю розправу помстяться самим ляхам гайдамаки,— підхопив другий голос.

— А ті кляті гої хай рвуть одне одного до скону днів, мов скажені пси,— просичав третій,— і нехай загинуть усі, як філістимляни, як вавілоняни, як полчища фараонові!

Сара вхопилася руками за груди й ледве стримала радісний крик, що ладний був вирватися в неї.

Слава богу, отже, все буде так, як казав їй Петро, і через три дні він вирве її назавжди з цього ненависного їй гнізда!

Нечутно підвівшись з підлоги, вона підійшла до вікна, подивилась, чи не помітно там чого, і кинулась у свою пухову постіль. Радість і хвилювання цього дня так знесилили дівчину, що вона за хвилину вже спала міцним сном, десь в глибині свого серця відчуваючи, що тут же, недалеко від неї, не спить її коханий, любий Петро й не перестає думати про неї, оберігаючи її сон.

Прокинулась Сара зовсім пізно, коли сонце вже стояло посеред неба. Ту ж мить їй спливли в думці всі вчорашні події; дівчина хутко підвелася, сіла на ліжку й прислухалася: навколо все було тихо.

«Пороз'їжджалися, тим краще»,— подумала сама собі Сара й знову лягла на подушку, щоб іще раз проказати в думці ті чарівні слова, які говорив їй учора Петро.

У цей час двері тихенько скрипнули, і в щілину спершу просунулася голова Гершка, а потім увійшов і він сам.

— Прокинулась уже, цурко[1] моя, моє золоте яблучко,— заговорив він, підходячи до доччиного ліжка.— Виспалась? Відпочила? Гості наші вже пороз'їжджалися, а я все ходжу круг твоєї світлиці, боюся, щоб тебе не розбудити.

Гершко говорив якось надто вже ласкаво; давно вже Сара на чула від нього такого ніжного тону, й серце в її грудях стислося від думки, що вона віддала батька до рук християн.

Однак, переборюючи докори совісті в своїй душі, вона відповіла весело й привітно:

— Зараз, зараз, тателе[2], я одягнуся й прибіжу до вас.

— Ну, гаразд, я тебе ждатиму, любуню, із сніданком,— відповів Гершко й, вийшовши з кімнати, причинив за собою двері.

Сара моторно зіскочила з ліжка, за якусь хвилину одяглася й поспішила вийти у велику світлицю, котра правила їм за все.

Коло столу, на якому стояло молоко, лежав білий хліб, печені яйця та цибуля, сиділи Гершко й стара Ривка. Вони зустріли Сару вельми привітно, і в Сари знову защеміло серце від думки про те, що вона їх навіки зрадила.

Після сніданку Гершко звернувся до Сари:

— Слухай, Саро, доню моя, час тепер небезпечний, ой-ой, який небезпечний! Так і жди, що налетять на село гайдамаки, а вони, знаєш, як нас частують, нещасних жидків? Якщо бог допомагає, то життя ще можна врятувати, а вже щодо грошей та іншого майна... Ой вей! Не залишать і нитки. Тому прошу тебе, позбирай тут з Ривкою все, що є в нас цінного: золото, адамашки, перли; гроші я сам зберу... і запакуйте все разом, а вночі я це закопаю десь у льоху.

— Добре, тателе,— охоче погодилась Сара.

— Завісьте ж чим-небудь вікна, а я замкну з сіней двері.

— Навіщо? — здивувалася Сара.

— Ой, ой! Нерозумне дитя моє, ще питає навіщо,— відповів Гершко, зателіпавши пейсами.— Хоч тепер час і робочий, але ж у нас корчма: кожної хвилини може нагодитися якийсь хам, і якщо побачить у нещасного жидка хоч одну срібну ложку, то до вечора ці собаки рознесуть усю нашу корчму.

— Ой вей, правда! Ой, яка правда! — підхопила Ривка.— Тут так страшно стає, що і вдень боїшся виглянути надвір.

Сара мовчки погодилася з словами батька: він і справді мав рацію, та ще й до того ці збори обіцяли їй скоріший порятунок.

Гершко віддав ключі Сарі, а сам вийшов у сіни й замкнув за собою двері; Ривка ж позапинала старими лапсердаками вікна й заходилася з Сарою коло роботи. Усі шкатулки, ящики, шафи й сховані в підпіллі скрині були поодчиняні. До самого вечора пакували Сара й Ривка Гершкове майно. Сама Сара не сподівалася, що його набереться так багато. Дорогий шовковий одяг, хутряні шуби, перли, персні, сережки, золоті ланцюжки й інші дрібні коштовні речі вони зашили в дві великі паки, а срібний і золотий посуд повкладали в два барила, пересипавши його половою й

[1] Цурка — дочка *(пол.)*.
[2] Тателе — татусь *(євр.)*.

сіном, щоб він не брязкотів, потім позабивали барила й навіть позаливали їх смолою. Коли сонце почало вже хилитися до заходу, Сара й Ривка закінчили нарешті свою роботу й, стягши барила й паки в льох, дали лад усьому іншому мотлоху, розкиданому по хаті.

«Тепер вибіжу на хвилинку на вулицю, хоч переморгнуся з Прісею»,— подумала сама собі Сара й, підійшовши до дверей, тихо постукала в них. Через хвилину замок клацнув, і до кімнати зайшов Гершко.

— А, це ти, любуню,— звернувся він до Сари,—скінчили роботу? От і добре, а я хотів тебе якраз попросити допомогти мені шинкувати.

Це прохання здивувало Сару: досі батько, побоюючись появи козаків або панів, ніколи не випускав її в шинок; тепер же раптом сам просить її допомогти йому. Сара здивувалася, але разом з тим і зраділа. У шинку завжди було багато селян, і це давало їй можливість перекинутись з потрібною людиною знаком чи словом, а головне — почути щось про панотця та його сім'ю, і тому вона охоче пішла слідом за батьком.

У шинку сиділо кілька чоловік, але то все були проїжджі. Забігли ще дівчинка й хлопчик із сусідніх хат по кварту горілки, зайшли випити по чарці два господарі з протилежного кінця села, але Сарі було незручно переказати їм щось, бо вона не була впевнена в тому, що вони знають про останні події. Розчарована й сумна, дівчина мовчки допомагала батькові наливати горілку, коли несподівано до шинку зайшли два одвідувачі, і Сара зразу ж упізнала Качура й Довгоноса.

Серце її забилося й обличчя все спалахнуло від радості.

Гершко, на щастя, не помітив цього, бо наливав саме горілку з барила, що стояло долі.

— Гершку! Дві чарки горілки! — голосно промовив Качур, сідаючи з Довгоносом за крайнім столом.

— Саро, ну, подай же шановним гостям те, чого вони просять,— звернувся Гершко до Сари, не підводячись з долівки.

Сара проворно налила дві олов'яні чарки й підійшла до селян.

— Ну, що? — спитав Качур так тихо, що Сара скоріше вгадала ці слова з поруху губ його, аніж почула їх.

— Усе гаразд,— шепнула вона у відповідь.

В цей час Гершко підвівся з долівки; Сара поставила на стіл чарки й повернулася на своє місце.

Качур і Довгонос випили горілку й, розквитавшись, вийшли з шинку. Зайшло ще кілька одвідувачів, не цікавих для Сари. Цього дня Гершко зачинив шинок раніше, ніж звичайно. Сонце ще стояло на обрії, коли Сара повернулася в велику світлицю, де Ривка закінчувала укладати якесь шмаття.

— Ну й стомилася я! — вигукнула Сара, кидаючись на лаву.

— А треба тобі ще потрудитися, любуню! — мовила Ривка, сідаючи біля Сари й витираючи брудною полою піт з обличчя.

— А що ж іще?

— Допоможеш мені, серце, корів подоїти й телят позагонити.

— А де ж наймит наш? — здивувалася Сара.

— Де він? А біс його знає,— протягла єврейка,— одпросився в хазяїна, нібито на ярмарок у Вільшану, а хто його знає, куди пішов, може, й до гайдамаків. Роботи тепер багато, не можна було відпускати. Та такий час настав, ой вей! Треба всякому хлопові догоджати!

Звістка ця не стурбувала Сару: вона про все домовилась з Петром і була певна того, що незримий її охоронець невідступно вартує недалеко від корчми.

Мерщій підвелася вона з місця й сказала старій:

— Гаразд, ходімо ж, Ривко... я чую, череда вже повертається.

Справді, незабаром біля воріт заревли корови.

Ще з годину поралися Сара й Ривка біля корів. Кілька разів поривалася дівчина вибігти за ворота й обдивитися кругом, але щоразу, як навмисне, назустріч їй попадалися то Гершко, то Ривка. А втім, один раз їй пощастило на мить виглянути за ворота, і вона помітила, як із-за дупластої верби, що стояла край левади, Пріся махнула їй білою хусткою, але ту ж мить на порозі корчми з'явився Гершко й Сара змушена була вернутися в двір. Проте й цей маленький знак Прісі влив Сарі в душу спокій; усвідомлення свого щастя й своєї безпеки охопило її живлющою хвилею, і Сара, рада, заспокоєна, повернулася до корчми.

Після короткої вечері Гершко сказав їй:

— Ну, дитя моє, любуню моя, будемо лягати спати; для більшої безпеки хай Ривка лягає з тобою. На всякий випадок треба бути всім укупі.

Ці батькові слова дуже засмутили Сару: вона сподівалася виждати час, коли поснуть Гершко й Ривка, відчинити вікно й підкликати до себе Прісю або й самого Петра,— вона була певна, що він десь близенько. Тепер же було ясно, що зробити це не вдасться; в неї ще залишалася надія підпоїти Ривку, але й вона незабаром розвіялась, бо Гершко сам позамикав кругом усі двері й сховав у кишеню ключі від замків.

Діяти було нічого, й засмучена Сара мовчки лягла в ліжко; стомлена турботами довгого дня, вона зразу ж заснула міцним молодим сном.

Настала ніч; нечутно й непомітно поповзли, клубочачись, з заходу незримі хмари й затягли пеленою весь небосхил. Місяць ще не сходив. Кругом було темно, мов у склепі.

Спокійно спала Сара, як ось нараз почула крізь сон, що двері її кімнати тихо одчинилися; вона одразу розплющила очі й сіла на ліжку: на порозі стояв Гершко з свічкою в руках.

— Ну, Саро, вставай, одягайся,— промовив він коротко,— час їхати.

Почувши його голос, такий холодний і владний у цю хвилину, Сара вся здригнулася з голови до ніг; страшне передчуття стисло їй серце.

— Їхати... Куди їхати? — ледве прошепотіла вона, дивлячись на батька сповненими страхом очима.

— В Умань, не можна гаяти й хвилини: я одержав страшні вісті.

Сара з жахом закрила обличчя руками. В одну мить безвихідність її становища постала перед нею в усій своїй безнадії! Очевидячки, її не залишать саму й на хвилину... Як же ж тепер сповістити Петра?.. Вивісити у вікні хустку? Ой боже мій! Хто ж цієї темної ночі розгледить хустку на вікні! А вони з Петром і не умовилися, що робити в тому випадку, якщо вночі трапиться переполох! І ще, як на лихо, вона сама заспокоїла їх, сказавши Качурові: «Усе гаразд». Господи, може, по її слову заспокоїлися всі й нікого тепер немає на варті? Сара відчула, як волосся заворушилося в неї на голові.

— Ти, Ривко, допоможи тут Сарі одягтися,— говорив тим часом Гершко,— а я піду до коней.

Сара швидко одняла руки від обличчя і заціпеніла. Нічого особливого не побачила вона, тільки один погляд... погляд, який Гершко кинув на Ривку, але від того погляду Сара відчула смертельний холод у грудях.

Сарин переляк помітив і Гершко.

— Не бійся, любуню,— поспішив він заговорити лагіднішим тоном,— доправимось тільки до Великої Лисянки, а там уже нема чого боятися гайдамаків.

З цими словами Гершко передав свічку Ривці й вийшов з кімнати.

Свічка! Мов,блискавка, мигнуло нараз у голові Сарі, може, вона дасть їм зрозуміти про небезпеку.

Сара мерщій схопилася з ліжка й, накинувши на вікно біле простирадло, ніби для того, щоб запнути його, взяла із столу свічку й поставила її на вікно перед простирадлом. Потім вона почала одягатися, але тремтячі руки майже не слухались її.

«Побачить чи не побачить? Зрозуміє чи не зрозуміє? Встигне чи не встигне? — роїлися в її голові думки, як вогненні іскри безпросвітної ночі.— Протягти б час... Але як?» — Сара навмисне впускала додолу то те, то те із свого одягу, підіймала й знову впускала.

Та все це могло загаяти час на якусь хвилину, не більше.

Що робити далі, Сара не могла вже зміркувати. Розбити шибку в вікні... крикнути?.. Але батько ту ж мить задушить її, та й гострі очі меткої й дужої Ривки стежили за нею невідступно, мов очі кішки за мишею...

Та ось двері одчинилися знову й до кімнати зайшов Гершко.

— Як, ти ще й досі не одяглася, Саро? — спитав він суворо.— А свічку навіщо поставила на вікно? — додав він, кидаючи на дівчину підозріливий погляд.— Світло може привернути сторонні погляди.

Сказавши це, він узяв свічку з вікна й переставив її в глибину кімнати на підлогу й, обернувшись до Ривки, гримнув сердито:

— А ти ж чого тут возилася, стара відьмо?! Щоб за хвилину все було готове! Ну!

Ривка кинулась одягати Сару, напнула їй на голову велику чорну хустку і, взявши за руку, вивела слідом за Гершком.

Вони вийшли з сіней і попрямували не до воріт, а в глиб двору.

— Що ж це? Куди ми йдемо? — спитала Сара, зупиняючись.

— Цс!..— просичав Гершко і, взявши Сару міцно за руку, так, що вона відчула, що їй не вирватися, пошепки додав: — До брички, доню.

Ніч була темна, душна... Але Сара відчула, як смертельний холод пробіг по її тілу від плечей до п'ят; ноги в неї затремтіли, і вона так одразу знесиліла, що коли б не Гершко та Ривка, то впала б тут же на землю.

— Куди ж ми їдемо? — насилу вимовила вона.

— У Велику Лисянку,— прошепотів Гершко,— а звідти в Умань... Тільки ми виїдемо з того боку, об'їдемо село полем, щоб стукотом не розбудити цих псів.

У Сари одлягло од серця. О, якби тільки Петро помітив, зрозумів... устиг! В німій і гарячій молитві вона підвела очі до неба... Але небо було темне, мов склепіння льоху, здавалось, воно насунулось усією своєю вагою на землю. Крізь чорне запинало мороку ледве просвічували дві-три зірки.

Тим часом Гершко підвів Сару до запряженої парою добрих коней брички, що стояла в глибині двору, проти пролому в огорожі. Посадивши дочку поруч з Ривкою на задньому сидінні, він виліз на козли.

Незважаючи на темряву, Сара помітила, що батько підняв з землі великий мішок і довгий пояс і підмостив усе це під себе.

Серце її тьохнуло й завмерло в грудях.

Навколо було тихо й темно, як у могилі...

Нараз моторошну тишу ночі прорізав протяжливий, схожий на стогін крик пугача.

Сара здригнулась і тихо скрикнула.

У цьому протяжливому крику, що пролунав тричі, вона впізнала Петрів голос.

— Що з тобою, Саро? — підозріло спитав Гершко, швидко обернувшись до дочки.

— Пугач злякав мене,— відповіла, тамуючи подих, Сара.

— Поганий птах... завжди віщує нещастя...— пробурчав Гершко.— Але бог Авраама, Ісаака й Іакова, бог вірних синів Ізраїлю хай помилує нас!

Гершко підібрав віжки, коні рвонули й помчали бричку в темряву, що розіслалася над землею...

І Сара не помилилася в своїй надії. Петро зрозумів її знак.

Зважаючи на тривожні обставини, він не поїхав сам у ліс сповістити гайдамацькі ватаги, які там переховувалися, про навислу над селом небезпеку, а послав туди одного з кмітливих парубків; сам же, віддавши потрібні накази Качуру, Лящеві й Довгоносові, подався знову до липи, що росла край левади проти Гершкової корчми. Качур, Довгонос, Лящ, а з ними й Пріся кинулися сповіщати всіх мешканців села про небезпеку й веліли всім складати своє майно та бути на всякий випадок напоготові. Скінчивши ці справи, вони повернулись до Петра. Густе листя на дереві добре ховало парубка й робило цей пункт надзвичайно зручним для спостереження.

На короткій раді було вирішено, що вони учотирьох по черзі вартуватимуть на цьому пункті, решта ж троє засядуть тим часом у кущах на березі річки з осідланими кіньми, зброєю і всяким запасом.

Так і зробили. Увечері черга вартувати припала Лящеві. Зручно примостившись на дереві, він почав спостерігати за корчмою. Настала ніч, темна й душна; кругом панувала тиша; низьке чорне небо, здавалося, поглинало найменші звуки, що народжувались на землі. Вже кілька разів зрадливий сон підступав до Ляща, але він відганяв його. Корчма поринула в густий морок і ледве бовваніла за плотом; та ось нараз в одному з її вікон, десь далеко в глибині, мигнув кволий відблиск світла. Лящ увесь стрепенувся, насторожився й, просунувши голову крізь листя, витяг упередшию. Через кілька хвилин світло з'явилося в Сариній кімнаті й на вікні її повисло біле простирадло, осяяне з того боку вогнем.

«Біда! — промайнуло в думці Лящеві.— Сара знак подає, виходить, Гершко звався скористатися темрявою ночі й податися сьогодні ж у дорогу. Е, треба сповістити швидше!»

Лящ клубком скотився з дерева й кинувся в кущі, де сховалися Петро, Качур і Довгонос.

— Виїжджає, панове! — задихавшись, прошепотів Лящ, підбігаючи до товаришів, які дрімали в кущах.

— Хто виїжджає? — скрикнув Петро.

— Га! Що там таке? — підхопили Довгонос і Качур, підводячись з землі.

— Гершко виїжджає з корчми.

— Що-о?

— Не тямите хіба: Гершко виїжджає.

— Не може бути! — скрикнув Качур.— Сьогодні ж сама Сара сказала нам, що все гаразд!

— Одурив і її, а тепер, кажу вам, їде: Сара знак подає.

— Ходім! — рішуче промовив Петро й кинувся вперед, за ним подалися й інші.

За кілька хвилин вони стояли вже коло липи. У корчмі було зовсім темно, в жодному вікні не світилося.

— Що ж це? — здивовано промовив Качур.— Скрізь темно?

— А світилося, от їй-богу, як вас бачу, так бачив сам, що світилося,— побожився Лящ.

— Загасив; мабуть, Гершко, догадався,— прошепотів Петро.— Я дам їй знак — і гайда через степ!

Петро гукнув тричі пугачем і прислухався.

— Що це? — прошепотів він.— Крикнув хтось?

— Ні, то причулося тобі,— відповів йому Лящ.— Кругом тихо. Не гаймо ж часу, а то як випустимо Гершка з рук, тоді вже не піймаємо.

Усі четверо кинулися бігом назад до схованих серед кущів коней, і за хвилину вже мчали щодуху степом до призначеного місця — до греблі на Росі.

Обмотані ганчірками копита коней м'яко тупотіли по високій траві, що вкривала безлюдний степ. Мовчки мчали чотири вершники, тільки киреї їхні, що маяли, немов чорні крила, із свистом розтинали повітря. Ніхто не вимовив і слова; здавалося, якісь чорні духи безшумно летіли крізь безпросвітну темряву, навислу над степом.

Хвилин через двадцять товариші звернули вбік і виїхали на дорогу.

Минуло не більше чверті години такого шаленого чвалу, коли Петро різко осадив свого коня.

— Тут,— прошепотів він, важко переводячи подих. Усі зупинилися й злізли з коней.

— Ну, Качуре, одведи коней подалі та поприв'язуй їх, а ми тут улаштуємось,— пошепки промовив Лящ.

Качур узяв за повіддя коней і одвів їх набік, а Петро з товаришами засіли в яру, що тягся ліворуч від дороги, саме там, де росла стара верба. Через кілька хвилин до них прилучився й Качур. Усі обдивилися ще раз свої довгі ножі, засунуті за халяви чобіт, і знову причаїлися.

Кругом було тихо й темно. Петро виразно чув, як дзвеніла й переливалася кров у нього в вухах, наповнюючи мертву тишу ночі таємничим шумом. Нараз серед чорної тиші пролунав якийсь протяжливий, тужливий звук.

— Їдуть! — шепнув Петро, схоплюючись з місця, і судорожно затиснув у руці мотузку, яку захопив з собою, щоб зв'язати Гершка.

— Ні, то бугай крикнув на річці,— сказав Лящ.

— Їдуть... Стукотить... Я чую...— знову прошепотів Петро й навіть подався вперед.

— Причулося, кажу тобі.

Але Петро не слухав Ляща; витягши вперед голову, він завмер, насторожившись. Кілька хвилин минуло в напруженому чеканні. Слух Петра загострився до такої міри, що, здавалось, і шелесту трави не пропустив би. Затаївши подих, парубок застиг на місці. Він виразно чув якийсь тихий, розмірений шум, але, на його подив, шум той не посилювався, а чути його було ніби на тій самій відстані. Так минуло кілька хвилин.

— Та сядь же, ще настоїшся! — сказав Петрові Лящ і потяг його за полу чумарки.— То в вухах кров дзвенить.

Петро сів на землю й стиснув голову руками.

Сидячи в засідці, він ні про що не думав, тільки прислухався, намагаючись уловити найменший звук, що завмирав у нічній тиші. Проте іноді думка його зупинялася на зовсім незначних подіях, на тому, як він позавчора поламав косу, як Ничипір лаявся з своїм кумом, а потім парубок знову весь насторожувався, завмираючи в болісному, напруженому чеканні. Хвилини повзли повільно, немов якісь страховища, важкі, неповороткі, німі...

Петро не міг би сказати, скільки часу минуло відтоді, як вони засіли в яру: година чи ціла вічність?

Коли раптом тишу ночі знову прорізав якийсь протяжливий звук, що вже виразно нагадував рипіння колеса.

— Їдуть! — шепнув, задихаючись, Петро і вмить схопився на ноги.

— Мабуть, що й так,— погодилися його товариші.

— За мною, панове! Заляжемо край дороги: двоє з цього боку, а двоє з того.

Петрова команда була негайно виконана.

Скрип почувся знову, вдруге і втретє, і за хвилину товариші не мали вже сумніву, що до них наближається якийсь віз чи бричка, запряжена парою коней.

Серце завмерло в Петрових грудях.

«Вони, вони!» — стукало йому в голові.

Через хвилину він держатиме в руках цього зрадника, Іуду, він вирве в нього навіки Сару і врятує все село.

Віз наближався; у темряві ще не можна було його роздивитись, але до яру виразно долинало тюпання конячок і гуркіт розхитаних коліс. Мабуть, він був уже зовсім близько. Нарешті в темряві показалися понурі голови шкап, і віз порівнявся з тими, хто сидів у засідці.

— Стій! — закричав Петро й, кинувшись поперед коней, повис на дишлі. Коні ту ж мить зупинились, а Петрові товариші оточили воза.

— Ой матінко! Ой царице небесна! — жалісно заволала якась жінка.— Порятуйте, голубчики, не занапастіть душі християнської!

Почувши ці слова, Петро мимохіть випустив дишель з рук і кинувся до воза. На возі сиділи старий дід і молодиця з дитиною на руках. У діда, мабуть, од страху відібрало мову, а молодиця тремтіла й, заливаючись слізьми, тулила до грудей дитину.

— Тьху ти, хай йому дідько! — плюнув спересердя Качур.— Тільки перелякали на смерть добрих людей. Ну, їдьте з богом! Гей! — сказав він тихо й махнув рукою.

Коні смикнули й помалу потюпали далі.

Якусь хвилину товариші стояли мовчки серед дороги.

— От прикро,— мовив Лящ.— Я вже гадав добренько пом'яти Гершка в своїх руках, а тут маєш! Однак, парубче,— звернувся він до Петра,— не можна так кидатися на кожного проїжджого. Зчинимо тільки гвалт і налякаємо, чого доброго, Гершка,— він, гляди, з півдороги назад і поверне. Треба раніше придивитися, хто їде.

— Авжеж, це правда, тільки хіба що сам дідько розгледить щось такої темної ночі,— відповів на це Качур.

— А от я й не дідько, а бачу твоє сліпе око.

— А й справді, наче світліше стало,— погодився Качур,— одначе це погано, виходить, скоро й світати почне.

Петро оглянувся: дійсно, густий морок ночі починав ніби рідшати, і можна було хоч і не зовсім добре, уже розгледіти обличчя товаришів, неначе присипані густим сірим попелом.

— Так чи так, панове, а базікати серед шляху нема чого,— похмуро зауважив Довгонос.

Усі мовчки погодилися з його зауваженням і розійшлися по своїх місцях.

Петро знову сів і втупив очі в землю. Тепер уже не нетерплячка, а страшний сумнів пік його душу нестерпним вогнем.

«Чого це Гершко не їде? Що трапилось? Що могло з ним статися? — щохвилини запитував він себе тривожно.— Невже ж він проїхав раніше за них чи злякався його крику й звернув кудись убік?»

У безсилій злості й одчаї Петро мовчки стискував до болю свої руки.

«А що, коли Гершко вислизнув з їхніх рук і забрав із собою Сару? Це ж він, Петро, з жалю до Сари придумав таке ризиковане діло, а тепер, завдяки його малодушності, може загинути не тільки нещасна дівчина, але й усе село. Налетять ляхи, пограбують, спалять усе... людей поб'ють... А Сара? О, коли Гершко довідається, що вона хоче бути з нами... тоді її жде смерть, так, смерть і ніщо інше...»

Хутко наближався світанок; на сході, край чорної бані небосхилу, вирізнилася каламутна, сіра смуга. Пітьма підіймалася все вище й вище, густіючи посеред неба. Починався похмурий, сірий день, а Гершко все не їхав.

Знову здалека почувся гуркіт коліс і кінський тупіт. Петро здригнувся і, забуваючи про будь-яку обережність, мерщій підвівся з землі.

Але й цього разу він помилився: повз них швидко проїхало на великих возах-драбиняках кілька селян, мабуть, на послушенство в замок.

— Ні, панове, як хочете, а далі чекати тут не можна! Кожної хвилини може статись нещастя! — промовив Петро схвильовано, виходячи з засідки, коли вози зникли з очей.

— Отож-то й воно,— сказав Лящ, і собі підводячись з землі.— А чи не краще було послухати моєї ради. Все обійшлося б тишком-нишком, а от тепер...

— Що казати про те, що вже минуло,— нетерпляче перебив його Петро.— Треба поспішати в замок і за всяку ціну впіймати Гершка й навіки заткнути йому горлянку!

— Отакої! Уже зараз і в замок,— заговорив Качур, підходячи разом з Довгоносом до Петра й Ляща.— Треба довідатися раніше, чи виїхали жиди з корчми, може, вони й досі сидять там та ждуть ясного дня, щоб вирушити в дорогу. Певно, Сара виставила свічку на той знак, що Гершко вирішив виїхати не через три дні, як гадалося раніше, а сьогодні, але ж вона не сказала, о котрій годині надумав вирушати Гершко, а може, й сама не знала. Не віриться мені, щоб Гершко зважився виїхати глупої ночі, мабуть, він дожидався світанку. От тому я й раджу, панове, передусім податися назад до корчми й довідатися, чи там ще Гершко?

Від Качурових слів у Петра якось одразу полегшало на серці. І справді, як йому раніше не спала така проста думка?

— Правда твоя! — погодився він.— То гайда ж, панове, до корчми.

— Е, ні, парубче, стривай,— спинив Качур Петра,— всім не можна рушати з місця: може бути й таке, що Гершко виїхав з корчми й ховався до ранку десь у кущах або в очеретах, а через те, що в Лисянку немає іншої переправи, як ця, то тут треба стерегти, бо раніше чи пізніше, а цього місця він не мине.

— Гаразд,— погодився Петро,— ну, то їдьте ви з Довгоносом, а ми з Лящем зостанемося тут.

Качур і Довгонос поскакали до села, а Петро й Лящ знову пішли в засідку. Минуло ще томливих півгодини, година... Тим часом зовсім розвиднілося; почав накрапати дрібний дощик і незабаром затяг туманом усю околицю. Петро й Лящ загорнулися в свої киреї й перебралися під гілля верби.

Минуло ще півгодини: проїхало ще кілька возів... Нарешті на шляху показалися Качур і Довгонос вкупі з трьома селянами.

— Ну, що? — кинувся до них Петро.

— Нікого, ні душі... Корчма порожня, і коней немає на стайні,— відповів Качур.

Петро немов скам'янів.

— Що ж це означає, панове? Де вони поділися? — заговорив він через якусь мить з великим хвилюванням, переводячи розгублений погляд з одного товариша на другого.— Не могли ж вони проїхати раніше за нас? Ми ж верхи помчали навпростець, а вони їхали на бричці з поклажею.

— І пропустити ми їх не могли,— зауважив Довгонос.

— Авжеж! — докинув Лящ.— І пропустити ми їх не могли, і проїхати тут раніше за нас вони не могли, і ніяк їм було проминути це місце; тут же гребля, а іншої переправи немає.

— Є,— зауважив один із селян,— правда, гак треба зробити верст із десять, а все-таки можна перебратися на той берег і доправитись до замку.

— Де ж це? Як? — спитали разом присутні.

— А на Боярин і на Сидорівку!

— Правда, правда,— погодились Качур і Довгонос,— могло бути й так.

— Так воно і є! — скрикнув у розпачі Петро.— Виходить, вони вже там, у замку, в губернатора!

— Ну, мабуть, ще ні,— заперечив Качур.— Якщо він поїхав на Боярин і на Сидорівку, то туди ще не доїхав, отже, маємо час придумати, що робити...

— «Придумати»,— пробурчав з досадою Лящ,— багато ми тепер придумаємо! Треба було послухати одразу моєї ради, а тепер піймай його...

— Одначе хоч би що там трапилося, пане-брате, треба виправляти становище, а не гаяти час на марні розмови,— сказав Качур.

— Правда, правда! — підтримали його всі присутні.

— Я їду в Лисянку! — рішуче сказав Петро.

— Ні, стривай! — спинив його Качур.— Тебе в Лисянці добре знають, може виникнути підозра, а мій хлопець служить там у палаці, от він і довідається про все, та й корчмар, той, що коло замкової брами держить корчму, теж знайомий мені... Тому ось яка моя рада: в Лисянку поїдемо зараз я й Довгонос, Петро з Лящем зостануться ще тут стерегти,— коли що — впораються і вдвох; ви ж, панове,— звернувся він до селян, що прийшли з ним,— ідіть скоріше додому, сідлайте коней і розсиптеся в різні боки: на Тальну, на Боярин, на Сидорівку... розпитайте в добрих людей, чи не їхали через їхні села наші жиди?

Петро спробував був обстояти свій намір податися разом з Качуром у Лисянку, але змушений був скоритися зрештою загальній ухвалі. Товариші роз'їхалися, і за кілька хвилин Петро й Лящ зосталися знову вдвох на варті.

Тепер уже Петро не горів од нетерпіння: душу його охопила якась похмура, дика злість. А втім, як тільки долинав гуркіт коліс, надія знову спалахувала в його серці, але після кожного нового розчарування ця злість ставала все похмурішою.

Дощ тим часом ряснішав, киреї на Петрові й Лящеві понамокали й настовбурчились, наче дзвони.

Сонце, напевне, вже схилилось за полудень, але Петро не помічав нічого: ні голоду, ні втоми, ні вогкості, що пронизувала його, одна тільки думка про те, що він малодушністю своєю занапастив і Сару, й себе, і все село, впиналася в його мозок розпеченим цвяхом.

Нарешті здалеку почувся гучний кінський тупіт, і Петро з Лящем побачили, що до них чвалом мчать Качур і Довгонос. Обличчя в обох були стурбовані.

— Немає, ніде й не проїжджали,— заговорив Качур ще здаля,— а час би вже й бути, якщо вони туди поїхали; на всякий випадок я доручив своєму хлопцеві й іншим стерегти, і якщо тільки вони з'являться, то зразу ж, не зволікаючи, примусити Гершка замовкнути навіки. Тільки навряд чи він тепер і поїде туди: пан губернатор з панією, панною і всіма панами вибираються кудись із замку, допіру повози проїхали, кажуть, в Умань. На день, на два ми ще врятовані, але що робити?

— В погоню за ним! — нестямно скрикнув Петро.— Розшукати його сліди, в нього ковані коні.

— Сліди?! — перебив його Лящ.— Хоч би й були якісь сліди, то цей дощ уже давно змив їх.

— Ні, ні, панове! Не можна це самим вирішувати: йдеться про все село, а тому треба порадитися з громадою й з панотцем,— заперечив Качур.— Та й оглянути Гершків двір теж не вадить.

— Правда,— одривчасто промовив Петро.— То їдьмо ж туди, у Гершків двір, і скликати всіх...

Товариші поскакали. Тим часом дощ ущух, хмари розірвалися й розпливлися по небу. Косе проміння сонця ринуло на землю, і все кругом заблискотіло.

— Ого-го! — промовив Лящ, оглядаючись на сонце.— Одначе вже не рано, і дуже не рано!

На слова його ніхто не відповів; усі були охоплені тривогою й страшним передчуттям.

Доїхавши до Гершкової корчми, вони побачили вже гурт селян, що юрмився в дворі. Швидко позіскакувавши з коней, вони змішалися з юрбою.

— Що там, що там таке? — закричав Петро, проштовхуючись уперед.

— Та ось що! — відповів йому один із селян, що стояв попереду.— Ми чекаємо його там, на греблі, а він зовсім в інший бік подався!

— Як же так?

— А ось дивися сам, це ж він навмисне й лісу розібрав.

Селянин показав Петрові й товаришам його на розібрану лісу з того боку, куди вночі виїхав Гершко. Не могло бути ніякого сумніву, що лісу розібрали тут саме з цією метою; на землі неподалік валялася частина збруї, батіг, якого Гершко, мабуть, забув, хапаючись, і ще кілька речей.

— Так і є! Одурив, проклятий! — скрикнув у розпачі Лящ.— Ну от, а тепер шукай вітра в полі!

— Авжеж,— обізвалися голоси,— виїхав у степ, а потім біс його знає, куди повернув!

Не відповідаючи нічого на ці зауваження, Петро кинувся за лісу, сподіваючись знайти хоч які-небудь сліди.

— Ге, слідів шукаєш, хлопче,— заговорив до нього сивий дядько.— Думали й ми про це, теж оглянули все: якби не цей дощ, то можна було б по траві розшукати слід, а тепер пропало!

Петро глянув на степ, що стелився за лісою, і одразу ж переконався в правдивості цих слів,— найменшого сліду не видно було в степу, трава, рясно обсипана важкими краплинами дощу, хилилася до землі і вкривала степ рівним оксамитним килимом.

Якусь хвилину стояв він так у німому розпачі,— коли нараз до його слуху долинув гучний крик:

— Пустіть, пропустіть! Є звістка.

Петро зразу ж упізнав голос Семена Гудзя, одного з своїх односельців, яких було послано в розвідку.

Усі розступилися, і задиханий Гудзь з батогом у руці і з збитою на потилицю шапкою вискочив уперед.

— Є звісточка! Бачили, бачили! — закричав він.

— Де? Коли? Як? — почали питати з усіх боків.

— У Кирилівці рано-вранці...

— У Кирилівці? Ого, далеченько! — здивовано вигукнув Качур.

— У Кирилівці...— говорив, затинаючись, Гудзь, насилу переводячи подих.— Кілька душ бачило. У парокінній бричці рудий жид із старою...

— А Сара? — з тривогою перебив його Петро.

— Ні, молодої не бачили з ними.

— Так то не вони! — скрикнув Петро.

— Авжеж,— підхопив і Качур,— не вони; Сара була з ними.

— Вони, побий мене бог,— гаряче запевняв Гудзь.— І бричка їхня, і коні — один буланий, а другий чорний з лисиною на лобі. Люди розказували, та й стара жидівка, кажуть, називала жида Гершком. Вони там коней годували. Дуже, кажуть, змучені коні були.

— Ні, не вони, не вони! Де ж би могла подітися Сара? — скрикнув у відчаї Петро.

— Гм... Де могла подітися? Та це зрозуміло. Якщо тільки Гершко довідався, що вона християнка...— заговорив Качур, але нараз, глянувши на Петра, зупинився.

І всі збентежено замовкли...

Вузькою лісовою стежкою поволі їхали Качур і Петро. Потомлені далекою дорогою і літньою спекою, коні ступали ліниво, понуривши голови. У лісі було прохолодно. Столітні дуби й граби, сплітаючись своїм могутнім гіллям, утворювали над головами подорожніх ажурне смарагдове склепіння; крізь нього пробивалося яскраве проміння сонця й падало м'якими світлими плямами на зелений мох і траву, що встеляли підніжжя дерев. Петро й Качур їхали мовчки; спека й утома давалися взнаки. Ледве отямившись од розпачу, Петро, в супроводі Качура, кинувся, за згодою громади, до сусіднього лісу, де, як сказав Залізняк, стояла велика ватага гайдамаків; але там їх уже не було: гайдамаки, як їм сказали селяни з найближчих сіл, перейшли до Лебединського лісу. Не спочивши й хвилини, Петро й Качур подалися туди: вирішили заїхати спершу в Кирилівку, щоб іще раз розпитати самим, куди звідти повернув Гершко. Петро плекав іще в глибині душі надію, що довідається там щось про Сару; але те, що він узнав, було зовсім невтішне. Усі, хто бачив Гершка, потвердили, що молодої єврейки Сари не було з ними. Втекти од Гершка в дорозі, здавалося б, не було в неї ніякої можливості. Звичайно, під час ночівлі, стоянки це ще можна було б зробити, але навряд чи зупинявся Гершко до Кирилівки, тому Петрові залишалося тільки одне страшне припущення, підказане Качуром... Вистежити Гершка, впіймати його, вирвати в нього жахливу істину — ось чого жадав тепер Петро. Від Кирилівки йшли тільки два шляхи — один на Турову, а другий на Кальниболото й Лисянку; через те що Гершко назад не повернув, то не залишалося сумніву, що він подався на Турову. Цей невизначений напрямок Гершка не загрожував Малій Лисянці ніякою небезпекою, тим більше, що й губернатор з усією своєю командою подався в Умань, а тому перший намір Петра був кинутися зараз же в Турову; та, незважаючи на те, що серце його стискалося від болю, він переборов

себе й вирішив з Качуром насамперед поїхати до Лебединського лісу, щоб попередити гайдамаків, які там переховувалися, про небезпеку, що загрожувала селу, й просити в них захисту. Мовчки їхали обидва вершники, поринувши кожен у свої думки. Петро ніяк не міг одірвати думок від образу дорогої Сари. Усе переконувало його в тому, що Гершко вкоротив їй життя.

Перед очима Петра невідступно стояла картина страшного насильства. Темна ніч, німа, глуха, безпросвітна. Рудий Гершко із спотвореним від люті обличчям... Ривка... Чіпкі пазури їхні впиваються в тонку шию Сари... Вона судорожно б'ється, вивертається з їхніх рук, та все даремно: важким каменем навалилися на груди убивці! Востаннє розплющує вона очі, сподіваючись побачити його, свого коханого, свого рятівника Петра, але кругом нема нікого, ні душі... вона намагається впіймати за руки своїх убивць, вона напружує всі сили, щоб вирватися... крикнути... дихнути... немає порятунку! Чіпкі руки душать їй шию залізним кільцем... нема чим дихати! Кров заливає вуха, голову, серце... кривава піна виступає на губах нещасної жертви, передсмертне хрипіння завмирає в неї на устах...

Німа, глуха ніч накриває чорним саваном убивць. А він, Петро, єдиний її захисник, єдина близька їй людина в усьому світі, сидить за десятки верст у засідці, в яру, і навіть на думці не має того, що його щастя, його кохана, люба Сара вмирає від рук страшних душогубів!

Серце Петрові нестерпно, боляче щеміло, немов стиснуте обценьками; він робив над собою нелюдське зусилля, намагаючись одігнати цю жахливу картину, а вона знову випливала перед ним з усіма страшними подробицями. Йому здавалося, що він чує тут, коло самого свого вуха, передсмертне хрипіння Сари... І разом з тим якийсь таємничий голос нашіптував йому маленьку надію на те, що Сара врятувалась, утекла, сховалася десь у заростях і зрештою все-таки повернеться до нього! О, коли б скоріше в Турову — довідатись, куди поїхав Гершко.

У лісі було тихо й урочисто, наче в забутому храмі. Лунко стукотіли кінські копита об коріння дерев, що перепліталося через стежку.

— І що воно далі буде? — перервав нарешті мовчанку Качур.— Чув, що казали проїжджі люди в Кирилівці?

— А що? — хутко спитав Петро, відірвавшись од своїх дум.

— Та там, у Кирилівці, коли ти розпитував про Гершка, стояли проїжджі люди й розказували, що в них уже таке коїться, що боронь боже! Пан офіціал уніатський з командою їздить і силоміць одбирає в православних церкви. А селянам тим, котрі відмовляються присягати на унію, завдають всяку муку. Ох-ох! — Качур глибоко зітхнув.— Чи знає про те король?

— Знає,— відповів із злою усмішкою Петро.— Самочинно митрополит уніатський не розпочинав би справи, та й звідки б він узяв команду? Усе це робиться за згодою короля й сейму.

— А чув ти, подейкують люди, що ігумен мотронинський поїхав до цариці скаржитися на ляхів?

Петро хотів щось відповісти, але його несподівано перервав якийсь протяглий, мов стогін, звук.

— Що це? — спитав Качур, швидко повертаючись у сідлі.— Ти чув?

— Чув: то пугач.

— Пугач? — здивовано перепитав Качур.

— Авжеж, пугач, я вже його крик знаю, не помилюсь.

— Гм...— Качур повів бровою й замовк.

Кілька хвилин обоє їхали в глибокому мовчанні.

— А що будемо робити, коли й до нас уніати прийдуть? — заговорив знову Качур.

— Те ж саме, що й інші,— похмуро відповів Петро, звівши докупи чорні брови.— Не залякають командами! До унії не пристанемо, хоч би вони й перевішали нас усіх до одного.

У цей час протяглий крик пугача почувся знову, але вже набагато ближче.

— Чув? — злякано прошепотів Качур.

— Чув,— знову відповів Петро голосно, здивовано глянувши на Качура.— Пугач.

— В тім-то й річ, що пугач.

— Ну, то чого ж ти злякався?

— А того, що скільки на світі живу, то ще не чув, щоб пугач удень пугав. Коли б нам не вскочити в халепу.

— Обережність не завадить,— промовив Петро, обдивляючись свою зброю.

Качур зробив те ж саме. Обидва приятелі туго натягли повіддя і, підштовхнувши коней разів зо два попід боки, поїхали швидкою риссю вперед.

Стежка, що все вела прямо, нараз круто повернула.

Не встигли Петро й Качур зробити й кроку, як перед ними, наче з-під землі, виросли три озброєні з ніг до голови козаки й заступили їм дорогу.

— Стій! — почувся грізний покрик, і ту ж мить коні Петра й Качура були схоплені за вуздечки.

— Хто такі? Куди їдете? Чого? — суворо запитав старший козак.

— Лисянські селяни, ясновельможний пане,— відповів Качур.

— Який я пан! — гнівно перебив його козак.— Не пан я, а чесний козак. Ач, звикля перед панами гнутися, панські підніжки! Куди їдете?

— Не прогнівись, брате,— промовив Петро,— шукаємо гайдамаків.

— Гайдамаків шукаєте? А на якого біса вони вам? Самі записатися до коша хочете?

— Ні, куди нам,— відповів Качур.— Хочемо просити допомоги та оборони від панів і ксьондзів.

— Оборони від панів? — протяг козак, допитливо дивлячись на Петра й Качура, і раптом закричав гнівно: — А брешете ж ви, собачі сини, перевертні, недолюдки, зрадники! Це вас навмисне послали ляхи, щоб ви вистежили наше гніздо, а потім нас і виказали ляхам! Гадали, що натрапили на дурнів! Та чи знаєте ви, що я з вами за це зроблю? На ваших же поясах повішу вас отут серед шляху!

— Коли хочеш, то спробуй,— похмуро промовив Петро,— тільки ж ми так не дамося, дарма що ми мужики, а несправедливої кривди не потерпимо.

Петрова відповідь, видно, сподобалася козакові.

— Ге, та ти, парубче, вмієш, як я бачу, й зуби вишкіряти,— відповів він уже лагіднішим тоном.

— Можу і вкусити, коли треба...

— Кусай свою хлібину, а за залізо не берись, щоб зубів часом не поламати. Одначе хто направив тебе до гайдамаків? Звідки ви довідалися, що ми стоїмо табором у Лебединському лісі?

— Полковник Залізняк був у нас і радив, на випадок небезпеки, кинутись по допомогу до гайдамаків. Він і вказав нам на ваш табір.

— А хто над тим табором отаман?

— Харко Неживий.

— А чим доведеш ти, що полковник Залізняк посилав тебе до нас?

— Ось чим: він дав мені на знак свій полковничий пернач.

Сказавши це, Петро витяг з пазухи невелику залізну річ, що являла собою цілковиту копію полковничого пернача.

Старший козак узяв її з рук Петра, роздивився з усіх боків і потім сказав уже зовсім спокійним тоном:

— Здається, слова ваші правдиві; в такому разі злазьте з коней і знімайте всю вашу зброю.

Петро й Качур ту ж мить виконали наказ козака.

— А тепер, хлопці,— казав далі старший,— зав'яжіть їм очі та зв'яжіть за спиною руки.

Хлопці зараз же скрутили гостям руки й прив'язали до їхніх поясів іще по поясу.

— Ну, тепер за мною,— скомандував старший.

Один із козаків одвів убік коней, а двоє інших узяли в руки пояси, прив'язані до очкурів Петра й Качура, і рушили вперед, один за одним.

Мовчки просувалася дивна процесія. Іноді тільки мовчанку порушували вигуки старшого: «Обережніш! Нахились!» — та тихі крики пугача, що лунали то ліворуч, то праворуч.

Через те, що очі були зав'язані, Петро не міг собі скласти й найменшого уявлення про напрям і місцевість, по якій вони йшли.

Але, у всякому разі, він виразно відчував, що місцевість ця була дуже нерівна: то йому здавалося, що вони підіймаються на кручу, то відчував, що спускаються схилом; ноги його весь час спотикалися об коріння дерев, попадали у вибоїни і ями. Один раз йому навіть здалося, що вони йдуть через якесь болото, бо коли ступив ненароком убік, нога його так сильно загрузла, що він ледве не впав, і ту ж мить передовий козак гукнув йому:

— Обережно, іди просто вперед.

Ішли вони довго, мабуть, не менше години. Незважаючи на лісову тінь, ставало вже душно, а важка й нерівна дорога так стомила Петра, що йому робилось млосно. Тим часом ніщо не віщувало скорого кінця цих мандрів.

«Куди це вони ведуть нас? Чи це часом не ляхи, переодягнуті гайдамаками?» — починав уже думати Петро, коли раптом старший козак, який ішов попереду, скомандував:

— Стій!

Усі зупинилися.

— Стійте ж тут і не рухайтесь, чуєте — жодного кроку ні праворуч, ні ліворуч,— сказав він суворо.— Ти, Чоботарю, пантруй їх, а коли що... сам знаєш...

І Петро почув, як старший кудись пішов.

За хвилину його кроків уже не було чути.

Петро стояв нерухомо, не зважуючись заговорити ні з Качуром, ні з козаком, який їх стеріг. Йому хотілося визначити якось, де вони знаходяться. Пересунувши разів зо два ногами, він відчув під чоботями невеличкі гілки, сучечки, сухе листя: не було сумніву в тому, що вони ще в лісі, але де, в якій його частині,— цього вже Петро ніяк не міг збагнути. Сонце пекло йому спину, а тому він зрозумів, що час уже наближається до вечора, отже, якщо їх не водили на одному місці, вони зайшли в саму гущавину лісу; однак Лебединський ліс розкинувся на широчезному терені, тому цього визначення було ще занадто мало. Упевнившись у тому, що йому ніяк

не вдасться навіть приблизно визначити місце, в яке їх завів старший козак, Петро вирішив терпляче чекати його повернення. Проте козак, очевидьки, не думав поспішати. Минуло не менше півгодини, а його все ще не було. Думки про обман і пастку почали знову ворушитися в Петровій голові. Та ось нарешті пролунали поблизу кроки, і Петро почув знайомий уже голос:

— За мною!

Усі рушили вперед. Не пройшли й десяти хвилин, як знову старший гукнув:

— Нахились!

Петро виконав наказ і раптом відчув, як на нього одразу війнуло якоюсь незвичайною прохолодною вогкістю, кроки ж їхні разом з тим звучали лунко й дзвінко.

«Що це? — подумав сам собі Петро.— Куди ж ми зайшли тепер?» Він кілька разів зачовгнув ногою й не відчув ні листя, ні сухих гілок, що вкривали землю в густому лісі,— під ногами в нього була гладенька й тверда, мов камінь, земля. Петро одхилився вбік і відчув, що плече його вдарилося також об щось тверде, холодне й вогке. Він спробував відхилитися в другий бік — вийшло те ж саме. Не залишалося ніякого сумніву,— вони йшли якимсь підземним ходом, і, судячи з того, що йти було легко, Петро догадався: коридор поволі кудись заглиблювався. З чверть години йшли вони так; нарешті Петро відчув, що знову війнуло на нього сухим, нагрітим повітрям, напоєним лісовими пахощами. З цього він зробив висновок, що вони вийшли з підземного ходу. Тепер провідник прискорив ходу. Хвилин десять вони ще кружляли ніби по якомусь лабіринту, звертаючи то праворуч, то ліворуч, то назад. Нарешті козак зупинився. Хтось підійшов до Петра й Качура, розв'язав їм руки й познімав пов'язки з очей. Петро випростався, труснув головою і оглянувся навколо. Перед його очима постало несподіване видовище. Вони опинилися на дні глибокого яру, чи швидше ущелини. З усіх боків його стискували порослі лісом і дикими кущами круті урвища, що спускалися майже сторч. Напівповислі сосни з вивернутим корінням, яке нагадувало якихось гігантських змій, майже переплiталися над урвищем.

У долині лежала вже глибока тінь, і тільки по верхів'ях дерев, які росли на кручі, видно було, що сонце ще стояло над обрієм. Трохи заспокоївшись після тривалої й небезпечної дороги, Петро почав уважно розглядати дивне місце, в яке вони потрапили.

Уздовж долини, праворуч і ліворуч, горіло кілька вогнищ, над якими висіли великі казани. Навколо цих вогнищ лежали й сиділи групи озброєних людей; збоку стояли нав'ючені коні і зовсім розсідлані, тут же спокійно жували сіно кілька ситих волів, прив'язаних за роги до дерев. У центрі ущелини височіла ціла купа всіляких речей, певно, недавно складена. Тут був позолочений і срібний посуд, дорогий одяг, забризканий кров'ю, пояси, всіляка зброя й торбинки, мабуть, наповнені червінцями, і навіть прикраси з католицького костьолу...

Збоку од усіх, на розстеленому килимі, сидів літній козак з довгим сухим обличчям, з очима якогось мертвотно-олов'яного кольору й сивими вусами, що спускалися на груди. Він похмуро курив люльку. Судячи з усього його вигляду, з багатого одягу й зброї, це був отаман загону. Глянувши на страшенні кручі, які стискали ущелину, Петро зрозумів, що добутися сюди можна тільки підземним ходом. Та хоч як озирався він кругом, ніде не було й найменшого натяку на якусь печеру або вихід з підземного коридора.

VIII

Тим часом старший козак, котрий супроводив Петра й Качура, підійшов до отамана й почав йому щось тихо говорити, показуючи на приведених, що стояли оддалік; отаман слухав його мовчки, не міняючи похмурого виразу свого обличчя.

— Підведи їх! — промовив він холодним, уривчастим тоном.

Старший подав знак, і другий козак, який усе-таки стояв коло Петра й Качура, зараз же сказав їм іти за ним.

Петро й Качур поскидали шапки й, підійшовши до отамана, низько йому вклонилися. Якусь хвилину отаман мовчки, але пильно дивився на них. Петро мимоволі відчув, як холодний дрож пробіг по його тілу під поглядом мертвих, олов'яних очей отамана.

— А чого, хлопці, ви прийшли? — промовив отаман тим самим суворим, холодним тоном.

— Просити допомоги, пане отамане,— відповів Качур.

— Допомоги? Ех ви, гречкосії, а самі ж що, оборонятися не вмієте?

— Куди нам! На вашу ласку тільки й надія.

— На нашу ласку? Тепер і ласкаві ми стали! Ми за вас підставляємо свої голови ляхам, а що ви для нас, для нашої оборони, робите?

— Пане отамане,— гаряче мовив Качур,— та невже ж ми?..Та хіба ми вам не допомагаємо всім, чим можемо... та коли б у нас...

— Не те! Не волів та коней нам ваших треба. А ви, гречкосії, тільки про свою пельку й думаєте... Сієте! Сійте ж, сійте!..

— Ой пане отамане! — промовив з гіркотою Качур.— Горем сіємо, а слізьми поливаємо, гіркими слізьми!

— А пожнете пекучою кров'ю! — грізно вигукнув отаман.— Тільки тоді покаєтесь, та буде вже пізно! Адже ж поки ось вас ляхи не зачепили, то ви й мовчали, і байдуже вам було до того, що діється на всій Україні! От тепер прийшли кликати гайдамаків, а якби обминуло вас лихо, то просили б бога, щоб вони проминули ваше село! Лежні! Та чи знаєте ви, що коли так і далі житимете, то не виб'єтеся ніколи з лядської неволі! Що ж буде з того, що ми порозгонимо ваших ляхів? Підемо ми звідсіля,— наїдуть до вас нові комісари й пропишуть на ваших спинах і наші, й ваші гріхи. Всі за одного й один за всіх — тільки тоді буде діло, а поки ви гречку сіятимете, а ми шаблями орудуватимем, не буде добра ніколи!

— Та що ж нам робити, пане отамане? Не вміємо ми шаблею орудувати!

— До нас ідіть, навчимо! Боїтеся жінок і дітей покинути — однаково їх ляхи поодбирають у вас, не сьогодні, то завтра. А може, за шкури свої труситесь? То й їх не вдержите!

— Не за шкури свої боїмося ми, пане отамане,— відповів із стриманим гнівом Петро,— а не повстаємо тому, що нічого ми самі з усім злом не вдіємо, от якщо всі...

— Ха-ха, он що вигадав, хлопче,— вигукнув із лихим сміхом отаман.— Та якщо всі так оглядатимуться на інших, як ти, то не діждеться нещасна вітчизна кращої долі. Нехай би сиділи по селах каліки та убогі, а таким, як ви, сором ходити за плугом, коли інші за вас оддають своє життя!

— Не ухиляємось ми, пане отамане, від захисту вітчизни, а тільки, не знаючи броду, не хочемо сунутись у воду,— гаряче відповів Петро і весь почервонів од хвилювання.— Тільки-но з'явиться голова...

— Голова! Голова, хлопче, без рук нічого не варта.

— Руки, пане отамане, під головою ростуть... І виростуть, аби тільки гукнув хто...

— Глухі й архангельської труби не почують! — сердито пробурчав отаман.— То яка в тебе справа до нас? — перебив він сам себе.

Петро розповів йому всю історію з Гершком, а також про панські насильства, вчинені у Лисянці, про смерть замученого священика, про Залізнякову пораду... Розповідь його, як видно, справила велике враження на отамана.

— Ненависні мучителі, стривайте, дочекаєтеся ж ви розплати! — промовив він крізь зуби й додав голосно, звертаючись до Петра й Качура: — Гаразд, скажіть же вашим панам, що отаман Харко Неживий завітає до них із своїми хлопцями в гості. Ти ось,— показав він на Качура,— зостанешся з нами й завтра ж проведеш частину нашої ватаги в який-небудь найближчий до вашого села лісок, а ти,— обернувся він до Петра,— поїдеш додому з кимось із наших, та ось хоч із дяком, він чоловік спритний, вивідає там у замку все, що нам треба, і повернеться до нас на нову стоянку. Ну, а тепер ідіть до коша, вечеряйте.

Петро й Качур низько вклонилися отаманові, і старший одвів їх до одного з казанів, коло якого вже сидів гурт гайдамаків.

— Га, гречкосії вечеряти прийшли! — зустріли їх гучним сміхом гайдамаки, однак посунулися й дали їм місце біля казана.

— Ложки є? — коротко спитав один із гайдамаків.

— Є, — відповів Петро.

— Ну, то їжте.

Петро й Качур, які давно вже виголодалися, дружно взялися до смачної вечері.

Повечерявши, гайдамаки закурили люльки й попростягалися на землі навколо вогнища, яке вже догоряло.

— Лягайте, мосць панове, де сидите,— звернувся до Петра його сусід із лівого боку, молодий гайдамака з сумним обличчям.— Перин і подушок у нашому господарстві немає.

Петра й Качура не треба було припрошувати; за хвилину Качур уже спав міцним сном, Петро ж, прилігши поруч нього, почав прислухатися й придивлятися до того, що робилося навкруги. Серед гайдамаків точилася жвава розмова, згадувалися сьогоднішні події — розправа з ляхами; одні гайдамаки говорили про них, зловтішно сміючись, інші ж — із злобними прокляттями.

Петро слухав розмови вільних козаків, і моторошно, і хороше ставало йому від них. Душа його й здригалася, коли чув про ті тортури, котрих завдавали гайдамаки ненависним гнобителям, але разом з тим і сповнювалась якоюсь злою радістю, коли думав про те, що ненависні переслідувачі їх святої віри зазнали нарешті заслуженої кари за всі ті муки, яких вони завдавали беззахисним селянам і смиренним служителям Христа. Петрове обличчя палало, дике завзяття прокидалося в його душі. Чого, справді, чекати? Жаль батьківської хати, тихого сільського життя? Та яке ж то життя? Тільки безнастанна праця на панів, знущання, муки й навіть смерть! Ні, покинути все й пристати до цих вільних орлів, визволити вкупі з ними батьківщину, а не пощастить, то хоч раз у житті розправити широко крила, загинути, але помститися так ворогам, щоб і онуки їхні пам'ятали цю страшну помсту до кінця своїх днів.

Та не всі гайдамаки брали участь у цій жвавій розмові: одні з них лежали мовчки, з понурими обличчями, інші тихо розмовляли поміж собою, перериваючи розмову

придушеними зітханнями. Петрову увагу привернув до себе особливо один гайдамака. То був чоловік дуже високого зросту, одягнутий у якесь дивне вбрання, чи то в козацьке, чи то в чернече, з густим кучерявим рудим волоссям, котре спускалося йому на плечі. Обличчя його він не міг роздивитися, бо той дивний чоловік сидів оддалік, затуливши обличчя й спершись ліктями на коліна: в позі його було стільки тяжкого горя, що Петро зацікавився його долею.

— А дозволь тебе, пане-брате, спитати,— звернувся він тихо до свого сусіда,— хто то сидить там збоку?

— А то дяк наш,— відповів молодий гайдамака.

— Чого ж то він так зажурився?

— Горя свого не може забути.

— Горя? А що ж з ним трапилося?

— Ех, довго тобі розказувать, парубче. Якби говорити про те, кого яке горе загнало сюди,— не вистачило б часу й до завтрашнього дня... В кого батька, в кого матір, в кого дружину або дітей замордували ляхи.

Молодий козак раптово урвав свою мову й одвернувся од Петра.

Петро замовк. Слова молодого гайдамаки справили на нього сильне враження: він пригадав своє горе, смерть замученого священика, горе односельців, горе, розлите по всій Україні, і думки його оповилися чорною запоною.

Тим часом розмова козаків стала лінивіша: то там, то там чулося тихе хропіння; одне по одному згасли вогнища. Тиша й морок запанували в глибокій ущелині; тільки високо-високо, крізь гілля навислих угорі дерев, мерехтіли, мов скалки діаманта, дві-три зірки: вони, здавалось, дивилися з тихою ласкою на дно цієї глибокої ущелини, на цих змучених злобою й горем нещасних людей.

Усе спало... або вдавало, що спить...

Обхопивши голову руками, Петро сидів, не заплющуючи очей. Але не своє горе мучило його — ні, душа його тужливо билася й завмирала від думки про ті страшні, криваві сльози, які запеклися в серцях оцих загартованих людей, що примусили їх покинути рідні спустошені хати й оселитися, мов диких звірів, в ущелинах, печерах, непрохідних лісах...

Йому здавалося, що то не ніч пливе вгорі по небу, що то повзе страшне горе, яке розлилося по всій Україні й зігнало сюди цих неборак...

Вранці, тільки-но Петро й Качур попрокидалися й поснідали, з'ївши по окрайцю хліба з салом, що їм запропонував молодий сусід, до них підійшов дяк, на якого Петро вчора звернув увагу, й промовив, звертаючись до парубка, низьким басом:

— Хлопче, збирайся в дорогу. Пан отаман звелів мені з тобою їхати.

І вигляд, і голос дяка одразу викликали прихильність у Петра.

— Та мені й збиратися нічого,— відповів він, підводячись з землі.— Увесь тут! Тільки ось кінь...

— Коня тобі дадуть на своєму місці,— добродушно усміхнувся дяк.

Петро попрощався з Качуром, який лишався в загоні, і потім уклонився своєму вчорашньому сусідові.

— Прощай, пане-брате, спасибі тобі за хліб і за ласку; може, колись і я тобі стану в пригоді, то ти теє... Ось тільки не знаю, як тебе звуть.

— Погане прізвисько, Ревою товариші продражнили,— відповів гайдамака.

— Рева, то й Рева. То як тобі щось треба буде... живемо ми в Малій Лисянці, під замком Лисянським, так я завжди готовий...

— Спасибі за добре слово, парубче, може, й побачимося скоро.

— Дасть бог, скоро усі вкупі будемо,— сказав дяк.— Ну, давай же, парубче, я зав'яжу тобі очі.

Він зав'язав Петрові очі і, взявши його за руку, повів за собою.

Знову почалися довгі й чудні мандри; а втім, цього разу вони закінчилися швидше.

Години через півтори дяк спинився й промовив:

— Ну, тепер, парубче, реку: «Розв'язуй очі!»

Петро розв'язав очі й здивовано побачив, що вони стоять на перехресті тієї самої стежки, на якій вони зустріли вчора гайдамаків... За деревом їх чекав козак, утримаючи за вуздечки пару коней; в одному з них Петро впізнав свого чалого, а другий — чудовий вороний кінь призначався, певно, його супутникові.

Вони посідали на коней і рушили підтюпцем вузькою лісовою стежкою.

Ранок був погожий; весь небосхил повивав тонкий молочний серпанок, у лісі було прохолодно, сповнене свіжістю повітря вливалося в груди широкими живлющими хвилями. Попервах Петро й дяк їхали мовчки, кожен поринувши в свої думки.

— А що, хлопче,— звернувся нарешті до Петра дяк,— на які села до вашої Лисянки треба правитись?

— Та мені б хотілося насамперед у Турову заїхати... справа є негайна... пекуча, та й про дорогу там би розпитали.

— Велеліпно! — радо промовив дяк, розгладжуючи бороду.— Мені теж треба конче заїхати в Турову.

— Теж справи?

— Еге ж, справи, братію свою треба побачити.

— Братію? А що ж вони там роблять?

— Сіють, хлопче!

— Як — сіють? — здивувався Петро.

— Отак, сіють,— усміхнувся дяк.— Тільки не жито й не овес, а таке зерно, для котрого немає ні зими, ні весни, ні осені, ні літа,—а сіють, як у притчі, святе слово...

— Ох, важко тепер його сіяти,— зітхнув Петро.

— Так, важко, та тільки немає нічого неможливого для того, хто вірує! Віруйте, уповайте, і надійтеся, і підіймайтеся всі, бо близько спасіння.

Кілька хвилин минуло в глибокому мовчанні.

— То, виходить, пане, ти сам Туровського причту? — знову спитав Петро.

— Ні, парубче, я сам здалека, во дні оні був дияконом у селі Вишняках, що по той бік Вінниці.

— А ти ж казав, що братія твоя в Туровій?

— По духу братія, по духу, парубче, а по сану немає вже в мене братії; настоятеля нашого, чесного панотця, розтерзали, а церкву спалили; я сам зостався без парафії, тепер моя парафія — вся Україна, а причт — низове товариство!

— А де ж сім'я твоя, панотче, були ж у тебе дружина, діти?..

— Сім'я... дружина.., діти,— повторив глухим голосом диякон і понурив скуйовджену голову.— Про це не питай... не питай!.. Прийняв усіх господь... звільнив мене від усіх і вся! — Диякон одвернувся набік і замовк; мовчав і Петро, побоюючись необережним словом роз'ятрити горе свого супутника, яке знов постало перед ним.

Майже годину отак їхали вони мовчки, нарешті диякон заговорив до Петра:

— Ми вже багато проїхали, скоро кінець лісу, а година ще рання... Полудень нашому братові — час непридатний... Від лісу до Турової ще верстов п'ять переїзду битим шляхом; пани наші, уніати й офіціали, нишпорять кругом, а я не хотів би

зустрічатися з ними поки що — бачились уже... То ми теє, звернемо вже вбік... спочинемо, потрапезуємо, а як схилиться сонце до заходу, тоді й виїдемо!

Хоч Петрові й не зовсім до серця припала пропозиція диякона, та діяти було нічого, і він мусив погодитися. Слово по слову між ними зав'язалася щира розмова. Диякон розпитав Петра, чого він, власне, хоче заїхати в Турову, і почув від нього всю історію з Сарою.

Доля нещасливої єврейки глибоко зворушила добре серце диякона, і через годину-другу Петро й диякон були вже найщирішими друзями. Час пролетів непомітно.

Коли, на думку диякона, сонце мало вже повернути до заходу, він сказав, що пора їхати... Нові приятелі посідали на коней і рушили далі. Ліс незабаром почав рідшати, й через кілька хвилин вони виїхали вже на його узлісся й поскакали вузьким польовим путівцем. Проїхавши з півверсти цією дорогою, диякон звернув убік і виїхав з Петром на битий шлях.

— Ну, тепер, парубче,— промовив він півголосом, пильно озираючись кругом,— давай швидше, тут до села недалеко,— пролетіти б тільки цей перегін...

Приятелі підібрали повіддя, попригиналися до коней; диякон тихо свиснув, і коні вихором помчали по рівному шляху; курява, що знялася з-під копит, приховала вершників од стороннього, цікавого ока...

За чверть години перед ними вже розкинулось невелике село, потонуле в садках і левадах.

— Ну, слава богу, пролетіли! — мовив диякон, придержуючи коня, зняв шапку, витер спітніле чоло, дихнув разів зо два на повні груди й додав: — Запахуще повітря!

— Це і є Турова? — спитав Петро.

— Вона сама, хлопче.

— Де ж ми розпитаємо про все?

— А де ж, як не коло церкви; бачиш, люди ще на цвинтарі,— відповів диякон.— Зараз тут залишимо коней у мого приятеля дяка й подамося до церкви.

Петро й диякон звернули в одну з бічних вулиць, залишили коней у привітної дружини дияконового приятеля й попростували до церкви. Завернувши за ріг, вони вийшли на широкий зелений майдан, посеред якого й стояла низенька церква. Вона мала надзвичайно убогий вигляд — маленька, дерев'яна, майже вросла в землю; стіни її зовсім посіріли од часу й ніби вкрилися якоюсь сивою пліснявою, дерев'яна покрівля поросла мохом і жовтими лишаями, а такий самий дерев'яний хрест, колись позолочений, зовсім похилився, й тільки де-не-де на ньому ще видно було якісь іржаві, червонуваті плями. Зелений цвинтар, зарослий густою, соковитою травою, оточував церкву. Кілька старих розтовчених могил було видно попід оградою, вздовж якої де-не-де схиляли до землі свої зелені віти верби, торкаючись забутих могилок. Щось надзвичайно сумне було у всій цій картині.

Петро й диякон поскидали шапки й ввійшли в церковну ограду; обоє церковних дверей були одчинені навстіж; і крізь них було видно, що всередину набилося повно людей. Блакитні клуби кадильного диму стелилися над головами парафіян; де-не-де мерехтіли, розпливаючись, вогники, як маленькі зірочки, й зрідка чувся тихий спів. Не всі люди могли протовпитися в церкву, багато хто стояв на перекошених східцях паперті.

Гурт молодих селян оточив сліпого бандуриста, що сидів на землі, недалечко від східців. На другому кінці юрмились біля когось дядьки, молодиці й хлопці.

— Кінчається служба,— тихо промовив диякон, зупиняючись коло огради. Петро теж спинився біля нього, обидва замовкли, прислухаючись до неголосних звуків, що линули з розчинених дверей. Навколо було тихо, тепло й надзвичайно сумно... Гілля похилих верб немов застигло в нерухомому повітрі. Крізь молочний серпанок, що затяг небо, загорілися на заході червоні смужки й полиски і розлилися тихим сяйвом по верхівках верб, по стінах церкви, по білих сорочках селян.

Кілька хвилин товариші стояли мовчки, поринувши в мовчазну молитву. Нарешті диякон сказав Петрові:

— Ану, парубче, ходімо лишень туди послухаємо, про що люди гомонять. Може, воно й нам згодиться.

Петро кивнув головою, і вони підійшли до гурту людей в протилежному кінці цвинтаря; проштовхавшись поміж чоловіками й жінками, Петро й диякон побачили трьох жебраків, що сиділи на землі. У одного з них нога була на дерев'янці й рука вивернута, інші два не мали ніякого каліцтва; відрослі бороди їхні й чуприни були присипані сивиною, очі поглядали бадьоро й гостро, а зважаючи на здорові, хоч і худі їхні тіла, не можна було не дивуватися, чому ці молодці записалися в число калік і вирішили жити з милостині. Однак гурт, що оточував старців, ставився, видно, до них з цілковитим співчуттям. Побачивши жебраків, диякон ледве стримав здивований вигук, а потім ще ближче підійшов до них.

— Не бійтеся, панове, не піддавайтеся ляхам,— говорив кривий старець,— їхнього панування зосталося тільки сім днів, а вішання буде сім літ! Цариця за нас заступиться.

— Цариця, чуєш, цариця допомогу дає! — рознеслося в гурті.

— Дай боже їй долю! Пошли їй віку довгого! — чути було то тут, то там.

— Та стривайте, хто сказав це? Звідки вісті? Чи правда ж? — почулося з іншого боку.

— Правда така, як і те, що в нас сьогодні свята субота,— провадив далі кривий старець.— Заступник і молільник наш, отець Мельхіседек, повернувся з Росії, бачив сам ясні очі цариці, й вона йому ласкаве слово сказала...

— Тепер би й виступити проти ляхів... Тільки як? Голими руками жару з печі не вигребеш!

— Ще б пак! — заговорив знову старець на дерев'янці.— Тільки дурень голими руками за жар хапається, а розумний чоловік припасає на той випадок кочергу.

— Правда, але де ж її взяти?

— Була б охота... знайдеться, та ще така міцна, що й сам дідько не зігне,— промовив загадково старець на дерев'янці й значуще підморгнув бровою.

— Гм!.. Знову ж таки й голови немає, ми аки череда без пастиря,— подав хтось голос з протилежного боку.

— Є голова, є такий козак, запорожці його на те поставили,— відповів каліка.

— О! Хто такий?

— Максим Залізняк! — промовили разом жебраки.

— Максим Залізняк! — залунало в гурті.

— Максим Залізняк? — скрикнув з подивом і Петро.

— А ти його хіба знаєш? — спитав диякон.

— Аякже, батькові моєму він добрий приятель, тільки я не думав, що його всі знають.

— Ге, батька Максима всі знають од моря до моря,— голосно сказав диякон.— А як свисне він, то з усіх лісів посиплються тисячі добрих козаків, як горіхи з торби!

Жебраки почули дияконів голос, і Петро побачив, як вони непомітно кивнули йому головами.

Тим часом по східцях паперті почали сходити, один за одним, селяни, які були в церкві; кожен з них поспішав приєднатися до гурту, що оточував калік.

Запитання й відповіді змішувалися в загальному гомоні.

— О, Максим Залізняк — щирий козак, з ним не те що на ляха, а й на турка не страшно! — говорив голосно диякон, звертаючись до селян.

— Правда, правда! Ми всі за нього! — погоджувалися його слухачі.

У цей час на дверях церкви з'явився високий козак у дорогому вбранні надвірних козаків пана Потоцького; його на диво енергійне й виразисте обличчя з різко окресленими бровами й орлиним носом одразу привернуло до себе Петрову увагу. Значний козак поволі зійшов східцями і, побачивши схвильований натовп, підійшов до нього й почав прислухатися до того, про що гомоніли збуджені звісткою люди.

— Ви тільки слухайте мене, панове, а я вже вам усю правду скажу,— провадив далі жебрак на дерев'янці.— Не лише батько Максим стає за нас. Як тільки повстане Україна, тоді за нас піде й преславний лицар Богун, прийме з рук Залізняка булаву, бунчук, корогву й поведе всіх нас на ворога!

— Богун? Полковник Богун? Та він же вмер уже давно! Вже, либонь, і кістки його потліли! — почулося кругом.

— Умер! Я вам кажу, що не вмер, а живе й досі в Печерському монастирі. Нам про це святий чернець з Афонської гори сказав, а вичитав це він в одній святій книзі, що зберігається в їхньому пречистому монастирі, а сказано там таке: «Господь не захотів одібрати в України її останнього лицаря-славуту, а сховав його від усіх у Печерському монастирі, спинив йому літа й не дозволив смерті торкатися до славного козака, а йому звелів лишатися доти схимником у келії, поки не настане для України останній скрут, а тоді велів устати і врятувати ще раз рідний наш край... І поселився Богун у Печерському монастирі, а через те, що ніхто не знав його й не відав, звідки прийшов він, то й прозвали всі того схимника Найдою. Ми самі ось ходили навмисне в Печери довідатися, чи є там такий козак, і довідалися, що є там схимник на прізвище Найда. А хто він такий, звідки й коли з'явився в монастирі — не відають і найстаріші монастирські діди. Знають тільки, що звуть його Найда і що замурувався він аж у глибині дальніх печер.

— Диво, диво господнє,— загомоніли слухачі, побожно скидаючи шапки й хрестячись, жінки заходилися витирати очі.

Зацікавившись розповіддю калік, незнайомий значний козак проштовхався ближче.

— А хто це такий, пане-брате? — спитав пошепки диякона Петро, показуючи на козака.

— Це? Та хіба ти не знаєш його? Сотник уманської надвірної міліції Гонта.

— Ім'я чув, а самого ще не бачив.

— Що ж робити нам у світі? — почулися з усіх боків запитання.

— А те робити, що роблять усі добрі люди по всій Україні,— кидати хати й перековувати рала на списи, та й сходитися докупи.

— Куди? Як?

— Цс! — перебив диякон голоси, що лунали з усіх боків, і показав жебракам очима в той бік, де стояв Гонта.

Усі одразу якось збентежилися й перезирнулись.

— Чого ти? — здивовано прошепотів Петро.— Він же наш, східного благочестя!

— Східного благочестя, та не наш, а сотник пана Потоцького, а тому, хто може проклятим ляхам служити, не можна йняти віри й на гріш!

Петро замовк; жебраки перемінили розмову, й Гонта, помітивши, що його присутність бентежить селян, одійшов до бандуриста, який тихо співав думу.

— Ходім послухаємо, про що співає там старець божий,— звернувся Петро до диякона.

— Ти піди, хлопче, послухай, а мені ще треба перемовитися словом із своїми,— відповів диякон.— Адже ото всі нашого гурту люди... Бачиш, розкинули ми невода по всій Україні.

Петро одійшов до бандуриста, а диякон наблизився до жебрака на дерев'янці й почав з ним про щось пошепки радитися. Петро став недалеко від значного козака, прислухаючись до того, що співав сліпий бандурист. А той співав думу про Богдана Хмельницького, і спів його справляв глибоке враження на слухачів, а особливо на Гонту, який стояв оддалік, похиливши голову.

Якась незбагненна сила притягала серце Петрове до цього значного козака, в обличчі котрого, в кожному порусі, в самій ході відчувалися надзвичайна сила й енергія.

Довго співав бандурист, воскрешаючи перед слухачами героїчні часи козацької сили й слави; усі стояли мов скам'янілі, не підводячи голів. Тим часом із церкви вийшли останні парафіяни. Рожеві відблиски вечірньої зірниці згасли, тихі сутінки поволі почали спускатися з поблідлого неба. До Гонти підійшов титар і сказав, що батюшка просить його завітати до нього на вечерю й спочити після дороги.

Гонта стрепенувся; обличчя його одразу ж набрало люб'язного, світського виразу; він рушив за титарем, і через кілька хвилин Петро побачив, як він вийшов з церковної огради в супроводі батюшки, ще молодого, повного сили, високого чоловіка, з загорілим, смаглявим обличчям.

Люди теж почали розходитись; до Петра підійшов диякон і запросив його на ночівлю до свого приятеля.

— Там ти розпитаєш про все — і про дівчину, і про Гершка, та й дорогу він добре знає,— додав диякон.

Петро пішов за ним; господар хати, куди привів його диякон, виявись вельми гостинною й балакучою людиною. Розпитавши Петра, він пригадав, що через їхнє село справді проїжджав рудий єврей із старою єврейкою, але молодої гарної єврейки з ними не було. А про дорбгу він сказав йому, що одна веде просто з Турової до Великої Лисянки, друга ж іде на південь, і цією дорогою можна проїхати й на Бар, і на Вінницю, й на Умань. Од цих відомостей Петро впав у глибокий розпач; було ясно, як божий день, що коли Гершко не повернувся найкоротшою дорогою в Лисянку, то далі знайти його сліди вже немає ніякої надії. Дорога розгалужувалася по таких віддалених напрямках, а з часу Гершкової втечі минуло так багато часу, що тепер тільки якесь чудо могло відкрити те місце, куди сховався орендар. Петро зрозумів, що йому лишається тепер здатися на волю божу. Він зайшов дізнатися про своє наболіле ще в кілька хат і до корчми, і скрізь була одна й та сама відповідь. Повернувшись до хати, Петро не сказав нікому й слова, а мовчки ліг, повернувшись обличчям до стіни. До самого ранку пролежав він отак і тільки тоді поринув у важкий сон.

Прокинулися приятелі досить пізно, вже люди були всі у церкві, коли вони сіли за ранній сніданок. Підкріпившись і подякувавши господареві за гостинність, Петро й диякон подалися далі прямим шляхом на Лисянку.

Не встигли вони од'їхати й півтори версти од села, як до них долинув тривожний дзвін.

— Що це, до служби божої? Ні, не схоже,— здивовано промовив диякон і, осадивши коня, уважно прислухався до звуків, що долітали здалека. А вони ставали дедалі настійливіші й тривожніші. Вони ніби кричали, волали й благали про допомогу.

— Ні, брате, це не до служби,— рішуче сказав Петро.— Якесь нещастя трапилось... Це ж дзвін на сполох!

— На сполох, так і є! Гей, хлопче, завертай коня!

Через десять хвилин Петро й диякон знову були в Туровій.

Незвичайне сум'яття панувало в селі. Жінки й діти з голосним лементом бігли до церкви; здалека чути було гомін численного натовпу, тупіт коней, іржання, стукіт і тривожні, волаючі звуки надтріснутого дзвона, що сповіщав про якесь нещастя...

— Гей, жінко, молодице! Та постривайте ж, скажіть, що трапилося? — силоміць зупинив диякон за рукав сорочки жінку, що кудись бігла.

— Ой нещастя, дядечку, остатняя година! — скрикнула жінка, заливаючись слізьми.— Пан офіціал приїхав з жовнірами одбирати церкву нашу! — І, вирвавшись, вона побігла далі.

— Он воно що! — пробурмотів диякон, і обличчя його почервоніло від гніву.— І сюди вже з'явилися!

Він рвонув коня за повід, кінь став дибки й вихором помчав вулицею. Петро не відставав від диякона; серце його так колотилося, що, здавалось, ось-ось вирветься з грудей. Випереджаючи юрби людей, що бігли з плачем і зойками, мчали вони вулицею і за кілька хвилин вискочили на майдан, де стояла церква. Перед ними постала страшна картина. Весь цвинтар, вчора ще такий тихий і сумний, був затоплений тепер гамірливою юрбою схвильованого люду. Перед входом до церковної огради стояла запряжена четвериком коней колимага, в якій сиділи два ксьондзи.

Біля колимаги стовбичив ще третій ксьондз, молодий і сухорлявий, з блідим, безкровним обличчям. Біля воріт двоє дужих жовнірів держали за руки священика, якого вчора мигцем бачив Петро. За колимагою вишикувалась лава кінних жовнірів.

— У, і цей собака, протопоп Гдишицький, тут! — пробурчав диякон, показуючи на чорного ксьондза.— Стривай, поквитаємося, дасть господь!

— А то хто ж з ним поруч? — спитав пошепки Петро.

— То теж не кращий собака! То офіціал уніатського митрополита, Мокрицький — лютий гонитель благочестя.

— Хто ж їм дав жовнірів?

Але Петрове запитання було заглушене різким голосом Мокрицького.

— Так що? Ти пристаєш на унію?

— Ні,— твердо відповів священик, дивлячись йому в вічі.— Присягався на благочестя!

— На благочестя? — перебив його Гдишицький.— На схизму, а не на благочестя!

— А чи знаєш ти, що чекає всіх схизматів? — кричав ще верескливішим голосом Мокрицький.— Та коли ви ще бунтуватимете й опиратиметесь, то не лишиться в вас на спинах і клаптя вашої бидлячої шкіри! Чуєте ви, тварюки, каналії, прокляті хлопи! Якщо не присягнете мені зараз же на унію, то не зостанеться в вас ні хат ваших, ні збіжжя, ні свитки на спині! Та я вам придумаю таку кару,— він люто застукотів палицею з дорогим набалдашником,— якої ще і в пеклі не запасли для вас! Чуєш ти,— знов закричав він до священика,— кажу тобі, присягай зараз же на унію і приводь до присяги свою хлопську паству, а ні, то...

— Не зраджу віри своєї і не введу в спокусу ні єдиного від малих сих! — відповів тим же твердим голосом священик.

Мокрицький позеленів увесь.

— Востаннє наказую тобі: служи мшу![1] — верескнув він і аж підскочив на місці.

— Убий, але служити за твоєю римською вигадкою не буду!

При цих словах очі Гдишицького лиховісно блиснули.

— Собака! — люто закричав він і кинувся на священика.

— Давай ключі від церкви! Ти тут більше не піп!

— Зв'яжіть його, з ним ми розправимося по-своєму! — крикнув Мокрицький жовнірам.

Ті миттю виконали його наказ.

— Ось ваш ксьондз,— сказав він, звертаючись до селян.— Пан Вишницький; я благословив його й видав йому абсолюцію, а пан колятор і патрон вашої церкви хорунжий Голембицький видав йому презент; слухайтеся ж вашого ксьондза і коріться йому. Він одслужить вам зараз мшу, і від сьогодні церква ваша переходить в унію. Де ключі? — обернувся Мокрицький до священика.

— Не дам ключів і не пущу в храм уніата. Найясніший круль дозволив нам держати в себе благочестя, й ти не смієш ламати його привілей,— твердо промовив священик.

Та слово «круль» викликало вибух дикої люті в ксьондзів і жовнірів.

— Що? Круль видав тобі привілей? — закричав Мокрицький, вискакуючи з екіпажа.— Та якщо круль видав вам такі привілеї, то йому за це...

— Де ж ключі? Кажи! — знову крикнув він.

— Не скажу! — спокійно відповів священик, і обличчя його спалахнуло такою непохитною рішучістю, що Мокрицький посинів од шаленства.

— Не скажеш, не скажеш? — заверещав він, тупаючи ногами й бризкаючи слиною.— Постривай же, не так ти в мене заговориш! Гей, панове, всипте йому сто барбар![2]

При цих словах натовп сколихнувся, над ним сплеснув крик жаху.

— На бога! Згляньсь, пане! — почувся один загальний вигук.

Жовніри підхопили священика під руки й поволокли його по землі; але в цей час пролунав розпачливий зойк, натовп розступився і на майдан вибігла гарна молода жінка.

— Матушка! Матушка! — почулося звідусіль.

Побачивши, що жовніри тягнуть її чоловіка, матушка кинулась їм навперейми і, вчепившись одному з них у руку, почала з зусиллям виривати його.

— Пустіть, на бога! Рятуйте! Пане офіціале, згляньтеся! Порятуйте! — кричала вона, задихаючись.

— Одтягніть геть відьму! — крикнув Гдишицький, звертаючись до жовнірів.

— Хе-хе! Ось я тебе порятую й помилую, красуне! — вигукнув один із жовнірів і, зіскочивши з коня, підбіг до дружини священика, обхопив її за стан рукою, перекинув собі через плече й потяг набік.

Він зробив це так швидко, що жінка не встигла опам'ятатися, як опинилася в його міцних руках.

---

[1] М ш а — меса *(пол.)*.

[2] Б а р б а р и — канчуки *(пол.)*.

— Пусти, собако, жінку! — заревів, як дикий звір, диякон, розпихаючи юрбу, і кинувся на жовніра.

Петро хотів був кинутись за ним, та натовп, розступившись, одштовхнув його у другий бік. Коли ж він виїхав з нього, то між дияконом і жовніром кипіла справжня боротьба, але жінки вже не було: скориставшись несподіваним нападом, вона вислизнула й зникла в натовпі. Жовніри, які тягли священика, зупинилися, чекаючи кінця цього єдиноборства.

У вулицях, за майданом, почулися знову жіночі крики й зойки...

— Чого ж ви стали? — закричали Мокрицький і Гдишицький.— Тягніть його!

— Прощай, жінко! Прощайте, діти! Стійте міцно! — крикнув батюшка.

Ми пропускаємо подальшу сцену дикої розправи над священиком, старим титарем і над двома десятками парафіян. Жертви мовчали... Ні крику, ні стогону не вирвалося з їхніх уст. У натовпі, що юрмився навколо церкви і досі стояв мовчки, понуро, починало закипати глухе хвилювання. Учорашній жебрак на дерев'янці стояв тепер перед юрбою на двох здорових ногах і про щось палко кричав, вимахуючи милицею і показуючи нею на жовнірів та ксьондзів; недалеко від нього Петро помітив вогненну чуприну диякона і його волохатий закривавлений кулак, що високо підіймався над юрбою. Єдиноборця вже з ним не було: він лежав під ногами юрби, весь обліплений темно-червоною багнюкою...

Петро вдарив коня під боки ногами й хотів був кинутися до диякона, але натовп відтіснив його так, що йому треба було проскакати через майдан, оточений жовнірами.

— Гайдамаки! — блискавкою майнула думка в Петра. Він повернув коня й помчав стрілою по безлюдних вулицях села.

За загальним галасом не можна було розібрати, що кричали диякон і жебрак на дерев'янці, але глухе ремство, що знялося в натовпі, почало швидко зростати й перетворюватись на грізний рев. То там, то там, як сплески піни в бурхливому морі, почали підійматися стиснуті кулаки, палиці... Гнівні крики виривалися з загального гомону, здавалося, бракувало тільки одного слова, однієї іскри, щоб натовп цей люто кинувся на мучителів.

Нараз десь іззаду пролунав крик:

— Пан, пан їде!

Над натовпом одразу запанувала тиша, та́ лиховісна тиша, яка завжди буває перед страшною бурею... Навіть екзекутори припинили тортури. Усі повернулися в той бік, звідки почувся крик, і застигли в німому чеканні. До майдану наближався на вороному коні в пишному убранні вершник — хорунжий Голембицький, наречений дочки лисянського губернатора. Поява цього нахабного, жорстокого шляхтича не могла обіцяти нічого доброго. Поруч із шляхтичем їхав Гонта.

Обличчя його було непроникне, здавалося, ніхто не зміг би розпізнати, що ховається за цими насупленими бровами, за цим стиснутим ротом, в цих темних, потуплених очах. За паном і Гонтою йшло кілька челядників. Жовніри миттю розступилися перед вельможним паном. Побачивши видовище, яке відкрилося перед ними, Гонта здригнув і відсахнувся. На якусь хвилину він утратив самовладання; обличчя його густо почервоніло, темні очі блиснули страшним гнівом, але то була тільки одна мить — і знову обличчя Гонти набуло замкненого, непроникного виразу.

Шляхтича ж картина катування, навпаки, дуже потішила. Він окинув увесь майдан задоволеним поглядом, і на обличчі його заграла весела посмішка. Привітавшись із Гдишицьким, шляхтич промовив, презирливо мружачи очі:

— Що, навчаєте?

— Так, проше пана, маленька дисципліна: лайдаки були надумали бунт учинити.

— Бунт?! — шляхтич нахмурився, і вродливе обличчя його одразу набрало жорстокого виразу, а в світлих очах спалахнув злий вогник.— Чому ж пан плебан одразу не послав до мене в двір? Го, я б їм показав, що значить у мене сама тільки думка про бунти!

— Розправились поки що й самі, а як потомляться наші жовніри, тоді попросимо панських челядників на допомогу. Лайдаки надумали лякати нас крулем! Видав, мовляв, їм привілей на право держати благочестя!

— Круль? — шляхтич підвів пиховито голову, брови його поповзли вгору, а губи скривилися в гоноровиту усмішку.— А яке має право круль втручатися до моїх хлопів? — промовив він, гордо похитуючись у сідлі.—То є село князя Любомирського, а я його комісар і посесор, отже, я тут пан, і суддя, і цілковитий господар, а крулеві сюди втручатися — зась! Нехай видає привілеї своїм стайничим і кухарям, а якщо надумає втручатися до наших підданців, то ми швидко вкоротимо йому руки.

— Насмілюся доповісти, що селяни цього села мають привілей на право держати благочестя і від господаря їхнього, вельможного князя Любомирського! — промовив Гонта.

— Нігди![1] — відрізав шляхтич, іще пиховитіше підводячи голову.— Я ніколи не чув про такий привілей.

— Священик цього села ще вчора увечері казав мені про це.

— Бреше! Якби князь видав їм такий привілей, він би мені сказав про це!

— Але, запевняю пана, я сам бачив його вчора на власні очі.

Шляхтич кинув на Гонту неприязний погляд.

— В такому разі цікаво було б побачити його! Пан буде такий ласкавий, що покаже його мені?

— Він зберігається в потайній скриньці у настоятеля цієї церкви, але де зберігається — не знаю.

— Гей, розпитати його!

Жовніри, які били священика, почали його штовхати ногами; але нещасний мученик, незважаючи на це, і не поворухнувся; він нерухомо лежав ницьма.

— Ти що, не чуєш, про що вельможний пан тебе питає? — крикнув Гдишицький.

Тіло нещасного судорожно здригнулося, але він не підвів голови.

— А, удає мертвого,— вереснув шляхтич.— Підвести його, ми хутко оживимо!

Три жовніри насилу підняли важке тіло панотця; але він був непритомний, голова його безсило падала на груди, бліде, безкровне обличчя з заплющеними очима здавалося мертвим.

— Облийте його водою і дайте ковтнути горілки,— порадив Гонта.

— Пан дуже турбується про здоров'я цього схизмата,— зауважив з тонкою усмішкою Мокрицький.

— Я турбуюсь про те, щоб одержати від нього потрібний документ! — відповів незвичайно сухо Гонта.

Тонкі брови його ледь-ледь здригнулись, але обличчя залишилося таким же непроникним.

— Він говорить правду! — погодився господар.— Документ подивитися цікаво... Води!

---

[1] Нігди — ніколи *(пол.)*.

Батюшку облили водою, влили йому в горло трошки горілки, і через кілька хвилин він розплющив очі.

Гонта стояв, одвернувшись убік; здавалося, він не мав сили підійти й глянути в очі нещасному мученикові.

— Ну ж, вацпане, спитай його! — різко звернувся до нього шляхтич.

Гонта зробив над собою видиме зусилля й, підійшовши до священика, промовив лагідно:

— Панотче, я доповідав панові, що у вас є привілей на вільне додержання благочестя від самого господаря, князя Любомирського; але пан не вірить мені без документа; треба б показати... а я не знаю, де він...

Священик заговорив у відповідь так тихо, що Гонта мусив нахилитися до самого його вуха.

— Про що він шепче там? — нетерпляче перебив шляхтич.

— Він каже, що документ той закопаний у нього в скриньці під грубою.

— Добути! — скомандував Голембицький, звертаючись до своїх челядників.

Двоє з них притьмом кинулися виконувати наказ свого пана.

— Цікаво подивитися, цікаво! — промовив шляхтич, підкручуючи з якоюсь загадковою усмішкою свої вуса й легко похитуючись у сідлі.

За чверть години з'явилися челядники з маленькою скринькою в руках.

— Тут? — крикнув шляхтич до священика.

Той мовчки нахилив голову.

— Ну, пане Гонто, вийми лишень і дай нам цей папірець.

Гонта відкрив скриньку й витяг звідти великий аркуш пергаменту з важкою іменною печаттю на шовковому шнурку.

У натовпі почувся якийсь непевний гомін — чи то полегшені зітхання, чи то радісні вигуки. Гдишицький і Мокрицький квапливо підійшли до Голембицького.

В очах шляхтича майнув затаєний вогник. Він узяв папір із рук Гонти, уважно обдивився його й печать і сказав голосно:

— Справжній!

Потім, піднявши високо папір, він голосно звернувся до селян:

— То на цьому папері ви грунтуєте своє право дотримувати тут благочестя й опиратися унії?

У відповідь на це почулися зраділі, сповнені надії голоси.

— Гаразд, гаразд! — сказав ще голосніше шляхтич.— Ну, то ось же, дивіться!

І одним порухом шляхтич розірвав документ пополовині.

— Що, не сподівалися? Бачили? — кричав шляхтич, регочучи й розриваючи документ на дрібні клаптики.— Нате ж, ховайте на спогад! — і кинув у натовп жменю дрібно розірваного пергаменту, а потім, звернувшись до Гонти, зовсім приголомшеного цією несподіванкою, додав хвальковито, з самовдоволеною усмішкою:

— Що, пане, не сподівався?

— Признаюся! — з зусиллям відповів Гонта.— Вчинок сміливий!

— Для хлопа, а не для пана! — Голембицький зміряв Гонту зневажливим поглядом і, обернувшись до натовпу, закричав знову: — Слухайте ж ви, лайдаки, бидло, пся крев! Бачили, що сталося з вашим привілеєм, те ж саме буде й з усіма вами, якщо опиратиметесь. А тому слухайте мене й коріться. Я ваш господар, патрон і колятор цієї церкви, а тому моя над нею й над вами воля! Оголошую привселюдно, що церкву передаю у владу пана митрополита уніатського, і вам усім наказую присягати зараз же на унію! Ну, одчиняйте церкву!

— Не одчинимо! — почувся у відповідь Голембицькому гучний голос диякона.— Не одчинимо й на унію не присягнемо ніколи!

— Цо?[1] — почервонів шляхтич.— Та я вас закатую всіх.

Але голос його перекрив вибух шаленого обурення натовпу.

— А, так ось ви як! — заревів шляхтич, вихоплюючи шаблю.— На палю їх! Бийте всіх, і жінок, і дітей!

Жовніри кинулися вперед. Почулися постріли, крики, прокляття, зойки... Зав'язалася одчайдушна боротьба...

У маленьку церкву вели двоє дверей: одні, посередині, призначалися для входу парафіян; другі, невеликі, бокові, одчинялися, власне, для батюшки й церковного причту.

На ці два пункти й спрямували всі свої сили нападники. Хоч кількість селян і перевищувала в кілька разів число жовнірів, та зате тільки в дуже небагатьох із них були шаблі й пістолі, більшість же не мала ніякої зброї, крім палиць, кіс та сокир. Жінки з праниками, діти з ожогами[2] кидалися на жовнірів; однак напад їхній не завдавав великої шкоди кінним жовнірам; вони виривали з натовпу дітей, підколювали їх списами, підкидали в повітрі, топтали кіньми, волочили жінок за коси по землі... Але все це тільки посилювало озлобленість юрби. Мов розлючені левиці, кидалися жінки просто під копита коней, впивалися зубами їм у шиї, стягали вершників і, поваливши їх на землю, добивали важкими праниками, камінням і всім, що потрапляло під руку, діти допомагали їм.

— Рубайте їх, панове! Не бійтеся! За мною! — командував диякон, розмахуючи важкою довбнею і завдаючи нею смертельних ударів ляхам.

— Не довго вже їм глумитися над нами! Скоро почепимо їх усіх на гілляки в лісі! Так, жінки, так, за мною! Ще, ще натисніть, і ми проженемо це падло!

На других дверях керував обороною вчорашній жебрак на дерев'янці; товариші його старанно допомагали йому в цьому.

Запалені їхнім прикладом, селяни героїчно відбивалися од нападу.

— Кусаються, собаки! — прошипів шляхтич.— Постривайте ж! Нехай скаче хтонебудь негайно в замок, щоб з'явилася сюди вся моя команда і вся челядь!

Потім він під'їхав до священика, який лежав на землі, й почав допитуватися, де той сховав церковний скарб. Коли ж священик сказав, що в нього немає ніякого церковного майна, Голембицький звелів пекти його вогнем.

Челядники підняли панотця, він зібрав останні сили й з простягнутими до натовпу руками крикнув на весь голос:

— Братіє, не піддавайтесь, Христос, розп'ятий за нас,— благословення ваше!

— Смерть ляхам! Рятуймо панотця! Не допустимо до кари! — пролунали кругом голосні крики.

Частина натовпу кинулась боронити священика; зав'язалася боротьба з челяддю.

За допомогою Гдишицького й самого Голембицького селян через хвилину відбили, багато хто з них упав з розчерепленою головою; ляхи почали брати гору.

Але селяни відчайдушно оборонялися.

Голембицький почав уже втрачати терпець.

— Пся крев! Огризаються! — шипів він, кусаючи від досади губи.

— Та ми їх заспокоїмо за півгодини! — сказав зі зловісною посмішкою Гдишицький.— На двоє слів, пане!

---

[1] Ц о ? — Що? *(Пол.)*.

[2] О ж о г — кочерга *(пол.)*.

Голембицький од'їхав убік і нахилився до Гдишицького. Той почав нашіптувати йому щось на вухо, і в міру того, як нашіптував Гдишицький, обличчя Голембицького розквітало посмішкою.

— Досконало! — вигукнув він.— Хитро й забавно! Присягаюся, з пана протопопа міг би вийти чудовий вояка! Ха-ха-ха! От розсатаніє бидло! Пан офіціал згоден?

— О, звичайно! Я зараз доповім його милості.

Гдишицький підійшов до Мокрицького й почав йому щось тихо говорити. Його слова викликали в Мокрицького задоволення так само, як і в Голембицького.

— Пречудово,— засміявся він.— Присягаюся перуном, це буде цікаве видовище!

— В такому разі поспішаймо, панове!

— Ми з паном протопопом підемо в атаку, а пан офіціал усе зробить сам.

— О, нехай пан хорунжий не турбується!

— До зброї ж, панове! — гукнув із сміхом Голембицький і, в супроводі юрби своїх челядників, кинувся на головний вхід церкви. А Гдишицький з десятком жовнірів, які ждали наказу, подався до бічних дверей.

Нападники, підбадьорені тим, що прибуло підкріплення, накинулись на селян з новою силою; але цей натиск тільки посилив завзяття селян, які обороняли свою убогу церкву.

Зав'язалась шалена боротьба.

Не зважаючи ні на шаблі, ні на списи, жінки кидалися на жовнірів і, пронизані списами, падали тут же під копита коней.

Хоч вони були цілком безоружні, відчай робив їх страшними; діти не відставали од матерів; старші кидалися на нападників, менші з лементом чіплялися за їхні руки.

Жебраки й диякон запалювали юрбу. Уже на обличчі диякона красувалося кілька кривавих рубців, але він не помічав нічого й люто кидався то в той, то в другий бік, махаючи важкою довбнею, і скрізь, де він з'являвся, закипала ще запекліша боротьба.

Але й жовніри не відступали. Через те, що сталевий шолом, кольчуга й гарячий кінь робили Голембицького майже недосяжним для ударів селян, він з шаленою люттю нападав на безоружних, топчучи жінок і дітей, врізуючись шаблею в натовп.

Гдишицький не відставав від нього. Боротьба тривала з рівними шансами для обох сторін. Крики, зойки, прокльони, іржання коней, брязкіт шабель — все це змішувалось в якомусь оглушливому гвалті.

У цьому пекельному вирі, що клекотів навколо церкви, ніхто з селян не помітив, що молодий ксьондз, привезений офіціалом, в супроводі десятка челядників Голембицького зник з майдану.

Боротьба тривала... Коли нараз у юрбі селян пронісся сповнений жаху крик:

— Вдерлись до церкви! Служать![1]

Цей крик викликав збентеження серед селян.

— Звідки? Як?! — пролунали розпачливі вигуки.

— Підкопались і влізли! — кричали крайні.

— Що робити? Рятуйте!

[1] Як тільки уніатському священикові вдалося хоч раз одслужити мшу в православній церкві, то церква ця вважалася вже уніатською. А тому уніатські священики застосовували вельми часто цей спосіб — силоміць чи обманом вдиралися до православної церкви й служили там мшу *(прим. автора)*.

— Собаки! — заревів диякон, кидаючись із своєю довбнею до підкопу.

Частина людей, які охороняли головний вхід у церкву, кинулась за ним. Коло місця підкопу вже хвилювався натовп.

Підкопатися під церкву було, мабуть, зовсім не важко: підлога її трималась на дерев'яних стояках, які зовні, попід стінами, аж до землі, були оббиті дошками й привалені камінням; поодкидати каміння й пробити поточені, гнилі дошки було справою кількох хвилин; навколо великого пролому в стіні валялися тріски й каміння.

— Забивай пролом! — закричав гучним голосом диякон; червоне обличчя його було страшне в цю хвилину, ніздрі широко роздувалися, голубі очі здавалися білими од гніву, який душив його. Руде волосся стояло круг голови вогненним ореолом.— Забивай пролом! — кричав він, розмахуючи своєю страшною довбнею.— А ви не допускайте ляхів до дверей; якщо вони відняли в нас церкву, то не дістанеться ж вона їм! Несіть сюди вогню, хмизу, соломи! Нехай горить, як остатня наша свічка господу богу!

— Вогню! Вогню! Не віддамо їм церкви! — підхопили всі.

Багато хто кинувся в сусідні хати. Жовніри помчали їм навперейми.

Натовп змішався, одні побігли допомагати товаришам, другі до обложених дверей, треті до підкопу.

Звідусіль почулися крики:

— Ляхи перемагають! На допомогу! Рятуйте!

І серед цих тривожних вигуків вирізнялися радісні викрики ляхів.

Коли несподівано через увесь майдан прокотився страшний крик:

— Гайдамаки!

На мить усі зупинилися — і нападники, і обложені, пильно оглядаючись навколо.

Широкою вулицею села, що виходила просто на майдан, мчало щодуху чоловік п'ятдесят озброєних вершників; коні летіли з такою швидкістю, що копита їхні ледь торкалися землі, довгі гриви маяли на вітрі. Поприпадавши до кінських ший, вершники, здавалось, зрослися з ними; грізні покрики їхні стрясали повітря. Мов чорна хмара, мчали вони, наганяючи на всіх жах.

Коли Голембицький побачив гайдамаків, обличчя його вкрилося смертельною блідістю, очі зупинилися, нижня губа одвисла.

— Бери, пане, під свою руку загін, а я поїду по підмогу,— насилу промимрив він до Гонти й, давши коневі остроги, полетів стрілою в протилежний бік.

Гдишицький і Мокрицький вмить скочили на коня, що стояв поблизу, й помчали за ним. Усі жовніри, які були на майдані, кинулися хто куди.

— Гайдамаки! — радісно закричав диякон, потрясаючи довбнею й кидаючись уперед.— За мною ж, панове, тепер уже ці мосцьпани не втечуть од нас! Ловіть перш за все отих ксьондзів на кобилі.

Захоплений крик прокотився по натовпу, всі кинулись за дияконом; та ляхів уже було мало на майдані. Лишилися на місці тільки поранені, та Гонта стояв посеред майдану з радісним, тріумфуючим обличчям.

За мить увесь майдан заповнили гайдамаки; селяни оточили їх гамірливим натовпом.

— А де ж ляхи? Кинулися врозтіч? — спитав передовий гайдамака, отаман Неживий, осаджуючи вкритого милом вороного коня.

— Далеко не втекли, пане отамане,— відповів диякон, виростаючи перед отаманом.

— Летіть же, хлопці, доганяйте тхорів та винишпорте все навколо. І тут чи не знайдеться хто! — скомандував Неживий.

— Є, лишився в церкві ксьондз та десятків зо два ляшків,— відповів диякон.

— Попались миші! Тягніть їх сюди та паль, вогню, лозй наготуйте!

— А тут ще один, мабуть, із значних,— почулося за спиною отамана, і двоє гайдамаків підвели до нього Гонту.

— Попався, ляшку? — зустрів його отаман зловтішною посмішкою.— Ну, тепер же ти мені даси відповідь за всіх.

— Не лях я, а православний козак, сотник уманської надвірної команди Іван Гонта, а тому мені нема за кого відповідати,— промовив твердо й упевнено Гонта.

— Га, Гонта? Чули, чули — преславне ім'я! — вигукнув із саркастичним реготом Неживий.— Православний козак і служить сотником надвірної команди в пана католика, щоб допомагати йому ловити й мучити своїх же братів, останніх захисників цих нещасних людей?! Такі пси гірші за проклятих ляхів та уніатів, і немає їм гідної кари на землі!

Обличчя отамана густо почервоніло, очі налилися кров'ю.

— Гей, лози, вогню й паль сюди! — гукнув він, підводячись у сідлі.— Ух, і справимо ж бенкет! Відплатимо їм за всіх і за все!..

Слова отамана вразили Гонту, мов грім. Коли він почув, що наближаються гайдамаки, йому й на думку не спало тікати, навпаки, звістка про їхню появу сповнила його серце радістю, бо він знав, що гайдамаки ніколи не чіпають своїх і завжди подають допомогу братам. Не раз йому доводилось зустрічатися з ними, і багато було в нього серед них приятелів і знайомих, і нараз — такий несподіваний кінець! Усе це так вразило Гонту, що він навіть нічого не відповів отаманові. Та й що він міг відповісти? Виправдуватись? Ніхто б не повірив йому! Просити пощади — ніхто б не змилосердився! Тікати,— але тепер уже й польова миша не втекла б з майдану, та й власна гордість не дозволила б йому це вчинити. Зоставалося скоритися своїй долі й прийняти смерть, яка заскочила його так зненацька і так безглуздо.

— Ну що ж, катуй і свого,— промовив він нарешті, гордо кидаючи на Неживого сповнений зневаги погляд.— Досі ми знали, що гайдамаки служать обороні православних од ненависних ляхів; а тепер знатимем, що гайдамаки, як розбійники, катують кожного, хто попадеться, хоч і свого!

— Свого! — злобно перебив його Неживий.— Ха-ха-ха! Оце так свій! Од таких своїх ще гірше тріщить наша шкіра!

— Ти можеш катувать мене, бо я тепер у твоїй владі, а ганьбити не смій,— відповів Гонта похмуро, і в очах його блиснув недобрий вогник.— Ще од моєї руки не тріщала нічия шкіра: я фундатор святої церкви й оборонець благочестя!

— Га, оборонець! А до панів у надвірну міліцію ти чого пішов? Щоб обороняти благочестя наше?

— Я служу в князя у міській міліції як оборонець Умані, не більше!

— Ха-ха-ха! Співай пісні кому хочеш, а мене не одуриш! Зв'язати його й поставити коло нього сторожу.

Гайдамаки скрутили Гонті за спиною руки й одтягли його набік.

Петро, стоячи за кілька кроків від Неживого, чув цю розмову; щось вабило його серце до Гонти, а тому страшна і, як йому здавалося, несправедлива ухвала отамана вразила й дуже засмутила його. Не знаючи, як і чим допомогти козакові, Петро безпорадно озирався навколо, коли нараз перед ним виросла велетенська постать диякона.

— Здоров, пане-брате! — промовив він, плеснувши Петра закривавленою рукою.— Це ти привів наших?

— Я!

— Оце добре! Коли б не вони, то ми б теліпалися вже тут на мотузках! І як у такому пеклі ти вчасно згадав про це? Ех, брате, і чого тобі потіти за плугом? До нас би йшов! Був би з тебе добрий козак!

Петро зашарівся.

— Ій-богу, плюнь на все! Де наше не пропадало! — провадив далі диякон.— Що, згода?

— Про це потім,— ухильно відповів Петро.— А ти вже чув: пан отаман звелів зв'язати Гонту й наміряється закатувати його?!

— Так йому, собаці, й треба!

— Що ти! — перебив його Петро.— Та він же наш!

— Ге, наш! Знаємо ми таких наших! — Диякон махнув рукою й пішов далі.

Тим часом гайдамаки й селяни швидко виконували наказ Неживого: церкву оточили подвійним рядом сторожі, із закиданої ями витягли священика, який уже ледве подавав ознаки життя, й однесли в одну з сусідніх хат. Нещасних селян, засічених катами, попідводили, й тих, котрі ще були живі, однесли набік, де їх заходилися приводити до пам'яті; мертвих же,— а їх була більшість,— поклали на церковному цвинтарі. Очистивши майдан, гайдамаки взялися до роботи. Забили в землю цілий ряд гострих паль, розпалили кілька вогнищ, поставили шибеницю.

І ще не встигли вони скінчити свої приготування, як почали повертатися ті, що кинулися наздоганяти жовнірів. Незабаром на майдані зібралася сила людей.

— Ну що, хлопці, всіх переловили? — спитав їх Неживий.

— Ні, батьку! — відповіли ватажки кількох загонів, які відряджені були в різні напрямки.— Багатьох піймали, а багато й повтікало.

— Ну, а ксьондзи і пан?

— Саме їх і не впіймали, десь поховалися. Винишпорили скрізь!

— Ех ви! — Неживий махнув рукою.— Не гайдамачити вам, а пір'я драти в запічку. З-під самого носа тікали, гаспиди, а ви й не догнали! Самих би вас повішати отут перед добрими людьми!

Мовчки стояли вони похнюпившись і слухали грізні слова отамана, коли раптом у задніх рядах гайдамаків, що оточували майдан, почувся рух і вітальні вигуки.

Петро оглянувся й побачив, що на майдан виїхав якийсь значний запорожець, оточений козаками.

Зіркі Петрові очі одразу впізнали в ньому Максима Залізняка. Серце його радісно забилося.

— Залізняк! Ось хто дасть усьому лад і пораду!

Усі одразу впізнали Залізняка. Шапки злетіли вгору, і натовп загомонів вітанням.

Майданом поволі їхав верхи на коні Залізняк, уклоняючись на всі боки селянам і гайдамакам, які махали йому шапками. Доїхавши до середини майдану, він зліз з коня, підійшов до Неживого й тричі поцілувався з ним, а потім обернувся до гайдамаків і гучним голосом промовив до них:

— Здорові були, дітки! А що поробляєте?

— Сіємо, батьку! — відповіло йому зразу багато голосів.

— Сієте! Час уже й жати: жито виколосилось!

— Та ось і жнемо потрошку.

— Це не жнива, а прополювання! Треба всім у ряд ставати та разом з божою поміччю.

— Ми готові. Починай, батьку, зажинки! — загомоніли на відповідь радісні голоси.

— І почнемо! — голосно промовив Залізняк, обводячи натовп орлиним поглядом.— Треба тільки благословитися та серпи нагострити...

— Гострі! Всяке стебло перехоплять! Ось тут наскочили на будяки — вирвали.

— З корінням?

— Ге, ось в тім-то й біда, що хлопці гав наловили,— понуро сказав Неживий.— Одного ксьондза з челяддю тут, у церкві, застукали, ну, оно й оточили сторожею,— він показав на церкву.— А всі ляхи, що на майдані були, тільки-но почули тупіт наших коней, кинулися навтікача... А попереду усіх тікав пан хорунжий. Ну, мої хлопці полетіли навперейми, ловили, ловили, та головних і не впіймали.

— А хто тут був?

— Офіціал митрополита уніатського Мокрицький, протопоп Гдишицький і пан комісар тутешній, хорунжий Голембицький.

— Ге, діти, шкода, та ще й дуже! — скрикнув Залізняк і кинув від досади шапку на землю.

— Та цей же Мокрицький і Гдишицький найлютіші вороги наші й гнобителі, а Голембицький — хоч і молода шельма, та вредна! От їх би сюди на палі! Ех, ви! Щоб таких гадин з рук випустити!

Гайдамаки ніяково мовчали.

— Та вони зараз же наберуть у сусідніх панів замкових команд і налетять сюди на розправу,— говорив Залізняк.— Голембицький той боягуз, а Гдишицький та Мокрицький лютіші за найлютішого звіра, їм би тільки підмогу, то вони помстяться!..

— Ой батечку, що ж нам робити? Порятуй! — заговорили селяни, прошговхуючись крізь ряди гайдамаків і виступаючи наперед.

— А що ж ви думали тоді, як вступали в боротьбу з ляхами та ксьондзами? Адже те, що повтікали ксьондзи, нічого не міняє. Однаково всіх би ляхів ви не передушили, хтось би утік та й переказав кому слід; а коли б навіть і ніхто не втік, то офіціал митрополита уніатського не голка, одразу б кинулися шукати його. Ну й віддячили б вам...

— Що ж нам робити, батьку, як відстояти церкву? Як урятувати себе?

— Ось поїдете ви — і налетять пани.

— Ой налетять, як ворониння на падло!

У натовпі почулися зітхання, стогін і зойки.

— Ой пропали ж ми, пропали навіки! — заголосили жінки.

— Слухайте ж! Якщо хочете моєї поради, то не плачте й не голосіть, а слухайте мого слова! — підвищив голос Залізняк, і всі навколо замовкли.

— Хоч би ми тут зостались й зимувати з вами, то церкви вже вам не відстояти! Самі знаєте, коли в ній ксьондз одслужив мшу,— церква вже прилучена до унії.

— Що ж, батьку, невже нам віддати її ляхам? — почулися з натовпу несміливі голоси.

— Спалити! — бовкнув диякон, гнівно стріпуючи своєю розкудланою головою.— Якщо не нам, то й не їм!

Залізняк озирнувся в його бік.

— Правдиве слово: спалити церкву та й спекти в ній проклятих ляхів, які зазіхнули на наш убогий храм... Не тужіть, діти, настане час,— а він уже близько,— і засяють на нашій землі сотні й тисячі благочесних церков.

— Правда, батьку! Добре! Слушно! Спалити церкву! Не віддавати ляхам! — закричали кругом гайдамаки.

— А вам, діти мої,— провадив далі Залізняк, звертаючись до селян,— скажу я коротко: якщо хочете дожити до того щасливого часу, коли Україна виб'ється з-під лядської кормиги, то йдіть до нас у байраки й ліси. Що вас тут чекає? Налетять ляхи: половину з вас перекатують, поглумляться з жінок, а другу полонять і воли під'яремні. Тому, кажу вам, ідіть до нас! Вже увірвався терпець по всій Україні. Усі вирішили або вмерти, або звільнитися од ляхів і запанувати в своїй хаті. Запорожці піднялися, звідусіль збираються брати, і сором, і ганьба тому, хто не стане на оборону вітчизни в цей час!

— Орел! Слово сказав, як у око вліпив! — перебили Залізнякову мову вигуки гайдамаків.

— Тому, кажу вам,— провадив Залізняк,— ідіть у замок; в замку є запас зброї. Беріть звідти що треба, озброюйтесь, беріть усе своє добро і — гайда до нас у ліси, а там, як прийде час,— у загони, і вперед, на визволення вітчизни!

— А наші жінки й діти? Хто ж боронитиме їх? — заговорили селяни, що стояли попереду.

— З собою беріть! Тут їм смерть або ганьба, і ніхто не зміг би їх оборонити. Сховаємо їх у лісах чи переправимо на лівий берег, а як мине буря, тоді вони спокійно повернуться у свій визволений край.

— Згода! Так, батьку! З тобою! Наказуй, що робити! — відповіли в один голос селяни.

Залізняк узявся порядкувати. Він одібрав найкмітливіших із гайдамаків і наказав їм розташуватися на відстані п'яти верст навколо села на сторожі, частину послав разом із селянами в замок, решту залишив на майдані, для остаточних розпоряджень.

— Ну, пане отамане, а що робитимемо з цим падлом? — звернувся до Залізняка Неживий, коли останні накази було віддано і гайдамаки з селянами подалися в різні боки.

— А що ж, не варто на них часу гаяти, повісити усіх, та й годі!

— Мабуть, що й так! — погодився Неживий.—Тільки є тут у мене один, з ним так кінчати шкода... І заслужив він більшої кари, та й розпитати його про дещо можна!

— А хто такий?

— Уманський сотник Гонта.

— Гонта? Уманський православний козак?

— Авжеж, православний слуга католика! Таких клятих перевертнів треба ще гірше катувати, аніж самих ляхів.

— Ні, ти цього не кажи! — заперечив Залізняк.— Інші — правда, перевертні — запроданці лядські, а Гонта — ні. Я багато вже чув про нього й давно стежу за ним. На нього можна покластися, душею він наш!

— А тілом лядський?

— Головне, друже, душа.

— А якщо душею управляє тіло?

— Тоді, брате, якщо у нього в черепку є хоч краплина мозку,— а всі кажуть, що розумний він, як сам Соломон,— то, кажу тобі, само тіло підкаже, що пора вже душу до нас повернути.

— А якщо ні?

— Втратимо небагато! Що він може про нас розказати? Що бачив нас тут? Ну, так про це й без нього довідаються ляхи. А якщо нам пощастить перетягти його на свій бік, то виграємо багато. Умань у всьому цьому краї найважливіше місто... За Гонтою стоять дві тисячі наших рідних козаків, які всюди підуть за ним. Ти знаєш, що означає в ділі перший успіх?!

— Твоя воля, пане отамане! — промовив Неживий, нахиляючи голову.— Роби, як знаєш.

— Гаразд! — Залізняк потиснув йому руку.— Ти ж тепер кінчай з цими недовірками, а я піду до Гонти.— Залізняк повернувся й пішов туди, де сидів на землі Гонта із зв'язаними руками й ногами.

Петро давно вже чекав цієї хвилини й зразу ж підійшов до пана полковника. Залізняк надзвичайно здивувався цій зустрічі.

— Петро? А як ти тут опинився? Покинув домівку назавжди?

— Ні, пане отамане,— відповів Петро.— Ще не назавжди: за твоєю порадою кинувся по допомогу.

— Як, невже, проклятий, насмілився?

— В тім-то й горе, пане отамане!

Залізняк з глибоким обуренням вислухав Петрову розповідь, пообіцяв ще раз навідатися в село, передав уклін Прісі й, попрощавшись з парубком, пішов до Гонти.

Гонта сидів похнюпившись і не чув, як підійшов до нього Залізняк.

— Здоров, пане Гонто! — сказав голосно Залізняк.

Гонта здригнувся й підвів голову.

— Здоров! — відповів він коротко, здивовано глянувши на незнайомого козака.

— Багато чув я про тебе, пане Гонто, і давно хотів познайомитися, але не було нагоди, та ось привів бог.

— Ну, невдалу ж ти вибрав хвилину,— відповів з кривою посмішкою Гонта.— Не можу подарувати тобі багато часу... а втім, сідай, поговоримо: з добрим чоловіком і перед смертю поговорити любо, а зустрінемось на тому світі колись і закінчимо бесіду.

— Бог з тобою, пане сотнику, я прийшов наказати, щоб розв'язали тебе. Отаман не знав тебе, але я поручився, і він повертає тобі свободу.

Гонта глянув з подивом на Залізняка.

— Гей, хлопці, розв'яжіть пана сотника й принесіть йому назад його зброю!

Гайдамаки, які стерегли Гонту, вмить виконали наказ Залізняка.

Гонта розправив плечі й підвівся на ноги. Подив змінився на його обличчі виразом найщирішої радості й подяки.

— Ху, ти,— промовив він, віддихуючись.— А я вже й надію втратив! А знаєш, брате, приємно вдруге на світ народжуватись! Ха-ха! Одначе я тобі й не подякував, спасибі, друже! — він з почуттям потиснув Залізнякові руку.— Спасибі! Тільки от, даруй, пане-брате, не знаю ні імені твого, ні прізвища.

— Максим Залізняк.

— Залізняк? — Гонта здивовано відступив на крок.— Залізняк? То це ти Максим Залізняк?

— Я самий, а ти, мабуть, гадав, що він на лисого дідька схожий?

— Ну, спасибі ж тобі, пане-брате! — з щирим почуттям промовив Гонта, ще раз потискуючи Залізнякові руку.— Нехай господь і мені подарує нагоду колись віддячити тобі!

— За цим діло не стане! — весело відповів Залізняк.— Настають такі часи, коли, може, не одну сотню дукатів пообіцяють за мою голову ляхи й не одну шибеницю приготують для мого тіла. То в разі чого... гм... якщо тобі трапиться стерегти мене, може... випустиш... Га?

Гонта опустив голову, й густий рум'янець виступив на його смаглявих щоках.

— Ну, та що там ще загадувати,— провадив весело Залізняк, поклавши руку на плече Гонти.— Ходім лишень та краще вип'ємо чарку за твоє народження. Я ж тепер і сам не знаю, чи повитухою, чи хрещеним батьком тобі доводжусь. Гей, хлопці, несіть нам найкращого меду з панського льоху!

Він обняв Гонту за стан і повів майданом.

Через півгодини вони сиділи вже в просторій хаті за накритим чистою скатертиною столом. На столі перед ними було розставлено хліб, сир, сметану, яйця, два олов'яні пугари й дорогий срібний дзбан, повний темного запашного меду.

Коли вони попоїли, Залізняк налив у пугари меду, подав один з них Гонті й, цокнувшись, звернувся до нього з запитанням:

— Ну, пане сотнику, куди ж ти тепер подасися?

— Куди ж? До своєї сотні, в Умань!

— Гм...— Залізняк повів бровою.— Ну, то я проведу тебе, мені теж по дорозі, а то коли б ти часом не попався знову гайдамакам. Налетіли вони хмарами, а вашого брата, надвірних козаків, ненавидять ще дужче, ніж ляхів.

Залізняк замовк на мить і пильно глянув на Гонту, Гонта понуро мовчав.

— Воно, правда, не можна вину класти на них за це,— провадив далі Залізняк.— В той час, коли вони віддають життя за вітчизну,— ви одгулюєтесь під панською ласкою, служите ненависним гнобителям-ляхам!

Останні слова Залізнякові прозвучали особливо в'їдливо й презирливо. Гонта мовчав похнюпившись; на хвилину в хаті запанувало напружене мовчання.

— Тяжкі слова твої, пане полковнику,— заговорив нарешті Гонта, підводячи голову.— Багато в них правди, але багато й гіркоти зайвої, несправедливої... Не тільки гайдамакам дорога вітчизна, не тільки в них болить за неї серце. Та не всі люди однієї кондиції. Добре йти в гайдамаки тому, в кого немає нічого, крім буйної голови, а в кого сім'я?..

— Чим же заважає сім'я? Хіба не було на Україні сімейних козаків?

— Козаків, а не гайдамаків, котрі гасають зграями, як вовки, лише для того, щоб помститися тому чи тому панові! Пане полковнику, вони звитяжці, і кожен з нас вважає їх за найславніших дітей вітчизни, тільки ж усякий чоловік розуміє, що з їхньої помсти не вийде нічого, крім нових жертв.

Залізняк нахмурився.

— Тому й не виходило досі нічого,— промовив він гнівно,— що не знаходилося того, хто об'єднав би їх усіх, а якщо знайдеться, тоді ця страшна сила обрушиться своєю жахливою помстою не на окремих панів, а на всю Польщу, на весь її державний лад.

— Ех, пане полковнику,— відповів, зітхнувши, Гонта,— повір мені, не тільки тобі спадало це на думку, та батогом обуха не переб'єш: хоч би й усі гайдамаки об'єдналися, то нічого б не вийшло, бо не той, пане-брате, тепер час.

— Чим же теперішній час гірший за попередній? Він кращий,— присягаюся, кращий у сто крат! — вигукнув Залізняк і заговорив із запалом, присуваючись до Гонти: — Послухай мене, остання година Польщі вже вдарила на небесах, і справедлива відплата за дику сваволю її панства вже ось-ось має звершитися. Над нею сидять три сусіди, й кожен тільки й думає про те, який би урвати собі шматок. Ждуть тільки нагоди, щоб кинутися.

— Але шляхта теж передбачає це і вже береться за розум: скрізь укладаються конфедерації...

— А, їхні конфедерації!.. Вони викличуть у країні ще більше сум'яття, а сум'яття тільки прискорить нашу справу. Терпіння народу вичерпалося — в нього немає нічого: ні волі, ні хліба, ні сім'ї — нічого, крім душі, а голий дощу не боїться. Вір мені, не сьогодні-завтра зчиниться страшний заколот...

— І кому ми потрапимо під руку, той і забере нас, як бунтівників?! — мовив з легкою іронією в голосі Гонта й пильно глянув на Залізняка.

— Ні, пане-брате,— впевнено заперечив Залізняк і, нахилившись до Гонти, заговорив півголосом: — Я скрізь вештаюсь уже не один рік. Все бачу, все чую, все винюхую, й ніщо не приховається од мене. Тисячі очей і тисячі вух дивляться й слухають за мене там, де нікому й на думку не спаде зустріти гайдамаків. І ось що я скажу тобі: не сьогодні-завтра Польщу розірвуть і розділять сусіди-друзі, а разом з тим одірвуть і нас і прилучать до котрогось із сусідніх панств. Подумай сам: коли дістанемо ми більше свободи й прав,— чи тоді, коли одірвуть нас з тими правами, з якими ми й зараз живемо в Польщі, тобто з правами під'яремної худоби, чи коли прилучимося ми самі з своєї волі, до кого захочемо, із зброєю в руках?

Гонта мовчав. У хаті густішали сутінки.

Залізняк говорив далі з наростаючим запалом:

— Не думай, що ми будемо тоді зграєю бунтівників. Ні! Тут виросте страшна, грізна сила. І тоді приєднаємося ми самі, до кого захочемо, і кожен прийме нас з радістю під свій протекторат. Скажи, кому корисніше прийняти нас під свій протекторат? Росії!!! Половина нашого краю вже там, ми одної віри, діди наші пішли з одної землі, край наш принесе і берег Чорного моря, найважливішого моря для Росії, і бувалі, обстріляні, безстрашні війська. Все це розуміють і там,— Залізняк показав рукою на північ,— а тому й дадуть нам найбільше прав і привілеїв. А до кого нам найкраще прилучитися? До Росії, і більше ні до кого! Там полонина нашої розшарпаної вітчизни, там наші брати, там серце наше, наше славне Запорожжя...

У хаті стало поночі.

Слова Залізняка лилися й лилися, викликаючи перед Гонтою образи давніх гетьманів: здавалося, вони випливали з сивої півтемряви й, грізно блиснувши очима, знову тонули в ній. Якийсь червонуватий відблиск, ще кволий, але дедалі яскравіший, починав пробиватися в хату, та співрозмовники, далеко ширяючи палкою уявою, не помічали нічого...

Гонта мовчав; у темряві важко було роздивитись його обличчя, але, судячи з переривчастого дихання, видно було, що його глибоко схвилювали слова Залізняка.

— Ех, друже, все це було б так,— промовив він нарешті з придушеним зітханням,— коли б можна було довести діло до кінця! А повстання наше, як і раніше бувало, на самому початку придушать ляхи.

— Ніколи! — грізно в гукнув Залізняк, гримнувши кулаком по столу.— То були повстання, що їх підіймали незначні ватажки гайдамацькі, відомі лише сотні другій козаків, тому й повставали мізерні купки люду і ляхам неважко було їх придушити, а тепер підніметься інше повстання — всієї землі нашої, всього знедоленого панами народу... Повстане, кажу тобі, вся Україна!

Голос Залізняка зазвучав глухо й грізно, а очі його, в червоному відблиску, що наповнив хату, спалахнули лиховісним вогнем.

— І лише ті козаки, котрі продалися панам...

— Зажди, спинися! — перебив його Гонта, здіймаючи руку.— Не квапся кинути в товаришів тяжким докором: згадай тільки, як глумилися запорожці з реєстрових козаків, а яку вони подали допомогу Богданові, і чи був би без них визволений наш нещасний край?

Придушений стогін вирвався з грудей Залізняка.

— Але старшина їхня, старшина?! — прошепотів він, задихаючись од хвилювання й не маючи сили закінчити фразу.

— Старшина їхня тут,— гордо промовив Гонта, вдаривши себе рукою в груди, й додав твердо: — А як прийде слушний час, тоді всі узнають, хто такий Гонта!

— Друже, брате мій! — вигукнув Залізняк і, схопившись з місця, стиснув Гонту в своїх могутніх обіймах.

Якусь хвилину в кімнаті тривало мовчання, що переривалося тільки козацькими поцілунками.

— Де бачитись можна? — промовив нарешті уривчасто Залізняк.

— У моєму селі, в Розсішках,— відповів Гонта,— люди вірні... тільки переміни трохи одяг... довгу бороду... абощо...

— Гаразд, побачимось!.. Вір же й надійся.

Залізняк потиснув руку Гонти.

Гонта одвернувся до вікна, щоб приховати хвилювання, яке його охопило, й тільки тепер побачив червону заграву, що заливала всю хату.

— Що це? Пожежа? — промовив він, швидко обертаючись до Залізняка.

— Мабуть, церкву запалили! — відповів той.

Обидва приятелі мовчки вийшли з хати й спинилися коло дверей.

Картина, яку вони побачили, тяжко вразила їх своїм глибоким, безмовним драматизмом.

Тиха ніч уже вкрила село.

Посеред майдану рівно й тихо, неначе полум'я величезної свічки, палала церква, освітлюючи все навколо червоним сяйвом. Увесь майдан був забитий людьми: хто, припавши обличчям до землі, неначе завмер у молитві, хто голосно ридав, здіймаючи руки до неба, а хто стояв мовчки, понуро, не одриваючи погляду від своєї старої церкви, коло якої вони виросли, постарілись, коло якої збиралися вмирати, а тепер мусили спалити своїми руками.

Понуро стояли збоку гайдамаки, далі видно було вози із селянським збіжжям, з жінками й дітьми, що сиділи зверху.

— От до чого дожили ми на нашій землі,— з глибоким хвилюванням промовив Залізняк, простягаючи руки до палаючої церкви.— Свої убогі святині ми змушені палити власними руками, щоб вони не дісталися на глум ляхам! О, нехай же вони

горять, нехай горить уся Україна від краю до краю з Запорожжям, з козаками, з старцями й нерозумними дітьми! Нехай згорить уся, нехай розвіється попелом, щоб її й імені не лишилося на світі.

IX

У той час Умань була центром величезних володінь київського воєводи Сілезія Потоцького; ключ цих володінь захоплював південно-західну частину Київської губернії і майже всю Подільську. Умань була тоді невеликим містечком, резиденцією комісара-губернатора, але являла собою, як на тодішні засоби оборони, добре укріплений пункт, що служив оплотом для всієї навколишньої шляхти, і вона поспішала будувати собі в Умані будинки й переїжджала туди з своїх маєтків, під захист міцних стін, башт і губернаторських корогов.

Умань сиділа міцним гніздом на невеликому узвишші, що лежало серед безмежної рівнини. Західний бік цього узвишшя обривався стрімкими скелями, а східний спускався м'якими схилами до болотистого ставу, що огинав узвишшя з півдня. Той став прилягав до Грекового лісу й відокремлював його від міста. Серед лісу з-під каміння й скель пробивалися джерела прозорої, холодної води й наповнювали грайливими струмками водоймище ставу. Ці джерела давали воду й містечку, яке не мало на огородженому частоколом терені ані цистерн, ані колодязів.

Фортеця була обкопана широким і глибоким ровом, а насип увінчувався високим подвійним частоколом. Той частокіл складався з окутих залізом загострених дубових колод і оперізував місто неправильним видовженим овалом, що розтягся по самій вершині узвишшя. З боку степу в цьому частоколі збудовані були дві укріплені рогатками брами, з міцними, кованими залізом воротьми і з зубчастими вгорі бійницями, звідки дивилися в поле гармати. За першою брамою одразу починався невеликий майдан; в кутку його ховалася за великим будинком ратуші, за крамницями й магазинами для іноземних купців зубожіла, похила православна церква, а в центрі майдану гордовито й бундючно височів кафедральний собор, що приляг до щойно побудованого колегіуму, відданого під опіку базиліанських ченців. Просто напроти брами, в протилежному од церкви кутку, була єврейська школа[1]. Від цього майдану змійилися тісні й криві вулиці до самої фортеці, перепліталися й сходилися знову коло другого ще меншого майдану, де стояв костьол. Поміж цими двома майданами, на самій вершині узвишшя, грізно височів губернаторський замок, огороджений також подвійним частоколом з чотирма наріжними баштами; вони були одноповерхові, але своїми зубчастими вінцями здіймалися над шпилями костьолів і дивились далеко в степ. Губернаторський замок, з високою гонтовою покрівлею, являв собою одноповерхову довгу будівлю із загнутими у вигляді літери «П» кінцями, його оточували праворуч і ліворуч флігелі й прибудови, серед яких вирізнялася похмурим виглядом і гратчастими вікнами кордегардія. Невеликий дворик був вимощений плитами вапняку. За губернаторським палацом тягся у вигляді лінок густий, добре виплеканий сад з невеликою штучною сажавкою на дні балки; та сажавка живилася дощовою й привозною водою із ставу, віддаленого од міста на дві версти. Саме місто, що складалося переважно з єврейського населення, не мало садків і красувалося тільки гостроверхими черепичними й гонтовими покрів-

[1] Школа — синагога.

лями; але передмістя його, Турків, що тулилося коло підніжжя гори, поблизу ставу, за частоколом, тонуло в зелені садків, що позливалися в мальовничі зарості.

Цього літнього дня в губернаторському замку була особлива метушня: з-під усіх навісів, стаєнь, повіток та інших господарчих будівель виглядали кузови й дишла колимаг, каруц і бричок, які, певно, не вмістились у повітках. Із стаєнь чути було голосне іржання. Коло довгих ясел і возів, нарихтованих сіном і вівсом, стояли рядами на прив'язі чудові коні.

Гуртки стайничих і челяді, мабуть, приїжджої, ліниво грілися на сонці, перекидаючись грубими жартами, теревенячи, проте інколи в їхній розмові можна було вловити натяк на те, що пани їхні чимось стривожені й що в замку щось має відбутися.

Шум, гамір, іржання коней, гавкання собак, добірна лайка і брязкіт ножів, що долітав з пекарні, здавалося, висіли в повітрі.

У просторому залі губернаторського палацу, прикрашеному гербами й портретами графів Потоцьких, було людно й гамірливо. Серед молодого лицарства, яке виблискувало пишнотою вбрання й зброї, були й почесні вельможі: губернатор лисянський Кшемуський, коронний обозний Йосиф Стемпковський, начальник барських конфедератів полковник Пулавський і настоятель базиліанського монастиря плебан Баєвський. Сам господар, Младанович, сидів на графському кріслі, що стояло на невеликому підвищенні, під балдахіном, на взірець трону.

Хоч обличчя гостей після доброго сніданку й випитого вина сяяли веселощами, а очі блискали одвагою, хоч у легкій розмові, пересипаній жартами й сміхом, звучало безтурботне молодецтво, проте одразу було видно, що шляхта зібралася не заради бенкету, а в серйозній справі. Це зібрання нагадувало сеймик, який з'їхався у зв'язку з наближенням грізних подій.

— Я одержав, ясновельможне й пишне лицарство,— звернувся до зібрання лисянський губернатор Кшемуський,— од свого патрона й мецената, князя Яблоновського, повідомлення, що посол московський поставив нашому крулеві вимогу, щоб права схизматів були прирівняні до прав католиків і мало не до прав нашого славного, першого в усьому світі шляхетства.

Почувши останні слова, гості, представники старшого покоління, гордовито стріпнули чупринами й розправили пишні вуса, що спускалися аж на груди, а молодь, узявшись під боки, почала підкручувати вгору свої вусики.

— І кажуть,— провадив далі, підкреслюючи слова, Кшемуський,— що король уже підписав декрет, продиктований московським послом.

— Побий мене перун, а більше терпіти такого запроданця, як наш круль Понятовський, не можна,— спалахнув полковник Пулавський.— Не питаючи згоди сейму, видає королівські декрети, які забороняють насильства над схизматами й дозволяють їм одбирати назад усі церкви й церковне майно та ще й відновлювати свою ієрархію за допомогою переяславського єпископа Гервасія.

— O sancta mater![1] — обурився плебан Баєвський.— Невже ж горда Річ Посполита підкориться цьому обурливому декрету? Невже ж благородне лицарство зрадить заповіти вітчизни? Адже місія Польщі — схилити весь світ під стопу найсвятішого папи... і раптом наша славна Річ, внаслідок зради, змушена буде відхилитися від призначеного їй шляху?

[1] О свята мати! *(Лат.)*

— Ніколи! Довіку! Смерть зрадникам! Загибель схизматам! — закричала, брязкаючи зброєю, молодь.

— Авжеж, цього безумства допустити не можна,— різким, сухим голосом заговорив пан Стемпковський,— це, не кажучи вже про релігійні міркування, дало б зухвальства хлопам, і вони чинили б іще більший опір нашій волі. А хлоп мусить бути німим рабом, під'яремним бидлом, тому що бог створив його для чорної роботи й для послуг шляхті і нічого не дав йому з нами рівного, крім душі.

— Як бога кохам,— мовив на це Младанович.— Ясновельможний пан обозний сказав велику істину: тільки тоді ми, шляхетне лицарство, будемо спокійні й край процвітатиме, коли всі хлопи забудуть свою схизму і за допомогою католицького духівництва визнають над собою нашу владу, коли вони з молоком матері всмоктуватимуть вірність і покору нам.

— А ці декрети збунтують непокірних хлопів,— обізвався хорунжий немирівського графа, молодий і ставний Кребс.— Я був нещодавно на Смілянщині, то там уже почалися заворушення серед бидла.

— У мене на Уманщині тихо... В мене не писне й миша! — хвальковито мовив Младанович.

— А в нас, на Поділлі,— докинув полковник Пулавський,— з'явилися були банди розбійників-гайдамаків, але ми спільними силами стерли їх з лиця землі, знищили. Мало хто врятувався втечею!

— Смерть схизматам! Загибель москалям! — задерикувато крикнуло кілька молодих голосів.

— О, ця єресь! — вигукнув у фанатичному озлобленні молодий ксьондз, давно висвячений на плебана, і схопився руками за голову.— Мало того, що вона вперта у своїй темноті, вона спокушає ще й прийнятих у лоно католицької церкви дітей: ті, хто народився й виріс у римсько-католицькому обряді, зраджують його й переходять знову в схизму!

— А головне,— додав Младанович,— ця пся крев дає якесь право сусідній Росії заступатися за одновірців. Saprisli[1]. Тисяча дяблів! Од цих втручань тхне погрозою!

— Отож-то,— вигукнув Пулавський,— його мосць висловив саму суть...

У залі почулося глухе ремство й брязкіт палашів та шабель об піхви.

— Відтоді,— провадив далі полковник,— як зрадник Богдан, за допомогою клятих хлопів і розбійничого гнізда запорожців, одірвав од нас половину України й прилучив її до Москви, відтоді ця держава стала швидко зростати в своїй силі й тепер розрослась у величезне царство, стала імперією й загрожує поглинути нас...

— Боже всесильний! — заволав у релігійному екстазі Баєвський.— Одведи від нас цей жах!

— Oremus domine![2] — простогнав ксьондз, склавши руки й звівши до неба очі.

— Тепер нам треба подумати, панове добродійство, як дати відсіч Росії,— знову заговорив Пулавський.

— Не тільки вона точить на нас зуби,— докинув Младанович,— є в нас іще два добрих сусіди: австрієць і пруссак... Ті теж ждуть не діждуться нашої загибелі.

— Грім і блискавка! — крикнув Стемпковський.— Ми самі того пруссака, як тевтонського рицаря, пустили в Померанію й віддали йому кращі провінції даром... відрізали себе од Балтики, ми самі своїми руками занапастили своє велике королівство й вигодували на себе ж удава!

— Прокляття тим, хто потурав цьому! — вигукнув хтось похмуро серед пишної молоді, і цей прокльон примусив усіх неприємно здригнутися й замовкнути.

— Проте, хоч і як це гірко,— зітхнув по довгій паузі Кшемуський,— а все ж таки, на мою думку, нам безпечніше бути в кільцях того удава... Пруссія прагне протистати зростаючій могутності Росії, і їй союз з нами на руку... Може, потім і в пруссаків з'являться хижацькі інстинкти, але тепер інтереси Пруссії й Австрії, звичайно, суперечать намірам Росії, а тому наш інтерес шукати з ними спілкування проти москалів... Це інтерес благородного лицарства й країни, а круль Понятовський про це не думає й має намір іти на поступки Московії...

— Зрадник! Геть його до всіх дяблів! — заревло лицарство, потрясаючи кривулями й тупаючи ногами.

— Авжеж... справді,— мовив Стемпковський,— це зрада... Але що ж робить сейм? Верховна влада в нього, а не в Понятовського: давно вже панує в нас золота свобода й знищено будь-яку владу короля.

— А якщо дійсно з боку Корони помітне бажання порушувати наші верховні шляхетські права, то скликати негайно ж сейм і підрізати королеві крила!

— Так, це треба вчинити якнайшвидше,— погодився Младанович.

— Сповістити наших патронів і магнатерію негайно,— додав Кшемуський.

— Цього мало! — сказав Пулавський.— Сейм, звичайно, не попустить віжок королеві, але Понятовський може випросити в Росії допомогу...

— Невже до цього доживе Річ Посполита? — скрикнув схвильовано плебан і, затуливши руками обличчя, похилив голову, плечі його тихо здригалися від стримуваних ридань.

Щире горе плебана вразило всіх у саме серце. Старі провели рукою по очах, а молодь, прикусивши губи, похмуро втупила очі в дубову з ясеновими квадратами підлогу. Тяжкі зітхання почулися в пишному залі й гнітюче повисли над лицарством. Понуре мовчання тривало довго.

— Ганьба, ганьба,— лиховісно промовив нарешті Пулавський.— Але впадати в одчай нам іще нема чого: поки в наших жилах тече старопольська кров, поки в юнаків наших горять одвагою очі, поки нас захищає благословення папи — Польща не згине! Найкращі сини вітчизни, найблагородніші і найславніші лицарі, заклали вже конфедерацію в Барі. Туди з'їжджається все шляхетство польське із зброєю й з своїми командами, під прапор золотої волі шляхетської й незалежності ні від кого.

— Віват! Нєх жие! — вигукнули всі присутні, охоплені бадьорістю і надією.

— Нєх жие! — підхопив полковник.

— Тільки треба дружно стати всім і вкрити конфедераціями всю Польщу. У короля військ немає, сейм ніколи не дозволить йому посполитого рушення... А в нас збереться кілька десятків тисяч безстрашних гусарів, левів-драгунів і тигрів-латників...

— Славне лицарство! — урочисто виголосив Младанович.— Я відкриваю в Умані нову конфедерацію й запрошую під свій стяг, у замок, всіх славних героїв, звитяжних захисників ойчизни.

— Ми з вельможним паном ладні голови покласти за нашу кревну матку, за велику Польщу! — гукнули всі в один голос і витягли з піхов шаблі, що сяйнули холодним блиском лез.

[1] Чорт забирай *(фр.)*.

[2] Благаємо тебе, господи! *(Лат.)*

— У всіх конфедерацій повинно бути одне гасло,— підніс голос Пулавський.— Проти короля і за єдність Польщі, за панування католицизму, за винищення з корінням схизми й непокірних схизматів.

— Так,— підтвердив Стемпковський.— Краще впертих винищити всіх до єдиного й заселити пустелю мирними рабами, аніж допустити спокусу.

У той час, коли в залі дебатувалися серйозні політичні питання й обмірковувалися невідкладні в даний момент заходи, дамське товариство, не таке численне, як чоловіче, провадило бесіди в просторих салонах замку про свої інтереси, про нові моди, що приходили на зміну колишнім, старопольським, про майбутні шлюби, про скандальну хроніку магнатських дворів... Та проте злоба дня не давала спокою й прекрасній статі: говіркі цокотухи раз у раз переривали свої улюблені теми й переходили до тривожних питань, які стояли й перед очима безтурботних крайсунь, жахаючи їх своєю незбагненністю.

— Вам добре, кохана пані,— говорила уманській губернаторші, зітхаючи й відсапуючись, товста, аж одутла, пані Кшемуська.— У вас неприступна фортеця, велика команда, та ось іще й конфедерати прибудуть; вам тут безпечно, а наш замок і порівняти з вашим не можна — адже кругом бунтівні села та гайдамацькі розбійницькі кублища по непролазних пущах, байраках...

— То ви, моя люба, переходьте до нас,— ласкаво запропонувала Женев'єва Младанович, яка своєю худорлявістю і французьким убранням становила цілковиту протилежність Ядвізі Кшемуській.

— Ой пані! Хіба це можна? Мій же малжонок[1] — губернатор усього ключа маєтностей князя Олександра, то хіба йому гонор дозволить покинути княже добро напризволяще в тривожний час?

— Так, так... Я не подумала. Але його мосць пан Андрій може збільшити свою команду, запросити навколишню шляхту... Замок у панства надійний і міцний...

— Мене не так турбує й напад, як серце гризе туга... Вельможна пані оточена такою чудовою родиною... Сестра панська, пані Паулина, завідує всім господарством і завідує досконало. Старша дочка, Доротея, красою й едукацією[2] чарує серця пишного юнацтва... Я чула, що вже й доля її незабаром має звершитися.

— Усе ще в божій волі й ласці,— відповіла мати, але щаслива усмішка виказала її родинну таємницю.

— Ну, а друга ваша дочка, Вероніка, хіба не гордість, не щастя сім'ї? Розумом і розвитком вона з будь-яким офіціалом, навіть із сенатором посперечається!

— Розумна, розумна... правда,— розчулено погоджувалась пані Женев'єва.— І батькові допомагає... Слово гонору. Він часто кличе її на пораду навіть у важливих справах, а ще Казимирик мій — таке славне дєцко[3].

— От бачите, скільки радості й утіхи! Ах, діти — це таке, таке блаженство, з яким би всі злигодні забулися! — зітхнула тяжко й сумно пані Ядвіга.

— І в ясної ж пані дочка Текля чарівна! І скоро...

— Текля — не дочка...— перебила Кшемуська й судорожно вхопилася рукою за груди, немов бажаючи стиснути охоплене тугою серце.

— Хіба в пані не було дітей? — здивувалася Младанович.

[1] Малжонок — чоловік *(пол.)*.
[2] Едукація — виховання *(пол.)*.
[3] Дєцко — дитя *(пол.)*.

— Були,— похмуро відповіла Кшемуська.

— І померли?

— Не треба... не треба про це,— з болем вирвалося в пані Ядвіги, й вона, затуливши хусткою очі, поквапно підвелася, щоб приховати від цікавих поглядів своє затаєне горе.

А в саду, коло невеликої штучної сажавки, обкладеної камінням і обсадженої квітками, нудилися в самотині красуні панни: вони чекали пишних лицарів, але їх усе ще затримували в залі.

Вероніка Младанович стояла на місточку, перекинутому через ставок, поряд з Теклею Кшемуською. Обидві панни мовчки вдивлялися в прозорі води, де по золотистому дну пропливали силуети лящів і коропів, які то поволі збиралися цілими зграйками, то прожогом кидалися один поперед одного на поживу... А поживу — шматочки хліба, кидала старша Младанович, Доротея, що сиділа з двома паннами на мармуровій лаві коло самого берега. Недалеко від них плавали два чорні лебеді, зграбно вигинаючи свої довгі шиї; вони ловили шматочки хліба, крихти від яких перепадали рибам.

Погода стояла чудова; кучеряві верби, що обступили ставок, звішували над дзеркальним плесом своє поникле гілля, вже побризкане золотом першої осені, й надавали всій картині елегійно-сумовитої чарівності. Цей настрій передавався й паннам, які поринули в невеселі думи.

— А чому не всі сюди з'їхались? — перервала нарешті мовчанку Текля, одвернувши зашаріле личко од Вероніки.

— Як — не всі? — здригнулась Вероніка, відірвана цим запитанням од своїх дум.

— А так, декого немає,— зовсім зніяковіла Текля, стримуючи непрохане зітхання.

— A! Parbleu![1] Ти говориш, певно, про пана Фелікса? А я й не збагнула відразу... Ми його ждали ще вчора... Не розумію, що його могло затримати? Батько не давав йому ніяких доручень, а відпустив минулого тижня в його посесію, але пан Голембицький ще вчора мав повернутися,— він же хорунжий тутешньої команди.

— То з ним, мабуть, трапилось нещастя! — Текля поблідла й зупинила переляканий погляд на Вероніці.

— Боронь боже! Просто затримався в своїх справах, покладаючись на батькову добрість.

— То йому, виходить, не цікаво було... побачитися... ну... з тими, що з'їхалися... послухати раду,— промовила ображеним тоном Текля й закопилила губки.

— Моя кохана! — обняла її Вероніка.— Прилетить ще ясний сокіл, не на один же день з'їхалося пишне лицарство, дорогі гості!

Панни, що сиділи на лаві, вряди-годи перекидалися словом: усіх гнітило грізне передчуття неминучого лиха.

— У нас на Поді ілі ще гірше,— говорила худа, безбарвна панна, часто зітхаючи й зводячи до неба блідо-сірі очі.— Тут не відчувається небезпеки, а тому й дихати вільніше, а в нас щодня страх.

— Та в вас же конфедерація, сила славного лицарства,— промовила життєрадісна, червонощока Доротея.— Хіба під охороною їхнього меча може бути страшно? А де з'їжджається лицарство, там стільки забав, бенкетів і веселощів!

[1] Чорт забирай! *(Фр.)*

— Не кажи так, панно! Золота молодь гасає по навколишніх селах, грабує та палить їх... а то бавиться полюванням, а коли й збереться на бенкет, то не знає міри буйному пияцтву.

— Ох, ці бойові бенкети! — простогнала третя панна, повна, молдаванського типу брюнетка.— Хіба там може зародитися ніжне почуття? Саме тільки звірство.

У цей час до панни підійшов хорунжий уланської корогви молодий і гарний брюнет Кребс.

— Панно Вероніко! — окинув він поглядом панянок.— Його ясна мосць, пан губернатор, просить до себе свою дочку.

Дівчата здригнулися від несподіванки й прибрали поетичні пози, а обличчя їхні осяяли чарівні усмішки.

— Батько кличе? — зашарілася Вероніка.

— Так, ясна панно.

— Я зараз.

Вероніка збігла з місточка й квапливо пішла на гору, до замку; Кребс ледве встигав за нею.

— Панна неначе гірська сарна,— говорив він,— кручі їй — не кручі.

— Ну які ж це кручі? — засміялася Вероніка.— Пагорки, та й годі! То в вас на Поділлі гори із скелями та урвищами.

— Я певен, що панна злетіла б і на скелі, й на бескиди, мов легка пташка.

— Ого! Це пан грабя[1] привчив свого хорунжого до таких компліментів?

— Ні, патрон мій суворий, але сама панна мимохіть викликає захоплені похвали... може, й недоречні... але, падам до ніг,— від них утриматись неможливо... Я вперше у житті зустрічаю дівчину з такою освітою, з таким знанням не тільки мов та історії, але й усіх інтересів нашої вітчизни.

— Пан перебільшує. Історичні й державні мої студії обмежуються лише життєписом королів польських і розправами про Люблінську унію та Брестський собор. Та ще газетою Лускіни. Правда, я плакала, коли читала, як короля Попеля їли миші, й жадібно вивчала напам'ять цілі сторінки не тільки з життя королів, але навіть із житій святих, але хіба ж це знання?

— От якби й наші мудреці так думали, то не наробили б помилок, за які розплачуються цілі покоління кров'ю, а рідна країна, знесилена боротьбою, на наших очах гине.

— О? Так і я скажу,— здивовано блиснула очима Вероніка.— Якби більшість нашого славного шляхетства так благородно думала, як пан хорунжий, то ще й тепер можна було б урятувати нашу ойчизну.

Кребс шанобливо вклонився, і вони зайшли до парадного залу.

Серед гостей тепер з'явилися француз інженер Шафранський, якого Младанович запросив обміряти й спланувати церковні землі, одведені півтораста костьолам, переробленим із православних церков, та полковник Обух, начальник надвірної козачої міліції.

— Вероніко,— звернувся до дочки Младанович,— чи багато в нас на складі, що в покої команди, заготовлено військових припасів?

— Сідел, чапраків, бердишів і кривуль досить...— відповіла Вероніка,— вистачило б на кількасот лицарів, а рушниць і пищалей майже немає зовсім, та й свинцю і пороху дуже мало.

[1] Грабя — граф *(пол.)*.

— C'est juste![1] Я так і казав,— ніби зрадів Шафранський, почувши слова дівчини.—Багато зброї для кінноти, а для піхоти й гарнізону — нічого... Rien![2] Обороняти ж місто не кавалерія... а піхота... Я тому й прошу, щоб заздалегідь запасти якнайбільше пороху, свинцю, ядер, картечі, рушниць і хоч три-чотири гармати... У нас їх зовсім мало; крім того, я просив би вашу мосць надбудувати замкові башти, щоб з них можна було обстрілювати через частокіл і через брами околиці.

— Ой, ой, cher monsieur[3], ви мене хочете зруйнувати! Та на це ж потрібна сила грошей!.. Я напишу спершу своєму принципалові.

Француз уклонився.

— Ні, хай вельможний пан мені дарує,— втрутився Пулавський,— але в таких серйозних питаннях і в такий тривожний час треба діяти, а не листуватися.

— Звичайно,— підтримав його Кшемуський.

— Тим більше, тату,— додала Вероніка,— що мова йде про захист і врятування графського добра й маєтностей, берегти які нас і поставлено.

— Ну, коли дочка каже,— розвів руками з радісною усмішкою пан Младанович,— мені її декрети важливіші за всякі накази.

— Браво, браво! — загомоніла весело молодь.— Нех жиє панна Вероніка, наша цариця!

— Батько мій жартує...— зніяковіла Вероніка, почервонівши.

— Яскулечка [4],— усміхнувся Стемпковський.

Шафранський витяг свою шпагу й опустив її перед Веронікою, немов салютуючи, Кребс поспішив зробити те ж саме, а потім повиймало свої шаблі та палаші й молоде пишне лицарство.

Вероніка спалахнула ще дужче, але не розгубилася.

— Нехай схиляться ваші мечі, славні лицарі, не переді мною, а перед нашою нещасною ойчизною, на захист її від справжніх, а не уявних ворогів, для полегшення її довгих страждань, а не для заподіяння їй нових ран! — схвильовано промовила дівчина, обводячи сміливим, блискучим поглядом зібрання.

— Віват! Пишно! Досконало! — гукнув захоплено Кребс; його вигук підхопила молодь, а за нею й сивоусе вельможне панство.

Младанович підійшов до Вероніки й притулив її голову до своїх грудей.

— Даруйте, панове, не можу стримати себе... це моя гордість і моя радість!

— І наша! — підхопив Кшемуський і поцілував у чоло Вероніку.

У залі зчинився неймовірний гамір. Захоплені вигуки й похвали злилися з брязкотом зброї. Вероніку так зворушило й схвилювало це загальне піднесення, що вона розплакалась і втекла.

Коли вгамувалися в залі голосні, радісні вигуки, Младанович заговорив знову:

— І пороху, і ядер, і рушниць ми добудемо, а може, розживемся й на три-чотири гармати. Треба буде надбудувати вежі, поглибити рів; поновити частоколи ми доручаємо й довіряємо панові Шафранському й полковникові Обуху. Все буде зроблено, але мені здається, що в нас, власне, небезпеки ще немає ніякої, скрізь тихо. Раніше з'являлися де-не-де ватаги розбійників, а тепер стало зовсім тихо, спокійно.

[1] Правда! *(Фр.)*.
[2] Нічого! *(Фр.)*.
[3] Любий пане *(фр.)*.
[4] Яскулечка — ластівка *(пол.)*.

— Та й по селах скрізь тихо, як на цвинтарі,— підтвердив пан Хмелевич, наглядач оренд Младановича.

— Оце саме й підозріло,— зауважив Обух.

— Перед грозою завжди буває тиша,— докинув Кребс.

— Ох, Єзус-Марія! — зітхнув плебан.

Це зітхання пронеслося по залу, як стогін безнадійно хворого, й знову збентежило зібрання й одігнало радісний настрій, що був спалахнув перед цим.

— Ти, вельможний мій пане, подумай ось про що,— заговорив генеральний обозний Стемпковський,— головним захистом Умані є графські полки, в котрих налічується понад чотири тисячі козаків, а козаки — хлопи... В разі повстання це бидло, ці пси прилучаться одразу ж до зграї собак...

— Не думаю, вельможний обозний,— відповів не зовсім упевнено губернатор,— козаки ці одержують таке утримання, якого не дасть їм ніхто, сім'ї їхні звільнені від панщини, наділені землею, одно слово — з ласки графа їм так добре живеться, що ніяких кращих вигод не може дати їм повстання.

— Та ці ж хами відплатили вже раз чорною невдячністю! — докинув Кшемуський.

— Цілком справедливо,— підхопив Стемпковський,— а тому я раджу переміняти хоч отаманів — настановити сотниками вірних католиків, лицарів славного меча, а не схизматів, як Гонта... Про нього й до нас дійшли чутки, що то хитра бестія,— в душі зрадник і ненависник.

— Au nom du ciel![1] Це один з моїх найвірніших слуг, та до того ще й фаворит графський. Він розумний та едукований по-польськи і хоробрий, мов тигр.

— Ласкавий, як кіт, а в голові потаємна думка,— буркнув Кшемуський.

— Пане Обуше! — звернувся Младанович до полковника.— Чого ж ви мовчите? Ви більше, аніж хто інший, мусите знати про поведінку й настрій мого сотника, вашого найближчого підлеглого.

— Чесно кажучи, я можу ствердити тільки те,— відповів Обух,— що Гонта на службі старанний, у боях хоробрий, в ділах звитяжний, та, проте, він запеклий схизмат, а тому прихильності до католиків мати не може. До таємних же його помислів докопатися важко... але в очах його, помічаю я, бігають іноді зелені вогники.

— Ні, як собі хочете, а поки в мене немає фактів, які б навели на нього підозру, я Гонті вірю й ним дорожу,— заявив Младанович.

У цю мить на губернаторському подвір'ї пролунав тупіт кінських копит, знялася метушня.

Усі замовкли й насторожилися.

Через хвилину в залі з'явився хорунжий Младановича Фелікс Голембицький; весь його одяг був забризканий багнюкою, на блідому обличчі застиг жах. За Голембицьким увійшло до залу кілька дам, стурбованих метушнею; серед них була й вихованка Кшемуських Текля, наречена пана Фелікса.

Голембицький, хитаючись, наблизився до свого принципала й, ухопившись за високу спинку крісла, щоб утриматися на ногах, промовив, задихаючись:

— Ясновельможний пане... Нещастя... На моє село Турову напали гайдамаки.

— Гайдамаки? — скрикнули вражені слухачі.

— Так, гайдамаки,— говорив Голембицький,— все пограбували, двір спалили, ксьондза, офіціалів і їх команду... перебили.

[1] В ім'я неба! *(Фр.)*

— О боже! — простогнав плебан.

— Pereat![1] — люто прошипів ксьондз.

— Атож, винищимо всіх! — вигукнув Стемпковський.

Але молодь, заціпенівши від несподіванки, не обізвалася на цей заклик.

— Коли б не Гонта,— провадив Голембицький,— я б загинув: він кинувся, затримав оту бунтівливу наволоч, допоміг мені втекти, а сам потрапив на палю.

— Нещасний! Це засмутить графа... От бачите, панове,— моя правда: Гонта був вірний слуга... він своєю жахливою смертю довів тепер, що на нього зводили наклеп.

— Так, Гонта...— почав був Голембицький, але від утоми й пережитого страху мало не зомлів. Його підтримали під руки Кребс і Шафранський, що стояли поруч.

— Чи не поранений пан хорунжий? — стурбувався Младанович.

У дверях вітальні почувся істеричний жіночий крик.

— Ні, бог уберіг,— з зусиллям відповів хорунжий,— просто я втомлений... усе бився.— При останніх словах він раптом почервонів, але за мить його щоки знов поблідли.

— То посадіть його,— засміявся Младанович,— та дайте йому добрий келих старого литовського меду: той одразу воскресить його, поверне йому силу... Пане Шафранський, de grâce![2]

Шафранський кинувся виконувати наказ губернатора, а Кшемуський поспішив до збентеженої Теклі й почав її заспокоювати. До них підійшла Вероніка й забрала Теклю у внутрішні покої замку.

Повертаючись на своє місце, Кшемуський помітив якогось літнього сивого шляхтича, що сидів коло самих дверей. Він був одягнений у старовинний польський костюм, чуприна його за старопольським звичаєм була підголена, а довгі вуса спустилися на гаптований золотом жупан: темне, засмагле й огрубіле од вітру обличчя його здавалося майже чорним, контрастуючи з білими вусами й бровами. Різкі риси його й чорні, мов вуглини, очі, що поблискували з-під навислих брів, та два три шрами, які перерізали в різних напрямах його обличчя, надавали йому якогось лихого й понурого виразу. Судячи з розкішного одягу й зброї, це був значний пан, але енергійне й похмуре обличчя його так відрізнялося від випещених, гладких пик вельможних панів, які тут зібралися, що Кшемуський мимохіть звернув на нього увагу. Якусь хвилину стояв він нерухомо перед старим, не одриваючи від нього очей і намагаючись пригадати, де й коли бачив він його.

Шляхтич помітив це й спинив на Кшемуському в свою чергу неприязний погляд. Гадаючи, що шляхтич незадоволений його безцеремонним оглядом, Кшемуський уклонився й промовив гречно:

— Здається, я не помиляюся: правда ж, я мав честь бачити шановного пана на бенкеті у себе в Лисянці?

Запитання Кшемуського чомусь збентежило шляхтича. А втім, це тривало лише одну мить.

— Авжеж, пан губернатор не помиляється,— відповів він сухим, хрипким голосом, підвівшись з місця і кивнувши Кшемуському головою.— Я мав утіху бути в гостях у пана і був свідком розкішних видовищ, які пан приготував для своїх гостей.

[1] Хай вони згинуть! *(Лат.)*

[2] Будь ласка! *(Фр.)*

Усе це старий промовив так сухо, що Кшемуському важко було вести розмову далі, а тому він уклонився ще раз шляхтичеві й відійшов.

«Що за дивна постать? — думав Кшемуський, пробираючись серед гостей.— Так, він справді був у мене минулого разу на бенкеті, але цей голос... очі... Де я їх іще бачив?..»

У цей час Младанович попросив Голембицького докладно розповісти про наскок гайдамаків.

Кшемуський поспішив зайняти своє місце й, зацікавлений розповіддю хорунжого, відразу ж забув про понурого, непривітного шляхтича.

Голембицький тим часом устиг випити два келихи литовського меду, й тепер уже щоки його пашіли, а очі горіли одвагою.

— Даруйте, ясновельможний,— заговорив він з низьким уклоном, торкаючись рукою коліна губернатора.— Падам до нуг, за мою слабкість... але я так утомився... руки ось правої не чую,— і він потер її лівою рукою.— Розбійників налетіла добра сотня! Ні, більше!.. Куди там! А було так. Серед моїх хлопів-схизматів знайшлося чоловік п'ять, котрі, переконані моїми доказами, погодились прийняти до унії... Згідно практики, яку ми виробили, коли половина або хоч і менша частина парафіян навертається до істинної віри, то церква негайно переходить у їхнє володіння. Через те що й п'ять хлопів відносно становлять частину, то я й повідомив його превелебну мосць пана офіціала Мокрицького, щоб він прислав ксьондза й сам прибув з командою перебрати церкву і її майно в свої руки. Звичайно, я міг би обійтися й без цієї безглуздої формальності,— промовив з презирливою усмішкою Голембицький,— патрон і колятор церкви — я, отже, від мене й залежить, кому передати її — попові чи панові ксьондзу, та й ті хами належать мені цілком, і з головами, і з душами своїми. А втім, вони цього разу добре це затямили,— додав він, хвальковито усміхаючись і підкручуючи свої вусики.— Отже, слухайте далі: пана офіціала я повідомив, а сам поїхав оглядати інші свої маєтки. Повертаюся й бачу таку сцену: все село з кілками стоїть стіною навколо церкви й захищає її, а малочисельна команда рубає й коле це оскаженіле бидло. Ті лайдаки падають, мов снопи, але на місце цього падла встають нові, і стіна стоїть знову стіною... Я одразу ж наказав вирвати з натовпу, який стояв на майдані, з півсотні хлопів, переважно дівок і жінок... звелів позривати з них одяг і наказав шмагати їм канчуками спини од п'ят і до лопат...

— Го-го! — зауважив хтось із молоді.— Видовище, мабуть, було пікантне.

— І зворушливе,— хіхікнув Голембицький.— Ця екзекуція одвернула увагу лайдаків, які захищали церкву. Вони хоч і бидло, а все-таки почувають до дружин, сестер і дочок своїх жаль. А я, скориставшись їхнім збентеженням, шепнув панові офіціалу, щоб він звелів призначеному туди ксьондзові підкопатися з причтом під церкву, пробити підлогу й одслужити мшу. Так і зробили.

— Геніально! — скрикнув од захвату плебан.

— Але в цей час,— вів далі, запалюючись усе більше й більше, хорунжий,— коли все було вже зроблено, лунає на майдані крик: «Гайдамаки!» Усі хами одразу підбадьорились, погрозливо загаласували. А я ту ж мить ударив острогами коня й крикнув: «До зброї! На погибель!» І врізався в банду... Махну кривулею — і голова з плечей, ударю навідліг — дві летять, рвонусь уперед — за мною вулиця. Команда теж рубає, але не встигає догнати мене, а тут і Гонта пробивається до мене й кричить, щоб я не наражав на небезпеку своє життя... Але я кричу: «Гонто! До мене!» І кришу направо й наліво, як снопи, цих лайдаків. А сам і не помічаю, що їх прибуло ще дві банди. Пробився я крізь них і озирнувся, та й побачив, що розбійницька банда, мов рій бджіл, укрила жменьку моїх сміливців з Гонтою на чолі... Я йому гукнув: «Гей, пане сотнику, тримайсь, я зараз прилечу з допомогою!» Та коли я мчав бічними вулицями по команду в сусідній фольварк, то побачив, що Гонту вже в'язали і забивали на майдані палю.

— У пана хорунжого,— зауважив з уїдливою усмішкою Стемпковський,— перші слова трошки розбігаються з дальшою розповіддю.

— Од страшенної втоми, ясновельможний пане,— відповів, почервонівши, Голембицький.— Я не міг спершу промовити вірно й слова, а потім розговорився.

— Правда, це видно було,— підтримав його Младанович.— Пан хорунжий мій знесилів до непритомності... Але все-таки Гонта загинув?

— О, бідолашний! — сумно зітхнув хорунжий.— Його садовили вже на палю.

— Ну, а пан з допомогою повернувся?

— Аякже,— поквапно мовив Голембицький, і очі його забігали.— Та все село вже обезлюділо, а на місці мого двору й церкви курилися тільки головешки... Але я попрошу в ясновельможного пана дозволу перемінити убрання, бо на такому пишному з'їзді моє брудне лахміття, обкурене порохом битви...

Младанович відпустив свого хорунжого жестом, і Голембицький, супроводжуваний двозначними усмішками, поквапливо вийшов із залу.

Розповідь хорунжого справила все-таки на зібрання гнітюче враження: близька біда, що заглянула в вічі, розвіяла одразу войовничий, пиховитий настрій і примусила всіх замислитись. Младанович звернувся за порадою до присутніх. Шафранський заявив, що передусім треба потурбуватися про воду, бо місто її не має, а користується лише підвозною, і якщо супротивник оточить фортецю, то уманцям не можна буде без води оборонятися, а тому він радив у самому місті почать копати великий колодязь. Стемпковський запропонував одразу ж палити села й вішати лайдаків для пострахy, Пулавський не зовсім довіряв Голембицькому, але Кшемуський, навпаки, вважав небезпеку ще серйознішою, ніж описував її Голембицький.

З цього приводу почала вже розгорятися суперечка, коли губернаторові доповіли, що до нього з'явився в надзвичайно важливій справі головний орендар усіх шинків, як міських, так і сільських, довготелесий Лейба-рабин, той самий, що так галасував на зібранні єврейського кагалу в Малій Лисянці.

— Ясновельможний пане,— почав він тремтячим від переляку голосом,— даруйте мені мою зухвалість, що я насмілився потурбувати вас і найвельможніше, найшановніше лицарство, але мене спонукала до цього страшна чутка, така жахлива звістка...

— Що таке, Лейбо, в чому справа? — спитав Младанович, стурбований таким початком.

— Пресвята Ченстоховська матір! — сплеснув руками Кшемуський.

Серед лицарства перебігло сумне зітхання, що пролунало придушеним стогоном.

А Лейба все ще переводив дух і пригладжував пальцями свої розпатлані пейси.

— Та не муч же,— тупнув ногою уманський губернатор,— а кажи швидше, в чім річ?

— Ясновельможний пан знає нашого славного, святого цадика, слово котрого має велику вагу, бо всі до нього прислухаються на небі, бодай я так любив своїх дітей, коли неправда.

— Ну, ну?

— Так у того цадика є небіж, ой, розумний який! Такий кантор... який ніколи панській милості й не снився.

— Досить! — гримнув розгніваний Младанович.— Кажи діло!

— Ой вей, даруйте! — верескнув Лейба й злякано зігнувся, немов ждучи удару.— Це не я... це мій дурний язик... все із-за зубів вискакує... коли почну про цих ой, ві ваг із а цуре...[1] Я зараз, зараз... той самий Хаїм, про якого я сказав, що добрий має копф[2],— захапався Лейба, так і сиплячи словами,— їздив у Малу Лисянку сватати в тамтешнього орендаря дочку Сару... Ой слічна[3], ой пишна! Такої гарної ще не було на світі... іх бін аїд![4] Такої не було навіть ні панянки, ні крулевни...

— Ти глузувати надумав? — заревів Младанович, ухопившись за шаблю.

Серед лицарства почулися теж енергійні, загрозливі вигуки.

Лейба поблід, затремтів і замовк, озираючись на всі боки великими, переляканими очима.

— Ну! — брязнув Младанович шаблею.

— Зараз, хвилинку! Ох! — стрепенувся Лейба й знову почав свою розповідь: — Так той Хаїм, коли повертався назад через Мотронинський ліс, то чув од вірного чоловіка, од Абрамки-шинкаря, коли знаєте, що при монастирі, так чув, що в Мотронинському лісі повно гайдамаків, він сам бачив це, й тільки молитва святого цадика його сховала від розбійницького ока... Зараз, зараз! Так той Абрамка каже, і Хаїм на власні вуха це чув, що як повернувся архімандрит Мельхіседек, то почав скликати до себе, в свій ліс, даруйте на слові, все розбійницьке лайдацтво... Скликає і волоцюг, і хлопів та й велить, панове добродійство, просто наказує, щоб панів і орендарів різали до ноги... Ой, гевулт! Що з нами буде! — вхопився Лейба руками за голову й захитав нею з боку на бік, примовляючи жалібно: — Ой вей, вей!

— Oremus![5] — вигукнув молодий ксьондз.

— Одверни гнів твій, боже! — молитовно сплеснув руками плебан.

— Це ж зовсім коло мене! — схопився на ноги пан Кшемуський, тремтячи всім тілом.— Це в моїх володіннях!..

— Еге ж, у панових,— підтвердив Младанович.— І я дивуюсь, як можна було дозволити розвинутися цій сарані, а не розчавити її п'ятою в зародку.

— Не знав, не відав... Не було раніше... це нанесло їх звідкілясь вітром... чи не з Бара?

— Можливо,— спокійно відповів Пулавський.— Ми розгромили кілька ватаг... а рештки — полова... може, й залетіли...

— Але що ж робити? Порадьте, панове добродійство! Та на мене ж першого вдарить ця наволоч, а замок у мене не укріплений...

— Передусім,— обізвався Стемпковський,— треба того Мельхіседека скарати: він заколотник і підбурювач, так з нього й почати.

— Сам бог вирік святу істину твоїми устами, сину мій,— урочисто промовив плебан Баєвський.

— Нєстеті![6] Під моїм крилом така зграя! — вигукнув Кшемуський.— І схизматський чернець іще й нацьковує цю псю кревʼ! О, кари йому! З руками й ногами я видам

[1] Ві ваг із а цуре — де щастя, там і горе *(євр.)*.
[2] Копф — голова *(євр.)*.
[3] Слічна — гарна *(пол.)*.
[4] Іх бін аїд — як я єврей *(євр.)*.
[5] Молімось! *(Лат.)*
[6] Нєстеті — Ой лишенько! *(Пол.)*

його вам, панове. А ліси мої всі, і Мотронинський, і Лебединський, і Лисянський, даю на полювання за бидлом. Я приєднаю і свої команди до нагоничів, і влаштуємо пишні влови... Я прошу все шановне лицарство, всіх вельможних і славних гостей на полювання: мій замок, моє містечко з усім і з усіма до панських послуг!

Пропозиція гостинного губернатора була прийнята з галасливою радістю, перспектива майбутніх бенкетів з вакханаліями одразу змінила понурий настрій товариства на грайливий. Розбещений, легковажний характер шляхетного панства, вироблений на протязі поколінь свавіллям і гульбищами, що не знав ніяких переслідувань ні керівних засад, виявився тут напрочуд яскраво: небезпека, що висіла досі над головою, а зараз вдарила вже грозою, була одразу забута, і все товариство захоплено гомоніло про те, як воно гнатиме з лісів цих гайдамаків, мов мишей, і які влаштовуватиме видовища, тортури й кари. По всіх кутках залу лунали вибухи сміху, чулися оплески й навіть вигуки: «Віват!», «Нєх жие!» — на адресу Кшемуського. Дами, почувши не брязкіт шабель, а грайливий, перемішаний із сміхом гомін, почали входити з цікавості до залу. Поява жіноцтва осяяла обличчя вболівальників за долю «великої ойчизни» солодкими усмішками, запалила очі юнаків і старих вогнем і навіяла на всіх вельми життєрадісний настрій. Тільки Лейба стояв збоку і з острахом, подивом та недовір'ям поглядав на панів, які раптом хто й зна чого стали такими хоробрими.

— Я гадаю,— на весь зал проголосив пан Младанович, підвівшись урочисто на своєму троні,— що всі державні питання обмірковано, засоби для винищення гайдамаків і схизми знайдено і благородні серця заспокоєні... Чи не так, вельможне лицарство?

— Так, так, ясновельможний! — почулося з усіх боків.

— Mesdames![1] — І Младанович гречно вклонився паням і панянкам.— Я можу заспокоїти вас цілковито: ніхто й ніщо не перешкодить вам тішитись життям, а нам схилятися перед вашими чарами!..

— Браво! — вигукнула молодь, забряжчавши шаблями.

— А тепер, мої любі гості,— закінчив Младанович,— гадаю, що після трудів можна приступити й до трапези, не кривдячи при цьому й виноградного бога...

У відповідь на це ласкаве запрошення в залі знявся схвальний, радісний гамір; усі повставали з місць, підійшли до дам і чекали урочистої хвилини, коли сам господар поведе їх до трапезного покою.

Але тут трапилося щось надзвичайне.

Тільки-но Младанович рушив з місця, як вхідні парадні двері широко розчинилися й на порозі з'явився, підтримуваний попід руки, з патерицею в руках, холмський архієпископ Рило. Несподівана поява високого гостя так всіх приголомшила, що ніхто не рушив йому назустріч, а хто як стояв, так і застиг на місці. Навіть плебан і настоятель базиліанського монастиря та новонастановлений ксьондз заскакам'яніли від страху та подиву й не могли ступити й кроку назустріч своєму архібіс- купу. Гамір, що стояв до цієї хвилі в залі, заглушив стукіт екіпажа й метушню челяді, так що поява архієпископа здалася просто чудом.

— Dominus vobiscum![2] — промовив нарешті архіпастир, простягаючи свої руки над присутніми, що так і лишилися стояти застиглими групами.

Ці слова примусили всіх здригнутись і опам'ятатися.

[1] Дами! *(Фр.)*
[2] Господь з вами! *(Лат.)*

Младанович перший кинувся до архієпископа й, ставши на одне коліно, нахилив голову під благословення. За ним посунуло духівництво, що було в залі, і решта гостей. Коли церемоніал закінчився, архібіскуп сів на почесне місце під балдахіном і звернувся до господаря з таким словом:

— Молитвами найсвятішого, непогрішимого отця нашого, папи римського, божа благодать спочила на тобі, й гріхи твої, як теперішні, так і майбутні, відпущені на небесах, прийми цей папір як свідчення волі господньої, що звершилася по молитві глави нашої церкви.

Младанович упав на коліна і, прийнявши до рук хартію з привішаною печаттю від архіпастиря, накрив нею голову. А архібіскуп говорив далі:

— Кохані діти католицької церкви! І ви, лицарство славне, й ви, матері й сестри великих героїв! До вас звертає святе слово своє, через найпревелебнішого пана нунція прислане, найсвятіший папа. Він нагадує вам, що в скрижалях небесних заповідано Польщі не тільки стати стражницею католицької церкви, але й поширити її вчення до останніх меж світу. Час надійшов важкий, і хитання йде навіть серед латинян, причиною чого є збайдужіння до віри, а тому найсвятіший отець закликає вас усіх повиймати з піхов мечі й рушити на винищення схизми. Час надійшов, пора повиривати з корінням плевели, які глушать пшеничне поле, бо якщо плевели переростуть добрі злаки, то пшениця загине навіки, а нива заросте терням і бур'янами. Будьте тверді, виженіть з сердець ваших усякий жаль до нерозкаяних і винищіть їх до єдиного, щоб не спокусилися від закоренілого зла незміцнілі члени юної пастви. Святий отець посилає вам благословення на боротьбу і розгрішає своїми молитвами всі ваші гріхи.

Усі, як один, лицарі й дами впали на коліна, схрестивши на грудях руки й схиливши голови. Архібіскуп підвівся й, простягши над паствою руки, прошепотів безмовну молитву.

— Присягайтеся ж,— проголосив він урочисто,— присягайтесь, звитяжні лицарі, шляхетським гонором, щастям своїх родин, славою ойчизни і святим костьолом! Присягайтеся виконати волю небесного глави вашого, передану вам через намісника земного, найсвятішого римського папу!

— Присягаємось! — закричали пани, підвівшись на ноги й повиймавши свої шаблі.

— Ні пощади, ні жалю до схизматів!

— Ні пощади, ні жалю! — глухо прогуло в залі.

— Винищити всіх до єдиного!

— До єдиного! — вигукнув з фанатичною пристрастю молодий ксьондз.

— До єдиного! — понурим хором повторив натовп.

— І всі їхні храми обернути на попіл і вугілля!

— Стерти з лиця землі!

Ці слова прокотилися через весь зал, понурий шляхтич, що сидів біля дверей, нараз спалахнув весь і зірвався з місця; очі його люто блиснули, рука судорожно схопилася за пістоль, він подався вперед, але раптом зупинився... рука його поволі опустилася, очі згасли, й він знову сів на своє місце...

Захоплені урочистістю хвилини, присутні в залі не помітили дивного спалаху старого.

— Amen! — мовив нарешті архіпастир і, склавши руки, занімів у безмовній молитві.

В епоху, про яку тут ідеться, вся Правобережна Україна була густо вкрита лісами; а місцевість од річки Тясьмину до Гнилого Тікича — верст на двісті на захід, і од річки Рось до херсонських степів — верст на сімдесят на південь, тобто весь нинішній Чигиринський, частина Корсунського, Ольвіопільського, Єлисаветградського, Олександрійського повітів,— вся ця площа являла собою суцільну, майже непрохідну гущину диких пралісів, перетятих горами, скелями, глибокими ярами, м'якими улоговинами, річками й болотами. Величезні лісові урочища, розмежовані або вузькими просіками, або чорними кряжами, або річками, мали різні назви. Мотронин ліс (найближчий до Дніпра), Жаботинський, Круглий, Цибульський, Найдин, Гончарний, Лебединський,— та, власне кажучи, всі вони зливалися у неосяжний лісовий край. Серед цих диких нетрів, де привільно жилося хижим звірам, куди важко було пробратися грабіжникові й розбійнику, тулилися монастирі й вабили в свої міцні стіни, під захист хреста, знедолених і скривджених,— гнаний руський люд.

Майже з перших часів християнства правобережжя Дніпра було розсадником чернецтва. Чудова природа й тиша незайманих лісів принаджували сюди і втомлених життям, і тих, хто не знайшов в ньому радощів,— для подвижництва, для високих і чистих молитов, для заспокоєння бентежної душі; до анахоретів прилучалися інші, шукали надійний сховок і закладали спершу убогий зруб — церковцю, а потім і монастир. Багато українських монастирів були щедро обдаровані своїми фундаторами, за згодою польських королів, а також гетьманами малоросійськими — просторими й багатими угіддями; ці дарунки примножувалися власними надбаннями, і монастирі могли б користуватися великими прибутками, коли б неспокійний час, нестримна сваволя шляхти й цілковите беззаконня не позбавляли їх прав і не розоряли раз у раз вогнем і мечем. Та, незважаючи на все це, монастирі все-таки, як останні притулки православ'я, росли й росли, і їх між Ржищевом і Чигирином було тоді п'ятнадцять: Чигиринський, Медведівський, Мотронинський, Жаботинський, Лебединський, Мошногорський, Ірдинський, чи Виноградський, Корсунський, Богуславський, Трахтемирівський, Канівський, Ржищівський, Лисянський і Маньківський. Перше місце серед них посідав, безперечно, Мотронинський монастир: він вирізнявся серед усіх українських монастирів і старовинністю, і кількістю братії, і своїм пречудовим місцем.

Мотронинський монастир був заснований ще задовго до навали Батия, у XII столітті, якоюсь княгинею Мотроною, від імені якої й дістав свою назву.

На південь від Чигирина місцевість стає горяна; вершини гір з химерними обрисами товпляться зубчастим пасмом до Дніпра, підіймаючись терасами вище й вище, то набігаючи одна на одну, то обриваючись кручами, немов скам'янілі гігантські хвилі. Усі ці гори вкриті були тоді лісами й височіли серед темного, безмежного моря лісів. В одному місці, у центрі замкнутого овала, здіймалася конусом гора-особняк, пануючи над усією місцевістю, а на вершині цієї гори спочивав у міцному гнізді Мотронинський монастир. Його золоті хрести було видно за кілька миль, сонячного дня вони виблискували зорями в синяві лісів і, мов рятівний маяк, привертали до себе погляди нещасного під'яремного люду, вселяючи в його змучену душу надію.

Монастирський Святотроїцький храм був дерев'яний, з наддашником, що утворював ніби галерею, яка звалася кружганком; п'ять бань його було пофарбовано

в синій колір і засіяно срібними зорями. Цей храм був оновлений і оздоблений заходами нинішнього настоятеля, архімандрита Мельхіседека Значко-Яворського, якого одноголосно обрала братія й затвердив на цій посаді переяславський єпископ Гервасій Линцевський у 1753 році. Навколо монастиря підіймався високий земляний вал, увінчаний міцним дубовим частоколом; цей укріплений вінець замикався брамою, неначе врослою в земляний насип; а вже над брамою стояли дві гармати, а праворуч і ліворуч уся передова лінія укріплена була бруствером і бійницями. Всередині монастирського двору, попід валами, тяглися дугами низенькі дерев'яні келії братства й інші господарські прибудови. За валом, коло підніжжя гори, тулилися, ховаючись то за камінням, то за виступами, халупки й землянки прийшлого люду — і українців, і молдаван, і волохів, які знайшли собі притулок під охороною монастирських стін. З протилежного боку долина глибшала й по ній, звиваючись і ховаючись у кущах папороті й тернику, зміїлася річечка, зливаючись далі з Тясьмином. По той бік річечки тяглася скеляста круча, у вигинах якої таїлися входи у глибокі й довгі печери, котрі сягали, як казав дехто, одним рукавом до Чигирина, а другим навіть до батька Дніпра. Подейкували, що з самої вершини гори, з монастирського цвинтаря, ішов підземний хід у ті печери... І справді, не раз під час переслідувань рятувалися в них приречені на смерть жертви.

Краєвид з валів Мотронинського монастиря був чудовий; темне море лісів, котячись удалину, набирало сизих, димчастих тонів, а на розкиданих широким розмахом терасах вирізнялися то червоними, то золотавими плямами бескиди й скелі — і все це десь на обрії зливалося в світло-синю й рожеву млу, серед якої з одного боку виблискував срібною ниткою сам Дніпро. У чудовому, напоєному пахощами повітрі дихали вільно груди, погляд тонув у безмежному просторі, серце билося одвагою і ніби незримі крила виростали в людини, ладні підняти її й понести в бурю боротьби.

Мельхіседек перебрав управління монастирем і церковними справами України в той час, коли православ'я в ній ледь-ледь трималося навіть і в таких пунктах, де польський елемент був слабший, де свідомість народна була найміцніша, наприклад, на Смілянщині, Черкащині й Чигиринщині. Присвятивши себе цілком, до самозабуття порятунку православної віри й руської народності, він увесь віддався великій справі боротьби за відновлення людських прав рідного народу.

Серед братії Мотронинського монастиря було багато ченців і з Запорожжя, бо між чернецтвом і січовим братством існувала завжди велика спорідненість, і з Лівобережної України, куди після Прутського договору було переведене все козацтво, і з безправної маси селян. Усі вони і під рясою смирення й забуття мирської суєти ховали в своїх серцях почуття безмежної любові до змученої батьківщини й ненависті до її ворогів. Тому-то діяльність Мельхіседека знайшла у братії захоплений відгук і щиро прихилила всіх до свого архіпастиря. Найенергійнішим помічником Мельхіседека був намісник монастиря, що заступав ігумена під час його відсутності, заслужений ієромонах отець Єлпідифор. Незважаючи на сиву, мов крило голуба, бороду, серце його горіло молодечим вогнем і очі променились одвагою. Після намісника були особливо близькі до Мельхіседека — рідний брат його, архідиякон Аркадій, і особистий секретар його, молодий і здібний молдаванин Антон Дзегіль, який разом з тим завідував і монастирською аптекою. Мельхіседек, бувши взагалі на свій час різнобічно освіченою людиною, кохався і в медицині, так що й цим своїм знанням залучав іще багатьох страждущих до монастиря.

Глибоко обміркувавши план боротьби, боротьби безоружної, з незламним ворогом, Мельхіседек зрозумів, що тільки вірна юридична постановка справи, спокійне й тонке ведення її, при сильному зовнішньому заступництві, можуть урятувати Україну, а тому він спершу не дратував ворогів, присипляв їх мирними домаганнями й прагнув лише зміцнити зв'язок з Переяславською єпархією, а через неї і з найсвятішим синодом: тільки в єдиновірній Росії він бачив тихе пристановище й намагався усім серцем викликати в ній співчуття й жаль до своїх нещасних співвітчизників.

Нарешті, з призначенням Мельхіседека правителем українських церков, на Україні, після тривалого безправ'я й безладдя, з'являється перша офіційно визнана влада, заводиться конче потрібний церковно-адміністративний лад і відновлюється перерваний насильствами ворогів зв'язок її з Переяславським єпископством. Число тих, що прилучалися до Переяславської єпархії, почало поступово зростати, утруднену висвяту на сан священика полегшили молдаванські владики, рукоположення яких стверджував Гервасій; багато силоміць навернених в уніати почали знову переходити в православ'я. Мельхіседек скрізь поспішав на допомогу, підтримував дух православ'я, реставрував церкви, добивався прав на спорудження нових. Незважаючи на розумну тактику й обережність, він все-таки викликав підозру у ворогів і зустрів з їхнього боку люту відсіч. Спершу, в 1765 році, надійшла від уніатського митрополита Володкевича скарга на Мельхіседека єпископові Гервасію, а потім, у наступному році, Мельхіседек одержав від комісара Сонського заяву, що Мотронинський монастир буде повернуто в уніатський. То вже був одвертий виклик, який ігнорувати не було можливості, тим більше, що новий король Станіслав-Август ще не виявив своєї політики. Мельхіседек подався до Переяслава, а звідти до Петербурга шукати захисту православній церкві й православному людові. Колишній міністр іноземних справ граф Панін прийняв його вельми ласкаво, зблизив з синодом, і імператриця доручила князеві Рєпніну, послові при варшавському дворі, клопотатися перед королем про захист одновірців. Ці клопотання увінчалися успіхом: Мотронинський монастир поки що не зачепили, але розлючена шляхта почала домагатися знищення цього «царя схизматів» і переслідувала нещасних священиків і селян. Ці жорстокі переслідування, особливо після утворення конфедерацій, перетворилися на знущання й викликали потребу вдруге поїхати Мельхіседекові в Росію, звідки він тільки через три місяці міг повернутися до свого рідного монастиря.

З сердечною радістю вітала паства Мотронинського монастиря свого владику. Старший ієромонах, намісник отець Єлпідифор, зустрів архіпастиря з хрестом коло дверей храму, а ченці шпалерами стали од самої дзвініці. Отець Мельхіседек вітався по-братерському з усіма і, ввійшовши в олтар, упав на коліна перед престолом і возніс теплу молитву до господа сил, щоб послав він ласку свою пригнобленому народу і заспокоєння облитій кров'ю землі. Усі присутні в церкві, і ченці, і прочани, упали ниць.

Після короткого молебня отець Мельхіседек оголосив усім у трапезній радісні вісті, передавши з благоговінням ласкаві слова цариці, які заронили світло і надію в занімілі від розпачу серця. Він розповів, що, крім подарованого йому набедреника й патериці, імператриця пожертвувала од щедрот своїх п'ятнадцять тисяч карбованців на підтримання старих і спорудження нових православних храмів, а Мотронинському монастирю пожертвувала ще багату ризницю. Коли до трапезної внесли й розклали на лавах царські дари, то пишнота й багатство церковних

риз так вразили незвиклі до блиску очі убогої пастви, що в трапезній довго чути було тільки вигуки захвату, знадвору приходили все нові й нові юрби цікавих. Усі пожвавішали; погляди ченців, привчені до холодної байдужості, заіскрилися вогнем радості, замкнуті мовчанням уста відкрилися, й радісна звістка з трапезної перелетіла на монастирське дворище й за браму, а прочани рознесли її далі, по хуторах і селах, до братів, що знемагали в непосильній праці.

Не склав рук заради відпочинку і сам архіпастир, а зараз же після приїзду взявся за діяльну пропаганду. Почувши про його повернення, до нього почали приїжджати з навколишніх сіл священики й виборні від громад, прохаючи відновити в них православ'я або відібрати землі і майно, які в них захопили уніати й ксьондзи. На превелику радість Мельхіседека, незабаром прибув до нього з Печер наш знайомий Найда і зразу став близьким і енергійним його помічником. Чи підтримати дух пригніченого кровожерним насильством села, чи вселити надію в серця спокушених, чи надихнути на боротьбу знеможених, чи дати притулок і сховище тим, що не мають домівки, чи тим, які блукають по лісах, мов звірі,— скрізь архімандрит посилав Найду, і той виконував з великою ретельністю найменші його доручення.

Це нове діяльне життя захопило Найду цілком і заглушило болісну тугу, що гніздилася в його серці; картини народного горя, які він бачив навколо, сповнювали його душу глибокою скорботою й примушували замислюватися, чи вірний він обрав собі шлях.

Найда був письменний і знав не тільки церковне, а й світське письмо, а в ті часи то було рідкістю, і тому, крім доручень в роз'їздах, він почав виконувати ще при Мельхіседеку й обов'язки писаря. Це ще більше зблизило його з настоятелем. Мельхіседек і раніше, відвідуючи Печери, оцінив серце й розум молодого послушника, який з переконання покинув мирську суєту для молитов і подвижництва в ділах церкви, гнобленої і занепалої, а тепер, узнавши його ближче, полюбив всією душею і зробив повірником своїх таємних дум і бажань. Найда, з свого боку, платив за сердечне довір'я архіпастиря палкою вдячністю і високою любов'ю. Він би й на мить не задумався віддати за нього своє життя.

Мельхіседек завів тепер, у зв'язку з подіями, що назрівали, діяльне листування з переяславським єпископом Гервасієм та єпископом білоруським Георгієм Конiським, який перебував саме в Варшаві і клопотався також справами дисидентів.

Оскільки вища ієрархія була знищена в Руському краї, котрий був під гнітом Польщі, то за висвячуванням в ієреї і навіть в диякони доводилося звертатися до вищого духівництва Російської держави. У цьому найбільшу допомогу подавав переяславський єпископ, але користуватися нею було вельми нелегко: польські власті ловили перебіжчиків на кордоні, віддавали їх на тортури й навіть карали на смерть, а тому потрібно було багато хитрощів і одчайдушної відваги, щоб висвятитися й живим повернутись додому. Раніше, як ми вище сказали, цьому горю частково допомагали молдавські владики, але вони висвячували на священиків без перевірки знань іноді людей навіть зовсім неписьменних, і Мельхіседекові доводилося спершу навчати їх письма й служби божої, а потім уже просити Гервасія затвердити їх. Тепер же, внаслідок протекторату Росії, відкривалася пряма дорога, хоч і утруднена все ж таки шляхтою, до переяславського єпископа Гервасія.

З приводу цих висвячувань писав часто Гервасій, а Конiський повідомляв про наслідки своїх особистих клопотань при варшавському дворі, і кожне його

послання приносило все більше й більше радісних вістей; в останньому листі Конiський повідомляв, що король уже зважився видати декрет, яким дисиденти визнаються державною владою і урівнюються в правах з католиками та уніатами. Ця звістка викликала в Мотронинському монастирі щиру радість і піднесений настрій. З цього приводу було відслужено урочистий подячний молебень, на радісний дзвін якого відгукнулися й церкви навколишніх сіл, сполохавши тим уперше спантеличених ворогів.

Був жаркий червневий день. Сліпучі потоки світла падали майже прямовисно з безхмарної височини й обливали Мотронинську гору з монастирем і неозорий навколишній обшир яскравим сяйвом. Глибоко внизу виблискували своїми маківками величні шатра зелених масивів і, зливаючись у хвилясте безмежжя, творили чудову картину.

Темні тіні скрізь позбігали до самого коріння, і тільки щілини ярів та кам'янистих круч згори здавалися страхітливими чорними зміями.

Було душно й тихо. Навіть на верхівці гори не відчувалося свіжого вітерця, і тільки по легких тінях, що тремтіли на зелених склепіннях, та по іскрах, які подекуди спалахували смарагдами, можна було догадатися, що легенький подих ледь помітно ворушив листя.

Та, незважаючи на задушливу спеку, в келії архімандрита було прохолодно. Єдиний кам'яний будинок, у якому містилася келія та ще два покої настоятеля монастиря, зовсім тонув у зелені невеликого садка, що оточував із східного боку церкву. Товсті, масивні стіни не пропускали всередину зовнішньої спеки, а вузькі, високо прорізані вікна, затінені переплетеним гіллям, не давали пробиватися в келію яскравому промінню, а тому в ній стояло приємне напівсвітло, що лягало м'якими зеленими тінями на стелю. З висоти склепіння келії спускалася маленька, на три свічки, люстра, а в правому од вікна кутку височіло розп'яття, обабіч якого висіли образи Кирила та Мефодія — перших просвітителів і насаджувачів православ'я.

Біля вікна стояв Найда й читав допіру одержане від Гервасія послання. Мельхіседек сидів проти вікна в високому дерев'яному кріслі, спершись ліктями на коліна й схиливши на руки голову. Поруч нього, склавши на патериці руки, сидів у такому самому кріслі сивий намісник Єлпідифор. А коло дверей, одкинувши голову й спершись на одвірок, стояв атлет у чорній рясі й клобуці без воскрилій; то був брат Мельхіседека архідиякон Аркадій. Молоде, гарне обличчя його, з невеличкою чорною борідкою, відбивало гру почуттів, які його хвилювали, а темні очі горіли енергією, інколи спалахуючи вогнем. Найда вимовляв кожне слово послання виразно, повільно, немов бажаючи вдуматися в таємний його смисл, а слухачі жадібно й нетерпляче ловили їх, не порушуючи жодним словом читання.

— Хай буде, господи, ласка твоя над нами! — вигукнув, зводячи вгору руки, Мельхіседек.

— І хай прийдемо ми до тихої пристані від бур і напастей! — додав тремтячим від хвилювання голосом Єлпідифор.

Далі єпископ писав, що він бачить перемогу православ'я не тільки в тому, що дечого вдалось домогтися у короля польського і на сеймі, але і в тій щирості, з якою Уніати, що відпали від православної церкви, знову прилучаються до православної єпархії.

— «У всьому цьому,— виразно читав Найда,— я зрю плоди високих твоїх трудів, в бозі собрате, єдиний оборонче й відновителю на Україні зганьбленої віри,

а тому я, єпископ переяславський і боришпільський, владою, даною мені, грішному, від бога, при благословенні найсвятішого синода, ведлуг[1] заслуг святого подвижника, нині утверджую тебе, Мельхіседека, в чині церковного правителя й протектора як над церквами, так і над усім православним народом на Україні».

При цих словах Мельхіседек швидко підвівся й, сплеснувши руками, вигукнув:

— Господи, чи достойний я цієї честі? Ніхто ще в рідному краю не уповноважувався на таку широку владу, і раптом... душа моя збентежена і сповнена трепету. Високе довір'я хвилює мої груди суєтою радості, але покладений на рамена мої обов'язок гнітить відповідальністю душу.

— Хай не бентежиться серце твоє, брате мій во Христі,— заспокоїв Мельхіседека намісник,— немає в нас на всій Україні іншого захисника православ'я, іншого заступника за долю нещасних братів, крім тебе!.. І справедливе воздаяння в бозі преосвященного отця нашого, переяславського владики,— на радість воно всій братії і всьому руському людові! Під твоїм воскрилієм процвітуть храми й осушаться сльози нещасних... Праведний чин твій високий, і я йому радісно вклоняюся! — з цими словами старий низько схилив голову.

— Немає достойнішого пастиря! — вигукнув і Найда, віддаючи майже доземний уклін.

— Аксіос, аксіос![2] — проголосив диякон.

— Не мені, мої дорогі брати й друзі, а єдиному богові! — відповів ігумен, прийнявши в свої широкі обійми отця намісника і тричі з ним поцілувавшись в уста і в плече. Потім він обняв Найду й брата і, обернувшись до розп'яття, зворушено промовив:

— Тобі, розп'ятому за нас, віддаю своє серце й душу; сподоби ж мене, господи, постраждати за народ твій!

Усі були глибоко зворушені. В благоговійному мовчанні минула хвилина, друга...

— А що ж,— звернувся нарешті Мельхіседек до Найди,— хіба закінчилося послання святого владики?

— Ні ще, превелебний отче,— відповів Найда.

— То читай далі! — і ігумен знову сів на своє місце.

Єпископ Гервасій наприкінці звертався з напученням до братії і всіх жителів України, закликаючи їх до терпіння й покори і застерігаючи, що яких би мук не зазнали вони від гонителів, краще мовчки терпіти їх, аніж підносити оружну руку і за злодіяння платити злодіяннями. Зворушливе послання кінчалося такими словами: «І такими за віру тяжкими стражданнями й терпіннями перед усім християнським світом слави єсте зажили, яку й історія вовіки не зітре... І сіє їх, мучителів ваших, діло потече повістями й історіями у всі прийдешні віки».

— Амінь! — промовив Мельхіседек і побожно поцілував підпис преосвященного владики.

Запало досить довге мовчання. Нарешті Мельхіседек заговорив знову:

— Так, достойно й праведно є діяти по глаголу нашого найпреосвященнішого владики, і я, брат його во Христі, не раз наказував і пастирям, і парафіянам нашим, щоб терпіли і ждали... з болем у серці доводилось іноді втішати нещасних цими убогими, безпорадними словами.

[1] Ведлуг — згідно *(пол.)*.
[2] Аксіос, аксіос! — Достойний, достойний! *(Гр.)*

Архідиякон зітхнув так глибоко і з такою силою, що навіть полум'я лампади, що блимала перед розп'яттям, похитнулося й замиготіло.

— Ну й терпіли ж! — мимохіть зітхнув і Мельхіседек.— Не відаю, чи є на світі інший такий багатостраждальний і багатотерпеливий народ? Своїм терпінням ми зажили собі вічної слави, й історія запише це на скрижалях своїх: своїм терпінням, нарешті, заслужили ми в бога великої ласки — чудо звершується: навкруги пригнічені й уярмлені піднімають голови з теплою надією в очах, дзвін розносить навкруги радісну вість, навіть і ті, що відпали од предківської віри, повертаються в лоно рідної й істинної церкви...

— Повертаються в деяких місцях, правда,— мовив архідиякон,— а в інших латиняни й уніати чинять ще більші розбої та наїзди.

— Це випадки,— заперечив Мельхіседек,— та й, певно, в тих глухих місцях, куди не дійшов ще декрет короля й не долетіла звістка про високий протекторат єдиновірної монархії. Минулої седмиці одержали ми про се радісне повідомлення од милостивого нашого ясне в бозі преосвященного Георгія, єпископа білоруського, й розіслали з оного послання й декрета королівського копії по всіх наших храмах, нехай радіє і перебуває в надії народ...

— Ох, прости мене за моє зухвале інакомисліє, брате мій во Христі і во плоті, найчесніший владико! — заговорив Аркадій.— Але дух мій бентежиться, і заспокоєння йому від цих радісних вістей нєсть ніякісінького... Шляхта переродитися не може... Який змалку, такий і до останку! І раніше її настренчували ксьондзи та єзуїти гнати й винищувати впень схизматів,— то яку вагу матиме для них королівський декрет?

— Одначе за цими декретами стоїть сила могутньої держави.

— Чи стоїть іще — цього ми певно не знаємо, яснепревелебний владико,— зауважив Найда.

— А коли й стоїть,— додав Єлпідифор,— то хіба се примусить одуматися свавільну, не підлеглу ні смиренномудрію, ні тверезій обачності шляхту? У беззаконні зросла вона, безправністю годувалася, для безпутства й для гвалту живе.

— Ех, покора і терпіння! — не витримав і прорвався Аркадій.— Багато вони нам допомогли! Слави мучеників зажили!.. Ха! А віру й народ довели до цілковитого знищення... У славному терпінні!.. Боронитися од гвалту й розбою терпінням? Ха-ха! Багато виборемо...

— Брате! Не суємудрствуй і бунтівливу душу свою упокорюй,— суворим голосом мовив Мельхіседек.— Христос сказав: «Аще ударять тебе в ліву ланіту — підстав праву, а хто меча підняв — од меча й загине».

— Коли мова йде про саму тільки мою шкіру, то й підставляй її... в своєму ділі твоя воля чинити так, як знаєш,— не вгавав Аркадій,— а якщо руйнують церкви, катують народ, занапащають його душу, то осторонь стояти — це, на мою думку... Ех! Ще Христом вибивають очі... Та Христос же сам не помилував крамарів і міняйл, які залізли в його храм і заходилися торгувати, а взяв він у руки вірьовку, столи їм поперекидав, а самих крамарів — за двері!

— Ти блюзнірствуєш! — сплеснув руками Мельхіседек.

Архідиякон одразу змовк.

— Отець Аркадій від щирого серця,— заступився за нього Найда,— од гарячої любові до народу й до святої нашої віри... І хіба не боляче склавши руки дивитися на муку? Пал душі можна охолодити, але вбити в ній любов до братів... не можна!

— Маловіри! — гаряче озвався ігумен.— Господь є промислитель наш: він покарання, він і суддя! Без волі його не впаде і єдиний волос. Усе твориться в світі з волі царя царів...

— Виходить, якби ми підняли на розбійників і напасників довбню, то це теж було б з волі вседержителя? — буркнув Аркадій і, схаменувшись, замовк остаточно.

Отець Мельхіседек сумно подивився на всіх і нічого не промовив, тільки полегшив свої груди болісним зітханням. Але що в тому зітханні таїлося? Скорбота за непокірних духом чи мимовільна згода з їхніми думками?

Усі задумалися.

«Отже, все скінчиться примиренням,— майнула в Найдиній голові думка,— бідолашний люд примусять заспокоїтися. Як йому житиметься — не нам те знати, а причини здійняти за нього меча не буде,— і цей пекучий вогонь у грудях повинен буде згаснути, розвіятись... А мені ж як? Спокійно доживати віку в монастирі чи впасти в легкодухість? Ні, ні! Але душно тут, давить груди ця ряса... ні діла, ні життя! Ось і Аркадій, і навіть старець Єлпідифор не вірять в обіцяний мир, а вірять тільки в силу відсічі... А циганка яких страхіть мені наговорила! Згадаю — і досі волосся на голові ворушиться... Але, видно, набрехала вона: нічого й схожого на її слова нема... Мабуть, доведеться поховати себе тут... Ех, життя!..»

Мельхіседек нарешті підвівся з свого місця, прошепотів молитву перед розп'яттям і промовив лагідно й тепло:

— Не будемо бентежити свій дух сумнівом, братіє, кольми паче в дні радості, в дні посланого нам богом торжества! Дай, брате, послання нашого архіпастиря, я покладу його в скарбничку.

Низько вклонившись, Найда передав архімандритові великий аркуш паперу, списаний в'яззю, із словотитлами й іншими надрядковими знаками. Мельхіседек розгорнув його, розіклав знову старанно й згорнув у рурку, та коли він почав легким постукуванням згортка об ручку крісла вирівнювати його краї, з рурочки несподівано випав невеликий клаптик паперу й, перевернувшись у повітрі два-три рази, залетів під лавку.

— Щось випало! — стрепенувся Найда й, проворно діставши з-під лави папірця, подав його архімандритові.

Мельхіседек узяв той клаптик; на ньому з одного боку було щось написано латинськими літерами. Поволі підніс він до очей своїх записку й довго до неї придивлявся, немов ледве розбираючи почерк або розгадуючи таємничий зміст незрозумілих слів. Усі з живою цікавістю дивилися на архіпастиря, а обличчя його тим часом укривалося мертвотною блідістю.

— Звідки взявся папірець сей? — звернувся нарешті Мельхіседек після довгої мовчанки до Найди.

— Не відаю, святий отче... Мабуть, був усередині згортка.

— Але ця приписка не владики й не з Переяслава.

— А що в ній написано? — стурбовано спитав Єлпідифор.

— Смертний вирок мені від ляхів.

Усі перезирнулися й закам'яніли.

— Заспокойтеся, братіє, це не вперше,— промовив з доброю усмішкою Мельхіседек.— Тільки раніше писали з прокляттями й лайкою, а тепер коротко і врозумливо. Спасибі, хоч попереджають.

— Але треба вжити всіх заходів,— захвилювався Єлпідифор.

— В ім'я бога, в ім'я знедоленого люду,— палко вигукнув Найда.— О, якщо вони насміляться,— смерть їм!

— Без пощади! — крикнув архідиякон, і очі в нього налилися кров'ю.

— Якщо я потрібен, то господь захистить мене, мої друзі,— спокійно сказав ігумен,— а ця погроза не спинить мене на моєму шляху.

У цей час хтось підійшов до дверей келії і промовив:

— Господи, Ісусе Христе!

— Помилуй нас! — відповів Мельхіседек і додав тремтячим голосом: — І душу, і життя наше тобі віддамо!

На порозі з'явився молодий послушник і, підійшовши під благословення, сказав, що прибули виборні від якоїсь громади з священиком і просять, щоб отець ігумен вийшов до них на пораду.

— Поспішімо, братіє, до прибулих,— промовив Мельхіседек.— Ти, Найдо, підожди мене тим часом тут, щоб написати відповідь преосвященному єпископу переяславському, а ти, Аркадію, передай у трапезну, щоб потурбувалися про гостей... усе в руці божій! — закінчив Мельхіседек і поквапно вийшов з келії.

Найда зостався сам і довго ходив схвильований по келії; від його швидкої ходи погасла й почала чадіти лампада, що висіла біля хреста низько над аналоєм. Але Найда нічого не помічав, його охопила тривога за життя людини великої душі, єдиного захисника вітчизни, що стояв на краю загибелі. В душі ченця закипала злість на ошалілих у своїй люті звірів, ладних підняти руку на все дороге для нього, заповітне. Перед Найдою постали страшною, кривавою картиною страхіття панських і латинських насильств, які він бачив останнім часом: серед обгорілих руїн спотворені трупи, заплакані діти, кістяки, що гойдалися на деревах...

— Так, правду казала панна, тисячу разів правду! — вирвалось у нього, і він сів у глибоке крісло. Думки його мимохіть полинули до Печер, до Лаври, до покоїв отця настоятеля, до Китаєва, і скрізь царювала панна... Образ її, прекрасний, чарівний, вабив його до себе неземною красою, палив серце, спопеляв мозок, яснів перед ним, як недосяжна, нездійсненна мрія. І чим дужче силкувався він одігнати від себе це видіння, тим яскравіше воно випливало з імли й полонило його цілковито. Його знову охопила невимовна, гнітюча туга, близька до сліпого відчаю.

«Та невже ж не виб'юся я з-під влади цих чар і вони до могили шматуватимуть мою душу? Божевілля, божевілля! Я, велетень, виявився таким кволим перед примарою! Куди тікати? На Афон хіба що? Покинути і батьківщину, і всіх, кого любив, за кого страждав і боровся! Покинути... Та хіба й там не оживуть вони й не відгукнуться в кожному ударі серця страшним болем? Ех, рясо! Не владна ти над цим! — Найда похилив на груди голову; розбурхані почуття стали помалу-малу вгамовуватись і переходити в елегійні. Пригадалося Найді, з якою радістю, з якою соромливою ласкою зустрічала його завжди панна Дарина, і не хотілося йому все це приписувати тільки її патріотизмові, прагненню вирвати його з монастиря для боротьби з ворогом, за вітчизну... Йому здавалось, що він мав право підозрювати в ній і інше, ніжніше почуття... О, та ласка, та усмішка, ті очі — вони й занапастили його! Вони звели його з розуму! І от здогади ці і є смертельна отрута. Хіба дочка вельможного пана, генерального обозного, може подумати про нього, як про рівну собі людину? Ха-ха! Адже батько її сказав йому про це й навіть пояснив, що і в казці таке було б дурницею! А він, знаючи вже непереможну владу чарівниці, ще слухав її і з захватом пив з її рук убивчу отруту!.. Дурень, дурень! Коли вже втік од неї під власяницю, то не треба було слухати її слів, ловити її погляд... Не виходити навіть

з келії, коли сліпа доля заносила її в монастир... О, коли б випекти її з пам'яті, вирвати з цього дурного серця!» — і Найда здушив до болю груди.

У цей час до келії долинув гамір, що знявся на монастирському подвір'ї, почувся стук молотка в браму, голоси й метушливі накази. Найда поквапно вийшов з келії й попростував до брами — в неї вже в'їжджала запряжена шестериком гнідих коней простора колимага. Отець ігумен із старшою братією стояли на східцях монастирського ганку, зустрічаючи з особливою радістю новоприбулих гостей.

Перша вискочила з колимаги висока, стрункa, мов тополя, панночка й підбігла під благословення до отця архімандрита.

— Панна Дарина! — мимохіть скрикнув Найда і завмер на місці.

Після радісних слів привіту і перших запитань Мельхіседек запросив почесних гостей у трапезну; пан обозний і Дарина пішли за ним.

Дарина помітила подив і хвилювання, що охопили Найду при зустрічі з нею, і серце її стислося так трепетно, так солодко, що вона вся спалахнула від радості й соромливо опустила очі. Коли ж панна знову оглянулася, то Найди вже не було; засмучена й схвильована, пішла вона слідом за батьком і Мельхіседеком, не беручи участі в їхній розмові: думки її були коло суворого й мовчазногоченця.

Хоч вона бачила його обличчя тільки одну мить, та все ж таки помітила, що Найда дуже схуд за цей час, а в очах його з'явився гострий, затаєний блиск.

«Чому, побачивши мене, він так змінився на обличчі, чому зник, не сказавши й слова?» — думала Дарина, йдучи за батьком прохолодним монастирським коридором.

Тим часом Мельхіседек увів почесних гостей до просторої монастирської трапезної, деченці нашвидку вже готували щедрий почастунок.

Гості посідали до столу.

Дарина озирнулася, маючи таємну надію побачити Найду, але ні серед присутніх за столом, ні серед послушників, які прислужували в трапезній, Найди не було.

Крім Мельхіседека, обозного й Дарини, за столом сиділи ще ієромонах Єлпідифор та ієродиякон Аркадій.

Очевидно, до трапези були запрошені тільки найпочесніші мешканці монастиря.

Заспокоївшись на цій думці, Дарина почала терпляче ждати кінця трапези, сподіваючись зустріти Найду якщо не в церкві, то на монастирському подвір'ї.

У трапезній було свіжо й прохолодно; крізь гратчасті вікна заглядала зелень розкішного монастирського саду. Біля ікон сяяли великі лампади. З пахощами кипариса зливалася лісова пречудова свіжість. Після жаркого дня й важкої курної дороги все це одразу ж навіяло на пана обозного приємний настрій.

— Ху, та й гарно ж у вас, преподобні отці,— промовив він, важко віддихуючись і витираючи шовковою хусткою піт з лисини.— Тиша, мир і благоліпність.

— Еге ж,— відповів Мельхіседек,— охоронив господь серед бур і напастей сей захисток і притулок благочесних, а скільки разів люті гонителі і на монастир сей, і на життя моє посягали. Та господь почув молитви наші... Одначе покуштуй, вельможний пане, сього нашого меду: він холодний — з льоду.

Мельхіседек подав знак, і служка наповнив важкий срібний келих, що стояв коло пана обозного.

Мед був такий холодний, що на сріблі келиха навіть виступили росинки.

Пан обозний надпив кілька ковтків і, поставивши келих на стіл, сказав, проводячи хусткою по вусах:

— Та це ж липовець! Ге-ге, добрячий! Чи й у Печерах є такий!.. Ну й ліси в вас, угіддя... розкіш!..— провадив він далі, вибираючи з тарілки жирні кусні й запиваючи їх медом.— Хліб скрізь уродив... проїжджали, милувались усім... земля обітована, як здавна прозвали її ляхи... Тільки от села занедбані...

— Так,— сумно зітхнув Мельхіседек.— Кругом благодать і достаток плодів земних, а несть миру світові; про часи мирні повсякденно господа бога просимо.

— І господь почув ваші молитви,— відповів пан генеральний обозний.— Чи відомо вам про ласкаву інтерцесію[1] цариці? Цариця видала ординанс[2] вельможному князеві вчинити у дворі польському як письмову, так і словесну вимогу в такій силі, щоб православним ні в якому разі ніяких кривд від римлян і уніатів не чинилося; також вона приймає всіх одновірців під свій монарший захист... І король прихилився вухом до премудрих слів монархині й видав уже декрет.

— Сподобились почути й побачити його! — радісно промовив Мельхіседек.— Рачитель і брат во Христі архієпископ Георгій прислав нам одразу ж точні списки з Варшави й сповістив іще, що його мосць королівський канцлер, за моїм клопотанням, писав до уніатського єпископа, просячи припинити насильства й вимагаючи покарання винних... Такі ж листи написані й до їх милостей князів потентатів[3]. Єлпідифор.— Радість велика й надія всіх обуяли.

— Всюди декрет польський по церквах братія наша народові читає,— додав

— Люди скрізь ожили,— палко підхопив ієродиякон Аркадій,— не хочуть слухатись ні двору панського, ні зверхності уніатської!

При останніх словах отця Аркадія пан обозний одсунув від себе тарілку й, піднісши догори палець, зауважив повчально:

— Се даремно: паче всього старайтеся, преподобні отці, щоб народ слухняним був і бунти проти своїх властей, а також і кровопролиття не смів чинити.

При цих словах обозного чорні брови Аркадія нахмурились, а на смаглявому обличчі Мельхіседека з'явився суворий вираз.

— Хто каже про те, пане обозний,— мовив він, зітхнувши.— Старалися ми досі і в майбутні часи домагатимемося свого права судом і терпінням. Аз, грішний раб, почав уже de fundamentis[4] справу про кривди... Зігріваємо ми весь кревний люд словом надії; та коли б не стало в нього терпіння і повстав би на гнобителів, то паки реку — і цар небесний не осудив би за це народ свій великомученицький.

— Воістину, народ православний український у такій тут тісноті й нужді перебуває, яка була хіба що в часи апостольські! — скорботно зауважив Єлпідифор.

— Вірю і знаю,— погодився обозний.— Але хай не дерзає народ повставати на правителів своїх: «Несть-бо влади, аще не від бога». Та й у розпач йому впадати нема чого, коли такі заходи королівським двором для захисту вас від озлобителів уживаються. Покладайтеся на протекцію цариці, подавайте скарги й протести, спокус і погроз не бійтеся, а народ терпіння й благочестя навчайте.

— Трудимось, ясновельможний пане, в міру сил своїх. Що не день, то й повертаються до благочестя стародавні храми наші.

І Мельхіседек заговорив із запалом про зміни, викликані декретом короля в усьому краї Українському.

[1] Інтерцесія — заступництво, посередництво *(пол.)*.
[2] Ординанс — наказ *(пол.)*.
[3] Потентат — можновладець, магнат *(пол.)*.
[4] Грунтовно *(лат.)*.

Аркадій та Єлпідифор жваво підтримували розповідь отця ігумена.

Схвильовано слухала Дарина ігумена й намісника, не відриваючи очей від мужніх облич воїнів Христових.

— А чи не знаєте ви, превелебний отче,— звернулася вона до Мельхіседека, коли він закінчив свою розповідь,— як стоїть справа в жіночому Лебединському монастирі? Чи одвіз послушник Найда мого листа?

— Одвіз, ясна панно, і словом умовляв, бо й там зчинилася колотнеча. Римляни й уніати в багатьох іще страх і сумніви пробуджують: гомонять, що сейм не затвердить ніколи королівського декрету.

— Затвердить, у тому сумніву не майте,— заперечив обозний.— Не токмо Росія, а й інші королівські двори гноблену православну церкву визнають.

— О, безумству ляхів немає меж! — зітхнув отець Єлпідифор.

— Та якщо вони опиратимуться в своєму безумстві, тим краще буде для нас,— гаряче озвалася Дарина.— Тоді Росія пошле свої війська і збройно примусить ляхів виконати всі наші вимоги.

— Ге-ге-ге! — розсміявся обозний.— Гаряча голівка в тебе, доню... Збройно! Державам треба обережно поводитись із зброєю...

Розмова перейшла на інші, менш цікаві для Дарини теми, а тому думки її знову повернулися до Найди, і вона з нетерпінням почала чекати кінця трапези.

Але трапезі, здавалося, не буде кінця. Ченці вирішили почастувати на славу вельможного гостя. Страви подавалися за стравами, меди, пиво, вина й усілякі присмаки з'являлися все в більшій і більшій кількості.

Та все ж таки Дарина діждалась кінця.

Обважнілий і підпилий пан обозний пішов спочити перед вечернею. Дарина ж відмовилася відпочивати й, за порадою отця ігумена, вийшла в монастирський сад. В душі її таїлася надія зустрітися там з Найдою, але сподіванка виявилась марною, Найди не було ніде.

Засмучена й трохи ображена, поволі йшла Дарина доріжкою густого фруктового саду, що прилягав до монастиря.

В душі її почала розгорятися досада; самолюбство було уражене.

«Він повинен був мені розказати хоч би про Лебединський монастир, як виконав моє доручення і в якому стані знайшов черничок... Це обов'язок кожного посланця... Адже там, на хуторі, він так турбувався про мене, так просив не ризикувати життям у небезпечній дорозі... А тепер наче й діла йому ніякого немає ні до монастирів, ні до вітчизни!.. Чому?..»

— Ох, ці настирливі думки діймають, як мухи в спасівку, і нічим не відженеш їх!

Промовивши останню фразу вголос, Дарина боязко оглянулась навкруги, ніби злякавшись, що хтось міг підслухати її; але в саду було тихо й душно, з жарким струменем повітря долинали звідкись пахощі меду й резеди. Дівчина повернула на вужчу стежку поміж широколистими яблунями й сіла на дерновій лаві: попереду відкривалася вузенька прогалина, через яку пролягла глибока долина, вся залита золотим, миготливим блиском.

«Чому це мене так цікавить кожен погляд його, кожне зітхання і чому мені прикро від його байдужості? — думала Дарина.— Невже завжди мене засмучувало й тепер засмучує тільки те, що молодий лицар надів чорну рясу? Невже я тільки через любов до багатостраждальної вітчизни прагну заглянути в душу цьогоченця, щоб вивідати, яка пані чи дівчина розбила його життя? Ні, тисячу разів ні! — сама

собі рішуче мовила Дарина, підводячись на ноги й стискуючи руками голову. У скронях в неї стукало, і в очах миготіли червоні іскри...— Лицемірство й брехня. Ох, що ж це! Вир якийсь... і берег тікає з-під ніг...»

Від цієї думки серце Дарини болісно стислося, невимовно гостре почуття самотності й туги охопило її. Побоюючись зустрітися з ким-небудь стороннім у саду, вона подалася квапливо до монастирської церкви, тим більше, що дзвін уже кликав до вечерні.

У церкві було багато прочан, коли Дарина ввійшла туди; незабаром потяглися в храм довгою чорною низкою й ченці.

Вони зупинилися біля протилежного криласа. Дарина глянула в той бік і відразу ж побачила Найду; очі їхні зустрілися на одну тільки мить, але зразу ж Найда потупив погляд і так і не обернувся до Дарини до самого кінця служби.

Погано спала тієї ночі панна і вранці встала сумна й збентежена... Цілий день провела вона знову в монастирі, але Найда, видно, уникав зустрічі з нею, й Дарина була цьому рада: вона боялася.

На третій день, під час раннього сніданку, отець Мельхіседек сказав своїм почесним гостям, що він допіру одержав листа від ігумені Лебединського жіночого монастиря, котру знову охопив великий страх, бо митрополит уніатський має намір за всяку ціну вирвати в неї монастир і повернути його в уніатський. Митрополит спантеличує усіх, кажучи, що він, Мельхіседек, поширює тільки неправдиві чутки про королівські декрети, що король одхилив усі прохання схизматів та інтерцесії іноземних дворів, що схизма всюди буде знищена, а ті, що доброхіть не приймуть зараз же унії, будуть жорстоко покарані, і от деякі з черниць, малодушні, починають вагатися, а якщо хоч одна з них погодиться прийняти унію, то монастир загинув, бо митрополит оголосив усім, що коли в монастирі хоч мала частина братії захоче перейти в унію, то такий монастир переходить уже до єпархії митрополита уніатського, а тому мати ігуменя просить його, отця Мельхіседека, прислати їй автентичний список королівського декрету, а також когось із вірних статечних людей, щоб умовити й утримати маловірних.

— Я поїду, таточку,— промовила Дарина, звертаючись до батька.— Ви обіцяли відпустити мене.

— Обіцяв, але вирішив, що тобі краще буде виїхати туди з Києва; твоє слово мало їм допоможе, а я попрошу в Києві у пана губернатора точне підтвердження королівської відповіді цариці, та й з тобою пошлю козаків з десяток-другий, а для охорони твоєї ще візьму в пана губернатора листи до знатних польських осіб.

— О, сіє не пошкодить, не зважаючи ні на що,— погодився Мельхіседек.— А я тим часом пошлю їм сьогодні автентичний список королівського декрету, одвезе його наш чернець Найда. Краще за нього ніхто не зуміє переконати малодушних. Він став тепер моїм першим помічником.

Дарина зашарілась.

«Найду пошлють сьогодні з монастиря, вони виїдуть до Києва, і, отже, вона вже не побачиться з ним... можливо, ніколи... Ні! Треба побачитись, треба поговорити».

І нараз у неї мимохіть загорілося бажання побачити Найду, повідати йому про все й попрощатися, хоч би й навіки...

«А що, коли та, котра розбила його серце нездійсненною мрією, як казав він, чи як їй здавалося, що він казав, виявиться несподівано...»

Дарина тихо скрикнула.

— Що з тобою, дитя моє? — сполошився обозний.

— Щось ужалило... Мабуть, оса...— зніяковіло відповіла Дарина, хутко обернувшись до вікна, і потім, опанувавши своє хвилювання, додала, звертаючись до батька: — Я згодна, шановний батечку, виконати вашу волю, але дозвольте мені в такому разі написати хоч листа до превелебної матері ігумені й повідомити її про мій скорий приїзд.

— Добре, доню! — погодився обозний.

— То я піду в свою келію і приготую листа, а ви, превелебний панотче, звеліть, коли ваша ласка, зайти до мене тому ченцеві, я передам через нього листа.

При останньому слові Дарина знову почервоніла, але уклін сховав її збентеження.

— Усе виконаємо, ясна панно, піклувальнице наша, виконаємо все. Ох, господь благословив тебе, пане обозний, дочкою й призначив, мабуть, їй високу долю,— додав з ласкавою усмішкою ігумен, благословляючи Дарину, яка схилилася перед ним.

— Авжеж,— відповів самовдоволено обозний, проводячи рукою по гаптованих золотом грудях жупана.— Правда, дякую повсякчасно всевишньому: не соромно назвати своєю, і розумом, і красою видалася серед усіх, задивляються на неї й сіятельні російські особи, і доля їй, справді, судилася висока! — пан обозний багатозначно всміхнувся й поправив свій короткий вус.

Останніх батькових слів Дарина вже не чула; поквапною ходою вийшла вона з трапезної й подалася до призначеної їй келії.

Ввійшовши в келію, Дарина причинила двері, поклала на столі аркуш паперу, гусяче перо, поставила важкий каламар і присіла до столу.

Минуло хвилин десять, але дівчина й не доторкнулася до пера.

«Що скаже вона ще Найді? Навіщо покликала його сюди? Для чого?» — роїлися в її голові бентежні думки, а в серці разом з тим росла страшна тривога; і жах, і надія, і передчуття чогось невідомого, що одним помахом ламає життя, охопили її тремтячі груди.

Та ось коло дверей келії почулися кроки, і знайомий голос промовив:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа!

— Амінь! — відповіла нетвердим голосом Дарина.— Ввійди!

Двері відчинилися, в келію зайшов Найда; ступивши кілька кроків, він низько, по-чернечому, вклонився дівчині й зупинився.

Незважаючи на вдаваний спокій, видно було, що послушник теж дуже схвильований.

Дарина підвелась, хотіла щось сказати, але, глянувши на Найду, збентежилась і змовкла.

Запала ніякова мовчанка.

— Ясновельможна панно,— промовив Найда,— отець ігумен посилає мене сьогодні в Лебединський монастир: ти хотіла дати й від себе деякі ординанси.

— Так... хотіла, ось поки що лист! — заговорила, збиваючись, Дарина, опустивши очі на чистий аркуш паперу.— А потім з Києва сама приїду... привезу їм автентичні декрети...— і нараз, урвавши свою мову, вона промовила схвильованим тоном, звівши на Найду очі: — Скажи мені... ось уже третій день, як я живу у вашому монастирі... Чому ти ні разу не підійшов до мене?

Це одверте запитання дівчини збентежило Найду.

— Справи... клопіт...— відповів він ухильно.— Весь час прибувають богомольці.

— Справи, клопіт! — з гіркотою мовила Дарина.— Справи твої лишаться з тобою, а я поїду, і хто знає, чи побачимося ще коли! Я ж і так ледве умовила батька приїхати сюди.

— То це ти умовила його? — жваво спитав Найда.

— Я... Незважаючи на мир, він побоювався їхати сюди.

Дарина замовкла. Найда мовчав теж...

— Ти перейшов сюди одразу ж після того, як бачився з владикою в нас на хуторі? — заговорила знову Дарина.

— Так... А ти звідки довідалась про це?

— Питала в Печерах. Ну, як тобі живеться тут?

— Допомагаю в міру сил своїх отцеві ігумену... Їжджу по селах, монастирях, підбадьорюю слабких, умовляю тих, що відпали...

— І довго ти гадаєш залишатися тут?

— До кінця днів моїх.

— Як? То, виходить, незважаючи ні на що, ти не скинеш ряси? — скрикнула Дарина.

— Нащо? — мовив на це Найда.

Дарина замовкла й опустила очі.

— Тепер кругом мир і спокій і мої сили не потрібні нікому! — стримано додав Найда.

— Отже, ти задовольнився, що Росія заступилася за одновірців у справах церкви, й на тому заспокоївся? А приниження пограбованих, убогих, що їх мають за худобу, тебе не обходить?

— Авжеж, панно! — глибоко зітхнув Найда.— Стогони і зойки навколо... Та хіба мало є на світі горя, перед котрим треба смиритися.

Дарина спалахнула.

— Чому ти говориш зі мною так холодно, так вороже? — заговорила вона швидко й гаряче.— Чому раніше ти говорив правдиво й сердечно? Адже ти обманюєш мене!.. Ти не думаєш так, як кажеш. Якщо й гризе твоє серце якесь таємне сердечне горе, то невже не зосталося в тебе жодного правдивого, ласкавого слова для мене?

Найда мовчав.

— Але якщо це правда! — з щирим смутком скрикнула Дарина.— Якщо ти так змінився, якщо в тебе серце для всього обросло мохом, то краще б мені було й не зустрічатися з тобою!

Голос панни урвався, вона закрила обличчя руками й припала головою до стіни.

— Панно... панно...— схвильовано промовив Найда, ступивши кілька кроків до неї.— Ти плачеш... Дарино...— додав він несміливо.

Останнього слова Дарина не чула.

— Так, плачу,— заговорила вона уривчасто й різко, віднімаючи руки від очей і обертаючи до Найди обличчя. На віях її ще блищали сльози, але очі паленіли гнівно й збуджено.— Плачу. Але що тобі до того, преподобний отче? Тобі байдуже і до мене, і до нещасної вітчизни! Іди ж бий поклони й радій спасінню своєї душі!

— Панно, що ти говориш?

— Те, що є! — запально казала Дарина.— Не про себе турбуюсь я: вітчизни доля рве мені душу, бо не бачу вже ні єдиної людини, котра б могла ще врятувати її. Ти докоряв батькові за те, що він продав волю за млини й хутори: твоя правда

була. Але ти? Ти продав порятунок нещасної України за порятунок своєї душі! Невже ти можеш вірити в цей мир? Чи знаєш ти справжні наміри держав? Ні, не знаєш, а я знаю, тому що батько вже не раз прохоплювався словом про це. Досі я думала, що ти ще любиш свою батьківщину, але бачу — помилилася я в тобі, смиренний отче.

Останні слова Дарина промовила голосом, сповненим зневаги.

Обличчя Найди спалахнуло, немов од удару.

— Ні,— перебив він Дарину,— ти не помилилась: перед тобою стоїть не смиренний чернець, а Найда — гайдамацький отаман.

Найда розправив плечі й гордо підвів голову; від цього руху він став, здавалося, ще вищий і могутніший.

— Ти не помилилася в мені, я зрозумів усе й давно вже прочитав між рядками королівських декретів і милостивих інтерцесій те, про що ти кажеш мені зараз. І знай: як тільки сейм одхилить наші вимоги, як тільки ляхи простягнуть знову руку на нашу віру й наш народ, я скидаю рясу й скликаю під свій стяг козаків, гайдамаків і всіх, кому ще дорогий наш край.

Радісний крик вирвався в Дарини, обличчя її прояснилося; вона ступила крок уперед і застигла на місці, чекаючи якогось вирішального слова, що, здавалось, ось-ось мало зірватися з уст ченця.

— Відчай, ганебна слабкість і нещасне кохання привели мене сюди,— говорив далі Найда,— але я їх поборов у собі, і відчай, і кохання.

— Хіба та, котру ти кохаєш, померла? — несміливо перебила його Дарина.

— Ні, вона жива.

— Не кохає тебе?

— Не сміє кохати, бо вища за мене своїм становищем,— при цих словах по устах Найди майнула їдка усмішка.— Безмірно вища за мене.

— Вища за тебе! — палко мовила Дарина.— Та коли б вона була навіть королевою, то не могла б стояти вище за рятівника вітчизни!

— Рятівника вітчизни! — повторив з гіркою усмішкою Найда.— Не кожному пощастить урятувати вітчизну, хоча б він поклав за неї тисячу разів своє життя. Колись рятівників вітчизни ждали булава, й шана, та слава, а тепер їх жде тільки шибениця й паля.

— Що таке шана, й булава, й слава! — палко мовила Дарина.— Той, хто загине за вітчизну, стократ дорожчий за того, хто доживе до славного кінця. Для такого лицаря можна забути все на світі. За ним можна з радістю піти всюди, навіть на шибеницю, на палю, на тиранські муки й саму смерть.

— Це говориш ти, вельможна панно, дочка генерального обозного? — скрикнув у свою чергу Найда, підходячи до Дарини.

— Так, я, вельможна панна,— твердо відповіла Дарина, не одриваючи від Найди сяючих очей,— така ж сама козачка, як і ти. Там, де йдеться про моє серце, я не поступлюся ні перед ким...

— І ти б віддала його...— завмираючим голосом промовив Найда. І, не закінчивши фрази, зупинив на Дарині палкий благальний погляд.

— Я віддам його тільки тому, хто не пошкодує життя заради батьківщини,— твердо промовила Дарина, не одриваючи від Найди очей.

У цей час коло дверей почулися кроки, хтось постукав і сказав голосно:

— Брате Іоанне, владика кличе тебе негайно до себе.

— Зараз буду,— відповів Найда і взяв Дарину за обидві руки. Якусь хвилину

він дивився на неї сповненим кохання й захвату поглядом і потім промовив урочисто, стискуючи її руки в своїх руках.— Пам'ятай же, Дарино, що ти сказала мені.

— Буду пам'ятати й ждатиму.

XI

Лівий берег Дністра, зокрема між Могилевом і Ямполем, являє собою гірський кряж, який то відступає, то наближається до ріки. Ці вапнякові, з гранітними брилами гори спускаються до Дністра страшними кручами, прямовисними скелями, увінчаними подекуди природними бійницями, котрі народ прозвав «чортовими пальцями». Вузька долина, від підніжжя гір до ріки, що подекуди губиться зовсім, вся вкрита виноградниками, і її весела зелень контрастує з похмурими урвищами, що поорані, ніби зморшками, блідо-жовтими тріщинами. Біля містечка Кам'янки лівобережні гори досягають найбільшої височини й грізно насуваються на ріку своїми скелями та бескидами.

Догоряв жаркий, задушливий день. Темно-червоний диск сонця опускався й тонув у рожевій імлі, що оповила безмежну широчінь, яка ховалася ще за крутим підйомом кам'яної дороги. По дорозі, гуркочучи й підскакуючи на камінні, тяглася довга бричка, без буди, з накиданими в задку бебехами[1]. Серед тих бебехів стирчали, немов загрузли в них, дві людські постаті: голова чоловіка була прикрашена знизу рудою бородою, збитою в брудні ковтуни, а зверху прикрита оксамитною, посірілою від пилу ярмулкою, з-під якої теліпалися мокрі, розкручені, мов мачула, пейси. Голова жінки була запнута й закутана хусткою. Бричку тягли добрі коні, але далека дорога виснажила їх зовсім. Пара була припряжена до дишля самими шлеями й ледве йшла ступою, спотикаючись і зупиняючись досить часто. Візник не звертав на коней ніякої уваги й, уткнувшись головою в подушку, дрімав. Та коли коні дійшли до сторчуватого каменя, за яким одразу обривалася дорога й розверзлося страшне провалля, вони не тільки зупинилися, але навіть позадкували і цим рухом так трусонули бричку, що від поштовху у візника впала з рудої голови ярмулка і весь він стрепенувся від переляку.

— Ой, гевулт! — злякано крикнув єврей і зашарпав віжками.

Коні, круто повернувши назад, почали дертися на кам'яну кручу, ковзатись і битися; бричка перехилилася.

— Ферфал![2] — закричала стара єврейка, скидаючи з голови хустку й намагаючись зіскочити з брички.

Від цього крику схопилася в бричці й третя людина, що лежала в довгому передку. Це була молода й надзвичайно гарна дівчина, але на її худому, блідому личку з великими чорними очима лежав відбиток нелюдських страждань, немов смертельна недуга доїдала ледве розквітлий організм. Молода єврейка злякано озирнулась і почала теж кричати.

— Тпру! Тпру! Прокляті! Щоб ви здохли! — заспокоював візник переполоханих коней, насилу вискочивши з брички.— А ви, мешігене[3], мовчіть! — повернувся він до жінок.— Тільки коней лякаєте! Ну, Сара — дитина ще, їй і бог простить, а тобі, Ривко, старій дурепі, соромно.

[1] Бебехи — перини *(євр.)*.
[2] Ферфал! — Все пропало! *(Євр.)*
[3] Мешігене — дурні *(євр.)*.

— Ой пане Гершку, випустіть із брички, на бога! — волала Ривка, не звертаючи уваги на слова господаря.

Так, це були наші давні знайомі, які зникли безслідно з Малої Лисянки.

Але Гершко не міг одійти від коней; він тільки лаявся, держав їх за вуздечку й намагався повернути на дорогу. Жінки безпорадно борсались у бричці й зляканo верещали. Нарешті Ривці пощастило вискочити, але Сара не могла цього зробити, бо в неї були зв'язані ноги.

— Ой вей! На бога! Рятуйте! У мене зв'язані ноги... Я не можу! — благала Сара, охоплена страхом, бо бричка щомиті могла перекинутися.

— Візьми ось ножа! — крикнув Гершко.

Ривка підскочила до брички, мерщій поперерізувала вірьовки, що повпивалися в біле тіло темно-червоними рубцями, й допомогла Сарі вилізти з брички. Дівчина була така квола, що стояти не могла і зараз же сіла на кам'яному виступі.

Довго прововтузився Гершко з кіньми, поки заспокоїв їх, вивів на шлях і перепряг, бо бричка майже була перекинулася.

— Заждіть мене тут, я огляну спуск,— сказав нарешті він, додавши пошепки Ривці: — Ти гляди, стара, за Сарою,— з ока не спускай!

Та за Сарою нічого було наглядати; вона, мов тінь, безсило сиділа на камені, і хіба що вітер міг підхопити її і понести в золотисту млу...

Довго не повертався Гершко; він блукав десь поблизу, бо чути було лайку то ліворуч, то праворуч. Та ось нарешті почувся його голос по той бік навислої скелі. Йому відгукнувся жіночий.

— Другого спуску пурич[1] не знайде; наші коні до нього звикли й самі спускаються, їх бін аїд,— казала, виходячи з-за скелі й розмахуючи руками, не дуже стара, досить приємна єврейка, одягнута в лахміття.— А ви загальмуйте колесо й зведіть свої коні за вуздечку.

— Що ж, нічого не зробиш, доведеться скакати з цієї кручі,— бурчав Гершко, чухаючи потилицю.

— Я можу провести жінок... я знаю слічну стежку,— запропонувала жебрачка свої послуги.

— Хоч їм допоможи, добра ізраїльтянко,— зітхнув Гершко й, звівши до неба очі, додав: — А Єгова заплатить тобі за добре діло сторицею.

— І заплатить Єгова через вас, шановний мій пурице. Я жінка бідна, убога, живу тільки милостинею й щедротами обранців божих...

— Добре, гіт[2], тільки проведи їх!

Єврейка низько вклонилася Ривці й Сарі на знак того, що вона готова служити їм.

Ривка встала, але Сара хоч і підвелася насилу, не могла рушити з місця. Ривка з жебрачкою змушені були взяти її попід руки й повести, а правдивіше — майже понести з гори вниз.

— Чого це вона в вас така хвора? — поцікавилась жебрачка.

— У дорозі захворіла... Лежала все... ну, ноги й попухли,— ухильно відповіла Ривка.

— Зо?[3] Буває, буває... Ось у нашому містечку моя знайома теж довго лежала: так у неї ноги, як ось і в панночки, аж посиніли!

---

[1] Пуриц — пан *(євр.)*.
[2] Гіт — гаразд, добре *(євр.)*.
[3] Зо — справді, так *(євр.)*

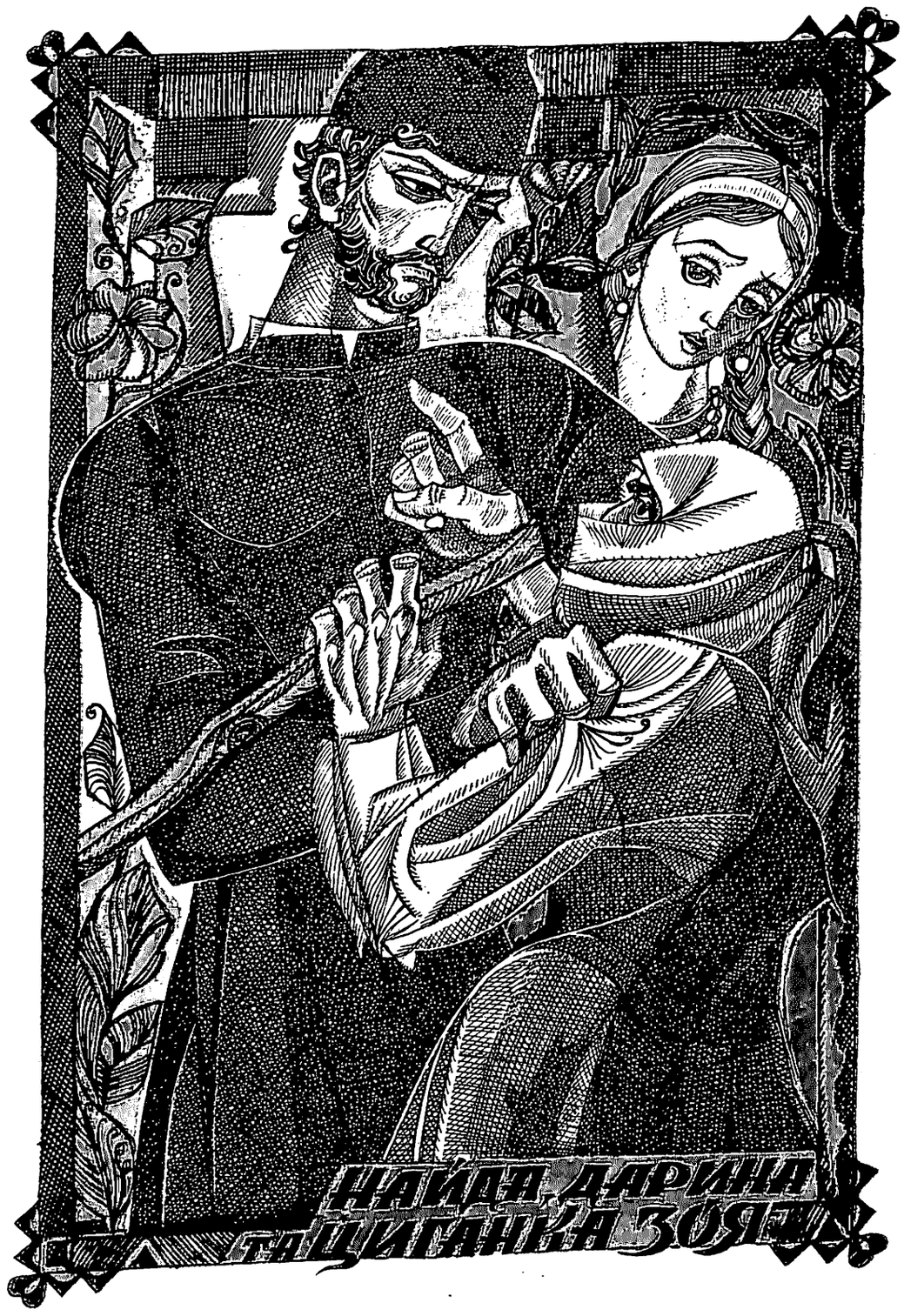

У цей час наші подорожні вийшли з-за скелі й пішли понад краєм кручі. Перед ними відкрився чудовий краєвид. Долина Дністра здавалася глибокою, прорізаною ущелиною, на дні якої вирувала й билася об скелі досить широка, але вся вкрита каламутною піною ріка. Протилежний берег був теж високий і горяний, але контури його лягали м'якими лініями й кучерявилися темною зеленню лісів, що задивлялися в воду. З височини, на якій стояли наші подорожні, було видно, що за смугою лісів розляглися смарагдовим оксамитом ниви, по яких подекуди пробігав світло-сріблястий полиск.

— Ой мамо, як гарно тут і страшно! — скрикнула Ривка.

— Чого страшно? — здивувалася жебрачка.— Тут, хвала богові, спокійно й безпечно. Ми там, унизу, сидимо й до нас, через цей кам'яний мур,— показала вона рукою на високий, прямовисний кряж лівого берега,— не долітає ніякий шум, ніякий гвалт з гори й з інших боків... Ми там у ямі, як на тому світі. Хлопів у містечку мало, ми майже всі свої... Ну, й тихо! До нас докочуються чутки, нібито на горі бунтують хлопи проти панів, а пани наче зібрали конфедератів і ріжуть хлопів, палять їхні села, а де запопадуть, то й наших грабують та вішають... Такі страхіття розказують, мов ті кари єгипетські, або як за Гамана... борони, боже! — торохтіла говірка єврейка, обережно ступаючи краєм урвища.— А до нас ніхто й не заглядає... В нас онде й дороги путящої немає. Стрибай, як хочеш, із скелі!

Слова єврейки, «що в цій ямі кінець світу», «що сюди ніхто й не загляне», били в серце Сари ножами, вина з тугою озиралася кругом і з жахом ступала тремтячими ногами, неначе кожен крок наближав її до відкритої могили... ні, не до могили,— вона б у могилу пішла з радістю від своїх катів, від їх нелюдських катувань,— а її ведуть у кам'яну в'язницю, звідки ніхто не визволить її, звідки не долинуть до дорогих людей ні зойки її, ні останній крик нерівної боротьби.

— Вус? Я не про ті страхи,— заговорила нарешті Ривка.— Від хлопських страхів пуриц мій втік, і, правду кажучи, кращого місця, більш прихованого немає на цілому світі! А я ось про що: про ці урвища, що й дна не видно, а коли йдеш, то в голові паморочиться, у вухах дзвенить і в очах зелені кола. Я ось про ці провалля... Ну що, коли зірватися тут, кісток не позбираєш!

— Авжеж, не позбираєш! — кивнула головою жебрачка.— Цієї весни зірвався он з того місця, що перед нами, а може, й з своєї охоти стрибнув, якийсь подорожній,— так до дна не долетів: розірвало його об гостре каміння на шматки, і знайшли на дні тільки шапку та ціпок...

Сара здригнулась і на хвилину зупинилася.

«А що, коли?.. І за мить усе щезне, всі страхіття, муки!» — промайнула в неї думка. Урвище було за п'ять ступнів.

— Ой вей! Замовкни! Не розказуй такого! Оно перелякала її...

Та не встигла Ривка доказати, як Сара, зібравши останні сили, рвонулася й, вислизнувши з рук сторопілих супутниць, кинулася до прірви. Одчайдушний крик завмер на устах жінок; жах прикував їх на місці... Ривка бачила, як Сара хитаючись наблизилась до страшного урвища й кинулась туди, витягши руки вперед... Стара скрикнула й затулила очі руками, та через секунду її штовхнула жебрачка:

— Вона зачепилась, біжимо!

Коли Ривка відкрила очі, жебрачка вже була на краю прірви й, напружуючи всі сили, щось тягла.

— Допоможіть! Вислизає! — гукала вона, задихаючись.

Ривка підбігла до неї.

Жебрачка держала в руках край Сариної спідниці й намагалася вхопити ноги дівчини; мабуть, нещасна кинулась у провалля, не добігши до краю урвища,— тіло її перевалилося, але падіння затримав гострий камінь, за який зачепилася її спідниця. А втім, легка тканина рвалася, й непритомна жертва, що висіла над прірвою, ось-ось мала зірватися вниз.

Багато довелось докласти обом жінкам зусиль, поки їм пощастило схопити Сару за ноги й витягти на найближчий карниз.

Але вона лежала непритомна, а під руками не було води. Жебрачка порадила відтягти Сару подалі від урвища, на вітер.

У цей час до них підбігла кучерява обідрана дівчинка з чорними виразистими очима.

— Ой мамо! Ти мене покинула, я тебе скрізь шукаю! — кинулась вона до жебрачки, скоса поглядаючи на Ривку, та коли погляд дівчинки впав на Сару, що лежала нерухомо, очі її заіскрилися сльозою, й вона, припавши до матері, зашепотіла: — Ой мамулю! Це вона її задушила, ця відьма? Ой як жаль! Тікаймо, а що буде нам! Битимуть!

— Моє золоте ябко[1],— обняла дівчинку мати.— Вона не зовсім гештopбен, вона тільки знепритомніла. Побіжи, Естерко, принеси нам з криниці води, там під каменем і коряк.

Дівчинка швиденько побігла вниз, а стара заходилася знову терти руки й ноги нещасній Сарі. А втім, до зомлілої, видно, поверталося життя. Обличчя з синьо-червоного ставало блідіше й блідіше, груди починали помітніше здійматися.

— От покарав мене бог, що допустив найнятися в Гершка,— скаржилась, ламаючи в розпачі руки, Ривка.— І надало ж мені, бодай я не діждалась маци, за мізерні копійки найнятися до такого гаспида! Пильнуй, каже, за дівкою, та й годі! Добре пильнуй! Не гойка ж я якась остання, щоб у мене серця зовсім не було!.. І зла я на неї, і жаль мені дівчини; тиха вона, сумирна, води не скаламутить, а її, мов ту вовчицю.... на ланцюг та в мішок або під перини. Коли б одразу, а то...

— Ой! Що ви, золота моя,— скрикнула жебрачка, сплеснувши руками.— За що ж таке їй катування? Хто вона буде господареві?

— Дочка рідна, ось хто! — не вгавала роздратована Ривка.— А за що він її мучить, достеменно й не знаю, силує заміж за нелюба, а від того, кого вона любить, далеко везе... тільки, видно, любить вона такого, що хазяїн мій убив би її зразу, та гось боїться. При мені кричав їй: «Задушив би тебе, як гадюку, коли б не був зв'язаний словом».

— Ой мамеле, тателе! Таке верзти на рідну доню!

— Кричати? Та він бив її батогом і віжками... душив... Як вона ще досі не здохла, я й сама не знаю, присягаюся торою! Як задумав мій хазяїн уночі тікати з Лисянки, то Сару зв'язав і вкинув у лантух, а на лантух поклав ще дві перини й погнав степом коней, бездоріжжям, щоб збити погоню... Коли ми од'їхали миль зо три, тільки тоді він скинув з Сари перини й витяг її на вітер... Така була біла, як сорочка, а на синіх губах темніла запечена кров... насилу ми одволали... Далі він побоявся класти перини на Сару й держав її тільки в лантусі із зв'язаними руками й ногами...: А на четвертий день дозволив розв'язати їй руки й іноді сидіти...

[1] Ябко — яблуко.

а ноги я розв'язала їй оце тільки зараз,— і Ривка на доказ своїх слів відкрила опухлі Сарині ноги.

Жебрачка вжахнулася й завела жалібним голосом:

— Ой вей, вей! Сиріточка, нікому заступитися... Ох, я, безпритульна, годуюся божою рукою, а щасливіша за неї, пишну... І хороша, і красуня, антик... А як долі немає, то й плач цілий вік... не дивно, що вона шукала собі смерті...

— Це уже вдруге,— пояснила Ривка.— Перший раз вона хотіла була кинутись під лотоки, втопитись, так її вдержали. Ой, і катував же він її, вей мір! Я боюсь йому й сказати тепер — замордує...

— Навіщо ж виказувати нещасну,— проговорила зворушеним голосом жебрачка, немов благаючи співчуття в Ривки. Та Ривка й не думала про співчуття, бо гнів Гершка повернувся б у першу чергу проти неї самої.

У цей час повернулася дівчинка з корячком свіжої води. Від кількох ковтків її Сара відразу опритомніла. Вона розплющила свої великі очі й обвела всіх безтямним поглядом. А потім, пригадавши все, нараз затремтіла й почала благати рятівників своїх, щоб зглянулись над нею й пустили б її з цього світу.

— Навіщо вам мої страждання? — ламала вона руки.— Навіщо? Ривко, пожалій мене! В тебе ж є теж дочка. Ой пустіть мене! Пустіть!

— Ой вей, мамеле! — несподівано й істерично заридала на ці благання Естерка.— Пустіть її, не мучте! Вона така добра... очі в неї... ой вей, не бийте паїни, не бийте! Пустіть: мені так її жаль!

Це благання дитини, висловлене так щиро, прорвало нарешті гіркоту, що назбиралася в змученому Сариному серці, й вона, притиснувши дитину до своїх грудей, залилася сльозами.

— Не плач, панно, не плач, адамант мій! — втішала Сару жебрачка, цілуючи її холодні руки.— Велике в тебе горе, та око Єгови його бачить, а раз всемогутній береже тебе од гріха, то не на муку ж, а на радість... на його терезах наше життя, і ми не сміємо переступити його волі... Вже яке гірке моє життя, простягнутою рукою дитинку годую, а на бога батьків наших не повстану.

Ці прості, теплі слова чужої стражденної людини підбадьорили Сару, а сльози, крім того, полегшили біль, що стискав їй груди. Вона поцілувала жебрачку, ще раз притиснула до грудей її дочку, навіть обняла Ривку й, прошепотівши тихо: — Так, ще не пробила моя остання година, ще треба терпіти,— підвелася з зусиллям на ноги й сказала своїм супутницям: — Ведіть мене, не бійтеся!

Коли вони спустилися до підніжжя гори, то в глибокій улоговині лежав уже густий морок. Гершко з своєю бричкою стояв давно біля корчми коло в'їзду до містечка.

— Де це ти, стара відьмо, так довго тинялася? — накинувся був зразу Гершко на Ривку.

Але та не розгубилася й собі закричала у відповідь:

— Де тинялася! Несла на руках разом з цією жебрачкою рідну дочку ребе Гершка... На ноги стати не може, погляньте які! Нехай господар дасть ліхтаря — од мотузків це. Та й до того двічі зомлівала вона, їх бін аїд!.. Я гадала, що ми донесемо мерця... Ой вей, вей! Що робиться на світі!

— Ну, герш-ду, годі! — зупинив її Гершко, але не гнівним, а лагідним, ніби благальним голосом.— Слабка, хвора... Ну, ноги й тее... А ти, якщо втомилася, можеш підкріпитися пивом.

— Дякую, ребе, але й вона, ось ця бідна жінка, вибилася з сили... та й Сару підкріпити слід було б.

— То налийте нам два ока пива,— наказав Гершко й дав жебрачці ще трояка[1].

Стояла вже над Кам'янкою ніч, коли Гершкова бричка з гуркотом зупинилася біля однієї брами, що сховалася серед акацій ближче до Дністра. Сара, сидячи в бричці, відчувала по розлитій у повітрі вологій прохолоді близькість води.

Гершко довго стукав у браму й гукав; нарешті у дворі заметушилися, з страшенним гавкотом, брязкаючи ланцюгами, заскакали собаки, і ворота розчинилися.

З брами вийшла жінка, висока на зріст, трохи сутулувата. У непевному світлі ліхтаря здавалося, що на всьому її обличчі переможно панував лише довгий, гачкуватий ніс.

— Ану, покажи лишень мені, покажи, братику, свою Сару! — заговорила вона ласкаво, піднімаючи вище ліхтаря.

Ривка підштовхнула до неї дівчину, яку досі міцно тримала за руку.

Сара мовчки поцілувала родичці руку.

— О, красуня! Очі, як у небіжки... немов бачу її. Тільки шлехт[2] — хвора вона в тебе! Як віск личенько, а сама, мов очеретинка, хитається... Ну, та ми її тут швидко поправимо! — говорила вона привітно.— У мене всяке зілля є, я ж знахарка! — засміялася стара й, погладивши по щоці зніяковілу Сару, звернулася до Гершка: — Спасибі, спасибі, братику, що завітав до нас. Тепер багаті родичі цураються бідних, та й часи такі, що кого рік не бачив, то вважай краще за мертвого. Ну, хай буде благословен бог Авраама, Ісаака й Іакова! Хай прийде з вами радість і мир у дім мій!

Гершко підійшов іще раз до руки своєї родички й разом з нею та Сарою ввійшов у світлицю. Низенька невелика кімната, з розмальованою стелею і товстими стінами, прикрашеними вишитими птахами і яскравими килимками, приваблювала своїм затишком і прохолодою, а накритий стіл, заставлений пляшками та полумисками, надив щедрою гостинністю... Та й господиня так і упадала коло своїх родичів. Вона голубила й пригощала Сару, хоч дівчина ледве доторкалася до їжі й тільки на дуже пильне прохання тітки випила невеликий келих меду. Бачачи надзвичайне виснаження Сари, господиня одвела її в свою спальню, де була приготована постіль, а сама повернулася до брата і довго про щось стиха розмовляла з ним... Веселий ранок застав співбесідників за келихами, і вони мусили відкласти вирішення багатьох питань до наступного дня.

А Сара, лігши на своїй новій постелі, відчула тільки зараз, як змучилось її тіло, як натомились і опухли ноги й руки, як надірвалися, неначе розбиті на шматки, її груди. Ця надмірна знемога не давала їй заплющити очі, та й пережитий страх стояв іще перед її очима.

Щирі слова жебрачки дзвеніли в її вухах і відлунювалися в битті серця. «Гріх великий не вірити в милосердя бога!» — сказала єврейка,— а християнка повинна б іще більше вірити в любов і милосердя розп'ятого бога! — зринали в її розгарячілій голові думки.— Мене одчай штовхав на страшний гріх, а мій любий сокіл, мій рай, мій Петрусь іще може знайти свою Сару й вирвати її з неволі! Адже все у божій волі... Та що це я, вей, вей! Хто мене зможе знайти тут? Хто перенесе дорогому Петрусеві стогони мого розбитого серця? Я на тому світі, живцем похована в могилі! Ох, і кісток моїх не занесе на батьківщину ворон!» — Сара почала до болю ламати свої руки й застогнала. Потім нараз блискавкою майнула перед нею тривожна думка й примусила підвестися. «А може, батько віддав до рук катів і Петруся, і його батька, й батюшку? Але ні, батько останні три дні не відлучався з корчми й на мить. А Петро, ой мамо моя, він і догадатися не міг, куди ми поїхали, інакше б нас догнав... Я три дні його ждала, а потім утратила надію. Ой не взнає він ніколи, ніколи, куди мене завезли... і завезли на погибель!.. Що ж, до останньої хвилини я терпітиму... Та якщо силою свого домагатимуться, то... тоді прости мене, боже!»

Сарі пригадалось лагідне обличчя батюшки і його тихі, сповнені щирої ласки слова: «Дитя моє, зло на цьому світі не вічне; від дихання любові воно тане і втрачає свою отруту, а серед людей розвивається все більше й більше любові...»

Нарешті втома взяла своє, й дівчина заснула мов убита.

Наступного дня пізно прокинулась Сара й, не розплющуючи очей, намагалася розібратися в хаосі вражень і знайти рятівну нитку в нових обставинах свого життя. Батько, звичайно, все розповів хазяйці і вкупі з нею обміркував найсуворіший нагляд за кожним її кроком, за кожним поглядом і за кожним ударом серця; треба скоритися — це неминуче; щоправда, на те є один спосіб — але вона присяглася милосердному богові терпіти до останнього... Та й, крім того, сторожа її, напевне, буде пильна й завбачлива... Сара розплющила очі й уважно обвела ними свою кімнату. Її вразило, як усе змінилося навколо від учора: стіни зовсім оголилися, а вчора в них було понабивано багато гачків і цвяхів, на яких висів одяг і всяке домашнє начиння; шафу з ножами, виделками й посудом, котру вона бачила онде в тому кутку, зараз було винесено, одно слово — в кімнаті лишилося тільки два ліжка та один ослін, і спальня відразу перетворилася на камеру одиночного ув'язнення.

«Отак,— усміхнулася Сара.— Вони дуже заклопотані тим, щоб зберегти ув'язнену живою до приїзду головного ката... Але як полегшити тугу ув'язнення, як пом'якшити серця приставлених сторожів? Ривка хоч і жорстока, та її завжди можна було купити за кухоль меду, а от як тітка? Вона схожа на сову — і очі пронизливі, і ніс гачкуватий... Вчора вона була ласкава, а от сьогодні, після ради... О, якщо вона мене візьме в свої кігті, то не втекти мені...»

«От хіба що,— стрепенулася Сара,— мені одне лишилося: відтягти час, і на це в мене один спосіб — хвороба. Отже, треба всіляко не піддаватися лікуванню знахарки-тітки, а приспати її ласкою... І, крім того, треба на грізний час мати під рукою такий порятунок, котрий би кожної хвилини міг мене вирвати з рук катів... Це головне, головне! — захвилювалась вона.— Тільки так я зможу терпіти й спокійно ждати останньої хвилини».

Спинившись на цій думці, Сара стала спокійніша; молодий організм, підкріплений цілющим сном, знову сповнився життєрадісною бадьорістю, в серці зажевріли надії... Сонячний промінь, пробившись крізь щілину віконниці, вигравав у золотій куряві всіма кольорами веселки й сповнював кімнату ласкавим напівсвітлом. Навкруги панувала цілковита тиша, тільки з вулиці чи з двору чути було іноді заде-рикуватий крик півня та якась пташка підлітала до вікна, й видовжена тінь її то тріпотіла на протилежній стіні, то зникала.

Сара схопилася була досить бадьоро з ліжка, але зараз же змушена була сісти, бо ноги в неї і всі кістки дуже заболіли. Та все ж таки треба було одягтися, а сукня була порвана. Поволі підійшла Сара до дверей: вони були защепнуті з того бо-

[1] Трояк — три копійки *(прим. автора)*.
[2] Шлехт — погано *(євр.)*.

ку. Дівчина постукала й прислухалася, але відповіді не почула. У сусідній світлиці, де приймала їх тітка, певно, нікого не було.

«Однак це зовсім незручно»,— подумала Сара й почала голосно кликати до себе Ривку, в сусідню кімнату хтось зайшов, і за хвилину на порозі спальні з'явився батько з господинею дому.

Сара накинула на плечі велику хустку й покірно схилилася, ніби ждучи від мучителів, які ввійшли до кімнати, неминучих ударів. Бліде личко її ще більше поблідло, темні вії закрили очі.

— Хай буде мир над тобою, дитино моя,— лагідно промовив Гершко, урочисто простягаючи до неї руки.

Такий початок був вельми незвичайний, і Сара підвела очі на батька, щоб роздивитися краще вираз його обличчя. Довга стрілчаста тінь пробігла по її щоках і знову зникла: обличчя Гершка, незважаючи на лагідність тону, було суворе й таїло в зморшках своїх лють.

Сара покірно поцілувала простягнуту руку й здригнулась усім своїм худеньким тілом од внутрішнього холоду.

— Ти сирота,— говорив далі тим же тоном Гершко,— і тітонька Рухля найближча і єдина твоя родичка; ти її повинна шанувати й любити так, як свою, ох, небіжку матір, і кожне слово її мусить бути для тебе таке ж страшне, як божий наказ, викарбуваний на камені.

Сара здригнулася знову, й на темній крайці її повік блиснули дві чисті росинки.

— Не страшне, ні,— заперечила стара грубуватим, низьким, немов чоловічим, голосом.— Я не хочу, щоб Сара мене боялася. Я хочу її любити, як любила свою померлу дочку Дебору... Ой вей, яка вона була! Перша на цілий світ і розумом, і вродою... Ой мамо, що то була за дитина! — і Рухля витерла непрохану сльозу, вискавши при цьому й гачкуватого носа.— Ой сирітко, як тобі,— провадила вона,— не вистачає материнської ласки й теплого серця, котре б обізвалося з любов'ю на твої сльози, так і мені, старій сироті, не вистачає дитячої любові, яку нам бог посилає в нагороду за віру й за наші клопоти. От я тебе й хочу любити, як рідну дитину, і хай буде в тебе не страх до мене, а цілковита довіра й любов...— і Рухля підійшла до Сари, обняла кощавими руками її голову й поцілувала в чоло.

Сара впіймала руки старої і вкрила їх поцілунками, а тітка погладила по голівці свою нову дочку.

— Бачиш, і не заслужила ти такого щастя,— заговорив Гершко,— а милосердний наш бог, що виявив стільки ласки до свого обраного народу, бог Ізраїлів, котрого ти не раз зневажала,— він невичерпний у щедротах своїх і дарує тобі другу матір, дарує без плати, набір: ти це пам'ятай і не забувай! За таку ласку й ти мусиш заплатити чимось богові. Ой, твоє минуле, твої гріхи й провини, так само, як і твоє зрадливе серце, відомі твоїй тітці, як відомі були й мені, нещасному, зганьбленому батькові, а тому, якщо твоє серце не з каменю, то ти мусиш відкрити його своїй матері: в ній, у її ласках твої радощі, а в покірливості твоїй і в цілковитому послухові єдиний порятунок. Кажу ще раз,— грізно підніс голос Гершко,— що мені легше бачити тебе зотлілою в могилі, аніж мерзенною тварюкою серед живих, і що я не зігну ні перед чим і ні перед ким своєї волі!

Сара випросталась. На її щоках виступили дві червоні плями й розлилися рожевою хвилею по всьому личку.

— З твоїм словом, тату, я згодна,— стримано прошепотіла вона,— смерть ліпша за ганебне життя.

— Вперта,— проскрипів Гершко, втрачаючи самовладання.

— Уся в тебе,— всміхнулася Рухля.— І батько повинен не гніватись, а радіти, якщо дитина схожа на нього. Я от ще й не знаю дочки, а бачу її серце наскрізь — адже я знахарка.

Сара з забобонним страхом глянула на свою названу матір, і їй здалося, що, незважаючи на жартівливий, ласкавий тон, під гачкуватим носом в тієї зміїлася єхидна усмішка.

— Так от я й бачу,— вела своє стара,— що просьбою та ласкою з нею можна все зробити, а погрозами нічого не візьмеш... Герш-ду, мій старший родичу! Ти просив мене заступити твоїй дочці рідну матір, то дай і права мені материнські: Сару нічим не лякай, бо вона й хвора ще... а хвороба може будь-кого зламати, не те що...

— Хоч би одужати й відпочити! — простогнала Сара.

— Так, так, дитино моя,— заступилася тітка,— ніхто тебе й прикрим словом не скривдить, заспокойся й відпочивай... а я ще зілля приготую... то ти в нас до зими як огірочок будеш.

Гершко ніяково мовчав, кидаючи з-під навислих брів на свою дочку лихі погляди. Він хотів, як видно, поблажливо всміхнутися, але замість посмішки його рот скривила зла гримаса.

— Нехай буде по-твоєму, сестро,— нарешті сказав він,— може, я й сліпий, як Товіт, а ти мені вловиш рибу, жовчю якої зціляться мої очі... Будь їй за матір, а права материнські я тобі передаю цілком... Тільки май на увазі, що спускати її з ока й на хвилину не можна: вона хотіла заподіяти собі смерть... вона на все здатна...

— Ой-ой-ой, не бійся, брате мій: од мого ока й думка її не сховається.

— Ну, хай благословить вас господь,— мовив нарешті Гершко й вийшов із спальні. За ним поспішила й нова опікунка Сарина, кинувши дівчині: — Я Ривку пришлю до тебе, дочко!

Так почалося в цьому закинутому куточку нове Сарине життя. Спершу, незважаючи на запевнення знахарки-тітки в її материнських почуттях, Сара все-таки перебувала в справжньому ув'язненні. Якщо вона лишалася сама, то її замикали в спальні, не дозволяючи навіть Ривці переступити поріг, і лише з тіткою дівчина могла посидіти в сусідній світлиці, не далі. На вулицю ж і в двір їй було зовсім заборонено виходити: очевидно, Сару випробовували, й поширення її прав цілком залежало від тітки. Сара з першого дня збагнула це й старалася переконати опікунку в цілковитій своїй покірливості, але на одвертість з нею не йшла, тим більше, що тітка всякими хитрощами намагалася випитать в неї її таємницю, а сама була замкнута й нещира, таїлася з усім від своєї названої дочки,— навіть не хотіла сказати, як зветься місце її ув'язнення... Тому-то й Сара не могла їй довіритися ні в чому, а на всі спроби викликати її на сердечну одвертість одмовчувалася або відповідала наївно, відхиляючи зовсім в інший бік тітчині підозри. В одному тільки вона хотіла переконати тітку, що жорстоке поводження батька довело її до озлоблення й зовсім підірвало здоров'я, а що інше ставлення могло б викликати й інші наслідки: все це зрештою послабило недовір'я опікунки, й вона почала давати Сарі, хоч і дуже обережно, трохи більше волі.

А незабаром до цього долучилась іще нова полегкість: Гершко виїхав у своїх гешефтах зовсім з містечка і виїхав, як казала тітка, надовго... Не бачити свого

мучителя, не тремтіти перед його холодними, зеленими очима було для Сари справжнім щастям, і вона тепер могла вільно дихати й навіть тішитися мріями в своїй самотині.

Одного тільки Сара тепер боялася — хутко одужати й не знайти, не мати в руці певного засобу, який би міг у будь-яку мить звільнити її від мук.

Одужання в її план не входило, навпаки — на хворобі вона сподівалася виграти час, а може, й свій порятунок, а тому вирішила знахарчиного зілля не пити, а обманювати тітку й виливати все за вікно, та, крім того, якнайменше їсти. Що ж до другої обставини, то думка про неї не давала Сарі спокою ні вдень ні вночі, невідступно переслідуючи її й доводячи майже до божевілля. Ні мотузка, ні ріка не були надійними засобами — кати в хвилину насильства завжди могли відрізати їй цей шлях... «От якби ніж, кинджал або отрута... але де їх добути, де їх знайти?» — мучила себе Сара такими запитаннями, не знаходячи на них відповіді.

Після від'їзду Гершка тітка зайшла раз до Сари й завела розмову:

— Ти все ще бліда, як лілея, й мало їси... Тужиш, моя дитино?

Сара поцілувала, як звичайно, її в руку й мовчки опустила очі.

— Авжеж, тужиш... я бачу,— вкрадливо говорила Рухля.— Та й не дивно: у двох таких покоях можна задихнутися... без простору, без вільного духу... Давно б я тобі волю дала, та твій батько наговорив мені, що ти і потайна, і зла, що тобі вірити не можна... І справді, я ніякою ласкою, ніякою щирістю не можу заслужити в тебе цілковитого довір'я: бачу добре, що тебе гризе туга, а ти все-таки ні слова! Як же я допоможу тобі, коли не знаю причини. Я могла б порадити дещо й батькові, походила б коло нього... якби знала, про що клопотатися й чого остерігатися... а сліпому шукати дорогу важко... Ну, та бог з тобою, може, ти, гарненько узнавши мене, й полагіднішаєш, а все-таки я, на свій страх, хочу тобі дозволити гуляти в нашому дворі.

Сара зраділа цьому дозволу й гаряче розцілувала тітку, пояснивши їй свою недовірливість деспотизмом батька, який залякав її з дитинства.

Двір, в якому тітка дозволила гуляти Сарі, був невеликий чотирикутник, оточений з усіх боків високим парканом, увінчаним зверху гребенем гострих цвяхів; в кутку двору стояла якась халупка з широким димарем. Двір був зовсім порожній, і жодна жива істота — ні собака, ні кішка, ні курка — не порушувала в ньому тиші, а тому, сидячи в дальньому кінці двору під парканом, можна було чути плескіт тихої ріки й шурхіт ріні. Та, незважаючи на те, що цей тісний двір був зовсім відрізаний від навколишнього світу, Сара невимовно зраділа, побачивши над собою клапоть ясної блакиті, а над черепичним дахом будинку, в якому вона жила, нескінченну стіну гір, що химерними білястими силуетами вирізувалися на м'якій синяві неба, зливаючись вдалині з високим пасмом хмар.

Сара приходила сюди й, сідаючи на призьбі халупки, вдихала на повні груди струмені запашного повітря, прислухалася до плескоту хвиль і залітала думками за скелясті верховини, за туманну млу, в далекий край, до дорогих людей...

Тітка, помітивши, що чисте повітря добре впливає на відновлення сил у Сари й що вона під час прогулянок поводиться спокійно, дозволяла їй частіше гуляти, так що дівчина проводила майже цілі дні в дворі.

Якось уранці, сівши на своє улюблене місце на призьбі, Сара раптом почула, що в порожній халупці хтось ніби переливав з горщика в горщик воду. Від несподіванки дівчина перелякалась. Не встигла вона заглянути до халупи, як низенькі

двері відчинились і на порозі показалась якась дівчинка, вся обвішана мокрими пасмами вовни. Дівчинка хутко пройшла повз Сару й заходилася розвішувати на вірьовці мокру, допіру пофарбовану вовну. Сара затулила рукою рот, щоб криком не виявити своєї присутності. Але крик все-таки вирвався, коли дівчинка обернулася до неї личком: Сара впізнала в ній Естерку, дочку жебрачки, яка врятувала її від смерті. Дівчина так зраділа цій зустрічі, що мало не кинулася обіймати Естерку, але стрималась, щоб не привернути увагу своїх стражниць.

Коли мала верталася в халупку, Сара тихо її покликала:

— Естерко!

Дівчинка здригнулась, здивовано глянула на Сару й потім, упізнавши її, вся спалахнула від радості й кинулась до неї з криком:

— Ой вей!

— Цить, дитинко! За мною стежать! — застерегла її Сара, притиснувши до грудей.— Ти одійди і вдавай, що мене не знаєш, що ніколи мене не бачила. Не дивись на мене так і, розмовляючи, не оглядайся, щоб нікому й на думку не спало, що я тобою цікавлюся, що я тебе про щось розпитую.

— Гіт, але ж чому? — здивувалася Естерка.— Тебе лаятимуть, що ти з бідною дівчинкою водишся?

— Ні, не те, після розкажу... Ти собі розвішуй вовну... Я одійду до паркана... ку розмовляти... Що це за вовна й навіщо ти її розвішуєш?

— Щоб вітром сушилася... Мама приходить сюди й варить білу вовну в різних фарбах... Отколи вона вивариться, то я переполіскую, викручую й розвішую, щоб сушилася.

— Навіщо ж хазяйці стільки вовни?

— Вона взимку плете панчохи та коци й продає.

— І мама твоя сюди приходить?

— Влітку рідше... тільки тоді, як фарбує, а взимку й до панчіх, і до коців.

— Ага! Виходить, ви служите в цієї хазяйки?

— Атож,— зітхнула дівчинка.— Дає нам стару одіж... а коли — то й хліба. Пані Рухля дуже скупа...

— Ой, ой! Бідні ви! Якби в мене були гроші... а то лише дещо з речей...

— Мама за одіж дістає гроші... Ходить на базар і дістає,— щебетала Естерка.— Вона багато всього носить і на руці, і на плечі... Купує сама, а то й випрошує в добрих людей... а потім дома чистимо, латаємо — і на базар... І я з мамою ходжу. Панна не була на базарі?

— Ні,— сумно всміхнулася Сара.— Мене не пускають... Слухай, Естерко, мама твоя, коли я про щось попрошу, не розкаже хазяйці?

— Ой, вей! Борони боже! Мама все плакала за панною... Зі мною разом плакала... «Так,— каже,— шкода, що пальця б собі урізала...» Мама моя така добра, сама не їсть, а все мені...

— Я так і думала,— зраділа Сара, і очі її засяяли.— Я б через тебе передала перстень. У мене їх багато... продайте... я й вам допоможу... і мені треба грошей. Тільки мовчіть, щоб мама не призналася, що знає мене, що зі мною має гешефт.

— Ой, хіба ми не знаємо! Багато речей треба продавати потайки, з-під поли. Нехай панна буде спокійна.

— Ну то підійди сюди з вовною, а я передам.

Естерка збігала в халупу, вхопила там цілий оберемок вовни й, підійшовши до

Сари, спритно й непомітно взяла в неї перстень. У Сари промайнула думка, чи не на ферфал вона його віддала. Але дівчина засоромилася своєї підозри й безтурботно спитала в Естерки:

— А яке це містечко?

— Кам'янка.

— А річка як зветься?

— Дністро.

Сара задумалась. Таких назв вона не чула, а тому й вирішила, що потрапила просто на той світ. Далі розпитувати їй було важко, вона замовкла, а потім, почувши тітчин голос, поспішила піти в хату, щоб не зустрітися з нею.

Наступного дня Сара вийшла в звичайний час погуляти надвір і застала вже там Естерку. Дівчинка радо посміхалася до неї й кивала з-за вовни голівкою. Сара сіла на оцупку під парканом і ждала, поки Естерка підійде до неї.

— Мама вітає,— прошепотіла вона, дивлячись убік.— Ой леле! Яка вона рада! Спершу злякалася за перстень... «Дорогий,— каже,— боюсь...» А потім я впросила... багато дали за нього, осьо!..— простягла вона з-під поли руку й висипала на коліна Сарі жменю срібних монет — талярів і злотих.

— Ой мамо! — вигукнула здивовано Сара й, затулившись полою, швиденько сховала гроші в кишеню. П'ять талярів вона віддала назад Естерці.

У цей час почувся грізний хазяйчин голос.

— Ти! Байстря! — закричала вона.

— Що пані хоче? — обізвалася Естерка, відскочивши вбік, і боязко підійшла до хазяйки.

— Вус? Ти їси фарби разом із своєю матір'ю-злодійкою? Га?! — накинулась на неї Рухля.

— Боронь боже! Шановна пані! Хіба фарби можна їсти? Від них смерть! — Естерка поблідла й затремтіла, а в очах у неї забриніли сльози.

— Ось попробуй мідянку, проковтни хоч щіпку й матері дай!.. Жебраки, дармоїди, а чужого добра не бережете! Чуже добро вам за ніц?..[1] Так і звикли жебрами жити!.. Чи ж давно я дала вам різних фарб, вистачило б на два пуди вовни, а твоя мама — бодай її взяла яма! — пофарбувала мені не більше як пуд, і вже ферфал, уже, кажуть, знову приходила по фарби!.. Гевулт!

— Ой панюню! Ой вей мір! Ніхто з нас і крихітки не з'їв,— заплакала Естерка.

— Не з'їв! Дурепа! Звичайно, не з'їв, якщо не полопались... А хіба ті фарби продати не можна?

— Мама продає тільки старі жечі[2],— схлипнула Естерка.

— Ну, ну, знаю,— пом'якшала господиня, а може, помітивши в глибині двору Сару, вирішила зам'яти сварку.— А ти вже й справді?.. Як не наглядати за вами, то ви й бога забудете!.. Герш-ду! Я твоїй матері даю постійний заробіток, то вона мусить про це пам'ятати й берегти кожен мій шеляг... Скажеш, щоб вона завтра прийшла: дам фарб, а як треба, то й борошна, нехай торбу візьме!

Естерка підбігла до господині, поцілувала простягнуту руку й знову заходилася розвішувати вовну, а господиня пішла в хату, не обізвавшись до Сари й словом, ніби не бачила її.

[1] За ніц — ніщо *(пол.)*.

[2] Жечі — речі *(пол.)*.

Сара тільки й чекала, поки піде хазяйка: її пекла одна думка, що зненацька блиснула їй у голові.

— Слухай, Естерко,— звернулась вона до дівчинки.— Яка то фарба мідянка?

— Зелена, оно, як та шерсть,— відповіла Естерка, витираючи руками очі й усе ще тихенько схлипуючи.

— Ах, яка гарна, просто диво! Очей не відірвеш!.. А навіщо ж хазяйка радила їсти й тобі, й мамі? Хіба вона смачна?

— Навіщо? А щоб ми одразу здохли...

— Ой мамеле! Хіба хазяйка така зла?

— Недобра, ой вей, яка недобра! Бідну людину скривдити й вилаяти їй за ніц!

Сара зітхнула й замовкла. Естерка порозвішувала всю вовну й, нишком попрощавшись із Сарою, хотіла була вже йти, але та затримала її.

— Слухай, Естерко, а яка ото фарба червона, що аж горить?

— Якісь темні корінчики...

Сара похнюпилась, замовкла. Естерка почала чухати одна об одну босі ноги.

— А коли знову? — підвела голову Сара.

— Днів через три... А хіба що?

— У мене до тебе є прохання, мій дукатику...— зам'ялася Сара.

— Яке? Все, все зроблю! — жваво мовила Естерка.

— Данке![1] Тільки ти й мамі своїй не кажи,— нікому ані мур-мур!!!

Естерка кивнула головою.

— Бачиш, мені хочеться перефарбувати свої стрічки... в мене багато їх, я й тобі подарую... перефарбувати в такий червоний, шкарлатний колір і в такий, як ото, зелений... То ти дістань мені й червоної, і мідянки... хоч трошки... Не чіпай хазяйської, щоб не перепало тобі, а краще купи... Ось візьми таляр... можна?

— Ой мамо! Чому не можна? Можна! Я для панни — хоч зараз!

Сара вся спалахнула від хвилювання, а потім нараз поблідла. Але, глибоко разів зо два передихнувши, вона рішуче дала дівчинці таляр і притиснула її міцно-міцно до своїх грудей.

Минуло кілька днів, і тітка почала помічати, що Сара різко змінилась на краще — і зовні, і настроєм: темні кола під очима зникли, зеленкуватий колір обличчя змінився на білий, на щоках зрідка спалахував рум'янець, очі заблищали прихованою радістю, голос став дзвінкіший, та й у всіх рухах з'явилась енергія. Таке поліпшення пані Рухля приписувала своїй хитрій політиці й своєму знахарству, і це тішило її самолюбство й вельми радувало, бо вона могла тепер похвалитися перед братом. Хазяйка подвоїла ласку до своєї затворниці, намагаючись всіляко примусити її більше їсти; й Сара мимохіть спокушалася помалу-малу смачними стравами, які тітка готувала для неї.

Ривка теж стала ласкавіша з своєю піднаглядною; вона діставала тепер од Сари щодня по злотому — на мед і на пиво, і, не доскіпуючись, звідки взялися ці гроші, нишком випивала на них...

Сара зустрічалася з Естеркою зрідка, обережно, не даючи підстав для підозр і приховуючи від усіх своє знайомство з нею. Одного разу, смерком, вона навіть бачилася з матір'ю дівчинки. Жінка їй дуже дякувала за гроші й присягалася в своїй відданості й готовності виконати будь-яке доручення своєї добродійниці. Радість добросердої єврейки при зустрічі з Сарою і запевнення її були такі щирі, що див-

[1] Данке — дякую *(євр.)*.

чина мало не розплакалася від зворушливих слів і пестощів жебрачки й пообіцяла давати їй через Естерку різні доручення, а також просити її поради й допомоги в скрутну хвилину. Ці дві віддані істоти в підневільному житті Сари серед чужих, байдужих людей були її єдиною втіхою та надією. Дівчина навіть почала плекати знову несміливі надії і в довгі години самотини вигадувати різні плани, з допомогою яких можна було б вирватися з цієї жахливої неволі та з'єднатися знову з друзями і з любим, єдиним Петром.

Якось у світлицю до неї прийшла тітка, принесла медяників, наливки й завела дружню розмову. Останнім часом тітчина ласкавість трохи розвіяла Сарине недовір'я до неї, і хижий дзьоб та яструбині очі старої почали їй здаватися не такими страшними; але Сара все-таки була насторожі й хитрувала з нею, прикидаючись одвертою.

— А ти з кожним днем усе кращаєш, моя Сурочко,— співала тітка.— Не натішуся тобою... Так полюбилася ти мені... Ой вей, як полюбилася, неначе воскресла моя покійна Дебора!

Сара поцілувала тітчину руку, а та пригорнула її голівку до своїх широких, плескатих грудей.

— Ой дукатику мій, скарбе дорогий! — вела свою пісню Рухля.— Бачиш, як ти до мене з теплою душею, то я й розірвуся за тебе й батька твого зламаю. Спершу я тобі не довіряла, думаю собі: як же б це він єдину свою дочку не жалів? А тепер бачу, що твоя правда: ласкою та тихим словом можна з тобою все зробити, а на грізьбу ти їжак їжаком... Випий іще чарочку наливки — вона тобі на користь...

— Боюсь, мамо,— сором'язливо відповіла Сара.— Зовсім уп'юся, в мене й так голова паморочиться...

— Пусте! Це квасок,— підлила вона знову їй у чарку.— Заснеш краще — та й квит! Турбує мене ось що: батька твого довго немає, чи запропав десь, чи, може, гешефти затримали? Обіцяв через тиждень повернутися, та ось уже й другий минає, а його нема...

У Сари мало не вихопилось «і слава богу!», але вона стрималась і тільки зашарілася та зробила стурбоване обличчя, хоч її й зраджували іскорки в очах.

— Недобрі вісті чула я на базарі,— провадила Рухля,— ой мамеле, які недобрі! Бодай їх ніколи не чути!.. Кажуть, що за Баром і за Уманню з'явилися знову гайдамаки, що всі хлопи тікають у ліси й стають гайдамаками... Ох, ферфал! Що буде, боже мій, що буде!

— Всі хлопи, кажете, в гайдамаки йдуть? — стрепенулася Сара й почала уважно дослухатися до тітчиних слів.

— Усі, кажуть, як один! Їх пани вішають, ріжуть, а вони панів палять... Ой, Содом і Гоморра! Вони собі ріжуться, а нам, бідним синам Ізраїлю, найгірше! Запопаде хлоп — вішає, запопаде шляхтич — вішає... Ох, ох! На всіх розбійників і шиї не вистачить!

— І сюди прийдуть гайдамаки? — особливо зацікавлено спитала Сара.

— Хто його знає! Сюди раніше ніякий біс не заглядав... Та й навколо Бара конфедерати попалили, винищили всі хлопські села, а втім, хто його знає! Такі часи настають, як за фараона в Єгипті... Куди нам тікати і хто виведе народ твій, боже Ізраїлю? — майже заголосила Рухля, вельми налякана звістками і добретаки розчулена міцною наливкою.

Сару ж, навпаки, охопив настрій зовсім не відповідний до звісток, і вона не могла його навіть приховати. «Ех, коли б гайдамаки сюди! — вихором налетіли на неї

гарячі думки.— Вони б урятували мене! Тільки на них і надія!.. Я б їм сказала, що я вже не єврейка, що серцем і душею я давно їхньої віри, що молюся потай розп'ятому богові й на його любов сподіваюсь... Не повірять, може? То я б послалась на Петра... а його, лицаря, напевне всі знають... Ну, а якби й вбили, то смерть ліпше, ніж насильство, ніж ненависний шлюб! А втім, це мені тепер не страшне,— усміхнулась вона,— та й гайдамаки мусять знати Петра... А може, й він, скарб мій, діамант мій, прибув би теж сюди... Ех, якби він знав, то перший орлом прилетів би... Якби він знав!» — Ця думка блискавкою вдарила Сарі в серце й примусила його болісно стиснутись.

— Ох, ті підлі хлопи! — скаржилась Рухля.— Через них і пани чинять гвалти.

— А може, коли б не пани, то й хлопи тихо сиділи б? — заперечила Сара.— Пани ж грабують хлопів і примушують їх міняти віру... а віра кожному дорога.

— Так, так! Віра дорога... віра батьків священна! — палко мовила Рухля.— За неї можна вмерти, і хай той буде проклятий з роду в рід, хто відступиться від своєї віри!

— Я думаю, що проклятий і лях,— додала Сара,— він силоміць навертає до своєї віри.

— І той проклятий! — погодилась стара й, щоб угамувати роздратування, випила ще чарку наливки. Це вплинуло на неї благодійно, зморшки на лобі, прикритому чорною, погано зробленою перукою, розгладились, і в очах засвітився масний полиск.— Ось що, моє райське яблучко,— поцілувала Рухля кілька разів у щоку і в лоб Сару.— Скажи мені одверто, як матері, чого так батько в'ївся в тебе, що й тепер аж пінить, коли про тебе говорить?

Сара поблідла й задумалась на хвилину, а потім стрепенулась і заговорила, немов ніяковіючи й соромлячись своїх інтимних признань.

— Я вам, як рідній матері, признаюся, тільки, на бога, ні слова батькові, а то він уб'є мене...

— Присягаюся Мойшем, не прохоплюсь ні перед ким і словом,— забожилася Рухля, тремтячи від цікавості й підливаючи знову Сарі в чарку темнуватої рідини.

— Батько, щоправда, й раніше зі мною був суворий,— почала Сара,— і вимогливий. Я боялася не тільки його слова, а й погляду... Тільки, треба сказати, що він не шкодував на мене грошей і дарував мені часто й перли, й дукати, й адамашок, і оксамит.

— Ой-ой! — кивала захмелілою головою Рухля, пронизуючи з-під навислих сивих брів яструбиними очима Сару.— Виходить, він все-таки по-своєму любив свою дочку...

— Не знаю, може, він більше любив себе,— мовила Сара,— та все ж таки мені ще так-сяк жилося... Тільки не було в мене ні подруги, ні рідних... і я жила, нудячись в самотині... ну й сама не знаю, як покохала одного...

— Кого, кого? — видивилась на неї зеленими хижими очима стара, задерши вгору свого гачкуватого, як у сови, носа.

— Ой мамо! Вам же однаково... ви не знаєте...— ніяковіла, червоніла й блідла Сара.

— Ні, ні, скажи: це на твою користь...

— Ох, батько ніколи й нізащо не погодиться видати мене за нього заміж. Я й тоді це знала, а тепер ще більше впевнена в тому.

— Це ще побачимо, ти тільки скажи,— наполягала тітка.

— Гаразд... Але, на бога,— нікому... Ані словечка, а батькові особливо!.. Я навіть

не сміла й натякнути йому, а тільки одвертала підозру зовсім в інший бік... У Великій Лисянці, куди ми часто з батьком їздили, є бідний крамар, що на голові носить лоток з медяниками й цукерками. Він такий гарний і такий нещасний, що серце моє одразу до нього прикипіло, ми перемовились словом, другим — і зрозуміли одне одного...

— І це правда? — суворо спитала стара.

— Іх бін аїд,— відповіла з ледве помітною усмішкою Сара.— Ну, подумайте ж самі, моя мамо,— зацокотіла вона, щоб приховати від тітки своє потаємне,— хіба ж батько погодиться віддати мене за старця, за лоточного крамаря? Я й сама не мріяла про це, а так тільки крадькома любила та старалася морочити батька. І все було б нічого, якби він не надумав віддавати мене заміж... та ще зразу, силою...

— А як твого коханого на ім'я? — несподівано спитала її тітка.

Але Сара була готова до цього запитання й відповіла спокійно:

— Абрум Мінц.

— Ось воно що! — розвела Рухля руками й опустила на груди обважнілу від хмелю голову.— Тільки чого ж це він, дурень?.. Не втямлю...

— Мені тоді, та й тепер, усі чоловіки, крім Абрума,— ніж у серце, а тут рапом силують... Якби мені дали хоч на деякий час спокій, щоб я могла забути свого Мінца, а то ж не дають... «Виходь зараз заміж, я наказую!..» Ну, а мені тоді, та й тепер — краще смерть, аніж насильство. Тому я й благаю вас, мамо,— упрохайте батька, щоб дав мені спочинок хоч на рік... Я за цей час забуду Мінца й тоді виконаю батькову волю беззаперечно... Мені б тільки рік один, щоб забути... Я ось і тепер уже трохи заспокоїлась, а за рік, певно, вилетить у мене з голови ця примха... Тільки рік прошу я, моя дорога мамо! — й вона кинулася цілувати й обнімати стару.

— Ой дитино моя люба, моя сиріточко,— щиро розніжилася тітка й почала голубити Сару.— Все, все заради тебе зроблю... ублагаю, умовлю батька... А він мені зовсім не те... дурницю якусь молов, а я бачу, що ти добра дитина й справедливо просиш... Не знаю, чи виклопочу тобі спокій на рік, а що до весни, то напевне. Будь спокійна, мій адамантик дорогий!

— Мамо! Рідна моя! Рятівнице моя! Вік за вас молитимусь! — скрикнула Сара й кинулась в обійми до своєї опікунки.

Через два дні після цієї розмови повернувся Гершко, й повернувся в доброму настрої. Рухля страшенно зраділа з цього, а Сару, навпаки, обійняв холодний тренет. Про гайдамаків Гершко відгукнувся зневажливо: їх, мовляв, передушать усіх, як блощиць, якщо вони тільки надумають поворушитися. А в Польщі починаються нові часи; набридли вже панам хлопи, і вирішили вони раз назавжди поквитатися з ними, а замість їх інших поселити, а з тими закордонними, котрі заступаються за них і втручаються в справи Польської держави, вирішено просто... повигонити їх з Польщі й Варшави, та й взагалі йдеться до того, щоб запровадити в Польщі всі старі звичаї.

— Ой вей, а що ж буде з нами? — запитала тривожно Рухля.— Захотіли поквитатися з хлопами, то, може, схочуть і за євреїв узятися?

— Ні, про це не турбуйся: євреїв пани не чіпатимуть. Ну, хіба може пан жити без єврея? Пхе! Панові без єврея те саме, що рибі без води... Кишеню, звичайно, потрусять, та й то тільки там, на Дніпрі, а сюди до нас ніхто й не загляне сто літ! Там уже почалася розправа,— провадив Гершко.— Ой, ой! Що робиться: пани й конфедерати збираються в команди, а налякані хлопи тікають із сіл, мов миші від пожежі...

Сара, бліда й збентежена, слухала батькову розповідь, і кожне його слово впивалося стрілою в її серце.

А Гершко був з чогось дуже задоволений: чи ці вісті підбадьорили його, чи він встиг укласти з новим паном добрий гешефт, чи, може, десь знайшов скарб... Усе це зовсім заспокоїло й підбадьорило Рухлю. Тільки Сара сиділа мовчки, наче опущена в воду.

А Гершко поглядав задоволено на дочку й ще більше радів.

— От спасибі тобі, сестро, за твої турботи, й за лікування Сари — теж спасибі! — заговорив він, весело потираючи руки.— Дівку просто не можна впізнати... красунею стала... справжньою красунею, і Соломон був би радий узяти її собі за дружину... бодай я своїх пейсів не побачив!

— Красунею Сара й раніше була,— відповіла Рухля,— поки не замучили її... Але крім краси, вона багата ще добрим і покірним серцем... Щасливий той батько, якому бог дарує таку дочку, як Сара... Я її добре взнала й полюбила всім серцем.

У Сари від тітчиних слів затріпотіло серце й бризнули з очей дві великі сльози...

— То, виходить, вона знову стала моєю дочкою? — скрикнув Гершко.— Виходить, Єгова повернув мені дитину мою?.. О, тоді я з радістю скажу...

— Брате мій! — перебила його Рухля.— Мені з тобою треба серйозно поговорити про Сару. Твоя дитина,— ось при ній кажу,— варта того, щоб мої слова не були пущені за вітром.

— Добре, сестро! — усміхнувся Гершко.— Моє вухо охоче слухає твою мову, бо кожне твоє слово таке ваговите, як щире золото...

Гершко й Рухля залишили Сару в світлиці, а самі вийшли до іншої кімнати. Сара страшенно хвилювалася, чекаючи, чим закінчиться тітчине клопотання. Вона була певна, що тітка на її боці, але сумнівалася в тому, що вона зможе побороти деспотичну батькову впертість, тим більше, що його радісний настрій вселяв у неї страшну підозру.

Зневажливим батьковим словам про гайдамаків вона не надавала великої ваги, бо добре знала тих орлів і була впевнена, що коли вони залишають свої рідні, насиджені гнізда, то не для того, щоб втекти від панів, а для того, щоб зібратися в грізні ватаги і дружно вдарити на мучителів... Сару тільки бентежив цілковитий спокій Гершка: його б не переконала бундючна хвальковитість якогось п'яного шляхтича,— він знав ціну їхньої одваги,— а, певно, в цьому краї було цілком спокійно, і батько сам упевнився в тому, якщо кпив з перебільшених боягузами чуток. Отже, коли й спалахнуло випадково десь повстання, то, звичайно, не тут, а там, далеко, ближче до Дніпра...

Два дні тому, коли тітка частувала Сару наливкою, їй під час розмови спала шалена думка: дати звістку про себе Петрусеві в Малу Лисянку... А тепер вона й зовсім сердилась на себе, що раніше не спробувала зробити цього, маючи ще таку помічницю, вірну й віддану, як мати Естерки. Там уже, може, кров ллється... а вона тут, у глухому закутку, не може ні перев'язати ран своєму коханому, єдиному, ні крикнути йому, що вона його любить більше за життя... Або ось зараз з'явиться її грізний кат і скаже їй свою жахливу волю, а Петро не знає, де вона, і не прилетить навіть закрити їй на прощання очі.

«Ох! — простогнала Сара.— А час летить і летить! За ці два дні Естерка й не навідалась сюди... Що робити? Що робити?» — заломила вона руки.

В цей час у сусідній кімнаті почулися кроки, і за хвилину ввійшли до неї батько з тіткою. Сара завмерла й не могла звести очей: вона відчувала, як у грудях в неї все похололо, й чекала смертельного удару мовчки...

— Саро, дитино моя! — звернувся до неї лагідним голосом Гершко, й поблідле обличчя відразу вкрилось рум'янцем.— Мені сестра багато про тебе говорила, і з кожним її словом моє серце мліло од радості... Може, і я був трохи черствий: від праці й клопоту кам'яніє наше чоловіче серце... а в жінок воно м'якше й чутливіше... дай, боже батьків наших, щоб ти не лукавила душею й по правді жила, не зраджуючи ні бога, ні мене, ані обраного народу. Я схилив своє серце до прохання твого і даю при сестрі слово, що збережу тобі свободу, за твоїм бажанням, поки не примусять мене змінити своє слово невідкладні обставини... Отож старайся забути... все минуле... всі страхіття його... всі помилки... слухайся другої своєї матері... і зміцнюйся у вірі... Хто знає? — якось загадково усміхнувся Гершко.— Може, і я, на старість, іще ошалію... і добрий єврей, хай навіть і жебрак, здасться мені людиною... Ну, слухай же тітку, а головне — набирайся сили... Мені ще в справах треба тут недалеко з'їздити, то щоб я тебе застав отаку,— розвів він широко руками.

Сара хотіла була, кинутися на шию батькові, але непереможна сила стримала її, і вона тільки покірно поцілувала батькову руку.

На другий день після від'їзду Гершка тітка зробила Сарі несподіваний сюрприз — взяла її з собою прогулятися в містечко. Після двотижневого затворницького життя ця прогулянка була для Сари справжньою радістю. Дитячий, давно забутий захват охопив дівчину... І каламутна бистра ріка, і навислі гори, і стрічка зелених садів біля їхнього підніжжя, і високе синє небо з розкиданими по ньому перлистими хмаринками — все захоплювало Сару, й вона не могла стриматися від радісних вигуків. Та найбільше вона зраділа, коли зустріла на базарі Естерку. Дівчинка в присутності грізної хазяйки вдала, що незнайома з небогою, та проте потайки прокралася за ними й, вибравши слушну хвилину, коли стара зайшла до крамниці, швиденько підбігла до Сари.

— Панночко, люба, ой, яка я рада!

— Приходь сьогодні!.. Важливе діло...— встигла їй шепнути Сара й помітила, що Естерка, ховаючись у юрбі, всміхнулася й кивнула їй головою.

По обіді Сара вийшла в двір і почала нетерпляче чекати Естерку. Цілу ніч міркувала вона, як би це за допомогою Естерчиної матері сповістити свого сокола Петра про себе й дістати від нього звісточку. Це бажання, або ліпше сказати мрія, загорілося днів три тому в Сариній душі й тепер пекло її вогнем... А Естерка все не приходила! Чи, може, вона не зрозуміла її, а усміхалася й кивала головою просто так?

Уже посутеніло, й засмучена Сара зібралася була йти до своєї світлички, як нараз хтось несподівано шарпнув її за рукав.

Сара швидко оглянулась.

— Ой, це ти, Естерко? Чому так пізно? — кинулась вона до дівчинки.

— Не можна було... Хазяйка коло хвіртки сиділа... Я, як стемніло, перелізла через паркан.

— Вей мір! А мене ось-ось покличуть вечеряти. Що робити? Слухай! — вона вхопила дівчинку за руку й, одвівши її в далекий куток двору до халупки, де вже лягла темна пелена темряви, почала квапливо шепотіти, весь час тривожно озираючись навколо:

— Мені неодмінно треба побачитися з твоєю матір'ю. Дуже, дуже важлива справа! Розумієш?

Естерка вся перетворилася на слух і, широко розплющивши очі, мовчки кивала головою на знак того, що вона добре все затямила.

— Ой, яка важлива! — говорила Сара.— Там далеко-далеко, звідки привіз мене мій батько, є молодий єврей... жених мій... Розумієш? Тільки батько не хоче його нізащо... він бідний... То я хочу написати йому й послати нашому наймитові листа... він знає, де Абрум, він знайде його й передасть... Але, боронь боже, якщо батько дізнається, що я пишу йому. Ой мамеле, що мені тоді буде! Тоді все ферфал! Розумієш? Так треба, щоб і муха не знала, щоб і стіна не чула...

— Ой-ой, який секрет, розумію! — мало не задихнулася Естерка від хвилювання.

— Атож, атож! Так ось що: перекажи матері... нехай вона про це подумає і порадить, що робити? Або нехай вона спробує найняти якогось хлопа, щоб повіз листа мого в Лисянку, під Чигирин... Я не знаю, скільки миль туди... ми недовго їхали... та однаково, я нічого не пошкодую... Розумієш?

— Гіт, гіт! — кивнула головою Естерка й прожогом кинулася за ріг хати, почувши хазяйчин голос.

— Чого ти, Саро, до ночі стовбичиш тут? — незадоволено мовила Рухля.— А я тебе все жду вечеряти.

— Даруйте, мамо! — обняла Сара її за шию.— У світлиці душно, а тут так гарно, я задумалася і забула про вечерю.

— Ну-ну, тільки не задумуйся: цур їм, тим думкам!

Наступного дня, як посутеніло, Естерка постукала в паркан і через шпарину шепнула Сарі, що мати взялася за її справу, бо ладна заради неї перерватися, але що справа ця важка й коштуватиме багато грошей, і додала, нарешті, що коли мати знайде хлопа та обміркує гешефт, то тоді навідається...

Три дні до пізньої ночі просиджувала Сара в своєму дворику, попросивши дозволу в тітки й після вечері дихати годинку-другу чистим повітрям. Та все було марно: ні Естерка, ні її мати не з'являлися ні в дворі, ні під парканом. Коли й третього дня ніхто не прийшов, Сару охопив одчай, і від цього вона, мабуть, злягла б у ліжко, якби четвертого дня зранку не з'явилася до її тітки з таким нетерпінням очікувана Естерчина мати.

Це трапилось під час сніданку, в присутності Сари.

Жебрачка сміливо ввійшла до світлиці й, не виявивши нічим, що вона знає Сару, звернулася до хазяйки, пропонуючи їй вигідний гешефт: якийсь економ, мовляв, привіз на базар добру вовняну пряжу в мітках і недорого править, то вона ладна сторгувати її для пані.

— А щоб я не помилилася,— додала вона,— то нехай вельможна пані дасть мені для взірця своєї нефарбованої вовни, я порівняю, котра пухнастіша й м'якша... нехай пані дасть ключі, я знаю, де в коморі лежить вовна.

Рухля гостро поглянула на жебрачку й відповіла їй пиховито:

— Ні, тобі я не довірю ключів, піду краще сама.

Жебрачка низько вклонилась і шанобливо стала коло дверей, а як хазяйка грюкнула й сінешніми дверима, то вона, сміючись, звернулася до збентеженої й сторопілої Сари:

— Я так і знала, що ключів вона мені не дасть. Ну й гіт!

— Моя рідненька! — кинулась була до неї Сара, але єврейка спинила її рухом.

— Нехай панна сидить... на всякий випадок... так безпечніше... Я б і сама кинулась цілувати своїй благодійниці руки, та боюся... Ну, так слухай: мені Естерка все розповіла. Тільки важка це справа... Хто візьметься в таке пекло їхати? Хоч і хлоп,

а все-таки свого життя йому шкода. Та ще й про таке подумай, моє райське яблучко,— треба вибрати вірну людину, щоб я її, як себе, знала, щоб вона, коли візьметься, хоч і за добрі гроші, то вже поїхала... Так, на галай-балай, усякий охоче погодиться, аби вхопити гроші... Ой-ой, ще й як погодиться, та тільки й за околицю не виїде, а сховає гроші за пазуху, і бувай здоровий,— щоб я мала стільки добра, коли брешу.

— То немає, виходить, вірного посланця? — засмучено спитала Сара.

— Чому немає? — мовила єврейка.— Якщо людина щось хоче знайти, то вона цілі дні шукає, поки не знайде. Є в мене вірний і чесний хлоп! Цяця... Ото я все й чекала його, а потім два дні умовляла. Боїться, каже, що це на той світ треба їхати.

— Вей мір! — сплеснула Сара в одчаї руками.— То що, він не погодився? Ой цуре, цуре!!

— Не побивайся, кралечко,— махнула рукою жебрачка,— я будь-кого умовлю... ой-ой, та ще як! І його умовила — дорого хоче, але якщо ти погодишся заплатити, то вже листа твого довезе.

— Скільки він хоче? — швидко спитала Сара.

— Ой багато! Ой гевулт, як багато!

— Скільки ж?

— Цілі дві сотні злотих!

— У мене грошей немає... Але за скільки можна продати оці перли? — і Сара квапливо зняла з шиї чотири разки рівних, великих, коштовних перлів і дала їх жебрачці.

— Ой-ой! — тихо скрикнула єврейка.— Ціле щастя, а не перли! Тільки от біда: важко на такий товар покупця знайти... Особливо мені, убогій: кожен подумає, що вкрала... Щоб я так на світі жила, якщо не подумає... мені і в руки страшно таке брати... Ой вей, а якщо довідаються? — і вона, боязко озираючись навколо, віддала перли Сарі.

— Ніхто, ніхто не довідається! Присягаюсь, як перед богом! — захвилювалася Сара.

— Ой і страшно, і шкода мені тебе, крулевно моя! Ну, тільки за перли більше не дадуть... коли нагально... як двадцять дукатів, шкода!..

— Продавай за скільки хочеш, аби тільки посланця завтра відрядити!

— Гіт, гіт! Будь спокійна!

У цей час рипнули двері в сінях. Жебрачка поквапно сховала перли за пазуху, шепнувши Сарі:

— Приготуй же листа. Увечері, як смеркне, я зайду...

Коли тітка й жебрачка вирядились у містечко купувати вовну, Сара пішла до світлиці писати листи — одного вигаданому Абрумові, а другого — Петрові, але тут виникла перешкода. Як йому писати? Ні по-українському, ні по-польському вона не вміла, та й, крім того, не знала напевно, чи письменний Петро. Вона вирішила написати йому по-єврейському. Звичайно, він, одержавши такого листа, понесе його до єврея, і той прочитає йому й пояснить. Отже, треба так написати, щоб Петро зрозумів, у чому річ, а чужий щоб не міг уторопати, про що йде мова. Довго думала над змістом листа Сара й нарешті вирішила написати якнайкоротше: головне — повідомити Петра, де вона перебуває... а про все інше — то вже буде його клопіт...

Вона написала докладну Петрову адресу, а йому тільки таке: «Сара, Гершкова дочка, перебуває в містечку Кам'янці, на Дністрі, недалеко від Ямполя. Поспішай, а то загину».

Листа до Абрума вона заліпила воском і просила, передаючи його жебрачці, щоб посланець нізащо не віддавав його Петрові, а взяв би тільки від нього відписку, що той одержав свого листа. Якщо ж до посланця протягом трьох днів сам Абрум по листа не прийде, то щоб він листа цього привіз назад. А головне — хоч яку-небудь записочку від Петра, на доказ того, що посланець справді був у Малій Лисянці,— це найголовніше.

Наступного дня рано-вранці єврейка зайшла знову до Рухлі сказати, що продавець погодився й жде її на базарі. Сара випросилась теж прогулятися разом з ними в містечко. Вибравши хвилину, коли тітка розраховувалася з продавцем за вовну, Естерчина мати шепнула Сарі, що все зроблено так, як вони умовились. Від радості бідолашній Сарі забило дух, і вона мало не впала: на щастя, в крамниці, біля якої вони стояли, була холодна вода, і вона швидко вгамувала незвичайне хвилювання, яке охопило ослаблий організм дівчини. Освіжившись водою, Сара сіла на лаві, блаженно усміхаючись, і нічого не чула й не помічала, що робилося навкруги. Все життя, все буття її було зосереджено тепер на одній думці: «Через тиждень мій Петро про все довідається, через два може бути тут... а в мене обіцяного строку, мабуть, більше, як півроку. О господи, аби він тільки живий був!»

Сара так перехвилювалася, що, повернувшись додому, не вийшла навіть обідати. Стурбована тітка пішла була в спальню до небоги, але, побачивши, що вона спить, не схотіла її будити.

Сара вийшла з світлиці тільки надвечір.

Тітка кинулась розпитувати, як вона себе почуває, і коли Сара почала запевняти, що в неї нічого не болить, стара зміряла її недовірливим поглядом і спинила свої допитливі очі на Сариному обличчі, що палало як мак.

— Ой-ой! Якщо ти здорова,— сказала вона,— то повинна бути голодна, ти ж не обідала...

— Я довго спала, мамо,— опустила очі Сара,— може, зо сну мені й не хочеться їсти, але я їстиму.

І вона через силу стала вечеряти.

Стара раз у раз поглядала на небогу й з сумнівом похитувала головою.

— Я хотіла тобі сказати, щоб ти коштовних речей так не кидала в кімнаті,— зауважила вона наприкінці Сарі,— а як скидаєш, то давай краще мені на схов.

— Гіт! — ледве чутно відповіла Сара й відчула, як швидко збігла з її обличчя кров і прилила до серця.

Ні жива ні мертва сиділа вона й чекала, що тітка зажадає принести їй перли, але стара мовчала, певно, забула, про що допіру говорила.

Попрощавшися з тіткою, Сара мерщій пішла в свою кімнату й замкнула зараз же за собою двері. Цілу ніч не заплющила вона очей: її думки то линули слідом за посланцем у Лисянку, примушуючи радісно битися серце, то поверталися до тітчиного запитання про перли, і тоді її огортав страх. Наступного дня вийшла Сара бліда, з темними колами під очима. Стара пильно поглянула на Сарину шию, але не сказала нічого. Мабуть, її стурбував хворобливий вигляд дівчини й одвернув думки від перлів.

День для Сари минув без клопоту. Вона мусила випити філіжанку якоїсь настоянки і після неї справді заспокоїлась і міцно заснула. А тітка тим часом разом з Естерчиною матір'ю заходилася розбирати куплену вовну й дала Сарі цілковитий спокій, тільки наполягаючи за обідом і вечерею, щоб та їла побільше й випивала по келиху меду. Щоб догодити тітці, Сара не суперечила її бажанню.

Минуло ще три дні, дівчина цілком заспокоїлась, і почуття радості, що спершу, мов буря, охопило її серце, тепер жевріло тихою відрадою і колихало її на райдужних хвилях неосяжного щастя.

Днів через два, коли Сара сиділа в затишному куточку подвір'я, поринувши в мрії, тітка гукнула її якимсь особливим, неласкавим голосом:

— Саро! Батько твій приїхав і кличе тебе негайно до себе.

Сара здригнулась і спершу не зрозуміла, хто її кличе й куди; та коли пані Рухля вдруге й голосніше гукнула її, вона затремтіла, мов осиковий лист, охоплена якимсь незрозумілим жахом. Мовчки підвелася дівчина й пішла на тітчин поклик, заточуючись, наче в неї підгиналися ноги. А тітка її ще й напутила:

— Гляди ж, не суперечи батькові!

Гершко зустрів дочку урочисто, поклав їй на голову руки й, прошепотівши беззвучно молитву, мовив до неї холодним тоном, який не припускав заперечень:

— Суро, дочко моя! Негайно надівай на себе найкраще вбрання і прикрась себе золотом, перлами та смарагдами...

— Навіщо, тату? — спитала тремтячим голосом Сара.

Вона стояла перед ним бліда як стіна, вхопившись рукою за горло, ніби намагаючись ослабити зашморг, що затягся круг її шиї...

— На те, що твій жених, родич великого цадика уманського, приїхав сюди й жде свою наречену коло школи.

З Сариних грудей вирвався страшний крик, і вона впала батькові в ноги.

— Гевулт! Змилуйся! Не вбивай своєї єдиної дочки! — заволала, припадаючи до батькових ніг, Сара.— Ти ж дав слово, при мамі ось, що рік матиму волю! Хоч на півроку дай мені її! Ой... вей, хоч на півроку!

Гершко насупив свої навислі, широкі, руді брови, й з-під них блиснули на Сару сповнені злості сірі, з зеленими полисками очі.

— Я сказав, поки не змусять мене обставини,— засичав Гершко.— А ось тепер і спонукали мене невідкладні обставини... кругом здіймається буря... кожен намагається втекти в безпечне місце... і твій жених, звінчавшись, повезе тебе до Львова... Втратити такого жениха я не хочу, а тому й наказую тобі одягтися негайно і йти разом з нами до шлюбу.

— Тітонько! Мамо! Заступіться! — в розпачі впала Сара в ноги Рухлі.

— Встань і скорися своєму батькові, а моєму братові,— похмуро заговорила Рухля.— Він тебе врятує від страшного злочинства, од пекельної зради. Ти хотіла одурити нас, одурити мене? Ти хотіла зрадити свого батька, зрадити своїх кревних, зрадити свою віру? Та великий бог Ізраїлів, і він віддав зрадників у руки своїх вірних синів! Чи знаєш ти, яка тебе чекає кара за такий злочин? За нашим святим законом тебе треба побити камінням, як паршиву собаку, як прокляту тварюку...

Голос старої перейшов у якийсь лиховісний свист; вона піднесла над Сариною головою стиснуті кулаки, наче хотіла сама в цю ж мить убити її на місці. Сара мимоволі схилилась, чекаючи удару.

— Але,— додала стара спокійніше,— батько твій милосердний і хоче врятувати тебе від цієї страшної кари! Встань же й одягайся.

Сара встала з колін; на обличчі її, спотвореному стражданням, виступили червоні плями, губи були ще сині й тремтіли від нервового потрясіння, і тільки очі блищали гордою відвагою.

— Я не піду за вашого Хаїма заміж,— мовила вона твердо, підвівши голову й окинувши катів своїх презирливим поглядом.

— Що-о? — заричав Гершко, густо почервонівши од люті.— Уб'ю, як паршиву собаку!

— Я смерті не боюсь,— спокійно відповіла Сара.

— Не боїшся? — закричав, стиснувши кулаки й затупавши ногами, осатанілий фанатик.— Не боїшся проклята гойко? То я тебе так мучитиму, що ти проклянеш той час, коли на світ народилася, проклянеш ту хвилину, коли побачила хлопа! Я придумаю тобі такі катування, які не спадуть на думку й сатані в пеклі... я по краплині точитиму твою чорну кров, я по волосинці оголю твою голову... я повипікаю тобі твої безсоромні очі... розірву рота до вух... Згною твоє падло...— скреготів він зубами, щохвилини ладний кинутись на свою жертву.

Сара стояла нерухомо, якось заціпенівши, наче статуя. Ні один м'яз, ні один промінь її погляду не виказував страху.

— Спинися, брате! — голосно мовила Рухля.— Не оскверняй руки своєї, бо її обвиває талес і вона торкається до десяти заповідей... та й самі катування ні до чого не приведуть! Ой вей! Її серце лукаве й жорстоке в сліпоті своїй, а головне — мета буде досягнута,— породичатися з такою високою сім'єю, як сім'я святого цадика, і врятувати її душу, запродану самому сатані. Я тобі, брате мій, ребе Гершку, раджу ось що: якщо вона, змія, по-доброму скоритися не хоче, зв'язати її й повінчати... хоч і в моєму дворику: тут, у містечку, хлопів немає... попів немає... всі свої люди й рабин — своя людина... Нехай вона кричить, хоч і на все містечко, хоч на ферфал кричить, а повінчаємо... віддамо малжонкові на руки, й вона сьогодні стане в моєму домі його дружиною,— я ручуся,— а завтра приставити до неї Ривку й вирядити молодих до Львова.

— Розумне твоє слово, сестро,— відповів, заспокоївшись, Гершко.— За всяку ціну треба повінчати її й вирядити... а тоді хай хоч і здохне — туди їй і дорога! Я ще помщуся на паршивому хлопові та на проклятому попові! Навмисне поїду до пана Кшемуського...

Сара дивилася широко розплющеними очима на своїх катів і не помічала жодної іскри жалю на їхніх обличчях.

— Востаннє кажу тобі,— промовив лиховісним голосом Гершко,— якщо ти по своїй волі не підеш одягатися до шлюбу, то тебе зв'яжуть... Гей, Ривко!

— Не клич її! — сказала Рухля.— Я сама впораюсь... Ой-ой, і не писне!

— На всякий випадок обшукай її...

Сара здригнулась і поблідла. Якщо її обшукають, то загине останній порятунок від ганьби й жаху. Вона похилила голову й промовила тремтячим, ледве чутним голосом:

— Якщо мої благання не зворушують твого серця, тату, якщо твоя воля непохитна... то я скоряюся їй... і краще доброхіть піду... Не чини наді мною насильства... Я бачу, що того хоче бог... і йду!

— Так, хоче бог,— з подивом мовив Гершко.

— Атож, моя дитино, атож,— провела по голові Сари твердою рукою тітка,— одягайся... та ось і свої перли надінь, котрі ти дала мені на схов.

Сара швидко глянула на тітку: та держала в руках її перли, ті самі, що вона передала Естерчиній матері. Стара простягла їх Сарі й зловтішно, диявольськи посміхалася.

Сара скрикнула й ухопилася за стілець, що стояв поблизу. Гершко був кинувся підтримати дочку, але Рухля зупинила його.

— Обійдеться. Вона міцна тепер... Дай їй холодної води! — звеліла вона Ривці.

— Атож, води,— прошепотіла Сара й, притримуючись руками за стіну, за двері, пішла в свою кімнату.

Рухля тим часом порадила Гершкові, щоб уникнути вуличного скандалу, привести краще сюди, до неї, рабина, жениха й свідків та й звінчати молодих якнайшвидше в дворику.

Через півгодини Гершко з запрошеними гостями чекав у парадній світлиці виходу своєї дочки. Господиня дому в пишній сукні вітала гостей, пошепки сказавши братові, що Сара зовсім присмирніла, вбиралася спокійно, тільки двічі попросила води.

Минуло кілька хвилин, нарешті двері спальні розчинилися й на порозі стала в пишному вбранні, обвинута серпанком, струнка, мов виточена, постать дівчини; вона хиталася, наче очеретинка, й Ривка з зусиллям підтримувала її попід руки.

Тітка поквапно підійшла до небоги, за нею сам Гершко кинувся до своєї дочки; гості закам'яніли, нічого не розуміючи... Крізь білу, прозору намітку видно було мертвотно-бліде, безкровне личко...

Переступивши поріг, нещасна жертва вхопилася руками за груди, зробила якийсь мимовільний конвульсивний рух і з страшним стогоном упала на долівку.

Рухля кинулась до неї, стягла серпанок і заніміла: Сара лежала, простягшись на підлозі, судорога ще посмикувала її тіло, побілілі губи були вкриті густою зеленою рідиною, з куточка рота тяглася яскравою ниткою червона кров...

— Ай, гевулт! — закричала, придивившись, стара.— Вона випила мідянки: отрута... Все загинуло!

— Отруїлась! Прокляття! — люто зарепетував Гершко й роздер на грудях до пояса шовковий лапсердак.

XII

Даремно гадав Мельхіседек, що нова хвиля уніатських насильств — це тільки останні спалахи гніву в тих місцевостях, куди ще не дійшли звістки про королівський декрет.

Насправді було зовсім інакше. Звістка про королівський декрет не тільки не вгамувала насильників, але, навпаки, викликала страшенне обурення серед уніатського й католицького духівництва та серед шляхти: незважаючи на виразно висловлену королівську волю, незважаючи на волю російської цариці, шляхта й уніати вирішили діяти на свій страх. А втім, вони й тут удавалися до єзуїтського крутійства. В декреті королівському було сказано, щоб шляхта не перешкоджала православним вільно правити свою службу божу, щоб ніхто не відбирав у них церков і взагалі не втручався в церковні їхні справи. Через те що останнім часом уніатам пощастило переслідуваннями й насильствами навернути майже всю Україну в унію, то вони на основі цього вирішили, що декрет їхньої пастви не стосується, й оголосили, що кожен, хто захоче знову приєднатися до православ'я, буде трактований як бунтар, гайдамака й розбійник, а оскільки православні, довідавшись про королівський декрет, поспішали відновити в себе зганьблене православ'я і радісний рух охопив увесь правобережний руський край, то через це вся Україна, з архімандритом Мельхіседеком на чолі, була оголошена митрополитом уніатським і місцевою шляхтою бунтівною і ухвалено було вчинити над нею особливий суд і розправу.

Офіціал-митрополита уніатського видав суворий декрет, в якому наказував усіх, на кого падала підозра в підтримці православ'я, привозити до Радомишля, у в'язницю; церкви, котрі не хотіли прилучатися до унії, закривати, священиків зв'язувати й привозити туди ж, а хлопів віддавати на суд світської влади — комісарів і губернаторів. Крім того, митрополит уніатський надіслав свої листи на польські прикордонні форпости, по березі Дніпра, з вимогою не пропускати нікого з православних священиків і мирян у Переяслав і взагалі на лівий берег Дніпра. Таким чином, на довершення лиха, яким погрожував декрет, перервані були тепер цілком зносини православних українців з їхнім верховним пастирем.

Після сеймика й урочистої присяги, даної в Умані при уповноваженому найсвятішого папи, митрополит уніатський, вкупі з місцевою шляхтою, звернувся до вищої влади з проханням прислати сильне військо для заспокоєння бунтів на Україні.

Не чекаючи наслідків своїх розпоряджень і декретів, Мокрицький узявся за власноручну розправу: він вдався по озброєну допомогу до місцевої шляхти, яка утворила новий виділ конфедерації, і вимога його була одразу ж виконана з нелюдською жорстокістю.

То допомагаючи Мокрицькому, то діючи самостійно, озброєні шляхетські команди розсипались по всій Україні, приводячи до послуху нібито охоплений бунтами народ.

По всій Україні почали чинитися небачені страхіття.

Селян, котрі не хотіли прилучатися до унії, били, вішали, садовили на палі, церкви закривали, грабували в них усе церковне майно; священиків, які лишалися вірними православ'ю, нещадно били, виривали їм бороди, стригли голови, розривали роти, набивали на шию такі важкі колоди, що їх ледве можна було обхопити руками, і так посилали нещасних у Корсунь, резиденцію митрополита уніатського, на остаточний суд. Суд той здебільшого закінчувався жахливою смертю бідолашних мучеників: їм давали по триста канчуків, шмагали на смерть різками, душили димом.

Віддаючись з такою заповзятістю дикому релігійному фанатизму, шляхтичі, а також представники уніатського й католицького духівництва не забували й про життєві вигоди.

Для збирання коштів на спорудження будинку духовної місії було вирішено обкласти грошовою пенею всіх, хто чинив опір унії.

Користуючись з цієї постанови, шляхтичі взялися грабувати селян, віднімали в них усе, що тільки можна було повернути на гроші, спалюючи в сліпій жадобі навіть двори пограбованих...

Отже, дика розправа Мокрицького в Туровій не була випадковим явищем, а одним з фактів насильств, котрі почалися далеко від місць, які тут згадуються, але швидко поширились по всій Україні.

Радісний настрій, яким перейнявся весь народ після повернення Мельхіседека й при звістці про королівський декрет, що, мов блискавка, пролетіла від Дніпра до Дністра, почав хутко мінятися на нестямний страх, збентеження й гнів.

Мокрицький і шляхта нетерпляче чекали війська, яке мало прибути.

У Мотронинському монастирі не знали поки що нічого про це. Наступного дня, після від'їзду Найди, поїхали з монастиря й генеральний обозний з дочкою, і монастирське життя знову ввійшло в свою колію. Прочани прибували юрбами; майже щодня з'являлися представники від сільських громад, просячи прилучити їх до православ'я й прислати благочестивих священиків; приїжджали посланці від настоятелів православних церков з проханням прислати їм списки королівського декрету, щоб прочитати народові, і вся монастирська братія, разом з Мельхіседеком, проводила цілі дні в посилених трудах і клопотах, то переписуючи копії королівських декретів і грамот, то приймаючи нових прочан, то їздячи в сусідні села на церковні треби.

Непомітно пролетів тиждень.

Повернувшись з Лебединського монастиря, Найда привіз тривожні вісті про дії уніатів. Достеменно він нічого не взнав, але чув, що в кількох селах пани й уніати чинили страшні свавільства, грабунки й страти.

Звістки, які привіз Найда, підтверджувалися і втікачами з пограбованих сіл, але Мельхіседек ще не надавав особливого значення цим фактам і заспокоював усіх, проповідуючи терпіння й надію.

Якось увечері, коли в монастирі були вже позамикані всі ворота й Мельхіседек віддавав у своїй келії останні накази Найді, почувся дуже сильний стук у монастирську браму.

Найда й Мельхіседек здригнулись і тривожно перезирнулися. За кілька хвилин у келію ввійшов послушник і сказав, що до монастирських воріт під'їхав полковник Залізняк з козаками, привіз когось хворого й просить, щоб пустили в монастирський двір.

— Впустіть, усіх впустіть! — швидко мовив Мельхіседек.— Залізняк наш перший лицар. Скажи, щоб добре нагодували чесних козаків, а пана полковника проси сюди та передай отцю економові, щоб прислав найкращого меду, хай гість підкріпиться з дороги.

Послушник уклонився й вийшов.

За кілька хвилин почувся брязкіт засувів, і двір одразу сповнився гамором, тупотом коней і покриками козаків.

Почувши про приїзд Залізняка, Найда страшенно збентежився.

«Знову Залізняк? Видно, сам бог посилає цю людину назустріч йому. Чим же закінчиться теперішнє їхнє побачення? Чи дійде ж він, Найда, якогось рішення?»

Недаремно ставив перед собою це питання Найда. Він почував усім своїм серцем, що ця зустріч із Залізняком матиме для нього вирішальне значення...

Двері відчинилися — і в келію ввійшов Залізняк, а за ним отець Єлпідифор, отець Аркадій і брат Антоній Молдован. Отець Єлпідифор сів на широкій лаві, спершись руками на патерицю, а Аркадій та Антоній зупинилися коло дверей.

Широкими кроками підійшов Залізняк під благословення Мельхіседека й шанобливо поцілував його в руку.

— Ну що, як живеш, пане полковнику? — звернувся до нього Мельхіседек.

— Та поки що бог милує і земля, на досаду ляхам, носить,— відповів Залізняк, по-молодецькому тріпнувши головою, і нараз побачив Найду, що стояв збоку.

— Що це, брате Іване, й ти тут? — вигукнув він, засявши від радості, й, підійшовши до Найди, вхопив його в свої широкі обійми.— А як ти потрапив сюди? Ну, та однаково!.. Ех, брате, сам бог послав мені тебе назустріч,— казав він, перериваючи свої слова козацькими поцілунками.— Рук багато, голів мало... гадаю, тепер уже ти не будеш відмовлятись і покликатися на спасіння душі. Настав час!..

І нараз, схаменувшись, Залізняк круто урвав мову й, обернувшись до Мельхіседека, сказав, нахиливши голову:

— Прости, превелебний отче, спалах радості,— побачив старого бойового товариша, й серце затремтіло. А я до твоєї милості не сам завітав, а з гостем.

— Радий, радий, тільки чому ж ти не попросиш його сюди? — здивувався Мельхіседек.

— Трудно; може, він у цю хвилину богові душу віддає... ледве довезли!

— Хто ж то?

— Священик села Турової.

— Його вже оглянув брат наш Антоній,— сказав отець Аркадій,— каже, що коли господь допоможе, то можна сподіватись удержати його життя.

Антоній на знак згоди нахилив голову й додав:

— Зело занепав він на силах: я дав йому келих нашої настоянки... ліпше стало... заснув...

— Та що ж з ним? — стурбовано спитав Мельхіседек.

— Хвороба звичайна,— з їдкою усмішкою відповів Залізняк,— тепер вона скрізь ходить. Спершу дали двісті барбар ляхи, потім душили димом у ямі гнойовій.

— Де? Коли?! — скрикнув Мельхіседек, а разом з ним Аркадій і Єлпідифор.

— Та в селі Туровій... пан офіціал Мокрицький приводив людей до унії!

І Залізняк розповів присутнім про звірства, які чинив Мокрицький у Туровій.

Ця жахлива розповідь приголомшила всіх. Залізняк закінчив, а Мельхіседек усе ще сидів мовчки в своєму кріслі, скорботно похиливши голову на схрещені на патериці руки...

Якусь хвилину всі мовчали.

— От, чесний отче,— першим перервав мовчанку Аркадій своїм густим басом, що дрижав тепер од внутрішнього обурення.— А ти ще вмовляв нас бути терпеливими й покірними, хотів примусити, щоб ми повірили в силу королівських декретів... Ну, чим же допомогли вони? Чи приборкали Мокрицького й шляхту?

— Вони ще не знають про декрет,— відповів Мельхіседек, піднімаючи голову і обводячи всіх скорботним поглядом.

— Ні, знають! — упевнено мовив на це Залізняк.— Знають і вирішили — шляхта й слуги папежа — знищити королівський декрет!

— Звідки ти знаєш це? — спитали разом усі присутні.

— Знаю достеменно! В уманського губернатора Младановича зібралася цього вівторка вся місцева й навколишня шляхта, числом до трьохсот душ,— заговорив схвильовано Залізняк.— Зібралися всі для того, щоб обміркувати, як боротися з гайдамаками і як вирвати з коренем схизму, котра знову підвела голову, завдяки трудам твоїм, чесний отче! На зібрання се прибув архієпископ гнєзнинський і прочитав усім присутнім милостивий папір од папи Климента XIII. Папа звертається до всіх вірних католиків — шляхтичів польських, заклинає їх лишатися вірними лицарями римського костьолу й вирвати з коренем раз назавжди схизму, що проявилася на їхній землі, а для цього не спинятися ні перед чим. І шляхтичі всі до єдиного присяглися виконати заповіт папи!

Глибокий стогін вирвався з грудей Мельхіседека.

— О господи! — прошепотів він.— Святі слова твої обернули на отруйні жала, а заповіт твоєї любові — на криваву ворожнечу й гординю.

— Так,— провадив далі Залізняк,— і архієпископ узяв з усіх шляхтичів страшну клятву, що вони не залишать у Польщі жодного схизмата, а тих, що опиратимуться перед унією, винищуватимуть як розбійників і бунтарів.

— О господи! — сплеснув руками старець Єлпідифор.

— Спалять православні храми й монастирі,— говорив далі Залізняк,— порозганяють усіх ченців, усіх священиків наших і перетнуть нам всі шляхи до переяславського владики й на лівий берег Дніпра.

— Смерть їм, гонителям Христа! — вигукнули разом Аркадій і Найда.— Не вівці ми, і якщо вони вирішили добути шаблю, то й ми добудемо ножа!

При цьому вигуку Найди Залізняк швидко обернувся й зупинив на ньому радісний погляд. Більше йому не треба було ні слів, ні розпитувань, ні запевнень: перед

ним стояв не смиренний чернець, а розпалений гнівом запорозький козак. Смагляве обличчя Найди палало, гнівно зведені брови надавали йому грізного вигляду; в чорних, як вуглини, очах спалахували затаєні іскри. У своєму чорному чернечому одязі він здавався якимсь страшним, караючим ангелом.

Зітхання полегкості вирвалося з могутніх Залізнякових грудей.

— А наступного дня,— розповідав він,— зібрався в Умані сеймик і на ньому всі одноголосно ухвалили виконати за всяку ціну присягу, яку дали папі, і на сеймі в Варшаві скасувати всі декрети короля й припинити втручання Росії.

— Загибель, смерть! — простогнав отець Єлпідифор і безсило схилив голову на груди.

— Не смерть, а боротьба! — вигукнули разом Аркадій, Найда й Антоній.— Живими не здамося проклятим римлянам! Побачимо...

— Стривайте! На бога! Заспокойтеся, братіє! — промовив Мельхіседек, простягаючи руки до Найди й Аркадія.— Пане полковнику, може, це ще не правдиві чутки?

— Слова мої такі ж правдиві, немовби я сам був у ляхів на сеймику і на свої вуха чув усе те, про що говорили вони! — поволі карбував слова Залізняк.

Вражені його тоном, усі замовкли. Якусь хвилину в кімнаті панувала напружена мовчанка.

— Навколо, кажу вам, затівається щось лихе,— знову заговорив Залізняк.— На Росі човни всі порубані, не пропускають угору нікого, ні нашого чоловіка, ні жида. По березі Дніпра розставлено сторожу. Відрізують ляхи нас од усього світу, мабуть, наміряються винищити всіх. Поки є час, треба рятуватися... Тобі ж, чесний отче, паче всіх. Я поспішав до тебе чимдужче, щоб остерегти: ляхи постановили на своєму сеймі найперше знищити тебе, як вони іменують: першого бунтаря схизматського.

По обличчю Мельхіседека пробігла сумна усмішка.

— Про мене не турбуйся, друже: багато разів одержував я від них підкидні листи з усякою лайкою й погрозами, та господь оберіг мене, обереже й далі, коли я ще потрібний тут, на землі.

— Що було раніше, того не можна порівняти з тим, що є нині! — рішуче заперечив Залізняк.— Раніше були погрози, а тепер будуть справжні кари. Через тиждень, не пізніше, ляхи зберуться в Лисянці й передусім кинуться на тебе. Рятуйся, панотче, поки ще не пізно! Я з козаками проведу тебе до берега Дніпра.

— Рятуйся! — скрикнули разом Аркадій і Антоній.

— Рятуйся! — сказав отець Єлпідифор, підводячись з місця й простягаючи до Мельхіседека тремтячі руки.— Заради братії своєї рятуйся!

Коли Мельхіседек почув від усіх пораду «тікати й рятуватися», обличчя його спалахнуло.

— Мені рятуватися?! — промовив він обурено й, підвівшись з місця, гордо випростався на весь свій могутній зріст.— Щоб я в час біди залишив свою паству? Хто міг порадити мені сіє? Нехай не заволодіє мною страх і не вдасться ляхам похитнути дух мій! — вигукнув він грізно і з силою стукнув патерицею об землю.— Зостануся тут до останнього дня, хай не збудеться речене в святому письмі: «Поражу пастиря, і розійдуться вівці!»

Безстрашна й горда відповідь Мельхіседека запалила всіх присутніх.

— Так, правда твоя, отче! — гаряче підтримав його Аркадій.— Не личить нам тікати від ляхів і віддавати їм на поталу народ наш! Лишайся з нами і будь спокійний... Нехай тільки поткнуться сюди ляхи! Ми їм приготуємо добру зустріч!

— Поляжемо всі, а відплатимо їм за всі їхні звірства! — підхопив Найда.

— Зброя єсть, запаслися,— поквапно докинув Антоній.— Вистачить на всю братію...

— У лісах повно козаків! А з такими ватажками,— Залізняк поклав руки на плечі Найди і Аркадія,— ми перевернемо всю Польщу.

— І перевернемо, і розтопчемо це гадюче гніздо! — гаряче підхопили ченці.

— Зупиніться! Що ви глаголите? — заволав Мельхіседек.— Чи ви гадаєте, що я підніму свою патерицю й оберну її на меч?

— Гадаємо! — палко відповів Аркадій.— Первосвященики не раз ставали на захист храму господнього...

Мельхіседек із жахом відступив.

— У всякому разі, благослови нас, чесний отче, кінчати це святе діло! — промовив Залізняк, схиляючи голову перед Мельхіседеком.

— Не так, не так, братіє! — заговорив знову Мельхіседек.— Не мечем, не кров'ю, а правом... Ти знаєш ухвалу одного сеймика, але ти не знаєш, що ухвалили інші!

— Усі зійдуться на одному! — перебили Мельхіседека вигуки присутніх.

— Але сейм коронний!.. Там буде репрезентант Росії; ми напишемо в Петербург, проситимем, благатимем; мені обіцяли там велику допомогу...

— На допомогу Росії ми й сподіваємось, весь народ надіється на неї! — відповів Залізняк.— Але ти бачив сам, превелебний отче, як поважає шляхта волю імператриці!

— Слово Росії в ляхів не допомогло нам нічим, тепер лишається надіятись тільки на її зброю.

— На бога, братіє, надійтеся! Більше терпіли, потерпіть ще!..

— Для чого? Навіщо? Чого нам іще ждати? Хіба того, щоб ляхи налетіли на нас зненацька, і вчинили наругу над нашою святинею, й остаточно спустошили цей край? — палко заговорив Залізняк.

— Ні, ні, панотче, не хитай нашої волі!

— Сам бог карає тих, хто віддає свою святиню на наругу ворогам! — палко скрикнув Найда.

— Так, брате! І ми не відступимось від неї,— говорив далі Залізняк.— Повідай, превелебний отче, чи не тобі сказали там, що коли на Вкраїні через утиски почнеться бунт, то тоді Росія може втрутитися збройно й примусити шляхту стверлити в Польщі право й потоптаний закон?

Мельхіседек схилив голову на знак згоди.

— А чи видали ж тобі на підкріплення сих слів якусь грамоту чи листа?

— Ні, се говорилося словесно, й важко було зрозуміти, чи ховали ці слова щось більше.

— Ех, горе! — з досадою вигукнув Залізняк.— Хоч би грамота, хоч лист, хоч троє написаних слів...

— Що? Про що говориш ти? — зацікавились усі присутні.

— Звістка про те, що було сказано тобі, превелебний отче, облетіла весь народ, усі надіються на допомогу цариці, скрізь ходить чутка, що вона видала твоїй милості золоту грамоту до всього українського народу, щоб повставав він, а вона пришле на допомогу своє військо.

Залізнякові слова страшенно всіх зацікавили, особливо ж отця Антонія. Смагляве обличчя його почервоніло.

— Правда, правда! — озвався він квапливо, ступивши від дверей на середину келії.— Чував я не раз про якусь золоту грамоту, та тільки не знаю, до чого це?

— Ні,— сумно заперечив Мельхіседек.— Грамоти мені не давали ніякої, а на словах обіцяли...

— Що слова! — вигукнув з досадою Залізняк.— Слово — не папір! Та коли б нам така грамота — все Запорожжя, вся Україна... та що там — море повстало б кругом!

Отець Антоній не одривав очей від натхненного обличчя Залізняка.

— Превелебний отче,— вирвалося в нього мимохіть, слідом за словами Залізняка.— А чи не можна попросити таку грамоту?

— Ні! — сумно зітхнувши, відповів Мельхіседек.— Справи державні вельми делікатні, і ніхто не захоче одверто виказати свої наміри.

— Що там просить! Та якби я тільки в науці писарській мастак був...

Отець Антоній зупинив на Залізнякові нетерплячий, сповнений чекання погляд, та Залізняк нараз круто урвав свою мову.

Усі насторожились.

В монастирські ворота хтось нетерпляче стукав.

Присутні завмерли, чекаючи чогось лихого.

За кілька хвилин у келію Мельхіседека ввійшов послушник і сказав, даючи ігуменові згорнутий аркуш паперу з прикріпленою до нього печаттю:

— Лист твоїй милості від офіціала уніатського Мокрицького.

Мельхіседек мерщій вирвав згорток з рук послушника й, зірвавши печать, розгорнув довгий, списаний великими літерами аркуш. Та ледве дочитав він до половини послання, як папір затремтів у його руці, а обличчя густо почервоніло.

— Що, що там таке?! — скрикнули разом усі присутні.

— Ну, братіє,— мовив Мельхіседек сповненим обурення голосом,— кличуть мене до права! Мокрицький викликає мене на суд до себе, вимагає, щоб я пристав на унію й листом безчесним перепросив би його й прощення благав! А якщо не буде моєї згоди на се, то щоб чекав кари, як перший бунтівник!

Усі заніміли від обурення...

Захоплений страшним вихором, що знявся над Туровою, Петро забув на час про своє особисте горе; та тільки-но вони з Залізняком виїхали з Турової, думки про нещасну Сару знову заволоділи ним цілком.

Він не посмів сказати про своє горе Залізнякові, не посмів і відмовитися супроводити його до Мотронинського монастиря. А втім, монастир лежав якраз по дорозі на Лисянку, а туди линули тепер усі думки Петрові.

У Туровій він довідався, що через неї йшло тільки два шляхи: один, найкоротший, вів назад у Лисянку, а другий ішов на південь, розгалужуючись у свою чергу на багато доріг.

Петро не припускав думки, щоб Гершко залишив свій план помсти й виїхав із Сарою кудись на південь, тому він і зупинився на тому, що Гершко повернувся з Турової назад до Лисянки.

Новий його приятель, диякон, з котрим Петро за ці кілька днів міцно здружився, також переконував його в цьому.

Коли ж парубок довідався, що ляхи намірились зібратися в Лисянці й кинутися звідти передусім на Малу Лисянку, то гадка його перейшла в цілковиту впевненість.

Тепер він хотів якнайшвидше дістатися до Мотронинського монастиря, щоб

звідти негайно рушити в Лисянку. Тривога за долю Сари й рідного села та залишених там беззахисних близьких мучила його впродовж усієї недовгої дороги.

Увечері Залізняк із своїми супутниками прибув до монастиря, і Петро вирішив наступного ж ранку переговорити з полковником про свій намір.

Звістка про зухвалу вимогу Мокрицького, надіслану Мельхіседекові, розлетілася з надзвичайною швидкістю по всьому монастирі. То був дзвін на сполох, що примусив захвилюватись, дзвін на сполох, який сповіщав про наближення страшного лиха. Петра ж ця звістка приголомшила ще дужче, ніж інших: він зрозумів — це початок, і кожна згаяна хвилина може коштувати життя близьким, дорогим серцю людям.

Цілу ніч не склепив він очей від хвилювання й нетерплячки, а, вставши вранці, вибрав слушну хвилину і підійшов до Залізняка.

— Пане полковнику,— мовив він, низько вклоняючись,— чутка пройшла, що превелебний отець ігумен дістав позов від Мокрицького?

— Так! — відповів Залізняк.

— Виходить, ляхи вже починають розправу?

— Якщо вже не почали...

— І перша на їхньому шляху Лисянка.

— Авжеж!

— Так от я хочу зараз вирушити туди з дияконом, як ми умовилися з Неживим, а то ж там боронитися нікому: всі хворі, старі, та малі, та жінки...

— Твоя правда, парубче! — заклопотано заговорив Залізняк.— Їдь негайно, треба заздалегідь десь переховати жінок та старих... особливо жінок... Умов отця Хому приїхати сюди... та хай він бере з собою неодмінно й сестру твою Прісю, на лихо собі вона така гарна, то вже її не помилують ляхи... Я про охорону села потурбуюсь... а козаків у нас вистачить і на пів-Польщі! То вирушай же не зволікаючи та привези сюди і Прісю, і отця Хому... Пам'ятай, що її ждуть найгірші муки!

Петро попрощався з Залізняком і зразу ж вирушив разом з дияконом у дорогу.

Минув тиждень відтоді, як приїхав Залізняк, і що не день надходили нові й нові підтвердження його слів.

Щодня прибували втікачі з близьких і далеких сіл українських і розповідали про звірства уніатів, ляхів.

Залізняк раз у раз виїжджав з монастиря, іноді сам, іноді з Найдою, з котрим він часто радився наодинці в його відлюдній келії. Іноді він не повертався й ночувати в монастир.

Уся братія монастирська ставилася з надзвичайною пошаною до Залізняка, особливо ж отець Аркадій і отець Антоній.

Мельхіседек теж не дрімав.

З гарячковою поквапністю поспішав він ужити всіх легальних заходів, щоб зупинити дії ляхів.

Він одіслав Мокрицькому різку відповідь, у котрій переконував його облишити свої наміри, бо вони можуть призвести до фатальних наслідків, які впадуть на голови порушників миру й справедливості в державі.

Він надіслав листи до комендантів форпостів на Дніпрі, благаючи їх не чинити утисків православним, що їдуть у релігійних справах до Переяслава, до свого єпископа.

До кожного з цих листів він приклав копію королівського декрету; такі ж копії він розіслав і в найближчі містечка та міста для оголошення населенню.

Через те що в монастирях не було спеціальних писарів, то вся братія, котра вміла писати, засіла за цю роботу. Таких мастаків було небагато, і тому сам Мельхіседек просиджував дні й ночі з пером у руці. Та всі його старання не мали й найменшого успіху. Мокрицький нічого не відповів на його листи, а, неначе глузуючи з слів ігумена, кинувся ще з більшою лютістю на православних. Начальники форпостів порадили Мельхіседекові вдатися до вищої влади, а в містах не дозволили оголосити королівських декретів.

Усі ці невдачі не вбили невтомної енергії Мельхіседека; в душі його ще жевріла надія на ухвалу варшавського сейму, й, незважаючи на всі погрози ляхів, він готувався до нової подорожі у Варшаву. Але братія монастирська втратила надію на мирне вирішення справи. Гіркота кривд, утисків і мук, що їх зазнавали в Польщі православне духівництво й весь православний народ, сповнювали їхні душі страшною образою, і образа ця шукала іншого виходу.

По всіх келіях потай від отця ігумена точилися таємні розмови, в монастирських льохах переховувалися якісь барила й міцно зав'язані паки.

А тривожні звістки тим часом усе ширились і ширились.

Був парний літній вечір. Небо, обкладене з усіх боків чорними хмарами, кидало синюватy мертву тінь на землю, що застигла, чекаючи страшної грози.

Жоден листок не ворушився на деревах, нерухомо застигло повітря, й, незважаючи на те, що не відчувалося кругом і найменшого вітерця, важкі чорні хмари, прорізані білими клуботливими звивами, поволі випливали з західного боку неба й застилали весь небосхил.

На землю насувалася чорна тінь.

Налякані страшним явищем природи, птахи то з голосними криками кружляли навколо своїх гнізд, то забивалися під покрівлю дзвіниці, під карнизи церков і будинків.

Гудів монастирський дзвін, сповіщаючи про кінець вечерні. Люди юрмилися в дворі Мотронинського монастиря й, чекаючи виходу отця ігумена, тихо розмовляли між собою, переказуючи жахливі новини.

Та ось останній стогін дзвона завмер у нерухомому повітрі; з церкви ринув натовп прочан, а слідом за ним показалася могутня постать архімандрита з хрестом у руках; за ігуменом ішов Залізняк, а за ним уже сунула чорною валкою і вся монастирська братія.

Побачивши отця ігумена, всі, хто був у дворі, дуже захвилювались: одні почали протовплюватись до Мельхіседека, кваплячись підійти під благословення, інші ставали на коліна, падали перед ним ниць... Почулися стогони, плач, істеричні зойки.

— Гинемо, отче! Гинемо! — волали люди.— Смертна година наближається... Порятуй... помилуй... і захисти!..

Рука Мельхіседека, що високо тримала хреста, помітно здригнулася; скорботний погляд його пробіг по головах убогої пастви, яка простягала до нього в останній надії руки, і серце його стислося від невимовної муки.

— Братіє моя возлюблена! — заговорив він, задихаючись од хвилювання.— Чим можу допомогти вам, убогий, безсилий пастир ваш? Се єдиний захист наш,— високо підняв він над головою великого хреста з розп'яттям.— Сим переможемо!

На темному тлі неба золотий хрест яскраво засяяв над головами натовпу, що стояв на колінах. Почулися слова молитви, зітхання, стогони...

Усі схилилися перед сяючим хрестом.

— Не втрачайте ж надії, стійте твердо, спокус і погроз не бійтеся,— говорив Мельхіседек.— Господь пошле і захист, і покров тим, хто покладається на його ласку. Ще не відома нам ухвала сейму; російська цариця, а з нею й інші держави клопочуться за нас. Надійтеся ж на господа й віруйте, яко він сам гнаним за віру є захисник. Але путі господні невідомі,— з грудей Мельхіседека вирвалося скорботне зітхання, та голос його звучав твердо й упевнено,— і якщо хоче він, щоб ми постраждали за святу віру нашу, на те його свята воля! І ми не відступимось від неї заради благ і радостей світу, приймемо мученицьку смерть, пам'ятаючи слова господні: хто перетерпів до кінця, той спасенний буде.

У відповідь на слова отця ігумена звідусіль почувся голосний плач.

Похмурий стояв Залізняк поруч Мельхіседека, не сміючи перервати його слова, і тільки поглядав мовчки з-під насуплених брів на натовп, що ридав, стоячи на колінах.

Коли нараз до слуху всіх присутніх виразно долинув кінський тупіт, і за кілька хвилин у двір монастирський влетів укритий курявою вершник.

Осадивши свого змиленого коня, верхівець зіскочив з сідла й, підійшовши до Мельхіседека, промовив голосно, низько вклоняючись отцеві ігуменові:

— Од його превелебної мосці єпископа Георгія з Варшави,— і подав Мельхіседекові запечатаний пакет.

Різким рухом зірвав Мельхіседек з пакета товсту воскову печать і, розгорнувши папір, почав читати його...

Натовп, що юрмився на подвір'ї, нараз завмер.

Сотні очей стежили за отцем ігуменом.

А він не одривався від списаного аркуша паперу.

Запала хвилина напруженої мовчанки, що збіглася з лиховісним затишшям, яке охопило природу.

Нараз обличчя отця ігумена вкрилося смертельною блідістю, папір випав у нього з рук, страшний зойк вирвався з його грудей. Він ухопився руками за голову, похитнувся і впав би навзнак, якби його не підхопив Залізняк.

Миттю вся братія оточила отця ігумена.

— Що сталося, отче? На бога! — почулися з усіх боків розпачливі голоси.

— Гнів божий... кара! — насилу вимовив Мельхіседек.— Сейм закінчився, прохання наші всі відхилено, й декларації милостивої цариці та інших монархів, за нас чинені, залишено без уваги!

Зойк жаху вирвався з грудей присутніх і прокотився над юрбою, і в цей час долинув здаля глухий, затаєний гуркіт грому... Слідом за ним ще і ще...

Жах опанував мешканців монастиря. Страшні пориви вітру налітали на юрбу, що зібралася в дворі, зриваючи хустки з голів жінок, куйовдячи волосся, рвучи одіж, і з диким свистом мчали далі, нагинаючи дерева, здіймаючи перед собою стовпи куряви.

Обливаючись слізьми, падали селяни на коліна, простягаючи до неба руки. Крики й зойки натовпу змішались із стогоном столітнього лісу. Удари грому посилювались, небесне склепіння двигтіло й, здавалось, ось-ось упаде на землю...

Мигнула блискавка, й небо загорілося з усіх боків.

Хитаючись і спираючись на руку брата Аркадія, піднявся Мельхіседек по східцях монастирського ганку; за ним ішли Залізняк і старша братія.

Ввійшовши в келію, Мельхіседек мовчки опустився у своє крісло й затулив обличчя руками; отець Єлпідифор сів на лаву й похилив голову на груди; Залізняк, Найда, Аркадій і Антоній стояли похнюпившись біля вікна. Ніхто не зважувався порушити тишу цієї страшної хвилини. Глибокі сутінки, що сповнювали келію, часом прорізували яскраві спалахи блискавки й на мить усе осявалось білим світлом, а потім густий морок знову повивав нерухомі постаті.

— Навіщо ти залишив нас, господи! — простогнав нарешті Мельхіседек, одриваючи руки від обличчя й безсило опускаючи їх на бильця крісла.

— Тому що ми залишили його й дозволили осквернителям чинити наругу над його святинями, а самі пильнували, аби тільки бути покірними й довготерпеливими! — промовив глухо Залізняк.

— Не нам належить кара: «Мені відомщення, і аз воздам»,— суворо відповів Мельхіседек.

— Умерти, братіє, умерти всім! — простогнав старець Єлпідифор.

— Всім умерти, але вмерти немарно! — гнівно вигукнув Залізняк.— Правда, чесний владико, господеві належить відомщення, але знаряддям своєї помсти він обрав нас і ми мусимо виконати волю його!

При цих словах молоді ченці заворушилися.

— Так, правда, владико й отче наш,— палко заговорив Аркадій, виступаючи вперед; смагляве обличчя його палало, а густий бас дрижав від глухого обурення.— Чи не сам господь сказав через Самуїла Саулові: «Я згадав про те, що вчинив Амалик Ізраїлеві, як він став йому на дорозі, коли він ішов з Єгипту. Тепер іди, й порази Амалика, й знищи все, що є в нього, і не давай пощади йому, але побий смертю від чоловіка до жони, від отрока до немовляти!» І згадай, пречесний владико, чи не відступив господь від Саула, коли Саул пощадив єдиного царя амаликитянського. А чи не гірші за амаликитян ляхи? Чи не в єгипетському полоні ми перебували й перебуваємо в них? Амаликитяни були язичники, а вони ж християни! І не соромляться переслідувати християн, чинити наругу над храмами святими, над чесним священством, мордувати жінок та дітей! Ні, чесний владико, воістину вони в сто крат гірші за всіх амаликитян, філістимлян і амореян, покараних господом. Смерть їм усім, від чоловіка до жони, від отрока до немовляти!

— Не проти чоловіка согрішили вони, а проти духа святого,— палко підхопив Антоній.— І немає їм пощади ні на землі, ні в небесах!

— Немає пощади! Ударила година справедливої помсти! — полум'яно вигукнув Найда.— Господь уже простяг над ними караючу руку: ми слуги його...

— Безумці! Зупиніться! Що ви говорите! — скрикнув Мельхіседек, простягаючи до ченців руки.— Хай не баламутяться серця ваші! Віруйте в милосердя боже; я завтра ж поїду до Варшави. Ще надіюся на заступництво Росії... ще...

— Заступництво Росії не привело ні до чого,— перебив його Залізняк.— Тепер, кажу ще раз, нам лишилося тільки надіятися на зброю Росії, лишилося виконати те, про що говорили тобі...

Страшний грім вдарив над самими головами присутніх і розкотився грізним тріскотом по всьому небосхилу.

— Ось голос, що кличе нас і нагадує про помсту! — урочисто мовив Залізняк, здіймаючи до неба руки.— Невже ж ми й тепер ще будемо баритися? Ні, всі засоби вже випробувано, зостався тільки один, котрий уже не раз рятував нас і віру

нашу,— шабля козацька: вона не зрадить і тепер! Благослови ж нас на славний подвиг, отче: я скликаю до себе всіх, всякого стану й преложенства[1] людей,— чи то селянина, чи то послушника, ченця чи схимника, кожного, хто тільки може держати ножа в руках! Усе вже готове в нас. Ех, якби нам тільки грамота! Адже від цього паперу залежить усе: майбутнє України, порятунок віри, порятунок усього святого для нас! Півжиття віддав би за цей папір — і нема де його взяти!

Останні слова Залізняк мовив з особливою палкістю.

Мельхіседек здригнувся і підвів похилену голову.

— Превелебний отче, ти ж усе життя своє поклав за врятування віри,— гаряче говорив Залізняк.— Ти — пастир наш: ми продовжуємо те, що розпочав ти, за хрест святий несемо й ми своє життя! Допоможи ж нам: може, ти знайдеш хоч якогонебудь листа од цариці... хоч...

— Спинися! Що ти говориш? — збуджено скрикнув Мельхіседек, простягаючи до Залізняка руку, немов хотів стримати слово, що ладне було зірватися з його уст.— Годі... годі!..

Залізняк замовк, мовчав і Мельхіседек, але видно було, що слова Залізнякові глибоко його схвилювали.

— Ідіть з миром, братіє,— промовив нарешті Мельхіседек уже спокійніше.— Стоятимемо твердо й покладатимемо надію на бога: без волі його не впаде й волосина з людської голови. Хай же не бентежаться серця ваші, йдіть і моліться. Довліє кожному дневі злоба його.

Ніхто не посмів заперечити архімандритові: всі мовчки один за одним підійшли до нього під благословення і вийшли з келії.

Мельхіседек лишився сам. Якусь хвилину він сидів нерухомо, потім глибоке зітхання вирвалося з його грудей і голова схилилась на руки.

— Звершилося,— прошепотів він беззвучно й знову застиг нерухомо в своєму високому кріслі. Тупий, безпросвітний одчай важким каменем наліг на його душу й ніби скував усе тіло. Якийсь час сидів він отак нерухомо, без думи, без почуттів, немов скам'янілий, але ось тривожна думка знову заворушилася в його мозку:

«Невже ж звершилося? Невже всі засоби вичерпано й мирний шлях не приведе ні до чого?»

Мельхіседек підвів голову і втопив скорботний погляд в куток келії, потонулий в мороці, наче хотів знайти там відповідь на своє тривожне запитання. «Так,— почулося з глибини серця,— всі мирні засоби вже випробувані й не привели ні до чого. Слово не досягає серця, засліпленого шаленством». Невже ж вони, Залізняк і його товариші, суть продовжувачі початої ним справи? «Так,— почулося знову з глибини серця,— вони кінчають те, що почав ти». Але боже мій! Я шукав миру мирові, а не кровопролиття й борні, захвилювався ігумен. Невже ж мій шлях привів їх до ножа? Невже ж не лишилося нічого, крім ножа? «Іншого шляху не лишилося тепер»,— пролунало в серці ігумена так виразно, так чітко, ніби ці слова промовив хтось над самим його вухом. Мельхіседек здригнувся. «То, виходить, правда на їхньому боці, виходить, він злочинець, бо стримував і зупиняв їх. Виходить, його проповідь покори й терпіння тільки віддаляла день миру й наближала день загибелі вбогої пастви його. І цього допустився він, натхненний пастир, поставлений над усією Україною!»

---

[1] Преложенство — тут: чин, суспільне становище.

— О, горе пастирям, котрі занапащають і розгублюють овець пастви своєї! — промовив уголос Мельхіседек і, вставши з крісла, схвильовано пройшовся по кімнаті.

Що ж робити тепер? Як урятувати сей багатостраждальний народ, сю убогу церкву від тої долі, яку призначили їм ляхи? Просити, клопотатись, позиватися? Ні, тепер уже це все марне. Давно вже Мельхіседек утратив надію на клопотання й заступництво іноземних дворів перед сеймом польським, але, як людина, тонучи, хапається за соломинку, так хапався він за цю останню надію. Тепер же він не міг і на мить заспокоїти себе цією маною. Жах дійсності стояв перед його очима, немов живе страховище, й невблаганно вимагав відповіді. Що робити? Виконати те, на що натякали йому там, на півночі? Зчинити бунт і ждати втручання інших держав? Так, так! Немає сили більше терпіти! Переповнилась чаша терпіння... Та чи буде успіх? Там обіцяли йому допомогу, обіцяли на словах... Як передати сі слова народові? Один спосіб: відтворити їх на папері. Залізняк бачить у цьому весь успіх діла... Всі повстануть...

Мельхіседек на хвилину замислився.

— Ні, ні! Одійди, сатано! — скрикнув він.— Навіщо спокушаєш мене? Кров, пожежі, убивства! Чи мені їх викликати? Чи мені прийняти на душу сей страшний гріх? О господи! Ти настановив мене пастирем над краєм сим. Відкрий же мені твою волю, навчи мене, вкажи рабові твоєму незрячому твої пути!

Мельхіседек упав на коліна й так, долілиць, застиг у безмовній молитві перед розп'яттям, що висіло на стіні.

Навколо було тихо, тільки страшні удари грому стрясали час від часу стіни монастиря. Мельхіседек не підводився, не чутно було ні слова, ні стогону, здавалося, в келії не було жодної душі, тільки блискавка, часом прорізуючи густий морок, освітлювала на мить постать архімандрита, простягнуту ницьма перед розп'яттям. Хвилина спливала за хвилиною повільно, ліниво...

Минула година. Мельхіседек нарешті з зусиллям підвівся з підлоги, витер піт, що виступив на обличчі, й знову сів у крісло.

— Терпіти, терпіти й прощати,— прошепотів він сам собі,— й не ставати проти зла? А якщо це зло загрожує поглинути цілий край? Загрожує поглинути й розтлити душі тисяч і тисяч людей? Якщо це зло здіймає руку й на святиню святинь, невже ж і тоді терпіти? Ні-ні, терпіти таке зло — согрішити перед господом. Чи не озброїлися ж сини первосвященика Маккавея на захист храму господнього? Чи не поховав же Самсон під руїнами храму ненависних філістимлян? Чи не вигнав же сам Христос гендлярів із храму?

Мельхіседек підвівся з свого крісла й знову схвильовано заходив по келії.

— Усе в цьому папері, каже він! — вихопилось нарешті в отця архімандрита, й, стиснувши голову руками, він притулився чолом до віконної шибки.

Гроза минала; здаля ще докочувалося глухе гуркотіння грому, але в природі все вже заспокоїлось; чути було, як тихо падали з обважнілого листя краплі дощу.

— «Хто любить мене, душу свою погубить...» — прошепотів ледве чутно Мельхіседек і знову почав ходити по келії.

Болісна, глибока боротьба розривала його душу.

— Ні, ні... нащо обман?.. Нащо єзуїтство? Правди, правди? Чи буде успіх? Чи пощастить? Чи виконають обіцяне? Чи не буде остання година гірша за першу? О господи, помічник і покровитель мій! Навіщо поставив ти мене вершити долю людей? — знов вихопилось у нього.

Довго ходив так архімандрит по келії, то зупиняючись, стиснувши голову руками, то падаючи перед розп'яттям на коліна й болісно ламаючи руки.

— Але хай буде над усіма нами воля твоя! — промовив він нарешті твердим голосом, зупиняючись перед розп'яттям.— Хто боїться вітру — тому не сіяти, і хто дивиться на хмари — тому не жати.

Молодий служка, що спав поруч з келією Мельхіседека, чув цілу ніч за стіною кроки архімандрита.

Коли на сході зажевріла рожева, ясна зірниця й просвітліла висока глибінь неба, Мельхіседек покликав служку й звелів йому сповістити отця Антонія, щоб. той якнайшвидше прийшов до нього.

Отець Антоній ввійшов до келії архімандрита й мимохіть відсахнувся — так постарів і змінився за цю ніч ігумен.

— Сину мій,— звернувся Мельхіседек до Антонія,— чи є в нашій аптеці золоте чорнило?

— Є, превелебний отче,— жваво відповів Антоній.

— Так... Доведеться мені скомпонувати один папір, але сіє потім! — різко урвав ігумен і додав: — Сьогодні виїжджаю.

— Ти, превелебний отче? Куди?

— У Варшаву!

— Владико,— жахнувся Антоній, мимохіть подавшись уперед.

— Я — пастир ваш, мені належить за всіх терпіти й відповідати. Але не на те покликав я тебе. Я виїжджаю й не маю зайвого часу.— Мельхіседек зупинився на мить і потім провадив далі дещо збентежено: — Полковник говорив учора про грамоту царську... ти чув усе... Сьогодні вночі я пригадав, що коли був у Петербурзі, то справді одержав від монархині якусь грамоту... Писано було в тій грамоті, що монархиня всіх нас під свій захист приймає і обіцяє допомогти нам проти ляхів.

З напруженою увагою прислухався Антоній до слів Мельхіседека, обличчя його від хвилювання почервоніло, а очі так і вп'ялися в ігумена.

— Але,— провадив Мельхіседек,— я не маю часу відшукати її, а тому залишаю тобі ключі від цієї потайної скриньки: знайди ту грамоту і віддай її панові полковникові. Ти зрозумів мене? — І Мельхіседек пильно подивився в очі Антонієві.

— Зрозумів, превелебний отче,— скрикнув Антоній у пориві неприхованого захвату.— Будь спокійний, усе виконаю!

Захоплений вигук Антонія примусив Мельхіседека здригнутися й змінитись на виду.

— Стривай! — промовив він швидко й, підвівшись з місця, підійшов до Антонія і взяв його за руку.— Чи розумієш ти,— заговорив він поволі, впиваючись у нього очима й міцно стискаючи його руку в своїй руці,— чи розумієш ти, що викличе сей папір? Чи розумієш ти, на який шлях штовхне він усіх? Чи розумієш ти, що з того шляху не буде вже повороту, що вся доля вітчизни залежатиме від цього паперу... тільки від нього?

— Розумію,— прошепотів Антоній, опускаючи очі перед пронизливим поглядом Мельхіседека.

— Присягнися ж мені богом всемогутнім,— Мельхіседек підніс до розп'яття руку, і голос його залунав урочисто й суворо.— Присягнися спасінням душі своєї, присягнись стражданнями розп'ятого за нас, що ти віддаси полковникові сей папір лише тоді, як воістину вдарить наша остання година!

— Присягаюсь! — прошепотів Антоній, стаючи перед розп'яттям на коліна.

— Хай же буде над нами воля твоя! — мовив наприкінці тремтячим голосом Мельхіседек.

Вийшовши з келії ігумена, Залізняк узяв Найду за руку й, придержавши його, промовив тихо:

— Пора! Завтра треба вирішити, кому податися на Запорожжя, а кому лишитись тут... Буду завтра... Зараз треба до своїх...

Залізняк випустив руку Найди й поспішив прилучитися до ченців, що пішли вперед...

Найда уповільнив ходу, щоб дати час товаришам одійти, і попростував до своєї келії: йому хотілося зостатися самому, і будь-яке товариство, навіть найближчих друзів, було в цю хвилину небажане для нього. Груди його розпирало непогамовне хвилювання...

Уся ненависть до ляхів, уся палка любов до батьківщини, вся відданість вірі батьків, уся гордість козацька спалахнули в його серці яскравим полум'ям, коли він почув звістку, привезену гінцем. Тепер він горів бажанням будь-що врятувати вітчизну, поставити все на карту, але добути їй волю.

Залізнякові слова наелектризували його ще більше.

Завтра має вирішитися все... треба спішити... А втім, Залізняк не дрімав: Україна вже вся напоготові, жде тільки гасла... Але треба передусім заручитися підтримкою Росії, послати когось таємно... та й до інших сусідів вдатися не завадить... Австріяк... Пруссак... скрізь треба кинутись: усі зазіхають на труп старої Польщі... треба все обміркувати, все зважити... Запорожці, гайдамаки... так, а маса селянства — і не озброєна, і не навчена... Добре, якщо допоможе Росія, а коли доведеться діяти лише своїми силами та з голими руками?.. Ех, якби можливість була найняти союзників... Прикупити зброї, військового припасу!..

Пойнятий такими думками, Найда повернувся до своєї келії й, узявши на засув двері, підійшов до вікна.

Гроза ще лютувала, але Найда одчинив навстіж вікно — його схвильованій душі була близька ця бурхлива стихія. Припавши обличчям до залізних грат вікна, він почав жадібно вдихати свіже повітря. Блискавки прорізували темряву, що оповила землю, грім раз у раз потрясав склепіння неба, а душа Найди все росла й росла, розправляючи свої могутні крила під звуки цієї страшної грози...

З півгодини отак простояв Найда коло вікна, не бачачи нічого навколо, прислухаючись тільки до тієї пречудової гармонії, що росла в його душі, коли нараз, зробивши необережний рух, він штовхнув стола й мало не перекинув його. Із столу впало щось важке. Він нахилився й намацав на підлозі велику проскуру. Ця знахідка надзвичайно здивувала Найду.

Роздивляючись і перевертаючи в руках так дивно знайдену проскуру, Найда раптом помітив, що знизу на ній було щось написано великими слов'янськими літерами.

Підійшовши ближче до лампади, що жевріла біля ікони, він прочитав:

— «О здравії раба божого Івана Найди, гетьмана правобережного українського».

Слова ці, вимовлені вголос, примусили Найду здригнутися всім тілом. Він із жахом оглянувся, неначе це промовив не він, а хтось інший, але в кімнаті не було нікого.

Не довіряючи своєму слухові й своєму зорові, він ще раз глянув на проскуру й знову прочитав:

— «О здравії раба божого Івана Найди, гетьмана правобережного українського».

Моторошне почуття охопило Найду.

Що це: глум чи фатальне пророцтво? Хто поклав йому цю проскуру, хто зробив цей страшний напис? Хто цей незримий супутник, що скрізь його супроводжує, куди б не кидала його доля?

Приголомшений, нерухомо стояв Найда посеред кімнати, а нерозв'язні питання вихором проносились в його голові. Непомітно для самого себе він відкусив добрий кусень проскури, відчувши голод.

Проскура була черства, та молоді зуби ченця легко її дрибушили.

Нараз Найда відчув у роті щось неїстівне...

Здивований і вражений, він поквапно витяг з рота м'якушку й помітив у ній клаптик паперу.

Тремтячими від хвилювання руками підніс він його до лампадки; папірець був списаний дрібними літерами, частина слів добре збереглася, в інших же місцях, од слини, чорнило розпливлося, на папері лишилися тільки плями.

Найда напружив зір і прочитав уцілілі на папері слова: «скарб... черві... та різних кош... в потайному... кому належить визволити... тому відкриваю таємницю сю... я ціле життя... вітчизні нашій... шлях таємний...»

Найда похитнувся і ухопився за стіну, щоб не впасти.

«Що це? Сон? Маячня?.. Чи я збожеволів? Хтось показує мені на скарб? Так, скарб,— це слово стояло на папірці виразно й чітко. Чи диво це господнє? Чи злий якийсь жарт? Ні, ні! Хто б так жартував? Навіщо? Для чого?»

Найда знову пробіг очима по клаптику папірця.

«Ні-ні, це не може бути жарт, це якийсь невідомий доброчинець, що ціле життя збирав шеляг до шеляга на користь вітчизні, передає йому свій скарб. Як розшукати його?»

Найда знову підніс до очей порваний клаптик паперу.

— «Шлях таємний»,— прочитав він останні слова, далі папірець обривався.

Здушений крик вирвався з грудей Найди:

«Що ж це? Невже я з'їв решту записки?»

Від цієї думки холод пробіг поза спиною в Найди.

Він почав пильно роздивлятися папірець, і йому відлягло від серця. Смужка паперу, що зосталася з одного боку, була досить довга — отже, весь папірець був чималий, а тому він не міг проковтнути його непомітно: певно, клаптик лишився десь у проскурці.

«А що, коли чорнило на ньому зблякло від жару? А що, коли я проковтнув найважливішу частину?..»

Та Найда недовго розмірковував: хутко зняв він з ланцюжка лампадку, поставив її на столі й, присівши до неї, почав обережно розламувати проскуру.

Проскура добре вже таки зачерствіла, а тому треба було докласти деяке зусилля, щоб розломити її обережно.

Найда відломив один шматочок, у ньому не було нічого, другий — теж, третій — і радісний крик вирвався з його грудей: із середини відламаного шматочка стирчав ріжок папірця.

Обережно витяг Найда цей клаптик, розгорнув його, приклав до того, який вже був у нього, й побачив, що новий клаптик прийшовся до першого якнайкраще.

Тепер можна було прочитати таке: «...жий козак запорозький...» Далі чорнило зовсім зблякло, а ще далі стояло слово «скарб».

«Закопав скарб!» — підставив у думці Найда й почав розбирати далі.

«Гроші, аби постаткувати доро... зібрав я червінців два...»

Тут стояла теж замість слова бліда чорнильна пляма.

«Чого ж два? Два казани? Два мішки? Два барила? — промайнула думка в Найди. Не затримуючись на цьому, він побіг очима далі.— «...кий діамантів та різних кош... і все се за...»

«Закопав,— підставив Найда,— в потайному... кому належить визволити... тому відкриваю таємницю сю... я ціле життя... вітчизні нашій... шлях таємний...»

Хоч тепер уже було цілком ясно, що в записці йдеться про якийсь величезний скарб, схований запорозьким козаком, але де його закопано, куди податися шукати його, було, як і раніше, невідомо.

Записка кінчалась тими ж словами: «шлях таємний».

А втім, ці клаптики становили, як видно, незначну частину записки, запеченої в проскурі: треба було передусім зібрати всі інші її частини.

Задихаючись од нетерпіння, кинувся Найда розламувати й решту проскури, обережно виймаючи з неї клаптики паперу. Уже вся проскура була розламана, і йому лишалося тільки скласти свою мозаїку, як зненацька сильний порив вітру дмухнув у вікно, змів із столу на підлогу всі клапті й загасив лампадку.

Розпачливий зойк вирвався з грудей Найди, він насилу зачинив вікно й заходився збирати розвіяні клаптики паперу, але в темряві нічого не бачив. Тоді він кинувся в сусідню келію по світло, не забувши при цьому замкнути за собою двері.

Повернувшись із свічкою, Найда насамперед глянув на підлогу й полегшено зітхнув — клаптики паперу лежали тут, розкидані вітром.

Найда старанно замкнув двері, запнув вікно, засвітив лампадку й поставив її коло ікон. Воскову свічку він приліпив до столу й, зібравши всі клапті, сів їх складати.

Чималенько довелося йому поморочитися, поки всі клапті було складено. Та, закінчивши цю роботу, він із жахом помітив, що в кінці записки не вистачало трьох маленьких клаптиків і самий кінець був одірваний.

Притиснувши складені клаптики товстою біблією, щоб вони часом знову не розлетілися, Найда кинувся шукати ті, яких бракувало. Він перевернув усю келію, поодсовував усі свої простенькі меблі, перетрусив постіль, обдивився кожну шпаринку, але папірців не було ніде...

— Куди вони могли подітися? Невже їх занесло вітром?

Лоб Найди вкрився холодним потом... У тих загублених клаптиках було, певно, головне.

В одчаї кинувся він надвір, сподіваючись хоч там знайти ті клаптики, але відразу ж зрозумів, що сподіванка ця безглузда... Дощ лив, як з ринви, і коли б навіть занесені вітром папірці й лежали тут, то вода б за цей час зовсім позмивала чорнило... Та навіть і змитих папірців нічого було шукати, бо потоки води, що бігли по двору, мусили б уже давно понести їх за собою.

Чи він із'їв клаптики, яких бракувало, чи їх заніс вітер — однаково: треба було примиритися з фактом — так чи інакше, вони загинули.

Не марнуючи часу на даремне бідкання, Найда повернувся в свою келію. Через те, що загублені клаптики ніяк не можна було розшукати, він вирішив спробувати відтворити зміст записки по тих уривках, які лишилися.

Взявши товстий аркуш паперу, Найда тонко намазав його медом і наклеїв на нього підібрані клаптики. Тепер записка набрала такого вигляду:

«Року божого від народження панського 1750 я, раб божий, козак запорозький... скарб... Ціле життя своє збирав гроші, аби постаткувати дорогій вітчизні моїй, зібрав я червінців два... битих талярів казан великий, діамантів та різних коштовних речей казан малий... і все се за... у потайному місці... Тому, кому належить визволити край наш з лядської неволі, тому відкриваю таємницю сю, хай обряще він усе те, що збирав я ціле життя, і хай добуде за його допомогою волю вітчизні нашій. На нього надіюсь: перст божий вказує на нього — шлях таємний... від... гарду[1] доїдеш до річки С... в тому місці, де впадає в неї річка... звана, поверни коня й поїдеш лівим берегом угору проти течії. Наступного дня надвечір побачиш на лівому березі річки високу кручу, а на вершині її великий сірий камінь, подібний до голови вепра. Вийди на кручу, сядь на той камінь, ніби на праве вухо, й побачиш... а... розчахнутий дуб, одну по... блискавка, а друга... похилившись... пройди під... роною, спинися під... звідти сто кроків уперед там пі... півсписа... камінь... на тому місці... ра й Павла... сонця сімдесят три кроки, там по...»

Тут ріжок записки був одірваний, на цьому клаптику вона й закінчувалась.

Найда взявся до роботи.

Перша частина записки збереглася цілком, за винятком кількох слів, котрі він підставив без будь-яких труднощів. Перше змите слово, без сумніву, було «закопав», тим паче, що в іншому місці після слів: «І все се» — стояв початок слова «за...», а далі розмазана пляма. Найда підставив і сюди слово «закопав» і прочитав: «і все се закопав у потайному місці». Тільки над рядком: «зібрав я червінців два... битих талярів казан великий, діамантів та інших коштовних речей казан малий» — довелося трохи задуматися.

— Чого два? Два барила, два казани, два мішки?

А втім, це не мало особливого значення, та оскільки далі згадувалося слово «казан», Найда підставив його сюди і прочитав:

«Червінців два казани, битих талярів казан великий, діамантів та різних коштовних речей казан малий».

Це була величезна сума, і свідомість того, що він може стати володарем всього цього, розпалила ще дужче бажання Найди відновити втрачений зміст записки.

Далі йшло таке неясне місце: «від ...гарду доїдеш до річки С... в тому місці, де впадає в неї річка... звана».

Тут знову було дві плями.

Для будь-кого іншого було б вельми нелегко на основі таких невиразних даних визначити дорогу, якою слід їхати, але для Найди це було справою кількох хвилин. Він знав напам'ять назви всіх малих і великих річок у запорозькому степу, розташування міст, містечок, селищ і навіть окремих хуторів.

Перебравши все це в пам'яті, Найда досить легко відновив назву річки, від якої збереглась лише початкова літера «С».

— «До річки Саксаганки»,— прочитав він. Підставлені літери якраз заповнили розмите місце.

Тепер уже зовсім легко було відкрити назву гарду, і Найда без усякого вагання вписав слово: «Незаймалівського».

---

[1] Гард — запруда.

Таким чином, уся перша частина записки була відтворена: залишалася друга, неясна, заплутана.

Поволі, слово по слову, читав Найда неясні місця: «Вийди на кручу, сядь на той камінь, ніби на праве вухо, й побачиш»,— далі йшов пропуск.

— Що ж побачиш там? — спитав себе Найда. Після пропуску стояла літера «а», потім знову пропуск і «розчахнутий дуб».

«А» сполучало ці два речення. «Побачиш щось, а в тому, що ти там побачиш, є й отой розчахнутий дуб». Але що це може бути?

«Побачиш гору, а на ній розчахнутий дуб»? — підставив у думці Найда, але зараз же відкинув цю гадку. Якби та гора була вища за кручу, то не можна було б побачити з кручі дуба, що росте на тій горі, а якби вона була нижча, то дуб було б так само видно й з рівного місця, як і з кручі. У всякому разі, в записці мало б бути сказано так: побачиш гору, вийди на неї, й там росте дуб. Тоді, може, «яр»? Це коротеньке слово теж підходило до змитого місця, що лишилося на папері.

— Побачиш яр, а в тому яру розчахнутого дуба,— голосно промовив Найда й зараз же відкинув цю думку.

Хто б же закопував скарб у яру? Адже щовесни дощі розмивають яр водою; крім того, й дуби не ростуть на низині.

Що ж це можна було побачити з тієї кручі? Ліс, гай?

Ці коротенькі слова також підходили до пропущених місць. Але навіщо ж треба було видиратися на кручу й на камінь, щоб побачити гай? Гай же не голка, і в степу його можна побачити за десяток верст. Чому ж виникла потреба в автора таємничої записки так точно вказувати місце, з котрого треба було дивитися на той гай?

Найда на мить задумався, та ось обличчя його спалахнуло, очі загорілися, і він кинувся до столу.

— Чому? — мало не скрикнув він уголос.— Та тому, що йому треба було точно вказати напрямок, в якому слід шукати того дуба, тому додано ще й ознаку: дуб розчахнутий. Так, так! Якби той дуб був тільки один, то вказувати так докладно його місце не було б потреби, а через те, що він ріс у гаю, то авторові записки й треба було точно вказати напрямок, у якому шукати дуба і як він виглядає! Так, так, інакше не могло й бути!

Найда вписав потрібні слова й прочитав уголос:

— «Побачиш гай, а в тому гаю розчахнутий дуб».

Очевидно, так і було в записці.

Нестримна радість охопила Найду, і, підігрітий першим успіхом, він іще з більшим запалом узявся розгадувати зміст таємничої записки.

Далі йшла фраза: «Одну по... блискавка, а друга р... похилившись».

Розкрити зміст цієї фрази було не важко.

Що могла зробити блискавка з дубом? Звичайно, спалити або розбити. В даному випадку тільки розбити, бо одна, розбита блискавкою, половина протиставилася другій. Та й на спалене дерево не міг би вказувати таємничий хазяїн скарбу, бо таке дерево мусило б скоро всохнути й загинути. Отже, одну половину його розбила блискавка, а друга... Далі в записці йшло пропущене слово. Що ж робить вона, похилившись... стоїть, лежить?! Ні! Яке ж тут має бути слово? На що воно мусить указувати? Коли про одну половину сказано, що її розбила блискавка, а друга протиставляється їй — виходить, вона здорова, не всохла, вона росте...

— Авжеж, якраз саме росте! — радісно скрикнув Найда, знайшовши слово, котре шукав.— Одну розбила блискавка, а друга росте, похилившись до землі.— Ще один крок до розкриття змісту записки було зроблено.

Слово по слову почав розбирати Найда далі.

— «Пройди під... роною»,— прочитав він наступну фразу,— «...роною»,— тут, певно, одірваний початок слова: «сто...»

Найда приписав його й прочитав:

«Пройди під... стороною».

— Але під котрою з двох? — спитав він себе.— Під похилою чи під розбитою? Та чи вказував би хазяїн скарбу на половину, яку розбила блискавка? Звичайно, ні, бо вона згодом все одно мала усохнути. Та коли б ця розбита частина й правила за вказівку, то не було б потреби так детально говорити про іншу, похилену.

Отже, найпевніше, в записці мало стояти: «Пройди під похилою стороною».

Найда знову схилився над запискою.

— «Спинися під...— читав він далі,— звідти сто кроків уперед».

Але звідки? В записці було сказано: «Пройди під похилою стороною, спинися під...»

«Під нею»,— вирішив сам собі Найда, але зараз же засумнівався. Цього було б замало, щоб почати відлічувати кроки, треба було мати точнішу вказівку, з якого саме місця це робити.

Яка ж могла бути точна вказівка? Вигляд гілок, сама кількість їх за цей час, певно, змінилася. Вони могли розростися або всохнути, попереплітатись. Ознака мусила бути більш постійна. Що б це могло бути у вцілілої половини дерева: початок чи кінець її?

Таким чином, сама по собі з'явилася відповідь.

Але якби треба було лічити кроки від початку цієї сторони, тобто від стовбура, то було б просто сказано: відлічи від стовбура під похилою стороною, а оскільки в записці сказано було: «Пройди під похилою стороною, спинися під...», то природно гадати, що хазяїн скарбу написав так: «Спинися під краєм її і відлічи звідти сто кроків уперед», і таке пояснення видалось Найді цілком правдоподібним.

Тепер йому лишалося тільки доповнити останню фразу, але в цьому й були найбільші труднощі. Тут уціліло всього кілька зовсім дивних і незрозумілих слів.

«Там пі... півсписа... камінь... на тому місці... ра й Павла... сонця сімдесят три кроки, там по...»

Що могли означати ці розрізнені слова?

Думка Найди працювала з гарячковою швидкістю. Обхопивши голову руками, з розпаленілим обличчям, схилився він над папером, не відриваючи очей від таємничих слів, які ніби дражнили його своєю недосказаністю.

Невже він не розгадає їх, невже він не розкриє змісту останніх рядків записки? Невже він не знайде цього скарбу? На саму думку про це мимовільний жах охопив Найду.

— Ні-ні! — мовив він гаряче й з новим запалом узявся до праці.

Про який камінь тут ідеться?

«На тому місці...» Чи не закопаний на тому місці, під тим каменем, скарб?

Ні! Адже далі говориться про сімдесят три кроки, отже, від того каменя треба ще відлічити сімдесят три кроки.

Як же пізнати той камінь? Де знайти його? Що означає оте «півсписа»? Міра його? Завдовжки півсписа?

Правда, це можливо, але певності в Найди не було, бо він ніколи не чув, щоб довжину предметів вимірювали списом. Крім того, дивувало ще й таке: навіщо було так точно описувати ознаки каменя, якби він лежав якраз на відстані ста кроків від похилої сторони дерева? Адже кожен, відлічивши сто кроків, наткнувся б просто на нього. А тим часом у записці було ясно сказано: «Відлічи звідти сто кроків уперед там пі... півсписа... камінь...»

Отже, камінь лежить на відстані ста кроків.

Але де ж він може лежати, якщо потрібні ще точніші вказівки? Де звичайно лежить каміння? Адже не на деревах, а тільки на землі, або в воді, або під землею.

При останньому слові наче блискавка осяяла мозок Найди, вигук захоплення вирвався в нього з грудей.

— Так! І не може бути інакше: камінь — під землею на півсписа! Встромивши в землю спис, можна його вістрям діткнутися каменя, так завжди й пробують грунт. От чому й треба було в записці на це вказати.

Тремтячи від радості, Найда вписав на вільних місцях: «Там, під землею на півсписа, лежить камінь» — і з новою енергією заходився розбирати записку далі.

Насамперед йому впали в око дивні слова «...ра й Павла». Що це означає? Павла? Якого Павла? Та ще сказано: «...й Павла». Кого ж іще? Чи не Петра й Павла? Звичайно, так! Петро й Павло, ці два імені називаються поряд, коли мова йде про свято.

Але чому виникла потреба в автора записки вказати саме на це свято? Може, він закопав скарб саме в той день? Але це аж ніяк не з'ясовує, де ж саме закопано скарб, а слова «Петра й Павла», мабуть, поставлені були тут для точнішого визначення місцевості. На що ж вони могли вказувати Може, на тому місці закопано образ Петра й Павла? Але чому в такому разі стоїть після слів «Петра й Павла...» «сонця сімдесят три кроки»?

Найда встав і заходив по кімнаті. Він зайшов у глухий кут — не міг нічогісінько придумати.

Образ? Ні, коли так точно сказати про камінь, подробиця щодо ікони зовсім зайва, та й слова «закопано образ» «знаходиться образ» ні в якому разі не могли б лягти на те місце, що лишилося в рядку...

«Чому після слів «Петра й Павла» стоїть слово «сонця»? — раз у раз питав себе Найда, кусаючи з досади губи. Яке значення може мати сонце при визначенні місцевості. Правда, можна було б вказати на схід, на захід сонця, але тоді при чому тут «Петра й Павла»? Що діється з сонцем на Петра й Павла? Воно світить так само, як і на різдво, як і на стрітення, як і в будь-яке інше свято.

Найда задумався.

Відгадуючи втрачений зміст таємничого листа, він і не помітив, що ніч уже минула — свічка кволо мерехтіла на столі, а тьмяний вогник її тонув у потоках ясного рожевого світла, що пробивалося до келії... Найда підвів голову й, помітивши це, зняв запинало з вікна й загасив свічку.

Гроза вже давно минула, краплини дощу вигравали кришталем на листі. З вікна келії видно було всю далину з лісом, що збігав схилом гори, з синьою смугою далеких гір...

Найдине вікно виходило на схід.

Ясна, рожева зірниця розгорялася на небі, кидаючи ніжний полиск на далекі сині гори...

Небо, прокидаючись, було таке величне й прекрасне, що Найда мимохіть замилувався ним.

— Сонце, сонце! — говорив він сам собі, не відриваючи очей од вікна.— Та хіба сонце не однаково світить і в свято, і в будень?

Найда напружував думку, намагаючись розгадати таємничий зв'язок між словами «сонце» та «Петро й Павло» й не міг нічого придумати.

Зоря горіла дедалі яскравіше.

Ось неначе золота стріла шугнула в саму середину неба, а за хвилину викотився вогненний диск сонця й кривавий промінь ударив Найді просто в очі.

Найда мимоволі зажмурився й здивувався: як він не помічав цього раніше,— адже коли він приїхав сюди, в монастир, то сонце, як сходило, не било йому просто в очі, а тепер, а тепер... куди пересунулось? А це ж було коли?

Прибув він сюди якраз після великодня... а тепер...

Найда задумався: щось крутилося в нього на думці, немов якесь забуте слово. Він болісно напружував мозок, намагаючись упіймати його — і не міг!

Раптом його охопило незвичайне хвилювання: він рвучко схопився з місця й застиг, приголомшений несподіваною думкою. І йому вмить усе стало ясно.

— «Стань на тому місці на Петра й Павла і відлічи на схід сонця сімдесят три кроки»,— промовив він уголос.— Так, так, інакше й бути не могло!

Не міг же автор записки написати просто: відлічи на схід сонця сімдесят три кроки, бо сонце сходить зимою й літом не в одному місці. Ось чому й сказано про день, у котрий треба відлічити від певного місця сімдесят три кроки. «Але схід сонця чи захід?» — задумався був він, але зараз же заспокоївся тим, що це можна буде перевірити на місці.

Наче камінь упав йому з душі. Він вписав знайдені слова в пропущені місця записки й, ще раз перечитавши її, старанно склав і сховав у себе на грудях.

Тепер уже всю записку було розгадано й він міг сміливо вважати себе володарем величезного скарбу.

Мов зачарований, стояв Найда коло вікна... І радість, і передчуття чогось надзвичайного сповнювали його серце; він відчував, як за спиною в нього виростали могутні крила, готові понести його з цього тихого пристановища в самий вир житейського моря...

Навколо все було тихо... все спочивало ще в солодких обіймах вранішнього сну...

Нараз повільний удар дзвона сколихнув іще сонне повітря, й гудіння його попливло далеко-далеко в далину, через сині грані лісів...

Найда стрепенувся, побожно перехрестився й підійшов до свого ложа, щоб узяти патерицю і чотки й піти до церкви.

Сповнений тривожних мрій, він простяг руку і з диким криком відсахнувся.

На ложі його, замість патериці й чоток, лежали спис і довга низка куль...

XIII

Після розмови з Залізняком Петро не став баритися жодної хвилини; він одразу розшукав на монастирському подвір'ї диякона й вирушив з ним у дорогу. Шлях був йому добре знайомий, тож другого дня вранці вони прибули в Малу Лисянку без будь-яких пригод.

У дорозі в Петровому серці кілька разів з'являлося бажання — перш ніж вирушити в Малу Лисянку, заїхати в містечко й розвідати, чи є там Гершко й Сара? На повороті, де дорога розходилася в містечко і в село, це бажання стало особливо сильним, але свідомість небезпеки, яка щохвилини загрожувала його рідним, усьому селу, взяла гору над егоїстичними прагненнями, і Петро рішуче повернув коня на Малу Лисянку.

Небагато часу минуло, як він виїхав з рідного села, а над його головою прокотилося стільки приголомшуючих подій, що здавалося, ніби відтоді, коли він жив у Лисянці, минула ціла вічність.

При в'їзді в село Петро за звичкою глянув праворуч і побачив спустілу корчму, з відчиненими вікнами й дверима і розкиданим по всьому двору мотлохом. Це видовище викликало в Петровому серці пекучий біль і нагадало йому ту страшну ніч, коли він проводив Сару назад до корчми, коли він присягався не залишати її до скону.

Хіба не сам він одвів її на заклання? А як вона боялася, як знемагала її душа! Йому пригадалися останні слова Сари, її шалені пестощі, її клятви... і серце його стислося від невимовної туги...

«Що з нею? Чи вона ще жива, чи вже в усьому широкому світі не знайде він своєї коханої голубки, не побачить її очей, не почує її голосу?..»

Сповнений гнітючих передчуттів, Петро в'їхав з дияконом у село; вигляд села ще більше посилив його побоювання: скрізь було безлюдно й тихо, тільки де-не-де порпалися в пилюці дітлахи, а з дорослих нікого не зустріли.

З душевним хвилюванням під'їхав Петро до батьківської хати... Та в дворі усе було гаразд, тільки теж безлюдно. Собаки, що мирно дрімали на осонні, голосно загавкали й кинулися до вершників, але, побачивши Петра, заспокоїлись і з радісним скавучанням застрибали навколо молодого господаря, намагаючись лизнути йому руку.

Петро скочив з коня й пішов був відчиняти ворота, коли почув ззаду дзвінкий дівочий голос:

— Петре, ти?!

Парубок обернувся і побачив Прісю, яка поспішала йому назустріч.

— Я, я, голубко! — відповів він, ніжно обіймаючи сестру.

— Господи! Ми вже думали, що тебе й живого немає! Ой Петре! Голубчику, як страшно! Що робиться навколо... Хвалити бога, хоч ти вернувся!

Дівчина витерла рукавом сльози, що виступили на очах, і ще раз міцно поцілувала Петра, не випускаючи його руки з своєї, та, помітивши незнайомого вершника за воротями, зніяковіла й відійшла од брата.

— Це мій товариш,— мовив Петро, кивнувши головою в бік диякона.— А де ж панотець, де батько? Де всі?

— У церкві... сьогодні неділя... та й батюшка хотів сказати всім останнє слово.

— У церкві! Ох ти господи, а ми за цими клопотами й неділю святу забули! — обізвалися разом диякон і Петро.

— Ну,— додав диякон, звертаючись до парубка,— ти попорай мого коня, а я не буду баритися, піду просто на цвинтар!

Диякон скочив з коня, передав повід Петрові, а сам пішов до церкви. Парубок узяв коней, завів у двір і хотів уже розсідлати їх, але Пріся притримала його за руку.

— Зачекай... нехай охолонуть... Скажи мені, чи дізнався ти що-небудь про Сару?

— Нічого!

— Але де ж вона, що з нею?..

— Я знаю стільки ж, скільки й ти!

— Але ж ти їздив розвідати, вистежити!

— І розвідав тільки те, що вони приїхали до Турової, а куди поділися потім — не знаю. Там уже дорога розходиться: одна йде бозна-куди, на південь, а друга напрямки повертає назад до Великої Лисянки. Я й поспішав оце сюди як тільки міг — хочу податися до замку, чи не повернувся жид до містечка кружним шляхом?..

— Ні,— тихо мовила Пріся й сумно похнюпилась,— їх там немає, наші дізнавалися вже не раз...

— Немає? — скрикнув Петро і в розпачі схопився за голову.— Куди ж він подівся?.. Де її тепер шукати? Куди податися?

«Загинула... загинула!..»

Парубок сів на колоду, що лежала посеред двору, і затулив обличчя руками. Пріся сіла поруч з ним; у глибоких, печальних очах дівчини бриніли сльози; вона мовчки тримала братову руку, не знаючи, як утішити його.

Кілька хвилин вони сиділи нерухомо, пригнічені страшним горем; нарешті Петро підвів голову й заговорив знову, глухо, уривчасто, немов розмірковуючи сам із собою:

— Шукай тепер! Дорога йде на південь... Хіба мало міст обабіч неї?.. Щоб обшукати всі, не вистачить і життя... Та, мабуть, Гершко бачився з Кшемуським і розповів йому про все, через те пани й вирішили насамперед обрушити свою кару на Лисянку... Бачився... Але де ж він подівся потім?.. Де?..

— Ох, ніхто не знає, братику! — Пріся глибоко зітхнула й знов витерла рукавом очі.

— Чи не можна розпитатися в челяді?

— Пани як поїхали в Умань, то й досі не поверталися.

Петро жваво обернувся до неї.

— Ще не поверталися? Ще в Умані? То, виходить, він там!..

— Братику! — радісно скрикнула Пріся.— Не може бути!..

— Ні, справді,— вів далі Петро,— ніхто інший не міг би повідомити їм про те, що затівалося в нашому селі... і дорога... так, є коротша дорога, але можна проїхати в Умань і через Турову, а жид, певно, вибрав кружний шлях, щоб збити нас з пантелику... Так, так!.. Він чкурнув на Умань слідом за панами й залишився там, побоюючись повертатися без них назад.

— То ти розшукаєш його?! Ти врятуєш Сару?

— Врятую! Якщо це тільки в людських силах, то я врятую її! Сьогодні ж ми, не гаючи ні хвилини, вирушимо з тобою у Мотронинський монастир, а звідти я подамся з товаришами в Умань.

— Зі мною в монастир? — здивувалася Пріся.— Навіщо?

— Так, з тобою! — квапливо заговорив Петро.— Пани вирішили тяжко покарати Лисянку; на жінок чекає безчестя, а найстрашніша доля спіткає тебе, Прісю, бо ти найгарніша! Тому-то ми й вирішили сховати тебе в монастирі...

— Ні, Петре, ні! Тата я не покину: якщо всім нам судилася страшна кара, я теж хочу прийняти її,— стримано, але твердо відповіла дівчина.

— Прісю, не переч! Так вирішив полковник Залізняк, і ми погодилися з ним!

— Полковник Залізняк?! — радісно вигукнула дівчина.

— Так, Залізняк... За ним тепер іде вся Україна, йому підкоряється кожен, не тільки ти: усі жінки покинуть село і сховаються в Мотронинському лісі, але тебе він просив привезти негайно.

— Мене?!

— Так, тебе... .

— Навіщо ж? Чому... мене?

— Тому, що він побоюється, аби тебе не схопили ляхи... Не бійся, Залізняк там усе влаштує; він і сам тепер у Мотронинському монастирі. Ну, ти ж збирай собі, що потрібно, а я піду на цвинтар. Пам'ятай, чим швидше ми виїдемо звідси, тим швидше вирвемо Сару з Гершкових пазурів!

Петро ступив через перелаз і швидкою ходою подався до церкви.

Пріся залишилась на місці. Кілька хвилин дівчина сиділа мовчки, поринувши в задуму; погляд її ніби потонув у залитій сонцем далині, вона не чула й не бачила нічого.

— За ним тепер іде вся Україна, йому підкоряються всі,— ледь чутно прошепотіла Пріся. Легке зітхання вирвалося в неї з грудей, вона затулила обличчя руками й завмерла, сповнена якихось невиразних мрій.

Петро переказав батюшці й громаді пересторогу Залізняка і його пораду — сховати якомога швидше жінок, дівчат, дітей і взагалі усіх кволих і нездатних до бою, а сильним об'єднатися і дати напасникам відсіч.

Лисянські селяни й до Петрового приїзду були у великій тривозі, а від переданої їм звістки, що панська розправа має розпочатися з їхнього рідного села, всі заціпеніли. Серед похмурого мовчання пролунав стогін і дитячий плач... Але диякон підвищив голос і заглушив смутний настрій:

— Не час плакати! — вигукнув він рішуче.— Сльозами горю не поможеш, а стогнаннями не умилостивиш наших катів... Супроти звіра треба стати звіром, а заступники в нас лишилися одні — ніж і вогонь... За кров — кров, за наших жінок і дітей — їхнє падло!!

Вихором рознеслися в натовпі слова диякона й запалили помстою і злістю сотні очей...

На бурхливій, але короткій раді вирішили: диякону залишатися в селі, щоб у разі небезпеки негайно сповістити загін Неживого, який розташувався в лісі неподалік від Лисянки, спорядити підводи, скласти майно й разом з обозом відправити дітей, жінок і хворих до лісу, а Петрові з Прісею, не гаючись, поспішати до монастиря; що ж до батюшки, то, незважаючи на всі Петрові умовляння, незважаючи на прохання і сльози всіх парафіян, отець Хома навідріз відмовився виконати волю Залізняка й рішуче заявив, що він помре біля того вівтаря, служителем якого поставив його господь.

Після такої категоричної відповіді Петрові не залишалося нічого іншого, як тільки мовчки скоритися волі батюшки й готуватися до від'їзду з Прісею. Його квапили титар і отець Хома, котрі розуміли, яка страшна небезпека загрожувала дівчині.

Того ж дня, надвечір, Петро із сестрою вирушили в дорогу на двох добрих конях, бо Пріся з дитинства чудово їздила верхи.

День був дуже паркий, і хоча сонце вже хилилося до заходу, в повітрі зовсім не відчувалося прохолоди. Повите білястою імлою небо дихало нестерпною спекою. Жоден листок не ворушився; пилюка, яку здіймали копита коней, довго висіла в повітрі й повільно осідала на розпечену дорогу...

Петро й Пріся їхали мовчки, поринувши в свої думи... Дівчина раз по раз озиралась назад, щоб іще поглянути на своє тихе гніздечко, в якому зросла і з якого вирвали її нині й несли невідомо куди бурі житейського моря...

Та хатки села, збігаючись ближче й ближче, злилися в одну смужку і врешті зовсім зникли за обрієм. Глибоке зітхання вирвалося з Прісиних грудей, вона глянула востаннє на повиту імлою далину, і, рішуче обернувшись; наздогнала Петра та поскакала поруч з ним.

Так вони мовчки проїхали ще верст із п'ять. Петро кілька разів стурбовано оглядався назад, але Пріся, заглиблена в свої думки, не помічала цього.

— Ех, буде гроза! — вимовив нарешті з досадою парубок, знову оглядаючись назад.

Пріся озирнулась.

Хоча не відчувалося й найменшого подиху вітерця, західним краєм неба повільно пливли темні хмари, і їх обриси різко вимальовувалися на світлому тлі неба.

— Підганяй коня, Прісю, хоч би завчасу дістатися до лісу! — зауважив Петро.

Обоє пустили коней вчвал.

Тим часом хмари швидко росли й заволікали небосхил. Призахідне сонце провідблиск. Здалеку почувся глухий гуркіт грому... Швидко темніло.

Нарешті на обрії показалася зубчаста смуга лісу, і незабаром Петро й Пріся вузькою стежкою в'їхали під склепіння дубів.

— Ну, слава богу, що добралися! — промовив Петро, обмахуючи шапкою розпашіле обличчя.— Тут уже безпечно. Ти не боїшся грози, сестро?

— Ні, чого ж її боятись, а от чи скоро ми доїдемо до монастиря?

— Скоро... тільки ось стемніло, хоч навпомацки йди... Та, зрештою, байдуже: я добре знаю дорогу.

Пріся оглянулась: уже і в полі стемніло, а в лісі й поготів; тільки-но подорожні від'їхали на кілька кроків від узлісся, як одразу ж пірнули в непроглядну пітьму; вона під деревами була така густа, що, здавалося, стовбури тонули в чорній стоячій воді. Вгорі крізь просвіти, між гіллям, проглядало майже чорне небо. Лиховісно шуміло над головами подорожніх верховіття велетенських дерев, раз у раз спалахувала блискавка, зненацька освітлюючи білим сяйвом таємничу глибінь лісу; гілки дерев при цьому сліпучому світлі здавалися страшними, сплетеними в клубки гадюками.

На мить з чорного мороку вихоплювалась стежка, але після короткого спалаху блискавки пітьма, що оточувала Петра й Прісю, ставала ще густішою й непроглядніщою. Дощу не було, лише зрідка долинав глухий гуркіт грому; гроза заходила здалека й могла розгулятися тільки вночі.

З півгодини подорожні їхали мовчки. Нарешті Петро зупинив коня й заклопотано сказав:

— Злізь з коня, Прісю, і дай мені повід — підемо пішки, бо так можна й з дороги збитись.

Дівчина скочила з коня, передала його братові й пішла поруч. Вони йшли мовчки; Пріся раз у раз спотикалась об пеньки, об переплетене вузлами коріння, але мовчала, тримаючись за братову руку.

— Стій! — нараз промовив Петро.— Треба роздивитися, ми, здається, йдемо не тією стежкою... мені попався під ногами пеньок, а ось і другий!

— І мені попадалися вже не раз!

— Чому ж ти не сказала?

— Я думала, що ти й сам помітив.

— Ну, виходить, трапилося те, чого я боявся,— вигукнув у розпачі Петро,— ми збилися з дороги!

Його слова сповнили жахом серце Прісі.

— Братику, Петре! — вигукнула вона крізь сльози, хапаючись за його руку.— Що ж тепер з нами буде? Вертаймося краще назад!..

— Куди назад? А ти знаєш, де зараз яка сторона у цій пущі? Стривай, треба насамперед розібратися, де ми, а тоді вже будемо думати, куди повертатись. Візьми коней, я спробую викресати вогню.

Пріся взяла за повіддя коней, а Петро, притулившись до стовбура, дістав з кишені кремінь і кресало й почав добувати вогонь... Одна за одною з-під його руки посипалися іскри, й незабаром трут загорівся; Петро знайшов на землі кілька сухих гілок, дістав з кишені натерте порохом клоччя, запалив його і, піднявши високо над головою цей імпровізований смолоскип, освітив навколишню місцевість...

Вони стояли на якійсь просіці, порослій травою й молодняком. Просіка була вузька, очевидно, прокладена для верхівців.

Петро, вкрай здивований, озирнувся; він ніколи не бував у цій частині лісу, ніколи не бачив цієї глухої просіки.

— Ну, забралися,— пробурчав парубок собі під ніс.— Куди тепер повертати?

— Назад, назад, братику! Переночуємо на узліссі, а вранці рушимо в дорогу,— вигукнула Пріся, судорожно хапаючись за його руку.— Тут небезпечно... Господи, яка пуща! Ще приманимо цим світлом лихих людей!

— Твоя правда, сестро, світло слід погасити, а їхати треба тільки по цій просіці,— хоч назад, хоч уперед; проклали ж її колись люди, отже, вона й доведе нас куди-небудь; а звернути вбік ніяк — тут не те що конем, а й зайцем не проскочиш!

Справді, праворуч і ліворуч від просіки тяглися такі густі хащі, що нічого було й сподіватися зробити по них хоч кілька кроків.

Пріся мовчки згодилася з братом. Вони повернули коней. Петро погасив свій смолоскип, узяв Прісю за руку й рушив загадковою просікою в протилежний бік.

Блискавка спалахувала, безперестанку освітлюючи таємничий праліс білим моторошним світлом.

Рука дівчини здригалася; Петро, як міг, заспокоював сестру, але сам із жахом помічав, що вони зовсім не наближаються до узлісся, а заглиблюються все далі й далі в лісові хащі.

— Петре, ми вже йдемо довго, дуже довго,— обізвалася Пріся тремтячим голосом.

— А що, ти втомилась? То можна відпочити...

— Ні, не те, а тільки коли ж ми вийдемо з лісу?

— Хто його знає: можливо, ця дорога довша за ту, якою ми їхали сюди... Може, ти сядеш на коня?

— Ні, тут можна голову розбити об гілля, я й так не відстану.

Петро й Пріся прискорили ходу. Вони вже довгенько блукали, не присівши й на хвилину. Грозові хмари повільно пливли над лісом, піднімаючись до зеніту. Раз у раз спалахували білясті вогні, на мить вихоплюючи з мороку страшні, волохаті чудиська, які стояли на шляху подорожніх. Пріся так стомилася, що ледве йшла, але пристрасне бажання вибратись якомога швидше з цього пралісу подвоювало її сили. Ще з півгодини минуло в напруженому мовчанні, аж раптом Петро, що йшов трохи попереду, тихо скрикнув:

— Назад!

Пріся позадкувала.

— Стій, не ворушись,— звелів Петро.— Я викрешу вогню, там щось не гаразд... барліг... безодня... провалля!..

Дівчина завмерла на місці, вкрай перелякана: їй здавалося, що досить зробити хоча б один крок в будь-який бік, і вона впаде в безодню. Блискавка спалахнула на мить, мигнула білим сяйвом по чорних стовбурах велетенських дерев і згасла... Здалеку долинув глухий гуркіт.

— Грім! — прошепотіла Пріся.

Петро мовчки кивнув головою. У глибокій темряві од його кресала зірочками розсипалися іскри, нарешті трут спалахнув. Парубок зробив новий смолоскип і освітив місцевість. Подорожні стояли перед страшним урвищем, глибину якого з-під землі, й виразно лунали в хвилини затишшя...

Подорожні відійшли на кілька кроків від страшного провалля й посідали на землю. Хоча Петро і втішав сестру, та сам дуже непокоївся: в несходимих Мотронинських лісах було легко заблудитися, а, крім усіх небезпек, які могли виникнути внаслідок цієї несподіваної пригоди, ще й поїздка до Умані по Сару відкладалася на невизначений час.

Тим часом удари почулися знову. Ці таємничі звуки в глухому пралісі, серед непроглядної темряви наганяли якийсь незбагненний жах...

— Петре! — прошепотіла Пріся, притискаючись тісніше до брата.— Що б це могло бути?.. Мені лячно!

— А ось, здається, що...— спроквола мовив Петро.

— Чи не молотять? — спитала дівчина.

— Що ти! — відказав Петро.— В глупу ніч, коли хоч в око стрель!.. Еге, он воно що! Це б'ють молотом по ковадлу... так... так... вставай, сестро, ходімо!

— Ой брате, куди? — сплеснула руками Пріся.— Адже це, може, нечиста сила!..

— Що ти? — засміявся парубок.— Це, значить, житло поблизу, якийсь лісовий хутірець, а може, й село недалеко! Це слава богу — ось що!

Дівчина радісно схопилася, і вони рушили, обережно намацуючи дорогу понад яром, у той бік, звідки долітали глухі удари; незабаром уже й Пріся не сумнівалася, що це були звуки від ударів молота по ковадлу. Хоча вони лунали водночас, та можна було розібрати, що гупало відразу кілька молотів. Скоро перед подорожніми здалеку, в глибині яру блимнув маленький вогник, червонуватий і тремтливий, немов зірочка. Ці ознаки людського житла викликали в обох страшенну радість.

— Вогонь, вогонь! Братику, люди! — радісно вигукнула Пріся. Але Петро притримав її за руку.

— Тс...— прошепотів він.— Вогонь то вогонь, та біля вогню, напевно, й люди... тільки які? В лісі, та ще вдвох, не можна підходити так довірливо, а то, бува, вскочиш у халепу. Прив'яжемо тут коней, а самі спершу підповземо і роздивимося, хто це й що.

Парубок прив'язав коней, потім ліг на траву й звелів Прісі повзти слідом за ним, намагаючись робити якомога менше шуму. Чим далі вони просувалися, тим легше ставало повзти, бо вогонь освітлював найближчі до яру ділянки лісу.

— Стій! — мовив нарешті Петро.— Тепер поповземо до урвища.

Безшумно, звиваючись по вологій лісовій траві, Петро й Пріся гадюками підповзли до самого краю урвища і, сховавшись за великим кущем, глянули вниз.

Глибокий яр тут ширшав і утворював улоговину; дерева на дні її були вирубані, й на вільному місці розмістилося десять величезних кузень. Купи вугілля яскраво палали, освітлюючи всю улоговину й сусідні ділянки лісу. Біля кожної кузні метушилося по кілька голих до пояса людей. Одні велетенськими міхами роздмухували вогонь, другі підносили до палаючих горн лемеші, коси й залізні штаби, треті працювали біля ковадл, четверті виносили вже готові ножі й наконечники для списів і складали їх у купи. Ці купи блискучої, щойно викуваної зброї тяглися вздовж усієї улоговини. Здавалося, їх могло б вистачити на величезне військо.

Молоти не замовкали, лише інколи чулись уривчасті слова ковалів. Недалеко від кузень хропло, розлігшись на землі, кілька таких самих напівголих велетнів.

Затамувавши подих, Петро й Пріся мовчки спостерігали протягом кількох хвилин цю сцену. Несподіване видовище вразило їх.

Для кого готували стільки зброї, наші подорожні зрозуміли відразу; але їм ніколи ще не спадало на думку, що справа повстання зайшла так далеко, що таємні люди, які верховодять усім цим, володіють такими силами, що скрізь, по всіх ярах, по всіх пущах, йде гарячкова робота, мета якої — визволення вітчизни. А вони ще й досі стоять осторонь від боротьби...

— Це все він, Залізняк, сокіл, гетьман,— шептала Пріся, міцно притискуючи руки до серця, що несамовито калатало, і образ Залізняка виростав перед нею, повитий якоюсь магічною, надприродною силою.

Аж раптом сильний стусан в одну мить розвіяв усі Прісині мрії; дівчина мало не скотилася в яр і мимохіть голосно скрикнула.

— Га, підлі тварюки! — пролунав над нею чийсь хрипкий, грубий голос.— Думали підглянути й виказати нас, та не вдалося! Запорожців не так-то легко обдурити!

Пріся з жахом озирнулася і побачила, що її тримає за комір велетенський на зріст запорожець; такий же велетень держав і Петра.

— На бога, панове, що це вам спало на думку? — заговорив Петро.— Та ми ж свої!

— Свої! — вигукнув із злобним сміхом запорожець.— На череві, як гадюки, підповзаєте та підглядаєте з-за кущів, що робиться внизу?

— Хотіли дізнатися, хто зібрався вночі, що роблять... Страшно ж так іти, а як побачили, що кують, то й задивилися.

— Задивилися? Цікаво стало? Ну, йдіть же, йдіть та познайомтесь ближче з нашим молотом і ковадлом.

При цих словах очі запорожця так страшно блиснули, що в Прісі від жаху підломилися ноги.

— Змилуйтесь... за що ж нас карати? — закричала вона, падаючи на коліна перед козаком і з благанням простягаючи до нього руки.— Ми свої... свої... присягаюся пречистою, спитайте кого хочете... З Малої Лисянки, лисянського титаря діти.

— Хоч би й самого протопопа! Ви побачили те, чого не можна було бачити нікому, жодній душі в світі,— а тому вам більше не жити!

Пріся затулила обличчя руками й ревно заридала... Петро похнюпився, але жоден м'яз на його обличчі не здригнувся.

— Якщо треба карати, то мене карайте,— сказав він похмуро,— а дівчину простіть, відпустіть її додому, я її завів до лісу.

— Дівчину? Ні, дівчина гірше, ніж три хлопці: знаємо ми бабські язики!.. Та що тут з вами теревені правити, тягни їх, брате, до отамана!

Запорожець підняв ридаючу Прісю і, перекинувши її собі через плече, пішов попереду, а його товариш зв'язав Петрові руки й попростував із своїм полоненим слідом за ними...

XIV

До палацу київського генерал-губернатора Федора Матвійовича Воєйкова раз у раз під'їжджали важкі ридвани, запряжені цугом, новомодні берлінські коляски та різні каруци. З екіпажів, підтримувані слугами, виходили вельможні гості. Перед очима простого люду, що стояв на протилежному боці вулиці, мелькали напудрені перуки, оксамитові французькі каптани, пошиті в обтяжку, на прусський кшталт мундири, стрічки, зірки, позолочені шаблі, жіночі високі зачіски, штофові сукні з низько вирізаними ліфами й червоні черевички на дуже високих каблуках.

Серед цих строїв, пошитих за останньою французькою модою, вряди-годи з'являлися козацькі жупани, високі кораблики, оздоблені коштовним камінням, дорогі байбараки й спенсери, а також старопольські кунтуші.

Із зовнішнього вигляду гостей можна було судити, що у генерал-губернатора збиралося найрізноманітніше товариство. Та, власне, так воно й було. За останньою угодою, Київ опинився поблизу польського кордону, й через те в ньому постійно стикалися три елементи: великоруський, малоруський і польський. По-хитра й промітна людина, яка не прогавила б своєчасно повідомити кому слід про те, що затівають ляхи, як дивиться на ту чи іншу справу малоросійська старшина, що діється на Запорожжі і тому подібне.

У своєму наказі, виданому російським чиновникам, котрих посилали в Малоросію, Катерина веліла їм дбати про зближення малоросіян з великоросіянами, а також стежити за поведінкою тамтешньої старшини, певна річ, непомітно, нишком. Через те, що знищення гетьманщини викликало серед малоросіян глухе, але сильне невдоволення, великоруським чинам, які управляли краєм, рекомендувалося бути у всякому ділі обережними.

Ніхто не міг ліпше виконати волю цариці, ніж київський генерал-губернатор Федір Матвійович Воєйков; хитрий і спритний вельможа, випробуваний в мінливостях двірцевого життя, він завжди знав, куди вітер віє, і вмів пристосовуватись до будь-яких обставин. Збираючи в себе на бенкетах київську верхівку, Воєйков добре знав, хто чим дихає і кого до якої партії можна віднести. Ось чому з київського обрію іноді безпричинно зникали вельможні малоросійські старшини і йшли вгору незначні й навіть нікчемні особи.

Розкішний губернаторський палац, важкої й пишної архітектури, з колонами й левами біля під'їзду, увесь сяяв вогнями. Його навстіж розчинені двері, з лакеями, що стояли біля входу в дорогих лівреях і перуках, здавалося, зустрічали однаково радо кожного гостя; та сам господар, пан кавалер і генерал-губернатор Федір Матвійович Воєйков, кожного новоприбулого гостя вітав з тонкою різницею, ледь помітною для стороннього ока.

Від входу до першої зали палацу вели короткі, але широкі сходи, застелені кішним килимом; обабіч сходів горіли важкі бронзові канделябри, що стояли на високих позолочених колонах; арка, оповита зеленню, вела до першої зали, уже повної вельможних гостей; посеред залу, ближче до арки, в яку входили гості, стояв сам Воєйков, оточений небагатьма найближчими до нього сановниками. Його гладенько поголене, набілене обличчя з пухлим підборіддям, що тонуло в мережаних вах, здавалося надзвичайно добродушним і привітним; та коли хто помічав проницливий, бистрий погляд вельможі, що іноді спалахував з-під округлих брів і немовби знову згасав, той одразу упевнювався, що пан генерал-губернатор був зовсім не такий уже простодушний, як здавалося спершу. Поверх оксамитового каптана, який обтягував опасисте тіло генерал-губернатора, через його плече була почеплена андріївська стрічка. У білій випещеній руці, оздобленій діамантовими перснями і облямованій щонайтоншими пуан д'еспан[1], Воєйков тримав золоту табакерку з портретом цариці; бавлячись табакеркою, він підтримував невимушену конверсацію[2] з вельможами і водночас робив належну атенцію[3] новоприбулим особам.

Тим часом гості уже заповнили ряд залитих яскравим світлом залів, обставлених позолоченими меблями; у всіх кімнатах стояв жвавий гомін. Панянки, чекаючи на танці, обмахувалися віялами й розмовляли з блискучими офіцерами нещодавно прибулих до Києва полків. Офіцери наввипередки розважали панянок, розповідаючи їм останні петербурзькі новини: говорили про ніжні ланцюги амура, які скували ту чи іншу особу, про нові зворушливі романси, які останнім часом вийшли в Петербурзі, серед них називали наймодніші — «Любовный вертоград», «Геройский дух и любовные прохлады» та інші не менш зворушливі й сентиментальні; розповідали про чудеса, що їх творив граф Сен-Жермен у Петербурзі, і про нову ворожку, яка володіє мистецтвом приборкувати вражене амуром серце, а також гоїти «любов без надії». Розмовляли про останні моди: про те, як наклеюють тепер при дворі мушки, і про новий танок, введений нещодавно у Версалі.

Поважні матері, які суцільною шпалерою розмістилися під стінами зали, гомоніли більше про господарські справи, переказували місцеві плітки, причому з жахом розповідали про те, що цариця прищепила собі й наслідникові віспу і що у Франції ченці розп'яли якусь дівицю, що вона два дні висіла розп'ята й жива, а на третій день, коли дівицю зняли, рани її вмить загоїлися. У відокремленій від танцювальних зал вітальні були розставлені столики для гри. Тут зібралися поважні й літні сановники, а втім, серед них можна було побачити і кількох молодих запеклих картярів; грали в кості й в карти, в різні ігри: в лямур, фараона, рокамболь і віст-руаяль. Тут розмовляли виключно про політику: про невдоволення Порти, про наміри Франції й Австрії, про те, що французи перестали вживати у своїх паперах слово «імператорська» при титулі величність і на запитання, чому це сталося, відповіли, що таке словосполучення суперечить законам французької мови. Говорили, що цариця, дізнавшись про це, сказала: «Супроти ж правил мови російської не приймати грамот без належної титулатури» і що відтоді російське посольство перестало приймати французькі грамоти. Найбільше гомоніли про справи польські й про дії князя Рєпніна; та про сей останній предмет говорили обережно, озираючись на всі боки, щоб не почув хтось із поляків. Натякали на можливість війни... Нишком повідомляли про нові образливі пасквілі, що з'явилися в Парижі, про самозванців, що об'явилися на окраїнах, і про зміну настроїв «там», про помітне підвищення нових осіб.

Тим часом до під'їзду генерал-губернаторського палацу хвацько підкотив дорогий ридван, запряжений шестернею вороних цугом. З передка скочив козачок і, широко відчинивши дверці ридвана, висадив звідти пана генерального обозного, а слідом за ним і панну Дарину. На грудях генерального обозного красувався нещодавно одержаний орден; на Дарині був дорогий кунтуш із рожевого злотоглава, гаптованого золотом; червоний оксамитовий спенсер перехоплював тонкий стан; світло-зелена шовкова спідниця, гаптована внизу золотом, доповнювала її вбрання. Ніжну шию панни прикрашали разки коштовних перлів, топазів, гранатів і рожевих кораллів... Попелясте пишне волосся її було заплетене в дві коси, і коси ці без будь-яких прикрас спадали по спині аж до колін. Незважаючи на те, що на обличчі дівчини не було ні білил, ні рум'ян, його ніжна білість вражала. Дарина піднялася сходами слідом за батьком.

Уздрівши обозного, Воєйков ступив крок уперед і якомога привітніше мовив:

— А, пан генеральний, приїхав, не забув... А я вже й не сподівався бачити в себе твою милость... Казали, відлучався ти кудись...

— На прощу їздив у Мотронинський монастир... Донька впросила... Клопочеться справами благочестя нашого! — відповів обозний, шанобливо вклоняючись Воєйкову, а сам подумав: «Ого, хитрий москаль, уже й це пронюхав».— Одначе, думаючи про спасення душі своєї, я не забував і про приємну для мене еквітенцію і спішив повернутися до щасливого для мене дня.

— Вельми приємно, пане генеральний, бачити таку щиру до моєї особи пошану,— мовив, приязно посміхаючись, Воєйков і, вклонившись Дарині, додав: — Та ще приємніше мені бачити в себе дочку твою, яка, кажуть усі, дуже розумна, обдарована й відзначається іншими приємними якостями.

[1] Пуан д'еспан — іспанське мереживо.
[2] Конверсація — розмова, бесіда *(пол.)*.
[3] Атенція — увага *(пол.)*.

— Не вірте чуткам, ясновельможний пане,— відповіла дівчина,— бо поголос завжди вихваляє тих, хто цього не вартий.

— О ні, цього разу поголос іще довів своє убозтво, бо забув згадати про вроду панни, яка зачарує хоч кого. Дивуюся з тебе, пане генеральний, як ти не побоявся повезти такий адамант у землю чужу, де розбійники, сиріч гайдамаки, сум'яття й бунти, де грабунки повсюдно в такому градусі ростуть, що дворянство польське, як доповідають нам, змушене у війська шукати захисту!

При цих словах Воєйкова Дарина трохи зашарілась.

— Нам з татусем не було чого боятися,— відповіла вона з легким тремтінням у голосі,— бо гайдамаки своїх не чіпають, та й взагалі нападають тільки на утискувачів нашого народу й нашого благочестя!

По обличчю Воєйкова ковзнув якийсь невловимий вираз, і тут же воно розквітло в найчарівнішій усмішці.

— Он як! — мовив він.— Вельми радий чути від вас, панно, такі слова: досі я вважав гайдамаків, як це повсякчас мені доповідали, за розбійників і підлих баламутів, так що дуже радий змінити свою думку, одержавши про них істинні відомості.

— Дочка, через свою природну доброзичливість і презумпцію...[1] — хотів був заперечити генеральний обозний, та Воєйков перебив його і, піднявши палець угору, мовив урочисто:

— Речено бисть у святому письмі: «Господь умудряє младенців...» Їм краще видно. Але,— провадив він далі, змінюючи одразу пишномовний тон на легкий, світський,— тішу себе надією, що віднині, панно, ви будете окрасою наших свят.

— Того ж і я найщиріше бажаю, але обтяжена літами моїми старість...

— Хе-хе, пане генеральний, вона не перешкодить тобі зробити ще не один приємний променад,— лукаво підморгнув обозному Воєйков.— А втім, я сподіваюся, що чарівна панна знайде собі скоро й вірнішу опору. Амур полонив уже серця багатьох із нашої армії, людей поважних і сановних, і мені достоту відомо, що в тому винна чарівна панна, і коли їм пощастить скорити серця чарівних українок, то й Гіменей із його ланцюгами не примусить себе чекати.

Обозний вклонився на ласкаве слово генерал-губернатора й відійшов з Дариною вбік, поступившись місцем гостям, які щойно прибули.

У душі його кипіла досада на дочку; він страшенно боявся, щоб Воєйков із її слів про гайдамаків і особливо із слів «вони своїх не чіпають» не зробив якогось несприятливого для нього висновку; але, приховуючи до часу свою досаду, обозний її нічим не виявив і почав невимушено розмовляти з офіцером російської армії, що підійшов до нього.

Дарина стояла поруч батька, мало звертаючи уваги на гостей. Їй було не до того; дивна тривога й неспокій охопили дівчину. Настійлива вимога батька приїхати на цей бал, його багатозначні слова про те, що фортуна звернула на неї свою ласкаву увагу, натяки генерал-губернатора — все це, разом узяте, свідчило про щось серйозне і не на жарт тривожило Дарину.

«Невже жених? — знову й знову поверталася вона до цієї думки, обводячи тоскним поглядом просторі зали, повні пишних гостей.— Цілком можливо. Її шлюб з кимось із великоросійських вельмож міг би назавжди зміцнити становище батька й піднести його в очах правителів України й російського двору».

[1] Презумпція — міркування, припущення.

Тим часом поява Дарини була помічена багатьма.

Врода дівчини, чудове вбрання, зграбні, впевнені й природні рухи одразу вирізнили її серед набілених і нарум'янених красунь, затягнутих у вузькі ліфи, що не дозволяли їм почувати себе вільно. Дами й панянки зашепотіли, кидаючи з-за розпущених віял глузливі погляди на малоросіянку, але чоловіки поставилися до неї інакше — незабаром Дарину та її батька оточили кілька офіцерів з полків, які щойно прибули в Київ. Дівчина неуважно відповідала на їхні запитання, коли раптом увагу її привернув гомін, що зчинився біля дверей. Вона озирнулася. До зали входив високий, огрядний, смаглявий чоловік з розумним обличчям і проникливим поглядом темних, трохи примружених очей, одягнений у дорогий запорозький жупан; зброя його сяяла позолотою й коштовним камінням, довгий оселедець, за звичаєм запорозьким, був закручений за вухо. Видно було, що новий гість належав до значних запорожців.

— А, пан кошовий отаман, Петро Іванович, батечку, яким побитом? Яким вітром занесло до нас? — з дещо удаваним здивуванням вигукнув Воєйков, ступаючи кілька кроків назустріч новоприбулому.

При слові «кошовий отаман» Дарина мимохіть подалася вперед і насторожилась.

— Приїхав богу помолитися і найприємнішим обов'язком вважав передусім з'явитися до вашої ясновельможної милості з привітом і поклоном.

— Радий, радий бачити. Повеселимося разом... А може, одвик?

— Від веселощів, правда...

— Звикнути не важко буде... Хе, хе!.. У приказці вашій сказано: «Терпи, козак, отаманом будеш», а вже отаману що сказати? Терпи, отаман, султаном будеш?

При цих словах Воєйков дружньо торкнувся плеча кошового й зупинив на його обличчі допитливий погляд, але Калнишевський не збентежився, тільки ледь помітно насмішкувато примружився.

— Якби господь допоміг нам повернути до ніг наймилостивішої монархині нашої усіх бусурман,— відказав він з невимушеною посмішкою,— і найясніша цариця забажала б поставити мене над підвладними їй невірами, то й тоді я просив би її милость не давати мені цього сану, бо бусурмани суть персональні й перші вороги козаків, а найпаче запорожців.

— Одначе,— лукаво усміхнувся Воєйков і жартома посварився на кошового отамана пальцем,— ця неприязнь не перешкодила козакам за часів Мазепи шукати захисту в тих персональних ворогів.

— Які часи згадав ти, наймилостивіший наш пане! З горя, кажуть, і в море кидаються, а за царювання премудрої цариці нашої кожен себе щасливим і задоволеним вважає, та й прислів'я каже: від добра лиха не шукають.

— А від лиха? — тонко усміхнувся Воєйков.

— Боронь боже навіть подумати таке про царювання наймилостивішої цариці, та хоч би які біди й напасті посилав на нас господь, сподіваємося, що не ввергне він нас у неволю бусурманську, бо гіршого лиха немає для християнина в сій юдолі сліз і зітхань.

— Воістину, дасть господь, і рукою монархині святий хрест переможе горде півмісяця і знову засяє на банях святої Софії.

— Об тім і ми господа щиро й повсякчас благаємо!

— Отже, будемо уповати на премудру пильність монархині й ждати нових часів, вони не за горами! — багатозначно закінчив Воєйков.— А поки у нас мир і спокій панують, віддамося утіхам.

Воєйков злегка обняв за стан кошового отамана й пішов із ним у внутрішні покої свого палацу. До них приєдналося ще кілька вельмож і дехто з старшини малоросійської.

Пройшовши анфіладою яскраво освітлених залів, повних гостей, Воєйков увійшов у напівкруглу вітальню, що ховалася за оповитою зеленню аркою, вздовж стін якої стояли м'які канапи, і запросив своїх супутників сісти.

Зав'язалася жвава розмова, яка, природно, після двох-трьох фраз одразу ж перейшла на політичні теми, що тривожили в той час уми: на польські справи, союз з Пруссією, неприязні стосунки Австрії і Франції і деякі ускладнення на півдні й сході.

Тим часом на знак господаря загриміла музика, і граціозним менуетом почалися танці.

Калнишевський уважно прислухався до розмов і вставляв такі влучні зауваження, що всяк дивувався, як добре він обізнаний з політичним становищем усіх держав Європи.

Пари в залах спліталися й розпліталися. Дами манірно присідали перед своїми кавалерами, злегка підіймаючи сукні й показуючи вузькі черевички на дуже високих каблуках. Та ось, супроводжуваний лакеєм, до зали увійшов високий молодий козак із смаглявим обличчям і чорним як смола, коротко підстриженим під макітру волоссям; обережно пробираючись поміж танцюючих пар, він попрямував у вітальню, де сидів генерал-губернатор із своїми гістьми.

Побачивши козака, який так несподівано з'явився в залі і, судячи з вбрання, не був схожий на гостя, Воєйков насторожився. Малоросійські старшини також звернули на нього увагу.

— Хто це? — звернувся хтось до генерал-губернатора.

— Якийсь посланець! — відповів Воєйков.— Треба гадати, невідкладна справа.

— Значко Трохим, сотник переяславський, брат отця Мельхіседека,— шепнув генеральний обозний Калнишевському, що сидів поруч з ним.

Сотник тим часом увійшов до вітальні, вклонився всім гостям, а Воєйкову окремо, і, подавши йому грубий пакет, промовив дзвінким молодим голосом:

— Від його милості ясної в бозі преосвященного єпископа переяславського й бориспільського.

Воєйков розірвав пакет і почав читати листа; з перших же рядків на обличчі його з'явився вираз погано прихованого невдоволення.

— Насмілюся запитати у вашого високопревосходительства, чи не приносить сіє послання поганих звісток — наступу ворогів, бунтів, заворушень? — сиплим басом вимовив прибулий у Київ з полком генерала Кречетникова незграбний широкоплечий полковник з негарним вилицюватим обличчям, до якого страшенно не пасувала напудрена перука.

— О ні,— з дещо вимушеною посмішкою відповів Воєйков, складаючи листа й ховаючи його в кишеню свого камзола.— Преосвященний владика просить нас про внесення в губернські книги копій з грамот і привілеїв королів польських про вольності благочестя, а також копії з грамоти нині царствуючого короля, якою грамоти попередніх королів конфірмовані, та копії з рескрипту її імператорської величності від його королівської величності про безперешкодне й цілковите додержання всіх звичаїв і обрядів православної греко-російської церкви, правобережному руському

народові виданого, а також копії окремого мирного трактату, укладеного Росією з Короною польською про безборонне утримання церков православних синами православної східної церкви, щоб київська губернська канцелярія всі копії сих грамот в книги губернської канцелярії вписала й видала урядові виписки з них для посилки в указані задніпровські місця.

Полковник знизав плечима.

— І нащо се преосвященному владиці знадобилося, не розумію... понеже оригінал мирного трактату існує і як російські, так і польські державні чини знають про нього.

— Одначе, незважаючи на всі ті, височайшими государями видані закони й пояснювальні листи для неухильного виконання їх,— промовив прибулий з листом єпископа сотник,— розорителі миру, римляни й уніати, хоча й добре обізнані з привілеями і трактатами, укладеними між державою Російською й Короною польською, чинячи наперекір, нехтують і зневажають їх.

— Офіціал митрополита уніатського Мокрицький із своїм поплічником роблять наїзди на православний люд, де тільки кого спіймають — по-звірячому б'ють, грабують та інших мук завдають, переманюють усіх під унію, як мирянам, так і священству та чесному чернецтву чинять нестерпні образи, кривди, грабунки, смертельні побої, впень знищити православний народ хочуть,— пролунали голоси малоросійської старшини.

Тільки генеральний обозний уперто мовчав і, важко відсапуючи, похмуро дивився на носки своїх чобіт.

— Але чим же сі виписки можуть послужити в захисті оного благочестивого народу й священства? — здивовано й неприязно знову спитав полковник.

Воєйков розвів руками:

— Я бачу в сьому прошенні якісь нові кон'юнктури. Відаю,— його преосвященство пише мені,— що в ігумена Мельхіседека є справжні грамоти; в такому разі, нащо йому копії з них знадобилися і чому сіє має бути зроблене не в Короні польській, а в нашій київській губернській канцелярії?

— Превелебний ігумен не раз подавав сі грамоти в містах польських, але його превелебності всюди рекузували[1] вписати їх у книги міські,— зауважив кошовий отаман,— а понеже вони суть єдина надія в обороні від насильства і лише сими грамотами можна гвалтівників у свавільних вчинках, якими порушується спокій їхньої вітчизни, викрити, то й просить отець ігумен вписати ці грамоти в книги міські й видати з них виписки, бо справжні грамоти й привілеї остерігається показувати, щоб ляхи їх не відібрали й не знищили зовсім.

— Так, так,— схиляючи набік голову, задумливо мовив Воєйков і потім швидко додав: — Ач, молодець ти, пане кошовий: хоч і далі сидиш, ніж я, а всі справи, як свої п'ять пальців, знаєш...

— Що тут дивного, вельможний пане, ординанси імператорські вказують мені паче всього стежити, аби запорожці в справи польські не втручалися і в гайдамацтві участі не брали... отож і належиться мені про все, що в областях діється, знати,— спокійно відповів кошовий.

По обличчю Воєйкова майнула ледь помітна усмішка.

«Ох і хитрий же ти, старий хохол,— мовив він про себе,— але й нас обдурити не так-то легко; ми теж бували в бувальцях!»

Воєйков зітхнув і промовив уголос:

[1] Рекузувати — відмовляти.

— Твоя правда, пане кошовий, та ось і мені такий самий ординанс видано, стараюся що є сили, а всього осягти не можу,— і, звертаючись до сотника, додав: — Передай, пане сотнику, його преосвященству, що я сердечно дякую йому за се послання і слізно співчуваю фортуні людей греко-російської нашої віри, які в Польській республіці живуть. А щодо цієї обставини, сиріч внесення в книгу тутешньої губернії конфірмованих від нинішнього короля польського новою його грамотою привілеїв, наданих колишніми польськими королями, то про них мені ні рескриптами, ні указами ніколи нічого не наказувалось, а звідси виходить, що й вимоги його преосвященства задовольнити не можу.

При цих словах Воєйкова серед малоросійської старшини виник ледь помітний рух.

— Одначе свавільне відібрання церков у всякого народу, що живе під законом, ані в якому разі апробовано[1] бути не може! — стримано зауважив молодий козацький полковник Іскра.

— Отець ігумен вживає резонабельних заходів, то чому ж не допомогти йому досягти своєї мети правом? — додав інший.

— Тим паче,— підтримав кошовий отаман,— що, наскільки нам відомо, політичні резони російські супроти цього не стоять, бо наймилостивіша цариця наша у височайшому рескрипті оголосила, що всіх переслідуваних за благочестя під свій захист приймає.

— А без виписок цих,— мовив сотник переяславський,— насмілюся доповісти вашій ясновельможності, не зостанеться скоро жодної православної церкви в усій землі задніпровській.

— Серцем засмучений... серцем засмучений! — зітхнув Воєйков, опускаючи голову і здіймаючи руки.— Та справи віри надто делікатні, і в сій дражливій факції...

— Можуть статися нові кон'юнктури і всілякі шкідливі пересуди й наслідки,— прохрипів полковник,— а для тих, хто подає до цього привід, може вийти лиха консеквенція...

— Справедливо й розумно,— мовив генеральний обозний, відсапуючи і позираючи спідлоба, як вовк, на своїх товаришів,— у сих справах треба діяти з величезною обережністю, щоб недоречним втручанням не підбурити простий народ на небажане ремствування, від якого може постати й заворушення...

Воєйков обернувся до обозного і, піднявши догори палець, подивився на всіх таким поглядом, який ніби промовляв: «Слухайте, ось де істина!» Потім уголос сказав, з жалем розводячи руками:

— Тим паче, що про ці привілеї і польське духівництво, і шляхта добре знають, отже, коли вони, всупереч їм, утискують людей грецької віри, то щоб виписки, які просить мотронинський ігумен, могли тих людей належно захистити — надія мала. А втім, про все це ти завтра ж одержиш, пане сотнику, з нашої канцелярії докладну промеморію[2].

Воєйков схилив голову на знак того, що посланець вільний.

Сотник переяславський вклонився генерал-губернаторові й мовчки вийшов з кімнати; слідом за ним підвівся молодий секунд-майор і ще двоє з малоросійської старшини; у вітальні залишилися тільки Воєйков, полковник, Калнишевський і обозний.

[1] Апробовувати — схвалювати.
[2] Промеморія — короткий виклад для пам'яті.

Якусь мить усі мовчали, потім Воєйков звернувся до Калнишевського з напівласкавою, напівсумовитою зніяковілою усмішкою.

— Ремствуєш, либонь, на мене, пане кошовий; та що вдієш — політичні резони...

— Аж ніяк,— відказав Калнишевський,— ясновельможний пан вчинив резонабельно. Певна річ, ся ухвала викличе в народі відчай, а відчай і безмежна лютість ляхів, що зневажили всі закони природи, спонукають його до бунтів і повстань; коли ж сі смути підіймуться в Короні польській, де й без того сум'яття і безладдя в усіх станах в такому градусі, що далі вже нікуди, то, гадаю, сусідні держави втрутяться в ці справи, і наймилостивіша цариця наша, яко протекторша всіх народів греко-руської віри, допоможе їм від нестерпної лядської кормиги звільнитися.

При останніх словах кошового по губах Воєйкова майнула загадкова посмішка.

— На все свій час, на все свій час, пане кошовий,— промовив він, постукуючи пальцями в діамантових перснях по кришці табакерки.— Цариця сама в своєму рескрипті зволила оголосити, що всіх православних під свій захист приймає; та не тільки вона має вплив на справи польські, але й король прусський, і австрійська імператриця, а тому вони не допустять такого рішучого її втручання в справи польські. Однак ти, пане кошовий, вельми слушно зауважив, що ці сум'яття й безладдя в усіх станах Корони польської терпимі бути не можуть, і коли оні дійдуть до такого градуса, що й кордонам сусідніх держав загрожуватимуть, то ті держави втрутяться, і, цілком можливо, Росія назавжди визволить,— на цьому слові Воєйков зробив помітний притиск,— так, назавжди визволить народ православний з-під лядського правління...

— Якби господь дав! — зітхнув Калнишевський, зводячи побожно очі до стелі.— Ох, коли б тільки швидше, а то важко, ой як важко!

— А що, пане?

— Та от із запорожцями... Хочу просити Колегію, аби видали ординанс про розквартирування військ російських на кордонах польських, які лежать поблизу нас.

— Що? Бунт, заворушення, смути? — жваво мовив полковник, випростуючись у кріслі.

— Ні, хай бог боронить! А от гайдамаки повсякчас у степи наші вторгаються, ну й чутки різні з Корони польської приносять, і наших козаків спокушають, і заманюють до себе, щоб до захисту благочестя од гвалтів і смертельних тортур римських готувалися. Досі кіш запорозький суворо карав сих баламутів і стримував своїх козаків, але далі, боюся, не стане сили; а тим часом ця обставина вельми важлива, бо без втручання запорожців усі полчища гайдамаків, яко людей в науці військовій недосвідчених, дуже шкідливі для Польщі бути не можуть; при втручанні ж запорожців ті полчища можуть увесь лад Корони польської розвалити. У цій дражливій факції я й хотів просити вашої, ясновельможний, благорозсудливої поради.— Кошовий пильно глянув на Воєйкова, але той усе ще тарабанив пальцями по кришці табакерки.

— Ох,— нарешті промовив Воєйков, сумовито схиляючи голову набік,— яку ж пораду можу я дати тобі, любий пане кошовий? Цілком натурально й резонно, що запорожці, чуючи про насильства, чинені над братами, обурюються й прагнуть захистити їх і віддячити мучителям... Дуже натурально! І воістину, за всіма божими й людськими законами, запорожців ніхто не може й осудити за це; та хоч як схиляється цариця серцем до злигоднів рідного нам народу, але видати ординанс військову своєму на відкритий захист народу українського не може, бо ця обставина,

тобто саме ординанс цей,— підкреслив він,— був би для інших держав свідченням її явного втручання у справи Польщі.

— Виходить, війська, які прибули сюди, не...

— На захист права й порядку державного і на випадок чого... сподіваюся, підтримають персональну славу її величності,— обернувся Воєйков до полковника.

Почувши це, полковник випростався, наче лінійка, в кріслі й багатозначно крекнув.

— А втім,— вів далі Воєйков, звертаючись знову до Калнишевського з найлюб'язнішою посмішкою,— найшановніший наш пане кошовий, маючи на увазі слова мої, чини у всьому, як тобі природна твоя розсудливість підкаже!

Кошовий низько схилив голову. На мить у вітальні запала мовчанка, яку порушували тільки звуки менуета, що долинали з залу, та човгання ніг.

Нарешті Калнишевський підвівся з місця і, звертаючись до Воєйкова, промовив:

— Даруй, ясновельможний пане, мені треба ще побачити добродія секретаря в одній приватній справі.

— Зроби ласку! Та ось пан генеральний обозний і проведе тебе до нього.

— Охоче! — квапливо промовив обозний, схиляючи голову, і підзівшись вийшов слідом за Калнишевським.

Воєйков довго дивився їм услід глузливим поглядом і, коли вони зникли за танцюючими парами, звернувся з посмішкою до полковника:

— Хитрий хохол...

— Авжеж, з такими вести компанство неспокійно — кого завгодно обдурять...

— Та не завжди вдається!

— А єпископам та ігуменам у світські справи втручатися і такими турбаціями народ до сум'яття й бунту підбурювати не слід!

— Про се вже й сіятельний князь Рєпнін у Петербург відписував; базікають вони багато, чого й не було, а хоча б і було, то нам тепер на справи дисидентські особливо натискати нема чого, бо цією справою не токмо ми, але й король прусський вельми цікавиться, а понеже в православній вірі залишився в Короні польській тільки чорний люд, що не має ніяких прав, тоді як лютеранські та інші протестантські толки сповідує сила-силенна людей знатних і багатих, то таке зрівняння прав дисидентів дало б королеві прусському, яко государеві держави протестантської, великі переваги й загрожувало б вирвати з наших рук увесь вплив на справи європейські.

— Неодмінно... Марні мріяння...— хрипів полковник.

— Тим паче, що якби було апробовано зрівняння дисидентів, сиріч православних, у всіх із шляхтою польською правах, а також у вільному сповіданні релігії, то це породило б велику спокусу в малоросійському народі, який живе під російським скіпетром. А беручи до уваги факції, які мали місце нещодавно,— до невдоволення і ремствування привело б...

— Покласти край, ваше высокопревосходительство,— перебив полковник.

— Відхилити,— поправив його з лагідною посмішкою Воєйков.— Тим паче що милостива наша цариця співчуває дисидентам і втручається в справи Корони польської, і коли господь допоможе,— Воєйков загадково усміхнувся,— урівняє їх з народом російським у правах, чинах і рангах, як і народи малоросійські, котрі живуть по сей бік.

— Це, одначе, не відповідатиме справедливості,— мовив, густо почервонівши,

полковник,— рівняти російські війська, вірних слуг отечества й престолу, з розбійниками, мазепинцями, яких не раз викривали в зраді.

— Що робити! — Воєйков розвів руками.— Політичні резони... Цариця дбає про злиття... Та мало надій, щоб це здійснилось, бо кожен хохол сидить і думає про гетьмана... Ось навіть цей обозний, що тільки про свої хутори помишляє, і той, либонь, у душі інше таїть...

— Хе-хе! А про хутори оного мазепи, батечку Федоре Матвійовичу, ви істинні відомості маєте?

— Істинні... Багатий, несказанно багатий, і єдина донька, більш нікого... і гарна з себе.

— Це байдуже! — полковник усміхнувся.— Казна... в походах розтрусилась...

— Одразу поправите свої діла; шлюб цей, як я вже казав вам, усім нам буде на користь...

— І кишені полатає.

— Мене весільним батьком запрошуй!

Ощасливлений полковник дзенькнув острогами.

— А сам же він, мазепа цей?

— Я балакав з ним: з дорогою душею!

— Ну, а дочка?..

— Завзята хохлушка, а втім, думаю, не встоїть... Невже воїн російський не здобуде цієї вікторії?

— Охо-хо! Надіюсь... одначе не завадить піти й засвідчити їй свою пошану.

— До того ж вона й нудьгує сама.

Полковник підвівся, ще раз дзенькнув острогами, вклонився Воєйкову і попрямував важкими кроками до зали.

Пройшовши між танцюючими парами, він розшукав генерального обозного, який розмовляв з одним із російських вельмож.

— Дуже поспішав, пане генеральний, засвідчити мою венерацію[1] щодо резонів, висловлених вами в розмові з паном генерал-губернатором.

— Щиро вдячний,— відповів генеральний обозний, потискуючи руку полковникові,— штатські резони перш за все.

— Вельми приємно чути такі резонабельні слова, але де ж ваша дочка? Я б хотів побачити її, засвідчити їй свою естимацію...[2]

— Ходімо, ходімо... Сподіваюся, що пан полковник не відмовиться заїхати до нас на хутір, по-простому, без фасонів, на хліб-сіль?

— Це... кгм... залежатиме від однієї чарівниці,— а ось і вона!

Генеральний обозний підійшов з полковником до вікна, біля якого сиділа Дарина; вона схилила голову на руку й неуважно стежила за фігурами танцю, витаючи думками далеко звідси, в монастирі, що сховався в Мотронинському лісі.

— Доню, Дарино! — покликав її обозний.

Дівчина стрепенулась і оглянулася.

— Пан полковник, Іван Сидорович Хрущов, бажає познайомитися з тобою!

— Багато чував про розум ваш і про всілякі інші привабливі якості ваші,— прохрипів полковник, ще раз вклонившись Дарині й дзенькнувши острогами.— Але я бачу, що ви в танцях не берете участі, а тому чи не краще зробити приємний для думок і для очей променад?

---

[1] Венерація — повага, згода.
[2] Естимація — пошана.

— Далебі, тут страшенно душно,— погодилась дівчина.

Полковник ще раз дзенькнув острогами, вклонився, подав Дарині руку і, випнувши груди, рушив з своєю дамою через залу до розчинених дверей, які провадили в сад.

Величезний сад генерал-губернатора, розбитий в дикому гаю, що вкривав усі гори, які тяглися понад правим берегом Дніпра, освітлювався різноколірними ліхтариками. А втім, освітлена була лише незначна частина саду, решта ж, що збігала до берега Дніпра, тонула в глибокій тіні; де-не-де стояли лави, на яких тепер відпочивали стомлені танцями пари. По освітлених доріжках і на веранді палацу походжали молоді офіцери, голосно сміючись і розмовляючи про свої справи. У саду було прохолодно; ніжними хвилями розливалися в повітрі пахощі квітів; звуки музики, пом'якшені відстанню, здавалося, пливли, тануче під зеленим склепінням лип.

Дарина підвела очі на всіяне зорями небо.

— Ой хороше! — вирвалося в неї з грудей глибоке зітхання.

— Пречудово! — голосно віддихуючись, мовив полковник.— Панна не танцює, та й я у мистецтві цьому не майстер. Он вони, шаркуни, жевжики,— кивнув він у бік молодих офіцерів,— а пусти їх у діло — нікудишні! Гвардійці,— шематони, петиметри, для парадів, а в ділі армія їх усіх на своїх плечах виносить!

Полковник заговорив про перевагу піхоти перед усіма російськими військами, про її заслуги, про те, що гвардії несправедливо віддають більшу шану.

Дарина майже не слухала, про що говорила їй ця чужа людина; дівчину мучила інша думка: навіщо він розмовляє з нею, навіщо батько рекомендував його з такою радісною усмішкою, навіщо він привів її сюди? А що, коли вони вже вирішили цю справу? Що тоді?

Полковник помітив нарешті, що Дарина слухає його дуже неуважно.

— А втім, у прекрасних малоросіянок війська російські, здається, не в авантажі?

— Чому? — здивувалася Дарина.— Якщо вони не чинять нам зла...

— Зла? Боронь боже! Ми лише встановлюємо скрізь спокій і порядок, припиняємо крамолу, бунти, сваволю...

— А в Польщі ви встановите мир і спокій?

— За одним лише словом наймилостивішої цариці.

— А чи узнає вона про те, що коїться в Польщі, чи візьме близько до серця цю справу?

— Кгм... Справа ця в нас на першому плані, й цариця пильно стежить за всім, що відбувається в Польщі.

— То, виходить, ви тут пробудете...

— Аж поки не встановимо спокою...

— О, слава богу!

— А панна цікавиться справами політичної ваги? Я гадав досі, що це жіночому ніжному серцю не властиве, а може, панна боїться вторгнення ляхів? То це, зважаючи на присутність армії російської, даремно...

— Ні, мене тривожить доля рідного народу.

— Кгм! — полковник голосно крекнув, скоса поглянув на Дарину, але вів далі, намагаючись надати своєму хрипкому басу по можливості більшої лагідності.— Похвально. Схильність до добра прикрашає жіноче серце... Кгм... Про добросердість вашу говорять усі довкола, і я бачу, що це щира правда.

Дарина мовчала.

— Кгм...— провадив полковник,— шановний батечко ваш зробив мені приємне й люб'язне запрошення відвідати його; я ответствував, що вельми радий заїхати й віддати йому атенцію та що ця візитація моя залежатиме від одної чорнобрової чарівниці, а саме — чи перебуває моя особа у неї в авантажі? Бо не хотілося б мені відступати з чималою конфузією...

Дівчина трохи поблідла, але відповіла спокійно:

— Ми, пане полковнику, раді кожному гостеві, хто б він не був, але вам здасться нудно в нас: простий наш козацький звичай не пасує полковникові російської армії.

Полковник крекнув:

— Кгм... Звичайно. Але зауважу, що шановний батечко ваш рангом дорівнює генерал-бригадирові; а через те, що й наймилостивіша цариця наша прагне урівняти, оскільки це дозволяють політичні резони, війська малоросійські з російськими, то й нам перед вами чванитися не випадає. Та я й сам не шематон гвардійський, не шаркун, не петиметр, а чесний і доброзвичайний солдат... Кгм... І хоча дурощами любовними не займаюся, одначе як справжній християнин не супроти мар'яжу[1]; звичайно, жінку шукав би не модницю й манірницю, а просту, покірливу й хазяйновиту... А тому прошу вас сказати мені... кгм... просто, без фасонів...

Дарина похолола, та полковник не закінчив своєї мови, бо в цю мить їх наздогнав захеканий молоденький офіцер і доповів, що генерал Кречетников просить полковника до себе.

Полковник звів плечі, дзенькнув острогами і, вклонившись панні, промовив:

— Пробачте, обов'язок служби...

— Може, я продовжу з вами, панно, цей приємний променад? — послужливо запропонував молодий офіцер. Але Дарина відмовилась.

— Ні, дякую, щось голова паморочиться... Я сяду тут і відпочину...

— Поспішатиму, наскільки дозволить обов'язок моєї служби,— полковник ще раз трусонув еполетами і, випинаючи груди, поспішив за молодим офіцером до яскраво освітленого палацу.

Як тільки вони зникли, Дарина встала з лави й пішла в глибину саду. Їй було страшно навіть подумати про зустріч іще з ким-небудь. Туга й розпач стискали дівчині груди. Увесь цей бал, усі ці пишно вирядженні гості, розмови... такі далекі їй, такі байдужі.. І цей полковник. Господи! Невже ж він говорив серйозно? О, безумовно! Адже такий служака не марнуватиме часу на пустопорожні розмови... Очевидно, він уже розмовляв з її батьком, і той, звичайно, зрадів нагоді видати доньку заміж за полковника російської армії. «Ох, батьку! — Дарина до болю заломила руки й ще швидше пішла алеєю саду, яка закінчувалась урвищем, що збігало до самого Дніпра.— Там тиранять, катують рідний народ, братів по крові й по вірі, приневолюють усіх до унії, чинять звірства, яких і світ не бачив, а йому байдуже! Замість того, щоб тут шукати ради, просити допомоги, він боїться, аби його не запідозриди в співчутті до бунтівних хлопів; клопочеться про те, щоб видати свою єдину доньку за чужу людину! Невже вона погодиться? Ніколи! Та хіба це в людських силах?! Та якби Найда, кохаючи її, і не покинув монастиря, вона все-таки залишилася б вірною йому на все життя!» — Дарина схопилася рукою за серце, що тривожно калатало в грудях.

«Де він тепер, що робить? Чи залишив уже монастир? Ох, лицар, герой України! О, якщо тільки він стане на чолі повстання, усе рушить за ним! І цей герой кохає її, Дарину, її одну! — Дівчина згадала Найдині слова, його голос, весь його образ,

[1] Мар'яж — шлюб.

могутній, прекрасний, і серце її застогнало, защеміло від щастя й болю.— Чи думає він тепер про неї? Коли підніме повстання? Чи прилине за нею? Вона пам'ятає, вона жде... Коли ж? Коли?» — з грудей Дарини вирвалося важке зітхання. Вона спустилася до краю урвища й, сівши там, затулила обличчя руками. Думки її полинули далеко-далеко, до Мотронинського монастиря, до пралісів, де ще блукала давня воля й згасаюча слава далеких літ... Глибоко внизу, біля підніжжя скелі, котив свої води Дніпро, похмурий, широкий, темний... Протилежний берег тонув у пітьмі, розсовуючи межі могутньої ріки. На безхмарному обрії спалахували таємничі зірниці, освітлюючи на мить глибину неба й темну широчінь ріки... Там, внизу, у природі, все було величне й мовчазне... Та за тим мовчанням крилося щось грізне, й Дарина відчувала це своєю збентеженою душею. З півгодини сиділа вона отак, не чуючи й не бачачи нічого довкола себе, аж раптом її вивів із задуми звук української мови, що пролунала десь поблизу. Дарина прислухалась. Розмовляли двоє, повільно наближаючись до того місця, де сиділа дівчина. Вона майже інстинктивно сховалася за розлогим кущем, який ріс неподалік.

— Авжеж, Петре, чужі півні весело співають, а наші поніміли,— почула Дарина.

Вона здригнулась, цей сухий, скрипучий старечий голос був знайомий їй, вона вже його чула десь... Але де й коли? Цього дівчина не могла пригадати.

— Та й не дивно,— відповів другий,— ні світла, ні простору нема.

— Сядьмо тут,— перебив його перший голос.

— Коли б не підслухав хто.

— Ні, там урвище, а з цього боку, від палацу, нам буде видно всіх, а нас закриє тінь.

— І справді!

Дарина почула, як обидва співбесідники сіли на лаву, що стояла під розлогою липою. Вона глянула в той бік, але нічого не побачила: співбесідників закривала тінь дерева. Якусь мить під липою панувала цілковита тиша.

— Ну що ж, допитався? — знову пролунав сухий, скрипучий голос.

— Так, допитався.

— Що ж?

— О-хо-хо! Розумні люди завжди чужими руками жар вигортають, а дурні поперед батька в пекло лізуть... Коли в Польщі підіймуться ще більші чвари та гайдамацькі бунти і, скориставшись із цього, на неї почнуть чинити наїзди запорожці або козаки, тоді втрутяться з військами й москалі задля оборони своїх кордонів, сиріч поміняють правління Корони, якій не під силу тримати в покорі підвладні їй народи, і поділять Польщу поміж інших держав, що встановлять скрізь залізний порядок.

— То, виходить, бунти ці бажані, й війська, що прибули в Київ, їх не придушуватимуть?

— Авжеж! Не гніваються навіть на запорожців, які беруть у цих бунтах участь!

— Так,— відповів на це скрипучий голос.— То вже давно не є містеріум[1], що тим, хто прибуває сюди звідти, видано ординанса мати вовчі зуби й лисячий хвіст... Чому б і нам не мати орлиний погляд і зміїне жало?

— Гай-гай, друже прозорливий, погляд то залишився, але з жала отруту вже витягли, сичить тільки, а вжалити не може...

[1] Містеріум — таємниця.

— Наберемося сили, тільки б роздивитись довкола! Що в турків?

— Заварюється каша. Французи піддають жару,— бути війні!.. До нас від султана листи йдуть... М-м... Хитрий цей москаль... Уже пронюхав щось... Треба буде замести сліди.

— А як справа за Дніпром?

— Росте, шириться...— тут голос стишився так, що Дарина вже не могла розібрати окремих слів.

Нарешті старечий голос знову стало чути виразніше:

— Ех, друже! Навіщо тільки господь продовжує дні мої? Чи не для того, щоб я на власні очі побачив похорони любої України? Адже і орел є, і сокіл... а орлят... тільки б клекіт почули... До осені б упоралися з Польщею, покінчили б справу... Та ось доводиться оглядатися на інших... Нас стережуть, щоб вирвати здобич. А війна турецька нам на руку.

— Що й казати, адже тепер і на нас, запорожців, не тим духом дихають. Подобрішали й на деякі справи крізь пальці дивляться, вольності повертають. Без нашої ж допомоги, тільки своїм військом, з турком не впораються. Адже ми всю їхню вдачу, всі звичаї, всі ходи й виходи знаємо.

— От тепер би, друже, спираючись на це їхнє бажання, роздмухати повстання в Польщі, підняти б запорожців звідусіль, начебто на допомогу братам, та під час турецької війни й перекинутися всім під турка! Адже тоді вони могли б відмахнути під султанову руку весь наш рідний край...

— Самі об тім повсякчас думаємо... Але тяжко... Все-таки бусурман... Святий хрест під півмісяцем... Он і Дорошенко на тому опікся. А ще й друге: скрізь нас пильна сторожа обсіла... За кожним кроком стежать. От тільки в разі війни... Ех, якби вся старшина наша козацька, не токмо Запорожжя, об'єдналася, як один, тоді б нам ніхто не був страшний... Адже ми сила! Та тільки розплодилося серед нас немало юд, таких ось, як генеральний обозний, приміром.

При цих словах Дарина відчула, як уся кров ударила їй в обличчя і перед очима застрибали червоні кола. Раптом пролунав постріл, щось з різким свистом прорізало повітря, і слідом за цим почулися гучні оплески. Дарина підвела голову й побачила гроно блискучих різнобарвних зірок, що розсипалися над садом. Слідом за першим пострілом пролунав ще один, і друга ракета ще вище шугонула в небо й розсипалася над садом золотим дощем.

— Ходімо, потішні вогні пускають, помітять нашу відсутність,— промовив один із співбесідників.

Вони підвелися з місця й рушили алеєю, що вела до палацу. Дівчина виглянула із своєї схованки; тепер, на тлі освітленої алеї, перед нею виразно вимальовувалися постаті обох співбесідників; в одному з них Дарина відразу ж пізнала кошового отамана Калнишевського, а другий, на її превеликий подив, був одягнений у російський військовий мундир, з густими еполетами і в білій перуці.

Зачекавши, поки кошовий з офіцером відійшли на чималу відстань, Дарина вийшла із своєї схованки й теж попростувала до палацу.

«Хто цей офіцер? Де він міг навчитися так добре розмовляти по-українськи? Звідки одержав такі докладні відомості про всі таємні задніпровські справи? Чому кошовий виявляє до нього таке довір'я і чому голос офіцера, скрипучий, різкий, такий знайомий їй? Де вона чула його?» — розмірковувала Дарина, повільно йдучи алеєю.

Тим часом ракета за ракетою злітали в небо. За кожним удалим їх вибухом зривалися гучні оплески. Усі гості вийшли з зали і, розташувавшись на веранді та на лужку, розбитому перед палацом, милувалися фейєрверком, який тільки нещодавно ввійшов у моду.

Дарина вийшла на лужок і приєдналася до товариства; в самому центрі його, на східцях веранди, стояв Воєйков і задоволено слухав захоплені похвали гостей. Але ракети були тільки першим сигналом до початку фейєрверка. Одразу ж на деревах, що оточували лужок, спалахнули й закрутилися велетенські колеса, розсипаючи довкола снопи вогняних іскор, і в центрі їх засяяли щити з вензелями імператриці. Слідом за цим чарівним видовищем у різних місцях саду загорілися бенгальські вогні, і він казково засяяв.

Незважаючи на душевне хвилювання, Дарина мимоволі замилувалася фейєрверком, коли зненацька почула позад себе хрипкий голос; вона оглянулась і побачила полковника, котрий швидко підходив до неї.

— Шукав,— засапавшись, мовив він,— по всій дистанції і ближніх бастіонах, бажаючи продовжити з вами, панно, таку цікаву й люб'язну конверсію[1]... Але, побачивши це захоплююче видовище, відкладаю її до мого приїзду до вас і тішу себе надією одержати належну милостиву резолюцію! — з цими словами полковник узяв Дарину під руку і, ступивши кілька кроків уперед, зупинився неподалік од Воєйкова, серед сановників, що розташувалися півколом, на лужку.

З глибини саду вирвався цілий сніп ракет і з свистом і тріскотінням розсипався над деревами потоком діамантових зірок. Вибух захоплення зустрів чудове видовище.

У цей час сходами веранди, спритно пробираючись поміж гостей, спустився лакей з невеликою тацею в руках, на якій лежав запечатаний пакет, і, підійшовши до Воєйкова, промовив неголосно, але так, що полковник, Дарина й гості, що були поблизу, почули його слова: «Привіз гонець із Польщі».

Воєйков нетерпляче розірвав пакет.

Звістка про те, що прибув гонець із Польщі, швидко поширилася серед гостей і відвернула увагу товариства від фейєрверка.

— Що? Що там? Лихі вісті? Зірвали сейм? Відкинули наказ? — почулося серед гостей.

— Бунт, заколот? — мовив полковник, ступаючи вперед.

— Ні, заспокойтеся, любі гості, небезпеки поки що не передбачається. Пуста звістка. Повідомляють, що якийсь мотронинський чернець Найда скинув рясу і збирає до себе гайдамаків!

При цих словах губернатора з Даринних грудей вирвався глухий зойк; вона похитнулась і, напевне, упала б, якби полковник не підтримав її.

Усі здивовано озирнулись на дівчину.

— Лякатися, панно, вам немає чого,— звертаючись до неї, зауважив з тонкою посмішкою губернатор.— Російські війська захистять наші кордони від цих головорізів.

— На арканах усіх приведемо!— гаркнув полковник і по-молодецькому дзенькнув острогами.

[1] Конверсія — розмова.

Після ситої вечері з тостами й тушами, якою закінчився пишний бал у губернатора, гості почали роз'їжджатися. Нарешті й Дарина з батьком сіли в свій ридван і рушили безлюдними вуличками містечка Печер. Спустившись лісовою дорогою у вузьку долину, якою протікав глибокий струмок Хрещатик, і поминувши старі міські вали, вони поїхали широким шляхом, що пролягав по нерівній місцевості; обабіч дороги час від часу траплялися поодинокі хати. Переправившись через греблю коло Михайлівських млинів на Либеді, ридван в'їхав у невеликий виселок і, піднявшись на гору, помчав зовсім безлюдними полями.

Обважнілий після щедрого частування генеральний обозний всю дорогу від Печер до свого хутора проспав, відкинувшись у куток ридвана, а Дарина навіть не склепила очей. Припавши до опущеного вікна, вона жадібно впивала в себе свіже передсвітанкове повітря. Коні мчали ридван, дорога швидко втікала з-під коліс, вітрець розвівав м'які пасма Даринного волосся і охолоджував її розпашіле обличчя. Ні думки про слова полковника, ні тривога за майбутнє не каламутили тепер дівочу душу: вона була світла й радісна і сповнена передчуття ясного щастя, як це безхмарне небесне склепіння.

Одна дума сповнювала дівчину невимовним щастям: Найда скинув рясу — він кохає її.

Приїхавши на хутір, Дарина відразу пішла в свою світлицю, але, незважаючи на втому, не могла заснути; вона роздяглась, погасила свічку, розчинила навстіж вікно й поклала голову на схрещені на підвіконні руки. Вікно її світлиці виходило на захід, і крізь нього мріли втопаючі в білому морі туману химерні плями лісів. Починало світати. З кожною хвилиною небо яснішало дедалі більше; у світло-блакитній глибині його тихо загорявся ясно-червоний відблиск і розливався по всьому небосхилу. І подібно до цього ніжного відблиску розгорялось і відчуття щастя в душі дівчини, сповнюючи вщерть її серце.

«Він кохає, кохає! — повторювала сама собі Дарина сотні разів.— Він покохав її з першого дня їхньої зустрічі, а вона не знала, і не здогадувалась, і сумувала, і тривожилась... А він думав, що вона не любить його, і пішов у монастир! Через неї пішов! Ні, не через неї! — гордо відкинула дівчина ганебну для козака думку.— Пішов він, зневірившись у визволенні вітчизни! Але тепер зневіра зникла, відчай змінився надією: орел стрепенувся, розправив могутні крила — він визволить Україну й прилетить за нею! Боже, яке щастя! Як же вона кохає його, як палко, до нестями любить! Невже це не сон, не мрія? Невже ж це здійсниться? Невже ж стрепенеться закатована Україна? Стрепенеться, оживе! Герой очолив повстання, лицар-славута, якого ще не було з часів Богдана, скликає козаків під свій прапор, і всі повстануть, усі, як один! Він вирве Україну з лядської неволі, й тоді прибуде до неї, і візьме її з собою. О, вона ждатиме його, вона очі свої видивиться, очікуючи його, висушить мозок свій, думаючи про нього!

А він? Чи думає тепер про неї? Чи згадує у вирі повстання, серед небезпек, підступності? О, думає, думає! Скрізь, де б він не був, хоч би що трапилося з ним! Адже так, як він її кохає, не кохав ніхто на землі! І щоб вона його залишила, щоб вона погодилась?.. Ніколи! Там, у тій келії, в ту страшну хвилину господь заручив їх, і вона не покине свого нареченого ніколи! Померти з ним — щастя, тортури за нього прийняти — блаженство! З ним, з ним і на смерть!»

Дарина витерла щасливі сльози.

Але що робити з полковником? Найда далеко, вона тут сама, батьківська воля, настирливість полковника, бажання самого Воєйкова... Що ж робити?

Серце дівчини защеміло, але радісні думки прилинули знову і заглушили її тривогу.

Тим часом небо розгорялося дедалі яскравіше, в глибині його вимальовувалися рожеві обриси легеньких хмаринок.

Кілька разів Дарина лягала, кладучи втомлену голову на подушки, але заснути не могла: щастя й захоплення, що сповнювали її серце, не давали й на хвилину задрімати.

«Ох, побачити б коханого, пригорнутися до його грудей, розповісти, як вона страждала ці довгі місяці... Ні, ні, довгі роки, бо з тієї хвилини, коли Найда поїхав од них із Переяслава, вона вже кохала його й журилася за ним. Розповісти милому все, припасти до його гордого серця та так і померти разом з ним!»

Тільки вранці, коли сонце вже запалило верхів'я далекого лісу, Дарина трохи задрімала.

Прокинулась вона від того, що хтось сильно термосив її за плече. З подивом і переляком дівчина розплющила очі й побачила схилене над собою лагідне тітчине обличчя.

— Ото розіспалася, ледащо,— мовила з доброю усмішкою стара, помітивши, що її зусилля вже дали деякі наслідки,— буджу, буджу, а вона лежить крижем, хоч з гармати стріляй! Вставай-но швидше, ми вже з батьком давно поснідали. Та й батько якийсь похмурий сьогодні, слова з нього не витягнеш. Ну ж бо, поспішай. Розкажи, як там приймали вас учора.

При цих словах Дарина відразу пригадала все, що сталося вчора, і щастя знову могутньою хвилею затопило її серце. Вона швидко схопилася з постелі, обняла тітку й дзвінко поцілувала.

— Ге-ге, та з тобою, видно, трапилося щось незвичайне,— з ласкавою посмішкою зауважила тітка, здивована такою незвичною жвавістю небоги.— Може, якогось вельможного пана в сильце спіймала чи генерала, а може, й самого князя або графа?

— Спіймала, тітусю, спіймала не князя, а самого гетьмана!

— Бач, чого захотіла! — тяжко зітхаючи, промовила тітка.— Ну, вдягайся ж хутчій: батько чекає.

Тітка вийшла з кімнати, а Дарина почала одягатися. Усе горіло того дня у неї в руках, на серці було так легко, так ясно, що дівчині здавалося, ніби вона не ходить, а пурхає, і тіло її стало легким, мов пір'їнка.

Хвилин через п'ять Дарина була вже готова. Радісна й сяюча пішла до трапезної. Тітка кудись вийшла — на столі стояв її незакінчений сніданок,— батько сидів у кріслі понурий, невдоволений і читав «Петербургские ведомости», привезені з Києва.

Дівчина привіталася й сіла за стіл.

Кілька хвилин пан обозний похмуро мовчав, потім обернувся до Дарини й докірливо сказав:

— А я тобі, дочко, ще не подякував: спасибі за розумну бесіду з паном губернатором; заробимо тепер нагороду, ох заробимо!

Дарина здивовано глянула на батька.

— Не розумієш! — похмуро вів далі генеральний обозний.— А вчора що ти наговорила панові губернатору: «Гайдамаки своїх не чіпають»,— передражнив він дочку.— Га?

— То й що? Хіба це неправда, тату?

— Правда, правда... Не з усякою правдою в очі лізь. Та й зовсім неправда,— вигукнув він, вдаривши по столу кулаком.— Не гайдамака я, не розбійник, і гайдамаки мене за свого не мають. Я — генеральний обозний війська її пресвітлої царської милості! По лісах із ножем не ховаюсь і добрих людей не грабую!

— І вони не грабують, вони за хрест святий ідуть!..

— Ха-ха! За хрест ідуть,— перебив дочку із злобним сміхом обозний.— А кишені не забувають. Розбійники, гвалтівники, лотри! Га! Ніякого послушенства знати не хочуть. Для них і шибениці мало!

— Батьку, та хіба ви забули про те, що казав нам отець ігумен і вся братія в Мотронинському монастирі? Хіба не крають вам серця страхітливі вісті, що їх приносять утікачі з польської землі? Господи боже! — Дарина сплеснула руками.— Адже ж такої муки, яку терпить там нещасний люд, не терпів ще ніхто на землі!

— Терпить, терпить! — пробурчав обозний.— Коли господь попускає, то нам, людям, мудрувати нема чого — на все його воля: отже, треба їй скоритися.

— Скоритися? — з запалом вигукнула дівчина.— Ні, ми повинні об'єднатися всі, всі — козаки, гайдамаки й запорожці — і визволитись од поляків.

— Тс! — просичав обозний, хапаючи Дарину за руку.— Схаменися, що ти верзеш? Хочеш, либонь, щоб батько твій прогулявся на заслання? Га? Багато хто з нашої братії вже зробив цей веселий променад.

Дарина мовчала похнюпившись, тільки груди її високо здіймалися та на щоках горіли яскраві плями.

Обозний випустив доччину руку й заговорив уже спокійніше:

— Якби губернатор почув те, що ти сказала, то вже сьогодні ми б з тобою тут не сиділи... Гей, дочко, покинь ці химери, не дивися на дурнів, які, певно, за канчуками скучили. Щоб я більше таких слів не чув! Бач, хвилюються, галасують... А яка користь? Навіщо нам встрявати в чужі справи? Моя хата скраю — нічого не знаю! Коли не наша сила, то мовчи і пам'ятай завжди: на чиєму возі їдеш, того й пісню співай.

Дарина подивилася на батька з глибоким докором. Та обозного анітрохи не збентежив доччин погляд, він навіть не зрозумів його і вів далі:

— Губернатор ласкавий, ласкавий, а на зуб йому не потрапляй! Уже й на мене скоса дивиться тільки за те, що я їздив у Мотронинський монастир. А все ти, дочко: не хотів я — ти умовила... Ну, та, може, бог дасть, пронесе хмару, вдруге будемо обачніші.— Обозний важко зітхнув і сів у крісло.— Добру новину скажу тобі, дочко.

А що Дарина мовчала, то обозний з самовдоволеною посмішкою вів далі:

— Жених трапляється, та ще такий, що шапка з голови впаде, перш ніж поглянеш на нього.

У відповідь дівчина здригнулась і насилу вимовила:

— Хто ж такий?

— Хто? Наче й сама не здогадуєшся? Та полковник же, отой, що розмовляв з тобою: не сьогодні-завтра генералом буде.

— Ви жартуєте, тату! — тремтячим голосом промовила Дарина.

— Де там жартую, коли вчора мав з ним вельми довгу благомисленну розмову: приїде до нас для остаточної резолюції.

— Тату, я не піду за нього,— рішуче сказала Дарина.

— Що-о?..— обозний підвівся в кріслі, притримуючись руками за бильця, і втупив очі в дочку, немовби не зрозумівши сказаних нею слів.— Не підеш? То якого ж тобі ще принца треба? Самого губернатора чи сіятельного князя?

— Не князя і не губернатора, а нашого козака.

— Козака?!.— обличчя генерального обозного вкрилося темно-червоними плямами.— Щоб я тебе, доньку генерального обозного, віддав за козака? Ні, не для того я видряпувався і боком, і поповзом нагору, щоб знову скотитися в багно... Годі дуріти! Будеш за полковником.

— Тату, та він же москаль...

— То це й на краще! Сама цариця до нього милостива, чуєш? Та з таким зятем можна он куди вилізти!

Дарина спалахнула.

— Хоч би там що, а за полковника не піду! — промовила вона твердо.— Я його не люблю, а шлюб без любові — то великий гріх перед богом, і на такий гріх мене ніхто не змусить піти. Ваша воля, тату, для мене свята й нерушима, та божий закон вищий за людську волю.

— Ти, ти... Ти смієш? — обозний схопився з місця, обличчя його палало гнівом. В цю мить двері відчинилися, увійшов козачок з пакетом, повідомивши, що його привіз гонець од генерал-губернатора з Києва.

Почувши це, обозний одразу змінився на обличчі. Відпустивши козачка, він розірвав конверт і швидко пробіг очима присланий папір; обличчя його набрало стурбованого виразу.

— Губернатор кличе негайно до себе у важливій справі,— промовив обозний уривчасто, не дивлячись на дочку.— Дай боже, щоб се не було наслідком твоїх слів. Зараз вирушаю, довідаюсь, в чім річ.— Він склав папір, сховав його в кишеню каптана і, обернувшись до Дарини, сказав неголосно, але з таким лютим притиском, немов хотів, щоб слова його голками впились у мозок дівчини: — Слухай, дочко, я не знаю, чи повернуся сьогодні... Якщо без мене приїде полковник, прийми його пристойно, як і личить нашому званню і рангу. Та пам'ятай, щоб я більше від тебе дурниць не чув... Піст незабаром кінчається. І коли на те буде божа воля, через два тижні ти будеш дворянкою, полковницею.

Обозний круто повернувся і вийшов.

Приголомшена, обурена батьковими словами, Дарина так і закам'яніла посеред кімнати. Тим часом у дворі зчинилася метушня, і хвилин за п'ятнадцять дівчина побачила, як з двору виїхав ридван, у котрому поважно розсівся генеральний обозний, спираючись на товсту дорогу палицю. Слідом за ним помчав і губернаторський гонець. Челядь зачинила ворота і, перемовляючись, пішла до своєї роботи. Незабаром затих і стукіт коліс ридвана.

З Даринних грудей вирвалося полегшене зітхання; знесилено опустилася в крісло, та, помітивши у дворі тітку, яка швидко йшла від льоху до хати, квапливо підвелася й вийшла через другі двері в сад. Дівчині хотілося нікого не бачити, залишитись хоч на якийсь час самій; на одну думку про розпити, нарікання і умовляння тітки вона здригнулась, наче доторкнулася до чогось огидного й бридкого. Дарина швидко пройшла сад і, відчинивши хвіртку, ступила в ліс; тут вона звернула на знайому улюблену стежину й пішла повільніше. Їй раптом пригадалося, як на цій самій стежині страшна циганка ворожила Найді... Дарині здалось, ніби вона й зараз чує той сухий і скрипучий голос... Дівчина здригнулась, але тривожні думки одразу ж стерли цей спогад...

Після розмови з батьком Дарині все уявлялося в похмурому світлі. Очевидно, він твердо вирішив віддати дочку за полковника, а що полковник теж, певна річ, не зверне уваги ні на її сльози, ні на її благання, ні на її відразу до нього, то батько,

певно, схоче силоміць доскочити свого. У неї лишався тиждень строку; за цей тиждень треба було знайти вихід. Що ж робити? Як врятуватися від цього жахливого шлюбу? Втекти? Куди і як? Повідомити Найду? Але ж він покинув монастир, і хто скаже, де його шукати? Може, подався на Запорожжя, може, ховається в лісах, збираючи гайдамаків? А може, вже підняв десь повстання? Та якби вона навіть і знала, де він нині, то кого б послала до нього? Немає в неї такої вірної людини.

Одначе треба щось придумати! Не чекати ж того часу, коли її силоміць потягнуть до вінця! О господи, як це їм обом не спало на думку, що батько може віддати її заміж? Адже повстання триває не день і не тиждень. За цей час батько, побоюючись гайдамаків, може переїхати з нею десь на лівий берег, куди не долетить навіть звістка про коханого! Та вони тоді й не подумали про це... А тепер що діяти?

Дарина зупинилась на мить у затінку розлогої липи, з болісним напруженням перебираючи можливі відповіді на своє запитання, і, не знайшовши жодної задовільної, пішла далі. «Невже ж він, Найда, буде битися там один, щохвилини ризикуючи життям, а вона залишиться тут, чекаючи, коли нарешті її віддадуть заміж за полковника? Ні, ні! В неї не вистачить сили так жити. Мучитися всякчас, не знаючи, де він, що з ним, щодня ждати звістки про його смерть у бою або страту? Ні, такої муки вона не витримає! Туди, до нього! Так, до нього! — ще раз рішуче мовила сама собі Дарина.— Батька покине, бо який же він батько, коли сьогодні вранці міг таке їй сказати? Авжеж, вона поїде до коханого, щоб поділити з ним усе — і небезпеку, і смерть, і славу!

Але як знайти його, як добитися до нього? Немає в неї ні охоронного листа, ні вірних супутників; одразу ж на кордоні її схоплять ляхи і, в кращому разі, відішлють назад, до батька. А якби їй і пощастило пробратися через польські форпости, скільки б небезпек чигало на неї у вирі повстання! Якщо вже Найда покинув монастир, то, значить, терпець увірвався, значить, злоба лядська виявилась тепер на повну силу. Але що їй небезпеки? Що навіть сама смерть у порівнянні з цією страшною, нестерпною розлукою! Так: один вихід — втекти звідси. Але як?» — охоплена тривожними думками, Дарина все далі й далі заглиблювалася в ліс. Розпач у її душі змінювався надією на порятунок, а надія знову поступалася місцем розпачу.

Нарешті, втомлена й розбита, дівчина сіла спочити край глибокого урвища. Її охопила якась дивна байдужість... Сонце вже давно хилилося до заходу й заливало розтопленим золотом зубчасті верхівки лісу, що збігав схилом яру. Довго так сиділа Дарина, охоплена апатією, коли раптом десь позаду пролунав чоловічий голос. Дівчина виразно почула своє ім'я.

Вона здригнулась і миттю схопилася на ноги, збагнувши, що зустріч з незнайомою людиною в цій глухій пущі, далеко од домівки, не віщує нічого доброго. Із застиглим від жаху серцем Дарина оглянулась і побачила високого на зріст чоловіка в полатаній одежі, з торбою через плече. Смагляве обличчя жебрака, з розкуйовдженим чорним волоссям і одним оком, здалося дівчині знайомим.

— Добрий вечір, ясновельможна панно,— промовив жебрак, шанобливо вклоняючись.— Злякалася? Не впізнала? Не лякайся: тобі нас боятися нема чого.

— Не впізнала, хоча твоє обличчя знайоме мені,— відповіла здивована Дарина,— я десь тебе бачила.

— Авжеж, бачила, та й, либонь, не один раз: і в Лаврі, і на великих дорогах. Був я і в тебе на хуторі,— пам'ятаєш, навесні з побратимами, ще про справи лядські розповідали й панна почастувала нас?

— Навесні? Так-так,— спроквола мовила Дарина, пригадавши, як до неї приходили п'ятеро гайдамаків, розповідали про польські справи, про Найду; тепер її страх де й подівся, а в серці заворушилася радісна надія почути від жебрака щось певне про коханого.— Але ж ти, здається, був на одній нозі,— сказала дівчина.

— Був і на одній, і на двох, як зручніше,— усміхнувся жебрак.

— Звідки ж теперечки?

— Іду з польської України до тебе, ясновельможна панно.

— До мене? — здивувалася Дарина.

— Атож! До тебе послав мене один значний козак і звелів передати тобі ось цю річ,— жебрак витяг з-за пазухи чотки з чорного дерева з підвішеним до них великим залізним хрестом. Дарина здригнулась і тихо скрикнула... Ці чотки вона бачила не раз на грудях у Найди.

Жадібно вихопивши чотки з рук жебрака, дівчина мимоволі припала до них губами.

Чотки являли собою разок круглих чорних намистин, на кожній з яких були вирізані прапори й сурми запорозькі та ім'я одного із відомих лицарів України, починаючи від Наливайка і кінчаючи іменами славних гайдамаків останніх років. На кінці цього разка висів великий залізний хрест; з одного боку на ньому було викарбувано герб — запорозький козак з мушкетом на плечі, а з другого вирізблено: «В миру козак запорозький Іван Найда волею божою помре» і рік вступу Найди до монастиря.

Даринине серце аж затремтіло від радості: це він, він, коханий, подає їй звісточку про те, що покинув монастир!

— Орле мій, соколе мій, життя моє,— стиха прошепотіла дівчина, притискуючи чотки до грудей; та згадавши, що поруч стоїть Найдин посланець, вся зашарілась і хутко промовила: — А хто ж тобі дав їх?

— Козак якийсь, видно, значний...

— Він не сказав тобі свого ймення?

— Ні, тільки дав мені їх із словами: «Вручи це доньці генерального обозного і скажи їй, що орел розбив свої пута...»

— А далі, далі?

— Ще додав: «Скажи, що піднімається страшна буря, на те й посилаю їй хрест сей, щоб він оберігав її всюди...»

— А ще?

— А більше нічого. Ні, ні, ще сказав, щоб панна чимось допомогла Лебединському жіночому монастирю, бо там щось недобре затівають ляхи, підмовляють черниць пристати на унію, а сама ігуменя не може дати їм ради.

— А ще що?

— А ще сказав наостанку, щоб панна ждала, а чого — не сказав.

При цих словах жебрака щоки Дарини вкрилися гарячим рум'янцем.

— Ну, а як же там, на Україні, що ляхи... гайдамаки? — заговорила вона швидко, намагаючись приховати від жебрака своє хвилювання.

— Остання година прийшла — пани, кажуть, постановили всіх попів і благочестивих християн вирізати; але це їм не вдасться: усі гайдамаки збираються до одного коша. Подейкують, що замурований у Печерах лицар Найда скинув чернечу рясу і взяв козацьку шаблю. Зніметься така завірюха, якої не бачили з часів Богдана.

— Слава богу! А люди? Запорожці? Та ні, стривай, ходімо... Ти, либонь, стомився, зголоднів... Там усе розповіси. Або ні, зажди; чи зможеш ти зробити мені одну послугу?

— Хоч десять.

— Спасибі, я віддячу тобі. Мені потрібна вірна людина.

— Покладись на мене у всьому.

— Гаразд, але про це потім... Зараз треба додому, вже пізно: можуть кинутись шукати мене, виникне підозра... То я піду, а ти приходь надвечір.

— Гаразд.— Жебрак вклонився панні й зник у хащах. Дарина пішла на хутір.

Ішла вона швидко, квапилась. Її хода, рухи, вираз обличчя виказували сильне хвилювання. У голові дівчини роїлися радісні й тривожні думки. Сам бог послав цього жебрака — він тепер допоможе їй у всьому. Але хто прислав чотки? Звичайно, Найда, нагадуючи їй про долю Лебединського монастиря, хоче, щоб вона поїхала туди сама? Так воно і є! — мало не крикнула вголос Дарина й мимохіть зупинилася.— Він хоче, щоб вона їхала туди; він прислав чотки, аби вони оберігали її в дорозі, він і жебрака послав, щоб той допоміг їй добратися до монастиря. О, вона поїде, вона ждатиме! Жебрак допоможе, він проведе її туди, а цей хрест убереже від усякого лиха! А батько? — Дівчина знову зупинилася.— Що він скаже? Втеча розлучить їх навіки. Він проклене дочку, бо її вчинок одверне від нього ласку губернатора і, хтозна, чи й більшого лиха не накличе? Що робити? Втекти — значить, відректися від батька; залишитись, скоритись йому — значить, відректися від коханого й побратися з нелюбом. Ні, ні!» — Дарина палко притисла до грудей залізний хрест і швидко пішла, майже побігла...

Дома вона застала перелякану тітку, але одразу ж заспокоїла її; дівчина навіть задовольнила тітчину цікавість щодо вчорашнього балу й очікуваного жениха. Про все це Дарина говорила з такою невимушеною веселістю, що в тітки не виникло ніякого сумніву в її щирості. Під кінець їхньої розмови ввійшла служниця й сказала, що прийшов якийсь жебрак і просить милостині.

Дарина звеліла нагодувати його й залишити на ніч; а що вона завжди давала притулок всім убогим, то це розпорядження не здивувало нікого. Посидівши ще трохи, дівчина підвелася й сказала тітці, що піде до свого покою відпочити...

Уже коли тітка з Дариною вечеряли, з Києва примчав від обозного гонець і привіз листа. В листі обозний просив доньку негайно вислати йому деякі потрібні речі, бо він у важливій справі має вирушити завтра на лівий берег, у Переяслав, де, мабуть, доведеться пробути не менше двох тижнів.

Дарина аж почервоніла від радості й міцно стиснула в руці листа: ця звістка давала їй певну надію здійснити свій намір.

Вона щось придумає, аби не викликати ніяких підозр у тітки... А два тижні — немалий час...

XV

Серед непрохідних у ті часи Лебединських лісів, що тяглися верст на сто на захід за Мотронинськими, у глибокій улоговині, на березі вигнутого дугою озера, притулився жіночий монастир, який дістав назву від навколишньої місцевості. Він був заснований ще в XVI віці, в часи панування Литви, і мав грамоти, що стверджували його права на великі землі й угіддя і від польських королів — Жигмунта, Владислава IV і Яна-Казимира. Католицьке духівництво, а потім і уніатське, давно вже зазіхало на цей притулок переслідуваного православ'я, але королівські декрети, заступництво колишніх гетьманів, особливо Дорошенка, і розташування в диких лісових хащах оберігали його від хижаків і грабіжників. Останнім часом, коли козацтво і автономія України впали, а руський народ і грецька віра були приречені лютим католицтвом і свавільною шляхтою на цілковите знищення, правобережні монастирі стали єдиною опорою переслідуваного руського під'яремного люду. Це й спонукало тріумфуючих ненависників відняти у «схизматського бидла» ті останні оази православ'я.

На світанку жаркого червневого дня крутою стежкою, що вилася серед високих ясенів і в'язів, які утворювали своїм переплетеним гіллям густе зелене склепіння, спускалися в долину чотири вершники. Попереду кавалькади їхала на гнідому коні донька генерального обозного, панна Дарина, за нею кульгавий жебрак, котрий нині добре орудував обома ногами; їх супроводило ще двоє колишніх калік, які тепер стали бравими вершниками. Зеленуватий присмерк, що огортав ліс, кидав на обличчя подорожніх, а особливо Дарини, відтінок надмірної втоми. Кульгавий давно вже тривожно поглядав на панну і нарешті сказав їй із сердечною турботою:

— Відпочила б ти, ясновельможна панно, он на тій галявині, адже ж стомилася: легко сказати, третій день не злазиш з коня — це й нашому братові, що до всього звик, ломитиме кістки, а що вже говорити про таке тендітне створіння? Зблідла он — хоч би хвороба не причепилася...

— Ото ще,— усміхнулася дівчина,— не медяник я, не зламаюся... Може, трохи й стомилася, але верхи я не раз їздила...

— Що й казати, справдешня козачка... А все-таки в каруці було б твоїй милості...

— Насмішив! Ото добре було б їхати в каруці по цих крутих стежечках, переплетених корінням: вона б застрягла поміж перших же дубів!..

— Не інакше! — весело підхопили їхні супутники.— Кульгавий на вигадки майстер!

— Воно й правда...— почухав провідник потилицю.— З каруцою... ге, ге... Але я гадав, що панні було б спокійніше...

— І не спокійніше,— відказала Дарина.— Передусім разом з каруцою мені треба було б узяти свою челядь і сказати тітці, куди я збираюся їхати, а це б стривожило її... Вона почала б умовляти мене, щоб я не їхала без батька в польське пекло, та й у каруці мене б одразу затримали... А верхи я поїхала начебто в Печерський монастиря, і ніхто навіть не кинеться, що мене нема; і можу пробути там хоч би й два тижні, і ніхто навіть не кинеться, що мене нема; і мимо польських ватаг хащами проїхали щасливо. Тільки так ми й могли дістатися сюди...

— Так-то воно так, а от вельможна панна наче з хреста знята...

— Відпочину й минеться... Адже монастир у цій долині?

— Рукою подати — он і озеро видно,— показав провідник на світло-блакитну гладінь, що блискотіла внизу поміж дерев.

Після двох поворотів наші подорожні виїхали на галявину, і Дарина зупинила коня, вражена чудовою картиною. Перед її очима лежала широка улоговина, яка нагадувала собою велетенську овальну чашу з світлим дном; з її синявих вінець збігав донизу оксамитними хвилями ліс, обриваючись біля озера прямовисною стіною.

Плесо озера було нерухоме і, як найкраще дзеркало, відбивало все, що загляда-ло в нього: схований в зелені монастир, частину зубчастої стіни, череп'яні дахи, невеличкий місток і купу сивих, похилених верб; усе це, відбившись у чистих прозорих водах, виблискувало там такими самими, коли не свіжішими барвами,— навіть блакить, яку подекуди торкнув рожевий подих ранку, здавалась у відображенні ще яскравішою.

«Певно, в цьому тихому притулку, далеко від житейських бур і насильств, добре молитися, споглядаючи в прозорій високості підніжжя божого престолу,— розчулено подумала дівчина.— І невже лиходії обернуть цей мирний рай на криваве, страшне пекло? О ні! Ти, невидимий творець, не дозволиш блюзнірам осквернити найкраще творіння своїх рук!» — Думки Дарини полинули до Мотронинського монастиря, і вона мимоволі стала порівнювати враження від обох цих монастирів. Вони були зовсім різні: картина тутешньої природи заспокоювала людські пристрасті, й від того душа поринала в тихе забуття; а Мотронинський монастир, розташований на високій горі, здавалося, ширяв над неозорим простором і своїм виглядом збуджував енергію, окриляв душу на подвиг.

Години через три подорожні під'їхали до брами, але й тут їм довелося ще довгенько постояти, поки докладні розпити й відповідні докази не переконали черниць, що прибулі в монастир — їхні друзі, а не вороги і що гостя — справді донька київського генерального обозного... Та й після цього у внутрішній монастирський двір впустили тільки Дарину, а її супутникам запропонували скористатися гостинністю монастирського сторожа, який мешкав із сім'єю в хаті за брамою.

Дарину з щирою радістю і зворушливими молитовними побажаннями зустріла сама ясновелебна мати ігуменя й одразу ж запросила дорогу гостю до своєї келії. Відпочивши з дороги й підкріпившись келихом гарячого пива й смаженими в олії сухарями з чорного хліба, дівчина в інтимній бесіді з ігуменею почала розповідати їй про політичні взаємини сусідніх держав і про надію на збройне заступництво Росії, на яке, проте, можна розраховувати лише в тому разі, коли тутешній православний

народ повстане на захист віри й своїх потоптаних прав та коли це повстання розростеться до грізних розмірів; тільки тоді, побачивши цілковите безсилля сусідньої країни, небезпечне для російських кордонів, імператриця пошле свої війська, щоб навести лад.

— Небагато втіхи привезла ти, люба панно,— сумно зітхнула ігуменя.— Рветься наша надія, мов павутиння, бо коли б нещасному руському людові й пощастило ріками крові вгамувати хиже насильство латинян і люту сваволю панів, то й тоді, виходить, до знесиленої шляхти прийде могутня допомога і встановить лад, сиріч втихомирить чернь, яка збунтувалася проти панів.

— О ні, не те, свята мати Серафимо,— палко відказала Дарина.— Намір цариці, наскільки мені вдалося те вивідати,— забрати цей давній руський край під свою державу; вона шукає тільки слушної нагоди для втручання, понеже без неї сусідні держави — Австрія і Пруссія, які також вважають себе протекторами Польщі, можуть виявити невдоволення.

— Ох, видно, прогнівили ми господа,— сумовито захитала головою ігуменя,— і він одвернув од нас, недостойних, лик свій! Загинути нам лишається, чесно померти, та й годі! Бо поки ясновельможні протектори гнутимуть один перед одним кирпу, шляхта нас геть замордує і винищить, благочестя, храмів і сліду не зостанеться, православного люду — ані душі... А поки учиниться найяснішої цариці державна воля, то під крило її відійде лише пустеля, усіяна козацькими кістьми, напоєна кров'ю, прикрашена руїнами та пожарищами...— голос ігумені затремтів, сльоза, що бриніла на вії, упала на бліду, немов пергаментну, щоку виснаженої постом і подвижництвом старенької й повільно скотилася по глибокій зморшці.

— Ясновельможна пані! Не тужіть, не плачте,— з палким співчуттям кинулася Дарина до матері Серафими і в сердечному пориві обцілувала її руки.— Я вірю і уповаю, стогін народу прокотиться з краю в край по рідній нашій землі й розбудить орлів, що дрімають у путах. Усі як один, і жінки, і діти повстануть і розіб'ють вікові лядські кайдани!

— Що важить повстання беззбройної і темної юрби? Марний акт помсти — не більше! Ти, дорога дитино моя, тішиш себе нездійсненними гадками... Поки не була розшматована надвоє наша вітчизна, поки у великій країні росли та міцніли великі душі, доти й тривала боротьба за її свободу, а нині в цьому нещасному куточку нашої України вже немає ні шляхти, ні козацтва, ні міщанства, а лишився тільки простий, сірий, замордований у неволі народ. Де ж серед цих злиденних, темних рабів знайдуться лицарі, здатні запалити всіх великою думою?

— Є такий орел! А коли він заклекоче, то й орлят підніметься багато! — запально почала Дарина.— Запорожці рвуться сюди і з братньої любові ладні покласти за нас свої голови, лівобережна шляхта й козацтво хоча й не сміють без волі цариці відверто втрутитися в боротьбу, але щирим серцем потай співчувають нам, та й сама цариця про наші біди особисто уболіває і піклується про наш народ перед польським урядом.

— Чула, чула... І отець Мельхіседек повідомляє мене про це в листі, та тільки всі турботи царицині залишаються марні. Не зважають на них латиняни-поляки, проти короля повстали й жахом сповнюють країну... Хто ж насмілиться проти цієї страшної сили піднести голос, коли навіть велика цариця, заради політики, не наважується підняти на них свою могутню руку?

— Насміляться! — збуджено вигукнула дівчина.— Залізняк насмілиться, і Найда насмілиться!

— Найда? — поблажливо усміхнулася ігуменя у відповідь на щире захоплення панни.— Та це ж байка, казка, вигадана народом!

— Ні, не казка, а правда!

— Як правда? Адже люди гомонять — і я чула,— ніби Богун і досі живе древнім схимником у Печерах і називається Найдою і що нібито в слушний час він скине рясу, знову підпережеться мечем і визволить з неволі Україну, злучивши обидві частини її воєдино... І що нібито він уже скинув рясу й подав навіть бойовий клич.

— І про це ваша ясновелебність чула? Уже заговорили й про це? — в шаленому захопленні вигукнула Дарина.

— Атож, гомонять... Цими днями навіть прочанки розповідали, але ж це байка, і радіти їй, моя дитино, не подобає: адже славному Богунові нині було б двісті років, а хіба життя людське може бути таке довге?

— Звісно, ні. Про Богуна — це байка, але не про Найду! Найда — жива людина... І молодий ще, сповнений сил, високої доблесті, лицар і могутністю, і духом, орел-козак, окраса Запорожжя! — палко вела далі Дарина, виблискуючи очима й зашарівшись.— Він справді був ченцем, спершу в Печерах, а потім у Мотронинському монастирі; з туги попрощався з світом, не бачачи порятунку любій його серцю вітчизні, а нині він піднісся духом, запалився надією і кинувся у вир боротьби, щоб врятувати душі улюблених братів... Народ пам'ятає Богуна, славного лицаря, того й плутає його ім'я з Найдою...

— Он воно що,— спроквола мовила ігуменя, пильно дивлячись на дівчину.— Видно, кохана дитино моя, що ти від щирого серця віриш цим лицарям і глибоко шануєш їх... Дай боже... Дай боже! Твої останні слова і в мене, стару, вселили бадьорість і надію... Усе, звичайно, в руці промислителя. Його воля і його сила! Але й нам, рабам його велінь, потрібна твердість духу і упования, понеже зневіра вкриває серце іржею... О господи, владико наш! — ігуменя молитовно склала руки й підвела очі до лика спасителя в терновому вінку.— Не дай мені скніти в неробстві й зневірі! — і потім, після короткої молитви, додала, звертаючись до Дарини: — Ти, моя люба ясновельможна панно, підбадьор своїм словом і своєю гарячою вірою дочок моїх, черничок... Ох, потребують вони зело[1] твердості й зміцнення духу: враг убо сильний, а плоть немощна... А від підступних і лютих латинян ідуть спокуси та підкупи... Уже якісь баламути проникли в саме серце благочесного монастиря і отруїли душі двох новеньких черничок Євлалії та Вероніки... Либонь, отруїли, бо сі чернички вже пробували потай переконувати деяких сестер, що бог для всіх один і байдуже, як поклонятися йому! То навіщо ж, мовляв, ця впертість? Тільки дурні вівці вперті... Риба — і та шукає, де глибше, а людина — де ліпше... Це, бачте, все до того мовиться, що за унію офіціал їхнього митрополита Мокрицький обіцяє усім пільги й розкоші, а за вперте дотримання благочестя, яке наші напасники іменують схизмою, погрожує бідами й винищенням.

— Хіба вони сміють? — обурилась Дарина.— Адже ваш монастир древній і права його скріплені королями!

— Що для них королівські декрети й грамоти? Ось губернатор Кшемуський, що в Лисянці,— йому наш монастир і не підлягає, а він одняв у нас майже всі пасовиська й сіножаті... А митрополит уніатський, з благословення папи римського, по-

[1] Зело — дуже (*ст.-слов.*).

становив універсалом, що де з'явиться — чи то в монастирі, чи то в парафії — хоча б кількох охочих пристати до унії, то храм від православних відбирати й перетворювати на костьол. Того-то й потерпаю я так за нашу святиню: якщо, не доведи господи, вдереться сюди офіціал, та ще з бандою конфедератів, котрі нині всюди чинять наїзди, то ці дві сестри... від страху, згодяться на унію, і тоді монастир наш перейде до рук латинян...

— Невже православні сестри зважаться на таку мерзенну зраду?

— Ох, спокуса велика! За православ'я ніхто не заступиться: воно безправне, а за унією — і сила, і мирські спокуси...

— І ясновелебна мати вважає, що Мокрицький піде в ці нетрі?

— Уже двічі був і домагався розвалити браму.

Дарина похнюпилась. У цей час задзвонили до ранньої обідні. Ігуменя встала, перехрестилася і хотіла вже вийти, та, помітивши, що дівчина заметушилася, зупинила її ласкавим жестом:

— Не утруднюй себе, дитино моя, а відпочинь після довгої й важкої дороги; і тобі, і нам твої сили потрібні... Встигнеш іще помолитися і вклонитися нашим святиням... А зараз краще засни до трапези... Тебе нам господь послав, бажана й довгождана госте, твоє гаряче серце, уповаю, зігріє серця наших черниць, зміцнить їхній дух і, може, навіть заблудлих овець наставить на путь істини...

— О, віддам на це всі сили, всю любов мою...

— Іди ж з миром, дочко моя, спочинь, а ми за тебе й за твою велику справу щиро помолимося,— і, перехрестивши Дарину, мати Серафима тихо вийшла з келії.

Після літургії ігуменя, щоб не порушити сну дорогої гості, навіть не заходила до своєї келії, та коли вдарив дзвін до трапези, вона обережно ввійшла і здивувалась, заставши Дарину на ногах і бадьорою. У трапезній ігуменя відрекомендувала почесній гості і заслужених черниць, і новеньких — білиць; до значних і найстаріших черниць дівчина підійшла за благословенням, а з молодими сестрами дружньо обнялася. За трапезою мати ігуменя почала розпитувати Дарину про царицю, про очікувану від неї допомогу, про новини з сусідньої України і взагалі про надії на визволення нещасного краю з польського ярма, причім розпитувала так, немовби до того не розмовляла з панною про все це. Дарина з великим запалом переказувала радісні новини: що народ уже весь піднявся на захист своєї віри й волі, що на чолі народної боротьби стали великі герої — полковник запорозький Залізняк і лицар-чернець Найда, посланий богом, що завдяки клопотанню славного заступника, найпревелебнішого отця Мельхіседека, цариця російська, як ласкава матір, звернула погляд на багатостраждальний, рідний по крові й вірі народ, що вона вже зібрала на кордоні непереможні сили, щоб допомогти йому, і що вся Лівобережна Україна горить одним бажанням — за знаком цариці кинутися в обійми своїх братів.

— Уповайте ж, сестри,— закінчила свою натхненну оповідь Дарина,— на допомогу милосердного бога й великої білої цариці. Вона твердо вирішила вирвати своєю всесильною рукою цей край із лядської і латинської неволі... Отже, біді й насильству незабаром прийде край, і дні згубної сваволі уже полічені. Кожний, хто перетерпить, матиме спасіння не тільки там, де панує вічна правда, але буде нагороджений і тут, на землі, щедротами великої монархині, а всяк, хто спокуситься і не встоїть, буде затаврований вічною ганьбою й покараний як зрадник і Каїн!

Натхненна мова дівчини всіх підбадьорила, почулися радісні вигуки й палкі молитви до бога. На обличчях у всіх засвітилася надія, очі загорілися вогнем святої віри... Тільки дві молоді чернички при останніх словах Дарини помітно зблідли й похнюпились, ховаючи збентежені погляди.

Келійку собі Дарина обрала по сусідству з запідозреними сестрами — Євлалією і Веронікою, щоб частіше бувати з ними й тісніше зблизитись та по дружбі дізнатися про їхні думки, а потім і вплинути на них, по можливості. А втім, перші дарині спроби не дали бажаних наслідків: Євлалія залишилася замкнутою, мовчазною, Вероніка, правда, виявилася чутливішою і податливішою, але й вона в розмовах була дуже обережна, насторожена й більше сама випитувала, ніж задовольняла цікавість сусідки; проте дівчина ще не втрачала надії.

На третій день кульгавий з побратимами зібралися рушати назад і прийшли до монастирської брами попрощатися з панною. Дарина вийшла до них і попросила кульгавого переказати лицареві, який прислав їй подарунок, що вона дякує йому від щирого серця і що за його бажанням прибула в монастир, щоб він знав це й пам'ятав...

— Та ще ось що перекажи: над цим монастирем нависло лихо, і кожної хвилини над беззахисними черницями можуть вчинити звіряче насильство.

— Це правда,— хитнув головою кульгавий.— Сторож нам такого наговорив, що аж серце похололо!..

— Ну, отак і передай, що панна чекає..— закінчила Дарина.— І що без охорони їй страшно вертатися, що вона, мовляв, рада, дякує і чекає.

Тихо потекло життя Дарини в схованому від житейських бур і хвилювань монастирі. День проходив у молитвах, церковному співі й побожних розмовах. Розкішна природа й молитовний настрій гоїли душевні болі, гасили вогонь у крові й наповнювали серце дівчини лагідним, примирливим почуттям. Та коли вночі монастир поринав у тихий сон і в тісній келії, освітленій тільки тремтливим вогником лампади, западала насторожена тиша, тоді прокидалися в голові Дарини бентежні думи й летіли далеко-далеко за стіни монастиря, через ліси, до її найдорожчого друга, до дивного лицаря, який уявлявся їй в ореолі слави, з булавою в руці. До нього простягалися з вдячним захопленням тисячі рук, звільнених од тяжких кайданів... А вона, вона стояла там, не зводячи з нього очей, і палала від щастя... І серед незліченного натовпу лицар впізнавав її, і йшов до неї, і говорив голосом, що тремтів од хвилювання: «Ось вона, обраниця мого серця, дружина моя на все життя!»

Але світлі картини часто змінювалися похмурими, уява малювала Дарині її героя порубаним, умираючим десь серед поля чи скривавленим і розтерзаним катами на тортурах. Тоді вона схоплювалася з постелі й кидалась із палкою молитвою до розп'ятого бога...

Тільки коли лунали удари дзвона, що сповіщав про північ, і нічний сторож клепалом починав будити луну, тільки тоді влягалися сполохані Даринині думки, і вона склепляла стомлені очі.

Та чим більше минало днів, тим сумніше ставало дівчині. Болюче питання — де Найда, що тепер з ним, чи він очікує слушного часу, чи вже кинувся у вир кривавої розплати,— невідступно стояло перед нею не тільки в нічній тиші, але й під час спільного моління в храмі; а замкнуте життя в цих глухих стінах, схованих у глибокій долині за неозорими лісами, не давало на те запитання ніякої відповіді.

Минув тиждень; він не приніс сюди із зовнішнього світу ні звісточки, ні листа, ні живої людської душі. Це починало гнітити й тривожити Дарину; адже вона вирвалася з Києва для того, щоб стати ближче до народної боротьби, стежити за її розвитком, жити її тривогами, навіть брати в ній участь,— і раптом потрапила в таке місце, куди зовсім не доходили звуки життя і звідки вибратися було майже неможливо. Досада почала заповзати в Даринине серце, досада, яка межувала з відчаєм. Невже вся її місія обмежиться цим монастирем? Велична ідея визволення Правобережної України й возз'єднання її з другою половиною, для створення великого цілого,— ось що цілком полонило дівчину. І раптом вона виявиться відрізаною од боротьби, замкненою на німому кладовищі безцільно й даремно, бо вплив її на двох непевних сестер здається сумнівним, а в разі прямого насильства і розбою хіба могли б принести якусь користь її кволі руки...

Дарина сказала матушці Серафимі, що їй вкрай потрібно якомога швидше повернутися додому чи принаймні в Мотронинський монастир, звідки жвавішими були зносини з Києвом; але стара рішуче не пускала дівчину саму без належної охорони, побоюючись нападу польських розбійницьких ватаг, яких з кожним днем ставало більше. Сторож, котрий мав зв'язок з сусідніми висілками й хуторами, щодня доповідав ігумені про нові криваві вісті, які долітали в його хату з лісових околиць. Нарешті ігуменя вирішила послати в Мотронин до отця Мельхіседека гінця з листом. В листі Дарина просила його превелебність прислати за нею, якщо знайдуться в монастирі чи його околицях вільні люди, хоча б чоловік із десять охорони, а ігуменя повідомляла, що довкола Лебединського монастиря нишпорять конфедерати і якщо не буде прислано озброєної допомоги, то нападу можна чекати кожної хвилини. Минуло кілька днів, а з Мотронина не було відповіді, й сам посланець пропав безвісти; вирішили, що він потрапив до рук поляків і, певно, загинув. Коли це й справді так сталося, то небезпека, яка загрожувала затворницям, ще збільшувалася: адже відібрані листи виказували їхню цілковиту безпорадність і беззахисність, а прохання прислати озброєну охорону могло тільки спонукати ворогів до нападу...

Та поки що в монастирі було тихо, глухо, тоскно. До Дарини почав підкрадатися розпач...

Якось пізнім вечором, коли черниці виходили з церкви і останній звук дзвона, хвилюючись, летів удалину, де згасав у сизій імлі, хтось енергійно постукав у браму. Пізній нетерплячий гість у такий неспокійний час усіх стривожив. Дехто поспішив до ігумені, щоб сповістити їй про прибуття невідомої особи, інші кинулися до брами.

З переговорів через замкнені ковані ворота з'ясувалося, що під захист монастиря, вирвавшись з рук мерзенних убивць, які розгромили дальній виселок, прибігли дві жінки: плачучи й стогнучи, благали бідолашні впустити їх якомога швидше в монастир, бо вони помирають од ран, виснаження, спраги й бояться погоні...

Дарина перша почала просити матір ігуменю, щоб вона звільнила сердешних од зайвих розпитувань і дозволила відчинити браму, хоч сонце вже й зайшло.

Врешті браму відчинили. Жертвами польської сваволі виявилися дві ще молоді жінки, міцної статури й високі на зріст. Своїм виглядом вони справили на всіх гнітюче враження: скривавлені обличчя були закутані в хустки, крізь діри подертої одежі виднілися синці й почорнілі рани.

Нещасних оточили зворушливим піклуванням; та особливе співчуття виявила до них сестра Євлалія: вона попросила матір ігуменю дозволити їй прихистити жінок у

своїй келії, взявшись обмити й перев'язати їм рани і доглядати їх, поки вони не одужають. Цей порив співчуття запідозреної у зраді сестри, співчуття, яке вона виявила до православних селянок, потерпілих від уніатів, переконливо свідчив, що напрям її думок змінився, що колишні симпатії повернулися. Мати ігуменя була врадувана такою зміною, приписавши її впливу Дарини, й охоче погодилась на просьбу Євлалії.

Селянки ввійшли до її келії і, озирнувшись довкола, якось особливо перехрестилися.

— Іменем найсвятішого Ісуса,— промовила, стишивши голос, одна з них.

— Вся побідиши,— відповіла Євлалія.

— А чи є добре зілля? — спитала друга.

— Загубив ранковий вітер...— і черниця показала рукою на схід сонця.

— А ніч оживить! — усміхнулася перша.

Жалісліва черниця заговорила із своїми гостями пошепки.

Через кілька хвилин до келії ввійшла Дарина. Вона висловила подив, що Євлалія ще й не бралася перев'язувати рани. Та збентежилась.

— Не утруднюй себе й сестри, вельможна панно,— поспішила загладити розгубленість черниці одна з селянок,— ми самі відмовились. Віддирати од ран гангрену — чір'я — це така мука, що краще зробити це завтра. А тепер у нас одне бажання — відпочити; ниють кості, а від утоми й руки не підіймаються.

— Все-таки ліпше,— порадила Дарина,— перев'язати рани зараз, ніж лишати до ранку, а то ще прикинеться огневиця й вони запаляться...

Але селянки жалібно застогнали.

— Змилуйтеся, панно, ми люди прості... хлопи... на хлопській шкурі й так загоїться, присохне, як на собаці...

Дівчину прикро вразили ці грубі й презирливі слова селянок про самих себе, а особливо оте «хлопи».

— Нащо ж ви називаєте себе підлим лядським прізвиськом? — обурилася вона.— Ви такі ж люди, як і вони; це пани, захопивши наш край, перетворили вільних людей на своїх рабів.

Одна з селянок, та, що голосніше стогнала, притихла й обпекла Дарину лютим поглядом з-під насунутої хустки, а друга, навпаки, збуджено підхопила її слова:

— Ох, так, так! Кляті, каторжні ляхи і віра їхня клята... Щоб їм добра не було! Щоб вони щезли навіки! Це вони, кляті, прозвали нас хлопами й бидлом... Це вони завзялися усіх нас винищити: ой, коли ж до нас прибуде допомога від московської цариці, коли вона перевішає всіх ляхів? Ми чули, що війська її вже тут, під лісом!

Кволий голос жінки раптом зміцнів і лунав тепер сильно й твердо. Це здивувало дівчину.

— Ні, війська імператриці поки що під Києвом,— зауважила вона,— і царя пошле їх тільки тоді, коли сейм відмовить їй у всіх її клопотаннях.

Та селянка, яка було притихла, закашлялась і знов почала стогнати.

— Ну, сестро Євлалію,— спроквола мовила Дарина, пильніше придивляючись до жінок, що сиділи на лаві,— якщо бідолашні мучениці так стомилися, то треба їм якомога швидше приготувати постіль... Трьом у цій келії тісно... Нехай хтось іде до мене.

— Спасибі, милостива панно,— відказала та, котра щойно стогнала, й перезирнулася з своєю товаришкою,— ми не гідні такої честі... Турбувати ясновельможну... Можливо, посланницю цариці... Задля підлого люду...

— Що за дурниці! — обурилась Дарина.— Я не царська посланниця, а руський люд не підлий... Щось ви занадто вже себе принижуєте.

— То я збігаю до сестри Вероніки за коберцем,— перебила дівчину Євлалія і, не дочекавшись відповіді, швидко вислизнула з келії.

Дарина мовчки провела її очима, а потім почала приглядатися до втікачок; та вони сиділи похнюпившись, а світло лампади було надто тьмяне. У серці дівчини заворушилась якась невиразна підозра.

— Де ваш хутір? — спитала вона.

— Там, далеко... Біля Мотронина...— відповіла селянка, що лаяла ляхів, а друга почала знову стогнати.

— Біля Мотронина? А що там чувати? — пожвавішала Дарина.

— Чули, що гайдамаків перебили, тамтешнього ігумена схопили, а монастир пристав на унію...

— Не вірю! Не такі нині гайдамаки! А про монастир — брехня, мерзенна брехня! — вигукнула обурена панна.— Поки й світ стоїть, руські не зрадять своєї віри! Розбійники ляхи можуть вирізати благочестивих, спалити храми, та немає в світі сили, яка б змусила нас зрадити свій народ і перевернутися на підлих латинян.

Обидві жінки, що, згорбившись, сиділи на лаві, від останніх слів Дарини перемикнули плечима й схопилися з місця. Почувся шепіт, і дівчина вловила в ньому щось дуже схоже на «пся крев». Та через мить жінки знову впали в апатію.

— Що з вами? — підозріливо спитала Дарина.

— Ох, морозить і трусить... Зовсім погано! — застогнала одна з селянок.— Чи не огневиця, бува?

— Не гнівайся на нас, ясна панно,— додала, стогнучи, друга.— За що купили, за те й продаємо... Люди брешуть, то й ми брешемо... А звісно, руський люд благочестивий, не те що католики... Та я б сам...— тут селянка, наче подавшись, закашлялась.

Дарина встала. В цю мить до келії ввійшли сестри Євлалія і Вероніка з ковдрами й подушками в руках.

— Я до себе візьму одну хвору,— промовила Вероніка.

— От і добре,— всміхнулася Дарина й вийшла з келії.

Нічна прохолода, напоєна тонкими пахощами й вологою, остудила її розпашіле обличчя й дала полегкість грудям. Дівчина зупинилася, щоб надихатись живлющим повітрям і обміркувати, що діяти далі. Ці втікачки своєю поведінкою і розмовами одразу збудили в неї підозру, а тепер ця підозра перейшла в упевненість, що вони зовсім не селянки, а тільки прикидаються й брешуть, і що навіть, можливо, вони й не жінки... А коли так, то це — вороги!

В цю мить хтось виглянув крадькома з келії і відразу ж зник. Гаятись далі було годі, й Дарина швидко пішла до матері ігумені, щоб повідомити її про небезпеку й вжити завчасу якихось заходів.

Стара була ще на молитві. Коли дівчина сказала їй про свої підозри, вона жахнулась. Негайно розбудили матір економку і матір казначею. На короткій раді вирішили негайно розвести селянок по інших келіях, приставити до них сторожу, попередити воротаря й послати його сина в сусідній виселок, щоб звідти ще вночі прибула допомога.

Спершу пішли до Євлалії... Та як же всі здивувалися, коли, відчинивши двері, побачили, що келія порожня; мати економка кинулась в сусідню келію до Вероніки, але й там не було нікого...

— Бийте на сполох! — звеліла ігуменя.— Біжіть до брами, щоб нікого не пропускали!

Дарина побігла до брами. Вона була напіввідчинена; а коло неї лежали воротар і його жінка...

Дівчина нахилилася, щоб розбудити їх, і потрапила рукою в теплу липку рідину: воротар і його жінка лежали мертві в теплій іще калюжі крові.

На страшний Даринин крик ігуменя з ключницею кинулись до брами, а сполохані дзвоном чернички спросоння заметушилися, не розуміючи, що трапилось, де небезпека, і шукали очима вогню...

— Господи, спасе наш! Що сталося? — волала перелякана ігуменя, підбігаючи до Дарини.

— Рятуйте! — кричала та в нестямі, піднявши вгору руки.

До брами почали збігатися черничк.

Одна наблизилася з ліхтарем і освітила панну. Усі побачили, що в неї руки в крові.

— Зарізали! Брама! — не вгавала Дарина, показуючи рукою на прочинені ворота.

Черниці перелякано закричали, але всі спершу подумали, що лиходії поранили панну.

— На бога! Хто тебе поранив, дитино моя? — кинулась до дівчини ігуменя.

— Не мене!.. Воротар... жінка... зарізані... Брама відчинена!

Тільки зараз усі побачили трупи, що плавали в крові, й заціпеніли від жаху

— Замкнути ворота! — першою опам'яталася мати ігуменя й сама підбігла до брами, щоб допомогти черничкам у цій незвичній для них роботі. Слідом за ігуменею кинулася до важких воріт і Дарина. Та було вже пізно.

Греблею мчали до брами озброєні вершники. За мить дужі руки налягли зокола на ворота, й вони розчинились, примусивши кількох черничок відскочити вбік.

— За мною, діти, в трапезну! — твердим голосом промовила мати Серафима, звертаючись до закам'янілих черничок.— Там помолимося... На все божа воля! Без неї жодна волосина не впаде з голів наших!

Усі пожилиці монастиря, і старі і молоді, кинулися до трапезної. Із спотвореними жахом обличчями, заламуючи руки й б'ючи себе в груди, юрмилися вони навколо своєї матері; зойки, стогін та істеричні ридання нещасних черниць лунали під темним склепінням, освітленим лише однією лампадою.

— Зміцніться духом, діти мої! Настав-бо час постояти за нашу благочестиву віру та послужити відважно й твердо розп'ятому богові! Погляньте на цього божественного страдника,— ігуменя показала рукою на образ спасителя в багряниці й терновому вінку.— Погляньте, з якою усмішкою високої любові гряде він на хрест за гріхи наші, за спасіння наше! То чому ж тут лунають стогін і плач? Не ридати, а втішатися душею треба, благоговіти серцем, що господь сподобив нас постраждати в його ім'я: хіба може бути більше щастя, вище блаженство на світі? Розбійник, який увірував у Христа в годину мученицької смерті, зазнав серцем раю, і душу його осяяла радість... Невже ж ми, сповідуючи благочестя, люблячи вітчизну свою, покажемо малодушність перед мучителями, перед ляхами, панами, ксьондзами, які ненавидять нас?.. Наш страх і зневіра впадуть на наші голови довічною ганьбою і будуть зустрінуті презирливим сміхом ворога, а наша твердість і стійкість викличуть у насильника-супостата повагу... Заклинаю ж вас в ім'я господа сил... Станьмо кріпко і з непохитною вірою, без страху перетерпімо за святу ве-

лику справу! Будь-яка мука, будь-яка ганьба, прийняті за Христа, є чистим, променистим сяйвом вінця мученицького...

Натхненне слово матері ігумені, сказане твердим голосом, справило враження: голосіння і стогін одразу стихли; черниці підбадьорились, їхні очі загорілися завзяттям і жагою подвигу.

— Сестри мої! — в екстазі заговорила Дарина.— Перетерпимо, але не марно! Відкиньмо і дівочу боязкість, і лагідність жіночої душі... Дорого продаймо своє життя лютим звірам! Ми беззбройні й безсилі... Але проти наших катів ми знайдемо в собі й хитрощі лисиці, й підступність змії. Згадаймо, сестри мої, Юдіф! Ця жінка славним подвигом врятувала свій рідний народ: вона пішла у ворожий стан до азіата, пішла, озброєна тільки своєю вродою та залізним серцем, і за свою ганьбу відтяла голову супостатові... Будьмо ж, мої любі подруги, такими, як Юдіф!

— Благословення боже над усіма вами! — закінчила ігуменя, перехрестивши всіх навколо.

Тим часом конфедерати, вдершись у монастир, розставили всюди сторожу, і ватажок банди з десятком шляхтичів-гусарів та челяддю кинувся до церкви; оточивши її жовнірами, він звелів привести до себе схизматського попа й ігуменю, а потім і всіх черниць.

Це був той самий хорунжий із команди Младановича Фелікс Голембицький, який нещодавно ганебно втік з Турової і в жалюгідному вигляді прибув на раду до Умані. Нині він, перед беззахисними жінками, хизувався пихатою відвагою і горів диким бажанням помститися на нещасних за своє ганебне боягузтво в сутичці з гайдамаками, а також прагнув довести Мокрицькому, що він швидше й ліпше за нього обертає хлопські хліви на католицькі кляштори й костьоли.

Тепер Голембицький був невблаганний і лютий; здавалося, що ніякий зойк страждання не може зворушити його серця.

Незабаром два жовніри привели до хорунжого худенького, маленького, згорбленого священика з ріденькою білою борідкою, майже лисого. Ряса на ньому була подерта; запалі, кістляві груди ходили ходором. Від хвилювання й переляку він тремтів, як осиковий листок.

— Давай ключі, лайдаку! — гримнув на нього ватажок загону.

Священик мовчав.

— Ключі давай, шельмо! — крикнув хорунжий ще лютіше й з такою силою смикнув старого за бороду, що в руці залишилося пасмо сріблястого волосся. На підборідді священика виступила кров.

До вхідних дверей принесли два смолоскипи; їхнє миготливе криваве світло впало на спотворене скаженою лютою обличчя хорунжого — вродливий пан Фелікс скидався зараз на розлюченого вепра. Перед ним стояв з піднятою головою священик; його худе, маленьке, майже дитяче обличчя було надзвичайно бліде, але очі палали вогнем.

— Ключі! — несамовито зарепетував пан довудца[1].

— Ключі від храму мого господа я віддам тільки тому, хто мені вручив їх,— тихим, але твердим голосом відповів батюшка.

Хорунжий розмахнувся і що було сили вдарив служителя вівтаря по обличчю. В нічній тиші дзвінко пролунав ляпас. Немічний старий не встояв на ногах і навзнак упав додолу.

[1] Довудца — ватажок *(пол.)*.

— Досконале! — крикнув хтось.

Вигук був підтриманий схвальним реготом конфедератів.

— Підвести його! — скомандував шляхетний лицар.

Жовніри кинулись і підвели старого. На лівій щоці в нього червонів слід від панської п'ятірні, з розбитої губи текла кров.

— За що б'єш? — тихо спитав священик.— Чи за те, що я виконую свій обов'язок?

— За що, пся крев? Ключі!!! — довудца крикнув так, що голос йому урвався і він, пополотнівши від люті й натуги, вибухнув задушливим кашлем.

— Це бидло не варте гніву вельможного пана,— звернувся до Голембицького молодий ксьондз, нещодавно висвячений в Умані, той самий, що виявив на бенкеті у губернатора Младановича такий дикий фанатизм.— І без його ключів увійдемо: ці двері замкнено зсередини залізним засувом, тому їх важко висадити, але є ще хід з притвору, і там лише висячий замок... Добрячий удар ломом, і він розлетиться в друзки.

— Господи! Не допусти амонитян у храм твій, захисти святиню від наруги! — звівши до неба повні сліз очі, вигукнув скривавлений священик.

— Вибити двері! — наказав Голембицький.— Правда ваша, що через бидло не варто псувати крові, але я все-таки без зайвої турбації накажу вирвати в нього обценьками язика й просвердлити свердлом очі...

— Спасибі скажу, якщо не даси мені узріти наруги!

— Ні! Наругу ти побачиш, налюбуєшся нею доволі. Ось що, велебний отче,— звернувся Голембицький до ксьондза,— сьогодні ти не служи в цьому хліві святої мші, сьогодні ми в ньому досхочу натішимось... А завтра очистиш його від усякої скверни й освятиш на кармелітський кляштор.

— Вельможний пан має рацію,— погодився ксьондз,— із схизматськими іконами його й освятити неможливо.

Тим часом замок був відбитий; жовніри з лайкою вдерлися через вівтар до церкви й, відсунувши засув, навстіж розчинили головні двері.

Вельможний довудца конфедератів, разом із своїми товаришами, переможно ввійшов до храму і, зупинившись перед вівтарем, тричі плюнув. Священика теж ввели.

— Братіє! — тремтячим від глухих ридань голосом заговорив старий.— Чи не єдиному богу ми молимося, чи не єдиного вседержителя славимо? Не оскверняйте його святилища, не слухайте безумного злобителя, який штовхає вас на страшний, незамолимий гріх. Присягаюсь вам сивиною своєю, що бог всемогутній і що, може, ще нині гнів його впаде на ваші голови.

— Зірвати ікони! Вирвати йому язика! — знову заревів довудца, не стримуючи вже свого гніву.

Жовніри, які було завагалися, збентежені пророчим голосом священика, кинулися з ломами й сокирами до образів; у церкві лунко загупали удари... Затріщало дерево...

— Боже! Всемогутній, всесильний! — вигукнув, знявши вгору руки, батюшка.— Яви нам ласку твою! Захисти від цих лиходіїв і осквернителів святині чесного храму нашого! Не дай мені узріти...

— Узрів, одначе...— з піною на губах просичав Голембицький, коли дві ікони були вирвані ломами з своїх гнізд і впали спершу на решітку перед вівтарем, а потім на підлогу.— Узрів... А тепер годі!

— Повісити його! — наказав він.

Кілька жовнірів, які, стоячи на складаній драбині, засвічували зелені воскові свічки, кинулися до батюшки, кваплячись виконати наказ свого ватажка.

Тим часом освітили всю церкву, наче у велике рокове свято.

Коли до храму ввійшла мати ігуменя з казначеєю і побачила це жахливе блюзнірство й насильство, вона гнівно закричала:

— Кровопивці, душогуби! За що ви замучили праведного старця? Цей мерзенний вчинок волає до самого неба... О, кара впаде на ваші голови, впаде вона й на ваших дітей... Ви кати, а не лицарі, ви ненависники бога, виплодки злоби, а не сини католицької церкви, ви...

Але лютий і на самого себе, і на всіх Голембицький не дав їй скінчити. Знавісніши від лиховісних пророцтв, він вихопив шаблю і вдарив нею навідліг по обличчю старої: шабля із свистом навскіс упала на чоло й разом з клобуком знесла верхню частину черепа. Без крику й стогону впала мати ігуменя до ніг ката-лицаря.

— Прийми, господи, душу раби твоєї Серафими й прости їй гріхи вільні й невільні! — зворушливо промовила матір казначея, молитовно склавши руки.

— Що ж це? Забава, а не діло! — заговорив один шляхтич, який був невдоволений і розправою над священиком.— І піп, і ця відьма потрібні були для допиту, а тепер від них яка користь... А про монастирські скарби нам же нічого не відомо.

— Згоден,— закусивши губу, відказав Голембицький,— що нам скарби потрібні, але, проше пана, скарбами завідує й береже їх не піп і не ігуменя, а ось ця погань,— показав він на казначею,— та ще ключниця... Де вона? Привести! — кинув він мимохідь осавулові.— Це по-перше, а по-друге — мій шляхетний гонор не міг знести зухвалої мови бидла, по-третє — я, пане, довудца і маю право вершити суд над цим падлом... Чи панові шкода цих собак?

— Про мене, хоч би й усіх їх перевішати, нам тільки б гроші й схизматські скарби.— Шляхтич поспішив одвести від себе навіть тінь підозри у співчутті до хлопів.— Я давно кажу, що цих гадюк треба винищувати, та й годі, а не обертати в уніатів!.. Мене цікавлять лише гроші й скарби.

— Щодо цього хай пан заспокоїться,— поблажливо усміхнувся Голембицький.— Я доручаю панові вчинити про все це допит, використовуючи для того будь-які засоби, а тому передаю до панських рук, крім казначеї та ключниці, усіх старих відьом... Отже, ось мій наказ: усе, що тільки знайдете цінного в скринях і келіях черниць, тягніть сюди... Срібні лампади, ставники, посуд, ризи з ікон — усе сюди! Розшук пеньондз[1] і всіляких скарбів доручаю панові ротмістру... Поміччницею при допиті може бути ще черничка Євлалія, яка перекинулася до нас, а друга, на жаль, утекла...

Голембицький наказав, щоб із льохів принесли в церкву найкращі вина, меди й ратафії, а з комор усе їстівне...

Жовніри кинулися виконувати наказ — хто в льохи, хто в комори, хто грабувати по келіях для шляхти й красти для себе; у церкві залишилися тільки пан Голембицький з двома товаришами та кілька жовнірів, які почали здирати з ікон срібні ризи, золоті вінці, хрести й підвіски; усе це кидали на одну купу, а священні чаші та інші коштовні речі складали окремо.

[1] Пеньондзи — гроші *(пол.)*.

До церкви ввели нарешті й молодих черниць. Попереду їх з блідим обличчям і палаючими очима гордо виступала панна Дарина. Голембицький одразу звернув на неї увагу.

— Що це? Черничка в світському одязі? — здивовано вигукнув він, не одриваючи очей від гарного, сповненого благородства обличчя дівчини й стрункого її стану.— Присягаюся богинею насолоди, що кращого подарунка вона мені не могла послати.

— Та й гарна ж достобіса! Га! — товариші підтримали пана Фелікса, милуючись Дариною.

— Хто ти, красуне? — спитав дівчину пан Фелікс, простягаючи до її підборіддя свою замазану кров'ю руку.

— Я російська піддана,— відсахнулась од нахаби Дарина.— Донька генерального обозного з Києва, і прошу пана, в ім'я лицарської доблесті, поставитися з повагою як до мене, так і до нещасних, ні в чому не винних сестер моїх по народності й по вірі.

— Ага! Он ти хто! — підскочив, наче вжалений, Голембицький, знову наливаючись люттю.— Росія ставить нам королів і хоче разом з ними загнуздати наше вільне, благородне лицарство? О, сто перунів! Не буде цього повік! Як бога кохам, ми самі крулі! Конфедерати це доведуть і зітруть на порох схизму... Плювати ми хотіли на універсали!.. А може, ти шпиг московський, га?! Ось я тобі покажу, як із шпигами розправляються! Канчуків!

Троє жовнірів кинулися до панни. Вона зблідла й випросталась.

— Зупини, пане, катів! — підвищила Дарина голос.— Ти свавіллям і розбоєм губиш свою вітчизну... Під Києвом стоїть п'ятдесят тисяч грізного війська... Вони чекають тільки приводу, щоб ринутись на вас... А який же кращий привід, як не ця нечувана наруга,— вказала дівчина рукою на зруйнований вівтар, на скинуті ікони й на трупи,— який кращий привід, як не цей ганебний гвалт над беззахисними, який кращий привід, як не образливі проти могутньої монархії слова?.. Адже коли рушать сюди війська,— а ви їх бешкетами накличете,— то шляхта на віки вічні попрощається із своєю волею і долею!

Смілива мова дочки обозного справила враження.

Її слова про війська, що стоять на кордоні, примусили всіх боязко озирнутися, а ксьондза навіть присісти; та Голембицький, який злякався більше за інших, не хотів цього показати...

— Ще смієш погрожувати? — скажено затупотів він ногами.— Канчуків!

— Геть! — крикнула панна, вихопивши кинджал.— Живою нікому не дамся на наругу! — і вона замахнулася кинджалом, націливши вістря собі в груди.

Жовнір відскочив. Та улан в латах, що стояв поруч панни, встиг схопити її за руку й зупинити смертоносний удар.

— Бач, гадюка! — мовив уже стриманіше довудца.— Прив'яжіть її до тієї колони й лишіть — хай охолоне... А ми поки що займемося черничками. Перш за все скиньте з них ці потворні ковпаки, бо не можна до ладу роздивитися красунь,— грайливо додав шляхетний лицар.

Скуфійки й клобуки вмить були зірвані. Незаплетене в коси, підстрижене волосся розсипалося по дівочих плечах, бліді личка від чорного одягу здавалися ще блідішими.

— Непогані на вроду! — Голембицький обвів своїх жертви задоволеним поглядом.

— Біленькі, пухкенькі,— захихикав улан.

— Он у тієї які губки — розкіш! — безцеремонно розглядав черничок третій, уже ожирілий шляхтич.— А ось у цієї оченята, наче в газелі, а носик, як виточений...

— Роздягти б їх, обшукати...— запропонував хтось.

— Якщо це не збентежить його велебну мосць,— ощирився в посмішці Голембицький, кинувши улесливий погляд на ксьондза.

— Не соромтеся, панове,— відповів той, опустивши скромно очі,— справа військова... безпека того вимагає...

— Так, велебний отче, справді так,— загорлали і шляхта, і челядь, і жовніри.

— В такому разі, роздягти їх! — потираючи руки, наказав довудца.

— На бога! Згляньтеся! — з плачем попадали на коліна приречені на ганьбу дівчата.

— Не застудитесь! — заспокоював їх опасистий шляхтич.— Ніч тепла.

— І нічого з вами не станеться, не зурочимо,— зауважив довудца.

— Краще вбийте! — голосили чернички.

— Роздягти! — сухо скомандував довудца.

Челядь, регочучи, кинулась виконувати наказ свого ватажка.

XVI

Вечірнє сонце наближалося до заходу, коли до безлюдного берега річки Саксаганки під'їхали два вершники. Обидва вони були добре озброєні й одягнені в козацькі строї, обидва були високі на зріст, міцної статури, тільки смагляве обличчя одного з них облямовувала густа кучерява чорна борідка та з-під шапки виглядали пасма довгого чорного волосся. Обидва тримали на поводі ще по одному нав'юченому коневі. Це свідчило, що вершники вирядились у далеку дорогу.

В'їхавши у річку й попустивши поводи, щоб розгарячені коні могли напитися, вершники озирнулися навколо.

Скільки сягало око, лежав степ, широкий, безлюдний, що на обрії своїми квітучими берегами зливався з велетенським шатром неба. Річка, серед якої стояли вершники, звивалася по степу сріблястою змійкою і губилася за обрієм. Крім цієї сріблястої стрічки, ніщо не порушувало одноманітності квітучого степу...

Тільки птахи, що з голосними криками шугали в повітрі, сповнювали гомоном цей зачарований світ.

— Ну й простір! — мимохіть вигукнув бородатий вершник, вдихаючи на повні груди розкішне степове повітря.— Ще наш, іще не відібрали!

Ніхто не впізнав би в цих могутніх козаках ієродиякона Мотронинського монастиря Аркадія та ченця Найду.

Аркадій скинув шапку і обмахнув нею своє розпашіле обличчя. Волосся густою хвилею розсипалося по плечах і виказало його чернечий сан.

— Ще наш, не відібрали! — з саркастичною посмішкою відказав Найда. Він уже мав вигляд справжнього козака: волосся було підстрижене за козацьким звичаєм, над різко окресленими губами чорніли вуса.— Окраїни вже захопили, незабаром доберуться й до самого серця.

— Не доберуться: зуби поламають.

— Правда твоя! Впадати у відчай нам іще не слід.

— Отож-бо й воно! А тепер за діло, ондечки й вона сама, Саксаганка. Хвалити бога, доїхали. Де ж, по-твоєму, Суха Комісарівка?

— А он, дивись! — Найда приклав руку до очей і показав на північ.— Бачиш, на самому обрії бовваніє щось?..

— Ну, бачу...

— То це і є Савур-могила, а від тієї могили вже недалеко й Комісарівка: ще до ночі можна дістатися туди.

— Овва, чи не помиляєшся?

— Я?! Та цим же шляхом, щоб обдурити сторожу, повз Комісарівку і Савур-могилу запорожці завжди в польську Україну пробираються. Не раз я міряв цей шлях. Не будь я Найда, коли перед нами не Савур-могила!

— Ну, виходить, нам пощастило, я вже думав, що ми, звернувши од тих клятих татар на південь, зіб'ємося з дороги, а воно, бач, саме на потрібне місце й трапили. Отже, їх нам бог на поміч прислав.

— То з богом і в дорогу! Адже Петро-Павло не за горами, а через цих бусурманів і так два зайвих дні у степу проблукали. Мало з дороги не збилися.

— Тепер уже не запізнимося. До ночі на березі Комісарівки будемо, а вдосвіта вирушимо в дорогу. У записці сказано, що на те місце, де закопано скарб, прибудеш другого дня, а в нас іще цілий тиждень у запасі. Нумо ж, з богом!

Товариші потягли коней за поводи, коні форкнули і, чалапаючи ногами по грузькому дну, вийшли на берег. Вершники стисли їх острогами й помчали вздовж звивистого берега річки до могили, що ледь чорніла вдалині. Якийсь час обидва мовчали, зачаровані величчю навколишньої природи.

Захід уже починав леліти золотисто-рожевою млою; повівало вечірньою прохолодою. Серед цієї квітучої безлюдної рівнини, що потонула в розтопленому золоті вечірнього сонця, якось дивно озивався глухий тупіт кінських копит. Нарешті Аркадій порушив мовчанку, звернувшись до Найди:

— Знаєш, брате Іване, от я все думаю, хто б міг бути цей невідомий доброчинець, що повідомив тебе про скарб? І сяк і так гадаю... А іноді западе й така думка: чи не ляхи це якийсь або єзуїт вигадав таке, щоб хитромудро виманити якнайбільше наших ченців і, скориставшись з їхньої відсутності, напасти на монастир? Він і подумати не міг, що ми вирушимо за скарбом тільки вдвох!

— Ні, друже! — відказав Найда.— Я твердо вірю, що все написане в цій записці — щира правда. А я тобі ще ось що скажу: важко повірити, але мене вже кілька років невідступно супроводить якийсь незримий хранитель. Я певен, що він знає й про цю записку, і коли б тут був обман, він попередив би мене. Чи вскочу я в якусь халепу — він мене виручає, чи націлить татарин у мої груди списа — він закриває мене своїм щитом, чи охопить мою душу відчай — він посилає мені втіху... Але хто він, навіщо знадобилося йому моє життя? Навіщо він оберігає його? Я цього не знаю.

Аркадій обернувся до Найди.

— Та як же він рятував тебе? Коли?

— Багато разів, і те, що робив він, не могло бути у владі людини... Я пам'ятаю одну ніч. Страшну ніч на Трубежі...— Найда провів рукою по чолу й заговорив з глухим, тамованим хвилюванням: — Тієї ночі душа моя краялася на шматки, в ній не було найменшого просвітку... Ніч смерті, духовної смерті застилала її непрозірною пеленою, і довкола мене чорніла така ж сама безпробудна ніч. Я сидів на березі Трубежу, на зеленому горбі... Кругом було тихо, мертво й безлюдно; мені здавалося, що душа моя вже відділилась од тіла й полинула в якийсь інший світ. Земля і небо злилися під чорним саваном ночі, у мертвій тиші не чутно було й шелесту

трави, тільки внизу сумовито хлюпотів Трубіж. Я сидів нерухомо, не чуючи й не бачачи нічого, погребаючи в цій темряві свою змучену душу... Аж раптом наді мною щось свиснуло в повітрі й навколо шиї обвився аркан, я хотів скинути його, але аркан затягнувся й поволік мене... Очі мої налилися кров'ю, голова запаморочилась, я вже втрачав свідомість... Та ось аркан лопнув... І невидима рука зняла з моєї шиї зашморг...

— Ну, ну... Хто ж то був? — жваво мовив Аркадій.

— Цього я не бачив, бо в очах моїх усе потемніло... Коли я нарешті опам'ятався, уже горів день, а біля мене лежав перерубаний аркан і двоє мертвих татар.

— Незбагненно! — розвів руками Аркадій.— А куди ж подівся той, хто врятував тебе?

— Його вже не було... Я довго блукав степом, шукаючи хоча б його слід, але не знайшов... Незабаром я пішов на Правобережну Україну в Печери, і ніхто не знав, що трапилося зі мною тієї ночі. Аж раптом нинішньої весни зустрів я циганку: потворна, сива... Ще й зараз завмирає серце, коли згадаю її; вона розповіла мені про все, що було зі мною, нагадала й ту страшну ніч. Вона прочитала в моїй душі найпотаємніші мої думки, навіть ті, які я сам гнав від себе.

— Ну й що ж циганка напророкувала тобі?

— Вона не пророкувала нічого, вона наказала мені скинути рясу й підняти меч на захист народу й віри, не гаючи жодної хвилини з того дня, як моя патериця перетвориться на спис, а чотки на кулі.

— Господь не раз сповіщав свою волю через пророчиць! — прошепотів здивований Аркадій.— Ну, й що ж далі?

— Тієї ночі, коли я знайшов у проскурі записку, мої чотки перетворилися на кулі, а патериця на спис.

Диякон із забобонним жахом відсахнувся од товариша.

Якусь мить обидва мовчали.

— Се чудо, брате Іване, звершилося над тобою,— виходить, господь відзначив тебе і обрав визволителем нашим,— промовив Аркадій.— Чого ж ти не розповів про все це владиці?

— Навіщо мені було турбувати його бриднею старої циганки?.. Хіба я думав, що це чудо воістину звершиться?

— Однак воно звершилося!

— Владика поспішно виїхав того ранку до Варшави.

— Шкода! Він би роз'яснив нам се, але й без нього я скажу тобі, брате: якщо господь послав тобі такого незримого хранителя, значить, він обрав тебе для вищої мети,— не суперечить: не токмо серед пастирів, а й серед пастви шукає господь своїх обранців...

— О, коли б це було так, коли б господь зглянувся над нами!.. Я б життя своє віддав за батьківщину, тільки б урятувати її.

— І ти врятуєш її! Тільки молись і слухайся волі божої. Твій незримий хранитель є не хто інший, як слуга господній,— із запалом провадив далі Аркадій.— Це від наших пралісів і обителі чернечої возсіяє слава церкви Христової і спасіння вітчизни. Хай же буде благословенне ім'я господа, який сказав: «Піднесу слабосилих, поражу сильних, і нерозумні хай поразять розумних!»

— Амінь! — схвильовано промовив Найда, скинувши шапку й побожно перехрестившись.— Досі, брате Аркадію, я не думав зрікатися послушницького сану, але, побачивши се знамення, вирішив скоритися тій волі, яка спрямовує мене на цю путь.

— І благо сотворив. То була воля господня. Я бачу її і вірю тепер у наше спасіння... Але скажи, чи давно ти почав помічати біля себе такі таємничі знамення?

— Уже кілька років...

— Незбагненно, незбагненно! — пошепки сказав Аркадій.— Знову ж і записка про скарб, це так дивно, так чудодійно! Тим-то я й вірю їй — усе віщує нам удачу.

— Так, так... Тільки знайдемо скарб, одразу ж на Запорожжя. Господь може, все щасливо скінчиться,— з грішми справа піде швидше. А згодом Залізняк об'єднає всю Україну, грамота державної цариці в нього.

— Так-то воно так, але мене тривожить доля нашого монастиря. Не в пору виїхав владика... От і я відлучився, залишився тільки отець Єлпідифор... Коли б не наскочили ляхи та уніати й...

— А брат Антоній? Коли що скоїться, він одразу ж сповістить Залізняка або когось із його підручних, а ліс наш увесь кишить гайдамаками. Ні, брате Аркадію, треба надіятись на бога. Він не захоче падіння святої обителі нашої!

У такій жвавій розмові подорожні непомітно доїхали до могили і, залишивши коней унизу, зійшли на її вершину. Сонце вже стояло над самим обрієм, торкаючись своїм розпеченим червоним диском землі. Увесь степ курився золотисто-рожевою імлою, річка подекуди виблискувала, немовби була вкрита яхонтовою лускою, а подекуди лежала нерухомим дзеркалом, у якому ніжно розпливалися обриси рожевих хмарок...

— Ну, а де ж Комісарівка? — спитав Аркадій у Найди, котрий мимохіть замилувався чудовим краєвидом.

— А он дивися туди, на північ!

Аркадій, приклавши руку до очей, пильно поглянув в тому напрямі, куди показував товариш; крізь ніжну імлу, що застилала степ, вдалині блиснула тонка срібна нитка.

— Є! — радісно промовив він.— Ну, то з богом і в дорогу!

— Куди? Проти ночі? Ні, це вже ми відкладемо на завтра, треба дати відпочинок і коням!

Аркадій погодився з Найдою. Вони зійшли з могили, розсідлали коней і пустили їх пастися, а самі нашвидку повечеряли, помолилися на схід сонця і полягали біля підніжжя могили на шовковистій траві.

Вогнища не запалювали, побоюючись привернути увагу степових волоцюг.

Аркадій одразу ж поринув у міцний сон, а Найда ще довго не міг заснути, линучи думкою далеко-далеко, до сивих берегів батька Дніпра...

Рано-вранці, як тільки благословилося на світ, приятелі повставали, осідлали коней і рушили в дорогу.

За годину— не більше — вони досягли того місця, де в Саксаганку впадала невелика річка, що протікала в низьких, болотистих берегах.

— Ну, оце ж і вона! — тріумфуючим голосом промовив Найда й показав на річку.

Приятелі розташувалися на березі Саксаганки, поснідали, відпочили й поїхали далі.

День минув без будь-яких пригод. Після короткої ночівлі, ледве тільки розвиднілося, вони знову осідлали коней і подалися лівим берегом річки. Чим ближче підходив час, коли, за словами записки, подорожні повинні були побачити кручу й на ній дивний камінь, тим більше охоплювало їх нетерпіння; Аркадій раз у раз підводився на стременах і, прикриваючи очі рукою, вдивлявся в синю далину; та

ніякої кручі не знаходив, хоча її можна було б помітити здалеку, бо річка леліла в низьких рівних берегах.

Тим часом сонце перейшло вже на захід, а скільки око сягало — ніякого підвищення вздовж річки не було видно. Приятелі мовчки скакали з блідими й напруженими обличчями, пильно вдивляючись у далечінь.

Уже скісні промені сонця простяглися через увесь степ, а кручі все ще не було.

Нарешті Аркадій осадив змиленого коня, що важко дихав, і, звертаючись до Найди, розпачливо вигукнув:

— Нема!

— Постривай, може, ще зарано: наші коні стомилися з дороги, а в записці сказано «добрим конем».

— Де там! — перебив Аркадій.— Коні в нас добрі, й їдемо, майже не зупиняючись! Збилися з дороги, та й годі!

— Не збилися, даю голову на відсіч, що ця річечка — Суха Комісарівка, а раніше вона звалася Малим Гнилим Тікичем...

— Ех, друже! Хіба в степу мало таких могил і таких річечок! Нема чого втішати себе! Збилися з дороги! Усе загинуло!

— Та чого ж загинуло? Адже це річка Саксаганка, а це Комісарівка — тут і сперечатися нема чого. Ну, проїдемо вгору чи вниз, не сьогодні-завтра, а кручу все-таки знайдемо!

— А скільки ж часу мине! Адже поки ми блукатимемо по цих берегах, мине не тільки Петра й Павла, але й Маковія! — з досадою вигукнув Аркадій.— Що ми на тому камені побачимо? Та й на Запорожжя, і всюди запізнимось!

— Зажди, не впадай у розпач! — відказав Найда.— Може, ще й завтра знайдемо: кінь на коня не схожий, та й дні не завжди однакові.

— Тепер саме найдовші дні,— із гіркою посмішкою перебив його Аркадій.— Ні, брате, треба облишити цю справу! Нічого не вийде, бо ми зовсім не знаємо, куди їхати!

— Як це «не знаємо»?

— А так, що, може, нам на Саксаганку і зовсім не треба було їхати! Хіба мало річок у степу, назва яких починається на букву «С»? І Синюха, і Синявка, та я сам можу нарахувати тобі з півдюжини! От і роз'їжджай по їхніх берегах!..

Від розсудливої мови Аркадія Найду пойняло смертельним холодом.

«А що, як він і справді помилився, і скарб треба шукати зовсім не на берегах Саксаганки? Ця перша частина записки, яку він тоді так легко відновив, виявлялася тепер найважчою. Адже справді, він вписав назву річки Саксаганки тільки тому, що в записці вціліла буква «С»; знову ж таки й притока,— чому він назвав її Сухою Комісарівкою? Хіба мало є інших річок, які носять подвійну назву, та от хоча б Жовті Води, Сорочий Брід і сила-силенна інших; але він зупинився на Сухій Комісарівці, бо підбирав річку з приток Саксаганки і, вирішивши, що це вона, зробив висновок, що й дорогу треба починати від Незаймалівського гарду. Так легковажно, так необачно був зроблений цей висновок! Отже, гард він назвав, зважаючи на близькість Сухої Комісарівки, Суху Комісарівку вибрав тому, що вона є притокою Саксаганки, а саму Саксаганку вписав тому, що від назви ріки, берегом якої треба було їхати, вціліла в записці буква «С»,— ще раз сам собі повторив Найда хід своїх міркувань.

Чи ж можна було по таких догадках робити рішучі висновки і, спираючись на них,

вирушати в дорогу? А що, як вони помилкові, а що, коли має рацію Аркадій і вся ця історія є не чим іншим, як витівкою когось із ляхів? Адже кулі й спис вказували йому, що треба негайно піднімати повстання, а він поїхав за якимось казковим скарбом! А коли все це вигадка чи навіть істина, вірний шлях до якої втрачено для нього назавжди,— скільки тоді часу згаяно марно і, можливо, непоправно!»

Охоплений цими сумнівами, Найда мовчки зліз з коня, підійшов до річки і, сівши на березі, стиснув руками голову й поринув у глибоку задуму. Кілька разів він розгортав таємничу записку, перечитував її і ховав за пазуху, потім знову напружено думав,— здавалося, забувши про все на світі. Так сидів Найда, поки Аркадій не нагадав йому, що час відпочити. У найпохмурішому настрої товариші повкладалися спати. Вранці Аркадій запропонував знову спробувати щастя — їхати берегом до самого вечора. Найда мовчки погодився. Вони з невеликими перепочинками їхали цілий день, нарешті Аркадій зупинив коня і похмуро мовив:

— Годі, їхати далі нема чого, все загинуло!

Найда нічого не відказав і теж зліз з коня.

Вони розташувалися на березі річки; зморені коні стояли поруч, сумовито похнюпивши голови.

Мовчки, непорушно сиділи приятелі з чверть години, жодним звуком не порушуючи навколишньої тиші. Нарешті Найда засунув руку за вилог жупана, дістав звідти складений вчетверо аркушик паперу, розклав його на колінах і почав читати.

Аркадій невдоволено поглянув на свого товариша, та Найда, заглибившись у читання, не помітив цього.

Кілька хвилин диякон мовчки дивився на приятеля, чекаючи, що він заговорить. Але той мовчав, і Аркадій почав сам:

— Ні, брате, як хочеш, далі блукати берегами цієї річки безглуздо: туди вгору днів п'ять дороги, та назад, а якщо круча залишилась за нами,— стільки ж. Коли ж це не на Саксаганці, а на якійсь іншій річці, то так можна проїздити цілий рік і нічого не знайти, а справу нашого повстання прогавити.

— Хто ж каже! Не про те я думаю.

— А про що ж?

— Про те, як би дізнатися, на котру ж річку вказував той, хто писав записку, і чи справді ми збилися з дороги?

— Гм... Як же це ти додумаєшся?

— А от як! Дивись: ось те місце записки, яке вказує дорогу, від нього вціліли тільки слова: «від... гарду доїдеш до річки С... в тому місці, де впадає в неї річка... звана, поверни коня й поїдеш лівим берегом угору проти течії».

— Ну, цього, брате, надто мало, щоб відшукати дорогу в степу!

— Хвалити бога, що й те є. Бачиш...

— А не сказано там, чи треба переїжджати річку? — перебив Аркадій.

— Ні, не сказано. А що?

— Та от, якби сказано було... А то невідомо.

Найда допитливо глянув на Аркадія, але той сумно мовчав, очевидно, не знаходячи потрібної нитки... Проте його запитання примусило задуматися Найду.

— А знаєш що, брате Аркадію? — після довгої мовчанки жваво й рішуче заговорив Найда.— Ти знічев'я спитав, а твоє запитання дуже важливе... Мені це й на думку не спало.

— Ну, ну! В чім річ? — стрепенувся Аркадій і звів на товариша очі, що спалахнули цікавістю.

— Ми їдемо з півночі на південь і, наблизившись до витоків Саксаганки, могли повернути і праворуч, і ліворуч: тобто поїхати правим берегом чи лівим.

— Звичайно. Але ми поїхали лівим, ближче до Дніпра... Бо гадали, що запорожець заховав скарб у своєму степу, а не в Буджацькому...

— Цілком вірно. Тільки одного ми не врахували, що в записці не сказано, чи переїжджати річку, а просто: доїдеш до такої-то притоки і попрямуєш лівим берегом вгору...

— Ну, ну! — пожвавішав Аркадій, відчуваючи, що в цих міркуваннях, може, й справді щось криється.

— А якщо ми їдемо лівим берегом Саксаганки, то тутешні притоки її течуть з боку Дніпра й до нас, отже, повернуті правим берегом...

— Стривай, стривай! — схопився на ноги Аркадій.— Виходить, щоб піднятися лівим берегом притоки вгору, треба її переплисти?

— Авжеж! Бачиш, друже: така проста думка, а в голову не прийшла. Тільки ти напоумив...

— Та що я...— знітився Аркадій.— Тільки в записці ж не сказано переїжджати...

— В тому-то й річ! — радісно вигукнув Найда.— Ми не тим берегом річки поїхали: якби попрямували правим берегом Саксаганки, то її притока була б до нас повернута лівим берегом, отже, ми, не переправляючись, могли б вирушити прямо за течією вгору.

— Саме так... Не туди поїхали.... Це татари нас збили... Ну й голова ж у тебе, друже, ох і голова! — захоплювався Аркадій, стріпуючи своєю розкішною чуприною.— Отже, переїдемо на той берег — та й гайда?

— Стривай, зміркуємо ще, які на тому боці є притоки. Щодо головної річки й гарду я, здається, не помилився: в цій окрузі є ще дві річки, які починаються на «С» — Синюха й Синявка, але їхні назви короткі, а відсутнє місце в записці велике, якраз підходить до слова Саксаганка,— отже, тут усе вірно.

— Авжеж! — переконано кивнув головою Аркадій.

— То й гард, виходить, цей самий, бо другого поблизу немає!

— А звідки йому взятися? — знизав плечима диякон, немовби й справді знав уздовж і впоперек усі околиці.

— А якщо це той самий гард, то на протилежному березі, поблизу нього, має впадати в Саксаганку річечка, і ця річечка неодмінно мусить носити подвійну назву. Я знаю, що на тому боці є притока Жовтоводська... Її по-простому звуть Жовті Води,— це саме ті Жовті Води, де блаженної пам'яті наш славний гетьман Богдан розбив ляхів... Там і місцевість байрачна... Адже в Княжих Байраках, у гайку, і молодий Потоцький загинув.

— Друже, голубе! — Аркадій кинувся обіймати Найду.— Та це ж і є саме те місце... Присягаюся пресвятою богородицею, воно, іншого й не шукай, про інше й не думай! І за всіма прикметами воно якраз запорожцеві до вподоби...

— Я й сам так думаю... І якщо по той бік, біля гарду, є річечка й зветься вона Жовті Води, то, анітрохи не вагаючись, треба їхати лівим берегом вгору, та й годі!

— То не гаймо часу. Назад до гарду! — весело гукнув отець Аркадій.

Приятелі скочили на коней і щодуху помчали назад.

Тільки другого дня надвечір вони доїхали до Саксаганки, та переправитись на той бік біля гарду не змогли: береги були такі багнисті, що коні грузли по черево. Треба було піднятися вгору й знайти зручне для переправи місце.

Їм довелося проїхати милі зо дві на північ. Трохи відпочивши на правому боці

Саксаганки й підкріпивши свої сили скромним сніданком — таранею й хлібом, подорожні рушили вниз за течією.

Незабаром їм перетнула дорогу невелика річечка, що впадала в Саксаганку, але вона була така мала, що товариші не вагаючись перебрели її й поїхали далі, пильно придивляючись, чи не покажеться де заросла тирсою стежка. Та степ був безлюдний, золотистими хвилями переливалося море трави, й тільки праворуч на видноколі синіли горби й могили.

— Ох, боюся тішити себе надією, але щось ніби на діло скидається,— показав на них рукою Аркадій.

— Я й сам бачу,— відповів Найда.— А он попереду мріє щось, наче блищить: або пухнасте волоття шовкової трави сріблиться на сонці, або іскриться вода...

І справді, праворуч, вдалині, ховаючись у зелені, раз у раз щось поблискувало.

— Ріка! — вигукнув Аркадій.— Їй-богу, ріка! Ану, брате, наддай!

За півгодини товариші досягли невеликої річки, що ховалася в низьких, поросліх густим очеретом берегах.

— Вона! Присягаюсь,— вона! — вигукнув Аркадій.— Ну от, немов серце чує, що вона!

— Мені й самому здається! — відповів Найда.— Глянь, яка в ній каламутна вода...

— Ну, відпочивати тепер не час! Прямо вгору лівим берегом! Гайда!

Товаришам дедалі частіше стали зустрічатися урвища, каміння й скелі... Та хоч жодна із скель не нагадувала голови вепра, нетерплячий Аркадій вилазив майже на кожну з них, сподіваючись побачити де-небудь ліс.

Найда кілька разів казав, що час уже дати коням відпочинок, та диякон нічого не слухав і вперто їхав уперед і вперед.

Найда вже твердо вирішив зупинитись, коли до нього долинув несамовитий крик Аркадія:

— Є, є!

Серце Найди здригнулося від радісного передчуття, він підвівся на стременах, свиснув на коня і в одну мить наздогнав товариша.

Аркадій стояв під високою кручею, на вершині якої стримів великий сірий камінь, що справді нагадував собою голову вепра. Трохи підняті краї каменя здавалися нашорошеними вухами тварини, а найвужча частина його з обламаними боками, далеко видовжуючись над урвищем, була точнісінькою копією кабанячого рила з грізно вищиреними іклами.

Здавалося, страхітливий вепр висунув голову й приготувався кинутись на зухвалого мандрівника, котрий стояв внизу.

— Він, він! — вигукнув Найда і, задихаючись від радості, скочив з коня й кинувся слідом за Аркадієм, який уже дерся на кручу.

Скоро Найда теж вибрався на неї і, притримуючись за уламки дивовижного каменя, поліз на його верхівку. Коли зненацька до нього долинув сповнений відчаю крик Аркадія...

Найда аж здригнувся і, випроставшись на весь зріст, скам'янів од жаху: в долині він побачив невеликий гайок, перед яким широкою смугою чорніли самі пеньки.

Хвилин з п'ять Найда стояв заціпенілий, не зводячи очей з жахливого видовища, нарешті обернувся, машинально виліз на вершину каменя й опустився поруч з товаришем.

Аркадій сидів нерухомо. Скинута, як видно, в пориві відчаю, шапка валялася коло нього; побачивши Найду, він безнадійно промовив:

— Усе загинуло!

— Та чого ж загинуло? Не впадай у розпач, брате! Уже як зле було, та й то господь напоумив відшукати дорогу, може, й тепер щось виміркуємо.

— Що вимі́ркуємо? — сердито перебив його Аркадій.— Дивись оно! — він показав на гайок, що лишився від лісу.— І жодного дуба не видно, а тут... ну, що можна по цих пеньках узнати?

Найда нічого не відповів і, підперши голову, задумався.

Записка лежала в нього на колінах; він то заглядав мигцем у неї, то знову пильно дивився на гайок, що нагадував зелену шапку. Та хоч скільки вглядався Найда, дубового гілля там не знаходив. А тим часом з цього місця, за словами записки, було добре видно розчахнутого дуба; виходить, він колись ріс на вирубаній тепер ділянці, але в якому ж місці?

Звичайно, не так важко встановити по пеньку породу дерева, але тут їх стриміло не сотні, а тисячі, й передивитись усе те двом людям було не під силу. О, коли б встановити, хоч приблизно, в якому напрямі треба шукати цей пеньок!

Якийсь час Найда сидів мовчки, нарешті рішуче підвівся й почав швидко спускатися з каменя.

— Постривай! Куди ж ти? — покликав його Аркадій.

— Підожди, посидь там, зараз повернуся! — крикнув Найда.

Ліс був не більше як за півверсти від кручі, та коли Найда спустився вниз, то одразу помітив, що розміри видимої оку частини лісу набагато зменшилися від зміни місця, а краї його зовсім зникли з поля зору.

— Так і є! — промовив він уривчасто й швидко попрямував до лісу.

Пройшовши поміж пеньків і зупинившись поблизу високої кислатої берези, за якою ліс, заокруглюючись півколом, уже щезав з очей, коли людина стояла внизу біля кручі, Найда підняв велику гілку, прив'язав до неї свого червоного пояса і, вилізши на березу, прикріпив цей імпровізований прапор на одній із верхніх гілок. Спустившись додолу, він швидко пішов до Аркадія, що нетерпляче чекав його на вершині кручі.

Вилізши на камінь, Найда приклав руку до очей і одразу ж побачив прикріплений на дереві прапор.

— Так воно і є! — радісно вигукнув він.

— Що таке? — похмуро спитав Аркадій, підводячись з місця й підходячи до Найди.

— Знайшов!

— Та що знайшов?

— Знайшов місце, від якого нам треба шукати дуба.

— Де? Звідки? Як?

— Звідки? А ось послухай! У записці сказано, що треба вийти на кручу, сісти на праве камінне вухо й тоді побачиш гай, а в ньому розчахнутий дуб. Для того, щоб побачити гай, не треба було б і вилазити на кручу, та ще саме на правий бік, бо його видно як на долоні й від підніжжя кручі; отже, вирішив я, дуб мав бути в тій частині гаю, якої знизу не видно... А якої ж частини гаю не видно знизу? Он тієї далекої. Але місцевість тут рівна, навіть далі до середини немовби підіймається, і якби дуб був десь за цією зеленою шапкою, то його не можна було б і розгледіти. Та й заради цього не треба сідати з правого боку кручі — досить би було просто

Іч 1032-9

зійти на неї. Отже, я вирішив, що дуба треба шукати в глибині лісу, але де саме? Яку ще частину лісу видно тільки звідси, з вершини кручі, і саме з її правого боку? Я довго думав і нарешті догадався: дивись, ти бачиш — ліс тут іде півколом. Якщо спуститися вниз, то крил його зовсім не видно, а видно тільки ту частину, яка дохо-дить до знаку, почепленого мною ген на тій березі; ось чому треба шукати дуба тільки в цьому місці — поміж березою і он тією кострубатою вербою на краю.

Обличчя Аркадія засяяло від захоплення.

— Їй-богу, все правда до останнього слова! — вигукнув він, опускаючи руку на плече Найди.— Адже так просто, так зрозуміло все, а от я, хоч би й цілий рік просидів тут, ніколи б не додумався! Ох і голова ж у тебе, брате! Берімося до роботи: руки сверблять! Я сам усі ці пеньки порубаю, а дуба знайду!

— Стривай, куди ти? Уже ж ніч заходить! — зупинив товариша Найда.— Це вже залишимо до завтра, а тепер не завадило б і попоїсти, адже-ми цілий день і крихти в роті не мали.

— Згода,— відповів Аркадій.— Алчу й жажду!

Вони спустилися вниз, набрали хмизу, якого багато валялося на узліссі, роз-палили вогнище й почали вечеряти. Допізна не змовкала дружня розмова; нарешті полягали спати, але Найда ще довго дивився в глибину зоряного неба, відшукуючи серед зірок ту, яка дивиться зараз в очі його коханої Дарини...

Рано-вранці товариші повставали й, нашвидку поївши, взялися до роботи... Роз-в'язали в'юки, вийняли з них заступи й розійшлися в різні кінці відзначеної Най-дою ділянки.

І для Найди, і для Аркадія не становило ніяких труднощів, трохи надрубавши пеньок, розпізнати, до якої породи належало дерево, але ця робота, на перший погляд така легка, насправді виявилася набагато важчою. На деяких пеньках, пра-да, відросли пагінці,— тут не треба було й рубати, але більшість їх струхлявіла, або поросла деревними грибами, чи так почорніла й затверділа, що доводилося докладати чимало зусиль, щоб відрубати від пенька кілька трісок.

Незважаючи на це, друзі працювали з непослабним завзяттям, але досі серед дерев, породу яких їм пощастило розпізнати, вони не виявили жодного дуба. Усе це було м'яке дерево: липа, береза, осокір.

Довго працював Найда, нарешті, стомившись, кинув сокиру й взяв заступ, щоб відкопати вкриті землею пеньки. Взяв і, спершись на нього, замислився.

Так простояв Найда хвилин із п'ять, потім стріпнув головою і з силою встромив заступ у землю. Він уже хотів відкинути брилу, вивернуту заступом, коли нараз його гострий погляд помітив у ній щось таке, від чого серце козака радісно за-тремтіло.

Він швидко нахилився й підняв з землі якусь маленьку грудочку — то був жо-лудь.

— Дуб! — вирвався в Найди радісний вигук. І тієї ж миті несамовито закричав Аркадій:

— Дуб! Дуб! Ще дуб! Цілий дубняк!..

Найда остовпів, де й подівся його радісний настрій: він гадав, що вже стоїть біля мети своїх пошуків, що вже знайшов заповітного дуба,— і раптом цих дубів виявляється безліч.

«Який же з них той, що їм потрібний? Як тепер розпізнати по цих напівзо-тлілих пеньках, на котрому з них ріс розчахнутий дуб?»

Холодний відчай охопив Найдину душу.

Довго стояв він, спершись на заступ.

Нарешті наполегливий голос Аркадія, що кликав його до себе, примусив Найду опам'ятатися.

Він підійшов до товариша, кинув заступ і мовчки опустився на землю. Аркадій, не розгинаючи спини, робив на пеньках якісь зарубки. Обличчя його почервоніло від утоми й спеки, але працював він швидко, з енергією людини, щасливої із своєї знахідки.

— Що, і в тебе дуб? — спитав диякон, не підводячи голови.

— Дуб! — відповів Найда таким сумним голосом, що Аркадій одразу ж відставив заступ і здивовано глянув на товариша.

— Та що з тобою? На тобі лиця немає! — стурбовано промовив він.— Стомився?.. Зате добралися нарешті до дубів!

— Тим гірше...

— Ти що, розуму відбіг? Сам шукав дуба, а тепер...

— Шукав дуба, а знайшов дуби й тільки тепер зрозумів, що нічого з нашого діла не вийде!

— Та що ти верзеш? Чому не вийде? Уже все відшукали, а ти тепер кажеш — не вийде?

— Не вийде, бо неможливо з'ясувати головне: на якому з цих пеньків ріс розчахнутий дуб!

— Як? — вигукнув Аркадій, з силою встромивши заступ у землю.— Відмовитись од скарбу? Нізащо!.. Не зійду з цього місця, доки не знайду його.

— Лобом муру не проб'єш, треба скоритися!

— Нізащо! Читай записку, будемо думати, обмізкуємо все...

— Нічого не поможе! Та якщо хочеш, слухай ще раз!

Найда дістав із-за пазухи записку й, розгорнувши її, прочитав, вставляючи слова, яких не вистачало:

— «...Побачиш гай, а в тому гаю розчахнутий дуб, одну половину якого розбила блискавка, а друга росте, похилившись над самою землею». Як же ти тепер дізнаєшся, на якому з пеньків ріс розчахнутий дуб і в який бік росла його похила сторона?

Аркадій нічого не відповів. Кілька хвилин він сидів мовчки, вперто насупивши свої густі чорні брови, нарешті підвівся, перекинув через плече заступ і пішов поміж пеньків.

— Куди ти? — гукнув Найда.

— Не сидітиму ж склавши руки! — похмуро відповів Аркадій.— Іду шукати пеньок!

— Та по чім же ти його впізнаєш?

— Та вже знаю по чім! На тому дереві, в яке вдарить блискавка, повинна бути обпалена кора.

— Буває іноді! — погодився Найда.— Та не завжди.

— Дарма, треба випробувати все, що можна.

— Слушно,— погодився Найда, підводячись з місця.— Випробуємо все, що можна, щоб потім не докоряти собі. Дуб ріс або на самому узліссі, або поблизу його; огляньмо ж спочатку ці пеньки, а потім і решту!

Друзі енергійно взялися до роботи.

Більшість пеньків вони оглянули вже раніше, та ще залишалося чималенько й неоглянутих.

Товариші підрубували пеньки, робили на них позначки й шукали слідів обпаленої блискавкою кори.

Розглядаючи один широкий, розкарякуватий пень, Найда помітив, що біля нього валялося багато шматків кори, обрубаного гілля й тріск. Як видно, це дерево очищали тут, на місці порубу, й валили його не на узлісся, а чомусь у глибину лісу.

Ця обставина здивувала козака, але, захопившись роботою, він швидко забув про неї.

— Ну, годі! — через якийсь час мовив Найда, встромляючи заступ у землю.— Все одно нічого не видно. Треба відпочити й обміркувати, що робити далі.

Аркадій теж припинив роботу.

Приятелі розпалили багаття й, почепивши над ним казанок, стомлені й змучені, простяглися на землі.

— Ну, брате, що ж ми робитимемо завтра? — звернувся до товариша Найда.

— Шукатимемо! — уперто відповів Аркадій.

— А завтра ж Петра й Павла.

— Дарма...

Мовчки повечеряли, мовчки полягали. Та цієї ночі їм не спалося. Найда чув, як Аркадій раз у раз перевертався з боку на бік, сам він теж не склепив очей... Десь вдалині моторошно завивали вовки.

Уже сіріло, й навколишні предмети чіткіше виступали з темряви, коли Найда врешті задрімав. Та не минуло й півгодини, як його розбудив сповнений радісної тривоги голос Аркадія:

— Ти спиш, друже?

— Ні! — відповів Найда, квапливо протираючи очі.

Аркадій уже встав, обличчя його було збуджене, очі горіли.

— Ну, то вставай, я додумався, як шукати!

— Невже? Як саме? — вигукнув Найда.

— Кажу тобі, все розміркував! Слухай, у записці сказано, що похила сторона росте над самою землею, отже, під нею не могло нічого рости; виходить, у той бік од пенька, куди росла похила сторона, має бути чисте місце, без жодного пеньочка.

— А й справді! — вигукнув Найда.— Мені теж цілу ніч не давала спокою одна думка, та, з горя чи з досади, не міг дібрати в ній толку, а тепер одразу все збагнув... Я покажу тобі, де стояв цей дуб і в який бік росла його похила сторона.

Не тямлячи себе від радощів, Найда, перестрибуючи через пеньки й колоди, добрався до того місця, де він учора серед розкиданого сухого гілля побачив дубовий пеньок.

Аркадій не відставав од нього.

Хвилин через п'ять вони відшукали пеньок. Глянувши пильно довкола, Найда радісно скрикнув:

— Тут, тут! Без сумніву, він...

Аркадій зупинився поруч з Найдою і вхопився рукою за груди. Од великої радості він не міг вимовити й слова.

Сонце ще не зійшло, але все довкола було добре видно.

— Він, він! — не вгавав Найда, насилу зводячи дух.— Поглянь, як густо кругом, особливо з цього боку, стоять пеньки — і широкі, старі, й молоді, а тут, бачиш,

усе чисто, аж до пенька тієї сосни. Тільки шматочки кори та обрубане гілля. Збоку усохлої половини росли дерева, а ось ця, що росла, нахилившись до землі, заглушила все під собою, і з цього боку валяється й гілля. Бачиш, скільки його, і це незаперечно доводить, що саме в цей бік була нахилена жива половина дуба... Бачиш, усі дерева валили в той бік, до степу, і там уже очищали їх від кори й гілля, а що розчахнутий дуб похилився в протилежний бік, то його тільки туди й можна було валити, тому він і впав у бік лісу, тут його й очистили.

— Воістину все це так! — промовив Аркадій.— Подякуймо ж господеві, що явив нам свою ласку, й продовжуватимемо свою роботу, може, вже сьогодні ввечері й назад вирушимо. Незабаром зійде сонце, треба вже відрахувати кроки!

Найда стрепенувся.

— Правда,— погодився він,— але насамперед маємо встановити, як далеко сягала похила сторона дерева.

— Що ж, мені здається, це не важко встановити. Адже сосни в лісі ростуть так, що стовбур їх лишається голий і тільки на вершині розростається гілля, отже, похила сторона дуба могла вільно рости майже до цієї зрубаної сосни, своєї найближчої сусідки.— Аркадій відміряв од пенька сосни невелику відстань, кроків п'ять чи десять.

— Так! — погодився Найда.— В усякому разі, якщо ми й помилимося, то всього на кілька кроків уперед чи назад, а це легко можна буде виправити!

— Тепер я побіжу за списами, заступами, сокирами, за всім знаряддям. Сонце ось-ось зійде!

Аркадій побіг до скелі, біля підніжжя якої вони склали всі свої речі, й за кілька хвилин повернувся назад.

Від позначеного Аркадієм місця товариші голосно, щоб не помилитися, почали відраховувати кроки. Взятий напрям повів їх по схилу якогось горба. Боячись помилитися в лічбі й напрямі, товариші жодного разу не поглянули кудись убік і, промовивши «сто», одразу вдарили списами, що, не зустрівши ніякої перепони, глибоко ввійшли в м'яку землю.

— Далі! — уривчасто крикнув Найда, відчувши, що його охопив жах від самої тільки думки про те, що й тут їх могла спіткати невдача. Та цього разу товаришам не довелося довго марудитись: спробувавши списами в кількох місцях землю, вони нарешті намацали щось тверде.

— Камінь! — вигукнув Аркадій.

— Камінь! — підхопив Найда і, швидко копнувши кілька разів, справді побачив сіру камінну брилу.

— Тут! — разом крикнули приятелі.

— Хай буде благословенне ім'я господнє! — промовив Аркадій, скидаючи шапку.

— На віки вічні! — тремтячим від хвилювання голосом відповів Найда.— Тепер я вірю, що господь допоможе нам знайти скарб!

Обидва глибоко зітхнули, випростались і тільки тепер підвели голови й озирнулися довкола.

Друзі стояли на досить високому горбі. З того боку, звідки вони йшли, підйом був ледь помітний, а з протилежного — набагато крутіший.

Вершина горба була гола, й тільки на її східному боці росли, сплітаючись корінням, дві старі сосни. З горба далеко виднівся степ, поруб і річка...

— Ну, та й привільно ж тут, гарно, наче й дихати легше! — озираючись довкола, захоплено промовив Аркадій.— Ех ти, друже мій, і як це нам одразу не спало

на думку, що дуб повинен був рости якщо не на узліссі, то на вершині якогось горба чи біля його підніжжя, одне слово, в такому місці, з якого і в лісі можна б бачити і схід, і захід сонця?

— Поночі, брате, і в своїй хаті заблудишся, а в чужій і поготів,— усміхнувся Найда.— І так без божої допомоги ми б не второпали цієї записки. Одначе помовчімо. Дивись, край неба уже червоніє, зараз зійде сонце.

Товариші завмерли, чекаючи цієї миті.

За кілька хвилин на видноколі, саме поміж двома соснами, виринув край вогненного диску...

— Сюди, праворуч, поміж цими двома соснами. Лічи! — кидаючись уперед, вигукнув Найда. Аркадій попростував за ним, голосно відраховуючи кроки.

Відлічивши п'ятдесят кроків, приятелі опинилися біля підніжжя горба й, тримаючись узятого напряму, ввійшли в ліс, обігнули велике дерево й побачили перед собою на відстані п'яти-шести кроків великий сірий камінь, весь оброслий мохом,— він у вигляді конуса виступав з-під землі.

— Тут, тут! Напевне, під цим каменем! — вигукнув Аркадій і побіг. Найда теж прискорив ходу, підійшов до каменя й промовив:

— Сімдесят п'ять! Сімдесят п'ять кроків! А в записці сказано сімдесят три!

— Це байдуже! — заспокоїв Аркадій.— Його крок міг бути ширший за наш.— Не інакше, як тут!

— Стривай, тепер уже будемо діяти обережно, щоб не зробити помилки: треба почитати записку.

— А що в ній сказано?

— Та ось! — Найда дістав із-за пазухи записку й вголос прочитав: «Стань на тому місці на Петра й Павла й відлічи на схід сонця сімдесят три кроки, там побачиш...»

— Ну, що ж побачиш?

— Та тут клаптик відірвано...

— Гм... Шкода!.. А великий був клаптик?

— Ні, ось поглянь, тут ріжок, не вистачає одного рядка, не більше.

— Побачиш! Гм... Тут нічого цікавого, крім каменя, не побачиш! — сказав Аркадій, уважно роздивляючись довкола.— Дерева як дерева, одне в одне, без будь-яких прикмет. Ну, а ти що скажеш?

— Я теж думаю, що скарб під каменем. У рядку, якого не вистачає, мала бути точна вказівка на місце, де його заховано. Скарби завжди закопують у такому місці, котре можна було б одразу знайти. А тут хоч як дивлюся, не бачу, крім цього каменя, нічого примітного: земля рівна, ані горбочка, ні рову, ні ями,— стирчить тільки цей камінь, отже, під ним і закопано скарб.

Аркадій якусь мить помовчав, зважуючи Найдині слова, і потім рішуче сказав:

— Так, у цьому останньому рядку мало бути вказано місце, де сховано скарб; певно, там писалося: «Побачиш камінь, а під тим каменем закопано скарб».

Аркадій і Найда дружно взялися до роботи. Настрій в обох був чудовий, і робота кипіла в їхніх руках. Підкопавши камінь з одного боку, товариші побачили, що він розширюється донизу, й зрозуміли, що доведеться немало попрацювати, поки вдасться вивернути його із землі.

— Ні, стривай, так нічого не вийде! — нарешті промовив Найда, розгинаючи спину й витираючи з чола піт.— Треба спершу знайти в землі хоча б один край цього каменя, звідти й копати. Бери списа!

Товариші взяли списа й заходилися пробувати землю навколо каменя. Але списи входили в грунт на аршин, на півтора й одразу ж натикалися на щось тверде.

Друзі зрозуміли, що підняти цей камінь було б над людську силу, отже, й скарбу під ним не могло бути.

Вони знову переміряли кроки: камінь лежав від вершини горба за сімдесят три кроки. І коли автор записки, який так точно описував усі прикмети місцевості, вказував на камінь, то виходило, що цей камінь являв собою тільки вихідну точку, від котрої ще треба було шукати місце, де сховано скарб.

Але як же його знайти, те місце, коли кінець записки був відірваний і назавжди втрачений? Товариші ще раз оглянули всю місцевість поблизу каменя, але нічого примітного — ані горбочка, ані ямки — так і не виявили. Ліс теж стояв рівний, густий, жодне дерево не привертало до себе уваги якою-небудь особливістю... А за вузькою смугою лісу вже тягся степ.

— Годі! — похмуро мовив Аркадій, стромляючи заступ у землю.— Нічого з цього не вийде... Кінець!

Страшне прокляття зірвалося з уст Найди, і він з диким зойком у розпачі впав на землю. Першим отямився Аркадій.

— Стривай, ще є надія,— глухо сказав він, торкаючись Найдиного плеча.— Ми відраховували кроки на схід, а може, треба було навпаки — на захід?

— Шукай уже ти, я більше не хочу,— не підводячись, похмуро відповів Найда.

— Гаразд, сонце ще не зайшло. Жди мене тут.

Аркадій швидко зник за деревами.

За кілька хвилин він виліз на вершину горба й, важко дихаючи, зупинився біля каменя, від якого треба було рахувати кроки.

Сонце вже хилилося на захід.

Установивши вихідну точку й встромивши тут списа, Аркадій почав спускатися з горба в західному напрямку, голосно відраховуючи кроки.

З цього боку спуск був дуже крутий. Диякон сходив обережно, притримуючись руками за кущі, але, відлічивши кроків тридцять, раптом спіткнувся й, покотившись схилом горба, важко упав біля його підніжжя.

Найда довго чекав Аркадія, але той не повертався. Козак почав непокоїтись і вже вирішив був іти на розшуки товариша, як зненацька до нього долинув радісний крик Аркадія:

— Є, є!

— Та що є? Де ти подівся? Іди сюди! — гукнув Найда.

— Іду, іду! — відгукнувся диякон.— Є прикмета!

Почулося голосне шарудіння, затріщало гілля. Найда кинувся назустріч Аркадієві.

— Що є? Яка прикмета? Де ти пропадав так довго? — засипав він питаннями товариша.

— Важлива прикмета! — ледве переводячи дух, заговорив Аркадій.— Коло горба тече струмок, а витікає він з печери, яка йде під цим горбом...

— Печера? — вражено вигукнув Найда.— А за скільки кроків від каменя?

— Точно не скажу, щось близько сімдесяти трьох...

Повідомлення Аркадія востаннє пробудило енергію Найди й розвіяло його відчай.

Печера, джерело, горб... Усе це були підхожі й надійні прикмети, які давали тверду впевненість друзям, що вони нарешті знайшли вірну дорогу. Справді, найчастіше скарби закопують у печерах і льохах.

— Ну, ходімо швидше,— сказав Найда,— поки ще сонце не зайшло...

Щоб добратися до печери, приятелі мусили знову зійти на горб і спуститися з нього крутим західним схилом. Це їм пощастило зробити без будь-яких нових пригод. Кроків за сорок вони побачили невеликий струмок, що жебонів у замулених берегах; пішовши проти його течії, вони дістались хвилин за дві до печери, про яку говорив Аркадій.

Товариші, зігнувшись, ввійшли під її склепіння й вільно випростались: печера була тут досить висока й широка.

— Ну, що скажеш? — спитав Найду Аркадій, пильно вдивляючись у його заклопотане обличчя.

— Шукати, шукати! Тільки хіба що в стінах, а тут,— Найда показав собі під ноги,— і дурень не закопав би скарбу!

Приятелі обійшли всю печеру, постукуючи в стіни, сподіваючись по звуку знайти в них порожнисте місце, але нічого не виявили.

Захекані, вийшли вони з печери на свіже повітря й мовчки обіперлися на свої заступи.

— Ну, де ж тепер шукати? — після довгої мовчанки запитав Аркадій.

— Де хочеш, тільки не тут! — відповів Найда.

— Все-таки треба продовжувати пошуки, а не їхати звідси дурнями! — сказав Аркадій.

— Шукай, коли маєш охоту, а я піду, зберу наші речі.

— Ну, йди! Баба! — в запалі вигукнув диякон.— А я копатиму тут доти, доки не згину!

Найда мовчки пішов. Перебравшись через горб, він дійшов до злощасного каменя й знесилений упав на землю. Страшна, несамовита лють опанувала козака. При самій тільки думці про те, що лише завдяки фатальному пориву вітру, який підхопив ріжок записки, він не може відшукати заповіданого йому скарбу, котрий, можливо, лежить тут, поруч, Найда впадав у дику нестяму. Він ладен був з досади розбити собі голову об камінь, але його стримувала думка про необхідність виконати взятий ним на себе великий обов'язок.

Отак сидів Найда, знемагаючи від безсилої люті, як нараз його увагу привернуло шарудіння листя над головою.

Козак швидко підвів голову й побачив, що з-за гілок на самому вершку велетенської липи, під якою він сидів, виглядає червона вивірка, освітлена останніми вогненними променями сонця; її гостренька мордочка дивилася на Найду так лукаво, тотливого звірятка одразу підняв усю лють, що клекотіла в грудях Найди. наче підсміювалася з його безвихідного становища. Вигляд цього вдоволеного, пус-

— Смієшся! — скочивши на ноги, вигукнув він і вихопив з-за пояса пістоль.— Ну, почекай, посміємся ти в мене!

Козак звів пістоль і, прицілившись, вистрілив у вивірку.

Постріл був влучний: звірятко махнуло лапками й полетіло вниз.

Найда глянув на землю, шукаючи очима вивірку, але її не було.

— Зачепилася за віття чи що? — пробурмотів він.

Але й на дереві вивірки не було видно.

«Що за чортовиння? — з досадою подумав козак.— Невже ж я розучився стріляти?.. Чого доброго...»

Ця думка зачепила Найду, чудового стрільця, за живе. «Ні, не може бути, треба перевірити,— вирішив він.— І, до речі, з верхів'я востаннє огляну всю місцевість».

Козак поліз на дерево. Та це виявилося нелегкою справою, бо дуже товстий стовбур липи ніяк не можна було обхопити руками. Найда зробив на ньому сокирою кілька зарубок і в такий спосіб виліз на дерево й добрався до того місця, де стовбур розгалужувався на кілька великих гілляк.

«Чи не зачепилася вона там?» — подумав Найда й вирішив лізти вище.

Козак уперся ногами в стовбур і тільки хотів вхопитися за одну з гілляк, як зненацька під ним щось затріщало й він, втративши опору, полетів у якусь безодню... Мимовільний крик вирвався з грудей Найди, він судорожно простяг руки, намагаючись ухопитись за що-небудь, але на голову йому посипалися тріски, пилюка, сміття...

Аркадій уже спускався з горба, коли пролунав Найдин постріл. Кинувши заступ, він щодуху помчав до товариша і нараз почув його крик... «Напад? Вбивство?» — майнуло в голові диякона, але на своє здивування під липою він нікого не побачив, на землі валявся тільки Найдин пістоль.

Сповнений найжахливіших передчуттів, Аркадій кинувся оглядати все довкола, але ніде не видно було ані звіра, ані людини. Дивуючись і гублячись у здогадах, він ще раз повернувся на старе місце й знову побачив там тільки пістоль.

«Що ж сталося з Найдою? Може, звір напав і кудись поніс? Але ведмеді тут не водяться... Вовк? Дурниця!.. Але ж він виразно чув товаришів голос і саме з цього місця... Отже, Найда був тоді десь поблизу,— куди ж він міг зникнути за ці кілька хвилин? Не провалився ж крізь землю?» Диякон із забобонним жахом оглянувся довкола: а що, бувають же такі закляті скарби?!

Немовби бажаючи відігнати од себе ці страшні думки, Аркадій стріпнув головою, аж раптом до нього долинув глухий крик, що виходив наче з-під землі.

Диякон увесь затремтів.

— Ти, Найдо? — щосили гукнув він.

Крик повторився знову, але такий дивний, глухий, підземний, що Аркадія охопив непереборний жах. Перша його думка була тікати з цього заклятого місця, та за мить він опанував себе, прикликав на допомогу боже ім'я й почав оглядатися довкола, намагаючись збагнути, звідки доносилось те моторошне волання. Здається, з боку старої липи, десь наче з-під землі.

Не розуміючи, в чому справа, Аркадій безпорадно озирався довкола, як нараз помітив зарубки, що їх зробив Найда на стовбурі дерева.

Радісний крик вирвався з грудей диякона, й він, гукнувши: «Я тут, тут, Іване!» — поліз на липу.

Чим вище підіймався Аркадій, тим виразніше чув голос Найди; він міг уже розібрати й його слова:

— Я тут, тут, у дуплі!

Видершись нарешті на верх стовбура, диякон побачив, що він всередині порожній. Величезне дупло було трохи замасковане уламками кори, яка нещодавно провалилася під вагою Найди.

Над дуплом на корі дерева був вирізаний великий чотирикутний хрест, а під ним рік, зазначений у таємничій записці.

А втім, охоплений страхом за долю товариша, Аркадій не помітив цих деталей; він засунув голову в дупло й крикнув що було сили:

— Іване, ти тут?

— Тут! — почув у відповідь.

— Цілий? Здоровий?

— Пом'яло трохи! Та кістки, здається, цілі.

— Ех, і понесло ж тебе сюди! — з досадою мовив Аркадій.— Цур їм, тим скарбам! Нічого шукати їх! Їдьмо на Запорожжя — й край.

— Та скарб, друже, тут! — крикнув з глибини Найда.

— Тут? — від здивування диякон мало й сам не впав у дупло.

— Тут, піді мною,— відповів Найда.— Кинь-но мені кремінь і кресало, та й свічку... Зараз оглянемо все!

Аркадій швидко зліз додолу і, діставши із в'юків речі, які попросив товариш, знову видерся на дерево й спустив їх на вірьовці в дупло.

У глибині дупла почулися короткі сухі удари, заблищали іскри й нарешті спалахнула свічка. Найда підніс її високо над головою і лише тепер роздивився місце свого несподіваного ув'язнення.

Це було велетенське дупло, розширене, певно, рукою людини. Дно його вкривав густий шар зів'ялого листя й моху.

Найда швидко розгріб цей покрив, і... радісний крик вирвався в нього з грудей: він побачив щільно вмощені в дуплі дерева три казани; два з них були досить великі, а третій трохи менший.

— Що трапилось? Чого ти репетуєш? — крикнув згори Аркадій, нахиляючись над дуплом і намагаючись розгледіти, що робиться внизу.

— Усі три казани тут, піді мною! Ох і важкі ж, як ми їх витягнемо звідси?

— Обв'язуй вірьовкою, я потягну.

— Де там! Я не можу зрушити їх з місця. Тягни мене нагору, прорубаємо дерево знизу, так буде швидше.

Коли Найда вибрався з дупла, вони з Аркадієм одразу взялися до роботи, й через годину, не більше, в нижній частині липи був уже прорубаний отвір, крізь який приятелі нарешті витягли важкі казани.

Тремтячими від нетерпіння руками вони розкрили один із казанів: він був повен червінців.

Аж дух перехопило в Найди й Аркадія. Якусь мить обидва стояли мовчки перед цими незліченними багатствами...

— Ну, брате! — вигукнув Найда, зводячи очі до неба.— Подякуймо ж господеві милосердному: тепер усе закипить навколо...

XVII

Жахливий бенкет досяг апогею потворності. Сердешні черниці, прив'язані до колон і біля намісних ікон, висіли, наче розп'яття; вірьовки врізалися в їхнє тіло, надто на руках; із саден сочилася кров... З виразу облич і з тихих надривних стогнань можна було судити, які страшні фізичні муки, не кажучи вже про моральні, терпіли страдниці: багато хто з них втрачав свідомість, але їх обливали вином і приводили до тями. Шляхта пила, блюзнірствувала й лихословила. П'яна челядь конкурувала з своїми панами в лайці й неподобствах...

Коли п'яні дотепи, сповнені цинізму й образ, були вичерпані, одному старому ротмістрові спала на думку нова забава — стріляти з пістолів у черниць, голосно називаючи частини тіла, в які мають вцілити кулі.

— У ліву руку он тієї, панове! В долоню! — крикнув ротмістр і, вихопивши з-за пояса пістоль, вистрелив, майже не цілячись. Але він був занадто п'яний і не міг твердо тримати руку: куля вдарилась у золоту різьбу, зачепивши тільки

палець нещасної. Дехто, спотикаючись і падаючи, кинувся перевіряти наслідки пострілу.

— Маху дав, пане ротмістр! Ха-ха! — почувся сміх.— Еге, уже постарів пан... рука схибила.

Це зачепило за живе старого рубаку, він вихопив другий пістоль і, крикнувши: «Відійдіть, паноньо! Прямо в серце!» — вистрілив.

Цього разу ротмістрові не зрадили ні око, ні рука. Куля вцілила в груди черниці й пронизала серце... Ні крику, ні стогону не вирвалося з уст мучениці; тільки на мить розплющились перелякані очі, здригнулось тіло, й голова повільно схилилася... Із рани поволі потекла темно-червона цівка крові, закривавились посинілі уста.

— Віват! Досконале! Підрізав, наче куріпку! — закричали найближчі свідки пострілу.

— За здоров'я пана ротмістра! — підхопили ті, що сиділи за столом.

— Влучно! — підтримала гучну радість і челядь.

Але навіть на п'яний, жорстокий і дикий натовп смерть безневинної страдниці справила враження; молоде тіло, ще мить тому сповнене сил, висіло тепер перед нападниками живим докором їхнього звірства...

Голосні вигуки й регіт стихли, і в осквернену храмі на якийсь час запала тяжка, гнітюча тиша... Чути було навіть шепотіння тих, що молилися за вбиту черницю.

— Упокой, господи, в лоні праведних рабу твою Єфросинію, яка прийняла мученицький вінець, і візьми її в селища горні, де немає ні злоби, ні сліз, ні страждань,— голосно молилася Дарина.

— Вічна пам'ять тобі, наша сестро,— тремтячими голосами обізвалися подруги.

Цей зворушливий шепіт ще більше потьмарив настрій шляхти. Кожен відчув у душі якусь мерзоту. Порив шалених веселощів ущух, конфедерати спохмурніли.

Бенкет припинився сам собою, і пан Голембицький, міцно вхопивши за руку Дарину, квапливо повів її до келії ігумені. Хоч який він був п'яний, врода панни справила на нього величезне враження.

Не раз спотикався й падав пан Фелікс, поки доплентався до келії... Бідолашна полонянка могла б легко втекти від нього, та з усіх закапелків монастиря долинали п'яні крики й дикий регіт, і вона боялася потрапити до лап іншого звіра. До того ж з монастиря не було іншого виходу, крім головної брами. Тому залишалося одне — вирватися з лабет ката й накласти на себе руки. Та Дарина не хотіла так дешево продати своє життя...

Ввійшовши до келії, шляхетний лицар дістав вино, налив келихи собі й Дарині і наказав їй випити. Дівчина спершу відмовлялася, але нараз в її голові блиснула смілива думка.

— Спершу випий ти, пане, за моє здоров'я! Чи вже не здужаєш? — лукаво спитала Дарина.

— Я не здужаю? — образився пан Голембицький.— Ого! Я ще вип'ю скільки завгодно... Я всіх переп'ю... Пан Фелікс... сильніший за Геркулеса... десять левів задушу... Хай мене вб'є перун, коли не задушу... А гайдамакам... пся крев... та я сам... сотням зітну голови... махну... і нема десяти шельм... махну... бррр...

Дарина, користуючись з кожної паузи в п'яному базіканні пана Фелікса, примусила його спорожнити келих до дна.

— Ну, тепер сюди, до мене на груди! — гукнув пан Фелікс і, ледве тримаючись на ногах, поклав на стіл пістоль, відчепив шаблю й важко сів на лаву.

— Зачекай же, мій любий пане, я ще не випила за твоє здоров'я,— і дівчина почала маленькими ковтками пити вино, раз у раз звертаючись до славного лицаря з найкращими побажаннями.

Червоне обличчя пана довудци посиніло, очі то безтямно витріщались, то зовсім злипалися, він дихав з хрипінням і клекотом. В цю мить Голембицький був такий огидний, що бридливе почуття примушувало Дарину внутрішньо здригатися, але вона з усіх сил намагалася приховати це й гарячково думала, як скористатися з першого ліпшого сприятливого моменту.

Дівчина похапцем налила ще один келих, проте впоратися з ним пан Фелікс уже не зміг і, не допивши, упав на лаву... Кілька разів він іще силкувався розплющити повіки, але так і не зміг.

П'яний сон звалив його...

— Тут врятована... а там?.. Е, від своєї долі не втечеш! — прошепотіла Дарина й з гарячковою швидкістю почала переодягатись у вбрання хорунжого, яке вона насилу стягла з нього. На щастя, довудца був худий і невисокий на зріст, так що жупан та кунтуш їй підійшли, тільки чоботи були надто великі, й панна залишила на ногах свої сап'янові чобітки із срібними підківками. Підперезавшись туго поясом, вона засунула за нього пару набитих пістолів і до боку почепила шаблю. Розшукавши ножиці, Дарина відрізала свою косу, наділа конфедератку й перетворилася на красеня-юнака, здатного полонити навіть королівну. Тільки незвичайна ніжність обличчя й квітуча молодість могли виказати панну в її новій ролі.

Вона зупинилась на мить перед катом, перед цим заклятим ворогом усього того, що було для неї святе, і в її серці закипіла боротьба... Почуття справедливості волало, що залишати живим цього недолюдка на горе знедоленим було б злочином, але на вбивство у дівчини не піднімалася рука... Опиралась її природа... Та й чим убити його? Шаблею? Вона не вміла нею орудувати. Непевний удар тільки розбудить його... Вистрелити в лоб із пістоля — але звук пострілу викличе переполох, і її спіймають на місці злочину... Ех, коли б у неї був кинджал... Та його, як на зло, відняли. Що робити?..

«А ножиці?» — майнуло в голові Дарини, й вона судорожно вхопила їх знову.

Панна пригадала в цю мить мученицьку смерть батюшки, вбивство ігумені, наругу над святинею й мордування сестер... І в її серце впилося жало кривавої, невгасимої образи...

У бурхливому пориві цього почуття дівчина кинулась до Голембицького, який голосно хропів, відкинувши назад голову, і всадила ножиці йому в горло. Довудца судорожно сіпнувся й захарчав... І з рота струменем вдарила кров.

Не тямлячи себе від жаху, Дарина вискочила з келії й вибігла на монастирський двір. Він був зовсім безлюдний; усі, певно, вже спали мертвим сном. Під захмареним небом страхітливо чорніла безмісячна ніч; коли-не-коли спалахувала далека блискавка, наче небо блимало страшним оком, і тоді на мить виступали з пітьми силуети дзвіниць, тополь і дахів найближчих будівель. Прохолода ночі трохи підбадьорила Дарину; вона знову загорілася бажанням втекти від катів і врятувати своє життя... Але як і куди тікати? Монастир був оточений високою стіною, єдиний вихід — браму, певна річ, охороняли жовніри. «Хіба сховатися? — промайнула думка.— Але де? На який час? Немає сумніву, що Мокрицький настановить тут католицьку адміністрацію. Так чи інакше її врешті спіймають і віддадуть на нелюдські тортури... А втім, від тортур нині є чим урятуватися! — І дівчина помацала рукою пістолі.— Та все-таки треба використати всі засоби, всі шляхи... Літня ніч коротка...»

Тривожно прислухаючись до найменшого шелесту і вдивляючись розширеними очима в сліпу темряву, Дарина навпомацки посувалася вздовж стіни. Раз у раз вона з жахом озиралася назад, тремтячи від думки, що ось-ось її наздожене й схопить облитий кров'ю, з ножицями в горлі, довудца. Минали хвилини, які здавалися дівчині вічністю... Раптом десь поблизу, мало не біля неї, почувся глухий звук від падіння чогось важкого й м'якого. Дарина здригнулась і хотіла була кинутися в глиб двору, та в неї підломилися ноги... Вхопившись за стіну руками, втікачка затаїла дух. Минула хвилина-друга, але довкола було тихо. Дарина нарешті озирнулася. Їй здавалося, що позаду промайнула якась тінь... Майже інстинктивно дівчина подалася вперед, та не встигла вона зробити й кілька кроків, як за прочиненими дверима однієї з келій, що тяглися вздовж стіни, почулося борюкання й збуджені, захекані голоси.

— Ні, шельмо, не втечеш,— хрипів грубий голос.

— Пусти! — кричала якась жінка.— Пусти!.. Геть!.. Я Євлалія... Я католичка... Я привела вас сюди...

— А дідько з тобою, Євлалія ти чи Мотря!.. Ти мені сподобалась — і край!

— Ой рятуйте! — заверещала Євлалія, борсаючись у темряві.— Я піду до пана довудци... Ти відповіси за насильство!

Євлалія вискочила з сінешніх дверей,— жовнір за нею.

В цю мить спалахнула блискавка й освітила блідим холодним сяйвом і Євлалію, що борюкалася з жовніром, і Дарину, що притиснулася до стіни...

— Он пан довудца! — простягаючи руки до Дарини, крикнула Євлалія.

Жовнір скам'янів від несподіванки, у нього в голові блискавкою майнула думка, що коли випустити Євлалію живою, то вона викриє його в злочині, за який доведеться поплатитись головою.

— То ти доносити, гадюко? — прошипів він і встромив їй у спину кинджал. Євлалія несамовито закричала і впала крижем до ніг Дарини, а жовнір щез у нічній пітьмі.

Недовго стогнала Євлалія,— швидко слабнучи, вона ще зітхнула раз-другий і затихла... Минали найзручніші для втечі хвилини, а Дарина все ще стояла непорушно й раз у раз шепотіла:

— Божий суд! — Нарешті вона озирнулась і помітила, що на сході небо почало потроху яснішати... Принаймні, добре вдивившись, тепер уже можна було розрізнити на темному тлі неба обриси всіх п'яти бань храму... Треба було взяти себе в руки й негайно діяти...

Дівчина обережно, але швидко рушила до брами. Підкравшись, вона побачила, що четверо жовнірів, певно, п'яних як ніч, спали, простягшись долі, а брама була не тільки не замкнена, а навіть трохи прочинена.

Не тямлячи себе від радості, Дарина підбігла до неї і, не помітивши в чорній пітьмі під склепінням брами дозорця, що теж спокійнісінько спав, наступила йому на руку. На щастя, він не прокинувся, тільки промимрив якусь лайку й відсмикнув руку. Дарина налягла на важку браму, вона заскрипіла, але не піддалася... Нараз панні причулись якісь підозрілі звуки, схожі на тихий стукіт... Холодний піт виступив у неї на чолі, відчай подвоїв сили, й вона нарешті розчинила браму настільки, щоб прослизнути в щілину...

Підйомний міст був спущений, за ним тяглася довга гребля, що губилася в густих вербах, за якими починався ліс. Переходити міст і греблю, коли ось-ось мало зійти сонце, було небезпечно: по високій стіні могли ходити вартові... Але

за вербами Дарина вже могла вважати себе в безпеці. Зупинившись на мить під дашком брами, вона озирнулася довкола, перехрестилась і кинулася бігти... Та ледве дівчина вскочила у вологу пітьму під вербами, як її схопили ззаду чотири залізних руки й накинули на голову важку кирею...

XVIII

Грізні вісті, що їх привіз Петро, страшенно стривожили селян Малої Лисянки. Вони ще раніше були налякані погрозами Гершка й після його несподіваної втечі ждали розправи, але тепер вона, неминуча й невідворотна, вже стояла зовсім поряд і примушувала стискатись серце від жаху. Зараз селяни були вільні від роботи: хліба, навіть пізню гречку, вже давно посіяли, а жнива ще не починались. Правда, підходив час орати толоку, готувати ниви на майбутній господарський рік під озимину, та про це майбутнє ніхто не думав. Уже з самої ранньої весни серед селян відчувалося якесь незвичайне хвилювання; не те щоб їх з зими почали більше гнобити,— гніт і поневолення народу були явищем не новим і за останнє десятиліття досягли, мабуть, свого апогею,— та докотилася звідкись чутка, що настав слушний час скинути польське ярмо, врятувати і себе, і православну віру від погибелі.

А втім, такі чутки виникали вже не раз і пробуджували в пригнобленого селянина надію, проте ненадовго. Невеликий загін захоплених волелюбною мрією селян під керівництвом якого-небудь запорожця зчиняв, бувало, веремію, але, зруйнувавши й спаливши кілька панських маєтків та перевішавши з півсотні економів, зрештою зазнавав поразки від сильнішої польської команди. Після кожного такого гайдамацького заворушення й страхітливої за нього розплати народ втрачав надію на визволення й під непосильним тягарем лиха дедалі нижче й нижче схиляв свою голову, хоч, як і раніше, прагнув помсти.

За останні п'ять років припинилися навіть гайдамацькі виступи, тому пани, посесори й економи були переконані, що хлопське бидло остаточно приборкане, й ставились до селян, наче до під'яремної худоби, нічого не боячись. Та з весни помітили, що «бидло» немовби ожило, підняло голову й хоча ще вперто мовчало, але в цьому грізному мовчанні відчувалася стихійна сила, яка примушувала і економів, і посесорів утримуватись від канчуків та паль; польські урядовці вважали, що ці настрої селян є наслідком московського вітру — хоч насправді цього й не було,— і до появи конфедерацій уникали рішучих заходів.

Люди хоча й виходили ще на панщину, але дуже неохоче, здебільшого ж збиралися гуртками й гомоніли поміж себе про нові чутки, занесені з ярмарків, з цвинтарів, з корчем убогими, прочанами й проїжджими; в цих чутках, поряд з вигадками, були й правдиві відомості про те, що скрізь селяни готуються до останньої боротьби й до них, щоб покінчити з панами й назавжди визволити православну церкву від католиків та уніатів, пристануть і запорожці... Саме ці чутки й єднали людей, і підносили їх дух.

Так було і в Малій Лисянці, що правила за центр багатьох розкиданих довкола хуторів. Після від'їзду Петра по допомогу до гайдамаків у садибі титаря щоночі потай збиралися впливові люди з села й хуторів; вони приходили дізнатися, чи не одержано від Петра якихось звісток, і поділитися почутими новинами. Та виявлялося, що від парубка не було ні слуху ні духу, тому багато хто вважав, що його схопили ляхи, а з базарів і корчем надходили тільки звістки, що пани з'їжджаються

й готуються різати всіх православних. Оскільки ж досі пани в селах не з'являлися, а, навпаки, навіть від'їжджали з своїх замків на конфедератські з'їзди, то тривога почала потроху влягатись. Щоправда, вдень села були майже зовсім безлюдні — жінки й діти ховалися в найближчих лісах та байраках, тільки вночі виходячи із сховищ, щоб потай дістатися до своїх хат і взяти дещо з харчів. Останнім часом, коли тривога трохи вщухла, втікачі вже сміливіше навідувались до своїх покинутих осель, жвавіше метушилися в щоденному клопоті.

Аж тут несподівано повернувся Петро з грізною звісткою, що Мала Лисянка й близькі хутори та висілки приречені на винищення. Це повідомлення мов громом прибило всіх селян, і вони не знали, на що зважитись. Диякон доклав багато зусиль, щоб заспокоїти приголомшених селян; він присягався, що гайдамацькі загони недалеко й що Петро приведе їх; та коли після кількох днів очікування гайдамаки не з'явились, а Петро з сестрою пропав безвісти, тоді й диякон розгубився. Не покладаюч сь уже на гайдамаків, на їхню негайну допомогу, він узявся збирати місцевий заг н, переконуючи селян, що їм перш за все самим треба озброїтись і бути готовими до відсічі.

— Боже поможи, а сам не лежи! Під лежачий камінь і вода не тече! — проповідував диякон на нічних радах у титаря, підбадьорюючи розгублених селян тим, що, мовляв, нам не вперше ляхів лущити, що й батьки, й діди наші на них набили руку і що не такий уже чорт страшний, як його малюють!

Палка мова диякона, який уже понюхав пороху та й умів, де треба, докинути і божественне слово з святого письма, і гостру народну приказку, піддавали духу похмурим слухачам, і вони, підбадьорені його словом і ласкою титаря, ішли по домівках припасовувати до гострих ножів довгі ратища, а до кіс короткі держаки.

Серед цих гарячкових приготувань минав час, роботи вистачало всім чоловічим рукам, від юнаків до старих. Та й ж нки хоч і тремтіли від страху, але допомагали в роботі чоловікам або виносили з сіл домашнє майно й ховали його в яругах, байраках, лісах, а то й просто закопували в землю...

Вечоріло.

Після двотижневої спеки, яка обпалила і трави, і хліба, і дерева, над Лисянкою нарешті пролилася зливою давно очікувана й така жадана грозова хмара. Правда, вона захопила село тільки крилом, посунувши далі на південь, але й півгодинний рясний дощ освіжив і зелень, і повітря, напоївши його пахощами щойно скошеної в леваді трави. Північний край неба вже виблискував чистою, прозорою блакиттю, а на заході ще зловісно чорніла темно-багряна хмара, з якої проглядало вечірнє сонце. Його скісне проміння золотило свіжу лапату зелень густих кленів та сріблясті пасма немовби розчесаних верб і райдужними іскрами грало в дощових краплинах, що повисли на листі.

Батюшка з титарем вийшли з душної хати й сиділи на призьбі, вдихаючи цілюще повітря і втішаючись чудовим вечором. З тихою усмішкою дивився отець Хома на чорну хмару, яку прорізували вогненні змійки, і на ясний захід сонця, і на палаючі багрянцем вікна хат, і на пурпурові, у самоцвітах, верховіття дерев.

— Ох, велик єси, боже наш, у твореннях рук твоїх! — тихо промовив батюшка, звівши очі в синю височінь неозорого неба.— Дивний і прекрасний світ і в грізній борні стихій, і в лагідному сяянні вечора... Світе тихий, світе слави безсмертного отця небесного...— молитовно зашепотів він і затих у німому споглядании.

Титар довго мовчав, не бажаючи порушувати настрій свого любого батюшки, і тільки згодом наважився заговорити.

— Ех, панотче,— зітхнув він, потерши рукою свої волохаті груди,— красен світ божий, то правда, та не красними істотами населений він... Одне одного силкується пожерти... Вовк вовка не зачепить, а от католик заповзявся всіх нас пожерти, щоб і кісток не лишилось... То навіщо ж і краса цього світу, коли в ньому таке пакудство?

— Е, не кажи так, пане Даниле! — лагідно відказав отець Хома.— Не нам, смертним, збагнути думу творця всесвіту, навіть херувими й восьмикрилі серафими не можуть прозирнути в таємницю його творінь... Але й незрячими очесами ми бачимо, що тьма неминуча... І дивись, поряд з нею ще яскравіше виблискує вічне сонце; гроза теж потрібна, бо після неї настає тихий і чарівний вечір... Більше того, коли б у світі не було зла, то й добро не мало б ціни... Усе супротивне існує для боротьби, і як світло переборює тьму, так і добро зрештою мусить подолати зло, а правда — кривду... Я вірю, що й народне горе мине, як чорна хмара, й після нього возсіяє красою наш край і заплакані обличчя засвітяться усмішкою! Тільки ревно моліться й черпайте упования з джерела милосердя й любові, не покладаючись на князів і на синів людських, а тим паче на меч; бо яка різниця буде між напасниками, лиходіями й вами, якщо й у вас руки будуть заплямовані кров'ю? — останні слова батюшка вимовив тремтячим голосом і схилив голову.

Данило хотів був сказати кілька слів на своє виправдання, та козачок, що зненацька вигулькнув з хвіртки,— він, без сумніву, належав до польської челяді, але нетутешньої — спантеличив титаря й примусив його мимохіть здригнутися.

— Чи тут живе його превелебність пан ксьондз тутешньої церкви? — спитав козачок по-українськи, але надто голосно й почасти зухвало.

— Тут, хлопче! — відповів стривожений титар.

— А що тобі, сину? — з цікавістю підвів голову й батюшка.

— Пан наказали, щоб ви зараз же йшли до панського двору! — сказав хлопець.

— Який пан? Економ наш чи що? — спитав батюшка.

— Який економ? — презирливо пирхнув хлопець.— Сам володар тутешнього села.

— Його ясна мосць пан губернатор? — вигукнули разом титар і священик і, насе окропом ошпарені, схопилися на ноги.

— Не губернатор,— якось знітився козачок,— а володар цього села, його мосць пан Левандовський.

Отець Хома й титар здивовано перезирнулися: вони такого прізвища не чули й спершу було подумали, що, мабуть, приїхав новий економ чи новий посесор. Але за мить у титаря майнула страшна думка, що, певно, прибула уповноважена особа, якій доручено криваву розправу, в першу чергу, з Лисянкою,— і ось для цього пан і звелів прийти батюшці.

Титар пополотнів і сказав отцеві Хомі, що самого його не пустить, а піде з ним разом.

— Його мосць кличе тільки пана ксьондза,— підкреслив козачок,— а тому провожатих не треба.

— Чого ти, пане Даниле, боїшся? — сумовито усміхнувся на хлопцеві слова священик.— Без волі отця небесного не впаде жодна моя волосина... То під його святою опікою я й піду... зараз... тільки... ось рясу...— отець Хома поспішив у хату,

одяг поверх полотняного грубого підрясника, в якому він сидів, свою єдину рясу з синьої китайки й у цьому парадному одязі вирушив разом з козачком до свого нового, невідомого пана.

«Що ж? — думав він дорогою.— Якщо пан кличе мене, щоб я вручив йому ключі од ввіреного мені храму, то я терпітиму до останнього подиху, а ключів йому не віддам і власною рукою не впущу ворога в господній дім для осквернення нашої святині».

Коли козачок побіг у внутрішні покої сповістити пана про прихід схизматського ксьондза, отець Хома смиренно зупинився біля вхідних дверей, у передпокої, і, схиливши голову, з трепетом ждав свого верховного господаря. Як же він здивувався, коли пан, що ввійшов до передпокою — середнього віку й приємної зовнішності,— поквапно підійшов до нього й, простягши обидві руки, заговорив ласкавим голосом:

— Даруйте, панотче, що я потурбував вас; та мені хотілося якомога швидше з вами познайомитись, спізнатись і обмінюватись дещо секретно, а тому я й гадав, що в мене це зробити зручніше. Пшепрашам![1] Я вважатиму найприємнішим обов'язком побувати у вашої велебної мосці,— й він, взявши обома руками худу кістляву руку священика, енергійно потиснув її.— Ах, я й забув сказати велебному панові, хто я! Левандовський, власник подарованої мені губернатором Лисянки з усіма правами, з яких я й думаю скористатися... Але що ж ми розмовляємо, стоячи в передпокої? Прошу до салону.

Батюшка був такий вражений цим нечувано ласкавим поводженням, що в першу мить витріщив на метушливого пана очі, не розуміючи, чи то незвичайна чемність дивного пана, чи витончений глум. Та пан Левандовський, не дочекавшись відповіді, сам повів батюшку попід руку до своєї вітальні й, присунувши крісло, запросив гостя сісти; мало того, одразу ж звелів подати меду, щоб випити два-три келихи з ним.

Ще й тут думав отець Хома, що все це Левандовський виробляє, аби поглузувати, й що їхня зустріч неминуче закінчиться якимось жахливим знущанням, але пан так сердечно виявляв свою гостинність, що батюшка зовсім розгубився.

А Левандовський тим часом із щирим співчуттям розпитував, як йому живеться, чи не кривдить його хто, чи не терпить він нужди.

Та батюшка все ще мовчав і тільки зітхав, розгублено розводячи руками.

— Либонь, не довіряє мені панотець? — заговорив після невеликої паузи Левандовський.— Та й зрозуміло: я поляк і католик... А пани, певно, так усім остогидли, що в кожному їхньому теплому слові вбачають тільки каверзу...

— Воістину...— нарешті промовив отець Хома й, схаменувшись, що бовкнув зайве, знітився й похнюпився.

— Так, так, так! — усміхнувся Левандовський, підливаючи йому в келих меду.— Але я, панотче, зовсім особливий пан, виродок. По-перше, будучи католиком — я не фанатик, а дотримуюся більше вчення Соція і вважаю будь-яке релігійне насильство злочином... Розум і совість мають бути в кожної людини вільні... По-друге, я ненавиджу рабство й вважаю усіх людей, за подобою божою, братами й рівними в правах, по-третє, я також, напевне, як і ви, батюшко, люблю тутешній край і тутешніх людей, вважаючи їх рідними собі: мій прапрадід був значним козаком і звався Левадою, а потім уже прадід, покатоличившись, причепив хвостик.

[1] Пшепрашам — перепрошую *(пол.)*.

— Господи! Вперше за все життя...— сплеснув руками батюшка.— Зроду й не подумав би, і не повірив би! Швидше перевернеться небо й земля...

— Панотець здивований? Та я ще додам, що, крім учень філософських, і саме життя переконало мене, що хвалені безлади й безправ'я, на яких нібито тільки й тримається Польща, є страшним, нетерпимим злом, і воно має бути вирване з рук свавільних магнатів... Там, де закон дає тільки одному станові необмежену владу, а інших позбавляє будь-яких людських прав, там не може бути блага й могутності, і така держава мусить рано чи пізно впасти; але там, де вже зовсім немає закону, де законом є сваволя магната, де й єдиний правний стан не гарантований від цієї сваволі,— там годі терпіти й кожен на такий лад має право підняти руку!

— Ясновельможний пане... сину мій... даруйте на слові... Але такі високі мисліі і від пана... в мене, старого, навіть розум мішається,— плутався схвильований отець Хома.— Тільки я ось думаю... що ліпше б... якби ніхто не піднімав руки...

— Коханий панотче!.. — промовив пан Левандовський.— Однією любов'ю і ласкою не переможеш зла, особливо коли воно взяло гору... і нічого не бачить... ні на що не зважає!.. Якби хто вдерся в гурт дітей і почав їх різати... невже б ми, їхні охоронці, дивилися на це винищення склавши руки і тільки благали звіра в ім'я любові зглянутись над дітьми? Ні, в таку хвилину наша бездіяльність була б злочинною... Сам Христос не стерпів бешкету в храмі отця свого й не просьбами, а дияням очистив його від осквернителів... Без сили, панотче, не можна: усе в світі тримається на силі — і земля, і сонце, і зорі... Ох! — глибоко зітхнув Левандовський і, потерши рукою чоло, вів далі ослаблим голосом: — Я теж пережив... власне, не пережив, а переживаю й переживатиму до скону непоквитоване, велике горе... Наш губернатор убив мою дружину й маленьку доньку... Посиротив мене...

— Боже всесильний! — вигукнув вражений до глибини душі батюшка.— Невже й шляхетний лицар не убезпечений від такого розбою?

— Як бачите, отче! Де немає закону, там кулак — пан... а проти кулака судді можe бути тільки кулак... Атож, кулак! — гірко підкреслив Левандовський і замовк. Груди його важко здіймались, у горлі щось клекотіло. Левандовський одним духом випив келих і, віддихавшись, заговорив знову: — Місяців зо два тому панові Кшемуському захотілося трохи розважити гостей і «пожартувати» з мене... Коли я був у нього на дикому, огидному бенкеті, він наказав своїй розбійницькій банді вчинити нічний наїзд на мій хутір, знести все дощенту, спустити став і саме місце, де була моя садиба, засадити деревами, щоб не лишилося й сліду житла. Дружину й немовля схопили сонних... Челядь перев'язали й розвезли... а потім, вчинивши цей страхітливий розбій, губернатор запросив гостей разом зі мною на прогулянку в мій хутір... Я знепритомнів, коли побачив, що все знищено. Більше місяця був несповна розуму, та, на лихо, моя міцна натура перемогла... а дружина... моя сердешна, моя єдина Ядвіся й немовлятко... не витримали й померли... Були ось... біля моїх грудей... і загинули... з примхи звіра... А він живе, пересичуючись всілякими втіхами... глумиться з чужих сліз... Моєї ж розради... мого ангела... мого щастя... немає на світі!.. Нема, й ніхто не може мені повернути їх! — Левандовський закрив очі рукою і довго сидів нерухомо, охоплений пекучою тугою і образою...

— Ох, любий пане, велике ваше горе,— мовив батюшка тремтячим голосом і витер хусточкою очі.— І я тепер від щирого серця вірю кожному панському слову... Його мосць на собі зазнав те, що терпить майже щоденно народ... Правда, він більше звик до терпіння, але і йому тяжко... А панові господь послав випробування

й зберіг життя, напевне, для вищої потреби. Панське серце ще потрібне тут. Так указує промисел божий...

— Я скоряюся йому, панотче, в тій же надії... Ось і цей дар... ціну крові... я прийняв... щоб бути корисним хоч чим-небудь бідолашному людові... Я й вас запросив до себе, коханий ксьондзе, щоб ви були мені в цій справі помічником... Що ж до церковної руги й всіляких господарчих потреб, то від мене ви матимете все... А чи не пробували обернути вашу церкву в уніатський костьол? Таке насильство нині повсюдно твориться...

— Поки що господь милував,— здригнувся отець Хома.

— То ось вам моя рука, що поки я живий, захищатиму права і ваші, і вашої церкви... А селянам я хочу здати всі економічні землі споловини, по-сусідськи... Я їх вважаю за своїх добрих сусідів — мені багато тепер не треба,— так і перекажіть своїм парафіянам. А громаду я скличу й про землю з нею побалакаю... Та говорити з натовпом по щирості незручно... то я вже покладаюся на панотця...

— Скажу! Скажу! Як же не поділитися такою радістю? Така благостиня їм і не снилася... Справжнього благодійника їм послав господь... Зглянувся на сльози сиріт, на стогін матерів... Тобі, твоєму милосердю безконечному вклоняюся, о всеблагая мати! — і батюшка, підвівшись з крісла й простягши руки до ікони Остробрамської богородиці, що висіла в кутку вітальні, впав на коліна.

Левандовський кинувся підняти старого й притис його до своїх грудей. В обох, і в пана, і в старого священика, по обличчю текли щасливі сльози...

Пізно вийшов лисянський священик від нового пана. За садибою його зустрів титар з двома дідами. Вони весь час стерегли батюшку в засідці, чекаючи в страшенній тривозі, чим усе це скінчиться. А на леваді в титаря уже зібралася громада, й багато хто прийшов з ближчих хуторів, щоб дізнатися про новини і в разі потреби допомогти.

Вісті, принесені батюшкою, громада зустріла з недовір'ям. Усі вбачали в щедрості нового пана якусь каверзу з його боку. Та коли отець Хома розповів людям про невтішне горе Левандовського, про страшну наругу, якої той зазнав од губернатора, вони уже з більшим довір'ям поставилися до його обіцянок.

Радісний настрій запанував серед мешканців Лисянки; через годину після повернення батюшки все село вже знало про несподіване щастя, послане всевишнім, і зібралося в садибі Данила Кушніра. Ніколи ще рада не була така багатолюдна й ніколи ще так не світилися щастям очі селян! Як тільки блиснув перший промінь сонця, отець Хома запросив усіх до церкви послухати подячний молебень з водосвяттям. Вдарив радісний дзвін, і все село, з старезними дідами, з хворими, з дітьми, широкою рікою попливло у відчинені двері яскраво освітленого храму...

Другого дня пан Левандовський зібрав селян і оголосив, що всі поля й сіножаті земель Лисянського ключа віддає їм споловини, а пасовиська просто так і що, крім того, решту податків — подимне, шляхове, річкове, хлібне, церковне та інші, скасовує зовсім, а церкву їхню бере під свій захист і заступництво. Благодіяння ці були такі великі, що, незважаючи на попередження отця Хоми, приголомшили громаду. Селяни, поскидавши шапки, стояли мовчки, не сміючи поворухнутись, і тільки тривожні погляди спідлоба виразно промовляли, що кожного мучив сумнів: чи не з'їхав з глузду пан? Запанувала гнітюча тиша, яка зовсім збентежила Левандовського.

— Може, ви, панове громадо, не задоволені? — сумно спитав він.

— Спасибі! Щиро дякуємо за ласку! Пошли, боже, панові вік довгий! — несміливо обізвалося кілька голосів.

— Вік довгий! — підхопили інші, вже трохи дружніше.

— Ви, панове, начебто не довіряєте мені,— вів далі господар.— То ось що: оберіть своїх виборних і розмежуйте поміж себе, за згодою, мої лани й сіножаті... А за побажання мені здоров'я — велике спасибі, а також зичу вам здоров'я і всякого добра... Тільки насухо зичити — не випадає... То йдіть до корчми, і хай орендар викотить на громаду цілу бочку горілки від мене.

— Спасибі! Оце пан, так пан! Дай, боже, панові! Ну й пан! Спасибі! Спасибі! Пошли, боже! — одностайно закричала й загомоніла юрба, підкидаючи шапки вгору, і посунула до корчми.

Дозвіл пана зараз же взятися до поділу його ланів і запропоноване частування одразу розвіяли всі сумніви й викликали в натовпі шалену радість. Горілка розпалила серця ще більшою втіхою.

Даремно диякон, який не схотів навіть пити на панську ласку, намагався протверезити захоплених селян і збити їх із мирного настрою; його не слухали.

— Та не вірте ви панові,— надривався диякон.— Паки й паки реку, не вірте! Він хитрий як лисиця, от що! Бачить, що всі селяни ховаються по лісах, що села й хутори спустіли, а жнива наближаються... От він і вдався до хитрощів, що, мовляв, половину даю... Ха-ха! Та чи є на світі такий дурень, щоб готового віддав половину? Нема! Тож-бо й воно!.. А він вас дурить, щоб вижали йому хліб і звезли,— а другу половину він і сам забере з ваших токів. От що! Збагнули?

Дехто з селян чухав потилицю й мимрив: «Еге ж, отець диякон, може, й має рацію». Але їх не слухали: «Та що ви базікаєте? Батюшка запевняє... А йому кожен повірить... Та й одразу видно, що добрий пан... Його самого скривдили... А хіба мало панів на Запорожжя тікало? Він же одразу звелів ниви ділити... виходить, без обману... і частування, як слід».

— Слухайте, дурні! — посинівши, кричав диякон і потрясав у повітрі могутніми кулаками.— Ех, ви! Нажлуктилися панської горілки та й вуха собі позатикали! Та якби й справді пан надумався віддати вам землю, то не допустить же такого шляхта: це був би їм усім підрив... Якщо пан зовсім відбіг розуму, то в нього віднімуть маєток. Так чи інакше, але ні пани, ні губернатор, ніже сам князь Яблоновський не віддадуть хлопам землі: її тільки силою можна взяти!

— Ех, отче! — докоряли дияконові за ці слова хмільні голови.— Тобі б тільки одне — гайдамачити!.. Та якщо вівцю можна спіймати за хвоста, то навіщо піднімати на неї голоблю?

— А я кажу,— гарячкував диякон,— що коли ви повірите в панські обіцянки й згорнете руки, то вас передушать, як курей... Відомо, що дурня і в церкві б'ють, а береженого й бог береже.

Та хоч як надривався він, а підпилий натовп був настроєний миролюбно й волів веселитися, а не воювати. Навіть на другий день слова диякона мало вплинули на селян: одні квапились у поле ділити панські лани, інші поспішали перевезти з лісу в село свої сім'ї і, незважаючи на всі умовляння диякона не ризикувати принаймні жінками й дітьми, не могли відмовитись від спокуси знову зажити по-людському... Войовничий диякон нарешті плюнув, назвав Лисянку новою Гоморрою і подався на сусідні хутори збирати загін.

Цілий тиждень в Лисянці кипіло життя, наче стояв там ярмарок; на всіх кутках села заскрипіли вози з домашнім добром; біля відчинених хат заметушилися баби, молодиці, біля колодязів почали збиратися дівчата; з веселим криком забігала по вулиці дітвора, здіймаючи хмари пилюки... Вечорами знову мекали вівці й ревли корови, а вночі лунали на леваді сумовиті пісні парубків і дівчат.

Батюшка розчулено поглядав, як село потроху знову повертається до мирного життя, й, діставши дозвіл правити службу в церкві, коли тільки забажає, користувався ним майже щоденно. Звісно, в будні, сповнені клопоту, до церкви приходили тільки старі — вони побожно слухали палкі молитви священика.

Так минув тиждень. Того дня господарі з раннього ранку подалися хто на царину, хто на розподіл ланів, а парубки на сіножать, бо на високих місцях уже горіла трава. Батюшка, відправивши ранню обідню, разом з титарем і паламарем був іще у вівтарі, а в церкві шепотіли останні молитви три сиві діди й одна беззуба підсліпувата бабуся. Раптом до церкви вбіг блідий, переляканий хлопець і заволав не своїм голосом:

— Хто в бога вірує, рятуйте! З гори мчать... уже близько...

— Хто мчить? — стривожено спитав з вівтаря батюшка; він уже скинув рясу й був тільки в полотняному підряснику, а в руках тримав довгу патерицю й бриля.

— Ой панотче, поляки!.. По конях і по збруї видно... Ой лихо! — заламував руки переляканий хлопець.

Усі зблідли. Із безладних хлопцевих слів і священик, і всі присутні зрозуміли, що над церквою й селом нависла смертельна небезпека.

— Слухай, пане Даниле і ви, мої любі діди,— квапливо заговорив отець Хома.— На все воля божа! Я піду додому... Зле, коли мене застукають у храмі... А ти, друже Даниле, разом з дідами рятуйте всі священні речі з вівтаря й ризниці... Щоб не дісталися вони до рук латинян... Ключ також доручаю тобі... хоч у річку закинь! Хай вдеруться до церкви, аки таті, аки розбійники, а не ввійдуть мирно... Благослови вас, боже! А мене простіть і розрішіть, аще був що не гаразд вчинив.

— Що ви, панотче, батьку наш рідний? — підходячи до батюшки за благословенням, сказали титар і діди.— Хіба ж завинила коли перед ким-небудь ваша свята душа?

— Ох, простіть і прощайте! Хай береже вас господь! — тремтячим голосом промовив отець Хома і, перехрестивши схилені голови дідів, вийшов із церкви.

Ледве він дійшов до садиби титаря, як назустріч йому вискочив добрий десяток вершників.

Попереду мчав на баскому гнідому жеребці молодий улан з пихатим виразом обличчя, небіж Кшемуського.

— Гей, попе, сюди! — гукнув він, осадивши біля воріт змиленого коня.

Батюшка, скинувши бриля, підійшов і шанобливо зупинився перед довудцою.

— Слухай, ти,— погірдливо заговорив улан,— сейм постановив, щоб в крулевстві не було більше ніякої схизми, розумієш, ні-я-кої! Щоб усе населення було католиками або принаймні уніатами — і квит! І жодне покровительство й заступництво вам не допоможе, жодне! — червонів од роздратування шляхтич, погрожуючи нагаєм.— Ні ваш гайдамака Мельхіседек, якого цими днями посадять на палю, ні Москва, проти якої піднялося все лицарство... І я тобі зараз доведу, що гонорове слово сейму і святе, і тверде! Слухай мій наказ: ти задля свого спасіння й блага мусиш негайно, до приїзду губернатора, присягнути сам і привести в церкві парафіян до присяги на унію. Даю тобі на це дві години. Якщо запізнишся і його ясна мосць ще застане тут схизму, тоді пощади не буде!

Отець Хома слухав зухвалу мову молодого улана скорботно й схвильовано; в нього була спалахнула надія на заступництво нового пана, але зараз же згасла,— він раптом зрозумів усю її ефемерність і подумав, що тисячу разів мав рацію дияк0н, коли закликав ні в чому не покладатися на панів. А втім, вислухавши улана, батюшка оволодів собою, і в його ясних очах засвітився непохитний спокій віри.

— Пане,— тремтячим голосом заговорив він після короткої паузи.— Я нікого не силую із своїх парафіян. Всяк має свою волю й свій розум... Склич їх і поясни сам волю найяснішого короля й могутнього сейму... Насильством, пане, не можна ані насадити, ані знищити віру... За неї, пане, люди йшли на хрест і на вогнище... Що ж до мене, смиренного служителя вівтаря, то ніякі принади світу цього, ніякі блага його не можуть спокусити мене на нечестивий вчинок... Я не зламаю присяги, даної мною у вівтарі мого рідного храму, й зрадником не стану! Ніякі погрози мене до цього не змусять... Смерті я не боюся, за її межею — сонце правди й сіяння вічної любов ! І радощі життя, і муки його — все тлін, усе скороминуще... Тільки там — вічне! — гучним, урочистим голосом закінчив отець Хома, указавши перстом на глибоке блакитне небо.

Спокій й мужні його слова так розлютили улана, що він позеленів, задихнувся і якусь мить не міг вимовити й слова.

— То ти не пристаєш до унії? — просичав довудца, наїжджаючи конем на священика.

— Ні,— рішуче відповів батюшка.

— Чому?

— Бо не хочу зрадити віри мого народу, віри батьків моїх.

— Ключі від церкви! — крикнув довудца.

— У мене їх немає! — тихо відповів священик.

— Ключі! — несамовито заревів шляхтич.

— Присягаюсь... У мене їх немає... та я б і не дав... Хоч би які ти муки вигадав... я їх за благо прийму: вони стануть мені блаженством...

— Повісити його!

— Благослови тебе, господи, сину мій! — підняв угору руки священик.— Яке щастя, що ти прискорюєш мені путь до Христа й встеляєш його спокутною мукою...

А в церкві, після того, як пішов батюшка, титар з дідами кинулись у вівтар і ризницю, щоб винести священні речі й надійно сховати їх. Усі церковні облачення, срібні й кипарисові хрести, плащаниця, срібні канделябри, лампади й ікони в окладах виносилися з вівтаря і з самої церкви, передавалися парафіянам, а ті розносили священні речі по селу й ховали, а срібло закопували в землю.

Та зосталися на жертовнику чаша й потир з ложицею, а на престолі ковчег із освяченими дарами. Торкнутися цієї святині ніхто не зважувався, а тим часом найпекучіша потреба була саме в тому, щоб винести й сховати її від напасників-уніатів, тому що без цієї святині ксьондз не міг служити мшу, а отже, й фактично перетворити православний храм в уніатський костьол.

Час минав. До церкви, дедалі наростаючи, долинали з вулиці крики й тривожний гомін. Били на сполох... Сумні, мірні звуки дзвона пливли важкими хвилями й розносили по околицях тривожну звістку.

— Боже! Що ж робити? — у відчаї заволав титар.— Ось-ось увірвуться вороги... Я вже чую тупіт... І тоді все загинуло... Діду, ви старший... Візьміть он ту шовкову хустку, що покриває чашу й потир, і загорніть у неї дари.

— Недостойний, недостойний я, грішний, і торкнутися,— застогнав дід.— Може б, ви, Охріме? — звернувся він до свого товариша.

Але той покрутив головою і перелякано замахав руками:

— Ой на бога! Що ви? Адже мені з моєю скверною... і підступитися гріх! Нікому це зробити, пане титарю, опріч вас...

— Ой що ж діяти, що чинити? Якщо захоплять дари, храм загинув. А я, грішний... недостойний... оскверню своїми руками... Не за себе я боюся... Хай би мене й грім небесний за моє зухвальство убив, тільки б урятувати храм... Але осквернити святиню... Не смію, не смію!!

В цю мить біля самої церковної огради пролунав кінський тупіт.

— Рятуйте дари! Замкніть церкву! — крикнули обидва діди, беручи на засув вхідні двері. Титар розгубився: він кинувся був до малого притвору, щоб замкнути двері, та потім мерщій повернувся у вівтар і впав на коліна перед запрестольним образом:

— Милосердний, ласкавий боже!.. Карай мене, але допусти врятувати дари! Мати божа!

Він підвівся блідий, тремтячий, з розчуленим поглядом; похапцем обмотавши руки шовковою хусткою, що лежала на жертовнику, титар, з трепетом священного жаху, взяв із жертовника чашу й потир, накинув на них другу хустку і з належною обережністю зав'язав. Перед ковчегом він упав був ницьма, але діди квапили, бо зовні посилився гомін. З таким же трепетом і благоговінням зняв титар з престолу ковчег і загорнув його в ту саму хустку; взявши обома руками дорогоцінну ношу й тримаючи її перед собою так, щоб вона не доторкалася його одежі, титар обережно вийшов у сінці й попросив діда виглянути, чи немає поблизу ляхів. На щастя, виявилося, що стукіт і гомін зчинились од возів, на яких селяни поверталися з поля. Господарі зупиняли коней біля церковної огради, а самі бігли до своїх хат, щоб дізнатись, чи не сталося чого з їхніми сім'ями. Таких возів стояло вже чотири, під'їжджав п'ятий.

— Поспішай, пане титарю! — сказав дід.— Хвалити бога — це свої, можна пройти.

— Замкни ж двері на засув і на замок... Ключі забери... І мерщій за мною! — сказав титар і квапливою ходою, крадькома, прошмигнув у бічну хвіртку, а звідти в провулок і зник із дідом у буйній гущавині левад...

Тим часом звістка про наїзд докотилася на царину; найближчі встигли приїхати, деякі пішки бігли в село, сповіщаючи зустрічних хуторян про наглу біду, а інші, щоб повідомити односельців, подалися на сіножаті й дальні ниви... На лихо, новий пан був десь на хуторах, і двоє верхівців помчали його розшукувати.

Тільки-но титар з дідом сховалися в провулку, як до церковної огради підскакав пан довудца. Там уже стояло вряд шість розпряжених возів, бо на конях в усіх напрямах помчали хлопці й дівчата. На цвинтарі біля замкнених дверей церкви юрмилося чоловік дванадцять літніх статечних господарів. З найближчої вулиці й з поля поспішали люди.

— Відімкніть церкву! — крикнув довудца селянам, які сиділи на паперті.

Ті встали, скинули шапки й, перезирнувшись поміж себе, нічого не відповіли.

— Відімкніть! — ще голосніше крикнув шляхтич.— А ні — всіх посаджу на палю...

— Змилуйся, пане,— відповів статечний господар, що стояв попереду,— чим же ми відімкнемо, коли в нас ключів немає?

— Ага! У вас ключів немає? Де ж вони? У кого? У кого? — лютував довудца, наїжджаючи конем на людей.

— Не знаємо, пане, в панотця або в титаря...

— Ведіть титаря!

Селяни переступали з ноги на ногу, але ніхто не рушав з місця.

— Сокир! Рубайте двері! Чуєте? Зараз же мені рубайте двері!.. Чого ж ви стоїте, хами? Я їх висаджу сам!..— і він, стиснувши коня, помчав до дверей.

Селяни зімкнулись і заступили дорогу, замахнувшись на коня ціпками. Кінь рвонувся вбік і мало не скинув з сідла завзятого улана.

— Церкви не дамо! — глухо обізвалися з натовпу.

— Не дасте, пся крев?! — зарепетував, скажено блискаючи очима, розлючений довудца.— Та я вас на капусту посічу! — і він, повернувши коня, вихопив шаблю щільною лавою, миттю повернув до воріт і крикнув на все горло:

— Гей, сюди! До зброї!

На цей крик до нього підскакав гусар.

— Гвалт! Рятуйте! — закричали селяни й всі, як один, кинулися до титаревого двору.

Довудца й гусар шарахнули від натовпу вбік, гукнувши на допомогу команду, що саме наближалась до церкви. Шлях був вільний, і селяни, не звертаючи уваги на гусарів, кинулись прямо до титаря. Вони не помітили навіть, що з протилежного боку майдану мчав новий загін, чоловік з двадцять драгунів, на чолі з осавулом полковника Стемпковського; осавул повідомив довудцові, що губернатор уже виїхав із замку в супроводі сотні команди й прибуде сюди через півгодини найпізніше.

До прибуття драгунів довудца не тільки не мав наміру чіпати розлючених селян, але й подумував уже про відступ; та й тепер, хоч і прибула підмога, він не зважувався атакувати чималий натовп, який показав, що зможе дати відсіч: адже довудця розраховував, що матиме справу з беззахисними вівцями. «А коли це не вівці, а вовки... то ліпше, поки немає явної переваги, не рискувати,— думав губернаторів небіж.— Тим більше, що його основне завдання — відімкнути й приготувати церкву, отже, на неї і треба вдарити, добре, що хлопи залишили її без захисту». І він наказав драгунам оточити церкву, а сам з гусарами в'їхав в ограду.

Спішившись, гусари кинулись до дверей, але всі двері були взяті на засув і дуже міцні — дубові й ковані залізом; висадити їх не вдавалося...

Довудца підбігав то до одних, то до других, але, бачачи, що всі зусилля марні, дедалі більше лютився. Час летів, щохвилини міг над'їхати губернатор, а довудца, посланий його ясною мосцю, й досі не виконав доручення та ще поквапився стратити священика, який знадобився б губернатору і для допиту, і для кари... Головне ж, згаяв час: коли він прибув, у селі було порожньо, а зараз з усіх кінців збігаються бунтівники. А тут цей дзвін... б'є на сполох, скликає... Ще, чого доброго, з'являться й гайдамаки.

А дзвонар, побачивши, що жовніри ламають церковні двері, та помітивши вдалині загін вершників, почав дзвонити швидше: мідний стогін, що жалібно лунав з дзвіниці, хвилями котився на всі чотири сторони, наче волаючи про страшне лихо й закликаючи все живе на допомогу.

— Це він, пся крев, збунтував усіх! — немовби зрадів довудца, що нарешті знайшов винуватця своїх невдач. А дзвонар тим часом, вигинаючись то в той, то в другий бік, розгойдував, що було сили, важке серце великого дзвона.

— Зняти його, шельму! На палю! — гаркнув на гусарів довудца.

Троє з них кинулось шукати драбину...

— Слухай-но, ти, шельмо! — крикнув дзвонареві пан довудца.— Якщо ти зараз же не перестанеш дзвонити, то я на твоїх очах усю твою сім'ю спечу на повільному вогні, а тебе посаджу на палю... Якщо ж перестанеш — усім дарую життя.

Дзвонар почув цей ультиматум і на мить був задумався... Та ось дзвін знову судорожно застогнав.

— Подихай же! — несамовито загорлав довудца й, вихопивши пістоль, вистрелив у дзвонаря; але куля, не влучивши в нього, зачепила маленький дзвоник, і той жалібно зойкнув, наче від болю.

У цей час до пана довудци підбіг один із гусарів і повідомив, що маленькі задні двері вибито. Довудца поспішив за ним і через вівтар зайшов до церкви, де гусари вже ламали двері на дзвіницю. Вдершись туди, вони скинули дзвонаря вниз. Упавши, нещасний зламав ногу, а руку йому одразу відрубав розлючений пан довудца.

А з гори тим часом спускалася в Лисянку величезна каруца, запряжена восьмериком вороних коней цугом. За нею в хмарі густої куряви мелькали конфедератки, каски, черкеські папахи й козацькі шлики конвойного загону.

У каруці сиділи старий Кшемуський з Мокрицьким, а проти них примостилися плебан базиліанського монастиря й полковник Стемпковський, запеклий ненависник схизматського бидла.

— Я за всі села й містечка ясновельможного пана губернатора спокійний,— сказав плебан при в'їзді в село.— Тут хлопи не опиратимуться; але далі до Турової — інша річ: там ліси й ліси, а вони кишать гайдамаками, та ще ми одержали відомості, що до цих волоцюг прориваються розбійницькі банди з гадючого гнізда — Запорожжя.

— Нині ці вовки беззубі, й триста дияволів та вдвоє більше відьом, якщо я їх не знищу! — вигукнув Стемпковський.— Хай тільки уповноважать, то я з їхнього гнізда зроблю місиво, далебі, місиво — з вугілля, попелу й крові!

— Ніхто не сумнівається! Пан полковник — відомий лицар, слава Корони! — люб'язно мовив Кшемуський.

Каруца зупинилася біля церкви. Молодий довудца ту ж мить підскочив до неї й доповів своєму дядечкові, що церкву відчинено, що титар, який чинив опір, заарештований (він справді, сховавши священні речі, повернувся на цвинтар і був схоплений гусарами), а піп нагло помер; дзвонар же, котрий скликав хлопів на бунт, з відрубаною правою рукою лежить біля церкви.

— То цей піп не схотів схилити своєї парафії до послушенства й прирік її на загибель? — поспитав, підводячись із свого місця, Кшемуський.

— Більше того, мій найясніший дядечку, він підбурював парафіян на бунт і велів бити на сполох,— відповів небіж, допомагаючи ясновельможному вилізти з каруци.

— Гадюка! Шкода, що помер так швидко... Я б з ним побалакав... Ну, та залишилося ще дві гадини й ціла отара... Грядіть же, превелебний отче, до церкви й перетворіть її святою мшею в костьол.

— Во славу божу і в торжество вічне католицької віри! — урочисто промовив Мокрицький, а плебан склав руки на грудях і звів очі до неба.

А натовп на титаревій вулиці зростав і зростав; з найближчих висілків через леваду підходили все нові люди; у дворі теж було повно... Скорботний настрій селян поступився тепер місцем почуттю обурення, що наростало з кожною хвилиною: чулось глухе ремство, очі блищали похмурим вогнем, внутрішнє хвилювання пробивалося назовні...

— Ех, не послухали диякона! Повірили панові! — лунало в одному кутку.

— Та де ж цей новий володар, який обіцяв захищати і нас, і нашу церкву? — ремствували в іншому.

— Усі вони гаспиди! Усе брехня! — котилося від гурту до гурту.

— Душогуби! Грабіжники! Кровопивці! Отепер би на них диякона!

— Що ж це? Погибель? Кінець? — голосні розмови й запальні вигуки зливалися в похмурий гомін, що, посилюючись, нагадував рокотання бурі.

Нараз серед цього гомону людських голосів різко пролунав один крик, немовби відчайдушний зойк людини, що гинула.

Усіх пройняв дрож, і кожен обернувся на той крик.

Біля трупа отця Хоми, якого зняли з шибениці й поклали посеред двору, стояла середнього віку ставна жінка. Виразисте обличчя відбивало душевну бурю, що охопила всю істоту молодиці, очі її виблискували зловісним вогнем, розлючена, простоволосса, з розпущеними косами, які розвівав вітер, вона була живим втіленням Немезіди.

— Що ж ви стоїте над небіжчиком і чухаєте потилиці? — кричала жінка, розмахуючи руками, і голос її краяв серце.— Захистили свого заступника, батька нашого єдиного? Захистили? Ось він лежить, розтерзаний, і наче молиться за вас... А ви вмієте тільки скиглити над святим мучеником... Ех, люди, ви, люди! Кожен звір захищає своє лігво! Вовчиця боронить дітей, не боячись смерті... Навіть голуб мститься за голубку... А ви? Ха-ха-ха! Ваші ж батьки вільними козаками були, а вас пани обернули в бидло, і ви живете й терпите! Та на дідька вам таке життя? Нащо вам це ярмо? Чуєте ви чи ні? А нам? А нам, жінкам, уже несила, несила!..— несамовито кричала молодиця, рвучи на собі коси й б'ючи себе в груди.— Немає вже нашого заступника, немає нашого молільника, немає нашого сонця праведного! А вбивці, розбійники й кати знущаються над нашою вірою, руйнують церкву... То не варто і нам жити! Дітей своїх задушу цими руками, батька заріжу... На смерть! На погибель! Хай у крові сама захлинуся, а задушу-таки хоч одного недолюдка, ката! За мною! — і жінка рвучко кинулася вперед.

Палке слово молодиці так вразило натовп, що він спершу онімів, а потім вибухнув страхітливим ураганом криків. Неначе удари грому, лунали вигуки:

— Бий їх, на смерть, на погибель!

І багатоголове чудовисько стрепенулося, наїжачилось, немов щетиною, списами, косами й кинулося шаленим, клекочучим валом за войовничою жінкою...

XIX

Прискакавши з Лисянки в Мотронинський монастир, Залізняк застав там Аркадія і Найду, повернення яких він нетерпляче чекав. Напередодні вони прибули з Запорозької Січі й привезли важливі вісті.

Їхня поїздка на Запорожжя увінчалася цілковитим успіхом. Запорожці одностайно вирішили допомагати, наскільки буде можливо, гайдамакам, тим більше що кошовий сказав, що на цю допомогу російський уряд дає хоча й неофіційну, але цілком певну згоду.

З Найдою прибуло різними шляхами п'ятсот запорожців, а з дня на день мало прибути ще дві тисячі.

Кошовий отаман відправив посланців і на Дін, щоб кликали вільних людей на допомогу повстанцям. У татар і турків закупили цілий обоз зброї, і він незабаром мав прибути в Мотронинський монастир.

Та найважливіша звістка була та, що кошовий отаман, а з ним і все Запорожжя відправили хитрих послів у Туреччину, щоб спонукати цю державу якнайшвидше оголосити війну Росії: оскільки Польща була союзницею Туреччини, то ця обставина підняла б проти Польщі Росію.

Запорожці добре знали, де знаходяться головні пружини турецької державної машини, а що Найда дав послам ще й величезну суму грошей, то, беручи до уваги політичні непорозуміння, які виникли серед супротивних держав, цілком можливо було розраховувати на успіх цієї справи.

З такою ж метою були відряджені посли з багатими подарунками й до татарських мурз, і до хана.

Кошовий вірно розрахував, що під час війни Запорожжя дістане можливість вільніше діяти, а також одержить дозвіл збільшити кількість свого війська. Саме це він і сподівався використати для визволення України.

Про таємний план кошового й запорожців Найда розповів тільки Залізнякові, і ця звістка так врадувала полковника, що він мимоволі просльозився.

— Ех, серце ж у нашого кошового та в братів-орлів! — вигукнув Залізняк, сердито змахуючи непрохану сльозу.— Хоч і не дала доля рідній країні щастя, зате вже серця... Ех! Не шкода й головою накласти!

Більшу частину скарбу Найда й Аркадій привезли в монастир. Розповідь Найди про чудесне здобуття скарбу остаточно оточила його особу і в очах братії, і в очах народу якимось незвичайним ореолом та ще більше зміцнила в їхніх серцях надію на успіх задуманого.

Звістка про мученицьку смерть лисянського священика, отця Хоми, блискавкою облетіла Україну, і все довкола сколихнулося. Це страхітливе, нечуване звірство було останньою краплиною, що переповнила чашу терпіння народного! А тим часом конфедерати й уніати, ще не розуміючи того, що піднімається навколо, чинили й далі свої буйні наїзди й криваві розправи; щодня приходили звістки про нові звірства, нові тортури...

Запорожці, кинувши свої села й хутори, ринули з усіх усюд у польську Україну і незабаром утворили сотні невеликих загонів. За короткий час становище на Україні змінилося: ще недавно по селах і хуторах бешкетували ватаги конфедератів, чути було стогін і зойки катованих людей та зухвалі вигуки сп'янілих од крові шляхтичів, тепер же там стало тихо; скрізь побіля церков збиралися юрби селян, які кинули косовицю й жнива, що вже почалися подекуди, й економи не зважувалися виганяти «бидло» на лани... У повітрі запахло порохом. Євреї з гарячковою поспішністю тікали в найближчі міста, прихопивши з собою тільки найцінніше з свого майна.

— Хлопи бунтують! — прокотилося по Україні.

Окремі загони в різних місцях уже почали страшну помсту. Народне повстання загрожувало перейти в страхітливу різню, якби не з'явилася людина, котра об'єднала під своїм стягом усі сили й очолила їх.

Залізняк зрозумів, що настав час або піднятися на гребені народної хвилі, або залишитися осторонь від руху. Ім'я Залізнякове мало таку популярність по всій Україні, що досить було б йому відкрито підняти свій стяг, як усі ринули б до нього.

Та цього було замало.

Дістати визнання повстанців — це ще не все, головне — щоб уся Україна визнала його гетьманом і пішла за ним: треба було, щоб до цього руху і лівобережне козацтво, і сусідні держави поставилися не як до бунту хлопів, а як до великого народного повстання.

Але хто міг настановити його гетьманом, хто міг освятити такий рух, надати йому характеру хрестового походу?

В часи Богдана це зробила Запорозька Січ, тому що вона була святинею для українців і виразницею народних ідеалів, захисницею народних інтересів. Та нині Правобережна Україна була вже давно відірвана од Січі; ні гетьмана, ні власного уряду не залишилося в неї, вона не мала навіть вищого духівництва, і не було їй звідки почути рішуче слово; єдиною зорею нещасному народові сяяв ще Мотронинський монастир. Туди стікався люд з усіх кінців України.

Загальна жадоба помсти була така велика, що навіть ченці й священики ладні були кинутися в бій. Незважаючи на те, що, здавалося, всі сусіди мовчки погодились на поголовне винищення православного люду в Польщі, серед селян уперто трималася чутка про золоту грамоту, видану російською царицею Мельхіседекові. Безперервно нові й нові юрби збуджених людей прибували до стін Мотронинського монастиря. Багато хто знав про те, що Залізняк призначив тут збір, а більшість несвідомо горнулася до цього останнього оплоту православ'я, шукаючи тут поради й порятунку.

І ось Залізняк вирішив, що монастир повинен освятити їхнє повстання.

В глупу північ скликали вони з Найдою у колишню Мельхіседекову келію старшу монастирську братію й оголосили їй про свій намір.

Усі одностайно схвалили пропозицію Залізняка й Найди; вирішено було першого серпня, на Маковія, відслужити урочисту відправу й освятити з усією сумною пишністю зброю козаків, які поклялися віддати життя за святий хрест.

У монастирі почали діяльно готуватися до майбутніх подій: укріплювали стіни, заготовляли провіант для війська. Охоплені ентузіазмом, монахи тягли в свої льохи все, що тільки можна, аби заготувати харч для війська й сотень жінок та дітей, котрі знайшли притулок біля стін монастиря.

Залізняк і Найда теж енергійно готувалися до наступної війни. Розуміючи, що на успіх справи можна розраховувати лише в тому разі, якщо зненацька ринутись на ляхів і приголомшити їх несподіваним ударом, вони вирішили одразу ж після освячення зброї розділити військо на дві частини й кинутися на переповнені шляхтою міста, а тому до всіх гайдамацьких загонів розіслали гінців з наказом збиратись у Мотронинському лісі.

Дні збігали в гарячковій роботі й необхідних приготуваннях. Нарешті настав переддень призначеної відправи.

На монастирському дворі панувало незвичайне пожвавлення. З комір і льохів виносили барила й мішки, вантажили їх на похідні козацькі вози; по монастирських стінах снували козаки, оглядаючи бійниці й амбразури.

Ченці з хрестами й кропилами в руках обходили людей, що юрмилися біля монастирських стін. До брами раз у раз під'їжджали гінці і, скочивши з коней, заходили в двір.

Залізняк і Найда походжали по двору, наглядаючи за всіма приготуваннями, віддаючи накази й вислуховуючи донесення гінців.

— Ну, друже мій,— сказав Залізняк, зупиняючись біля церковних дверей,— здається, зроблено уже все, тепер хоч і наскочать ляхи, то об ці стіни поламають зуби!

— Та їх тепер сюди й калачем не заманиш,— усміхаючись, відповів Найда.— Он знову прибули люди, кажуть, що ляхи, як миші, тікають із сіл у міста, добро своє на дорогах кидають.

— Воно-то правда, а все ж обережність не завадить,— треба нам, друже, берегти цю святу обитель, як око в лобі. Поки вона ціла, доти й народ вірить у благословенну

ня господнє! Завтра вдосвіта ми виступимо звідси, і хоч залишимо для захисту монастиря з сотню козаків, проте мусимо передбачити все,— тому оглянь, друже, ще потаємний хід, а я піду подивлюся на стіни; та поспіши й приходь до мене: треба дати гасло й розставити вартових.

Найда подався до старої монастирської церкви, уже закритої для богослужіння, й, відімкнувши бічні двері важким ключем, ввійшов у ризницю; тут він насилу підняв одну з плит у підлозі, викресав вогню, засвітив воскову свічку й обережно спустився по крутих сходах у вузький підземний коридор, який закінчувався замаскованим виходом у лісову хащу. Все тут було справне.

Вийшовши з церкви, Найда попрямував до Залізняка, коли раптом його покликав чийсь голос:

— Козаче, козаче, та почекай же, не чуєш чи що?

Найда озирнувся: до нього поспішав кульгавий жебрак, що при потребі вмів добре ходити обома ногами. Це його Найда посилав з чотками до Дарини.

Коли Найда побачив жебрака, серце його затремтіло від жагучого бажання якомога швидше розпитатись про Дарину. Чи жива вона, чи здорова? Він кинувся до жебрака й промовив з ледь прихованим нетерпінням:

— Ну, що? Знайшов? Побачив?

— Знайшов, побачив,— відповів жебрак.— І привіз...

— Привіз? Кого?

— Панну...

— Панну? Доньку обозного? — вигукнув здивований Найда.

— Авжеж, її!

— Де ж вона? Тут?

— Та ні! У Лебединському монастирі, веліла розшукати тебе й переказати, що пам'ятає тебе і жде.

— Пам'ятає і жде,— мимохіть прошепотів Найда.— Чого ж вона прибула туди... в такий час?.. Господи... адже все може трапитись!..

Радість і тривога охопили Найду від звістки, принесеної жебраком. «Дарина тут, так близько від нього, прибула, не побоялася — козачка, королева! Він її просив чимось допомогти монастиреві, а вона сама приїхала туди! Авжеж, сміливий, відважний вчинок, але який ризикований!.. В цей час, коли всюди нишпорять конфедерати й уніати, вона в жіночому монастирі! О, не доведи господи! Щохвилини на неї чигають смерть, муки ще гірші від смерті! — Найда замислився.— Що ж робити? Не можна залишити її там саму... Поїхати, привезти сюди або відвезти додому, до батька?»

Але козак одразу ж відкинув цю думку. Хоч би там що, а в цей час він не залишить війська ні на одну хвилину! Доля України лежить на терезах, і якби зараз він почав думати про свої почуття, самій Дарині було б соромно за нього... Залишається одно: послати за нею невеликий загін і прохати прибути сюди, в Мотронинський монастир. Поки що тут найбезпечніше місце.

Заспокоївшись на цій думці, Найда пішов до монастирських стін, щоб разом з полковником віддати останні розпорядження.

А тим часом Залізняк, оглянувши монастирські стіни, вийшов за ворота подивитися ще на вали й шанці, споруджені за його вказівкою на деякій відстані довкола монастирських стін.

Тепер увесь простір між стінами й валами був заповнений людом, переважно жінками й дітьми.

Дехто тулився на возах і під возами, інші просто на землі — на розстелених свитах; біля кожної сім'ї лежали клунки — все, що люди встигли захопити з собою; до деяких возів були прив'язані воли, корови, а подекуди стояли, збившись купою, вівці. Людський гомін перемішувався з меканням овець, ревінням корів і кукуріканням півнів.

Збоку можна було подумати, що навколо монастирських стін розташувався велетенський ярмарок, якби обличчя людей, що сиділи гуртками, не були такі сумні, якби в загальний гомін не вривалися сльози й стогнання жінок та дітей.

Коли до валів під'їхав Залізняк, усі, перешіптуючись, шанобливо поскидали шапки; полковник оглянув укріплення й повернув назад.

Біля воріт його зустрів козак і повідомив, що до пана полковника з дуже важливою звісткою прибули ковалі.

— Ну, то веди їх сюди, в сторожку! — наказав Залізняк і зайшов у невеличку келійку монастирського сторожа.

За хвилину туди ж увійшли двоє високих на зріст запорожців і, вклонившись Залізнякові, гучно мовили:

— Здоров був, батьку!

— Доброго здоров'я, діти! — приязно відповів полковник.— Ну що, скінчили роботу?

— Скінчили, все сховано недалечко, у Вовчому байраці.

— А скільки?

— Тисяча шабель, та ножів з чотири тисячі, та наконечників до списів тисячі дві.

— Славно! Добре попрацювали, не гріх і по чарці!

— Зараз не треба, батьку: нап'ємося в панських замках хмільного пива.

— Дай боже! А що ви іще скажете?

— Піймали двох шпигунів польських.

— Шпигунів? — здивувався й стривожився Залізняк.— Де ж, як?

— Та в лісі ж,— хотіли нас вистежити!

— Ну й що ж?

— Не вдалося, вартовий спіймав; ми хотіли їх там самі рішити, а потім подумали, що, може, ти розпитаєш їх про що.

— Добре... А хто ж вони?

— Брехали багато... Ну, та сам побачиш — хлопець і дівчина.

— Хлопець і дівчина? — перепитав Залізняк.

— Та ось вони тут з нами, зараз приведу! — мовив один із запорожців і, вийшовши за двері, повернувся з Прісею й Петром.

Коли Залізняк побачив їх, у нього мимохіть вирвався вигук здивування; він швидко підвівся й, підійшовши до дівчини, взяв її за руки.

Пріся дуже зблідла й схудла за час свого полонення, та коли побачила полковника, її змарніле личко зашарілося ніжним рум'янцем, а очі засяяли незвичайним щастям.

— То це шпигуни? — промовив Залізняк, з любов'ю поглядаючи на Петра й Прісю, і з посмішкою озирнувся на запорожців.— Та як вам таке на думку спало? А ти, Петре, чого ж не сказав їм про мене?

— Та вони, либонь, казали,— зніяковіло зауважив старший запорожець.— Дівчина й перстень твій показувала, але ми не повірили... За таких, бач, обставин попалися... Вночі підповзли до нашого яру, видивлялися, винюхували...

— Гай-гай! — усміхнувся Залізняк.— Як можна було подумати на таку красуню, що вона шпигунка?

Він ласкаво взяв Прісю за підборіддя, і збентежена дівчина спаленіла ще більше.

— Ну, та слава богу, що хоч живими до мене привезли. І як це тобі, Петре, надало до них,— він підморгнув у бік запорожців,— у гості потрапити?

— Заблудилися в лісі з сестрою,— похмуро мовив Петро.— Ну, почули — гупає молот, на те гупання й пішли, але боялися відразу підходити... Спершу хотіли роздивитись... підповзли, ну й схопили нас. А батько й отець Хома не захотіли, пане полковнику, їхати зі мною: сказали, що їм належить захищати святу церкву.

Залізняк здивовано глянув на Петра: певно, бідолашні діти ще нічого не знали про смерть свого батька. Якусь хвилину полковник мовчав, немовби не наважуючись завдати їм смертельного удару, та потім сказав збентежено й сумно:

— Вони свято виконали свій обов'язок... Захищали церкву до останнього подиху...

Уже в голосі, яким були промовлені ці слова, Петро й Пріся одразу відчули щось лиховісне.

— До останнього подиху? — тремтячим голосом перепитав парубок.

— Ой мати божа! — скрикнула Пріся, звівши на Залізняка сповнені жаху очі.

— Хіба ляхи вже напали на Лисянку? — тривожно допитувався Петро.

— Авжеж, діти...

— І батько?..— у відчаї сплеснула руками Пріся.

— Прийняв мученицький вінець.

Тихий зойк вирвався з Прісиних грудей, і вона, наче підрізана косою квітка, похитнулась і впала на руки полковника, що підбіг до неї. Петро теж кинувся до сестри, по його щоках котилися сльози. Коли бідолашну дівчину привели до пам'яті, вона тихо, безутішно заридала.

— Недолюдки, христопродавці, гаспиди! — хрипів Петро, притискуючи Прісю до грудей.— Ех, чого ж мене не було там?.. Я або захистив би, або хоч натішився б!..

— Батько ваш тепер у ясних оселях божих із святими мучениками й праведниками; там йому краще, ніж тут, на землі. А ми вже справимо по ньому таку панахиду, якої й світ не бачив. Ти, Петре, залишишся з нами; знайдемо недолюдків, які знущалися з твого батька... А ти, Прісю, не журися, ми не кинемо тебе.

Залізняк ласкаво погладив дівчину по голівці.

У цей час двері відчинилися, й до сторожки ввійшов Найда.

— Ну, панове, одведіть дівчину до людей,— звернувся Залізняк до запорожців.— Тут є й лисянські селяни, а до нас пришліть Неживого. Ти ж, Петре, коли хочеш, залишайся з нами.

— Беріть і життя моє! — з запалом відповів Петро.

Запорожці з Прісею вийшли, а через хвилину до сторожки ввійшов Харко Неживий з дванадцятьма надійними козаками.

— Доброго здоров'я, батьку! — привіталися козаки.— Що скажеш?

— А ось що, брати,— відповівши на привітання, заговорив Залізняк.— Завтра опівночі зберуться в Мотронинському лісі всі козаки, запорожці, гайдамаки й селяни — вся Україна; завтра опівночі ми освятимо нашу зброю і заприсягнемося полягти всі, як один, за матір Україну і за хрест святий. Війська вже тут; та ще багато прибуде до завтрашнього вечора і козаків, і селян,— тому візьміть кожен з собою ще по кілька душ і засядьте на всіх дорогах і стежках, які ведуть до монастиря, щоб ляхи, довідавшись про завтрашній день, не прорвалися крізь ліс і не оточили нас

зненацька. Бо тут буде серце України, і якщо вони поразять його, тоді вже ніщо не воскресить трупа.

— Розуміємо, батьку, миші не пропустимо! — заговорили разом козаки.

— З лісу теж не випускати нікого! — додав Найда.— Хіба що тільки з нашим листом чи перначем, а в ліс тільки тих, хто на запитання «Хто йде?» дасть відповідь: «Лисянський титар!» — «Куди?» — «На прощу в монастир». А коли їхатиме обоз, то гасло таке: «Хто йде?» — «Чумаки з Криму!» — «Що везете?» — «Сушену тараню!»

— А якщо хто помітить ляхів і не зможе зупинити їх,— вів далі Залізняк,— то хай тричі вистрелить із мушкета, і кожен, хто почує постріли, хай повідомить іншому, а той повинен негайно послати гінця до нас. Розумієте, дітки?

— Розуміємо, батьку! Усе зробимо, як кажеш, будь певен!

— Віримо, друзі! — Найда і Залізняк підвелися.— Нам і вам, однаково всім, господь востаннє дає нагоду врятувати Україну, востаннє, бо часи міняються: ви — останні орли України. Віддамо ж, друзі, все, що маємо,— і життя, і душу, щоб хоч цього разу вирвати батьківщину з кайданів!

— Амінь! — разом відповіли запорожці.

Усі міцно обнялися, потисли один одному руки, й запорожці вийшли.

Залишилися тільки Залізняк і Найда. Обидва якусь мить мовчали.

— Ну, друже,— глибоко зітхнувши, сказав полковник.— Тепер уже все скінчили, залишилося тільки вирішити нам поміж себе: на які міста зараз рушати? Перш ніж ми нападемо на Умань, треба взяти кілька менших міст, щоб наше військо повірило в свої сили і щоб нагнати страху на ляхів... У Чигирині й Жаботині зібралося багато шляхти, то як ти гадаєш, чи не податися нам щонайперше туди?

— Згоден!.. Але ось що, друже: перш ніж ми гомонітимемо про справи, я хотів тобі сказати про одну приватну річ! — Найда відкашлявся.— Підіймається буря, жіночий Лебединський монастир стоїть без будь-якого захисту, а на нього давно гострять зуби ляхи... От я й вирішив, що неодмінно треба туди, про всяк випадок, послати сотню козаків... Гірко ж буде, коли й ця свята обитель загине, як інші...

— Ох, друже, шкода, що тобі так пізно спало це на думку! — зітхнув Залізняк.

— Чому пізно? — стривожено спитав Найда.

— Бо я щойно одержав звістку. Ляхи, либонь, уже напали на Лебединський монастир і, очевидячки, перетворили його в кляштор!..

А що ж діялося в нещасній Лисянці після вбивства доброго отця Хоми?..

Мокрицький і плебан у супроводі губернатора, полковника й чотирьох молодих офіцерів увійшли до церкви; найпревелебніший офіціал, підійшовши до вівтаря, зняв руки вгору й заспівав фальцетом «Te deum laudamus»[1]; плебан, а за ним і всі присутні різноголосо підхопили, й переможний гімн верескливо і дико залунав під склепінням гвалтом узятої церкви. Потім Мокрицький увійшов через царські врата у вівтар, а плебан через дияконський вхід поспішив у ризницю. За хвилину вони обидва вийшли з вівтаря з перекошеними від гніву обличчями:

— Злочинство! Святотатство! Нечуване блюзнірство! — зарепетував офіціал, хапаючись руками за голову.

---

[1] «Тебе, бога, хвалимо» — католицька молитва *(лат.)*.

— Мші не можна відправити: всі шати забрано... Усі священні речі вкрадено... І навіть ковчег і чаші зникли,— тремтячи від хвилювання, пояснив плебан.

— Грім і блискавка! Хто насмілився? Роздеру на шматки! — закричав, синіючи від люті, Кшемуський і витріщився на небожа.

— У всякому разі, найясніший пане, не піп,— відповів переляканий шляхтич.— Я його захопив зненацька, й нікого з ним не було, нікому при мені передати ключів він не міг. Потім розпочався допит... А коли піп помер, я поквапився сюди; церква була замкнена, й нам довелося виламати двері... Виходить, хтось із бидла...

— Який пекельний злочин! — жахався Мокрицький.— Наруга над богом у його святилищі... Осквернення «Secula seculorum»[1]... О Єзус-Марія!

— Блюзнірство впаде на наші голови! — вторив офіціалові плебан.

— Знайти мені винного! — затупотів ногами на небожа губернатор.— Або я не подивлюся, що ти шляхтич! Пан є галган[2], а не довудца!

— Проше найяснішого пана дядю...— спробував був тремтячим голосом запротестувати шляхтич, але Кшемуський несамовито закричав на нього:

— Тихо! Замовч! Ти повинен був одразу під'їхати до церкви, оточити її сторожею, а ти по городах тинявся... І не знаєш, хто був тут у той час, хто давав розпорядження, хто звелів бити на сполох!

— Я ось титаря...

— Стій! Я вже сам займуся допитом і карою... І слово гонору, що жахнеться пекло! — і Кшемуський, повернувшись спиною до небожа, вийшов розлючений на паперть. За губернатором рушили інші.

Неподалік від паперті стояло кілька зв'язаних полонених, захоплених жовнірами,— три баби, сліпий дід і титар. Тут же лежав, спливаючи кров'ю, дзвонар і тихо стогнав. Драгуни на конях оточили церкву, а решта команди, спішившись, розташувалась на відпочинок по всьому цвинтарі й за оградою.

— До свого десятка, пане, за ограду! — скомандував Кшемуський, і блідий, похнюплений довудца, тремтячи від переляку, вийшов за ворота.

— Слухайте ви, пси, гадюки! — звернувся до полонених губернатор.— Якщо зараз же на цьому місці ви не назвете мені ту бестію, котра забрала з церкви священні речі, то не дожити мені до вечора, коли я не переріжу усе ваше село, починаючи з щенят.

— Не покладай гніву на людей безневинних, найясніший пане,— обізвався титар.— Усі священні речі із церкви виніс з власної волі, а не за чиїмось наказом, я.

— Ти? Ха-ха! — зрадів Кшемуський і потер від задоволення руки.— А де ж ти їх, собако, подів? — спитав він трохи м'якшим, навіть ласкавим голосом, втішаючись збентеженням жертви.

— Де я подів їх, найясніший пане, то відомо єдиному богові й мені.

— Але ти й нам скажеш, га? Правда, скажеш?.. І принесеш усе назад, якщо ми попросимо? — губернатор ставав дедалі ніжніший і ніжніший.

— Не скажу й нікому нічого не віддам! — твердим голосом відповів титар.

— Чи ти ба, який упертий! — здивувався Кшемуський і спокійно додав: — А принесіте-но, панове, жару й всипте гарненько по пригорщі йому за халяви. Цей засіб дуже корисний і розв'язує іноді язики.

---

[1] Святая святих *(лат.)*.

[2] Галган — пройдисвіт, мерзотник *(пол.)*.

Через десять хвилин на жаровні було розпечено вугілля. Прив'язаний до стовпа титар стояв блідий як полотно, але цілком спокійний; очі в нього палали релігійним екстазом, уста шепотіли молитву. Кати насипали йому за халяви жару, і скоро юхта в багатьох місцях прогоріла; дим тремтливими пасмами піднявся вгору й окутав обличчя страдника.

Але титар мовчав, навіть не застогнав.

— Вельможний губернаторе! — сказав полковник Стемпковський.— Ця гадюка, здається, має лагідне серце... І, певно, не стерпить мук своїх ближніх за себе...

— Так, слушно, пане,— осміхнувся Кшемуський.— А от спитаємо цих свідків!.. Тільки бідолахам холодно босоніж стояти на сирій землі, то поставте їх для зручності на розпечене вугілля!..

Сліпий дід навіть не здригнувся: чи він недочув наказу губернатора поставити «бидло» на вогонь, чи йому було вже все байдуже. Так само мовчазно сприйняла наказ і одна з жінок, але друга впала до ніг Кшемуського й почала голосити.

— Вони не бачили... вони нічого не знають,— тихо, через силу промовив титар.

— Вірю,— погодився Кшемуський,— але мені хочеться знати, наскільки тверде твоє серце? Адже ти одним словом можеш врятувати їх... Жінко! Не мене проси, а пана титаря. Це в його волі...

Титар застогнав, але швидше від моральної муки, ніж од фізичної.

— Простіть мене, грішного, простіть, добрі люди!.. Але я не можу, бог бачить, не можу віддати наших святинь і нашої віри на наругу латинянам... Перетерпімо ж за Христа від катів.

Слуги виконали жорстокий наказ губернатора.

— Та підведіть ще й цього дзвонаря,— додав Кшемуський.— На дябла йому валятися? Кінчайте з ним швидше. Нехай дзвонить і скликає бунтівне бидло на тому світі.

У цей час біля воріт почувся стукіт коліс і тупіт кількох коней; гурт жовнірів, що стояв там з паном довудцою, розступився й пропустив в ограду нового володаря Малої Лисянки пана Левандовського в супроводі кількох гайдуків.

— По якому праву на мою Лисянку вчинено наїзд? — напруженим від люті голосом вигукнув Левандовський.— Хто сміє порушувати мої власницькі права?

— Я! — відповів Кшемуський.

— Пан губернатор? — здивувався Левандовський, спершу не помітивши свого кривдника-ворога.— Поставлений вельможним дідичем для того, щоб у княжих володіннях панувала справедливість і не порушувалось право? А вельможний пан сам скрізь насаджує насильство, грабунки й сваволю? Ха! Від такого управління не буде добра ні панові, ні дідичеві.

— Цо-о? — посинів губернатор і схопився за свою дамашівку.

— А те, що я не дозволю в своєму майонтку порушувати шляхетські власницькі права! — і Левандовський видобув свою шаблю.

— Ха! А хто ж пану дав цей майонтек? Я! Захочу й сьогодні ж відберу!

— Я знаю, що пан здатний на нечуване злочинство... Але цей майонтек дав мені найясніший князь, з діда-прадіда володар усіх тутешніх маєтків... А що пан клопотався, то не по охоті, а тому, що задля примхи розорив мій родовий хутір!.. То це не подарунок мені, а тільки сплата боргу.

— А! Зухвальство? То я ж покажу панові, хто я! Чому ще й досі не введено тут унію й чому ця церква не перетворена на костьол?

— Тому що я дозволив моїм підданцям сповідувати свою віру... А пан, немов розбійник, катує чужих ні в чому не винних людей!..

— O tempora! [1] — сплеснувши руками, вигукнув Мокрицький.

— Сини католицької церкви здіймають руку на пресвяту матір! — простогнав плебан.

— Як пан дозволив? — скаженів губернатор.— Адже наше лицарство на сеймиках ухвалило, щоб не було більше схизми... щоб вирізати всіх схизматів і дисидентів!

— Та хіба ж ваше лицарство може мене позбавляти шляхетських прав? Адже кожен із нас має право навіть на сеймі крикнути «veto» [2] й зірвати сейм... То ось я у своєму власному селі й кричу «veto»!

— Це зрада!

— Прокляття! Вічні муки віроломцям! — у фанатичній люті вигукнув Мокрицький.

— Взяти його! — крикнув, не тямлячи себе, Кшемуський.

— Візьми сам! — ступив крок уперед Левандовський.— Чого ти інших примушуєш? Оточив себе розбійницькою ватагою і за їхніми спинами лютуєш? О, настане час, і вся пролита тобою, недолюдком, кров упаде на твою голову, і ви всі захлинетесь у ній... Сліпі звірі, безумці! Хіба не тямите, що ваша сваволя довела весь край до відчаю? Хіба не знаєте, що замучений народ грізно піднімається на своїх катів, сп'янілих від крові?.. Прислухайтесь! Стогін і зойки нещасних перетворились уже в люті крики, які закликають до помсти, до відплати, а їх же, скривджених, море! І ви, безумці, в таку хвилину, коли загибель загрожує всій вітчизні, ви ще підсипаєте жару в огонь, кидаєте іскру в порох! То ж не я, а ви погубителі вітчизни, зрадники! А ти — головний злочинець і підлий боягуз! Виходь же, коли в тебе ще є хоч краплина шляхетського гонору, виходь звести зі мною рахунки за смерть моєї дружини, моєї дитини й за всі ці звірства! Виходь! Я тебе називаю грабіжником, злодієм, який ганьбить шляхетське звання... Виходь же, лицарю, змий кров'ю свою образу, своє безчестя, ганьбу!

Слова Левандовського своєю сміливістю й грізним пророцтвом так приголомшили ляхів, що всі вони заціпеніли, а губернатор, посинілий, з виряченими очима, весь тремтів і тільки щось мимрив.

— Зв'язати цього негідника! — нарешті просичав він, задихаючись від люті.

— І розстріляти! — додав спокійно Стемпковський.

— Хто підступить — смерть! — крикнув Левандовський, змахнувши шаблею; вірні його гайдуки стали в оборонну позицію позаду. Ближчі драгуни, що зробили були крок до сміливця, відступили назад.

— Що ж ви, боягузи?! — гукнув полковник.— Ха! Сто на одного напасти не зважуєтесь?

— Зв'язати! — гаркнув на все горло губернатор.

Купка драгунів нарешті кинулася на Левандовського, та він був добрий рубака, гайдуки теж не поступалися йому в майстерності... Три шаблі прийняли удари цілого десятка. Замигтіли холодні блискавки, задзвеніла сталь. Один із нападників упав навзнак з розсіченою головою, другий присів, схопившись лівою рукою за праву, що безвладно повисла... Решта відскочила... На допомогу їм кинулись інші...

Звичайно, Левандовський міг ще зарубати чоловік п'ять-шість драгунів, та все ж вороги, маючи таку перевагу в кількості, зрештою неодмінно перемогли б його. Але в цей час з боку майдану почувся зловісний наростаючий гомін... Усі сторопіли, збліднули, насторожились... Драгуни, що напали на Левандовського, опустили зброю, і це дало йому змогу відступити з своїми двома гайдуками за ограду. Губернатор і його почет втупили очі в безлюдний поки що майдан... Та ось над тинами прилеглих вулиць виткнувся ліс кілків і шапок, що швидко наближались до церкви. За хвилину розлючені юрби винеслись бурхливими потоками на майдан, змішалися, завирували й, наче страхітливий вал, ринули на ворогів.

— Бунт! — ослаблим голосом прошепотів губернатор і затремтів, наче осиковий лист.

— Oremus domine! [1] — підняли руки вгору ксьондзи.

— Рятуйтесь! — захвилювалися офіцери, збігаючи з паперті.

— До зброї! — крикнув Стемпковський, блиснувши очима й шаблею.— Замкнути ворота! Мушкетери, вперед! Виждати — й залп! Пікінери — в лави, до стрільців! Решта на коней!

Рішучий голос полковника одразу підбадьорив розгублених вояк; його гучна команда наче розбудила шляхту. Усі кинулися виконувати наказ. Офіцери приєдналися до своїх жовнірів.

Вигнаний з огради довудца стояв з гусарами за воротьми; побачивши юрбу, що котилася просто на нього, шляхтич скам'янів од жаху: «Що робити? Пробиватися вперед — божевілля, захищатися — теж... Сховатися за ограду? Але брама зачинена». Залишалося одне — кинутися праворуч чи ліворуч вздовж огради й десь перескочити на цвинтар... Та хвилина розгубленості відрізала шлях до відступу... Купку одурілих від страху вояк оточила юрба... Попереду мчала фурія з розпатланими косами, налитими кров'ю очима й піною на губах.

— Ага, ось вони, вбивці мого сина! — захрипіла вона й голіруч кинулась на озброєного з ніг до голови довудцу. Напад був такий несподіваний і навальний, що довудца не встиг опустити піднятої шаблі й упав, збитий з ніг. Жінка не випустила своєї жертви, а, навалившись, вп'ялася руками й зубами в горло ката. Юрба в нестримному русі розтоптала їх, в одну мить зім'яла купку гусар, що вже й не думали оборонятись, і ринула до церковних воріт. Та раптом із-за огради пролунав тріскучий залп із мушкетів. Юрба зойкнула. З десяток скривавлених тіл упало в перших лавах, змусивши інших податися назад. Але на них напирали, збиваючи з ніг, задні... Все змішалося...

— Чого стали? — крикнув Левандовський, який одразу ж приєднався до атакуючих.— Швидше! Не давайте їм часу набити мушкети. Ми їх зімнемо... Ану вперед!

Голос пана, який встиг заслужити довір'я селян, підбадьорив лави, що були похитнулися; пролунали крики: «Бий їх!», «Смерть ляхам!» Натовп сколихнувся, але вперед не рушив. Збігав найдорожчий час: поляки дістали можливість знову набити мушкети і, скориставшись розгубленістю хлопів, самим кинутися на ворога... Сотня вершників порубала б селян, бо, напевне, усі кинулися б врозтіч,

---

[1] O часи! *(Лат.)*

[2] Забороняю *(Лат.)*.

[1] Молимось, господи! *(Лат.)*

підставляючи під удари шабель беззахисні потилиці й спини... Левандовський розумів це і старався вдихнути відвагу в серця повстанців, які ще не звикли до бойового вогню.

— Сміливіше! Дружніше! Вперед! — надривався він, розмахуючи шаблею.— Ми їх розчавимо... Хіба мало ще знущалися ці розбійники з ваших жінок і дочок? Хоч церкви не віддайте їм у руки! Он гляньте, нещасному титареві спекли ноги й руки... Полум'я розгоряється... Вирвемо ж із рук катів мученика! Вперед! За мною!

Вигляд титаря, що горів живцем, страшенно вразив усіх, і натовп кинувся за Левандовським. Але пролунав другий залп і відкинув атакуючих назад.

Левандовський відчув: іще одна втрачена мить — і замішання селян перейде в паніку.

— До возів! — скомандував він, не даючи їм часу опам'ятатися.— Он у вас рушниці... Стріляйте по ляхах із-за возів... Почастуйте їх по-запорозькому свинцевим горохом!

Слова Левандовського знову підбадьорили селян.

— Веди нас! — пролунали в натовпі вигуки.

— За мною ж, друзі! До возів! — крикнув Левандовський, і слухняний натовп кинувся за ним. Вози, а їх було не менше десяти, стали справжньою барикадою.

Кшемуський трохи заспокоївся. Стемпковський пропонував негайно атакувати «бидло», але команда губернатора вважала за краще не ризикувати. Кшемуський наказав кільком жовнірам прокрастися через ограду з протилежного боку й запалити з чотирьох боків село. Він вважав, що пожежа примусить селян рятувати майно, отоді на них можна й ударити.

Тим часом із-за возів пролунали постріли; по двоє, по троє односельців допомагали кожному стрільцеві набивати рушниці. Влучні, хоч і нечасті кулі зацокали по тонких штахетах огради, виводячи з ладу вояків Кшемуського.

Нікому з поляків і на думку не могло спасти, щоб у затурканих, зубожілих хлопів знайшлася вогнепальна зброя, а тому несподівана пальба з укріпленої засідки викликала паніку...

Шляхетські постріли, майже не завдаючи шкоди, почали стихати, тому що стрільці шукали надійнішого прикриття, тоді як кулі повстанців, маючи добру ціль, не пропадали марно. То там, то тут із стогоном падали строкато одягнені поляки... Поранені коні заметалися в навколишній тисняві, кидаючись на людей і збільшуючи замішання... Затріщала ограда... Серед гамору й крику не чути було слів команди... Одна куля вцілила плебана в плече й змусила Кшемуського відразу ж сховатися в церкві...

Стемпковський, бачачи загальну паніку, скочив на чийогось коня й владно крикнув:

— Усі на коней! В атаку!

Голос полковника знову примусив поляків підкоритися його команді...

Розчинилися ворота, й кіннота під проводом осавула кинулася на селян, але вони тепер уже стояли за своїми барикадами твердо. Коні ставали дибки, налітали на вози й наражалися на списи, коси, загострені кілки... Шаблі не діставали селян за прикриттям, а прорвати його було важко... Ті, що проскочили всередину, були розшматовані юрбою... Спробувавши крові, вона п'яніла від люті... Перше почуття страху минуло.

— Славно, хлопці! Так їм, псам! Так їх! — підбадьорював усіх Левандовський,

перебігаючи поза возами.— Відомстіть їм, катам, за ваших жінок і дітей... усіх бийте, нікого не милуйте! Тільки губернатора дайте мені... Благаю, дайте мені живцем цього гаспида в руки!

Панський двір уже горів, охоплений з усіх боків полум'ям. Високо в небо шугали червоні язики, розсипаючи навколо іскри... На протилежному кінці села підіймалися, клубочучись, дві чорні хмари... Та ніхто не звертав на це уваги.

Шалена атака захлинулася... Дехто з поляків повернув коней назад.

— За мною тепер! На ляхів! — кинувшись уперед, вигукнув Левандовський.

Наелектризований натовп не ждав повторення команди: неначе бурхливий потік, що прорвав греблю, він ринувся із засідки й навально вдарив на розгублену команду; перші лави були одразу зім'яті, інші подалися назад, тиснучи один одного й збиваючи з ніг... За мить всі ляхи кинулися тікати.

Захоплені успіхом, розпалені помстою, в шаленому пориві переслідуючи кінний загін, піші селяни розсипалися по майдану безладною юрбою... Цієї хвилини й чекав Стемпковський; пробравшись з півсотнею уланів через розібрану ограду по той бік церкви, він ударив з тилу на розпорошених повстанців. Сліпий жах охопив їх; замість того, щоб зімкнутися в щільні лави й дати відсіч, селяни почали захищатися кожен окремо, збиваючи один одного з ніг і падаючи під ударами шабель та списів чи гинучи під копитами коней... Протягом трьох-чотирьох хвилин майдан вкрився трупами повсталих; решта, розгубившись, подалися в три вузькі вулиці й застрягли там; Стемпковський навально насідав і рубав з фронту, а розбиті раніше улани, що кинулись було тікати, повернувши коней назад, напали з тилу... Селяни опинилися в жахливому становищі. Хоча Левандовський і кричав щосили: «Молодці, лицарі, орли! Заманули ворога в пастку, а тепер бийте!» — та лише найближчі чули його заклики, а далі все тонуло в хаосі диких звуків.

Неминуча смерть вселила енергію в оточених: затиснуті з усіх боків, вони почали відчайдушно захищатися. Тини, хати й вузькі вулиці хоча й посилювали страшенну тисняву, та разом з тим захищали селян від атаки кінноти розгорнутим фронтом.

Стемпковський, зваживши на опір повстанців і неможливість успішно діяти кіннотою, дав пекельний наказ: «Заднім лавам спішитись! Гайда на левади, підпалюйте хліви! Ми їх живцем засмажимо!»

Страшна хвилина наближалась; уже спалахнули дві стріхи й задушливий дим, стелячись низом, обгортав оточених селян чорною пеленою, уже серед поляків пролунав тріумфуючий регіт... Та зненацька десь неподалік почулися несамовиті вигуки й тупіт...

Поляки спершу не звернули уваги на ці звуки; та ось задні лави обернулися й скам'яніли: на них вихором летіла ціла сотня добре озброєних гайдамаків на чолі з дияконом.

— Бий їх, катів! — пролунав страшний вигук.

— Смерть ляхам! — гаркнули гайдамаки і вдарили в спини уланів списами. Польських вояк загнали в тісний кут, де вони не могли захищатися... Зчинився страшенний гамір; у ньому було чути і стогін, і зойки, і прокляття, й іржання коней, і дикі вигуки людей, і регіт, і пекельне пронизливе завивання.

Селяни, побачивши підмогу, вмить розібрали тини й кинулися в городи, щоб відрізати ворогові відступ. Тепер ролі перемінилися: улани й драгуни зіскакували з коней і тікали на левади, сподіваючись там знайти порятунок, але їх скрізь

наздоганяли й нещадно вбивали... Баби й молодиці, які не встигли сховатися в лісі й сиділи, позамикавшись у хатах, тепер повибігали з качалками й трощили голови усім, хто потрапляв їм під руку...

— Гей, пане дияконе! — кричав Левандовський, вже гарцюючи на коні.— Спасибі, що виручив!.. Дай мені десятків зо два орлів — біля левад є загін... треба вирізати, бо втече!

— Не втече! Там кругом непролазне болото! — заспокоїв його диякон, але людей послав.

Левандовський кинувся перш за все на цвинтар; він хотів довідатись, чи не сховався в церкві губернатор з ксьондзами. Та церква була порожня.

На цвинтарі в різних місцях лежали вже задубілі трупи; серед них були й дві жінки з дідом, розтоптані кіньми. Левандовський, здригнувшись, одвернувся й попрямував до дзвіниці. «Може, вони там?» — майнула думка. Та ледве він наблизився до входу, як страшне видовище змусило його відсахнутися: біля стовпа стояв прив'язаний титар, замість рук у нього стирчали дві гострі, обвуглені кістки, почорнілі груди були теж пропалені, але обличчя вогонь не зачепив. Мертві очі страдника були звернені на хрест церкви.

— О, за цей труп проллється багато крові! — з гіркотою сказав Левандовський.— І недолюдки заслужили відплату!

Зазирнувши в дзвіницю, він нікого не побачив, тільки мертвий дзвонар сидів на закривавленій палі й стеріг свої дзвони.

— Прокляття! Де ж цей Кшемуський? — вигукнув Левандовський, підбігаючи до коня.

— Даремно, пане, шукаєш,— простогнав хтось поблизу.

Левандовський обернувся. Неподалік від паперті конав поранений шляхтич.

— Даремно...— вдруге мовив він через силу.— Губернатор... будь він проклятий... одразу ж, побачивши небезпеку... сів у каруцу з ксьондзами... тепер вони в замку...

— Сто дяблів! Я знайду його й там! — крикнув володар Лисянки й пришпорив коня.

Він помчав із своїм загоном на другий кінець села, але там селяни вже кінчали з жменькою уланів: загнавши їх у болото, вони заарканювали вершників, витягали їх на берег і розправлялися по-своєму.

Левандовський повернувся на майдан. Тут уже було все спокійно. На цвинтарі селяни копали дві ями: одну невелику — для батюшки й титаря, а другу — широку, братську — для решти.

Старші з гайдамаків і селян зібралися на раду. Левандовський під'їхав до них і згарячу почав переконувати, щоб, не даючи опам'ятатися Кшемуському, негайно вчинити напад на його замок і розгромити чортове гніздо... Але диякон засміявся на цю пропозицію.

— Ну, пане, в'ївся ти на цього гаспида — і се добре... Та не настав іще час... У нього там, за мурами, набереться сотні зо три жовнірів та гармати... То коли б нам не поламати своїх зубів — це одне; а друге — он приїхав від отамана Неживого посланець: полковник Залізняк скликає всіх, хто може тримати шаблю в руці й ладен віддати життя за кревний люд та за віру, щоб на Маковія поспішали в Мотронинський монастир; там він дасть усім розпорядження, там розправлять крила наші орли і вдарять звідти ошую й одесную [1] на демонів!

[1] Ошую й одесную — праворуч і ліворуч *(ст.-слов.)*.

— І мені можна туди їхати? — несміливо спитав пан Левандовський.

— Ти хоч і католик, а серце в тебе руське... Ми тобі віримо...

— Такому панові не вірити? Адже ж він довів... Віримо, як собі! — загомоніли селяни.

— І побрататися, братіє, з таким паном за честь! — промовив диякон і притиснув католика-пана до своїх широких грудей.

— За честь! За честь! — підхопили всі, поскидавши шапки.

— Спасибі, панове! — подякував Левандовський.

Чоловіки взялися підбирати зброю, кинуту шляхтою, та ловити дорогих коней, а жінки розшукували на майдані, на вулицях і в левадах тіла своїх батьків, братів, чоловіків... З суворою печаллю на обличчях схилялися вони над дорогими небіжчиками, віддаючи їм останнє цілування. Не чути було ні стогону, ні плачу... Тільки іноді бліді губи шепотіли прокльони...

Тим часом село горіло, ніхто й не думав його гасити... Вільний вогонь перелітав з однієї хати на іншу, підкрадався тинами до ожередів соломи... Задушливий дим чорними хвилями коливався по вулицях та провулках і застилав небо жовто-бурою пеленою... Тільки церква серед майдану, вкритого трупами, виблискувала багрянцем, немов її хрести й бані були облиті кров'ю.

Настав похмурий, задушливий вечір. Важкі чорні хмари затягли все небо і вкрили землю вогкою мертвотною тінню. Вітер ущух, нерухоме повітря наче застигло. Низько над землею носилися чимось занепокоєні ластівки. Усе провіщало страшну ніч; та, незважаючи на це, дорогою до Мотронинського монастиря повільно посувалися юрби прочан.

В цьому, звичайно, не було нічого дивного, бо завтра в монастирі мала відбутись урочиста відправа з нагоди свята Маковія. Але вигляд прочан міг нагнати мимовільний страх на кожного зустрічного: обличчя у всіх були похмурі, у декого з-під свит виглядали кінці шабель, інші ж, незважаючи на завтрашнє свято, несли на плечах коси й сокири; жінок і дітей не видно було зовсім.

Піших прочан обганяли озброєні з ніг до голови вершники.

Посеред дороги поволі рухалися велетенські чумацькі мажі, до верху навантажені й укриті кінськими шкурами; подекуди з-під шкур виглядали хвости в'яленої тарані.

Великі чумацькі воли насилу везли цю поклажу. Певно, рибу закупила жалісліва монастирська братія, щоб почастувати на Маковія прочан; дивне було тільки те, що на вибоях у навантажених копченою і в'яленою рибою возах щось металево-глухо бряжчало. Погоничі у довгих важких свитах, які геть ховали їхні обличчя й постаті, неквапливо, мовчки ступали біля своїх возів. Либонь, вони так поодягалися, боячись грози, а може, й інша якась причина, приміром можливість небажаних зустрічей, примусила їх ховати свої обличчя.

Перед тим, як в'їхати в ліс, вози зупинялися.

— Хто їде? — лунав із хащі тихий оклик.

— Вози з таранею! — відповідали чумаки й зникали в темній глибині лісу.

Швидко насувалася ніч, край неба раз у раз спалахували лиховісні блискавиці, а чорна паща лісу поглинала все нові й нові юрби загадкових прочан.

Тим часом на монастирському дворі стояла велика метушня. Мовчки, нечутно шастали по двору ченці, готуючи все потрібне для відправи: розставляли нещодавно прибулі вози з залізною таранею — спочатку біля церкви півколом, а коли

вже там не було місця — по крутому схилу гори, виносили з церкви аналої та ікони, розстеляли килими.

Брама не зачинялась, а тільки охоронялася посиленою сторожею. Монастирський двір не міг умістити сили-силенної прибулих прочан — вони строкатими гуртами снували по всій околиці.

Згори здавалося, що глибоко внизу серед кущів і низьких заростей стривожено метушаться цілі полчища мурашні.

Люд, який заповнив монастирський двір, мовчки стежив за приготуваннями, тільки приглушені вигуки вряди-годи порушували лиховісну тишу.

Двері церкви були розчинені навстіж. У глибині, біля намісних образів, блимали дві-три лампади, наповнюючи церкву таємничими сутінками.

Обриси монастирських будівель уже потопали в темряві, й на чорному тлі яскраво різьбилися лише освітлені вікна келії отця архімандрита.

У ній зібралися ієромонахи, диякон Аркадій, отець Антоній, настоятель Єлпідифор, Залізняк і Найда.

В кутку, перед образами, темнів аналой з іконою і хрестом на ньому. Біля аналоя стояв отець Єлпідифор; поверх чорної ряси на ньому була траурна єпітрахиль; присутні оточили його тісним колом; обличчя у всіх були зосереджені й сповнені суворої мужності. Тільки на обличчі Найди крізь зовнішню суворість виразно проглядала страшна, потаємна мука.

За цю добу він пережив непосильну й для козацького серця боротьбу, та все-таки вийшов з неї переможцем.

Гонець, посланий ним у Лебединський монастир, привіз лише підтвердження страшної звістки, переданої Найді Залізняком: справді, сильний польський загін обложив монастир з усіх боків, і пройти туди було неможливо.

Страшний відчай охопив козакове серце, але залізна воля взяла гору, і Найда залишився на місці, влаштовуючи й готуючи все для наступного фатального дня.

У келії було тихо. Отець Єлпідифор погортав требник, розкрив його, поклав на аналой і звернувся до всіх схвильованим старечим голосом:

— Братіє, поки нога наша не переступила порога цієї келії, усе ще перебуває в смиренному спокої на нашій бідолашній Україні; та тільки-но вийдемо ми за поріг, по всьому рідному краю спалахне пожежа, й ніхто вже не спроможний буде погасити її. Що вона передвіщає нам — порятунок чи ще гірше лихо? Єдиний вседержитель світу відає про це. Можливо, ми, сліпі слуги його, ведемо в цей час на заклання вітчизну свою! Помолимося ж, братіє, йому, всевідаючому і всеблагому, хай пошле він нам свою допомогу: бо не помсти шукаємо, не користі й земної слави, а спасіння святого хреста нашого й захисту для старих, вдів і сиріт. На страшну справу зважились ми, не відаючи волі промислителя... Помолимося ж йому щирим серцем, усією душею, хай зглянеться він на наші страждання і пошле своє благословення!..

Усі мовчки опустилися на коліна; настоятель тремтячим голосом читав молитви; присутні повторювали за ним пошепки кожне слово, з надією і благанням зводячи очі на темні лики святих. Нарешті отець Єлпідифор обернувся до молільників, проказав звичайний відпуст і перехрестив усіх.

Першими підійшли до хреста Залізняк і Найда.

— Чада мої возлюблені! — сказав Єлпідифор, підносячи їм хрест.— Вам вручили ми долю святої церкви й нашого краю. Заприсягніться ж у цей страшний час, що не для користі, не для слави поведете ви за собою малих сих!

— Присягаємось муками Христа, спасителя нашого! — промовили разом Залізняк і Найда, підіймаючи вгору руки.— За віру і за волю народу ми віддаємо своє життя і життя тисяч братів, і коли хоч одна горда, себелюбна думка скалатимутить наше серце, коли хоч раз рука підійметься з веління нашої гордині,— хай ми тоді не матимемо вічного спасіння, хай нас відлучать від святої церкви нашої навіки!

— Амінь,— закінчив Єлпідифор, обнімаючи Залізняка й Найду.— Хай благословить вас господь і дарує вам перемогу.

— Віримо, пречесний отче, і надіємося! — палко мовив Залізняк.— Ех, шкода тільки, що немає превелебного отця ігумена... Коли б мені той папір, присягаюся, ... з ним перевернув би я всю Польщу!

— Папір є! — обізвався хтось за спиною Залізняка тихим голосом.

Полковник швидко обернувся й побачив за собою отця Антонія.

З уст Залізняка замалим не зірвався мимовільний вигук, але Антоній подав йому ледве помітний знак і пошепки сказав:

— Коли вийдемо з келії, підеш за мною.

Присутні почали підходити до хреста — слів отця Антонія не почув ніхто.

Нарешті всі поцілували хрест.

— Чи все у вас готове, чесні отці? — спитав Залізняк.

— Все!

— Незабаром північ! Іди ж, Найдо, у двір, а я зараз теж піду за тобою.

— Попрощаємося ж, братіє! — мовив отець Єлпідифор.— Хай буде над вами воля господня.

Усі міцно обнялися й почали виходити з келії.

Залізняк пішов слідом за Антонієм.

Вийшовши в коридор, що вів од келії отця ігумена на ганок, вони повернули праворуч і вступили в маленьку келійку. Тут містилася аптечка Мельхіседека, а також зберігалися в потаємних скриньках усі монастирські папери.

Келійку тьмяно освітлювала, ледь блимаючи біля образів, невелика лампада. Антоній старанно зачинив за собою двері; потім, підійшовши до однієї із стін, відчинив потаємну шафочку й дістав звідти товстий згорток паперу, перев'язаний золотим шнурком.

— Що це? — схвильовано спитав Залізняк, жадібно стежачи за кожним рухом отця Антонія.

— Указ цариці російської,— урочисто відповів той і, зірвавши шнурок, розгорнув перед полковником товстий аркуш пергаменту, списаний золотими слов'янськими літерами.

— Читай, читай! — задихаючись, вигукнув Залізняк і, схопивши Антонія за плече, підвів його до лампади.

— «Ми, божою милостю Катерина II, цариця і самодержиця всеросійська...» — почав Антоній і, повільно карбуючи слово за словом, прочитав полковникові весь указ, в якому нібито від імені Катерини наказувалося всім козакам, селянам і запорожцям українським, під проводом Залізняка, винищити по всій Україні ворогів православної віри й руського народу, бо царица не хоче більше терпіти насильств і звірств лядських над православною церквою та православним рідним народом і обіцяє йому свою швидку й сильну допомогу.

— Друже мій, брате мій! — вигукнув Залізняк, коли Антоній прочитав папір.— Та хто тобі дав, та де ти роздобув цей папір? Чого ти раніше не сказав мені про нього?

— Бо ще не настала остання хвилина.

— Хто тобі дав його?

— Знайшов у потаємній скриньці отця Мельхіседека...— відповів отець Антоній, опустивши очі.

— Чи так це, отче? — і Залізняк пронизав отця Антонія допитливим поглядом.

— Не час, козаче, дошукуватися, звідки указ і хто привіз його! — збудженим голосом відповів отець Антоній.— Благо, що він є! Сплюндрована Україна й свята церква волають про допомогу... Лише це волання є непреложною істиною... Іди ж і переможи ненависних латинян, сокруши їхню гординю й визволи країну від єгипетського ярма... А для цього — будь-яка зброя придасться... Амінь! — закінчив він.

— Присягаюсь, що з цим папером,— вигукнув Залізняк, стискаючи в руці пергамент,— усе піде за мною, і душі замучених полетять попереду війська на люту кару ворогам!

Полковник міцно обняв отця Антонія і, сховавши за пазуху дорогоцінний папір, поспішно вийшов у присінок.

Не встиг він ступити й кілька кроків, як за його спиною почулося тихе шарудіння й дві тонкі руки схопили його за рукав.

Залізняк швидко озирнувся і, здивований, побачив Прісю. У напівтемряві присінка важко було розгледіти вираз її обличчя. Полковник бачив тільки великі чорні очі дівчини, які з тугою дивилися на нього.

— Це ти, Прісю, дитя моє? Що з тобою? — ласкаво промовив він.

— Господи боже! — тремтячим голосом заговорила Пріся.— Пане полковнику, зараз ножі святитимуть, вранці похід і пан полковник залишить нас!

— Ні, ні, голубко моя! — перебив її Залізняк.— Я не залишу тебе, я домовився з отцем намісником, ти житимеш у монастирі.

— Не те, не те! — з тугою вигукнула дівчина.— Пан полковник піде з козаками, а на війні, ой боже милий,— усе може трапитись! Страшно й подумати!

— Господь над усіма нами!

— Над усіма нами, а батька замучили! — Прісин голос урвався, і все тіло її затрусилося від глухого ридання.

Залізняк, як міг, заспокоював Прісю.

— Хто за бога, за того й бог. Не переможуть нас ляхи, а монастир укріплений, і я залишу в ньому достатньо війська.

— Не про себе я, не про себе...— палко відказала дівчина.— Хай мене закатують, хай мене спалять, хай посадять на палю ляхи,— хто я? Дурна, нікому не потрібна дівчина, а якщо... Ой боже мій, боже мій!..

— Та що з тобою? — здивовано спитав Залізняк.

Пріся зібралась із силами й заговорила швидко-швидко, наче боялася втратити рішучість:

— У мене є прохання, таке прохання... Якби пан полковник погодився, я б усе життя... Я знаю, що я недостойна, але, як собака, слухатимусь кожного слова, доглядатиму панового коня... Ніхто не дізнається, я обріжу собі коси, одягну жупан... Ох, якби пан полковник погодився... Я не можу тут залишитись, я помру від туги, від страху, що пан полковник сам на війні, що нікому захистити його!

— Ти, ти збираєшся захищати мене?! — вражено вигукнув Залізняк.— Бідна

маленька дитино, та чи знаєш ти, що таке війна? Там смерть щохвилини заглядає у вічі.

— Усе, усе витерплю! — вигукнула Пріся, судорожно чіпляючись за руку Залізняка.— Кістьми ляжу, душу свою занапащу, тільки б з паном полковником...

— То хай же буде по-твоєму, мій маленький джуро, тільки пам'ятай — не ти мене, а я тебе захищу від будь-якого напасника! — полковник пригорнув до себе дівчину й ніжно поцілував її в чоло.

— Ви... ви... мене...— Пріся схопила Залізнякову руку і, заливаючись сльозами, почала палко її цілувати.

Якийсь сумнів, якийсь невиразний здогад ворухнувся в душі козака.

— Прісю! — запитливо промовив він і, взявши дівчину за підборіддя, підвів її голову й пильно заглянув у вічі.

Але Пріся вмить випорснула із Залізнякових рук і зникла в глибині двору.

Якусь мить полковник стояв здивований і зворушений цією несподіваною сценою, коли нараз почув протяжний удар дзвона.

Залізняк труснув головою і рішуче пішов до виходу.

Вийшовши на високий ганок, він на мить зупинився, вражений красою величної картини, яку являв тепер собою монастирський двір.

Увесь майдан, аж до самих возів, поставлених півколом, був поспіль забитий людом. Усі стояли, скинувши шапки, тихо, мовчазно, нерухомо, з нетерпінням чекаючи початку відправи.

Перед півколом возів яскраво горіли у важких ставниках воскові свічки, а вниз схилом гори, немов розсипані зірочки, збігали вогники. З возів поздіймали ножі й шаблі. Їхні відточені леза тьмяно блищали, коли на них падало тремтливе, мигтюче світло.

На чорному тлі ночі горів і сяяв огнями храм, ще різкіше відтінюючи навколишній морок. Крізь відчинені двері храму видно було його середину, залиту світлом панікадил.

Зірниці спалахували частіше й частіше, блискавки розтинали чорну пелену ночі й немовби виривали на мить із пітьми обриси страшних, потворних хмар, які розповзалися по всьому небу, й контури дрімучого лісу, що з усіх боків оточував гору, на котрій стояв монастир.

Грому не було чутно; навіть найменший подих вітерця не колихав нерухомого повітря, але небо дихало якоюсь страшною загрозою, і щось зловісне було в безшумному леті мигтючих блискавок.

Натовп стояв нерухомо, мовчки, затамувавши подих, чекаючи чогось страшного.

Та ось царські врата в храмі розчинились, в них з'явився у повному парадному облаченні намісник монастиря — отець Єлпідифор — і рушив до виходу в супроводі дияконів, хлопчиків із світильниками та хору, а слідом за ним потяглася довга вервечка ієромонахів, ченців і послушників. Мимовільний шепіт пробіг по юрбі, і все раптом затихло.

Єлпідифор зупинився біля аналоя, поряд з яким було укріплено ветхий запорозький прапор, у багатьох місцях пробитий кулями й почорнілий від порохового диму.

За ним стали шість старших священнослужителів, а по праву руку Аркадій у дияконському облаченні та Антоній. Хор і решта ченців оточили священнослужителів. Залізняк і Найда стали перед військовим прапором.

— Благословен бог наш! — виголосив отець Єлпідифор.

Усі схилили голови й почали хреститися.

— Благословен, господе мій, укріпи руки мої на ополчення і персти мої на брань,— голосно почав читати отець Антоній.— І врятуй мя з рук синів чужих. їхні-бо уста глаголють суєту, і десниці їхні сіють неправди.

В тиші, що запала навкруги, голос Антонія лунав гучно й чітко; натовп пошепки повторяв слова псалма і з вірою й надією ревно хрестився.

Та ось Антоній замовк, і грянув хор.

— З нами бог, розумійте язиці й покоряйтеся, яко з нами бог!

Урочистий спів широкими хвилями розливався довкола, і бадьорі, владні звуки його проникали в серця людей, наповнюючи їх звитягою; здавалося, люди відчували, як з кожним звуком їхні сили міцнішали і в душах зростала відвага.

Коли хор замовк, Антоній знову виступив уперед і почав читати молитву.

Чим далі він читав, тим натхненніше бринів його голос, непохитна впевненість відчувалася в ньому й передавалась усім присутнім.

А блискавки страшними зигзагами розтинали чорне склепіння неба, немов свідчили про велич всесильного бога, який може прихиляти небеса, запалювати світила й збурювати моря.

Замовк Антоній, і наперед виступив отець Аркадій.

Його смагляве обличчя в ореолі чорних кучерів було мужнє й суворе, очі світилися гнівом.

Натовп заворушився.

Аркадій звів очі до неба і почав проголошувати урочисту єктенію. Його могутній бас, наче грім, прокотився над головами людей і досяг останніх рядів.

Молитву за молитвою читав отець Аркадій, і за кожною з них натовп хрестився і падав на коліна...

Останні Аркадієві слова, якими він закликав на голови ворогів і зрадників кару господню, прозвучали страшним пророцтвом. І в ту ж хвилину чорне склепіння неба розверзлося, на мить показалася бездонна глибінь, сповнена тремтливого сліпучо-білого світла, немов із-за розірваної завіси, що відділяла небо від землі, глянуло на оповитий мороком діл нестерпно блискуче око.

Усі на мить зажмурили очі, але чорна завіса неба знову зімкнулась, і пролунав голос отця Єлпідифора:

— Яко ти єси кріпость і пристановище людям своїм і тобі подобає всяка слава, честь і поклоніння, отцю, синові й святому духу, нині, і прісно, і во віки віків. Амінь!

Служба йшла своєю чергою, урочистий спів змінювався молитвами.

Петро стояв у передніх рядах і сам не розумів, що діється з ним: немов якісь могутні крила виростали в нього за плечима, немов душа росла, й ширилася в грудях, і рвалася вперед, назустріч грізному невідомому, немов м'язи його міцнішали й наливалися залізною, незламною силою, і все минуле життя, і всі злигодні, й смерть батька, і загибель Сари, і всі власні образи й кривди — все це відходило далеко назад, а серце охоплювало одне пристрасне бажання: віддати своє життя за рідний край.

Настрій однієї людини передавався іншим, наелектризований натовп з блідими обличчями й блискучими очима горів одним бажанням, і якби в цю хвилину його оточило навіть стотисячне військо, воно було б розбите, воно не встояло б перед страшною силою геройського духу, що пробудився в серцях змученого люду.

Та ось настоятель Єлпідифор повернувся обличчям на захід і, знявши руки до неба, почав читати молитву на всю силу свого старечого голосу:

— Господи, боже наш, що послухав Мойсея, який простяг до тебе руки свої... Ти і нині почуй нашу молитву й воїв, що зібралися тут, благослови, і укріпи, і дай їм серце мужнє на супротивних ворогів, ангела світлого пошли їм, щоб ворога подолати...

При перших словах молитви всі попадали на коліна.

Отець Єлпідифор окропив свяченою водою прапор і, насилу піднявши важке древко, передав його Залізнякові, який побожно опустився навколішки.

— Прийми коругву сію, небесним благословенням освячену,— промовив настоятель, поклавши руку на похилену Залізнякову голову.— Хай же буде вона воротарь, поклавши руку на похилену Залізнякову голову.— Хай же буде вона ворогам християнського роду страшна й жахлива, і хай дасть тобі господь благодать і допоможе во славу імені його пресвятого пройти мужньо ворожі полчища неушкодженим. Во ім'я отця, сина і святого духа. Амінь!

Залізняк з благоговінням прийняв коругву із старечих рук. Єлпідифор підняв кропило й під голосний спів окропив свяченою водою найближчі ряди.

Як тільки стих заключний хор, настоятель зупинився проти Залізняка і, простягши руки до натовпу, із зусиллям заговорив високим голосом:

— Чада мої возлюблені! Засмучені й беззахисні діти! Господь нині почув стогін і ридання наші й повелів змінитися скорботі на радість. Вам належить визволити святу церкву і край рідний від мук та наруги лядської. Не бійтеся сильних і прегордих ляхів. Господь, який дарував перемогу людям Ізраїлевим над могути Голіафа, господь, який звелів сонцю зупинитися і колись дарував нашому преславному гетьманові Богдану перемогу над полчищами лядськими, дарує й вам перемогу, і укріпить серця ваші, і пошле на допомогу полчища свої небесні, і оберне гордість лядську в переляк і жах, і утвердить, і возвеличить церкву нашу на віки вічні. Не бійтеся, та аще кого й спіткає смерть, хай не бентежиться серце його, бо ніхто так не угоден богові, як той, хто поклав душу за віру свою. Віруйте й надійтеся, братіє моя, і вірою врятуєтесь! Не вболівайте за жінками й дітьми своїми — владичиця небесна покриє їх святим своїм омофором. Відкладіть нині всякі земні дбання! За віру, за хрест святий вставайте всі: чоловіки, жінки й старі!

У натовпі почулися натхненні вигуки й схлипування жінок.

Від душевного хвилювання голос Єлпідифора набрав ще більшої сили:

— Сього мужа,— промовив він, показуючи на Залізняка, що стояв біля нього з прапором у руці,— свята церква, єдина нині заступниця ваша, благословляє військами; серце його чисте перед богом! Він поведе вас на ворога, і всі тікатимуть перед ним, і щезнуть вороги наші,— настоятель підняв високо над головою срібний хрест,— перед хрестом цим, яко щезає тьма перед лицем сонця!

— Присягаюся перед лицем всемогутнього бога! — вигукнув Залізняк дужим голосом, що, проте, на мить затремтів од хвилювання.— Присягаюся,— і він зняв до неба праву руку,— що життя моє до останньої краплини крові віддам за нашу святу зганьблену віру, за вас, мої рідні брати, і за нещасний наш край!

— Слава, слава батькові Максиму! — пролунав з натовпу захоплений вигук у відповідь.— І ми присягаємося померти за віру, за тебе, батьку, і помститися за рідний край!

Бурхливі вигуки підхопила луна й понесла вниз по горі, де вони гриміли з новою силою і котилися в непроглядну далечінь.

— А ось — брат і товариш мій Найда! Його ім'я відоме всім вам, друзі мої! — голосно мовив Залізняк, обнявши за плечі свого помічника.

— Найда! — пролунало звідусіль.— Чернець Найда!

І погляди всіх з забобонним жахом звернулися до козака, про якого в народі уже давно розповідали чудеса.

— Так, Найда,— палко вів далі Залізняк.— Чернець, якого бог покликав для святої брані, він поведе вас разом зі мною!

— І я перед усіма вами присягаюся,— схвильованим голосом промовив Найда,— що поки не побачу визволеним мій край, поки не почую переможного співу в наших церквах, доти не буде мені життя!

— Слава Найді! Помста ворогам! — крикнули всі одностайно.

— Так, друзі, так, помстимося! — із запалом вигукнув Залізняк, і його могутній голос заглушив крики натовпу, люди одразу змовкли.— За всі сльози, пролиті батьками нашими, за муки, за наругу й за страшну смерть святого мученика Данила, спаленого живцем! Нагадаємо їм і Корсунь, і Жовті Води, і Пилявці. Хіба ж не ті в нас шаблі, які й раніше перемагали ляхів? Ті, ті самі! Присягаюся богом, тільки ще більше отруєні кров'ю і сльозами! Розіб'ємо ж впень ляхів і заживемо в своїй власній хаті! Велика єдиновірна цариця московська обіцяє нам свою могутню допомогу; ось грамота, яку вона прислала нам!

Залізняк, діставши папір, розгорнув його і підняв високо над головою.

— Цариця московська обіцяє нам свою допомогу!

— Грамота, грамота, царська грамота! — лунали навколо радісні вигуки.

— Атож, царська грамота! — вів далі Залізняк.— І ось що написано в ній.

Полковник гучним голосом прочитав дану йому Антонієм грамоту; вона ще більше розпалила натовп, захоплені вигуки заглушили голос Залізняка.

— Смерть ляхам! На погибель! — гриміло по горі.

— Смерть! — грізно крикнув Залізняк, заглушаючи все навколо, й високо підняв запорозький прапор. Під цим прапором ми пройдемо від краю до краю всю Україну, розтопчемо й виженемо геть ненависних гадів, що впилися в її серце; або поляжемо всі, як один, або запануємо у своїй країні! Настав, браття, останній час: якщо зараз ми з шаблею в руках не відстоїмо своєї волі, Україна не встане повік. За віру ж, за край наш, браття! — громовим голосом вигукнув Залізняк, потрясаючи прапором.— До смерті, до погибелі!

— До смерті, до погибелі! — грізною луною відгукнувся натовп.

Та ось знову почувся голос Єлпідифора, і гомін одразу вщух. Почалася відправа, лишалося ще освятити зброю.

Петро не чув уже ні молитов, ні співу.

В стані екзальтації, що опанувала весь натовп, він жадібно чекав лише тієї миті, коли візьме в руки ніж і почує заклик: «Вперед!»

Нарешті Єлпідифор опустив кропило в свячену воду і, звівши очі до чорного неба, натхненно виголосив:

— Нехай же благословення боже зійде на зброю і на тих, хто візьме її на захист істини Христової. Амінь!

У супроводі півчих і дияконів святителі рушили поміж возами, окроплюючи свяченою водою складену на них зброю та воїнів, що стояли поблизу, і промовляючи благословення.

Юрба заворушилася, усі схиляли голови, протовплювалися вперед, намагаючись стати якомога ближче до священнослужителів.

Процесія з отцем Єлпідифором і дияконом на чолі, з корогвами, які майоріли на вітрі, з хрестами й високими ліхтарями, немов могутня ріка з безлічі людських голів, безмовно погойдуючись, рушила по горі до возів, які стояли внизу.

До кожного воза було приліплено запалені воскові свічки, такі ж самі свічки горіли в руках багатьох селян, що йшли за процесією.

Коли сліпуче сяйво блискавки виривало з темряви монастир і похмурий ліс, який оточував його, у фосфоричному освітленні рельєфно вирізьблювалась і довга низка возів, і священики в чорних ризах, що кропили зброю, і побожно схилені голови, і постаті на колінах...

Незважаючи на страшну навислу хмару, повітря було непорушне, зловісна тиша своїм тягарем давила груди... І кожен звук у ній відлунював напружено й тривожно...

Вгорі дзвонили дзвони, знизу долинали урочисті співи, і здавалося, що церква благословляє у святу великодню ніч емблему переможної любові, яка закликає світ до братерських обіймів, а не освячує смертоносну сталь на помсту і винищення.

Нарешті всю зброю посвятили. Процесія повернулася до монастиря, і Єлпідифор у супроводі священнослужителів зійшов на високу паперть храму.

— Мужайтесь, і хай кріпиться серце ваше! — промовив він, простягаючи руки над натовпом.— І переможете ворогів ваших, уповаючи на господа. Хто за бога, за того бог!

Настоятель іще раз перехрестив схилені голови натовпу і зник у храмі.

Усі й далі стояли нерухомо.

— Чого ж ви оніміли, браття? — палко вигукнув диякон Аркадій.— Розбирайте ножі! Свята церква просила на них благословення божого, нині благодать господня зійшла на зброю, і страшний, жахливий буде удар цього ножа для ворогів наших! Хто носитиме його, той не зазнає ран, а ворог, який узрить ножа, тікатиме, і ангел господній гнатиме його, доки не сокрушить до останку. Бо безмежно милостивий бог і страшний у своєму гніві! Вас обрав він захищати святий хрест! Вперед же, не гайте часу!

Здалеку долинув глухий удар грому.

Усі здригнулися.

— Чуєте? — екзальтовано крикнув диякон, здіймаючи до неба руки.— Ось голос божий, який закликає вас до помсти. Чаша терпіння його переповнилась, і гнів, і кара в десниці його! Ідіть же й творіте волю його!

Удари грому дедалі посилювались.

— Ідіть, полчища господніх воїнів полетять разом з вами! Вдарять громи небесні, господь пошле вогненні стріли свої на землю содомську і спалить її дощенту!

Страшний удар грому пролунав над самими головами юрби і з жахливим тріском покотився по небесному склепінню; водночас у його зеніті спалахнула блискавка й осяяла зелено-ліловим світлом могутню постать Аркадія з простягнутими до неба руками і гнівним, палаючим поглядом.

Від цього моторошного світла ризи диякона сліпуче заблищали... Натовп, вжахнувшись, упав на коліна, чекаючи страшного знамення...

XX

Тієї ж ночі десятитисячний натовп, що зібрався довкола Мотронинського монастиря, кинувся під проводом Залізняка й Найди на Чигирин і Жаботин.

Цього разу війська обох ватажків складалися майже виключно із запорожців і гайдамаків.

Уже в полудень і місто, і містечко були в руках козаків, хоча в них зібралася сила-силенна євреїв і озброєної шляхти, яка за міськими мурами шукала порятунку від страшних гайдамаків. Ніщо не могло встояти перед бурхливим натиском повстанців. Сам вигляд цих страшних месників наганяв такий панічний жах на втікачів, що вони кидали зброю, навіть не пробуючи захищатись, або самі собі вкорочували життя, щоб уникнути жорстоких тортур; уся пихатість і зухвалість лядська вмить змінилася божевільною панікою, хоча в місті був чималий загін конфедератів. Чигирин сповнився стогоном, зойками, риданнями, і незабаром Залізняк, оточений своїм військом, уже в'їжджав на міський майдан.

Козаки так щільно оточили місто, що миша не вислизнула б з нього. Почалася страшна кара. Озлоблений столітнім переслідуванням з боку шляхти, знущанням над вірою, над сім'єю, над усім, що тільки є святого в людини, доведений до відчаю страшними тортурами, яких він безперервно зазнавав від своїх мучителів, народ не знав пощади.

Панів, які особливо прославилися душогубством, спершу катували на майдані, а потім садовили на палю.

Чигирин палав, з усіх кінців освітлюючи вогнем кривавий бенкет народної помсти.

Незабаром усе було скінчено.

Того ж дня Найда оволодів Жаботином і вчинив таку саму страшну розправу. Петро, який був у його загоні, показав себе запеклим і нещадним месником.

Одразу ж після розгрому містечка Найда послав один загін під командою диякона до Лебединського монастиря і звелів Петрові приєднатися до цього загону.

Парубок висловив бажання залишитися при Найді, але отаман вимагав виконання наказу; а втім, і доручення було короткочасне — визволити од ляхів монастир, врятувати черниць і негайно повертатися назад...

Звістка про розгром Чигирина й Жаботина блискавично облетіла всі околиці. Під прапори Залізняка й Найди ринули звідусіль юрби озброєних людей, і до вечора наступного дня ватажки очолювали вже сорокатисячне військо.

Передусім вирішено було оволодіти всіма укріпленими містами Київщини, а тоді вже вирушити далі — на Поділля, Волинь і на саму Варшаву.

Гайдамаки вдалися до свого звичайного способу війни: Залізняк розділив військо на кілька сильних загонів; ядро кожного з них складалось із досвідчених запорожців і гайдамаків, решта ж були нашвидкуруч озброєні селяни; кожен загін очолював випробуваний ватажок.

За кілька днів ці страшні загони затопили всю Київщину, Смілянщину, скрізь несучи жорстоку помсту.

Незабаром перед гайдамаками впали Сміла, Черкаси, Медведівка, Мліїв.

Заграва пожеж освітила всю Україну, а тим часом наскоки гайдамаків не зустрічали з боку Корони ніякої протидії.

У Польщі на той час було лише дві тисячі коронного війська, і через розгнуздану сваволю магнатів від уряду не можна було добитися жодної допомоги. Марно шляхтичі слали гінців за гінцями, благаючи негайно прислати війська...

Озброєні ватаги конфедератів спричиняли ще більше сум'яття: уникаючи зустрічі з загонами гайдамаків, вони нападали на беззахисних селян, з нелюдською жорстокістю зганяли на них свою безсилу злобу і тим викликали ще більшу лють у серцях грізних месників і всього населення.

Скрізь, де з'являлися загони гайдамаків, місцевий сільський люд — парубки, діди, жінки й навіть діти — всі, хто міг тримати в руках зброю, приєднувалися до них і з несамовитою лютістю кидалися на своїх мучителів, які так довго пили їхню кров.

Немов страшна лавина, росли війська Залізняка і Найди.

У шляхти залишалася тільки одна надія на порятунок — сховатися за стінами тих міст, володарі яких утримували свої власні команди.

Найбільш укріпленою серед таких міст була Умань. Туди й кинулись усі ляхи, усі євреї, яким пощастило втекти від гайдамаків.

Але гайдамаки швидко посувалися на південь, розтікаючись у своєму русі по Уманщині й Брацлавщині.

Сірий привид панічного жаху мчав перед військами месників, хапаючи своїми чіпкими, крижаними руками всіх утікачів, яких наздоганяв на своєму шляху. Його моторошний подих долетів урешті й до Кам'янки, куди Гершко перевіз свою дочку.

Коли Сара впала серед світлиці, усі вирішили, що вона померла, тільки стара Рухля не втратила самовладання.

З дитинства вона розумілася на тих фарбах, знала, як згубно діють вони на організм, але й знала, як рятуватися при отруєнні ними.

Покликавши Ривку, вона з її допомогою одразу ж зняла з Сари вбрання, перенесла дівчину до кімнати, поклала на постіль, а потім кинулася в пекарню і повернулася з глеком молока, змішаного з розколоченими білками. Трохи підвівши Сару, Рухля почала вливати їй у рот цю суміш, а Ривці наказала розтирати дівчині руки й ноги.

Підбадьорені клопотами старої, яку єврейське населення вважало за тямущу лікарку, сміливіші з гостей почали допомагати їй.

Коли дівчину примусили ковтнути молока, Рухля намішала сірчаного цвіту з вугіллям, розколотила цю суміш у воді й влила її у Сарине горло, потім обклала небогу пляшками з теплою водою і припарками з гарячого тіста, силкуючись за всяку ціну зігріти її.

Нарешті зусилля старої дали наслідки: на Сариних губах з'явилася піна, а слідом за тим усе її тіло затряслося від страшних корчів і з рота полилась яскраво-зелена рідина.

— Підведи її і підтримуй голову! — крикнула Рухля Ривці й, полегшено зітхнувши, промовила до гостей і Гершка: — Ну, тепер можна сподіватися на порятунок.

Рабин, що був серед гостей, підійшов до Гершка, який у своєму драному лапсердаку так і вкляк на місці, й, поклавши йому руки на голову, урочисто промовив:

— Великий бог Авраама, Ісаака та Іакова, і ти, ребе Гершко, заспокой свою печаль і зміни її на радість. Якщо господь захотів врятувати цю дівчину, то-він поверне її знову до нас і звільнить тебе від тяжкого гріха й ганьби... Ти знову знайдеш дочку, а благородний Хаїм дістане жінку, прекрасну й чесну єврейку, гідну доньку своїх праотців... Тільки терпіння, треба дати їй спершу одужати... І не вдавайтеся до насильства...

— Так, так... Передусім спокій і сон,— поспішно заявила Рухля,— а там... тс-с-с! — вона приклала палець до уст і хитнула головою в бік Сари, яка розплющила очі.— Дайте їй заснути, а за лікування я сама візьмусь і, якщо бог захоче, вилікую.

В цю мить дівчина знову заплющила очі і впала на подушки.

Гості злякано обернулись до Рухлі, але стара заспокійливо кивнула головою, замахала руками й прошепотіла:

— Тс!.. тс!.. Це сон — не смерть... Тепер добре... На краще!

Усі поквапилися вийти навшпиньках з кімнати й залишили Сару під опікуванням старої.

Рухля сказала правду: Сара не померла. Ліки старої єврейки подіяли й вирвали дівчину з лап смерті. Та ще три дні свідомість не поверталася до неї. Сара покірно пила ліки, які давали їй, дозволяла розтирати себе, навіть приймала їжу, котру готувала Рухля з якимись особливими заклинаннями. Та напівбезтямний погляд дівчини виразно говорив, що все це виконує тільки її тіло, а душа десь зникла й не бере участі ні в чому.

— Дарма, дарма, це на краще! — відповідала Рухля на зітхання Ривки, яку лякав безтямний погляд Сари.— Якби вона була притомна, гірше було б: вона не стала б приймати ні їжі, ні ліків, і нам не вдалося б виходити її.

— Ой вей! — недовірливо похитувала сивою головою Ривка.— Ну, що з того, що ми виходимо її тіло, коли господь відібрав у неї розум?

— Не турбуйся! Виходимо тіло, тоді повернеться й розум,— запевняла Рухля.— Треба тільки не хвилювати її, заспокоїти, обманути.

— Ой вей мір! От ускочили в халепу! — зітхнула Ривка.— І так уже набралися через неї стільки муки, стільки клопоту! Не знаю тепер, де доведеться скласти свої старі кістки?.. Забилися сюди, а тут люди таке кажуть... таке... ой... ой!.. Від страху аж ноги тремтять...

— Бог змилується над нами... там у вас ще гірше... Тільки б виходити її, то можна втекти далі.

— Ой, ой! Коли б тільки швидше!..

— Скоро вже, скоро, я тепер знаю, що робити... Знайдуться в мене ще кращі ліки...

Слова старої справдилися й цього разу.

На шостий день уранці, коли Рухля, за звичаєм, сиділа біля Сариного ліжка й плела панчоху, раз у раз спідлоба зиркаючи на хвору, що лежала з заплющеними очима, вона раптом відчула на собі чийсь погляд.

Рухля швидко підвела очі й зустрілася з пильним поглядом Сари. Але він уже був не безтямний і каламутний, як досі, а гострий, палаючий, сповнений ненависті й так змінив обличчя дівчини, що Рухля наче й не впізнала її. Та й важко було впізнати в цій виснаженій істоті колишню красуню Сару. За час хвороби вона страшенно схудла, щоки її позападали, риси обличчя загострилися, шкіра й навіть білки очей вкрилися густою жовтизною...

— Ой мамеле, мамеле! Пізнала мене, пізнала мене, моя цуро! — скрикнула Рухля, радісно сплеснувши руками.— Ну, що, як тобі, адаманте мій золотий?

Вона взяла дівчину за руку й схилилася над нею з радісною усмішкою.

Та Сару, очевидячки, не зворушила радість тітки: з неприхованою огидою вона вирвала в неї свою руку й мовила уривчасто:

— Перли?..

— Ой, ой! Ось про що згадала, цуро моя! — невимушено заговорила Рухля, ніби й не помічаючи ворожого погляду небоги.— Вони тут, у мене, добре заховані: тепер уже ніхто не вкраде.

— Де їх знайшли? — перебила її Сара, так впиваючись своїми величезними очима в обличчя старої, що навіть Рухлі стало моторошно.

— А де ж, моє золоте яблучко? У цього клятого скупника Янкеля, щоб його діти ніколи долі не знали! Божився і присягався мені, що купив у якоїсь циганки-жебрачки, а до нас ніколи ніяка циганка й не заходила. Мабуть, ти десь необачно залишила їх, а хтось і вкрав, може, й ця сама Ривка,— ребе Гершко за неї не ручається. Ну, та байдуже, слава богу, що вдалося вирвати назад. Я вже їх так сховала, що ніхто не знайде... Може, що-небудь з'їси чи вип'єш?..

Сара заперечливо похитала головою і заплющила очі.

«Бреше тітка чи говорить правду? О, якщо це так, якщо справді вона відкупила перли у скупника — тоді, виходить, ще є надія, виходить, Естерчина мати встигла продати їх, встигла взяти за них гроші й відправити посланця. О, коли б то так! А якщо Петро дізнається, де вона, то прибуде сюди за нею... Коли? Тижнів через два! Вона ще хвора, є час... Але якщо тітка бреше? Якщо вона вирвала перли в Естерчиної матері? Ні, ні! Тоді б вона так і сказала, навіщо потрібна була б їй ця брехня? Так, так! Адже ж і сама жебрачка хотіла збути перли якомусь скупникові. Одне тільки дивує: чому тітці не спало на думку, що їх могла вкрасти Естерчина мати?»

Розмова з тіткою переконала Сару, що на жебрачку ніхто й не подумав.

«Отже, є ще надія, що Петро одержить звістку і примчить за нею. О господи, ти недаремно врятував мене од смерті! Ще можна сподіватися, ще можна жити...»

Полегшене зітхання вирвалося з грудей Сари. Радісні сльози покотилися з її очей по худому пожовклому обличчю.

У цю щасливу мить дівчина забула про все на світі, а яструбиний тітчин погляд крадькома уважно стежив за бідолашною жертвою.

Коротка розмова й душевне хвилювання так стомили ще кволий Сарин організм, що вона одразу ж поринула в глибокий сон. Від того дня Сара почала швидко одужувати,— видно було, що якесь внутрішнє збудження, якийсь внутрішній вогонь освітлює дівчину і наповнює її єство почуттям невимовного блаженства.

Рухля гордо позирала на всіх довкола, немов бажаючи сказати: ось наслідок мого лікування.

Вона подвоїла свої турботи про Сару й зовсім заспокоїла її тим, що батько дав слово не силувати дочку й не чіплятися до неї з шлюбом, аж поки вона зовсім не одужає і поки в усьому краї не настане мир та спокій. Одне ще тільки палке бажання лишалося в дівчини: за всяку ціну побачити Естерчину матір.

Через тиждень Сара підвелася з постелі, але надвір її ще не пускали.

«Чи ходить жебрачка, як і раніше, по шерсть, чи ні?» — весь час мучив дівчину сумнів.

Однак спитатися про це в Рухлі чи Ривки вона побоювалась, щоб не накликати на жебрачку підозри, тому вирішення болючого питання мусила відкласти до того часу, коли їй знову дозволять виходити надвір.

Днів через два сама Рухля запропонувала небозі провітритись, і як же зраділа дівчина, коли, ледь переступивши поріг хати, побачила Естерчину матір, що розвішувала в глибині двору шерсть! Від хвилювання Сара мало не впала, та Рухля вчасно підтримала її.

— Ой, ой! Яка ж ти ще квола! — промовила стара, похитуючи головою.— Ну, йди ж, сядь он там, проти сонечка! Герш-ду,— махнула вона рукою у бік жебрачки,— іди сюди, одведи Сару до тієї лавочки, а я побіжу винесу ліки.

Жебрачка кинулася виконувати наказ своєї пані і, обнявши дівчину за стан, обережно повела її до лавочки.

— Паннуню люба! Жива, здорова! Ой вей, ой вей! І як таке зробити! Така гарна, така багата! — жебрачка зацмокала губами.

— Стривай, стривай! — Сара міцно стисла їй руки і, озирнувшись, уривчасто прошепотіла:

— Поїхав? Послала??

— Поїхав! Ой вей мір! Скільки я страху набралася, коли знайшли ті перли у Янкеля! Іх бін аїд, і для рідної дочки не зробила б такого вдруге! Змилосердився господь, якось засліпив очі пані Рухлі!

— Знаю, знаю! — нетерпляче перебила її дівчина.— А як посланець?

— Вернувся!

— Вернувся?! — мимоволі скрикнула Сара.— Ну що ж, що? — від хвилювання голос дівчини урвався, вона вхопила жебрачку за руку і впилася в її обличчя сповненим жагучого нетерпіння поглядом.— Ну й що ж?

— Парубка того не застав, каже, що бачив якогось батюшку, котрий там живе, та ще батька того парубка, старого титаря, і що вони йому, той батюшка і той титар, сказали, що парубок пішов до гайдамаків, але що незабаром повернеться й тоді вони йому скажуть про твого листа, а він зробить усе, що тільки можна... І ще сказали, щоб ти надіялась і ждала.

— Боже мій, господи! — Сара майже впала на лавку, й радісні, щасливі сльози ринули з її очей.

В цю мить на порозі з'явилася Рухля із склянкою ліків у руках.

— Що це? Ти плачеш? — вигукнула вона, кидаючи суворий, підозрілий погляд на жебрачку.— Герш-ду! Чи не ти, стара голодранко, наговорила чогось лихого Сарі? — Рухля швидко підійшла до дівчини.

— Шоб я так своїх дітей здоровими бачила, шоб я так собі здоров'я бажала...— забелькотіла перелякана жебрачка.

— Ні, ні! — перебила її Сара й звела на тітку повні сліз очі, що іскрилися щастям.— Вона не винна, вона мені нічого не казала, просто... повітря таке... сонце, ох, як хороше жити!

Рухля ще раз із підозрою глянула на жебрачку, і по її тонких губах майнула хитра посмішка:

— От бачиш, дочко моя, а ти що зробити хотіла? Тепер, либонь, дякуватимеш старій тітці, що вирвала тебе з лап смерті.

— Довіку, до смерті! — Сара схопила тітчині руки й почала їх палко цілувати. В Рухлі під гачкуватим носом знову майнула ледь помітна усмішка.

— Ну от і слава богу! — сказала вона, ласкаво гладячи Сарину голову.— Випий же цих ліків, щоб швидше очуняти. А ти вже йди додому! — милостиво обернулася Рухля до жебрачки.— Приготуй собі щось до шабашу!

З того дня сили дівчини почали відновлюватися з дивовижною швидкістю; радість і надія настільки переповнювали її серце, що іноді Сарі здавалося — вона задихнеться від їхнього бурхливого напливу. І Гершко, й Рухля ставились до дівчини дуже ласкаво і хоча ще рідко випускали з хати, але вже й не стежили за нею так невсипуще, як досі; про жениха, про весілля не згадувалось ані словом.

Сп'яніла від радісного настрою, Сара не помічала нічого підозрілого в поведінці рідних і навіть мимоволі піддавалася їхньому лагідному поводженню. Вона тепер не могла тримати на них ніякого зла, а коли б їй пощастило повернутися до Петра, то дівчина ладна була й зовсім простити всі муки, всі насильства.

Одного разу, коли Сара сиділа в світлиці і під невсипущим поглядом Рухлі гаптувала щось золотом по оксамиту, до кімнати швидко ввійшов блідий, перелякований на смерть Гершко і, покликавши стару, квапливо зачинився з нею в сусідній кімнаті.

Сара насторожилася. Що б це могло бути? Чи не привіз батько знову жениха? Але ні, чого б же тоді в нього було таке схвильоване, перелякане обличчя? Напевне, трапилось якесь нещастя... Але яке? Що могло так налякати його? Хлопи, гайдамаки? Може, Петро вже прибув за нею?

Дівчина підвелася з місця й схопилася руками за серце, що несамовито закалатало.

— О господи! Коли б то так! — прошепотіла вона, із пристрасним благанням зводячи очі до неба.

На вулицях містечка все було спокійно, ніхто з перехожих не виявляв ані найменшої тривоги.

Через кілька хвилин Рухля знову повернулася до кімнати й по обличчю старої Сара помітила, що звістка, яку приніс батько, була, певно, важлива.

На Сарине запитання, чого батько такий стривожений, Рухля відповіла якось ухильно і, незважаючи на все своє самовладання, до самого вечора зітхала, похитуючи головою, й сумовито прицмокувала губами.

І на другий, і на третій день настрій Рухлі й Гершка не змінився. Ривка також була схвильована. Сара кілька разів пробувала випитати в неї, що скоїлося, та Ривка все відмагалася. На третій день, уже смерком, коли Рухля й Гершко вийшли з домівки, Сара знову причепилася до Ривки, котра в цей день була якось особливо стривожена й стурбована.

— Та скажи мені, Ривко, що трапилось? Хай я ніколи не діждусь щастя, коли розповім кому-небудь те, що ти розкажеш мені.

— Ой, ой! Та що ж тут критися! Однак ти довідаєшся не сьогодні, то завтра,— тільки ж вони не хочуть!

— Вони не дізнаються, вони не здогадаються... Що ж трапилось, що? Скажи! Ривка сторожко озирнулася на двері й прошепотіла дівчині в самісіньке вухо:

— Гайдамаки!

— Гайдамаки? Тут? — вигукнула Сара, і обличчя її осяяла радість.

Ривка не помітила цього й тим самим таємничим шепотом, озираючись на двері, відповіла:

— Тут? Іще чого! Хвалити бога, поки що господь милує, а там, у нашій стороні, таке робиться, що й казати страшно; у Мотронинському монастирі ножі освятили, всі хлопи пішли в гайдамаки. Уже й тут люд починає хвилюватися, уже й сюди наближаються гайдамацькі загони.

У Сари перехопило дух.

— Господи, боже мій! — захоплено прошепотіла вона.

Цей шепіт Ривка витлумачила по-своєму.

— Не бійся! — ще тихішим голосом промовила вона.— Ребе Гершко пішов до вірної людини дізнатися, чи вільна ще дорога.

— Навіщо?

— А щоб, коли ще можна, швидше втекти звідси, поки не всі дізналися про наближення гайдамаків.

— Ніколи! — вигукнула Сара.— «Втікати звідси, коли вона дала знати Петрові про місце свого перебування, коли, може, це він і поспішає до неї з гайдамаками?» — Дівчина вся спаленіла від хвилювання і знову твердо промовила: — Ніколи!

Ривка здивовано глянула на неї, але з вулиці в цю мить долинув якийсь гомін, плач і лемент.

Обидві жінки кинулися до вікна.

Вузькою вуличкою, на яку виходили вікна Рухлиного будинку, бігла ціла юрба євреїв — чоловіки, жінки, діти. Обличчя у всіх були бліді, стривожені. Вони обганяли одне одного і щось кричали, завзято жестикулюючи.

— Гевулт! Гайдамаки! — зарепетувала Ривка, хапаючись за голову руками. А Сара так і застигла край вікна, немов заворожена.

Хоч не чути було ні пострілів, ні кінського тупотіння, дівчина так само, як і Ривка, одразу вирішила, що до міста вдерлися гайдамаки. Ця думка сповнила її серце почуттям невимовної радості.

Сара була певна, що це прибув Петро і що от-от він з'явиться перед її вікном.

Та ось скрипнули кімнатні двері; дівчина швидко озирнулася, і з її обличчя миттю зникла радість, змінившись тривогою чекання. На порозі стояли Рухля й Гершко. Незважаючи на сутінки, що сповнювали кімнату, Сара одразу ж помітила сіро-глинисту блідість їхніх облич і наче змертвілі погляди.

Дівчина мовчки вхопилася за лутку, передчуваючи, що ця поява не віщує їй нічого доброго.

— Збирайся! — промовив Гершко якимось глухим, придушеним голосом.

— Куди?

— В Умань!

— Чого? Навіщо?

— Тому що гайдамаки захопили всю Київщину й наближаються вже до Поділля; я хотів був податися на Львів, але й там неспокійно. Треба тікати в укріплену Умань, поки ще всі не кинулися з містечка!

Сара притислась до стіни й рішуче промовила, хоча при цьому її обличчя смертельно зблідло:

— Я не поїду, батьку!

— Ти не поїдеш? — просичав Гершко й, пригнувши голову, як бик, що збирається завдати смертельного удару, поволі підійшов до дівчини, стиснув, наче лещатами, її руку й знову зловісно прошепотів: — Ти не поїдеш?

— Постривай лишень, ребе Гершку! — Рухля схопила його за рукав.— Вона поїде з нами й сама! Саро! — звернулася стара до небоги владним тоном.— Перш за все гайдамаки кинуться на наше містечко, бо тут зібралося багато ляхів і євреїв. Пам'ятай же, що ти передусім єврейка, і коли б серед гайдамаків і знайшовся один такий милосердний, що схотів би тебе помилувати, то інші вчинили б над тобою таку кару, від якої волосся твоє побіліло б, мов сніг.

Сара заточилася...

— Слухай же тітку, Саро, і роби все, що вона тобі накаже! — просичав Гершко.— А якщо ти насмілишся хоч у чому-небудь не послухати її, то я вб'ю тебе на місці!

Вузьким путівцем поволі котився простий віз; зморені коні бігли підтюпцем, понуривши голови. На возі сиділи три жінки: дві з них, судячи з облич, були старі, хоча в їхньому чорному, скуйовдженому волоссі, яке виглядало з-під червоних хусток, не біліло жодної сивої волосини, а третя здавалась дуже молодою, та через густий шар сажі й бруду, що вкривав її обличчя, важко було роздивитися його риси. На передку воза підскакувало якесь опудало з розкошланою чорною бородою, таким самим волоссям і вимазаним у сажу обличчям. На голові в нього стирчала надіта набакир, драна шапка, а на згорблених плечах, поверх червоної сорочки, обвисала синя чумарка з великими срібними гудзиками.

Фурман раз у раз полохливо озирався і, прицмокуючи губами, посмикував віжки.

Дивлячись на чорне, як смола, волосся, смагляві обличчя й строкатий одяг подорожніх, можна було подумати, що це мандрівні цигани, та при уважнішому погляді одразу впадав в око східний тип молодої дівчини й гачкуваті носи її супутниць. Найменше ж скидався на цигана сам ребе Гершко, який сидів на передку воза. Досить було тільки поглянути, як він правив кіньми, весь час прицмокуючи й махаючи руками, і кожен пізнав би в ньому чистокровного єврея, переодягненого циганом, незважаючи на те, що вогненна Гершкова борода перетворилася на чорну.

Та загалом циганська одіж трохи маскувала походження подорожніх. Придумала цей маскарад обачна й хитра Рухля.

З усіх національностей, що проживали на Україні, цигани були найбезневинніші. Селяни й гайдамаки остерігались їх як конокрадів, та взагалі не мали причин ненавидіти їх, а іноді навіть були й раді приїзду бродячих ковалів,— тим-то Рухля й надумала переодягти всіх у циган, щоб безпечно пробратися в Умань.

Сара спершу вирішила ні за що не виїжджати з Кам'янки; та слова Рухлі мимоволі переконали дівчину: справді, важко було розраховувати, при вторгненні до міста гайдамаків, першому потрапити на очі Петрові...

Крім того, Гершко недвозначно сказав дочці, що при найменшому опорі вб'є її одразу. Тим-то в Сари залишався тільки один вибір: або їхати з ними, або померти. А їй тепер пристрасно хотілося жити, щоб якомога швидше зустрітися з Петром,— отже, треба було щонайперше погодитися на вимогу батька.

Але де тепер шукати Петра? Адже він, одержавши листа, кинеться в Кам'янку, а її везуть в Умань. Звичайно, це вже були знайомі місця, і Сара, за сприятливих обставин, могла б тепер вирватися і втекти в Малу Лисянку, де її знали й любили всі селяни.

Щоправда, побачення з Петром відкладалося на невизначений час, але з двох лих доводилося вибирати менше, і тому дівчина, згнітивши серце, вирішила підкоритися батьковій волі.

Уже сьомий день вони пробирались путівцями.

Доки їхали Поділлям, усе було більш-менш гаразд. Селяни хоч і збирались гуртами біля корчем та церковних оград, щоб погомоніти про страшні події в крулевстві Польському, але роботи й своїх домівок не кидали. Та чим ближче під'їжджали подорожні до Умані, тим небезпечніша ставала мандрівка. Тепер вони уникали заїжджати в села й містечка, а більше трималися безлюдних місць і лісів, лише іноді ризикуючи заглянути, та й то з великою обережністю, в якусь самотню хату.

Уже два дні їхав Гершко з своїми супутницями Київщиною, і привид жаху, що переслідував утікачів з берегів Дністра, врешті наздогнав їх.

Села, які нині траплялися по дорозі, або були безлюдні — їхні мешканці, очевидячки, пішли в гайдамаки, або зруйновані дощенту ляхами. Якось подорожнім довелося проїздити повз невелике містечко; воно ще курилось, а на ясному тлі вечірнього неба чорними силуетами різьбилися потворні руїни й шибениці з нерухомими жертвами.

Такі картини наганяли божевільний жах на бідолашних євреїв, і вони поспішали якомога швидше вибратися з цих страшних місць.

Разів зо два подорожні навіть бачили загони гайдамаків.

Коли їм траплялося зустріти якусь жінку, то Рухля, що знала кілька слів по-циганськи, розпитувала про дорогу на Умань і про те, чи немає поблизу гайдамаків.

Таким чином, об'їжджаючи міста й села і всіляко уникаючи зустрічей з селянами та гайдамаками, мандрівники поволі просувалися вперед.

За розрахунками Гершка, вони мали приїхати в Умань на десятий день увечері, але страх, який стискав їхні серця, був такий великий, що подорожнім здавалося, ніби вони й не доживуть до того щасливого дня.

Тільки Сара зовсім не боялася, а навпаки — жадала такої зустрічі, сподіваючись за допомогою хлопів або гайдамаків вирватись од своїх мучителів і дістатися в Малу Лисянку, до Прісі й отця Хоми.

Віз котився повільно, усі сиділи мовчки, поринувши в свої роздуми. Відчувши байдужість фурмана, коні пішли ступою.

Віз з'їхав з дороги і, наскочивши на камінь, замалим не перекинувся. Усі переполошились.

— В'є, в'є! — закричав Гершко і, натягнувши віжки, замахав руками, наче зляканий птах крилами. Коні повернули назад, і віз знову покотився вузькою дорогою.

— Ребе Гершку, ребе Гершку! — повчально мовила Рухля.— Скільки разів я казала тобі, щоб ти не кричав «в'є»; коли б тут був хтось із хлопів, він одразу б зметикував, що ти не циган, а чесний єврей.

— Ой вей, усе забуваю, від страху в голові все плутається!

— Не бійся! Господь, що вивів з пустелі батьків наших, виведе й нас з цього проклятого краю. А чи скоро Умань? Тобі ж знайомі ці місця!

— Знайомі, знайомі, але ж ми звернули вбік і я тепер не знаю, куди їхати. Десь неподалік має бути Кирилівка, а в ній шинкар знайомий — Лейба. Коли тут іще спокійно,— голос Гершка жалібно затремтів,— то в нього можна буде й перепочити, і про все розпитати.

— Ну, ну! То поганяй же коней; боронь боже, що-небудь...— тут у степу ніде й сховатися.

Натяк Рухлі на можливість зустрічі з гайдамаками змусив Гершка щосили засмикати віжками. Він хотів підбадьорити коней ще й своїм улюбленим «в'є-в'є», але вчасно схаменувся і тільки зацмокав губами.

Сара не прислухалась до розмови, але при слові «Кирилівка» відразу насторожилася.

Це слово було їй добре знайоме — кілька разів вона туди їздила з батьком у гості до старого Лейби і дорогу від Кирилівки до Малої Лисянки знайшла б і зараз; якщо виявиться, що в Кирилівці все спокійно і вони справді зупиняться відпочити у шинкаря, то, можливо, їй пощастить утекти від батька, а він, зважаючи на таке тривожне становище в краї, звичайно, не кинеться навздогін за нею! Ох, коли б у Кирилівці все було гаразд!

Сара заломила під хусткою руки й застигла в безмовній молитві.

«Невже господь не захоче простягти їй руку порятунку? Ні! Ні! Тільки треба вірити й надіятись, і, може, завтра надвечір вона буде в Малій Лисянці».

Дівчина почала озиратися на всі боки, намагаючись відгадати, в якому напрямі мала бути Кирилівка. Нарешті її гострий погляд помітив удалині ледь помітний пагорок, на якому чорніли дві тоненькі рисочки.

— Батьку, батьку! — вигукнула Сара.— Прав туди, он на ту могилу!

— А ти звідки знаєш? — Гершко з подивом і підозрою озирнувся на дочку.

— Я пам'ятаю, пам'ятаю, коли ми їздили до Лейби, то завжди там годували коней; на могилі ростуть дві тополі, а внизу є маленька криничка й гайок.

— Вона каже правду! — мовила Ривка Гершкові, який усе ще неприязним, підозріливим поглядом дивився на Сару.

— Що ж, ребе Гершку, якщо й Ривка пам'ятає, то повертай туди! — рішуче сказала Рухля.

Гершко знов засмикав віжками, й коні повернули в той бік, куди показала Сара. За півгодини вони добралися до могили, на котрій, як і говорила дівчина, росли дві тополі, а внизу дзюрчав невеликий струмок. А ще через годину на обрії з'явилася смужка зелені, серед якої очі подорожніх почали незабаром розрізняти й крила вітряків.

— Кирилівка, Кирилівка! — радісно вигукнула Сара.

Село розкинулося на рівнині, так що здалеку видно було тільки вузьку смугу зелені.

Гершко зрадів і, жваво підганяючи коней, подався навпростець, щоб іще до заходу сонця приїхати в Кирилівку.

До села зоставалося не більше півверсти, коли Гершко несподівано зупинив коней.

— Ой вей мір! — застогнав він.— Далі їхати небезпечно, здається, село горить... Он, бачте, дим стелеться... Невже гайдамаки?! — і вже хотів круто повернути коней назад.

— Стривай, стривай! — закричала Рухля.— Треба роздивитися! — вона стала на возі, приклавши руку до очей.

— Ох, який же ти полохливий, ребе Гершку: та хіба ж, коли горить село, дим так стелеться? Вечерю готують селяни, он що! А гайдамаків тут іще не було,— сказала стара, знов вмощуючись на возі.— Якби були, то витоптали б хліба, а вони, хвалити бога, он які колосисті!

Гершко мовчки погодився з Рухлею і погнав коней до Кирилівки.

Незабаром в'їхали в село, і віз покотив безлюдними вулицями. Коли нараз перед очима подорожніх постало страхітливе видовище: посеред майдану стояв ряд паль, на яких сиділи вже мертві ляхи.

Тут же поряд, у калюжах крові, лежали купи порубаних тіл, серед яких можна було розпізнати і хлопів, і ляхів, і євреїв. Собаки шматували теплі ще трупи. Побачивши непроханих гостей, вони підводили скривавлені морди й глухо гарчали, та не лишали своєї трапези.

Від хат, що оточували майдан, тепер зосталися тільки купи попелу, який густо курів, розстилаючи над страшним кладовищем смердючий, задушливий дим. Завдяки безвітряній погоді пожежа не перекинулася далі.

Гайдамаки, очевидячки, залишили село зовсім недавно: Сара навіть виразно чула чийсь тихий стогін, який долітав із купи спотворених тіл. Від їдкого запаху теплої крові в дівчини запаморочилась голова.

У цей час два пси, вчепившись в один шматок м'яса, з гарчанням кинулися один на одного. Це примусило отямитися скам'янілого від жаху Гершка; він здригнувся й з усієї сили вдарив віжками по конях. Та вони не побігли, а пішли ступою і біля корчми, що стояла край села, зупинились.

Лейбина корчма, в якій подорожні сподівалися відпочити, була розгромлена дощенту. Як видно, гайдамаки плюндрували її з особливою ненавистю: вікна й двері були зірвані з петель і валялися тут же, поряд з розбитими барилами, розпоротими перинами, одежею і потрощеними меблями.

Сам же Лейба з почорнілим обличчям і настовбурченими пейсами висів униз головою на воротях свого двору.

Коні стояли нерухомо, стомлено понуривши голови; видно було, що вже ніщо не примусило б їх рушити з місця, та, правда, ніхто й не думав про дальшу дорогу. Гершко і його супутниці теж немов скам'яніли.

Тим часом погожий літній вечір спускався і над цим зруйнованим гніздом, розливаючи довкола тиху задуму й ніжну прохолоду.

Заціпеніння, що охопило подорожніх, тривало недовго: жахливе становище, в яке вони потрапили, примусило їх швидко отямитись.

Першим опам'ятався Гершко.

— Що робити? — прошепотів він, обертаючись до своїх супутниць.— Гайдамаки десь поблизу, вони, либонь, нещодавно покинули село.

— Залишатися тут! — вирішила Рухля.

— Тут?.. Ой вей!! — Ривка й Гершко з жахом озирнулися довкола.

— Тут! — повторила Рухля.— Коні зараз не потягнуть воза, поглянь — вони замалим не падають, а що буде з нами, коли ми зостанемося без коней? Окрім цього, раз уже гайдамаки побували тут, вони назад не повернуться... А завтра вранці можна буде роздивитись і вирішити, куди їхати.

Останніх слів Рухлі Гершко не чув: його обличчя зненацька витяглось і помертвіло, очі зупинились і набрали якогось божевільного виразу.

— Ребе Гершку! Що з тобою? — разом вигукнули Рухля й Ривка, схопившись із своїх місць.

Гершко хотів щось відповісти, але губи його безгучно заворушилися, і він, обернувшись у той бік, куди, певно, пішли гайдамаки, показав лише пальцем у далечінь. Усі заніміли. Вдалині не було видно нічого, але загострений жахом слух жінок одразу розрізнив далекий кінський тупіт.

— Їдуть! — жваво промовила Сара.

— В'є, в'є! — закричав Гершко і в розпачі засмикав віжками, але коні стояли нерухомо, бо, либонь, не мали вже сили зрушити з місця.

— Гевулт! Загинули, загинули! Ой мамеле, тателе! — зарепетувала Ривка, хапаючись за голову руками.

В одну мить усі зіскочили з воза.

— Тихше! — просичала Рухля, щосили смикаючи Ривку і Гершка.— Занапастити всіх хочете? Рятуватися треба!

Та Гершко тільки тремтів і дивився на неї божевільними очима, а Ривка голосила й здіймала руки до неба. Тоді Рухля почала командувати, хоч її голос зривався від страху:

— Постав воза під повітку, коней випряжи й пусти, потім спіймаємо... Це їдуть, певно, не гайдамаки, а хлопи, які порозбігалися, а тепер вертаються до села. Швидше ж, швидше випрягай коней, сховаємось у цій корчмі,— сюди ніхто не загляне!

Рухля, Ривка й Сара з гарячковою квапливістю заходилися допомагати Гершкові, у якого з переляку так тремтіли руки, що він, незважаючи на всі зусилля, нічого не міг зробити.

Тим часом тупіт чувся ближче й ближче.

— Швидше, швидше! — підганяла Рухля.

Нарешті коней сяк-так розпрягли, й вони, відчувши волю, одразу ж почвалали за ворота, у степ, що зеленів довкола.

— За мною, сюди! — крикнула Рухля, прожогом кидаючись до корчми; за нею подалися й інші.

Забігши в сіни, вони одразу ж ускочили до великої світлиці, але там не знайшлося ніякої схованки. Скрізь було видно сліди несамовитої люті гайдамаків: потрощені меблі, побитий посуд... На підлозі стояли калюжі горілки й пива.

Рухля метнулась у пекарню, сподіваючись знайти хоч який-небудь закапелок, де можна було б сховатися, але й тут панував такий самий хаос, навіть піч була розвалена... А тупіт тим часом уже лунав майже біля самих воріт. Перелякані до смерті, не знаючи, що робити, подорожні знову кинулися в сіни; нараз Рухля помітила драбину, що вела на горище.

— За мною нагору! — крикнула вона й з незвичайною для її років швидкістю полізла по крутій драбині. За нею — Гершко й Ривка.

Забувши спохвату про Сару, вони спустили за собою важку ляду. Дівчина лишилася внизу одна — безпорадна, беззахисна, чекаючи страшної зустрічі з гайдамаками. Тепер їй навіть не спадало на думку скористатися з своєї волі й утекти від батька: тікати — означало кинутися назустріч смерті; треба рятуватися, ховатись, але куди?

Лізти на драбину, грюкати й кричати, щоб відчинили ляду, було занадто довго й небезпечно, бо тупіт наближався.

У розпачі, не знаючи, що робити, Сара знову кинулась у пекарню, і раптом їй впала в око розвалена піч з широким і глибоким підпіччям, звідки виглядала солома й тріски.

Довго не розмірковуючи, дівчина залізла в підпіччя й зарилася в солому.

Вершники, не зупинившись біля корчми, з гучним тупотінням промчали далі, та тільки-но Сара хотіла вилізти з своєї схованки, як тупіт знову посилився... Ось він уже зовсім близько... І нараз припинився біля самісіньких воріт. Через якусь мить дівчина почула, як хтось сильно рвонув сінешні двері.

Серце в неї завмерло.

— Та от хоч би й тут погомонимо, друже, стіни й дах залишилися, а нам більше нічого й не треба! Сідаймо на цих барилах.

— То й сідаймо! — відповів другий голос, і Сара почула, як хтось важко сів.— Ну, Максиме, як справи? — провадив той самий голос.

— Не кепсько, та ти, пане сотнику, певно, й сам чув про наші справи! — відповів той, кого товариш назвав Максимом.

— І чую, і бачу,— сказав сотник.— Тільки достеменно не знаю, бо звістки приносять усе ляхи та жиди, а в них з десятка гайдамаків виростає сотня, із сотні — тисяча. Скільки зібралося, друже, справжнього війська?

— Справжнього війська з гайдамаків, козаків і запорожців сорок тисяч, а в запасі весь народ український.

— Гаразд! Такого війська вже давно не бачила Україна... Що думаєте робити далі, полковнику?

— Відвоювати свою вітчизну. Київщина уже вся наша!

— Уся, та не зовсім!

— Правда, зосталася ще Умань, а коли візьмемо і її, тоді в ляхів не лишиться жодного містечка на Київщині, а далі вся Україна, Поділля, Волинь простеляться перед нами, мов скатертина. Одна тільки Умань і непокоїть: все-таки дві тисячі війська... та ще козацького, надійного... Може затримати, а тре а кувати залізо, поки гаряче.

Сотник відкашлявся і п омовив, як здалося Сарі, трохи зніяковіло:

— Гм... ну, припустімо, що ви візьмете й Умань, тоді що?

— Тоді? Тоді поставимо тут своїх сотників, полковників та інших начальників і рушимо далі через Україну на Польщу, до самої Варшави.

— Ех, Максиме, Максиме! — сотник важко зітхнув.— Серце в тебе лицарське, а душа дитяча. Це правда, що в ляхів немає війська, що вони не встигнуть зібрати його, а коли й зберуть, то всі розлетяться перед вами, як осіннє листя від пориву бурі,— але ж за Польщею стежать тепер три держави, і вони не дозволять вам знищити її. Пам'ятай, Максиме, король польський — ставленик російської цариці.

— Знаю, знаю... А чому цариця поставила саме його, а не когось іншого, чи знаєш ти, пане Гонто?

Полковник на мить замовк, а далі провадив сповненим презирства й глузування голосом:

— Тому, що цей король лише лялька в королівському вбранні. Ге, якби він був людина з залізною волею, ще й тепер міг би врятувати Польщу. Але не про це я хочу казати тобі, друже, а про те, що сусіди Польщі чекають слушного часу, щоб кинутися на неї, тільки кожен боїться починати, зважаючи на суперника, тому-то й треба, щоб почав це діло хтось сторонній. І от вибір упав на нас!

— Що?

— Вибір упав на нас; ми дзвонимо відхідну старій Польщі. Найстрашніший сусід її, Росія, віддає на наш суд всю землю польську.

— Що ти кажеш? — вигукнув сотник.— Звідки тобі відомо це?

— Ось звідки! Читай сам!

Сара почула шелестіння паперу. Якийсь час тривала мовчанка... Та ось пролунав схвильований голос сотника, якого — дівчина запам'ятала — звали Гонтою.

— Хто тобі дав цей папір? Чи не є це грубий обман, яким хочуть занапастити нас?

— Його дав мені превелебний отець ігумен мотронинський! — урочисто відповів полковник.— Йому вручили грамоту, коли він був там. А що це не є обман, можеш судити з того, що в нашому війську з'явилися тисячі запорожців, а хіба випустили б їх, якби наше повстання не було на руку Росії!

— Так, так,— схвильовано відповів сотник.

Сара почула грюкіт відсунутого барила й енергійні кроки — один із співрозмовників ходив по кімнаті. Нараз кроки стихли й знову заговорив сотник:

— Але невже ти думаєш, полковнику, що все це робиться з ласки до нас і при поділі здобичі нам віддадуть кращий кусень Польщі? Ех, Максиме, Максиме...

— Ти гадаєш, це пусті обіцянки?.. Слушно. Але ж ми тепер не дурні. Навчили

нас добрі друзі розуму. Сядь, брате, і послухай, що переказав орел наш білозорець пан кошовий.

Полковник стишив голос. Хоч як дослухалася Сара, та не могла розібрати, про що він говорив; до неї долітали лише окремі слова: «Туреччина... війна... більше волі... поповнити реєстри... кошовий... Запорожжя... обидва береги Дніпра...» Але, не знаючи, про що розмовляли козаки, дівчина не могла зрозуміти тих слів.

Полковник говорив довго й палко. Його мову іноді переривали тільки захоплені вигуки співбесідника.

— Ну, друже, все одно,— пролунав нарешті рішучий голос сотника,— чи пощастить нам на цей раз визволити й утвердити Україну, чи доведеться загинути всім — ось вам моя рука: Іван Гонта у важкий час не залишить вітчизни. Ось вам моя рука, і серце, і шабля, а разом з нею і шаблі всіх уманських надвірних козаків. Ми всі ладні життя віддати, й ніякі принади світу цього не відвернуть нас од братів. Пан або пропав — усе одно! Змучилася душа в неволі. Розправимо востаннє свої крила, а там хоч і смерть! Коли не захоче господь дати Україні долі, то хоч не вкриє соромом нас, її дітей!

— Я так і знав, я вірив у тебе, друже! — вигукнув полковник, і Сара почула звук міцних козацьких поцілунків.

— Стягай же всі загони під Умань! — заговорив знову сотник.— Ви її візьмете без бою, а там — там уже вирішимо, куди і як рушати далі. Ходімо ж, чого нам сидіти тут поночі, адже тепер не страшно розмовляти і в полі. Але до часу, брате Максиме, про це — нічичирк... Розумієш?

— Не турбуйся!

Сара почула, як козаки підвелись і, грюкнувши дверима, вийшли у двір.

Через кілька хвилин пролунав кінський тупіт і невдовзі завмер удалині.

Якийсь час Сара ще сиділа в своїй засідці, потім розгребла солому і обережно вилізла з-під печі.

Від задухи й від радісного хвилювання серце дівчини билося так сильно, що вона, аби не впасти, мусила притулитися до печі. «Господь почув її молитву і в той час, коли вона вже впала у розпач, приготував порятунок... Тепер козаки зберуть в Умань усі загони, і, якщо тільки їй вдасться щасливо добратися до того міста, вона нарешті зустрінеться з Петром!»

У цей час почувся боязкий шепіт Рухлі:

— Саро, дитино моя, де ти?

— Тут! Тут! — радісно вигукнула дівчина.— Виходьте, не бійтеся, гайдамаків уже немає.

XXI

Напад на переодягнену Дарину за ворітьми Лебединського монастиря був такий несподіваний і блискавичний, що вона не встигла отямитись, як відчула, що міцні руки затисли їй рот, загорнули в накинуту кирею й понесли невідомо куди,— кричати було марно, чинити опір неможливо... Дівчина задихалася в киреї і почувала, що це прийшла її остання година.

— Нащо нам тарганити цього ляшка? — почула Дарина крізь шум в ушах чийсь грубий голос.

— А що? Він не важкий,— відповів другий голос м'якшого баритонального тембру.

— Та на якого біса? — рикнув бас.— Прикінчити — й квит!

— А й справді,— мовив баритон і зупинився.

Дарину не вельми делікатно кинули на землю.

— Тільки ось що,— після деякої паузи заговорив баритон знову.— Прикінчити завжди встигнемо, а нам язик потрібний... Поляки, як видно з усього, вже у монастирі, то треба розпитати, скільки їх, що і як?..

— Ну й гаразд! Роздягнемо та розпитаємо по-нашому, пар зо дві пасів вирізжемо... У мене, до речі, є для присипки й ріжок з табакою, і дрібна сіль...

— Ні, ліпше одведемо до отця диякона, бо коли б не розсердився,— відказав баритон.— Він сам любить допитувати... та й хвилина гаряча, треба поспішати!

— Гайда! — гаркнув бас. Дарину знову безцеремонно схопили за голову й за ноги і швидко понесли, мов куль соломи.

Під час короткої зупинки вона все ж устигла відгорнути трохи кирею, дихати стало легше... У голові в дівчини зринали й плуталися неясні думки й фатальні запитання: хто схопив її — свої чи поляки? Коли поляки — вона загинула... Та, певно, свої, бо розмовляють же не по-польськи... а втім, хто його знає? Але якщо диякон — то свої... Від цієї гадки гаряча хвиля прилила до серця Дарини, та за мить дівчина знову похолола від страху...

А її все несли й несли.

«А якщо свої, чи признаватись їй одверто, хто вона? — знову постало перед дівчиною запитання.— І як до цього поставиться свавільна, зачерствіла юрба?.. Приниження, образи, може, ганьба!.. Ні, нізащо в світі!»

У цей час ті, що несли її, зупинились і спустили свою ношу на землю.

— Ну, розімнися, скинь кирею!.. Чи, може, задихнувся? — прохрипів бас.

— А що, Петре, роздобули язика? — спитав бородатий, з заплетеною рудою кіскою козак, очевидячки — ватажок загону.

— Злапали, панотче, ляшка й приволокли до твого превелебія,— відповів молодший з тих двох, що схопили Дарину.

То був справді Петро, що мусив приєднатися до ватаги отця диякона, котрого Найда послав на допомогу Лебединському монастирю.

Тільки тепер панна Дарина випручалась з широкої киреї, в яку її загорнули, наче в пелюшки. Перед очима дівчини постав глибокий яр з навислими над ним деревами; крізь їхнє переплетене гілля де-не-де світлими плямами пробивався світанок; навколо ж іще панував вологий морок, в якому невиразно окреслювалися постаті людей, що лежали на землі. Перед самою панною сидів на пеньку отець диякон і нетерпляче чухав п'ятірнею свою бороду.

— Отрок, гм! — сказав він, пильно вдивляючись у гарне, збентежене личко Дарини.

Дівчина все намагалася глибше насунути на голову конфедератку, щоб сховати своє волосся; хоч косу й відрізала, але пишні кучері могли видати її — такої зачіски не носили ні паничі, ні джури, ні прості хлопці.

— Ну, ляшок, кажи, одвітствуй на мої запитання, рци [1] слово твердо й справедливо,— почав крижаним тоном диякон,— бо за малу брехню велика мзда належить, а джерела відплати за зло можуть бути невичерпні й різноманітні.

— Я не лях, панотче, а руський і грецького закону, я православний!

— Що-о? — аж підвівся здивований ватажок.— В лядській зброї і лядській шкурі?

[1] Р ц и — кажи *(ст.-слов.)*.

— Що ж, убив ляха й одяг його кунтуш... щоб легше було втекти.

— Припустімо... сіє можливо... Але чим ти доведеш, що ти наш брат, православної віри?

— Та чим хочеш, панотче... Ось, дивіться ж, і розмовляю, і хрещусь по-нашому!

— Гм! І віри гідне, і вірити не подобає,— вагався диякон.

— Розмовляти й хреститися не штука,— підозріливо мовив бас,— цього ляхи в наших краях навчилися.

— Істинно глаголиш,— погодився диякон.— А ти ось краще прокажи нащі молитви... Знаєш?

— Аякже,— зраділа Дарина й почала підряд проказувати і «Отче наш», і «Царю небесний», і «Богородицю», і «О, всепітая мати», і «Да воскресне бог»...

Диякон зупинив її на половині псалма Давида «Помилуй мя, боже».

— Воістину православний, братці! — сказав він козакам, які принесли полонянку.— Та й молитви знає так добре, що хоч зараз до отця Єлпідифора на крилас!

— От так штука! — засміявся скрипучим сміхом старший козак.— А я, бач, хотів штрикнути його ножем, та Петро не дав... Тільки постривай! Як же то між черничок опинився хлопець? Це ж, здається...

— Возбраняється,— підхопив диякон.— А тому,— звернувся він суворо до дівчини,— рци, хто ти єси, якого звання, звідки прибув і з якої причини поміж черничок вештаєшся?

Дарина розгубилась: вона не чекала таких запитань і не знала, що відповісти, боячись плутаними поясненнями накликати на себе підозру; сказати ж чисту правду дівчина не одважувалася, не бачачи тут жодної знайомої людини, яка б підтвердила правдивість її слів, а на випадок чого й заступилась би...

— Я київського генерального обозного,— мало не зірвалось у Дарини з язика — «дочка», але вона вчасно утрималась і затнулася,— генерального обозного син. Був присланий сюди моїм батьком і настоятелем Мотронинського монастиря отцем Мельхіседеком з листами, в яких вони обіцяли черницям у скорім часі допомогу й просили, щоб ті не спокушалися принадами унії, а твердо стояли в православній вірі, тоді й цариця заступиться... Ну, я сюди прибув... а тут наїзд конфедератів. Двох черниць вони підкупили, й ті відчинили їм браму. Поляки вдерлися... а я заманила одного пана в келію... заманив,— поправилася Дарина,— і вбив... А вбивши, переодягся в усе лядське і, вибравши хвилину, коли всі до безтями напилися, вислизнув через браму й ну тікати... А тут мене твої люди й схопили...

— Так, так,— підтвердив Петро,— панич тільки-но кинувся навтікача під верби, а я йому на голову кирею та й злапав.

— Велеліпно! — усміхнувся диякон.— А то я вже хотів тебе трохи підсмажити, щоб вийшов лядський душок, та от шкода... Ну, ми своє надолужимо,— і він з такою силою стис і потер свої руки, що аж пальці хруснули.— То ти, отроче, повідав нам істинну й чисту правду?

— Присягаюсь всевишнім і моєю поневоленою вітчизною Україною!

— Гарна присяга! — хитнув головою панотець.— Ну, глаголай же, але не від лукавого: ляхи-конфедерати, виходить, тепер там, у монастирі?

— Там, з ночі...

— А багато їх?

— Напевно сказати не можу, а коли вони вдерлися в головну церкву і влаштували там свій нелюдський бенкет, то їх було з півсотні... Ну, частина ще стояла на варті, а хто грабував по льохах і келіях... усіх набереться, мабуть, добра сотня.

— Ну, а нас буде десятків із шість,— сказав диякон.— Отже, на кожну руку по ляхові, стукнув лобом об лоб — і дух спустять! — міркував він уголос.— Що ж вони, ті розбійники, наробили? Пограбували все? Вирізали сердешних черниць? — знову звернувся ватажок до полонянки.

— Гірше! — відповіла Дарина і з невластивою паничеві соромливістю почала обережно розповідати, щоб не збитися в родових закінченнях слів, про все, що сталося цієї ночі.

Її розповідь, сповнена щирості й благородного обурення, викликала гнів отця диякона й інших слухачів. Пролунав одностайний вигук: «Смерть ляхам!»

— Гей, до зброї! — гаркнув диякон.— На коней!

— На коней! До зброї! — луною покотилася команда по яру, і в синюватій імлі його посхоплювались і заметушилися людські постаті.

— Слухай, панотче, батьку-отамане! — знову заговорив недовірливий бас.— Що клятих панів треба знищити всіх до одного, то це — справедливо, що нашу святиню треба визволити з рук латинян, то це й бог велів. Але ж нам треба бути обережними: береженого, кажуть, і бог береже.

— Істинно глаголиш...— погодився ватажок і схилив голову на знак уваги.

— Це хлоп'я, чи нехай і паненя, з усього видно, православне й письменне,— похмуро провадив бас,— та в душу до нього ніхто не залазив... на словах у нього все гаразд виходить, а от язик часом заскакує, та й очі, мов не знає куди подіти їх... Добре, що він православний, але хіба поміж православними не може бути зрадника? А що, коли він польський шпигун, коли він прикидається й хоче заманити нас у пастку? Що тоді?

— То на палю його! — озвалося кілька голосів.

— На палю! На шибеницю! На страшні муки! — палко вигукнула Дарина.— Якщо такі недолюдки й зрадники можуть завестися серед нещасного, пограбованого народу, то нема й не може бути їм пощади! І шановний пан радчий має цілковиту рацію... в ці часи особлива обережність потрібна. А моє слово до вас таке, чесні браття: прив'яжіть мене отут, поставте ще варту, яку хочете, і коли виявиться, що я дурив когось чи замишляв якусь каверзу,— вчиніть зі мною те, що вам на думку спаде. Але богом великим молю вас, хрестом його сина й сльозами його матері благаю, не гайте й хвилини! Брама не зачинена... Я ж пробралася! — знову обмовилась Дарина.— Усі ляхи, і пани, і жовніри, і челядь, п'яні, як ніч, сплять непробудно... коло брами лежать двоє... А на світанку сон, та ще сон п'яний, особливо міцний... Ви їх усіх перев'яжете, як баранів,— присягаюсь усіма святими, а головне, врятуєте сестер-черничок, бо багато хто з них захоче сховати свою ганьбу на дні озера, а багатьох недолюдки можуть повбивати... Зі мною робіть що хочете, але поспішайте до монастиря і рятуйте черниць,— гарячим закликом кінчила свою схвильовану мову Дарина.

Енергійне, щире слово полонянки відразу прихилило до неї гайдамаків, навіть самого скептика-баса.

— Гм! — крекнув він.— Добре панич сказав, їй-богу, добре... козацька щирість, а серце, видно, не з боязких... То ти даруй мені, старому!

— Спасибі за добре слово,— вклонилася Дарина.— Побільше б нам таких старих і розумних голів, то й Україна запанувала б пишно без ляхів, без катів, на волі.

— Ну, амінь. Ми віримо тобі,— сказав диякон.

— А все-таки зв'яжіть мене для певності,— порадила дівчина.

Пропозицію її зустріли добродушним сміхом.

— Ну, що ж,— осміхнувся ватажок,— вволимо паничеву волю. Зв'язати йому руки й ноги та приставити двох вартових, а сімох до коней. А ти, Петре, коло них за старшого... поки ми впораємось... Го-го! Візьмемо! В разі чого на перший поклик кинешся до нас з кіньми на допомогу... Ну, гайда! Показуй дорогу!

— За мною, але нишком! — сказав бас і, піднявши руку, в якій тримав шапку, пішов до крутого виходу, що вів з яру; за ним, дишучи помстою, безшумно подалася ватага.

Лишившись в таборі, Петро поглянув на коней, розставив, де треба, сторожу і вернувся до зв'язаного панича. Підкотивши до нього колоду, що валялася поблизу, парубок сів і закурив люльку. Сонце уже зійшло, та з цих нетрів було видно тільки рожевий відблиск, який наповнював таємничі лісові глибини радісними світлотінями...

— От що хотілось би мені знати, ясновельможний паничу,— після довгої мовчанки звернувся до Дарини Петро.— Твоя милость сказав, що батько твій київський обозний... генеральний, чи як... а мені велено довідатися про дочку обозного... то як же воно, не второпаю: або ж не один обозний є не те що на світі, а й у Києві навіть, або ж у нього не син, а дочка... чи не дочка, а син?

— Хто тебе просив довідатися про дочку обозного? — жваво спитала дівчина, і очі її заблищали.

— Хто? Батько наш, гетьманів товариш...

— Чернець Найда? — не стрималася Дарина й геть вся зашарілась; добре, що рожевий світанок сховав це, а то б у Петра виникла підозра.

— Як? Ти знаєш його ім'я? — здивувався парубок.

— А хто ж із православних його не знає! — збуджено заговорила панна.— Лицар, орел! Його весь Київ знає. Він посланий самим богом для порятунку України, всевишній покликав його з келії і дав йому до рук меч замість патериці! татиме на їхні замки, вже скільки їх упало під його перначем!

— Ій-богу, так! Що лицар, то лицар... І він усіх ляхів переможе, орлом налі-

— То велика справа вітчизни вже почалася? — захоплено вигукнула Дарина.— Боже, почуй і моє благання, згляньсь! Нехай воно разом з голосінням і стогоном нещасних летить до твоїх ясних осель! — І панна простягла свої зв'язані руки до неба, що проглядало крізь листя, мов крізь зелену сітку.

— Дай боже,— сказав і Петро, скинувши шапку.— То я ось,— почав він знову, докладаючи чималих зусиль, щоб розкурити люльку,— хочу розпитати вельможного панича про дочку генерального обозного... чи це інший обозний, чи той самий, твій батько?

— Той самий, той самий,— лукаво усміхнулася Дарина.

— А як же це? Отаман Найда про дочку, а виходить, син...

— Ні, і дочка...

— І дочка? — розгублено подивився на дівчину Петро.

— І дочка,— кивнула вона головою.

Від одержаних звісток в душі Дарини грала така радість, розцвітала така надія на майбутнє рідної країни й на своє щастя, що вона ладна була і танцювати, і сміятися, і бігти кудись далеко-далеко, назустріч вітрові, назустріч бурі...

— То як же воно... виходить, панич...

— Виходить, панич паничем, а панянка панянкою,— жартувала дівчина, в той же час розмірковуючи, як найзручніше спекатися цього допиту. На мить у неї навіть з'явилася була думка відкритися перед цим чесним і симпатичним парубком, якому Найда, певно, довіряв; та вона не знала інших, а тому й вирішила продовжувати байку: — У його ясної мосці генерального київського обозного є й дочка, Дарина...

— Так, так... панна Дарина... і батько отаман казав: бережи її, як зіницю ока,— зрадів Петро, що згадав ім'я.

— Ну, от і Дарина є,— задихалась од радості панна,— і син Павло є, це я... Ми обоє гостювали в монастирі...

— Ось воно що, а мені й невтямки... Авжеж, якщо є дочка, то чому ж і синові не бути?.. Тільки... як же ясний панич сам утік, а сестру там залишив на муки? — стривожився раптом Петро; парубок зміркував тепер, що нещастя з панною завдасть великого горя отаманові, а він, його посланець, навіть не кинувся сам у монастир рятувати її, а зостався з кіньми.

— Заспокойся, козаче,— мовила Дарина, вгадавши Петрові думки.— Я сестру випустив раніше, а сам вискочив, коли їй небезпека вже не загрожувала.

— Гей, паничу, ти щось плутаєш... Нікого ми не пропустили, нікого, і, крім тебе, по греблі жодна душа не пройшла...

— Твоя правда,— спаленіла збентежена панна,— сестру я не пустив через греблю... боявся, вона пройшла під стіною — праворуч є стежка... понад озером... а сам я вже пізніше... подався навпростець... і попався...

— Ага! — задовольнився відповіддю Петро й замовк.

— Ми з сестрою хотіли пробратися в Мотронинський монастир... То я за нею мусив пильнувати...

Дарина теж змовкла, помітивши, що Петро поринув у задуму. Жахливе становище панни, яка після втечі, мабуть, заблудила в лісі, де, крім звірів, гасали озвірілі від злоби люди, нагадало йому іншу дівчину, котрій він оддав усе своє серце, усю свою душу й котру невідомо де поділи недолюдки. «Де вона? Чи жива ще? Чи врятую її? — гострими жалами впивалися запитання в парубкове серце й стискали його жагучою тугою.— Ех, коли б швидше до батька Найди, в містечка й міста, де ховаються євреї... може, серед них я знайду мою голубку... знайду, неодмінно знайду...» — рвався з глибини його істоти нестримний крик шаленого розпачу й помсти. А дівчина полинула думками теж туди, до Найди, але не з кривавими мріями, а з палким самовідданим коханням.

Довго тривала мовчанка. Час минав. Дарина не помітила, як з високості в їхній яр заглянуло сонце й оббризкало щирим злотом і покручене коріння напіввивернутих дубів, і смарагдове склепіння прозорого листя, і хвилясті пасма її світлого, підібраного під конфедератку волосся. Серед тиші, що панувала довкола, інколи чувся то брязкіт пут, то пирхання коней, то тихе посвистування дозорців... Та ось нараз почувся з боку монастиря тупіт... Коні, що паслися в яру, шарахнули вбік і тривожно заіржали... Петро, наче спросоння, схопився на ноги й відразу не міг второпати, що воно за гамір.

На схилі, поміж деревами, з'явилися вершники й почали спускатися в яр. Всі вони були одягнені в розкішні польські кунтуші, а на багатьох із них виблискували ще й срібні лати.

— Ляхи! — скрикнула Дарина. Та на цей крик був відповіддю дружний регіт.

— Ні, чадо моє,— заговорив, під'їжджаючи на вороному чистокровному коні, отець диякон.— Ляхи вже спочивають сном, тільки не праведних, а грішних: з ними й мороки майже не було,— багатьох і без нас хтось прикінчив, а решту ми упокоїли тихо й благоліпно... Та вони, кляті, запаскудили нашу святиню, перебили силу невинних страдниць. Три чернички самі собі смерть заподіяли. Ех, не було часу возитися з гаспидами, треба поспішати назад, а то б... Тепер ось що, панове,— звернувся ватажок до всіх,— так залишити монастир на самих жінок не можна,— та й тих половина вціліла... а челядь усю перебито. От я й мислю лишити тут десятків зо два братії під орудою старого Грача... А ми всі вертаймося швидше до нашого орла-білозорця... хай порядкує, а отець Єлпідифор пришле сюди нового попа, освятить церкви і все монастирище.

Почали питати, хто бажає зостатися, й після короткої суперечки вирішили цю справу добровільно; ватажок запевнив тих, котрі лишалися, твердим словом, що здобич ділитимуть на всіх порівну, не минаючи їх.

— А паничеві випадає побути тут... поки хтось не їхатиме в Печери,— сказав диякон.

— На бога, пане отамане! — почала благати злякана Дарина.— Мені залишатися не можна... моя сестра десь сама... в лісі... та я повинен ще й передати від батька... од московського уряду превелебному отцеві Мельхіседеку важливі вісті...

— Гм... аще так...— зам'явся диякон.

— У панича справді сестра...— втрутився в розмову й Петро.— Батько Найда казав, щоб берегли її...

— Ну, то гайда з нами! Хлопці, на коней! Зайвих візьміть на повід! З богом!

І загін вирушив у зворотну путь, попрощавшись з товаришами, які зосталися при монастирі.

Загін посувався вперед обережно, розтягнувшись по звивистих стежках густого лісу; їхали мовчки, та в очах гайдамаків світилася горда свідомість виконаного обов'язку. Петро уважно поглядав на всі боки, від'їжджаючи то праворуч, то ліворуч від стежки в глибінь лісу, й вигукував: «Го-го! Панно! Тут!» Дарина зовні мусила поділяти його тривогу й не могла додуматись, як же виплутатися з цієї халепи; але свідомість того, що вона на волі й з кожним кроком наближається до свого друга, славного борця за зневажену Україну, сповнювала її такою радістю, що навіть Петро почав поглядати на цього «братика» з підозрою.

Пробираючись дуже повільно гористою місцевістю, через лісові нетрі й глибокі яруги, загін тільки надвечір виїхав на узлісся. Тут гайдамаки злізли з коней, спутали їх і по-богатирському розляглися спочивати.

Отець диякон теж ліг на м'якій траві. Він поглядав на призахідне сонце і розмірковував, чи рушати зараз далі, чи дати відпочинок коням.

До нього підійшов Петро.

— А що, пане отамане, накажеш рушати в дорогу? Уже всі зібралися...

— Та от саме про це і я думаю,— відповів диякон.— Підночувати — не підночувати, а все ж ліпше діждатися місяця — козацького сонця.

— Авжеж! — погодився й Петро.— А то я йду ген отам понад узліссям і бачу, що за дальнім горбом причаїлось якихось двоє людей. Я їм свиснув, а вони дременули до лісу... чи не лиходії якісь?

— А в якій одежі — не розібрав?

— Далеко було, а вже смеркає... Тільки ні, здається, в простих свитках.

— Ха, ха! — розсміявся диякон.— Подорожні! Побачили стільки ляхів, ну й утекли від страху.

— І то правда...— почухав потилицю Петро.— А ще не гаразд ось що — цей панич: спершу все хотів кинутися на пошуки сестри, а як виїхали, то й забув про неї... Я зупиняюсь раз у раз, шукаю її... батько Найда просив поберегти, від обозного з Києва була тривога, а братик тільки посміхається та підганяє мене; навіть уже з лісу почали виїжджати, а йому й байдуже... Щось воно не тес... а чортзна-що... як же мені тепер батьку Найді на очі показатися?

— А приведи лишень того хлопця-молодця, я з ним тепер не так побалакаю!

Петро квапливо пішов і довго не повертався. Вже з лісу поповзли у видолинки нічні тіні, вже вечірня заграва перетворилась на блідо-золотисту смужку й блиснули в небесній глибині дві-три зірочки, коли нарешті з'явився Петро, міцно тримаючи за руку Дарину.

— Тікати був надумав, насилу догнав,— захекавшись від утоми, доповів парубок.

— Е, то це штучка! — протяг диякон, підводячись на лікті й спрямовуючи на дівчину грізний погляд.

— Авжеж! — підтримав його Петро.— Я кажу, ступай, мовляв, паничу, до отамана на допит, подивимося, який ти брат єси. А він оглянувся, і на коня! Та добре, що потрапив на буланка, якого я привчив до свого посвисту, а то б — шукай вітра в полі! Я кричу — лови його, лиходія, а він як пірнув у білу млу, та й щез... наші — хто сюди, хто туди... а коні стриножені... Ну, догадався я нарешті, свиснув... кінь і почув, заіржав здаля, я ще... І хоч як пришпорював панич буланка, а вірний кінь не послухався його й приніс шпигуна до господаря.

Дарина стояла ні жива, ні мертва, розуміючи, що потрапила в критичне становище, з якого вже не було виходу,— спробою втекти вона зробила непоправну дурницю й спалила за собою кораблі. Залишався один порятунок — признатися... Але як тепер подивляться на це признання? Перевірятимуть? Її огорнув жах... Дівчина мовчала, геть розгубившись.

— Ну,— підступив до неї із стиснутими кулаками диякон,— хто ж ти єси? Га? Братик тієї панни, доньки обозного? Га? Братик?

— Ні! — нарешті відповіла з одчайдушною рішучістю панна.

— Виходить, ти все брехав? — заскреготів зубами ватажок.

— Мимоволі... а тепер по чистій совісті... як перед богом...

— Скажеш правду? Ха-ха! — люто зареготав диякон.— Хто ж тобі повірить? Ах ти, негідник! Брехнею світ пройдеш, а назад не вернешся!.. Та як ти зважився дурити шановних людей?.. Паки реку — не повірю! А поки що, перед тим, як допитувати, візьми, Петре, козацький канчук та всип йому гарячих з півсотні...

— На бога! Постривайте! — розпачливо вигукнула Дарина.— Я не дамся на ганьбу...— І вона схопилась за шаблю.

Але Петро, передбачаючи цей рух, грубо піймав дівчину за руку й далеко відкинув її шаблю та пістолі. Ніхто вже не слухав ні сліз, ні протестів, ні зойків Дарини. Ніхто не звертав уваги й на чотки, якими вона одчайдушно відбивалася. З неї вже здерли кунтуша... Слабкими руками дівчина ще чіплялася за жупан, та все було б даремно, якби не сталося щось несподіване, незвичайне, що одразу всіх підняло на ноги.

З лісу нараз пролунали постріли й слідом за тим на козаків, які безпечно лежали в траві, ринули десятки вершників з вигуками:

— Смерть ляхам! Бий собак!

Не розібравши тих вигуків і не бачачи нападників в обличчя, ошелешені гайдамаки вступили було в бій, та відразу ж порозбігалися і кинулися до коней, а інші — до поставлених у козли списів і мушкетів.

Звичайно, про Дарину в ту хвилину забули, й вона знову встигла накинути на плечі кунтуш і схопити свою зброю.

Ватажок загону нападників, мов буря, летів попереду, вигукуючи: «Паліть по конях, переймайте, щоб жоден лях не втік!»

Диякон закам'янів, немов громом прибитий; але то була одна мить, а потім він кинувся в самісіньку гущу бою і загорлав несамовито: «Схаменіться, дурні! Цур вам! Ми свої! Ми не ляхи, чортяки ви!»

Ці вигуки, підхоплені десятками голосів, викликали замішання в обох загонах, а незабаром у загальному лементі почулись і регіт, і добірна лайка.

Крик диякона ошелешив, як обухом по лобі, й лицаря, що мчав попереду нападників, та він не міг на всьому скаку зупинити коня і, налетівши на Дарину, схопив її за плече й вигукнув:

— Хто ти?

Дівчина здригнулася, почувши той голос; вона глянула в обличчя лицареві й, пізнавши його, скрикнула:

— Найда! Рятівник наш!

— Боже! Дарина? — вигукнув у свою чергу отаман і упустив шаблю додолу...

Голосний вигук Найди привернув загальну увагу, навколо нього зараз же зібрався натовп «поляків» і їхніх «ворогів». Отець диякон теж поспішив до батька-отамана.

— Чи багато ми біди накоїли? — тривожно звернувся до всіх Найда.

— Поранили чоловік із п'ять,— відповів, чухаючи потилицю, диякон,— та кулями з десяток коней покалічили... Троє не встануть... Добре, що хоч люди лежали у видолинку, а ваші стріляли по конях, а то б було «житейське море воздвизаєме...»

— Що ж це ти, отче, такий необачний,— кинув Найда ватажкові гіркий докір,— не розставив дозорців навколо загону? Адже коли б вони були, то не трапилось би цього лиха! Ми б якогось із них схопили і одразу довідалися б, які це ляхи, та й він би нас впізнав — не ворогів, а братів своїх!

— Та ми хотіли зараз рушати.

— А в похід хіба вирушають без передових? Коли не стерегтися, то можна в таку халепу вскочити, що й костей не збереш! Адже я подався до Лебединського лісу, діставши звістку, що навколо монастиря нишпорять загони ляхів; от і поспішив до вас на виручку, а тут замість конфедератів... ах ти, господи! Треба зараз же знахарів до поранених...

— Не турбуйся, батьку, вже два діди там,— повідомив Петро.

— Ну от,— заспокоївся Найда.— А як же ваші справи? — спитав він збентеженого диякона.

— Та справи,— зітхнув той,— аки подобає: ляшків-панків усіх ублаготворили, тому-то й одяглися в їхню шкуру. Монастир визволили... я для підмоги черницям лишив десятків зо два людей, при добрих гарматах,— не вгризе тепер черниць ніякий біс... От тільки тут нещастя...

— Ну, спасибі, друже,— обняв засмученого диякона отаман.— І вам, хлопці, за лицарську розправу... слава й честь! А в нещасті ми всі винні.

Відповіддю на слова отамана був добродушний сміх. Загальний настрій знову став бадьорий і радісний; довкола почувся стриманий, але веселий гомін.

Дарина під час цієї розмови стояла тут же, не зводячи з Найди захоплених очей.

— А що, братця, в тутешніх пущах ляхів не зустрічали? — спитав він уже спокійним голосом.— Язика в дорозі не здобули?

— Ага,— спохватився диякон,— та от же перед тобою, пане отамане, стоїть якийсь шпигун чи що... Ми тільки були взялися за допит, а тут твоя милость — «бий ляхів»! Ну й мусили припинить...

— Де шпигун? Який шпигун? — здивувався отаман.

— Та ось цей отрок,— показав диякон на Дарину й повернув її обличчям, що палало щастям, до Найди.— Хоч, видно, з православних, а лукавий... Істинно глаголю, лукавий; попервах він назвав себе сином київського генерального обозного, братом дочки його Дарини...

— Тієї, що ясновельможний отаман велів берегти як зіницю ока,— докинув Петро.

— Так, так,— усміхнувся Найда,— у Лебединському монастирі справді гостювала дочка російського магната, нашого заступника... а, опріч того, й підданця великої цариці, що простягла нам свою державну руку... То наш обов'язок — не дати навіть порошинці впасти на голову ясновельможної панни!..

— Ну от, і ми всі так думали...

— І добре думали, спасибі вам! — гаряче мовив отаман.

— Ге-ге! — осміхнувся диякон.— А оцей панич, що стоїть перед твоєю милостю, усе зміркував, і коли привели... Петро його спіймав за брамою...

— Еге ж, я з дідом! — озвався парубок.— Ми підповзли до брами, щоб розвідати, чи є там ляхи й скільки їх... Коли дивимося, аж якийсь ляшок біжить греблею... Ми його й злапали... Повели до пана диякона!..

— Так і було,— кивнув головою диякон.— На допиті панич почув про нашу панну й видав себе за її брата... Спершу про ляхів, про черниць і про себе, що православний,— сказав правду, а от про сестру... про те, що він брат панни, почав вигадувати, а потім, коли прискіпались, то зізнався в брехні... а брехня єсть од диявола, бо він батько її... То і сей хлопчина, виходить, дияволів син, а тому й розпитати його слід добренько, по-нашому...

— Ха-ха-ха! — зайшовся веселим реготом Найда.— То це шпигун? Та серед нас немає нікого вірнішого й відданішого нашій Україні, ніж цей панич!

Почувши такі слова, диякон остовпів.

— Ой, не заслуговую я на це! — зніяковіло прошепотіла Дарина, охоплена таким щастям, що ледь стримувала сльози радісного зворушення.— Гріх і рівняти когось до обранця божого, до визволителя України з лядського ярма, до нашого орла-білозорця!

— Можна! — захоплено відповів отаман.— Можна до найкращих лицарів і дітей України прирівняти тебе, панну Дарину, нашу заступницю, дочку генерального обозного київського!

— Панна? Дочка? — загомоніли спантеличені козаки.

— Та що ж це таке? — не міг отямитися від здивування диякон.— Єгипетська на мене тьма напала чи що? Та хіба ж можуть бути такі ланити в хлопця? А очеса? Здурів на старість, та й годі!

— Даруйте, щановні лицарі,— в свою чергу заговорила збентежена й радісна панна, вклоняючись гайдамакам.— Не сердьтеся за те, що я мимоволі ввела вас в оману... я боялась відкритись, не знаючи, куди потрапила...

— І мало не постраждала, вельможна панно,— буркнув знічений диякон...— Бо й між нашою братією трапляється всяка скверна... Е, та що там! Прости нас за те, що так непоштиво повелися з тобою... Хоча, реку, кожного взяв би сумнів: то журився, що сестра в лісі загубилась, а як узнав, що ми до тебе, пане отамане, їдемо, то й про сестру забувся, гарцює на коні та радіє, аж очі сяють.

При цих словах диякона Дарина густо почервоніла, а Найда не міг стримати бурхливої радості й, щоб приховати збентеження дівчини, перебив оповідача веселим сміхом:

— Ну, ну, панотче, досить уже перепрошувати! Обдурила вас дівчина, та й годі, дякувати богові, що так обійшлося! Поставте ж кругом сторожу та приготуйте панні добру вечерю!..

— Все, все зробимо! Не турбуйся, пане отамане! — відповіли гайдамаки й розбрелися в різні боки.

Найда й Дарина на якийсь час лишились самі. Нічна темрява охопила їх ніжною прохолодою; спалахували одна за одною зорі, засіваючи небо блискучими золотими цятками... Здаля долинав гомін гайдамацького табору... Але закоханим здавалося, що життя і всі люди відійшли кудись далеко-далеко і що вони тепер на цілому світі самі... Близько одно від одного... І що в цій близькості — весь світ, все життя, всі радощі, які судилися людині... Вони стояли непорушно, сп'янілі й приголомшені своїм щастям...

Душа Дарини була сповнена екстазом — дівчині хотілося і говорити, і плакати, і сміятися, та Найда мовчав, і це мовчання бентежило її; Дарина намагалася пронизати очима пітьму й уловити вираз обличчя коханого, але ніч була темна, й до панни долітало лише глибоке, схвильоване дихання могутніх грудей...

Раптом вона відчула, як дужа рука міцно стисла її руку... Серце Дарини завмерло від солодкого болю...

— Чи ти любиш мене, життя моє, зоре моя, світе мій? — прошепотів Найда, стискаючи дужче дівочу руку.

Сльози щастя бризнули з очей панни, вона в пориві кохання схилилася до лицаря-козака й жагуче прошепотіла:

— Люблю, люблю! Над усе в світі, більше за життя, більше, ніж душу!

Найда рвучко, бурхливо пригорнув Дарину, припав до її уст і занімів у блаженному сп'янінні.

Та за мить козак знову оволодів собою і, відірвавшись од дівчини, спитав її з боязкою тривогою:

— Ти плачеш, щастя моє? Що сталося? Може, я образив тебе?

— Ні, ні! — уривчасто прошепотіла Дарина.— Це від радості, од щастя!.. Кохала тебе все життя... і ось мрії... господи! Не пережити такого раю... Серце не витримає...

— То ти не погребуєш стати моєю дружиною? Королево, царице, богине моя! Я всю Польщу кину тобі до ніг, а вільна Україна сплете нам щастя вінець!..

— У тобі єдиному все — і життя, і радість, і щастя! — скрикнула дівчина й обвила шию Найди руками.

Він притис її до своїх могутніх грудей і палко прошепотів:

— Бери ж мою буйну голову й гаряче серце навіки!

У цей час якась постать виринула з навколишнього мороку й попростувала прямо до них; Найда ледве встиг одскочити від Дарини й прибрати шанобливо-байдужого вигляду.

То був Петро — він приніс килим і двоє козацьких сідел замість стільців.

— Отець диякон питає,— звернувся парубок до отамана,— куди звелиш їхати й коли?

— Скажеш панотцеві, щоб прийшов вечеряти, тут і домовимось, а вирушати треба, як місяць зійде, і їхати швидше до Дніпра, провести ясновельможну панну до Києва.

Як тільки Петро відійшов, Дарина схвильовано запитала:

— Ти це так навмисно сказав їм, Іване, чи справді вирішив одіслати мене назад?

Найда на мить сторопів:

— Як? Хіба ти думаєш залишатися?

— Авжеж, думаю лишитися з тобою! — твердо сказала Дарина.— І ніхто мене звідси не вирве, хіба що ти сам накажеш силоміць одвезти мене!

— Люба моя! Кохана моя! — Найда ніжно поцілував її.— Моя відчайдушна голівко! Але хіба це можливо? Подумай, тут кожної хвилини чигає на тебе страшна небезпека, смерть, муки, наруга!..

— А хіба на тебе не чигає те саме? Та й що мені всі небезпеки в світі, коли ти будеш разом зі мною? В надійному, безпечному місці я змучусь душею за тебе більше, ніж тут, у самому пеклі бою... Ні, я не залишу тебе ніколи!

— Щастя моє, як мені дякувати тобі за таке кохання! — захоплено промовив Найда, стискаючи руки дівчини.— Але, але... бачиш...— він розгублено затнувся.— Усі знають...

— Виходить, ти таки не хочеш узяти мене з собою! — скрикнула Дарина й різким рухом вирвала свої руки з Найдиних...

— Я не хочу?! Та якби мені господь дав померти край твоїх ніжок — я б кращої долі не бажав собі. Тільки... ось що... зрозумій мене, моя кохана, моя люба,— усі знають, що ти дівчина, а при війську держати жінок заборонено. Почнуть говорити, що отаман, пробач на слові, возиться з бабою. А коли така розкіш дозволена отаманові, то чому ж її не дозволити й усім? Ніхто навіть не повірить, що ти дочка російського генерального обозного, скажуть — брехня, підуть чвари, розбрат, а разом з ними...

— Ти не любиш мене, коли можеш розлучитися! — з гірким докором мовила панна.

— Я не люблю? Бійся бога, Дарино! Так, як я кохаю тебе, не зможе кохати ніхто! Люблю тебе над усе в світі, більше, ніж спасіння своєї душі, з першого дня, коли побачив тебе ще там, у Переяславі!

— Як? Там, у Переяславі? — здивовано спитала Дарина.— Чому ж ти не відкрився мені?..

— Тому, що батько твій, вгадавши, мабуть, моє почуття, сказав, що ніколи не віддасть своєї дочки за гультяя-запорожця і що взагалі просить цих добродіїв обминати його двір. Ой Дарино, коли б не ті слова, то, може, на козацькій голові ніколи б не було чернечого клобука...

— Любий мій! — і Дарина обвила руками шию козака.— О, якби ж я тоді знала!

— Що ж би ти могла вдіяти, голубко?

— Ніяка батьківська воля не зв'язала б мене! Пішла б за тобою на край світу... Бо ж і я тебе покохала відразу й навіки!

— Орлице моя! — Найда пристрасно обняв дівчину.

Поблизу почулось шарудіння.

Козак швидко випустив панночку з могутніх обіймів і шанобливо відсторонився. Дарина оглянулась — не було нікого; у темряві бовванів лише силует коня.

— Але якщо ти кохаєш мене так, якщо для тебе немає нікого на світі дорожчого, ніж я, то не відштовхуй мене од себе! — через якусь мить благально заговорила дівчина.— Якщо ти боїшся злих язиків, я навіть не розмовлятиму з тобою, не підходитиму до тебе — мені тільки б бути тут поблизу, хоч бачити тебе, хоч чути!..

— Ох, Дарино,— з жалем перебив її Найда,— ти не знаєш людей!.. Якби нас з тобою розділяла височенна гора — злі язики згладили б її в долину, коли б ріка пролягла між нами — вони перекинули б через неї міст...

— Та люди ж не звірі, врешті! — мовила панна, і в голосі її забриніли сльози.— Вони побачать, повірять... Адже я не зупинятиму тебе, не умовлятиму уникати небезпеки... Ні, ні, йди, лети вперед, у саме пекло, тільки і я полечу з тобою поруч. Чуєш? Разом життя — разом і смерть!

Дарина стиснула руку Найди і, близько-близько прихилившись до його обличчя, обпекла коханого жагучим поглядом своїх великих, потемнілих од хвилювання очей.

— З тобою життя, з тобою і смерть!.. Ех, і доля ж щаслива! — прошепотів, мов у нестямі, козак, обхопивши руками голову.

Запала мовчанка, сповнена поривів бурхливої пристрасті.

Кругом панувала глибока ніч. Вогкий туман повільно виповзав з байраків і вже коливався вдалині край лісу... Стомлені тривожним переїздом, гайдамаки голосно хропли, розлігшись на траві, кашовари мовчки метушилися коло вогнищ, готуючи вечерю... Навколо було тихо, тільки десь далеко кричав пугач — то перекликалася сторожа.

Першим опам'ятався Найда.

— Ні, ні...— прошепотів він схвильовано,— не тумань мені голови, кохана, не спокушай мого серця! Ні на що не зважив би я, коли б був простим козаком, а не отаманом. Подумай сама своєю світлою голівкою — адже всі ці чвари похитнуть, а може, й зовсім зруйнують ту владу, котру я маю нині над військом. Усі мене вважають за вождя, мало не за божого посланця, який лише тимчасово, до визволення вітчизни, змінив чорну рясу на меч. Невже ж ти, козачко моя, захочеш, щоб заради нашого щастя я втратив віру людей, їхню повагу до мене і щоб загинула наша свята справа?

Обличчя Дарини смертельно зблідло, але вона випросталась і скрикнула:

— Ні, не хочу я того... твоя правда!.. Тільки... тільки... я помру, я зів'яну в розлуці з тобою! — додала вона ослаблим голосом, ледве чутно.

— Ні! Ти не помреш, ти моя сильна, моя горда козачка, ти зумієш знести розлуку й дочекатися тієї хвилини, коли я віддам тобі все моє життя!

Дарина мовчала, тільки її зблідле обличчя виказувало, яку душевну муку вона переживала.

— Та й час той пролетить швидко, непомітно, я передаватиму вісті про себе...— Переконував Найда дівчину, голублячи її руки.— Не сумуй же, моє серце. Розкажи мені краще, як ти опинилася в Лебединському монастирі, як ти вирвалася звідти?

— Коли ти прислав на хутір гінця з чотками, я зрозуміла, що ждеш мене!..

— Що я жду тебе сюди, у це пекло? — здивовано перепитав отаман.— Я

тільки просив тебе чимось допомогти монастиреві, а чотки послав, щоб на всякий випадок — адже під час війни все буває — вони охороняли тебе... Але щоб сюди!.. Хай бог боронить...

— А я зрозуміла, що ти ждеш мене тут,— палко відказала Дарина,— бо мій лицар не міг би кохати полохливої голубки, котра ховається в батьківському гнізді, тоді як орел з відкритими грудьми летить назустріч ворогам!

Найда ніжно пригорнув кохану, а вона почала йому розповідати про всі страхіття, що пережила в Лебединському монастирі.

Спочатку дівчина говорила якось неохоче, здавалось, вона думала про щось інше, та з кожним словом її дедалі більше хвилювали воскреслі в пам'яті події. Кілька разів Дарина мимоволі здригалася, пригадуючи пережитий жах.

Отаман мовчки слухав розповідь панни, стискаючи її руку, і тільки очі його, що похмуро блищали, свідчили про гнів, який кипів у козацькій душі; коли ж Дарина розповіла про те, як вона вбила ненависного ляха,— в очах Найди спалахнуло захоплення.

— Королево моя! Орлице моя! — прошепотів він жагуче.— Корона мусить прикрашати твою голову, і, присягаюся цим небом, коли на те буде божа воля — ти матимеш її!

Дарина щасливо усміхнулася, милуючись прекрасним обличчям коханого, яке сяяло натхненням, та нараз спохмурніла:

— Так, ти маєш рацію! — промовила вона уривчастим голосом.— Мені не можна тут залишатися... Та коли вже так судилося, вези мене куди хочеш, тільки не в Київ, не до батька...

— Чому не до батька?

— Там на мене чекає ще гірша небезпека! Батько хоче мене силоміць віддати за російського полковника... відвезуть у Москву!

— Тебе... силоміць? — обличчя Найди потемніло.— О ні, в такому разі я не відпущу тебе! Я тепер не віддам тебе нікому! Але ж куди, куди?..

— У Мотронинський монастир: там я все-таки буду в центрі боротьби й не сидітиму склавши руки, а доглядатиму поранених, недужих, немічних, там уже ніхто нічого не подумає — і все ж я буду ближче до тебе!

— Чудово! Тобі там ніщо не загрожуватиме, монастир добре укріплений, залишено військо... я присилатиму туди вісті, а коли дозволить час — сам прилітатиму до коханої. Отець Мельхіседек дуже любить тебе і вся братія теж!

Захоплені своєю розмовою, Дарина й Найда не помітили, як підійшов Петро.

— Батьку отамане! — промовив той голосно.— Піймали двох лядських шпигунів, що накажеш робити з ними?

Найда швидко обернувся до Петра, обличчя його відразу стало суворим:

— Вчинили їм допит?

— Хотіли були, та вони просять, благають, щоб привели їх до отамана. Навіть плачуть: Дивне щось... а втім, розмовляють по-нашому.

— Ведіть! — коротко звелів отаман.

За кілька хвилин до того місця, де сиділи Найда й Дарина, підійшли диякон і Неживий, а за ними, оточені козаками, серед котрих був і Петро, якісь два невідомі в мундирах польських жовнірів.

Побачивши Найду, спіймані жовніри впали йому до ніг.

— На бога, пане отамане, згляньсь! — зарепетували вони, простягаючи до Найди руки.

— А, свої, запроданці лядські! — з презирством кинув отаман.— Якому панові продали душу?

— Служимо в коменданта Грудського замку.

— Куди прямували?

— У Київ, з паперами від коменданта.

— Певно, просити російських військ для втихомирення гайдамаків? Ах ви, негідники, запроданці підлі! — гнівно вигукнув отаман.— Як тільки земля вас держить на лоні своєму?

— Спалити їхні папери й самих на шибеницю! — порадив Неживий.

— Смерть їм! — гукнули козаки.

— На бога! — закричав старший із жовнірів, кидаючись до Найди.— Хоч вислухай... одну хвилину... Якщо ти присудив нам смерть, то, ради Христа, хоч перешли в Переяслав цидулку! Я заприсягся спасінням своєї душі доставити її туди і, коли не виконаю присяги, господи, що буде зі мною?

У голосі полоненого було стільки щирого розпачу, що Найда мимохіть зацікавився його словами.

— Од кого ж ти віз цидулу в Переяслав? — уже м'якше спитав він.

— Од колишнього ігумена Мотронинського монастиря, отця Мельхіседека.

— Од превелебного владики? — скрикнули всі, вражені цими словами.

— Де ж він? Чому тобі доручив везти цидулку? — У голові Найди нараз ворухнулася підозра.— Ану стривай, давай лишень її сюди! — звелів він жваво.

Жовнір слухняно скинув з голови шапку і, розпоровши підбивку, витяг звідти складений учетверо клаптик паперу й передав його Найді.

Один з козаків кинувся до вогнища, що горіло поблизу, й приніс головешку.

Отаман розгорнув цидулку. Усі завмерли в напруженому чеканні.

На сірому клаптику паперу якоюсь сірою рідиною було написано, а скорше надряпано, кілька слів; незважаючи на перекошені, ледве видні літери, Найда відразу ж упізнав руку Мельхіседека.

— «Владико святий! — прочитав він уголос.— Тяжко страждаю; смертельно хворий, у кайданах жорстоких... віддаю богові дух свій!..»

Крик жаху, обурення й розпачу прокотився у натовпі.

— Владика у кайданах! Святий боже, як же це сталося? — вигукнули разом Найда і Дарина, а за ними й решта.

— О господи праведний, як сталося,— те я сам бачив... Вони, слуги проклятого Мокрицького й митрополита уніатського, привезли його до нас такого, що не можна було дивитися без сліз! На простому возі, на соломі, без шапки, боне можна було дивитися без сліз! На простому возі, на соломі, без шапки, босоніж; дві куці ксьондзівські одежини покривали його тіло, а на ногах і на руках залізні кайдани, такі тісні й важкі, що руки й ноги сердешного владики посиніли, розпухли і вкрилися ранами, груди його теж були всі в ранах, від отрути повипадали зуби.

— Від отрути?! — вжахнулися Найда й Дарина.— Хто ж йому дав її? Де схопили його? Розповідай!

— Отр ту ляхи давали — і не раз, та господь усе ще беріг владику, а тепер уже не знаю, що буде з ним!

— Та де ж він, хто схопив його? — перепитав отаман.

— Тепер він у Грудках; схопили його ляхи й челядь Мокрицького та митрополита уніатського. Схопили на дніпровській переправі, пограбували до останньої нитки, одягли в ксьондзівську одежу, закували в кайдани й повезли в Корсунь.

Там над ним глумилися всіляко, били його і канчуками, і барбарами, змушуючи пристати на унію, не давали їсти й пити, двічі підносили отруту, та господь врятував владику... Тоді вони перевезли його в Радомишль, а звідти до нас, у Грудки, й задумали тут замучити нещасного на смерть... Перестали давати йому їсти й пити... Був у владики слуга вірний, кудись поділи його, тоді я почав крадькома носити владиці їсти й пити, та оце мене послали в Київ, і він зостався тепер сам... А губернатор та інші ляхи, з нетерпінням чекаючи його смерті, вирішили якнайшвидше згубити владику й звеліли замурувати і двері, і вікна темниці, щоб він задихнувся в ній. Я владиці заприсягся одвезти цю цидулу в Переяслав і в Мотронинський монастир, але що вона поможе?! Уже коли я виїжджав з Грудок, почали замуровувати двері темниці!

Полонений голосно заридав. Усі стояли мовчки, занімівши від жаху та обурення...

— Скільки верстов до Грудок? — перервав моторошну тишу Найда. Обличчя його було смертельно бліде, очі горіли, як дві розпечені жарини, голос дрижав од люті.

— За два дні доскачемо! — відповів жовнір.

— Ти проведеш нас?

— Хоч на край світу!

— Замок укріплений?

— Неприступний!

— А скільки жовнірів?

— Душ із триста.

— Нас вісімдесят, виходить, майже по чотири жовніри на козака. Замок неприступний... Гм... Отже, силою не візьмемо...— Найда нервово прикусив вус...

Усі стояли мовчки, не одриваючи від отамана очей. А він напружено щось обмірковував...

До гурту, що зібрався коло Найди, підходили й підходили гайдамаки; товариші пошепки розказували їм про страшне нещастя, яке спіткало владику.

Найда все ще мовчав, насупивши брови й нервово покусуючи вус.

— Пане отамане, а військо наше? Адже ти велів закладати кіш у Круглому лісі... Як же ми відіб'ємося так далеко одні? — почувся з натовпу чийсь несміливий голос.

Від цього запитання Найда здригнувся, наче від удару.

— Одні? — гнівно перепитав він, обертаючись до натовпу.— А як же він один їздив скрізь, не шкодуючи життя свого, щоб захистити нас од ляхів? Сором, ганьба тому, хто промовив ці слова! Коли життя владики, єдиного заступника нашого, в небезпеці — тоді не можна думати ні про що інше, тоді всі повинні жертвувати своїм життям і не зважати на небезпеку!

— Усі, усі! — одностайно закричали гайдамаки.— Веди нас, батьку, життя не пошкодуємо, а визволимо!..

— Вірю, діти! — натхненно відповів отаман.— І якщо господь захоче й ви докладете всіх зусиль, ми визволимо владику!

— Та шкіри здирай з нас, коли на те є потреба! — вигукнув диякон, мало не плачучи й потрясаючи могутніми кулаками.

— Оце діло! — Найда мимоволі усміхнувся й потому заговорив енергійним, діловим тоном: — Панове, хто з вас уміє розмовляти по-лядськи, та тільки не «проще пана», а добре, як природжений поляк?

Обличчя отамана палало, очі іскрилися натхненням.

Усі відчули, що він захопився якоюсь сміливою думкою, і його натхнення відразу передалося всім.

— Я, я... і я...— залунали голоси, і з натовпу вийшло наперед кілька бравих козаків.

— П'ять! — відрахував Найда.— Цілком досить! Одягніть же найкраще польське вбрання і лати,— бач, і згодяться лядські цяцьки, та відберіть кращих коней, і причепуріть їх пишно, по-панськи. А ви,— звернувся він до решти гайдамаків,— одягніться теж у польські жупани,— та тільки в простіші, в такі, як носить їхня челядь.

— Розуміємо, розуміємо! — загомоніли козаки.

— А тепер мова до тебе, пане дияконе! — сказав отаман.

— Тут я! — гаркнув панотець і вийшов наперед.

Найда окинув уважним поглядом могутню, широкоплечу постать диякона й промовив ніби сам до себе:

— Гм... Добре... Зійде! — і вже голосно звернувся до гайдамаки:

— А чи зможеш ти, панотче, пофарбувати свою голову й бороду в чорний колір?

— Хоч у дьоготь, коли треба! — палко вигукнув диякон.

— Чудово, друже, іди ж та приготуйся, а ви, хлопці, пошукайте швидше, чи не знайдеться в нас російської купецької одежини? Ну там зіпунів, чи як вони звуться в них?

Кілька козаків кинулося до нав'ючених коней.

— Ні, батьку,— промовив Неживий,— такого краму, либонь, в тороках не знайдеться... усе лядські кунтуші, оксамит...

Козаки незабаром повернулися й підтвердили слова Неживого.

— От халепа! — у розпачі скрикнув отаман.— Що ж тепер робити? Без цього і вся наша справа не вигорить...

— Хіба пошити? — порадив хтось.

— Хто ж його зуміє пошити? Та й часу обмаль! — з досадою відказав Найда.

Усі збентежено замовкли.

— Стривай, батьку! — нараз порушив загальну мовчанку радісний вигук Петра.— Через півгодини я тобі добуду і косовороток, і зіпунів скільки завгодно,— ген під тим гайком живуть пилипони — миттю злітаю!

Найда несказанно зрадів.

— Лети ж хутчій! — звелів він.— Добудь дві пари одежі — тільки не грабунком, а за гроші... Одну розміром приблизно на панну, а другу — як на отця диякона... Адже ти не відмовишся допомогти нам, ясновельможна панно? — звернувся отаман до Дарини, яка стояла поруч нього.

— Як може пан питати! — відповіла дівчина.

— Лечу, батьку! Гей, хлопці, хто зі мною? — вигукнув Петро, кидаючись до осідланих коней.

Через кілька хвилин гайдамаки почули кінський тупіт, який швидко віддалявся. Усі гарячково взялися за приготування.

Поки імпровізовані ляхи переодягались і вбирали у розкішнішу збрую коней, Найда встиг відрядити двох козаків у Круглий ліс до коша: вони мали повідомити наказного отамана, щоб він чекав їхній загін не раніше як за чотири дні.

Не встигли ще всі попереодягатися, як здалеку долинув частий кінський тупіт і за кілька хвилин на галяву вилетів Петро в супроводі двох козаків. Попереду його сідла лежав чималий клунок.

— Добули, батьку, купили! — закричав парубок, ще здалеку переможно вимахуючи клунком.

За чверть години весь загін уже був на конях.

Невеликий почет, у розкішному польському вбранні, оточив Найду; а трохи позаду вишикувався загін панських челядників, серед котрих був і диякон, одягнений у російську купецьку одежу; кучеряве волосся його, пофарбоване тепер у чорний колір і густо нашмароване лоєм, вибивалося пасмами з-під шапки, а широка чорна борода робила диякона зовсім схожим на російського купця. Поруч з ним гарцювала на коні й Дарина, одягнена в червону косоворотку, синю піддьовку й такі самі шаровари.

Найда окинув поглядом свій загін і, видно, лишився вдоволений.

— Ну, панове,— промовив він, підіймаючи шапку над головою,— з богом! І не жаліти коней! Гайда!

XXII

Переляканий до краю Кшемуський мчав з двома ксьондзами в каруці і тремтів, як осиковий лист; він раз у раз озирався назад, шепотів молитву й покрикував фурманові: «Швидше!» Обидва ксьондзи сиділи мовчки, лиш один з них раз по раз стогнав, підтримуючи правою рукою поранену ліву. Коли каруца, гуркочучи, влетіла в містечко Лисянку, губернатор, страхаючись нападу хлопів, забився в куток і, скулившись, закрив очі руками; раптом Мокрицький несамовито зарепетував: «Погоня!» Справді, коли екіпаж виїхав на греблю, позад нього почувся тупіт копит... Охоплений жахом, Кшемуський заволав: «На бога! Щодуху! До брами!». Заляскав батіг по спинах коней, і каруца, високо підскакуючи на вибоях, помчала вгору, але загін вершників все ж наздогнав її коло самих воріт — виявилось, на загальну радість, що то були не гайдамаки, а рештки губернаторської команди на чолі з полковником Стемпковським.

Тільки в замку, оточений шляхтою, після доброго келиха меду, губернатор нарешті отямився. Один з його гостей, хоробрий полковник Пулавський, який не побажав брати участі в полюванні на беззбройних людей, з іронічною усмішкою вислуховував тепер ламентації[1] Кшемуського про невдалий похід та несподіваний напад цілих полчищ гайдамаків і запорожців, що лише завдяки своїй кількісній перевазі, мовляв, змогли перемогти їхній невеликий загін. Стемпковський скреготів зубами й вимагав помсти, та Кшемуський одразу ж віддав наказ негайно підготувати замок до оборони. Марно Стемпковський доводив губернаторові, що замок і без додаткових оборонних заходів неприступний, що без артилерії його взяти неможливо і що ліпше, ніж затрачати на це зайву працю, сили й час — сю ж хвилину відрядити з ним, Стемпковським, загін жовнірів і він розіб'є бунтівників та гайдамаків у Малій Лисянці й на самому початку погасить пожежу, навівши жах на околиці. Але Кшемуський не слухав його й тільки вимагав укріплення замку та зосередження в ньому усіх сил. Крім того, і самі жовніри скептично ставилися до закликів полковника, вважаючи за краще лишатися за міцними мурами замку.

Минуло кілька днів. До замку раз у раз в'їжджали вози, навантажені провіантом і бойовим спорядженням, яке зберігалося ще й в підвалах сусіднього базиліанського монастиря. На замкових стінах і вежах з ранку до вечора метушилися сотні людей. З кожною новою гарматою, встановленою в амбразурі бійниць, настрій у Кшемуського підвищувався і боягузтво знову поступалося місцем пихатій чванливості. Пулавський щодня поривався залишити замок та приєднатися до кварцяного війська, що стояло на півночі Київщини, але губернатор благав полковника зостатися, доки не з'ясується ситуація, і не давав йому для охорони навіть десятка людей.

[1] Ламентація — скарга, нарікання *(пол.)*.

В часи, про які тут ідеться, усього коронного війська в Польщі було близько вісімнадцяти тисяч. Воно складалося з двох частин — литовської та польської; польської було тільки дванадцять тисяч, і вона, в свою чергу, поділялася на чотири відділи: великопольський, малопольський, сандомирський та український, кожен під орудою окремого регіментаря — отже, на цілу велику й багатолюдну Україну війська було лише тисяч зо три; з цим військом і хотів полковник Пулавський несподіваним ударом придушити селянський бунт. Але Стемпковський вважав за ганьбу кидати проти такої погані солідні сили.

Тим часом чутка про бунт у Лисянці й розгром команди Кшемуського поширювалась з блискавичною швидкістю. Уярмлений люд, що терпів до останнього, підвів тепер голову, й од села до села покотилося: «Настав вирішальний час!» Посесори, економи, шляхта і євреї, зачувши це, притьмом кидали села й шукали притулку в найближчому замку. Кшемуський охоче приймав усіх гостей, крім євреїв, і зобов'язував кожного новоприбулого ставати під його корогву на захист замку,— таким чином, гарнізон фортеці з кожним днем збільшувався і хоробрість губернатора зростала. Євреї ж селилися в наметах під замковими стінами і щодня на базарі від навколишніх жителів та втікачів вивідували останні новини, які й передавали негайно в замок. В такий спосіб губернатор дізнався, що в містечку теж двічі збиралася громада, але що недавно й містечко, й села спустіли. Ця звістка почасти врадувала Кшемуського й заспокоїла мешканців замку: очевидячки, бунт селян набрав пасивного характеру, тобто вони почали тікати од панщини, а не збиратись у ватаги для нападів; отже, до зими шляхта встигне укріпити свої замки, стягне сюди коронні війська, а морози й голод виженуть хлопів із лісів та байраків, і вони самі приповзуть до панських ніг...

Після ситого й п'яного обіду веселі гості лисянського губернатора зібралися у просторій вітальні, опорядженій у стилі рококо; щоб підтримати хороший настрій товариства, тут же, на мармуровому столі, гостинний господар і його приймачка запалили пунш; його синій вогник, грайливо коливаючись над масивною срібною вазою, і самій вітальні, і тим, хто оточував той жертовник, надавав якоїсь фантастичної картинності.

Шановне товариство, забувши про небезпеку, безжурно веселилося: шляхтичі примирились із збитками цього року, сподіваючись надолужити їх у майбутньому, а воїнів заспокоїло тимчасове затишшя, й вони потішали себе думкою, що взимку розправлятимуться з «псячою кров'ю».

Точилася голосна, жвава розмова. Молодші лицарі упадали біля дам, товариство яких тепер набагато збільшилося — разом з шляхтичами, котрі втекли під захист замку, були і їхні жінки та дочки. Дехто з юнаків вихвалявся перед красним панством, що вони впень знищать схизматів, що уже й тепер ці пси з переляку порозбігалися, тому, мовляв, можна дати спокій суворому Марсові, а самим вдатися до Кіпріди, тобто втішатися насолодами життя; інші нашіптували вельможним паніям про чарівність пустотливих жартів Ерота, а деякі розважали губернаторову приймачку, запевняючи, що її наречений захопився

здобиччю, щоб засипати кохану дощем дукатів і кинути до її прегарних ніжок цілі купи скарбів, або ж пропонували ясній панні своє серце й своє життя. Солідні, літні чоловіки гомоніли, звісно, про політику.

— Як хочете, панове,— запально говорив Стемпковський,— а моя рада — діяти щодо цих клятих схизматів радикально, тобто, коли вони вилізуть із своїх криївок, не обмежуватися звичайними карами, а знищити всіх собак до ноги, та й годі!

— Ого! — ущипливо засміявся Пулавський.

— Гм! А хто ж буде на нас працювати? — несміливо запротестували господарі.

— Я так і знав! — перебив їх Стемпковський.— Я так і знав, що особистій вигоді ви завжди віддасте перевагу над розсудливістю. Адже це бидло неможливо привести до істинної віри... Сотні літ минули, і ви могли переконатися, панове, що підлі хлопи охочіше здихали на тортурах, ніж приймали унію.

Мокрицький глибоко зітхнув і схилив голову.

— І це бидло таке ж уперте і в баранячій мові своїй, і в диких звичаях, і в гадючій підступності. Коли залишити хоч малу частину цих негідників, вони знову розплодяться й створять гадючі кубла. А я не знаю, хто захоче жити серед гадюк і щодня наражатися на небезпеку бути ужаленим. Хто працюватиме?! Та населіть ці благодатні землі мазурами, литвинами, німцями, сербами, молдаванами!..

— Легко сказати,— зауважив літній шляхтич з посесорів.— А де тих переселенців одразу найдеш? Кожному шкода покинути хоча й убогі, але свої насиджені, рідні місця, а ще більший страх — переселитися в невідому палестину. От і пан, хоч як тривожно жити в нинішні погані часи, а все ж не побажає зараз переселитися на небо, бодай і в самісінький рай, під захистом папської булли...

Кшемуський, почувши таке порівняння, зареготав, а за ним і всі інші, не виключаючи навіть самого Мокрицького.

— То зовсім інше,— спохмурнів Стемпковський,— туди небесне панство не допускає переселенців для попереднього огляду, а тут — приходь і дивися, вибирай до смаку і землі, і пільги...

— Пшепрашам пана полковника,— знову заговорив посесор,— і тут не дуже вільно й не вельми до смаку: мазури — то є хлопи вельможного панства, а воно своїх підданих не одпустить... Виходить, у всьому крулевстві може тільки знайтися або міське населення, призвичаєне до ремесел і торгівлі, а не до тяжкої праці хлібороба, або зубожіла шляхта, якій гонор не дозволить ані за плугом ходити, ані за ремесло або торгівлю взятися... А яка ж чужа держава відпустить своїх підданців для зміцнення сусіда собі на погибель?

— Істинна правда,— сказав Пулавський, кивнувши головою посесорові.— Пан має цілковиту рацію... Думка про заселення українських степів чужоземцями дуже давня. За сто років тих переселенців набралося, як кіт наплакав... та й що їх може сюди привабити? Пільги, які обіцяють пани? Але ж вони тимчасові — на дванадцять, п'ятнадцять, щонайбільше на двадцять років, а після цього строку переселенці повинні стати вічними рабами! Але й ці пільгові роки, опріч сумної перспективи, ніким не були гарантовані й цілком залежали од сваволі власника...

— Даруйте, пане полковнику! — скипів Стемпковський.— Ці пільгові умови занесено в земські книги й гарантуються законом!

— Ха-ха-ха! — розсміявся Пулавський.— Закони в Польщі? Обов'язковість законів у Короні для шляхтича! Пан, звичайно, жартує?

— Я не жартую! — підвищив голос Стемпковський і кинув на полковника визивний погляд.

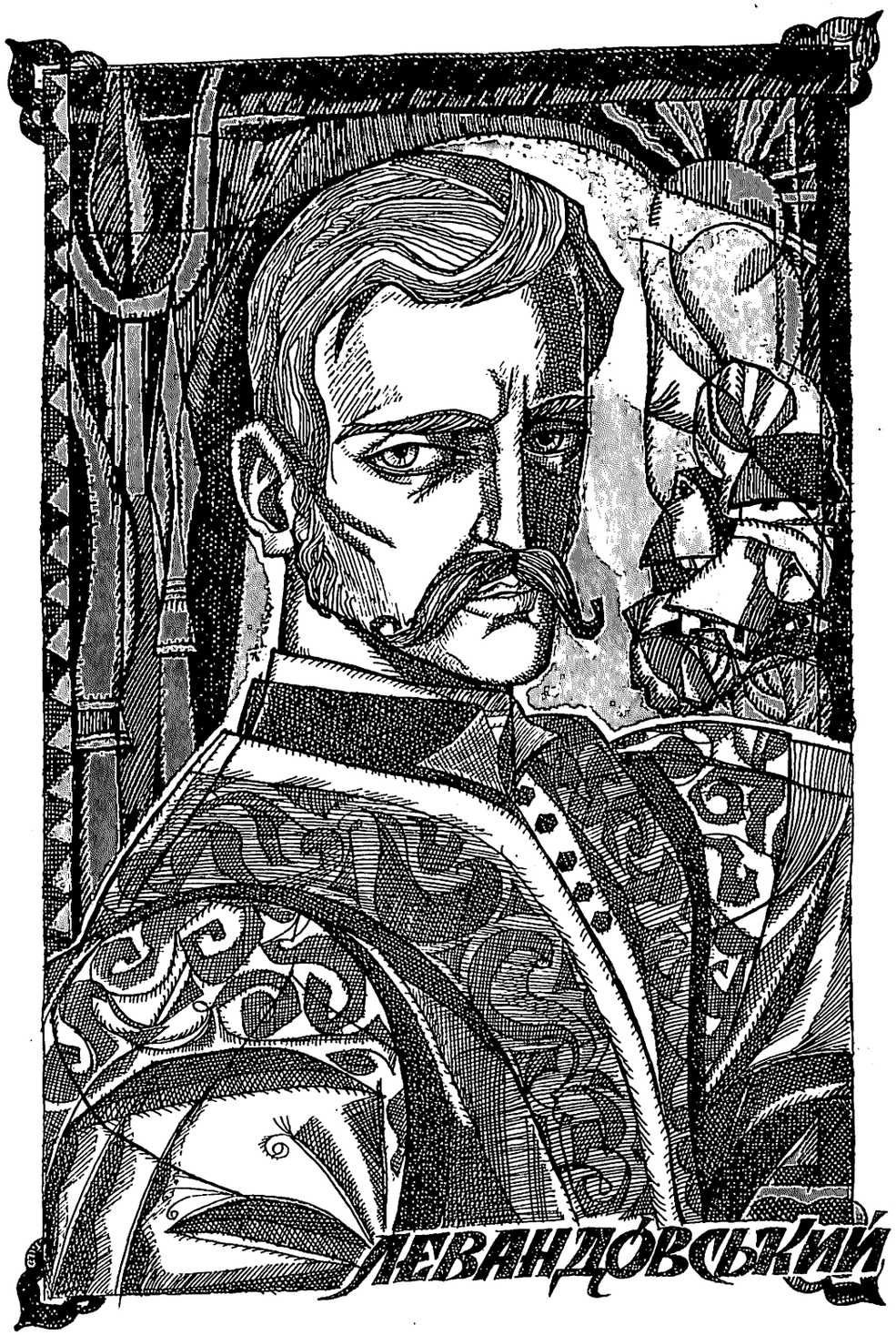

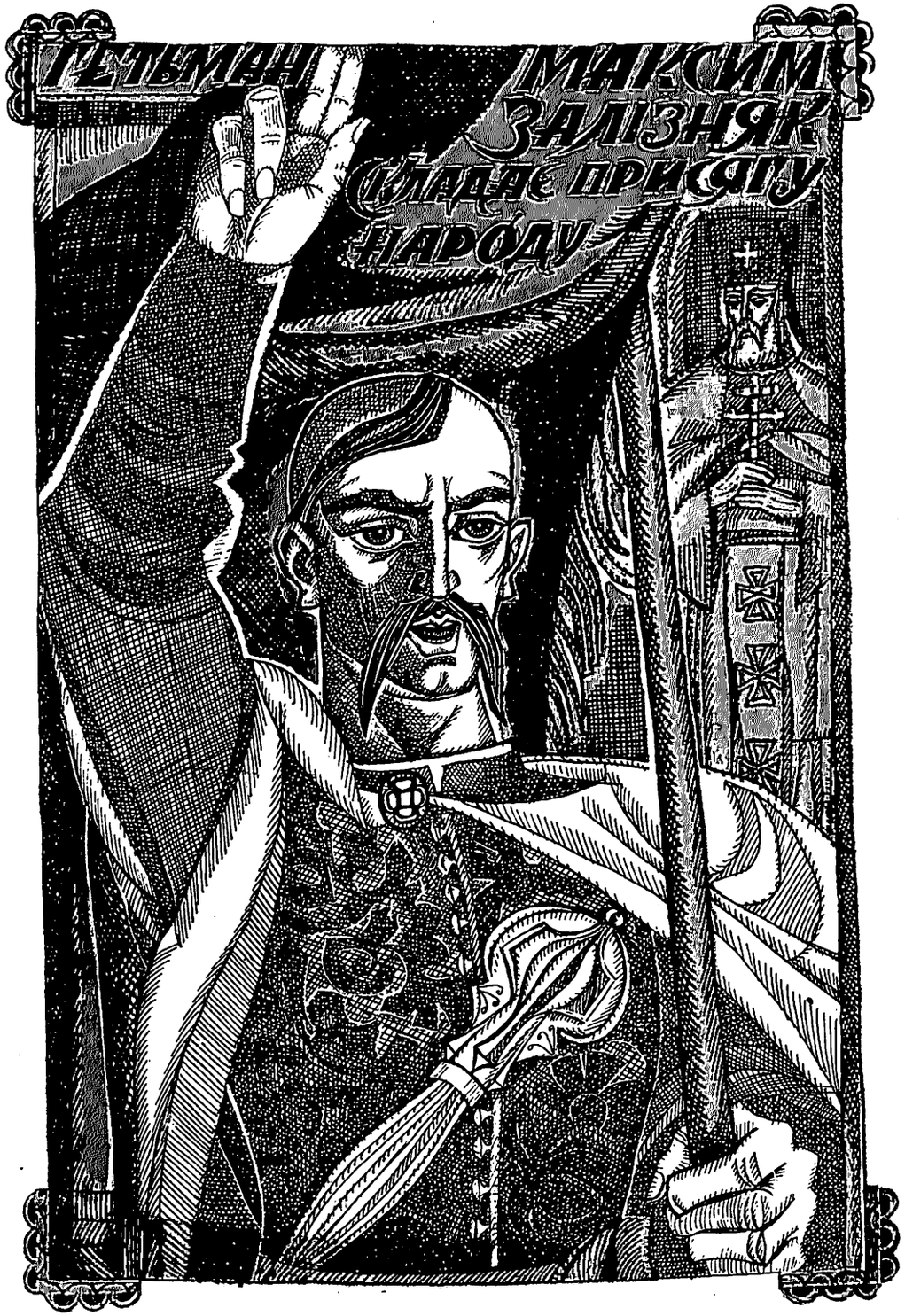

— Вельми радий,— спокійно усміхнувся Пулавський,— і я жадаю, з свого боку, серйозно поділитися з шановним паном, який посідає високе становище у війську, і з шляхетними лицарями моїми думками; вважаю, що ми — в родинному колі й можемо розмовляти відверто, не дратуючись і не ображаючись, коли я висловлю думки, хоч і непопулярні серед шляхти, ба навіть протилежні її традиціям, але знайдені мною на сторінках нашої бурхливої, сповненої блиску й сумних поми-лок, історії... Скрізь одні й ті ж самі симптоми нашої тяжкої хвороби, що до того ж швидко прогресує: це крайній егоїзм і брак усякого громадянського почуття й активної любові до вітчизни...

— Але ж це образа... Його мосць занадто вже! — почулося серед слухачів стримане ремство.

Стемпковський слухав мовчки, зціпивши зуби; Мокрицький зітхав, а жіноцтво, яке базікало з своїми кавалерами, сумно притихло й почало прихильно дослу-хатися до слів молодого полковника. Його відкрите обличчя було збуджене, темні очі палали благородним вогнем, а гучний голос проникав у серце кожного.

— Нікого я не думаю ображати, а хочу сказати правду й порадитися з друзями, як нам з такою правдою жити далі? — упевнено провадив Пулавський.— Якщо я помиляюсь, переконайте мене в іншому, тільки справжніми фактами, ділом, а не пустопорожніми вигуками. Адже ми дорослі люди, і кожен із нас, на підставі шляхетської вольності, має право думати вільно, як йому велитъ розум, а не якийсь королівський чи навіть папський декрет.

— Так, так! Шляхтич вільний, як птах! — підхопили слухачі, яким, видно, припав до серця останній аргумент Пулавського.

Панна Кшемуська встала й почала наливати в келихи мальвазію, гречно по-даючи їх гостям.

— Так, так! Audiatur et altera pars! [1] — промовив губернатор і, підійшовши до своєї дружини, тихо спитав: — Чого ти така сумна? Адже, хвалити бога, ми в цілковитій безпеці, а пани полковники лише філософствують.

— Ні, не слова полковника засмутили мене,— зітхнула пані губернаторова,— він дуже щира людина, а гнітить мою душу журба... надто сьогодні. Сон бачила,— стишила вона голос.— Мені приснився наш загиблий Стась... Дорослий зовсім, ставний, пишний лицар...

— Ох! — закрив очі рукою Кшемуський.— Йому було б нині років із двадцять... Ні, що це я, більше, двадцять три...

— Двадцять чотири,— крадькома витерла очі пані.— Він стояв переді мною і з таким докором дивився мені в вічі, а потім прошепотів голосом, від якого душа моя здригнулася: «Поглянь,— каже,— мамо, що зі мною зробив рідний батько!», розгорнув жупан і показав свої груди — вони були пробиті нижче від родимки-зірочки, а крізь рану було видно, як тріпотіло його розшматоване серце... я скрикнула від жаху і прокинулась... Матко найсвентша! Він і тепер мов живий, стоїть переді мною із страшною раною в грудях, блідий, скривавлений! — і пані Кшемуська глухо заридала, закривши хусткою зрошене слізьми обличчя.

Гості неодмінно звернули б увагу на цю сцену, та всі вони юрмилися коло мармурового стола, приймаючи з рук молодої вакханки келихи й гучно вихва-ляючи її за мистецьке приготування «напою богів».

— Заспокойся, заспокойся, моя кохана,— шепотів схвильований губернатор.—

[1] Вислухайте й іншу сторону! *(Лат.)*.

Навіщо своє горе показувати чужим людям? Ми його майже двадцять років ховаємо в грудях, час уже й звикнути... Адже мертвого не воскресиш!.. А нашого бідолашного хлопчика уже й кості зотліли. Викрали недолюдки, вбили й труп забрали. І тільки одна помста лишилася на втіху!

— Але ця помста й там, у чистилищі, завдає нещасному лише зайвих мук!

— Ми для йою заспокоєння багато жертвували на монастирі, посилали в Рим... Все для душі невинного немовляти...

— Ой, не кажи так; не кажи! — сливе крикнула Кшемуська.— Я не хочу вірити, що він помер, мені все здається...

— Ох, кохана, це тебе бентежать ті таємничі листи, котрі ми іноді отримуємо... Але то витівки якогось заклятого ворога, щоб роз'ятрити наше горе...

— Ой Єзус-Марія! Хіба серце матері може забути таке горе?..

— Тихіше, тихіше, моя люба, моя кохана! Завтра по синові відправимо в монастирі літію. Ходімо, перед товариством треба бути твердими й сильними!..

Та пані Кшемуська не змогла повернутися до гостей, а пішла у свої покої...

Після голосних похвал молодій господині й перших ковтків товариство, з келихами в руках, посідало й трохи притихло.

— З загального дозволу! — підвищив голос Пулавський.

— Ми слухаємо пана,— процідив крізь зуби Стемпковський, відчуваючи, що Пулавський знов скаже щось вороже його переконанням.

— Панове! — почав полковник.— Я сказав, що переселенці не можуть мати певності у виконанні панами своїх зобов'язань, що ні гродські, ні земські книги не можуть бути в тому гарантією — і це щира правда; скажу навіть більше: у нашому крулевстві закону немає зовсім або, ліпше сказати, він для шляхти ніщо!

І у відповідь на гомін, який зчинився навколо, Пулавський різко повторив:

— Так, ніщо — отже, я висловився цілком слушно, що у нас законів немає! Для того, щоб закон виконувався, потрібна сила, а на яку силу спирається наш закон? На державу?! Вона нами обдерта, пограбована й править за іграшку зажерливим сусідам! Війська в неї всього-на-всього тисяч п'ятнадцять-шістнадцять, а на кожен край не набереться й трьох тисяч... голодних, обідраних. Прибутки з кварти коронних маєтків падають, бо ті маєтки всякими способами захопила шляхта, а сама відмовилася платити податки: ergo, казни держава теж не має! Хіба не правда, що наша Корона нещасна, безсила жебрачка? Не тільки магнат, а й середньої руки шляхтич дужчий за короля, не кажучи вже про якийсь там гродський суд. Та, признатися щиро, хіба хто-небудь з нас підкориться вироку такого суду? Та кожен з нас із своєю надвірною командою розжене і суд, і суддю відшмагає за вирок не на свою користь!

Схвальний сміх був відповіддю на ці слова.

— Злота воля! — вигукнув хтось.

— Ех, воля! — сумно похитав головою Пулавський.— Сваволя, а не воля!.. Цілковите безправ'я й безладдя... кулачне право! А ще кажуть, що Польща безладдям сильна! Вельми сильна! От ви кричите, панове, що плювати вам на бидло, що те сміття можна мітлами розмести, канчуками розігнати, розчавити чоботом... Гай-гай! А якщо воно все підніметься, то нас розчавить... далебі!

— Pater noster! [1] — крикнув, сплеснувши руками, Мокрицький.— Ні, ми розчавимо тих тадюк, і католицька церква восторжествує!

[1] Отче наш! *(Лат.)*

— Ще не вмерло шляхетне лицарство! — палко вигукнула молодь.

— Усе це слова... Все це пориви юного серця... А от гляньте, що робиться кругом і яких заходів вживає беззуба Корона й могутні речники лицарської свободи! Всі знають, що вже з весни почалося загальне заворушення, що до нього спричинилися безмірні насильства над вірою, над майном і особою трудівника. Що ж ми зробили? Для приборкання заколотів нічого ліпшого не придумали, як вдатися із скаргами до московської цариці, щоб вона втихомирила наші домашні нелади, а Короні своїй ми відмовили навіть у субсидії для збільшення кількості кварцяних військ, для виплати грошей жовнірам... Що ж це за сила, коли вона неспроможна впоратися з хатньою бідою! Та кожен з наших сусідів легко загарбав би нас! І не безладдям сильні ми, а взаємним недовір'ям сусідів... А як тільки вони порозуміються, то від старої славної Польщі й сліду не залишиться!

— Пан — злобний пророк! — просичав Стемпковський.

— І не патріот! — процідив Мокрицький.— Не зрозумів, видно, тієї великої місії, яку поклав на Польщу всевишній...

— Вогнем і мечем поширювати католицьку віру? Чи не вам, превелебний отче, доручив ту місію всевишній? Так, він свого єдинородного сина, бога, послав на землю, щоб провістити всім любов і братерство... А ви ображаєте бога, припи-суючи йому прагнення до насильства! Ідеал християнства — свобода духу, лагідність, покірливість, прощення кривд, молитва за ворогів... а ви ангела ніжної любові перетворили на демона нетерпимості й злоби, з закривавленим обличчям, із знаряддями тортур у руках...

— О, то дисидентські наклепи! — заволав Мокрицький.— Найсвєнтша панна! Справді, наступають останні часи, коли вже й шляхетні лицарі стають дисидентами!

— І ладні захищати права бидла, того дикого звіра, здатного лиш до пияцтва, грабунку та лютої, скаженої помсти, яка не милує нічого й нікого! Це ганьба! — обурився Стемпковський, не стримавши ненависті до вільнодумства Пулавського.

— Дикий звір, невиправний ненависник! — гостро кинув Пулавський.— А хто його таким зробив? Ми! Звідки темному людові брати приклад, кого наслідувати? Нас, панів! Погляньмо ж на себе: хіба вельможні пани не чинять грабіжницьких наїздів на своїх же братів? Хіба наші лицарі не тішаться справжнісінькими грабунками й не здобувають собі розбоєм багатства, а то й не пристають отаманами до гайдамаків? Хіба не переодягаються хлопами й не одягають свої команди в сіряки, щоб, під виглядом гайдамаків, палити й грабувати околишню шляхту?.. Скажете — ні?.. А Юзеф Монасинський, Казимир Глодич, Ян Башевич?.. Та що шляхта! Пріори монастирів у нас збирають розбійницькі банди й грабують... навіть католицькі монастирі, а то ще наймають для розбою і коронні війська!.. Я не вигадую, ясновельможний пане офіціале! Згадайте горезвісного Хому Кшесовського, Ігнація Коніжицького! То як же серед страхітливих, кривавих бешкетів кидати камінь у темних пригнічених смердів, коли вони беруть приклад з гонорового панства?

Слова Пулавського були такі влучні й правдиві, що ніхто прямо не ризикнув йому заперечувати. Мокрицький і Стемпковський кидали на полковника люті погляди, мимрячи прокляття; губернатор роздратовано смикав свого вуса, дами збентежено похнюпили голови, але молодь була на боці Пулавського, відомого своєю мужністю й шаленою відвагою. А втім, незабаром серед покаянної тиші почулися нарікання, які швидко із самовиправдань обернулись на ворожі звинувачення.

— Шановний пан іще забув до списку лицарів приєднати й Левандовського, який очолив хлопський бунт,— зауважив Кшемуський.

— Пан полковник так висловлювався про хлопів, схизматів і взагалі про всіх... не знаю вже, як панові приємніше їх назвати, що, може, й сам не від того, щоб стати гетьманом черні?..

— Годі! — вставши, різко зупинив Стемпковського Пулавський.— Спростовуйте мене, доводьте помилковість наведених мною фактів скільки завгодно, але ображати себе безглуздими підозрами я не дозволю! Пулавський ні перед якою небезпекою не пасував, меч Пулавського відомий ворогам, Пулавський не ховався від служби Речі Посполитій у своїх маєтках, як інші; коли Пулавський різко заговорив, то це від сердечного болю, від усвідомлення, що гине кохана ойчизна, гине від наших же рук, які пограбували її для своєї особистої вигоди! Пулавський волає до честі й гонору синів Польщі, закликаючи їх рятувати свою матір, а хто цьому не вірить, той нехай схрестить свою шаблю з моєю!

Стемпковський позеленів од злості, зрозумівши, що виклик адресовано йому, і чуючи схвальний гомін у всіх кутках вітальні, але прийняти той виклик не відважився. Губернатор виручив його з неприємного становища:

— На бога, панове! Окраса нашого лицарства! — заговорив він стривожено, звертаючись то до Стемпковського, то до Пулавського.— Ви наша єдина опора...

Але в цю мить до світлиці поквапно ввійшов гайдук і перепинив сварку:

— Ясновельможний пане! Жидки прибігли до брами з якоюсь страшною звісткою... Впустити?

— Веди їх до мого кабінету,— тремтячим голосом звелів губернатор і вийшов слідом за гайдуком.

Усі затихли в напруженому чеканні, передчуваючи щось лихе. Господар недовго барився. Він увійшов до світлиці блідий, із перекривленим від жаху обличчям.

— Біда, панове, погибель! — прошепотів Кшемуський, хапаючись рукою за високу спинку крісла.— Тисячі запорожців вдерлися до нашого краю, усе посполство повстало й згуртувалося в гайдамацькі загони, вибравши собі за ватажків Залізняка і якогось міфічногоченця Найду; у Мотронинському монастирі освячено ножі... І от учора бунтівники взяли Чигирин... Всю шляхту вирізано... А сьогодні, зараз, горять Мліїв і Сміла!

— Ой рятуйте! — зарепетували дами; почулися ридання та істеричні викрики.

Молодь кинулася втішати жіноцтво; старі хрестилися й зітхали, Мокрицький голосно почав читати молитву. Стемпковський розлючено скреготав зубами.

— Нема чого, панове, занепадати духом! — підвищив голос Пулавський.— Гроза збиралася давно, а ми безтурботно бенкетували... То візьмімося ж за діло хоч тепер, коли вже вдарив перун! Тутешній замок неприступний, а тому ви, окраса нашого життя, пишні пані й чарівниці панянки, можете бути цілком спокійні!..

— Еге ж, замок мій... тее... замок — фортеця,— забелькотів і губернатор, силкуючись підбадьорити себе й перейнятися вірою в слова Пулавського.— І мені тут ніякий дябел не страшний, як бога кохам!

— Та й ми своїми грудьми й шаблями постоїмо! — загукала молодь, брязкаючи острогами й шаблями.

— О, te miserum! [1] — вигукнув Мокрицький.— Усьому злу причиною той баламут Мельхіседек!.. Я давно казав, що проклятого попа треба знищити, та

[1] Ой лишенько! *(Лат.)*

його ясна мосць, пан біскуп, усе не зважувався... Ох, правда, я й сам міг дати наказ, та схибив... Mea culpa, mea maxima culpa! [1]. А заварив кашу цей схизматський пес, ця бестія! Він усюди їздив із скаргами — і в Київ, і в Петербург, і до Варшави; він скрізь розсилав із свого схизматського гнізда бунтівників і шпигунів, він вигадав байку і про Найду: нібито цей чернець є Богун, якому господь послав Мафусаїлів вік і якого призначив стати на чолі повстанців... Бараняче бидло повірило цій байці й носиться нині з тими героями, як дурень із ступою... Але я присягаюсь ім'ям найсвятішого папи, що цього головного пророка, цього хлопського месію Мельхіседека знищу, розчавлю... і всі їхні надії розсиплються на порох! Днів три тому я одержав звістку, що мотронинський ігумен подався до Гервасія у Переяслав і що його мало не схопили біля Сокиринців, та він вислизнув,— але це йому вдруге не вдасться!.. І я його скараю на горло! Ось навіть зараз поїду туди...

— А я того Найду посаджу на палю!.. Бий мене триста перунів, коли не посаджу! — вигукнув Стемпковський.

— Так! Поражу пастиря, і розбредуться вівці! — напутливо промовив Мокрицький.

— Ось що, панове! — владним голосом заговорив Пулавський.— Я негайно вирушаю в Радомишль, де стоїть наше кварцяне військо, і примчу з ним сюди... Треба вдарити зненацька й приголомшити ворога!

— Цілком слушно,— підхопив Стемпковський.— І я поїду з паном колегою!

— Хай зійде на вас beneditio! [2] — підняв руки Мокрицький.— Я теж їду разом з вами, панове, під вашим крилом!..

— І гайда зараз же! Тепер жодної хвилини гаяти не можна! — вирішив Пулавський.

— Але, ласкаві панове, браття мої! — запротестував губернатор.— Як же ви мене залишаєте самого... в розпалі пожежі?

— Шановний пане! — відповів Пулавський.— Цю твердиню захищає хоробрий і досвідчений комендант, а ми вміємо битися тільки в чистому полі. Крім того, гарнізону в пана більш ніж досить... Я навіть побоююсь, що під впливом поганих звісток усе околишнє й дальнє шляхетство злетиться сюди, так що й місця для всіх не вистачить, а тому прошу пана дати нам загін для супроводу.

— На бога! — заволав Кшемуський.— З чим же я лишусь?

— Я вже сказав панові, що тут гарнізону більш ніж досить... А зайві люди при обороні тільки збільшують метушню і перешкоджають швидкості маневру... Нарешті, ми від'їжджаємо, щоб повернутися з військом, принести вам і всьому краю порятунок.

— Amen! — закінчив Мокрицький.

Усе заметушилося. Пулавський перебрав владу до своїх рук і почав віддавати накази на свій розсуд. Уже через годину сотня драгунів була готова до походу; багато хто охоче приставав до цього загону, і коли б воля, то за полковником вирушила б уся надвірна команда: кожному здавалося, що в полі, на привіллі, не так страшно, як у цій кам'яній клітці.

Надвечір одчинилася брама, і з неї виїхали обидва полковники й Мокрицький, у супроводі доброї сотні драгунів та невеликого обозу.

[1] Моя провина, моя найбільша провина! *(Лат.)*
[2] Благословення *(лат.)*.

Випровадивши загін з усілякими добрими побажаннями, а головне з проханням швидше повернутися з військом, усі, хто залишався в замку, знову зібралися в ту ж вітальню. Паніка, яка була охопила їх, тепер почасти вляглася, її заступила діяльна тривога. У фортеці подвоїли варту й встановили найсуворіший порядок, немов під час облоги; комендант фортеці, хоробрий ротмістр Рустицький, присягався господареві й дамам, що коли б замок облягло і п'ятдесятитисячне військо, то й таку облогу 'він витримає принаймні півроку. Губернатор погоджувався і на чотири місяці, розуміючи, що до того часу зима й так розжене обідрану голоту, а російські війська прийдуть на допомогу навіть раніше. Запропонований господарем старий мед і добрий венгжин ще більше піднесли дух, і безтурботний настрій потроху знову почав опановувати товариство. Навіть пані Кшемуська, вийшовши до гостей, була тепер не така пригнічена.

Коли серед жвавого гомону вже залунали веселі вигуки й голосний сміх, у дверях вітальні з'явився гайдук з якимсь вузликом у руці, всі відразу замовкли в тривозі.

— Ясновельможний пане! — доповів гайдук, подаючи губернаторові вузлик.— Якийсь лицар під'їхав щойно до брами й засурмив у ріг. Воротар йому розтлумачив, що по заході сонця до замку нікого не впускають, тоді лицар вручив цей вузлик і звелів його передати вашій ясновельможності, та ще додав, що той, хто носив цю сорочку,— живий, здоровий і славний на весь світ лицар, але що вельможне панство, мовляв, побачить його тоді, коли розквитається із старим боргом.

Пані Кшемуська рвучко кинулася до чоловіка й, вихопивши з його рук вузлик, розв'язала.

До її ніг упала шовкова дитяча сорочечка.

— Сорочечка! — скрикнула пані і втупилася в неї безтямними очима.— Ай! — зойкнула вона за мить нелюдським голосом.— Сорочечка Стася!.. Мій Стась живий! — і, знепритомнівши, впала на підлогу.

Усі кинулися приводити до пам'яті нещасну матір. Губернатор, схопивши сорочечку, судорожно притискав її до обличчя, пристрасно шепочучи: «Стась, Стась! Коханий, незабутній!» А потім, опам'ятавшись, наказав негайно знайти того лицаря. Полетіли у всіх напрямках десятки гінців, та невідомий лицар щез, наче крізь землю провалився.

XXIII

Був теплий літній вечір; сонце вже заходило, кидаючи останні промені на багряно-золоте листя в саду Грудського монастиря.

Ясновельможний пан Зубревський, грудський губернатор, сидів на широкій терасі, яка виходила в сад, і благодушно попивав мед у товаристві шановного пріора монастиря.

Грудський монастир належав до суворого ордену босоногих кармелітів; та, незважаючи на це, його монахи славилися також майстерним приготуванням пива й меду, і ці благородні напої переповнювали льохи й шлунки чесної братії.

Сам пріор зовсім не відповідав тому аскетичному ідеалу, який він мусив наслідувати: хоча на його босих, випещених і товстих ногах були тільки прості шкіряні сандалі, але кругленьке черевце й гладенько виголене пухляве рум'яне обличчя, облямоване кружалом сріблястих кучерів, свідчили про те, що шановний пріор і не думав дотримуватися тих правил посту й помірності, які передбачав

суворий статут ордену. Пріора можна було б прийняти за благодушного дідка, коли б не орлиний гачкуватий ніс і гострі, як у хижого птаха, очі, що кидали з-під сивих брів швидкі, пронизливі погляди.

Співбесідник його, грудський губернатор, сухорлявий сивуватий шляхтич, з суворою зовнішністю старого рубаки, у всьому був повною протилежністю пріорові.

Губернатор мовчки пив мед, а пріор, зрідка сьорбаючи з келиха, солодким, вкрадливим голосом переконував його:

— Цілком справедливо, нічого кращого не можна й придумати... Замуровані вікна й двері згодом можна буде й відмурувати, а тим часом задушливе повітря зробить своє і таким чином Україна й Польща позбудуться найзапеклішого бунтівника, який терзає паству, довірену нам найсвятішим папою. О, коли не стане сього царя схизматського, коли буде відрубана голова проклятої хлопської гідри, тоді тільки в Польщі запанує християнський мир і вельможна шляхта спокійно користуватиметься правами й привілеями, наданими їй від самого бога.

— Так незабаром і буде! — відповів губернатор.— Я одержав таємні інструкції якнайшвидше тихим способом позбутися клятого бунтівника.

— І треба віддати належне ясному панові: спосіб, придуманий його мосцю,— чудовий, швидкий, тихий, не залишить ніяких слідів, одно слово, все звершиться lege artis [1].— При тих словах пріор навіть потер від вдоволення руки. В цю мить коло тераси, на доріжці, під чиїмись ногами заскрипів пісок, і він жваво додав: — Та ось я бачу, до нас іде пан дозорця, може, вже несе втішну звістку.

Губернатор оглянувся.

Справді, до тераси наближався невеличкий кругленький чоловічок, з червоним носом, настовбурченими жовтими вусами і в'язкою важких ключів, які висіли в нього на поясі.

— Го, пан дозорця! — привітав його губернатор.— Ну, проше, проше, що скажеш, як посувається робота?

Пан дозорця піднявся східцями тераси й зупинився на деякій відстані від губернатора.

— Вікна й двері, ясний пане, вже замуровано, лишився тільки невеликий отвір цеглини в дві.

— Ну? Чому ж ти не звелиш замурувати його?

— Та от не знаю, чи варто?..

— Хіба в'язень?..— жваво підхопив губернатор.

— Якщо не згинув ще, то згине за годину, другу! — відповів дозорця.— Бардзо [2] весь посинів, майже не дише й очей розплющити не може.

— Хай же простить йому господь усі тяжкі його гріхи! — прошепотів пріор, побожно зводячи очі до неба.— І хай звільнить швидше душу від тіла!..

— Ну, то залиш так, не замуровуй до кінця, щоб іще не спало комусь на думку вигадати байку, ніби ми задушили його...

— Ох, так, так! — підхопив пріор.— Язики людські злі, а така байка, коли дійде до хлопів, може викликати бунт...

— Ага, там іще прибув якийсь вельможний пан з командою, поспішають приєднатися до війська,— провадив далі дозорця,— питають твою милость, чи не можна відпочити в замку, поки місяць зійде?

---

[1] Згідно закону, як слід *(лат.)*.

[2] Бардзо — дуже *(пол.)*.

— Впустити, впустити! Грудський замок ніколи не відмовляв у гостинності польському шляхтичеві. А як звуть пана?

— Ян Заблоцький! З ним приїхали також купці московські, просять твою милость, чи не можна і їм глянути на те бидло...

— Московські купці? — здивувався губернатор.— Звідки ж вони взялися в загоні пана?

— Їхали до Москви з Варшави, та в дорозі їх пограбували гайдамаки, уже й повісити збиралися, але, на їхнє щастя, на ватагу наскочив пан із своїм загоном, ну, хлопи навтікача, та, втікаючи, забули й москалів,— пан підібрав їх. Тепер вони хочуть добратися з ним до Радомишля, а далі, як бог дасть...

— Хе-хе! — зловтішно засміявся губернатор.— Виходить, гайдамаки добже поскубли їх... Тим ліпше, тепер і самі розкажуть у Москві, за яку віру клопочеться те нікчемне бидло...

— Ого-го, розкажуть... У старшого від страху майже відібрало мову... То дозволити їм подивитися на превелебного владику? — з глузливою усмішкою спитав дозорця.— Пан теж хотів би глянути на того ведмедя...

— А чого ж, пустіть... хай дивляться, нехай усі бачать, що ніякі хлопи з їхніми бунтівливими попами не зламають сили шляхетства польського, а всякий, хто хоч голос проти нього наважиться піднести, діждеться такої ж долі, як цей проклятий піп!..

— Amen! — зітхнувши, озвався пріор на гнівні слова губернатора.

— Тільки ні, стривай...— щось пригадав губернатор.— Ти кажеш, що й московські купці хочуть поглянути на попа?

— Вони найпаче!..

— Гм...— губернатор на мить замислився.— От що...— заговорив він жваво.— Коли піп і так здихає, то звели відмурувати двері, зніміть з нього кайдани й викиньте його з темниці, покладіть коло порога чи що; але сторожі ні в якому разі не відсилай...

На обличчях пріора й дозорці відбилося крайнє здивування.

— Сину мій,— урочисто почав пріор,— не розумію, що спонукає тебе до такого вчинку? Милосердя — заслуга перед господом, але милосердя до слуг диявола — то є гріх, тяжкий гріх і неспокутний. Наша суворість наштовхнула б цього слугу диявольського на думки про каяття і полегшила б загробні страждання його душі, а милосердя тільки спонукає попа й далі триматися своїх помилок.

— Високошановний пане пріоре, це милосердя триватиме доти, доки тут перебуватимуть московські купці. Слід пам'ятати, що цей запеклий бунтівник — це піп і підданець російської ієрархії, і коли б московські купці пустили чутку про те, що ми замордували його, то цим могли б вельми нашкодити нам при дворі російському, а, як відомо вашій мосці, Річ Посполита нині шукає допомоги проти гайдамаків і хлопів у російської імператриці...

— Sapienti sat, mi fili [1],— мовив пріор, схиляючи голову.

— Іди ж, пане,— сказав губернатор дозорці,— впусти вельможного шляхтича до замку й попроси завітати до нас, а його челядникам дай пристойне помешкання; коли ж виконаєш усе, що я тобі сказав, то можеш і попа їм показати.

Дозорця вклонився і, зійшовши з тераси, зник за деревами саду. А губернатор підвівся з місця і разом з пріором пішов зустрічати вельможного гостя.

[1] Для мудрого досить, сину мій *(лат.)*.

Незабаром почулися звуки сурем, сторожа спустила підйомний міст і в ворота замку, оточений своїм пишним почтом, в'їхав Найда; у розкішному одязі й блискучих гусарських латах, він так змінився, що всякий, угледівши його, міг би заприсягтися, що бачить перед собою уродженого магната й польського шляхтича. Пишний почет був гідний свого пана. Тільки диякон, одягнений у незвичне для нього московське вбрання, вирізнявся серед усіх своєю велетенською постаттю й незграбними рухами. Особливо чудернацьке враження справляла його кошлата чорна борода.

Уся замкова челядь висипала у двір, з цікавістю розглядаючи новоприбулих гостей і обмінюючись ущипливими зауваженнями на адресу російського купця.

Найда скочив з коня і, спритно кинувши поводи челядникові, що підбіг до нього, поквапився назустріч господареві. Привітавши гостя, губернатор запросив його разом з почтом до замку, а через півгодини отаман з п'ятьма своїми козаками вже сидів у трапезній за розкішно сервірованим столом.

— Ясний пане,— звернувся губернатор до Найди,— що ж ми вчинимо з твоїми супутниками, з московитами? Може, і їх запросити повечеряти з нами?

При цих словах господаря Найда зробив такий рух, немовби до нього д торкнулась якась бридка гадина:

— На бога, пане, хіба ж можна тих хамів садовити за один стіл з благородними шляхтичами?! Адже вони й шматка до рота піднести на вміють! Литовський ведмідь шляхетніший за них!

— Ха-ха-ха! — зайшовся вдоволеним реготом губернатор, а за ним і гості.— Пан правду мовить, тому московському ведмедеві тільки заправити кільце в губу — і показуй на ярмарку... Закладаюся, що кожен прийняв би його за природженого ведмедя! — і, вдоволений дотепом, пан господар знову зайшовся сміхом.

— Одначе що ж з ними робити? — перепитав губернатор Найду.

— Викотити їм туди у двір барило горілки, та й годі; вони надудляться, як свині, і то для них найкращий бенкет! Як бога кохам, коли б не та вимушена згода з Москвою, я б нізащо не взяв з собою те природжене бидло!

— Правда! — згодився губернатор і звелів одному з челядників послати московитам горілки й пива і ще там чого на заїжку.— Та нагодувати й пахолків панських!

Челядник пішов виконувати наказ, а губернатор, продовжуючи перервану розмову, знову звернувся до Найди:

— Я ще й досі не спитав пана,— звідки пан, з яких місць? З Литви чи з Корони?

Отаман чекав цього запитання і в думці вирішив вибрати найглухіше, найвіддаленіше містечко на Волині; але він там не бував і тому назвав єдине відоме йому містечко Гоща, яке загубилося десь у нетрях Полісся.

— Ні, я з Волині,— відповів Найда невимушено.— Якщо чували, з містечка Гощі...

— Єзус-Марія! — сплеснув губернатор руками й підвівся, схвильований, з крісла.— З Гощі? З Гощі Волинської? Та як же мені не чувати про це містечко, як мені не знати його, коли я там народився, хлопцем гасав по лісах, плавав у душогубці по озерах і плесах, полював і тинявся навколо нього, доки на верхній губі не виріс пушок!..

Найда зблід, слухаючи швидку мову господаря і в душі проклинаючи ту Гощу, яка так фатально потрапила йому на язика.

— Ах, який я радий, який я щасливий,— провадив губернатор своєї,— що приймаю в себе любого сусіду... Пан мені розповість і про моїх рідних, і про все, що діється нового на моїй коханій батьківщині... Адже, либонь, чверть віку минуло, відколи я востаннє побував у рідних місцях. Боже, який я радий! Дозволь, любий пане, обняти тебе!..

Отаман зрадів тим обіймам — адже вони давали можливість виграти трохи часу — і довго не випускав господаря з своїх рук: уже одне те, що губернатор не був у Гощі понад двадцять років, набагато полегшувало безвихідне становище Найди, а розпач спонукав його до зухвальства — він вирішив іти напролом. Бліді щоки отамана спалахнули густим рум'янцем...

— Як бога кохам, я й не сподівався на таку зустріч,— знову заторохтів балакучий господар, насилу звільняючись із залізних обіймів любого гостя.— Пан, напевно, син шановного мосціпана Казимира Зборовського? Адже так?

— Пан губернатор вгадав,— рішуче відповів Найда й гордовито підкрутив вуса.— От уже не сподівався... та людина з людиною не так, як гора з горою... Але зізнаюсь, що я зовсім не впізнав пана!

— Ха-ха! Ще б пак! Адже коли я востаннє бачив пана, то він, так би мовити, ще під стіл пішки ходив... Та й я б тебе, пане, не пізнав ніколи: пригадую, малим ти був білоголовий, а нині чорний як ворон. А втім, природа з нами часто жартує: тоді в мене волосся було чорніше за вугіль, а ось незабаром стане світліше від льону... Ха-ха! — і губернатор вдоволено засміявся.

У Найди потроху відлягло од серця: господар своїм базіканням давав йому можливість оговтатись і хоч сяк-так зібратися з думками:

— Тільки постривай, пане, постривай! — вигукнув, схаменувшись, губернатор.— Що ж воно виходить? Адже дозорця сказав мені, що до замку під'їхав Ян Заблоцький... Чи не так, панове? — спитав він офіцера, який сидів поруч.

— Так, саме так! — відповів офіцер і підозріливо глянув на отамана.

— Переплутав, либонь,— зухвало відповів Найда.— Зборовський, Заблоцький — недочув, певно...

— Ха-ха! Ну, та біда невелика. Звичайно, коли б я не дізнався зовсім, що приймаю в себе сусіду, сина, так би мовити, мого приятеля, друга, тоді б я шельмі повік не простив такої помилки. Але, шановний пане, розкажи ж мені, що там діється у нас на батьківщині? Як поживає твій батечко й шановна пані? А Феліця, Казя, Віня?.. А пан Вацлав?.. Ха-ха-ха! Який він тепер? Ех, та й приємно ж, далебі, приємно згадати давнину, перенестися в далеке минуле.

Найда врешті почав відповідати на запитання губернатора; кілька разів він замалим не вклепався, та добре, що, розвеселившись, господар більше говорив сам, ніж розпитував. Раз у раз отаман поривався змінити небезпечну тему розмови, але перепинити спогади губернатора було не так-то легко. Все-таки Найда вибрав хвилину й запитав його про Мельхіседека.

— А, ти, ясновельможний пане, ще хотів поглянути на того бунтівника, царя схизматського!.. Якщо хочеш, то поспішай, бо стара лисиця ось-ось здохне!

— Туди йому й дорога! — з презирливою усмішкою відповів Найда.— Але я думаю, що те схизматське бидло не заслуговує, щоб заради нього благородний шляхтич бив ноги! Бачив я на своєму віку немало таких дурнів і думаю, що сей горезвісний Мельхіседек нічим не цікавіший за інших бородатих попів! От мої московити бажали поглянути на нього, то коли вельможний пан буде ласкавий...

— Я вже звелів показати їм попа, хоча він і подихає...

— А скільки часу минуло відтоді, як ця бестія попалася?

— Та вже тижнів зо три!

— Тижнів зо три! — скрикнув Найда.— І досі його не посадили на палю? Чого ж дожидалося шляхетство? Якби його раніше посадили на палю, то не було б і тих бунтів хлопських!..

А на замковому дворі тим часом відбувалося ось що.

Недалеко від кам'яної будівлі, де було ув'язнено Мельхіседека, на розісланих килимах розташувалося веселе товариство... Посередині сиділи диякон і Дарина, навколо них інші переодягнені гайдамаки, а далі щільною стіною юрмилась замкова челядь. Тут же, на килимі, стояла й «розрада», презентована губернатором. Диякон розважав товариство якимись небилицями з московського побуту, і чим оповідання було безглуздіше, тим більше захоплення воно викликало серед слухачів; це захоплення підсилювалося ще добрячою пиятикою, в якій особливо активну участь брала замкова челядь.

— Та що ви стоїте, хлопці, сідайте до гурту, то й веселіше, і привільніше буде! Чого тут маніжитися? Що купець, що стрілець, коли добра людина — сідай і пий! У нас на Москві все попросту: гуляй душа нарозпашку! — і диякон молодецьким рухом розправив на грудях червону шовкову сорочку.

— Правду пан купець каже: коли гуляти — то гуляти! — вигукнув Петро, який удавав одного із слуг вельможного пана.— Адже шляхетне панство бенкетуватиме до ранку, то чого ж нам постити? Сюди, панове! — він посунувся і рухом руки запропонував своїм товаришам дати місце тим, хто стояв.— Вистачить місця для всіх, та й горілки ще на цілу ватагу є!

— Що горілка? — загаласував диякон, вдаряючи рукою об землю.— Коли вже бенкет, то бенкет на всю губу! Ану біжи, Сенько, та пошукай там у поклажі, надісь, зосталося в нас од тих проклятих гайдамаків хоч барил зо два заморського трунку... Сідайте, друзі, всіх запрошую!

Дарина схопилась і разом з Петром подалася до прив'язаних осторонь коней; а замкова челядь, пересміюючись і підштовхуючи один одного, поспішила зайняти місця довкола кумедного й гостинного московита; сподівання на добру випивку ще більше пожвавило й згуртувало веселу компанію; одні потирали руки, другі добродушно покректували, треті вже запанібрата поплескували по плечу щедрого москаля.

— Гей! Розсуньтеся, хлопці! — хвацько гукнула Дарина, підкочуючи з Петром двоє барил вина.

— Набік, дорогу! — загомоніли всі, розсовуючись.

— Славному гостеві честь і місце! — виголосив диякон, відсовуючи набік пиво й горілку.— Сюди, сюди їх, голубчиків! Відбивай, наливай і абіє[1] наливай! — скомандував він.— Коряки сюди, келихи, черпаки! Давай всяк, хто що може!

Команду диякона зустріли вибухом п'яного сміху.

Звідусіль простяглися руки з коряками, келихами, склянками... Миттю барила були відбиті, й дорогоцінна золотиста волога наповнила пожадливо підставлений посуд.

— За здравіє наших дорогих сусідів! — проголосив диякон, високо піднімаючи чару.

[1] А б і є — ще *(ст.-слов.)*.

— За здоров'я всіх московитів! — підхопили, розвеселившись, гості.
— І на погибель підлим хлопам! — вигукнув Петро, люто потрясаючи кулаком.
— Віват! — загриміло кругом.
У цей час до бенкетуючих наблизився кругленький пан дозорця.
— Гей, ви, чого розсілися? — гукнув він, намагаючись перекричати п'яні голоси.— Московські купці, що прибули з загоном вельможного пана, тут чи ні?
Галаслива компанія на крик дозорці не звернула ніякісінької уваги, але Петро й диякон почули його відразу ж.
— Тут, тут! Ласкаво просимо, сідай до нас, не погребуй, твоя милость, випити чару винця! — сказав диякон, підводячись назустріч начальникові варти.— Гей, ви, розступіться, швидше пропустіть шановного пана!
Тільки тепер замкові челядники звернули увагу на новоприбулого і, пізнавши в ньому пана дозорцю, трохи збентежились.
— Дякую, панє добродзею, але я не належу до тих свиней, які й на варті здатні нажлуктитись! — бундючно відповів дозорця, зневажливо глянувши в бік замкової челяді; та коли погляд начальника варти майнув по наповнених іскристим вином келихах, очі в нього мимоволі стали вологими й масними.— Його милость, пан губернатор, дозволив московським купцям подивитися на колишнього ігумена Мотронинського монастиря!
— Е, та ще встигнемо! Біжи ти, Сенько, а зараз і ми підійдемо. Тільки ти, пане, попереду випий з моїх рук — без цього не відпущу! Не скривдь! — диякон наповнив коряк вином і підійшов з ним до пана дозорці.— Надісь, московські купці не часто у вас бувають, та й вино ділу не завадить, на те й прислів'я є: «пий, та діло розумій!»
— Хе-хе! Добре прислів'я, хай йому дідько! — відповів з люб'язною усмішкою дозорця.— Тільки кепсько, що начальство не бере його до уваги.
— А начальство що, хіба воду нині дудлить? Ач, який гомін,— либонь, не від води розгаласувалися так! — Диякон показав рукою в бік освітлених вікон замку і, вклонившись до пояса шановному гостеві, сказав: — Зроби ласку, покуштуй вина заморського, не скривдь, а на людей плюнь: на всякого не догодиш.
— Хіба щоб не скривдити! — глибокодумно мовив дозорця і, взявши коряк з рук диякона, підніс його до уст. Ледве тільки він зробив перший ковток, як його обличчя розпливлося в блаженну усмішку, дозорця одхилив голову вбік, ніби не довіряючи собі, зажмурив очі, зробив ще один ковток і, проказавши «ого-го», одним духом осушив коряк.
— Із самого Царграда! До двору царського везли, та гайдамаки, окаянні, пограбували! — Диякон наповнив коряк знову й підніс його дозорці.
— А чи не забагато? — усміхнувся той і нерішуче одвів коряк рукою.
— Ха-ха-ха! Та ти красна дівиця чи що? Та мій хлопчисько переп'є тебе! — Оце вже ні! — дозорця хвальковито задер голову й підкрутив вуса.— Ще не народився той сміливець, який би мене перепив... Не раз пили ми — сто кіп чортів — і за столом пана графа Потоцького, і князя Радзівілла,— вся шляхта покотом лежала, а пан Гжибовський ніколи!
— Ха-ха-ха! — добродушно зареготав диякон.— Та хіба у вас уміють так пити, як у нас, на Москві?
— На Москві! Та я у Варшаві в самого круля випивав — і хіба ж таке вино, як це! — дозорця взяв коряк із рук диякона й одним духом випив його.— Квасок...— сказав він з поблажливо-глузливою посмішкою.

— Квасок? — перепитав диякон.— А от іду в заклад, що я переп'ю тебе, і не вип'єш ти цих трьох коряків, як уже не встанеш з місця!
— Що ставиш? — запально вигукнув розчервонілий дозорця.
— Двадцять червінців! — і з тими словами диякон кинув на землю свою ставку.
Коли дозорця побачив золото, очі його заіскрилися.
— Згода! — крикнув він чванливо.— Подивимось, чи переважить москаль ляха!
— Перебивай руки! — звернувся диякон до найближчого сусіди.
Один із замкових челядників перебив руки, і всі з голосними вигуками присунулися ще ближче, щоб стежити за цікавим парі.
— А ви, хлопці, себе не забувайте, наливайте повніше! — звернувся диякон до челядників і, наповнивши два коряки, крикнув дозорці:
— Ану, пане, починай!
Тим часом Дарина з Петром і ще з двома-трьома товаришами пішли до кам'яної будівлі, в якій був ув'язнений Мельхіседек.
Біля дверей темниці, заздрісно поглядаючи на веселе товариство, сиділо п'ять сторожів.
— А що, панове, схизматський піп тут? — звернувся Петро до сторожі по-польськи.— Його мосць, пан губернатор, дозволив московитам подивитися на нього!
— То йдіть дивіться! — відповів один із сторожі, не підводячись з місця.— Цілий день нема спокою, диво яке знайшли: їздять та й їздять дивитися на нього, хоча б хлопи, а то й шляхетні панове. І чого панькаються з цим ворогом, прикінчили б, та й годі! А то їм забавка, а добрій людині ніколи й чарку горілки випити!
— Що правда, то правда! — пробурчали інші, трохи відійшовши вбік і пропускаючи Дарину й Петра в темницю.
Решта козаків зосталася біля входу погомоніти з невдоволеними сторожами; двері темниці були відчинені, кругом валялися купи щебеню й цегли.
Завмираючи від жалю та хвилювання, Дарина переступила високий поріг і ввійшла до вузького й тісного кам'яного склепу, в якому мав бути живцем похований настоятель Мотронинського монастиря.
Затхле й смердюче повітря відразу вдарило в обличчя, Дарина аж відсахнулася.
— Кріпись! — шепнув їй Петро.
Вони ступили крок уперед, напружуючи зір, щоб побачити владику.
Через те, що вікно було замуроване, у склепі панувала темрява, й тільки біля вхідних дверей, коли їх ширше відчинили, стало трохи світліше.
— Ось він! — шепнув Дарині Петро, показуючи на щось темне в кутку.
Дівчина широко відкрила очі й, пронизуючи поглядом темряву, побачила владику, що лежав майже голий, непорушний і німий на напівзогнилій соломі, прикритий якоюсь драною ксьондзівською хламидою.
— Помер! — придушеним голосом скрикнула Дарина.
— Тихше! — Петро стис панні руку і, швидко озирнувшись на двері, прошепотів ледве чутно: — Подивимось!
Від дверей долетів голосний регіт сторожів.
Петро з полегкістю зітхнув і, ступивши два кроки до Мельхіседека, припав вухом до його грудей: серце ледве чутно билося.
— Живий, живий! — прошепотів парубок, задихаючись од радості.— Панно, давай сюди вино!

З допомогою Дарини Петро трохи підняв голову владики й, розкривши йому рота, влив трохи вина. Через кілька секунд ледь помітна судорога пробігла по тілу нещасного, і з вуст його почувся слабкий стогін.

— Святий отче, владико, чи ти чуєш нас? — гарячково зашепотіла Дарина, нахиляючись до вуха страдника.

Мельхіседек ледь поворухнувся.

— То слухай же, слухай мене, святий отче,— провадила далі дівчина,— це я говорю з тобою, я, Дарина, дочка генерального обозного київського. Ми прибули сюди з Найдою... Збери всі свої сили, сьогодні вночі ми врятуємо тебе!

— Годі! — шепнув Петро.— Боронь боже — помітять...— і, смикнувши дівчину за руку, швидко підвівся й разом з нею пішов до виходу.

— А піп у вас вже сконав, панове! — розв'язно сказав Петро, зупиняючись у дверях.

— Нарешті! — сердито пробурчав один із сторожів.— Справжній камінь, інший давно б уже сконав, а цей — двожильний,— двічі труїли, і то не взяло!

— То на якого біса стерегти трупа? — вигукнув один з козаків, котрі прийшли з Петром.— Гайда з нами,— там московський купець розходився і таким вином частує, що, дідько його бери, чи куштував таке вино й сам круль!

— Та от, начальство велить! — похмуро відповіли сторожі.

— Охота їх слухати! — Петро зневажливо махнув рукою.— Свій розум кращий від усякого начальства! Та й куди він тепер утече од вас, хіба в пекло? Ну, то душа його вже напевно там, а якщо чорти захотять поцупити й тіло, хоч би тут і тисячі людей стерегли, однак вони своє діло справлять!

— Правда! — погодилися сторожі.— Проти нечистої сили нічого не вдієш!

— Ну, то ходімо, вип'ємо чарку-другу,— адже це тут поруч, на очах! — запросив іще раз гостинний козак.

— Так-то воно так,— мовив, розтягаючи слова, старший сторож і з досадою сплюнув набік,—але що скаже пан дозорця?

— Дозорця? Та він же там... без задніх ніг уже...— Петро із сміхом показав рукою в бік гомінкої компанії.— Гуляє з московитом, а де начальство, там і сторожі належить бути!

— Сто дяблів, справді! — рішуче вигукнув старший сторож.— На якого біса нам стерегти тут мертвяка? Коли панство гуляє, то хіба не можна й доброму шляхтичеві промочити горло? Гайда, панове, вип'ємо по келиху, адже ніч довга, а вартувати до світанку!

— Слушно! — одностайно підтримала його решта сторожів, і вся ватага з веселим сміхом подалася до бенкетуючих.

Видовище, яке постало перед сторожами, змусило їх зайтися реготом: посередині на килимку з буряковим спітнілим обличчям, з посоловілими очима сидів пан дозорця і белькотів неслухняним язиком, похитуючись з боку на бік:

— Не переп'єш, бісів москалю!.. Я і в Варшаві, і в Кракові, і з самим крулем... Ще один коряк, і дукати мої!..

Його рука тримала наповнений коряк; та марно пан дозорця намагався піднести вино до рота: у тремтячій руці воно розхлюпувалося, обливаючи бороду і вбрання шляхтича.

Осторонь від компанії, уткнувшись обличчям у землю, лежав «купець» і голосно хропів; більшість гостей також валялася кругом, наче мертвяки, й тільки три

чи чотири жовніри, котрі оточували дозорцю, ще тяглися за вином, вивергаючи п'яні прокляття, розливаючи вино й штовхаючи один одного.

— Ге-ге! Та тут уже мертве царство,— весело зауважив Петро, окинувши вдоволеним поглядом усю компанію.

— Та й московит уже звалився! — з досадою сказав старший сторож.

— А на дідька нам московит? Було б тільки його вино!

Петро без усякої церемонії переступив через розпростерті тіла, узяв барило і, піднявши його вгору, переможно вигукнув:

— Ге-ге! Та тут іще півбарила — нам вистачить! Гей, панове, повідтягайте вбік ці колоди,— він показав на переодягнених гайдамаків, що лежали долі.— Сюди їх кладіть і розбирайте келихи... Ось так!

З допомогою Дарини та її супутників сторожі відтягли вбік, як їм здавалось, п'яних мов хлюща челядників прибулого пана й посідали навколо Петра.

Він налив їм келихи, а сам високо підняв барило й весело крикнув:

— Ну! Нех жиє ясне панство! — і почав нахильці пити.

— Ого-го! Добре дудлить! — схвально загомоніла сторожа, осушуючи келихи.— Та, гляди, не все випивай, залиш і нам!

— Залишу, залишу! — і Петро знову наповнив їм келихи.

— А не... не... не переп'єш! Тисячу відьом з хвостами... сто тисяч дяблів...— бурмотів дозорця, безтямно витріщаючи п'яні очі.

— Еге, та він, бідолаха, до рота коряка ніяк не донесе, треба йому допомогти!

І Петро, притуливши коряка до губ пана дозорці, змусив його випити все до дна.

Дозорця ще буркнув щось недоладне, похитнувся раз-другий і звалився на одного з челядників, що лежали покотом.

За чверть години всі були п'яні.

— Готово! — прошепотів Петро, підводячись з місця.— Ну, панове, тепер до роботи!

Почувши це, диякон і гайдамаки, які лежали осторонь, швидко посхоплювалися.

— Ну, друзі, напружте тепер і розум, і очі, і душу! — пошепки сказав диякон товаришам.— Бо доки з них ще не вийшов дурман, треба закінчити роботу. Ти, панно, лягай сюди на моє місце та розкинь ширше руки,— коли хто й гляне, то з п'яних очей не второпає; ви,— диякон відділив частину гайдамаків,— залишайтеся на сторожі, та на випадок, коли прокинеться хто,— приспіть його по-нашому, а ви — гайда за мною!

Диякон, Петро і ще зо два чи зо три козаки квапливо подалися до темниці Мельхіседека.

— Хто тут? — ледве чутно прошепотів владика.

— Ми, чесний отче, рятівники твої! — відповів диякон.— Треба поспішати.. Чи можеш ти встати, панотче?

— Немає сили... Ноги...— відповів Мельхіседек кволим голосом.

— Стривай, отче, не розмовляй, не витрачай марно сил... Хлопці, підведіть владику й одягніть у моє вбрання.

Диякон швидко зняв із себе вбрання московського купця, під яким була одежа панського пахолка, а козаки насилу підвели майже непритомного Мельхіседека й почали натягати на нього купецький одяг. Та коли довелося взувати владику, мимовільний крик жаху вихопився в Петра і його помічників: ноги Мельхіседека страшенно розпухли, з потрісканої шкіри сочилася сукровиця, а

в місцях, раніше стиснутих кайданами, тепер були суцільні рани. З великими зусиллями козаки натягли чоботи на ноги Мельхіседека; він кілька разів непритомнів, та диякон ще двічі дав йому випити міцного вина, й воно знову підкріпило владику.

— Тепер підеш з нами, превелебний отче, і слухай, що я тобі казатиму: ти московський купець, ти такий п'яний, що не можеш ні стояти, ні говорити,— ти чуєш мене?

Мельхіседек ствердно кивнув головою; та коли гайдамаки поставили владику на ноги, він заточився й знов упав би на землю, якби Петро не підхопив його.

— Гм, кепські справи! — диякон із сумнівом похитав головою.— Коли він на ногах стояти не може, то як ми його на коня посадимо? Хіба що всім удавати п'яних? Так, так... ну, то що ж, підніміть отця ігумена на руки й віднесіть його якомога швидше на те місце, де лежав я, та покладіть долілиць, а ми з Петром дещо тут зробимо і миттю до вас.

Козаки підняли на руки безвладне тіло Мельхіседека й понесли його до вказаного місця.

— Ну, Петре, тепер не барися,— скомандував диякон.— Я тут робитиму опудало, а ти збігай і принеси мені відро води, та дивися, щоб хто не помітив нас...

— Знаю! — парубок вискочив з темниці, а диякон взявся робити опудало. Скрутивши з соломи сяку-таку подобу людського тулуба, диякон натягнув на нього зняту Мельхіседеком ксьондзівську хламиду, а на голову накинув ганчірку. Закінчивши свою роботу, диякон відійшов убік, глянув на опудало й задоволено пробурмотів:

— Пречудово! П'яному воно справжньою людиною здасться!

Потім сів на землю, дістав з кишені ножиці й заходився стригти свою бороду, залишаючи тільки довгі вуса.

Кінчивши з цією процедурою, диякон, за козацьким звичаєм, постриг своє волосся під макітру.

— Де ж це в дідька пропав хлопець? — стурбовано пробурчав він і, прочинивши двері, виглянув у двір.

Петра не було видно, а західний край неба помітно посвітлішав: очевидячки, незабаром мав зійти місяць.

— Тьху ти, чи не попався він десь? А місяць от-от зійде. Ех, бий його нечиста сила, і не здогадались же взяти з собою води!..

Диякон сердито плюнув і знову с в на землю.

Минуло ще кілька хвилин, важких, довгих, диякона опанувало нетерпіння, а згодом підкрався й справжнісінький страх: певно, Петро десь попався. Нічим іншим не можна було пояснити таку довгу його відсутність: звісно, шкода хлопця, але ще страшніше те, що, коли він попався, загине й владика, і Найда, і всі вони!

Далі не можна було чекати, небезпечне становище вимагало якихось заходів, і хоч кострубато пострижена голова могла привернути увагу ляхів, диякон рішуче підвівся й попрямував до виходу.

Тим часом Петро, вискоч вши з темниці, подався розшукувати колодязь у замковому дворі. Це не становило особливих труднощів, і за кілька хвилин парубок знайшов його; але — о жах! На коловороті теліпалася тільки вірьовка, а відра не було...

Не гаючи й хвилини на марні жалі, Петро кинувся шукати відра десь в іншому

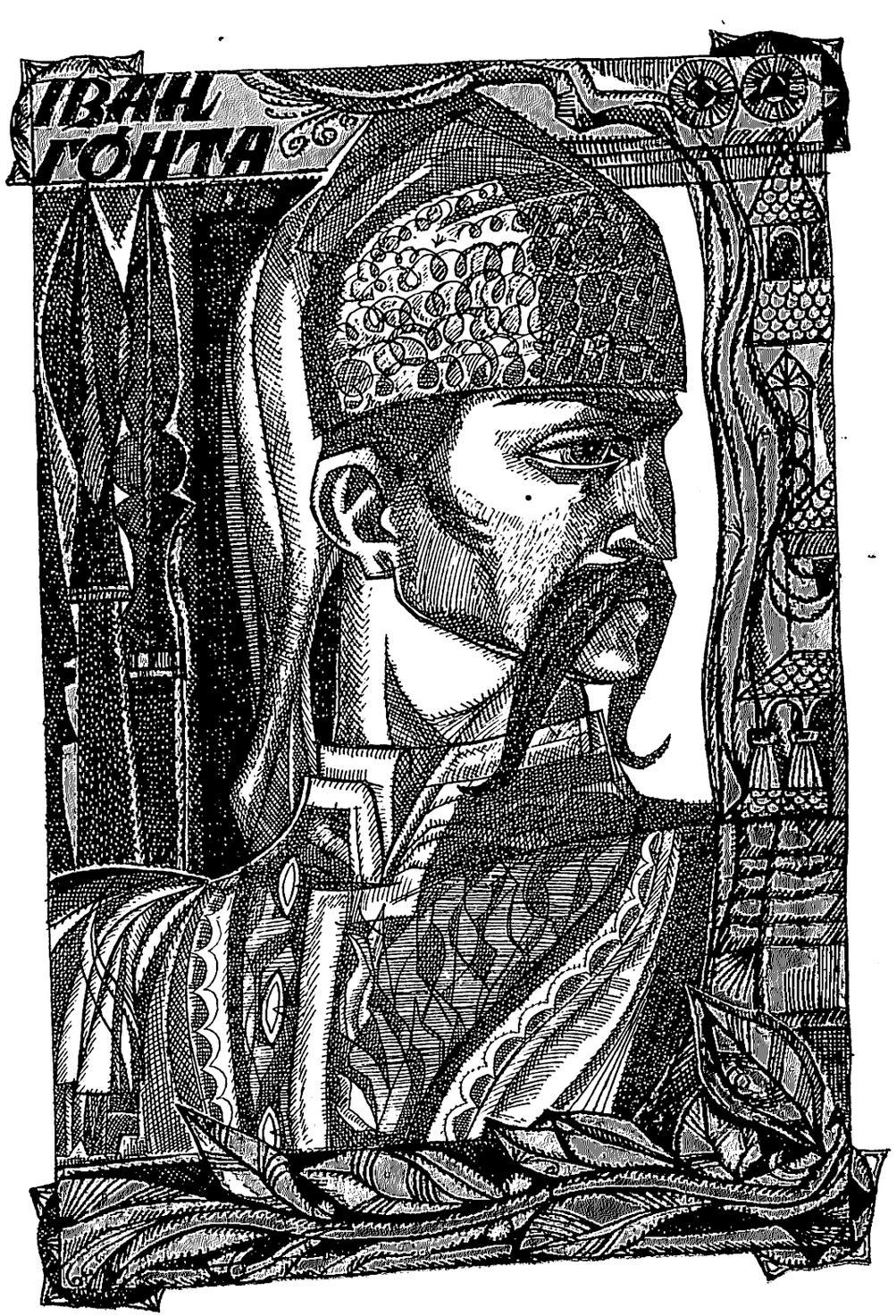

місці. Але виявилося, що знайти його не так легко... У замковому дворі всі вже поснули, у монастирі також,— куди не кидався парубок — скрізь двері були позамикані. Пробігавши отак кілька хвилин, він натрапив, зрештою, на яскраво освітлену кухню губернатора; двері її були розчинені навстіж, біля погаслого вогнища порався кухар...

Зраділий Петро влетів туди й, забувши, що має вдавати ляха, спитав українською мовою:

— А чи не можна у вас, пане кухарю, роздобути відра на часинку?

Той зміряв парубка сердитим підозріливим поглядом і погрозливо вигукнув:

— А ти звідки тут, підлий хлопе, взявся?

— Прошу вибачення: я не хлоп, а слуга вельможного пана, який прибув до замку.

Хоча ці слова й було сказано по-польськи, та вони мало переконали кухаря.

— Слуга вельможного пана! Ніби пан не знайшов би собі слуг серед поляків, а набирав таких гайдамаків, розбійників! Навіщо тобі відро? Відливати своїх товаришів? Бач, яку корчму влашт вали на замковому дворі, не могли хоч сюди, в пекарню, зайти. Та хіба порядний шляхтич стане пити надворі, мов те бидло? Чого доброго, ще й сторожів споїте?! Ось я піду зараз до пана губернатора та й розкажу йому, що ви тут затіяли у дворі, хай лишень помацає вас, що ви за птахи і яке на вас пір'я!..

При цих словах Петро відчув, як ноги його похололи й приросли до підлоги.

— Господь з вами, пане кухарю! — відповів він, з усіх сил намагаючись зберегти спокійний тон.— Чи не від страху вам скрізь ввижаються гайдамаки?

— Ну, ну, йди собі! — сердито пробурчав кухар.— А я ось піду зараз і доповім про все його мосці, нехай лишень розміркує, що можна, а що й зась!

Петро знизав плечима і, все ще зберігаючи спокійний вигляд, вийшов із кухні; але, ступивши кілька кроків, мимохіть зупинився.

Погрози кухаря були не такі, щоб ними можна нехтувати: якщо навіть губернатор і не запідозрить у ньому гайдамаку, а тільки побачить поснулу сторожу й замкову челядь, то й тоді все пропало: кинуться до в'язня, виявлять, що він зник, дізнаються, хто це зробив, і загинуть не лише всі вони, але й майбутня доля України. Єдиний порятунок — мерщій тікати з замку, поки цей озлоблений п'яниця, як видно, ображений, що його не запросили взяти участі в бенкеті, не здійснив свого наміру.

Але як змінити зовнішність диякона, щоб його не впізнали? Чим зачерпнути води? Хіба барилом? — несподівано спало Петрові на думку: «Так, так, прив'язати його до мотуза і спустити».

Він схопив порожнє барило й почав прив'язувати до коловорота, але в нього нічого не виходило.

— Та навіщо мені це? — мимоволі вголос промовив парубок.— Адже там зосталася горілка, а вона змиє фарбу ще ліпше, ніж вода.

В цю мить чиїсь дужі руки зненацька схопили Петра за плече й струсонули так сильно, що барило випало в нього з рук.

— Не втечеш, шельмо! — непомітно підкравшись, просичав над самим вухом Петра кухар.— Ах ти, схизматський пес, бидло! Знаємо тепер, що ви за птахи! Гей! Гвалт! — крикнув він на все горло.

Хвилина була вирішальна: досить прогаяти одну мить — і на крик ляха прибіжить уся челядь...

Петро не довго думав: в його руці, мов блискавка, мигнув ніж і по саму колодочку увійшов у кухареве горло; струменем бризнула кров, і лях, захрипівши, навзнаки упав додолу.

Не гаючи й хвилини, Петро кинувся туди, де недавно бенкетували, схопив барило горілки і щодуху, не оглядаючись, побіг з ним до колишньої темниці Мельхіседека.

Петро вже добіг був майже до її дверей, як нараз чиясь велетенська постать заступила йому дорогу, а могутня рука вп'ялася в горло, і над самим вухом одурілого від страху парубка почулося сичання:

— Ні, голубчику, не вирвешся з моїх лап!

Почувши той голос, Петро отямився.

— Пане дияконе! — скрикнув він неголосно.— Та це я, Петро, що ви!..

— Ти? — диякон розціпив руку й енергійно сплюнув набік.— Тьху ти, мара!.. З переполоху ледь-ледь не задушив хлопця. Де пропадав?

— Біда, пане дияконе, треба поспішати... Можуть застукати, та й місяць от-от зійде...

— Знаю... швидше-бо! Вода є?

— Не вода, а горілка!

— Дарма — лий!

Через п'ять хвилин чуприна й вуса диякона були старанно помиті й з чорних знову, як і раніше, стали рудими. Уламком коси Петро ще попідголював йому бороду й скроні, і диякон змінився зовсім: тепер ніхто не пізнав би в цьому рудому вусаневі московського купця.

Під час цієї процедури парубок розповів дияконові про сутичку з кухарем.

— Ну,— схвильовано промовив диякон,— тепер мерщій тікати!..

Вони поквапно підійшли до своїх товаришів, що сиділи навколо п'яних, як ніч, поляків.

— Біда, треба поспішати, панове,— тихо заговорив диякон.— Ви,— звернувся він до частини гайдамаків,— віднесіть цих сторожів та й самого дозорцю туди до дверей темниці, а ви — відтягніть кудись під стіну цю наволоч,— показав він на замкову челядь,— та позакидайте їх так, щоб не потрапили нікому на очі. А ти, Петре, піди та скажи отаману, що місяць уже зійшов і загін на конях чекає вельможного пана. А що, панно,— спитався диякон Дарини,— як превелебний владика?

— Дихає й чує, що кажуть, тільки сам говорити не може: дуже ослаб.

— Так! — диякон зітхнув і розвів руками.— Як же ми його мосць на коня посадимо? Хіба от що, друзі,— усім треба вдавати п'яних, похитуватися в сідлах і підтримувати один одного.

— Розуміємо,— тихо відповіли гайдамаки й з запалом взялися до роботи.

Хвилин за десять все було скінчено... Сторожів попереносили до темниці, посадовили на землю й попритуляли до стіни,— так що здаля, у нічній темряві, їхні постаті мали цілком природний вигляд; замкову челядь гайдамаки порозтягали куди попало, а самі заходилися швиденько сідлати коней.

З великими зусиллями вдалося їм посадити Мельхіседека на коня, а що владика був дуже кволий і не міг триматися в сідлі, його прив'язали. Обіруч владики сиділи на своїх конях диякон і ще один здоровенний гайдамака. Усе вже було напоготові, коли з замку повернувся Петро й повідомив, що пан отаман зараз вийде.

— Коли б тільки швидше, а то владика може звалитися з коня,— пробурчав диякон.— Ну, а ви, хлопці, ведіть панських коней до ганку, та спритніше подавайте стремена!

Через кілька хвилин у вікнах замку замиготіли вогні, на ганок вийшла челядь з палаючими смолоскипами, а слідом у супроводі Найди й пишних гостей губернатор.

Попрощавшись з усіма й подякувавши за гостинність, отаман поквапно спустився східцями ганку й скочив на підведеного йому коня, коли нараз почув оклик господаря:

— Гей, пане коханий, зоставайся ліпше до ранку, глянь, як перепилися твої пахолки, всі хитаються...

У Найди похололо серце, він з жахом поглянув на своїх гайдамаків і надто на Мельхіседека, який майже повис на шиї в коня.

Однак Найда опанував себе і, обернувшись до губернатора, безтурботно відповів:

— Дарма! На свіжому повітрі хутко витверезяться й прийдуть до тями...

— Дивись, адже квапитися нема чого, ліпше зостанься до ранку! — переконував губернатор.— Хоч у нас ще й тихо, а все-таки... Я дам панові й провідника до Радомишля.

— Я роздумав їхати в Радомишль,— відповів Найда.— За наказом, збірний пункт призначено в Білій Церкві... То, мабуть, кварцяні війська вже вирушили туди...

— Щось не чував... Але на Білу Церкву це ж в інший бік... важка дорога, а панська команда ледве на конях держиться...

— І московита ще загубиш, пане! — сміючись, додав один з офіцерів.

— Їй-богу, загубиш! — весело підхопила решта.

Найда похолов, але з відвагою приреченого кинув жартома:

— Не загубимо! Ми його впакуємо в солому!

Та необережне слово призвело раптом до найнесподіванішого наслідку:

— А й справді! — відразу крикнуло кілька п'яних шляхтичів.— Упакувати московита! Соломи, вірьовок сюди!

Шляхта зустріла цю пропозицію дружним реготом, і навіть губернатор зацікавився дотепною вигадкою.

В одну мить офіцери збігли з ганку й кинулися до Найдиного загону.

Це було так несподівано, що і Найда, і його товариші розгубилися й похололи від жаху, чекаючи страшного кінця. Переодягнені пахолками гайдамаки відразу перестали хитатися в сідлах.

Уже офіцери були за два кроки від загону, коли зненацька Дарина повернула коня й, підскакавши до Найди, заговорила швидко тремтячим од надмірного хвилювання голосом:

— На бога, вельможний пане, заступись!.. Не допусти зганьбити хазяїна!.. Та хіба ж велика провина в тому, що людина випила зайве: з ким гріх не трапляється?.. Згляньсь, Христа ради, заступись!.. Хазяїна вся Москва знає, сама цариця й царедворці до нас по крам посилають, а після такого посміховища — як йому людям в очі дивитися?

Дарина зіскочила з коня, підбігла до губернатора і, впавши перед ним на коліна, заговорила ще палкіше:

— Зроби ласку, шановний пане, заступися, притримай бешкетників, сама цариця віддячить тобі, що не дав на наругу слуги її вірного!

— Стривайте, панове! — закричав губернатор до офіцерів, що метнулися були до московита.— Облиште ви того ведмедя, цур йому! — І, обернувшись до Дарини, додав: — Іди, ніхто твого хазяїна не зачепить, а ти пильнуй його, щоб не впав!

Дарина подякувала губернаторові, скочила на коня й знову приєдналася до загону.

Із грудей Найди мимохіть вирвалося полегшене зітхання. Він підняв над головою шапку, ще раз подякував господареві й подав гайдамакам знак рушати.

Мовчки й швидко мчав загін вузькою просікою. Попереду їхав посланець, який вручив Найді листа від Мельхіседека: з міркувань безпеки його були лишили за милю до монастиря в лісі, з двома охоронцями, а тепер, на зворотному шляху, вони знову приєдналися до загону. Після двох годин швидкої їзди густий ліс став рідшати. Блідий місяць освітлював дорогу. Коні помчали ще швидше й незабаром винесли вершників на широку галяву.

Тільки тепер зупинив Найда свій загін і, перехрестившись широким хрестом, під'їхав до Мельхіседека.

— Отче святий! Як же ви себе почуваєте? — запитав він із співчуттям блідого, скоцюрбленого владику, що повис на руках Петра й диякона.

— Кепсько, сину мій,— ледь чутно прошепотів страдник.

— Владика так не доїде,— зауважила й Дарина.

— То ми ось що зробимо,— сказав, хвилину подумавши, отаман.— Зв'яжемо двох коней вуздечками й попругами, до сідел гарненько прилаштуємо кирею і на неї покладемо владику: так йому буде зручніше — лежачи, а не сидячи... Певна річ, з обох боків їхатимуть дозорці, щоб тримати коней за вуздечки й пильнувати святого отця.

Від'їхавши од Мельхіседека, Найда сказав дияконові, що ні в Білу Церкву, ні в Радомишль вони не поїдуть: адже ж завтра вранці туди за ними напевно помчить погоня, а тому треба податися зовсім в інший бік і збити ворогів з пантелику.

— Розпитай у провідника,— додав отаман,— як звідси трапити до Дніпра найближчим і найбезпечнішим шляхом.

Диякон, трохи перегодя, повідомив Найду, що звідси найближче Глібівка і коли їхати глухими стежками, навпростець, то на переправу можна, певно, прибути вже десь під ранній обід.

— Ну й гаразд! — вирішив отаман.— Не будемо гаяти часу. Тільки, на бога, бережіть владику.

— Я не відступлю й на крок від нього,— озвалась Дарина.

— Моя радосте! — тихенько мовив Найда і відразу ж голосно крикнув: — Гайда! З богом!

Отця Мельхіседека поклали на імпровізовані ноші, влаштувавши навіть зручне узголів'я, дали йому кілька ковтків вина й бадьоро помандрували далі.

Дорога пролягала пагористою долиною, облямованою справа й зліва лісами. Місцевість була безлюдна: до самого світанку вони не зустріли жодної душі. На світанні загін в'їхав у густий ліс і, розтягшись по вузькій стежці, мусив просуватися дуже повільно, поки не вибрався на невелику галявину.

— Ну, тепер дідька лисого нас хто знайде! — самовдоволено сказав провідник.— Тут можна сміливо зупинитись і дати коням перепочити й напитися... онде біля того струмка.

— А скільки ще до Глібівки? — спитав Найда.

— Миль зо дві, не більше... Тільки далі підуть гори... і ліс до самої переправи на Дніпрі,— відповів провідник.

— А лядських посіпак немає на переправі?

— Де б вони взялися? Тут, власне, й переправи справжньої немає, а є в ри-балок великі човни й дуби...

«Господь наш притулок!» — подумав отаман і звелів трохи перепочити й напувати коней.

Через годину, коли скісні промені сонця пронизали лісові хащі, обливши верхо-віття дерев багрянцем, подорожні вирушили в путь. Дві милі, впродовж яких... круті узвози чергувалися з небезпечними спусками, видалися за добрі чотири, й деякі скептики вже почали сумніватися, чи не завів їх провідник у пастку. Але синява величної багатоводної ріки, що заблищала крізь просвіти в листі, одразу розвіяла всі підозри.

Проте Найда не виїхав на берег, а, зупинившись на узліссі, послав з дия-коном і Петром провідника, щоб вони найняли для переїзду на лівий берег Дніпра великий байдак, сам же пішов до отця Мельхіседека, допоміг зняти його з коня й покласти долі, на м'якій підстилці. Владика виглядав значно краще: зручні ноші й чисте запашне повітря зробили своє... Та й Дарина вже встигла пере-в'язати йому скалічені ноги й тим хоч трохи вгамувала страшенний біль.

— Хай вас бог благословить радістю і щастям, мої діти, за вашу великодушність... за вашу самопожертву ради мене, грішного,— зворушено прошепотів отець Мель-хіседек, урочисто поклавши руки на схилені до нього голови Найди й Дарини. Цілком зрозуміло, що в юному шляхтичеві напівживий ігумен не міг пізнати дочки генерального обозного, а благословив її і Найду як відданих друзів, як вірних синів України; але для дівчини й лицаря це благословення набрало іншого змісту й примусило молоді серця забитися жвавіше. Щасливі, до сліз зворушені благословенням, вони припали устами до висохлої руки архіпастиря.

Тим часом байдак, широкий і місткий, причалив до берега з чотирма добрими веслярами й стерничим на кормі. Отця Мельхіседека перенесли й поклали на киреях у передній частині байдака. Найда хотів був попрощатися з владикою, але щось поміркував і підкликав до себе диякона.

— Знаєш, панотче, що мені зараз спало на думку?

— А що, пане отамане? — зацікавився диякон.

— Слухай лишень! Щоб дістатися до Жаботина, де наш гетьман призначив місце для загального збору, нам треба буде пробиратися повз Радомишль, Фастів, Білу Церкву, Корсунь, куди прямує і кварцяне військо. Зустріч з ним для нашого загону не дуже бажана. Та, крім того, тепер і в замку зчинився переполох і, певно, звідти вислали за нами погоню. То нам довелося б крутитись між двох огнів...

— Істинно так! — вирік диякон.— Але камо убо грясти?

— А ось куди! Переправитися всім на цьому байдаку... коні плавом... і махнути лівим берегом... до самої Чигирин-Діброви... Тут і дорога відома, і наші кревні брати нікому нас не викажуть, а проведуть добрими стежками... В Чигирин-Діброві переправимося через Дніпро знову на правий берег, та ще, напевно, й залучимо когось до свого загону — і гайда; невеликий перегін, рукою подати: Круглий ліс, за ним переліски, степи, Мотронинські ліси, а там і Жаботин.

— Амінь! — захоплено виголосив диякон.— Господь глаголе твоїми устами. Саме лівим берегом... поки ті кварцяні війська збиратимуться в похід, то нашого й сліду не буде, а потім ми їх уже гуртом зустрінемо й розметаємо...

— Отак і буде,— упевнено потвердив Найда.— А тепер сідайте!

Подив і радість охопили повстанців, коли вони почули команду свого отамана. Швидко зв'язавши повіддя коней, усі розмістилися на байдаку. Стерничий крикнув: «Наляж»; байдак схитнувся і навскоси, проти течії, рушив до того берега; звичні до води коні довгою низкою потяглися за ним плавом.

Ще тоді, як отця Мельхіседека поклали в лісі на киреях, він одразу ж заснув міцним життєдайним сном,— його сонного і на байдак перенесли... Дарина сіла у нього в головах, влаштувавши щось подібне до шатра над посивілою головою страдника. Найда, схрестивши руки, стояв на середині байдака і пильно вдивлявся, чи немає де на березі підозрілої метушні, чи не виткнуться з-за прибережної шелюги ворожі човни. Його обличчя було холодне й спокійне, але вогники, які спалахували в очах, свідчили, що він дуже хвилювався. Мить була вирішальна і для порятунку дорогого, всіма шанованого владики, і для купки завзятців, що зважилися на такий одчайдушний подвиг. Усі це розуміли і, стискаючи в руках набиті рушниці, тривожно вдивлялися в голубу далечінь ріки... Але ніде нічого підозрілого не було помітно. Лагідні дніпрові хвилі плавно гойдали байдак, від ритмічних ударів весел він злегка здригався і йшов проти течії, поволі наближаючись до протилежного берега. Критична хвилина минула! Руська земля була за два-три сажні, а високий польський берег уже вкривався прозоро-сизою імлою.

— Ху! Проніс господь! — радісно вигукнув отаман і, глибоко зітхнувши, сів на лавочку.

— Взбранному воєводі побідительна! — заспівав був диякон, але в ту ж мить байдак ударився об підводний камінь і так похитнувся, що диякон, мимохіть перервавши свою канту, замалим не впав у воду. Загальний радісний настрій вилився в добродушний регіт. Тим часом від поштовху прокинувся і владика; міцний двогодинний сон, видно, підкріпив його.

— Де я? — тихо спитав Мельхіседек, підводячи голову й здивовано поглядаючи довкола.

— Серед безмежно відданих друзів,— відповів Найда,— і на руській землі, далеко від наших ворогів.

— Помічник і заступник послав мені рятунок! — тихо мовив владика і з сльозами зворушення, спрямувавши погляд в блакитну височінь, поринув у безмовну молитву.

Отаман, розпитавши стерничого про сусідні хутори, негайно послав Петра в найближчий найняти пару добрих коней з возом, щоб одвезти превелебного отця у Переяслав. Один з веслярів, поважний дід, взявся супроводити його аж до Переяславського монастиря; цей провідник став у пригоді ще й тим, що був знахарем і зараз же приклав до ран ігумена листя, яке полегшило нестерпний біль.

Через те що дорога до Переяслава була одна, а до Чигирин-Діброви інша й Найда, цінуючи кожну хвилину, поспішав, він не міг супроводити владику, який, з огляду на тяжкий стан, мусив їхати дуже поволі. Провівши Мельхіседека милі за дві од берега, колишній чернець попрощався з ним, заспокоюючи себе думкою, що святий отець незабаром одужає.

Зворушливим було їхнє прощання...

Ігумен розчулився до сліз:

— Хай господь воздасть вам, діти мої, за ваше добре діло. Не за себе я дякую вам, славні лицарі, а за нещасну, розтерзану Україну. Що мені життя? Що мені це житейське море, охоплене пристрастями? Там, в оселях небесних... коли б

удостоїв мене, грішного, милосердний господь,— там заспокоєння від усіх турбот, там світло вічної любові й туди повинен прагнути дух наш. Але всевишній одвів від мене сю годину... послав мені рятунок... Певно, життя моє ще потрібне на землі, потрібне Україні. Воно завжди належало й належатиме їй. Благословляю ж тебе, любий сину, озброєний мечем для захисту братів і їхніх святинь. Перст божий над тобою... Прямуй же туди, куди вказує він... і поклади душу свою за віру і за друзі свої... Віддай життя цілком вітчизні, не спокушаючись принадами світу цього! Амінь!..

При останніх словах владики Найда й Дарина мимохіть глянули одно на одного й відчули, як їхні серця стис крижаний холод... Бліді, схвильовані, вони попрощалися з настоятелем і мовчки погнали коней, прагнучи в шаленому леті розвіяти тяжке, гнітюче почуття, що охопило їх...

Вершники, котрі супроводили отамана, ледве встигали за ним та його джурою.

Озирнувшись назад і побачивши, що загін трохи відстав, Найда нарешті заговорив до Дарини:

— Невже мою кохану панну збентежили простодушні слова шановного отця... чи, може, навіть похитнули?

— Ні,— твердо відповіла дівчина,— ніхто й ніщо не може похитнути мого серця, а гаряче, пройняте високою любов'ю слово владики не могло збентежити вже тому, що ми насамперед виконаємо свій обов'язок!

— Ангел небесний! — в пориві почуття вигукнув отаман.— Ти — мій світоч, ти — моя зірка провідна!

Швидко, без особливих пригод і ризикованих зустрічей їхали вниз понад Дніпром наші подорожні. Тільки коло самої Чигирин-Діброви російська прибережна сторожа мало не схопила їх як польських шпигунів; але запевнення провідників і дукати уладнали непорозуміння, яке могло скінчитися великою неприємністю. А втім, завдяки цій сутичці з'ясувалося, що в Чигирин-Діброві стоїть якась московська рота й стежить за другим берегом Дніпра, де з'явилися польські команди. Ця обставина змусила Найду негайно переправитися на той бік. Дарина особливо наполягала на цьому: вона страшенно боялася, щоб її не впізнали батькові знайомі, та й з ним самим побоювалася зустрічі.

Найняли кілька човнів, і темної ночі маленька флотилія рушила до польського берега. Переправа вдалася якнайкраще, і подорожні щасливо висадилися в дикому, безлюдному місці, серед гір і ярів, поміж селами Воронівкою й Бужином.

Зійшовши на берег, загін, не відпочиваючи, рушив гористою місцевістю до Чигирина. Але темрява, рясний та дрібний дощ і небезпечні стежки, протоптані по косогорах, байраках, понад урвищами, дуже утруднювали шлях: коні йшли поволі, обережно ступаючи. Уже почало світати, а подорожні встигли від'їхати од Дніпра не далі, як на милю, лише тепер вибравшись на рівне поле.

Загін зупинився в невеличкому гайку, який, немов оазис, розрісся на степовому рубежі. Змучені коні потребували відпочинку, й людям треба було відновити сили.

— Коли б нам тільки проскочити цей голий степ, то ми б тоді були як у бога за пазухою,— сказав диякон після легкого сніданку.

— А там же, що буде за цим степом? — спитала Дарина.

— Ге, шановна панно, там почнуться ліси, а ліс для нашого брата — і хата, і замок! Ось перший ліс буде Кругляк... авжеж, Кругляк найближче звідси,— ствердно кивнув головою диякон і випустив з-під навислих вусів цілий клубок диму.— А за Кругляком піде одразу ж... ні, не одразу, там миль зо три перегону

теж полями... а там піде Довгий ліс, а за Довгим майже суспіль потягнуться непролазні пущі — Мотронинська, Гончарна, Лебединська...

— А до Кругляка далеко звідси? — перебив балакучого диякона Найда.

— Та миль із п'ять або шість... На добрих конях півдня їхати без перепочинку...

— Наші коні не з гірших,— зауважив отаман.— Хай тільки відпочинуть та попасуться...

— Що й казати,— позіхнув диякон і, зручніше умощуючись на траві, додав: — Ми теж якусь часинку поспимо... вартові на своїх місцях... а рушимо в обідню пору... якраз... до вечора в Кругляку... там і спочинемо...— Богатирське хропіння перервало його мову.

Коні, вилежавшись у затінку, щипали тепер на узліссі соковиту траву; вартові двічі змінилися, а всі інші спали. Було вже геть-геть за полудень, як з дальнього горба, на якому стояв вартовий, почувся тривожний свист... Сигнал одразу підняв на ноги весь загін...

— Що трапилось? Де ворог? До зброї! — залунали тривожні голоси, і за хвилину гайдамаки вже були на конях і чекали наказу свого отамана.

У цей час підскакав до загону вартовий.

— А що там, Голобле? — спитав його Найда.

— Та за милю, а може, й більше, пане отамане, показався спершу, наче цятка, один вершник, потім десь зник, а незабаром з'явилось уже двоє і знову щезли.

— Теж, певно, сторожа... дозорці... А не помітив — наші чи поляки?

— Не розбереш... важко розпізнати на такій відстані... От наче чорні цятки.

— Треба вирушати! — скомандував отаман.— І швидше, щоб нам не перетяли шляху... Тепер, панотче, уже ти нас веди, тобі ці краї відомі!

— Аки п'ятериця перстів,— озвався басом диякон.— То за мною ж, не гайте часу!..

— Гайда! — гукнув отаман, і вся команда навскач вилетіла з гайка й помчала рівниною на захід, куди вже й сонце хилилося.

На обрії позаду загону знову з'явилися три-чотири рухливі цятки, але незабаром десь пощезали. То були передові вершники загону Стемпковського, котрий проступав у напрямі Білої Церкви, щоб з'єднатися з головними силами кварцяного війська; до цього загону, по виїзді з Лисянського замку, почали дорогою приставати й інші шляхтичі з своєю челяддю, так що їх зібралося тепер понад сімсот чоловік.

Години дві без зупинки їхали наші подорожні, не помічаючи навкруги нічого підозрілого: голий степ розстилався тепер велетенським колом; на рубежах його поки що не було видно якогось значного руху, тільки праворуч і ліворуч позаду з'являлися іноді поодинокі рухомі цятки,— це могли бути й дрохви, що вільно розгулювали в степу.

Найда на хвилину зупинив свій загін, щоб дати коням перепочити.

— Далеко ще до Кругляка? — спитав він диякона.

— Ген від тих могил буде милі три з гаком,— невпевнено відповів диякон.

— Отже, навряд чи завидна доберемося до нього,— сказав отаман.— А я думаю, що то не дрохви,— показав він назад.

Диякон почухав потилицю і, свиснувши, помчав уперед, а за ним і всі гайдамаки.

Та тільки-но загін порівнявся з могилами, що височіли за півмилі, як із-за них справа й зліва кинулися на гайдамаків сотні вершників...

— Ляхи! — крикнув Петро.

— Вперед! — скомандував отаман і з присвистом гукнув на коня.

Розумні тварини, прищуливши вуха, помчали вихром. Жоден козак не відстав од свого отамана. Дарина скакала поруч нього, а диякон вихопився навіть уперед, щоб показувати дорогу. Незабаром стало видно, що важкій польській кінноті не угнатися за легкими козацькими кіньми; відстань між переслідувачами й жменькою втікачів поступово збільшувалась, і замість того, щоб перетяти шлях гайдамакам по діагоналі, поляки зімкнули свої лави вже позаду й тепер гналися за втікачами всі разом.

Якби поблизу був ліс, то Найда тільки посміявся б з ворожого загону; та, на лихо, лісу не було видно, а поляки невідступно переслідували козаків...

— Стій! — скомандував отаман.— Ми попереду на півмилі, поки ляхи наблизяться — коні перепочинуть... інакше позаганяємо їх...

Усі зупинили коней і навіть позлазили на землю, щоб дати їм змогу відсапнути й набратися сили; а коли погоня наблизилася на два постріли, гайдамаки знову скочили на коней і вихром помчали вперед. Кілька разів вони вдавалися до цього способу.

Після кожної такої зупинки було видно, що гладкі шляхетські коні бігли дедалі повільніше й важче. Але й козацькі коні вже напружували останні сили. Після першої зупинки вони ще помчали швидко, навіть іноді зриваючись на галоп, після другої побігли іноходдю, після третьої пішли ступою.

Нарешті, коли вже зайшло сонце, на золотаво-червоній смузі обрію показалась темна стяга лісу; але козацькі коні так заморилися, що підігнати їх було неможливо.

Вже на очах у ворога гайдамаки в'їхали в Кругляк, а поляки, не підступаючи близько, обложили ліс, щоб вранці зробити облаву й заполювати красного звіра.

Заглибившись у лісові хащі, гайдамаки розсідлали коней, а самі зібрали раду. Становище було безвихідне: якби вони мали свіжих коней, то під покровом ночі могли б сміливо їхати далі й, поки розвидниться, добралися б до майже неприступних лісів. Та, на лихо, козацькі коні були такі виморені, що не схотіли навіть їсти, а попадали на землю, важко, зі свистом дихаючи. Гайдамаки розуміли, що вранці поляки, які мають кількісну перевагу майже в десять разів, напевно стиснуть їх у цьому невеличкому лісі залізним кільцем, наче лисиць у пастці...

На раді було висловлено кілька пропозицій: одні пропонували окопатись і витримати облогу, поки не прибуде допомога, інші — диякон, наприклад,— воліли вночі підкрастися до поляків, перебити їх десяток-другий і на їхніх конях утекти. Дарина заперечила, адже шляхетські коні ще більш змучені й менш надійні, а тому ліпше негайно вирушати пішки, поки ще поляки не встигли оточити весь ліс, і за ніч відійти бодай милі на дві... Більшість козаків пристала на цю думку, та диякон висунув проти неї серйозні заперечення: на всьому просторі від Кругляка до Довгого лісу простяглася гладенька, мов скатерка, рівнина, без могил, без гайків, без байраків, а тому ворожа розвідка виявила б їх негайно.

— Слухайте, панове! — рішуче промовив отаман.— Перебити ворогів, скільки зможем, завжди встигнемо, навіть в останній сутичці, адже живими в руки не дамося, але ж нам треба знайти спосіб дістатися до Жаботина... Наказ батька Залізняка — передусім!

— Атож! — озвався диякон, підтриманий схвальним гомоном.

— Тут казали,— провадив Найда,— що ляхи до ранку не рушать з місця й не оточать ліс, а мені здається — вони вже всі попереду й перетяли нам дорогу, а по-

заду лишили, може, з десяток вартових — не більше. То, на мою думку, підгодувавши коней, нам треба податися в той бік, де нас не чекають, а п'яти-шести юнакам сховатися край узлісся з тилу; коли настане глупа ніч і ми всі будемо готові, котрийсь із п'яти пострілом подасть гасло. Тоді всі п'ятеро повинні зчинити страшенний гвалт, палити з пістолів і рвонутися назад, у напрямі Дніпра. Ляхи кинуться в погоню, а ми тим часом проскочимо боком, тоді шукай вітра в полі...

— Велеліпно!— у захваті вигукнув диякон.— Тільки треба тікати ліворуч... а потім податися прямо. А з хлопцями піду я і дам гасло. Бо коли обдуримо ляха, то треба ж буде й самим рятуватись... доганяти вас.

— Ліпше й не вигадаєш, дорогий панотче! — зрадів отаман.— Я був і сам хотів тебе просити... Тут треба людину відважну, досвідчену, обережну...

— Та я вже не просплю! Воістину! — урочисто проголосив диякон, і на тому погодилася вся рада.

Наближалася північ. Коні відпочили й попаслись, отже, можна було знов рушати в дорогу. Товариші перехрестились, попрощалися і, взявши коней за поводи, розійшлися в різні боки.

Диякон з Петром та ще з трьома гайдамаками пішов назад; поставивши товаришів по краях узлісся, сам він розташувався посередині. Прив'язавши коня, диякон поповзом вибрався з лісу й наблизився до ворожого ар'єргарду. Навколо панувала мертва тиша, тільки десь з правого боку долинав ледве чутний гомін: «Ще з півгодини зачекати — і гасло!» — подумав диякон і знов поповзом вернувся до свого коня.

— Ех, добряче б зараз закурити люльку! — промовив він тихо й дістав з-за пазухи кисет, набив тютюном люльку й почав шукати там же, в кисеті, кремінь і кресало; але в кисеті кременя не було. Диякон знов перетрусив кисет і всі кишені — кремінь зник. Розлючений такою невдачею, він заходився лаяти на всі заставки і кремінь, і кисет, і кишені, а, налаявшись досхочу, згадав, що в пістолі, яким він мав подавати сигнал, у курку, є кремінь. Недовго думаючи, диякон одгвинтив головку курка, вийняв гострий кремінь і викресав вогню; забравшись у густий кущ і прикривши люльку листям, він з насолодою почав курити, а докуривши, поквапно заховав люльку з кисетом за пазуху і витяг пістоля, щоб знову вставити в нього кремінь і подати гасло. Але — о жах! Кременя не було... Похоловши од цієї несподіванки, та ще в таку хвилину, диякон заходився шукати по всіх кишенях, обмацувати землю навкруги, шарити поміж корінням, обдираючи об нього руки, але все марно — кремінь як у воду впав!

Диякон у розпачі схопився за чуприну й почав її немилосердно рвати. А час минав, і становище загону ставало дедалі небезпечнішим.

Найда від нетерпіння й тривоги кусав собі губи; йому було невтямки, що ж могло трапитися з дияконом, чому він не подає гасла й змушує їх гаяти найсприятливіший час.

— Он уже наче посвітлішало на сході, і Великий Віз опустився...— бурмотів отаман, не знаючи, на що зважитись.— Чи, бува, не схопили наших поляки?

— Швидше до дяка! — нарешті шепнув він одному з козаків.— Дізнайся, що там?

— Я миттю! — відповів той і зник в темряві.

А диякон, пересвідчившись, що кременя він не знайде і гасла подати не зможе, у відчаї скочив на коня й почав гарцювати по узліссю, вигукуючи щосили:

— Стріляйте! Тікайте!

Посланий до нього хлопець, стривожений цими вигуками, подумав, що то галасують ляхи, і поспішив повідомити про це отамана; але в темряві заблудився та ще й, обминаючи курком рушниці за сучок, вона несподівано вистрелила. Поляки спохопились... Знявся страшенний гармидер... А козаки, чекаючи гасла від диякона (випадковий постріл хлопця пролунав з іншого боку), не рушали з місця. Хвилини збігали... небезпека зростала...

Позаду гримнуло кілька пострілів, почулися войовничі вигуки...

— За мною, вперед! — крикнув Найда, розуміючи, що кожна згаяна хвилина загрожує смертю, і помчав із своїм загоном ліворуч.

На сході вже почало розвиднятися.

Постріли, збивши з пантелику ляхів, погнали більшість їх назад, але частина вершників кинулась і в глиб лісу, туди, звідки пролунав перший постріл. Одно слово, через кілька хвилин втікачів було виявлено — блідий світанок виказав напрямок їхньої втечі. Хоча загін, скориставшись із замішання поляків, і відірвався трохи від них, але тепер становище переслідувачів було набагато вигідніше, ніж учора: частина загону Стемпковського, що вискочила вперед, кинулася навперейми втікачам, а друга погналася за ними, перетинаючи шлях до Дніпра... Козацькі коні летіли мов вітер, але кожен з утікачів почував, що із замкнутого ворогом трикутника вискочити неможливо. Наближалась фатальна хвилина останньої відчайдушної сутички...

Гайдамаки, усвідомлюючи жахливу безвихідь свого становища, напружували останні сили і все ще випереджали ворогів, які обходили їх праворуч і ліворуч... Коли втікачі обігнули невеликий горб, до них несподівано приєдналися диякон з Петром — вони наче з-під землі вигулькнули...

— Ліворуч забирай, ліворуч! — кричав диякон і летів, щодуху розмахуючи руками.— Праворуч за тією грушею упоперек довгий яр... Скачіть межею... в хлібах сховаємося!

Найда оглянувся назад: ляхи відставали, забираючи праворуч, навперейми... Ех, коли б проскочити через яр!..

Та, на лихо, зморені козацькі коні теж почали знесилюватись, а сильний супротивний вітер заважав їм бігти.

Але от попереду прослалися ниви пшениці й кукурудзи, ще не зачеплені ні серпом, ні косою, і втікачі, розтягшись вервечкою по межі, загубилися в лісі густих і високих стебел...

Добру годину їхали козаки хлібами, нарешті ниви скінчилися і за ними почалася безконечна рілля; зорана ще навесні, вона поросла бур'яном та реп'яхами; їхати по ній було б важко навіть свіжими кіньми, а змученими й поготів.

Козаки зупинилися. Отаман виїхав на горбок, де стояла фігура [1], і озирнувся навколо. Попереду, за кілька гін, височіли просторі будівлі багатого поміщицького хутора. Чи він був зайнятий якоюсь польською командою, чи стояв зовсім порожній — втікачі не знали; але одне те, що хутір залишився цілий, уже свідчило: гайдамаки сюди ще не заглядали.

Загін поляків, огинаючи ниви ліворуч, їхав риссю низами, а правого флангу зовсім не було видно: чи він, об'їхавши яр, тепер наближався до гайдамаків з фронту, чи, зіткнувшись з перепоною, повернувся знову на ниви й зник у високій кукурудзі. До Найди підскакали диякон з Дариною.

— Кепські справи!..— сказав отець диякон.

---

[1] Фігура — високий хрест з вирізаним на ньому розп'яттям та божою матір'ю з апостолом Іоанном *(прим. автора)*.

Отаман, зсунувши шапку набакир, похмуро мовчав і тер рукою чоло.

— А як коні? — спитав він.

— Далі не підуть, геть з ніг падають,— похнюпившись, відповів диякон.— Звелися ні на що після вчорашнього...

— Виходить, кінець... Але дешево ми не продамо своє життя, розважимо наостанку козацьку душу... щоб ляхи знали її ціну!

— Що ж, поборемось, коли настав час,— почухав потилицю диякон.— Тільки чи не спробувати...

— Ось що, кохана панно,— звернувся Найда до Дарини, й голос його затремтів і погас, немов звук обірваної струни.— На все воля господня... що без неї наші упования? І радість, і щастя — все тлін! Ми виконаємо свій обов'язок... поклademo голови за вітчизну... Але ти, панно, така молода і життя твоє ще знадобиться батьківщині... Скажи, що ти дочка російського вельможі, й ім'ям цариці вимагай захисту...

— Мій орле! — гордо відповіла Дарина.— Ти мене ображаєш. Щоб я у ляхів випрошувала ласки, пощади? Щоб я принизилась і вимолювала собі життя... і в яку хвилину? Коли мої друзі жертвують ним за своїх братів, за віру? О ні! Для мене і щастя, і честь загинути разом з вами, дивлячись ворогові прямо у вічі... Та й навіщо мені без вас... без лицарів, без отамана... життя?

— Пробач! — тихо мовив Найда.— Я знав твою велику душу, але не міг подолати сердечного болю... Однак стривай! Не чекати ж нам кирпатої, склавши руки...

— Авжеж! — ожив диякон.— Залишити коней і кинутись у кукурудзу!

— Ні! — похитав головою отаман.— Ховатися, мов зайці — то не козацький звичай! Тікати — тікали ми від сильнішого ворога, щоб з'єднатися з братами, з головними силами, бо ми їм потрібні, а ховатися од смерті — це ганьба!

— То гайда на хутір, там захищатися зручніше...

— Можливо... А що, коли й коней там знайдемо?

— І справді, пане отамане! Їй-богу, діло!

У цю мить сильний вітер зірвав з диякона шапку й погнав її на кукурудзяну ниву.

Найда раптом ударив себе рукою по лобі, його охопило незвичайне збудження.

— Врятовані! — радісно вигукнув він.— Якщо бог не відступиться, врятовані! Підпалюй з цього кінця кукурудзу! Вогонь зупинить їх, а ми махнемо на хутір.

— Друже! Батьку! Оце діло, так діло! Вогню! Підпалюй у кількох місцях з цього краю! Мерщій! Пали!! — шаленів од захвату диякон.

За мить уже горіло клоччя і підбадьорені козаки кинулись у всі кінці підпалювати посохлі високі стебла кукурудзи. Сильний вітер одразу роздмухав полум'я, воно закрутилося вогненними кучерями, завирувало і, злившись в один суцільний вал, покотилося вперед. Не минуло й десяти хвилин, як страшне, оповите димом море вогню з пекельним гоготінням охопило майже півобрію... Козаки стояли, не одриваючи погляду від розлюченої стихії, що грізно насувалася на приголомшених ворогів.

— На коней, гайда на хутір! — скомандував отаман і поскакав вперед.

Підганяючи нагаями потомлених коней, козаки рушили за своїм батьком; у декого по дорозі на хутір попадали коні, й вершники побігли за товаришами пішки.

Найда перший прискакав до воріт; вони були замкнені зсередини, отже, в садибі були люди.

— Гей, відчиняй ворота! — гукнув отаман.— Чуєте, глушмани! Ще хвилина, і я з чотирьох кінців підпалю ваше гніздо!

— Та це наші!.. Справді, наші, не ляхи! — почувся у подвір'ї гомін, і ворота, зарипівши, одразу ж розчинилися навстіж.

— Стривайте! Хто ви? Грецької віри? — кинувся Найда до переляканих хуторян, що збилися купою серед двору.

— Православні, свої, ясновельможний пане...

— А ляхи тут є?

— Небагато... Та вони всі поховалися.

— А коні є?

— Цілий табун стоїть у стайні...

— Господня ласка! — отаман побожно скинув шапку й гукнув до товаришів: — Гей, друзі! Беріть сідла! Гайда вибирати коней!.. А ви, хлопці,— звернувся Найда до хуторян,— хто хоче постояти за свою віру, за рідну землю і помститися ляхам, теж беріть коней — і за мною до гайдамацьких загонів!

Не минуло й чверті години, як загін Найди, збільшившись на двадцять чоловік, на добрячих конях виїхав із воріт.

— А чи далеко звідси Довгий ліс? — спитав у нових товаришів диякон.

— Милі зо дві, та, мабуть, і того не буде... Он на ту могилу й пр втеся!

— Пречудово! — зрадів диякон.— Тепер можемо їхати спокійно: через те вогненне море ніякий дідько не перехопиться, я навіть не певен, чи встигне вискочити з кукурудзи бодай частина команди,— либонь, смажаться зараз ляшки-панки, як на сковорідці! — добродушно засміявся він.

— А чого ми, панове, залишаємо цілим оте добро? — показав отаман на хутір.— Пустимо з чотирьох боків червоного півня! І нам у дорозі посвітить, і польських економів та десятників трохи пригріє.

Кілька гайдамаків кинулося до будівель, і трохи перегодя в різних місцях знялися важкі клуби чорного диму.

Найда пильно поглянув навкруги: за морем вогню, який вихрився і праворуч, і ліворуч, не було видно нікого.

Знявши шапку й широко перехрестившись, отаман вигукнув од щирого серця:

— Господь чудом нас урятував! Тож з ним і за нього, друзі.

Усі побожно перехрестилися і вирушили в путь...

XXIV

В Умані, в час описуваних нами подій, панував уже страшенний переполох. На додаток до жахливих чуток, які йшли з Подніпров'я, Младанович іще одержав листа від Кшемуського; у ньому лисянський губернатор повідомляв, що Залізняк, зібравши незліченні юрби хлопів та запорожців, сплюндрував уже всю Чигиринщину й Смілянщину, а тепер зосереджує сили, щоб узяти Лисянку й вирушати на Умань. А втім, Кшемуський обіцяв затримати Залізняка біля міцних мурів свого замку на цілий місяць, якщо Младанович пришле йому на допомогу кілька кінних загонів, котрі б тривожили обложників з тилу. А до того часу,— додавав він,— повернеться з кварцяним військом Стемпковський і розметає гайдамаків, наче солому.

Хоча звістка про від'їзд Стемпковського до кварцяного війська і втішила уманського губернатора, бо він знав, що полковника призначено польним гетьманом

для втихомирення бунту,— а як полководець він діяв навально й жорстоко,— однак Младанович не послав у Лисянку жодного козака, а заходився ще ретельніше укріплювати Умань і стягати на захист її всі сили.

Укріплення міста почалося з самої весни, проте Младанович вирішив викопати ще один рів, з новим частоколом,— так що утворилося два вали — верхній і нижній, з-за яких можна було обстрілювати околицю. Коли ж хлопські заворушення почастішали, то Младанович, за порадою Шафранського, надбудував стіни та вежі свого замку, таким чином у самому місті утворилася ще й третя, над усім пануюча фортеця,— її гармати могли стріляти поверх двох перших ліній. Отож, щоб захопити Умань, треба було взяти три лінії укріплень, штурмуючи їх під потрійним вогнем потужних, як на той час, батарей. Козаки взагалі не полюбляли брати фортеці приступом, а для недисциплінованих, узятих од плуга військ, що майже не мали артилерії, здобуття такої міцної твердині, як Умань, було й поготів неможливе.

Це розумів і Шафранський, котрий не раз, милуючись своїм творінням, чванливо казав:

— Скільки б не зібралося тої погані, а на моїй Умані поламають зуби... Та що гайдамаки? Нехай прийдуть сюди московські, справжні війська, хоч п'ятдесят тисяч, то, як бога кохам, я сміло протримаюсь півроку!

Слова Шафранського підбадьорювали губернатора, але він усе ж не міг заспокоїтись і з кожним днем виявляв у своїх заходах дедалі більше метушні й розгубленості.

Було у фортеці два вразливих пункти, усунути які, при всіх своїх знаннях і винахідливості, Шафранський не міг: це — відсутність у місті води й ненадійність козацького гарнізону.

У викопаному на майдані проти магістрату колодязі, незважаючи на його страшенну глибину, води не виявилось; а ставочок у губернаторському саду був штучний, без джерел і надто малий. На околиці, під Грековим лісом, тяглося чимале озеро з протоцною водою, але до нього було далеко від міських стін, і під час облоги воно все одно потрапило б до рук ворога. Щоб усунути цю небезпеку, Шафранський вирішив улаштувати між стінами міста й озером укріплений табір для євреїв та шляхти, що прибували до Умані з усіх усюд, і окопати його справа й зліва шанцями — одно слово, створити живий міст до води... Та на це потрібний був час, а події не чекали...

Що ж до гарнізону, то весь він складався з православних козаків, з сотником Гонтою на чолі, який відігравав у загоні значно важливішу роль, ніж полковник Обух.

І шляхта, і євреї боялися схизматів і доносили на них Младановичу; але в нього не було ким замінити цих військ, та й Гонта завоював довір'я губернатора й завжди умів розвіяти всякі підозри,— тож Младановичу зоставалося тільки одне: козаків прихилити до себе грішми й пільгами, а Гонту — купити, надавши йому шляхетство й подарувавши два села...

Гонта двічі, разом з командою, давав присягу на вірність і відданість Польщі... та й на ділі доводив свою відданість і сім'ї Младановича, і державним інтересам...

Саме цими турботами губернатор Умані був пригнічений і тоді, коли до головної брами міста під'їхала буда з якимись циганами.

Молода циганка з цікавістю позирала на високий з дубових колод, скріплених залізними скобами, частокіл і на широкі та глибокі рови, котрі оперезували

Умань подвійним кільцем: чи ж вийде вона з цього міста на волю, у світ, для радощів і щастя, чи, може, знайде тут в'язницю й могилу?

Старий циган, очевидячки, глава цієї сім'ї, яка складалася з двох літніх жінок і дівчини, підійшов був до брами, постукав, та, побалакавши про щось із воротарем, повернувся дуже стривожений назад і сповненим розпачу голосом промовив:

— Ферфал! Не впускають!

— Як не впускають? Що ти, Гершку? — скрикнула одна з циганок.

— Не впускають... Кажуть — не велено! Нікого! — заїкаючись од хвилювання, відповів наш старий знайомий Гершко, який тимчасово обернувся на цигана.— Кажуть, ніби набилось у фортецю стільки люду, що ні харчів, ні води не вистачить... то не пускають до міста, а велять їхати під Греків ліс... на поле... прямо під гайдамацькі ножі...

— Вус? — вигукнула Рухля.— І ти повезеш нас туди на загибель? Хіба ти, ребе, не знаєш, що дукат сильніший, ніж залізо, і відмикає всі на світі замки?

— Знаю і говорив, але біля воротаря никає шляхтич-дозорця... А шляхетська пелька, сама відаєш, ненаситна...

— Ой вей! Що ти думаєш? Хіба твоя голова нічого не варта? Іди й торгуйся! — владно звеліла Рухля.

Гершко знову постукав молотком в окуту бляхою браму.

— Хто там? — озвався сердитий голос.

— Та я ж, я... Приїхав до його ясної мосці губернатора... маю щось важливе переказати... Ой, яке важливе!

— Та хто «я»? — уже крикнув з вежі в маленьке віконечко воротар.

— Ребе Гершко... орендар їхньої милості... потрібний чоловік... це я тільки що розмовляв із паном.

— Чого ж ти, собако, лізеш знову? Повертай, кажуть тобі, до лісу... до рябого дідька в болото... Там у таборі є осавул — через нього й перекажеш свої брехні...

— Панє добродзею!.. Я віддячу... я заплачу... хоч мене й пограбували гайдамаки... мені тільки... побачитись хоч з дозорцею...

— Скільки за це даси?

— Дукат...

— Що-о?.. Ах ти, поганцю! Та я за таку мізерію не стану й тривожити вельможного пана... Геть од брами!

— Стривай, пане! Ой, лихо! Скільки ж пан хоче?

— Десять дукатів, і ні шеляга менше! — І воротар почав щільніше причиняти своє віконечко.

— На бога! — заблагав Гершко.— Візьми, пане, останнє, тільки впусти!

Голова у віконці зникла, а за хвилину забряжчали ключі й заскрипіла хвіртка; перед Гершком з'явилася дебела постать жовніра в драгунській формі; жовнір простяг руку, порахував на долоні покладені Гершком дукати й, осміхнувшись, мовив:

— Ну, якщо це останні дукати, то повертай дишель... без грошей пан дозорця й говорити з тобою не буде...

— Вей мір! — заволав Гершко.— Впустіть! Для пана ротмістра у мене ще знайдуться...

— Ха-ха-ха! — зареготав воротар і впустив Гершка, звелівши йому йти за собою. По крутих колінчатих східцях вони піднялися на самий верх башти, і воротар, штовхнувши ногою невисокі двері, ввів Гершка до світлиці, де за столом

сидів відгодований, з чималим черевцем шляхтич і сьорбав, відсапуючи, якусь темну рідину з келиха.

— Ну?! — буркнув він голосно, наче бульдог вискаливши зуби.— Клади за право розмови.

Гершко мовчки поклав десять дукатів.

— Чого ж ти хочеш? — спитав шляхтич, скоса зиркнувши на стовпчик блискучих кружальць.

— Хочу, щоб мене впустили до міста.

— Не можна,— сухо відрубав дозорця.— Вас тут і так напхалося через край...

Гершко.— Адже ж вельможному панові згодиться, приміром, ще один кінь, або кунтуш... або теляги — не з міді, не із сталі, а з чистого срібла... щоб горіли, як сонце... щоб усі панянки мружили очі, дивлячись на пана... щоб кожен жовнір вважав пана за гетьмана... Ой, іх бін аїд,— якщо пан так прибереться...

— Не мели язиком, шельмо,— обірвав його шляхтич,— час дорогий. Скільки даси?

Гершко навіть підскочив од радості, що можна було купити у шляхтича життя, йшлося тільки про ціну... Але ту ж мить радісний вираз зник з обличчя єврея, і він, скривившись, почав низько кланятися і зітхати:

— Ох-ох! Скільки ж вельможний пан хоче?.. Мене пограбували гайдамаки... Нас тільки троє... я, сестра й дочка... Наймичку можна відправити в табір... Ми люди вбогі... нещасні...

— Ну-ну! Ти баки не забивай! Жодного зайвого слова... немає часу,— підвищив голос шляхтич.

— Скільки ж, ясновельможний? — тремтячим голосом бурмотів Гершко.

— Ти сам знаєш, що гайдамаки йдуть сюди і що тільки в Умані можна сховатися... То ось тобі останнє слово... за кожен рот по десять таких купок... а всього, крім цієї, поклади тридцять...

— Ой! — скрикнув Гершко, ніби у нього в грудях щось обірвалося.— Тридцять дукатів? — перепитав він.

— Тридцять купок,— гаркнув шляхтич,— по десять дукатів у кожній! Викладай зараз або повішу, як маму кохам!

Бачачи, що шляхтич не жартує, переляканий Гершко квапливо відвернувся і, діставши з череса потрібну суму, тремтячими руками поклав її перед дозорцею на стіл; той, перелічивши гроші, ляснув у долоні...

На цей знак з'явився воротар, що стояв за дверима.

— Впустити цього жида з балабустою і дочкою... тільки трьох, дивись...

— А їх на возі троє, та він четвертий,— мовив воротар.

— Тільки трьох, кажуть тобі! — гаркнув шляхтич і владним жестом вказав на двері.

Вийшовши за браму, воротар шепнув Гершкові:

— Дай десять дукатів і бери четверту!

— На дідька вона мені? Хіба я тут не знайду служниці? — люто відповів Гершко.

— Так-то воно так,— спроквола сказав воротар,— тільки ось ще трохи зачекай під брамою... а я піду до губернатора... адже йому теж доповісти треба...

— Бери вже! Грабуй до нитки! — вереснув Гершко, тикаючи гроші воротареві.— Тільки відчиняй швидше браму...

Коли наші подорожні в'їхали через два підйомні мости до міста, Рухля стала питатися брата, скільки він заплатив, але Гершко, кидаючи довкола люті погляди, уперто й понуро мовчав. Тільки коли вже буда в'їхала на майдан перед губернаторським замком, він буркнув, не глянувши ні на сестру, ні на дочку:

— Поганяйте он до тієї крамниці під ратушею, де над дверима лисяче хутро висить, спитайте мого приятеля Іцька, рабина... довготелесого такого... що в нас був... і до нього завертайте... а я зайду до ясновельможного цадика: він мешкає за цією пишною синагогою.

Майдан являв собою невеликий видовжений прямокутник. Ліворуч височіла незграбна двоповерхова будівля ратуші, на нижньому поверсі якої містилися крамниці, а на горішньому — магістрат. Праворуч простягся ряд капуцинських склепів та погребів. Трохи збоку вирізнялась химерними кольорами досить висока дерев'яна синагога, а за нею далі ховалася в закутку обдерта й занедбана церква... Напроти міської брами гордовито височів костьол бернардинів, з камінними статуями біля входу, з готичним дахом і великими вікнами. За костьолом, на пласкому пагорку, у вінці зубчастих бійниць грізно стояв неприступний губернаторський замок.

Йдучи до цадика, Гершко постеріг, що на майдані й на вузьких вулицях юрмилися бліді, стривожені люди; вони перешіптувалися, розповідаючи одне одному щось лихе, мабуть... Гершко квапливо йшов, уникаючи зустрічей і розпитувань; він поминув школу, прослизнув повз церкву і, завернувши у перший провулок, підійшов до наріжного будиночка, на порозі якого в левітській шапці стояв сивуватий, з довгою бородою старий; виразисті риси його обличчя зберігали типову вроду східної раси, а темні очі світилися розумом і якоюсь особливою лагідністю. Гершко щільніше насунув на свої пейси ярмулку і, схиливши голову, мовчки простяг обидві руки, шанобливо прохаючи благословення в цадика.

— Мир тобі, сину Ізраїлів! — лагідно мовив цадик, поклавши руки на схилену Гершкову голову.— Нехай благословить тебе бог Авраама і хай обдарує тебе благостинею свого милосердя!

Гершко піймав цадика за полу довгої одежі й поцілував її.

— Прости, святий рабі,— ніяковіючи, заговорив Гершко,— що дочка моя Сара, нерозумна й збита з пантелику нечестивцями, насмілилась образити твого родича... Як тільки я не карав її... замалим не вбив власною рукою... вивіз од проклятих гоїв... щоб разом із сестрою врятувати її душу... Але вона, підла, в день весілля випила отрути, щоб уникнути шлюбу й не скоритися батьківській волі... Що мені з нею робити? Вона зрадлива, хоча й мовчить, удаючи, ніби скорилася.... та я її бачу наскрізь... її можна зламати, але не зігнути...

— Нащо ж було ламати волю дитини й озлоблювати її серце? Шлюб є союз любові й дружби, а не породження насильства. О, як далеко ваші серця од велінь великого Єгови! Дух злоби й користолюбства почорнив ваші душі, і вони вже неспроможні відгукнутися навіть на муки рідної дитини!

— Але, святий рабі,— збентежений словами цадика, мовив Гершко,— коли б серце моєї дочки було непокірне лиш у виборі чоловіка!.. Хоча цей вибір завжди належав батькові або після нього матері, а не дитині... так велося і за дідів наших, і за прадідів... Адже Іаков сім років служив у дядька свого Лівана за Рахіль, а Ліван увів до нього Лію... виходить, і тут — всупереч навіть договорові, ніхто не міг опиратися батьківській волі...

— А як господь поставився до того ошуканства? Від Лівана він одвернув

лик свій, а Іакова обдарував ласкою... Що таке шлюб не з любові, а з наказу батька?.. Це є насильство... А яка кара спіткала Сіхона, Емморового сина, за те, що він силоміць увійшов до Діни, дочки Іакова? Не тільки Сіхон, але й усі жителі того міста були знищені! Не невольте чужих сердець і не закривайте свого ні перед плодами чресел ваших, ні перед рабами й рабинями...

— Але хіба до гоїв і акимів можна мати почуття дружби, хіба не велить слово боже ненавидіти й зневажати їх?

— Не мудруйте лукаво: господь лише велить остерігатися спокуси й берегти його закон... Господь є суддя над усіма й меча свого в руки смертних не дав!..

— Кожне слово твоє, святий рабі, окуте золотом мудрості! — глибоко зітхнув Гершко.— Я тому заговорив про гоїв, що маю підозру... навіть язик німіє... маю підозру, що дочка моя проклята... одвернула обличчя своє від істинної віри наших батьків... і спокусилася... вірою... схизматського бидла... я хотів убити її... і вб'ю, якщо...

— А ти знаєш заповідь божу — «не убий»? Як же ти насмілюєшся повстати проти веління Єгови? Та чи не ти ж винен, що не зумів привернути серця своєї дитини до себе й до рідного закону? І в який іще час ти замислив це насильство? У день нашої смерті... за годину до суду грізного!.. Скорися і зм'якши серце своєї дочки... дай волю їй... І подумай про свою душу... Ходім! Я поспішаю в синагогу... Там зібрались і на молитву, і на раду гнані сини Ізраїлю... осуджені на кару за гріхи батьків своїх...

Хоча Гершко по дорозі до Умані й бачив сліди страшної розплати, але, в'їхавши до міста, від відчув себе в безпеці й одразу дав волю своїй злобі. Та слова цадика знов нажахали Гершка, і той жах заглушив усі інші почуття... Мов приречений на смерть, майже непритомний, ішов він за цадиком, ішов, нічого не бачачи довкола, механічно пересуваючи ноги.

У синагозі було повнісінько люду; усі євреї сиділи в талесах і, похитуючись з боку на бік, били себе кулаками в груди та жалібно голосили. Жінки на хорах просто ридма ридали... Кантор раз у раз заводив журливу мелодію з трагічними музикальними фразами, слідом за якими лунав загальний зойк... Коли цадик увійшов, всі, як один, підвелися і, шанобливо розступившись, дали йому дорогу... Гершко непомітно сів у кутку, бо в нього не було з собою талеса...

— Благословен бог в Ізраїлі, бог батьків наших Авраама, Ісаака та Іакова, бог, що врятував нас од єгипетських мук, беріг нас у пустелі, захищав нас у багатьох гоніннях... Нехай же й тепер не відверне він ока свого від його народу, а пошле нам розум, бадьорість і силу! — зворушено промовив цадик, стоячи коло ковчега й простягаючи руки над своїми одновірцями.

— Боже, порятуй нас! — пролунав зойк у відповідь на цадикову молитву.

— Не плачте й не стогніть, діти мої! — ласкавим голосом заговорив рабі.— Не ридати нам треба, а спокійно обміркувати наше становище і знайти можливий спосіб врятуватися од загибелі.

— Говори, говори, наш напутнику! — почулися голоси.— Твої слова для нас наче манна в пустелі.

— Що нового трапилось і чого нам треба чекати? — спитав цадик, обводячи лагідними очима всіх присутніх.

З лави підвівся довготелесий рабин, той самий, до якого Гершко сьогодні послав свою сестру, й заговорив високим, схвильованим голосом:

— Вей мір! Погибель над нами! Уже наближаються до стін наших, до порогів наших вороги, а наших братів не пускають до міста й женуть просто в огонь... Хіба твоє вухо, великий учителю, не чує плачу, що долітає сюди з боку Грекового лісу? Але мало того: ще хочуть злі мучителі вигнати половину нас із наших рідних осель на розправу хлопам! Чи ж не ми заселили й збагатили Умань? Чи не на наші ж кровні гроші обнесено її частоколом та бійницями? А тепер нас — геть! Хто розворушив хлопів? Вони, ці грабіжники,— ляхи! Хіба не вони обдирали нас і силоміць змушували відшкодовувати збитки за рахунок хлопів, а тепер до них же нас виштовхують на смерть, а самі ховаються за нашим добром! Ой лихо, лихо! Ублагай, рабі, володаря небес, щоб він потряс громами своїми серця гонителів наших!

Сара з тіткою теж була на хорах: не заставши дома господаря, рудого рабина, тітка розпрягла з Ривкою коней, звеліла їй стерегти майно, а сама подалася з небогою в синагогу, куди збіглися, як вона дізналась, усі євреї. Дівчина спробувала було покликатися на втому, але тітка суворо відповіла, що не залишить її з Ривкою, що потомленим та кволим найліпший притулок — божий дім. Сара скорилася досить охоче, бо розраховувала почути там найсвіжіші новини про гайдамаків. Увійшовши до синагоги, вона відразу була приголомшена загальним плачем. Збентежена й зворушена спільним горем, дівчина забилася в куток...

Цадик мовчав, похнюпивши голову.

— Іще ось про що тебе, святий рабі, ми благаємо,— провадив далі рудий.— Єдине військо, котре може захистити нас,— це губернаторська кіннота; але вона з хлопів, а хлопи всі невірні й ненавидять ляхів... Це бидло тиняється по шинках і сп'яну дещо вибовкує... «Як,— кажуть,— ми підемо бити своїх братів? Хіба вони не однієї крові, не однієї з нами віри? Хіба пани-ляхи не вороги усім нам? Мало чого,— кажуть,— що губернатор нас тепер шанує,— тому й шанує, що біда загрожує, а мине біда, то й панська ласка мине... Усім же відомо, що панська ласка до порога!» Ось що вони балакають сп'яну... І як же такому війську давати весь уряд, усе отамання із тих же хлопів. Якби хоч над ними поставити начальниками шляхту, тоді було б надійніше: у шорах кінь іде туди, куди тягне залізо, а без шор і вуздечки — куди очі ведуть... Але, мало того, губернатор знову залишає довудцою цього війська Гонту! А Гонта, певно, змовився вже з тим дияволом, пекельним виплодком, із Залізняком!..

Почувши ім'я Залізняка, Сара здригнулася і насторожилась: вона його колись чула... Але де? За яких обставин? Сара почала напружено пригадувати... і нараз ледь не скрикнула: «Так, так! Це той самий високий і ставний козак, що несподівано прискакав уночі в двір панотця й застав її з Петром! — думкою перелетіла дівчина в недалеке минуле.— Ще тоді він говорив з людьми про їхнє страшне горе й про єдиний спосіб порятунку — повстати всім на катів... Так, так — це, мабуть, той самий, і потім він ще поцілував Прісю...» Сара пригадала, скільки страху вона набралася тоді, боячись, щоб не виявили її присутності, а втекти не можна було... Миттю перед дівчиною постала вся та картина з любими обличчями, з неповторним відчуттям першого щастя, солодкого завмирання серця, коли Петро освідчився в коханні... Всі ці спогади наринули на неї гарячою, нестримною хвилею й відразу затопили все інше...

— Діти мої любі,— тихим голосом заговорив нарешті цадик,— злощасні нащадки Ізраїлю! Не будемо нарікати на когось, а ліпше загляньмо всередину себе, у свої серця, у свої потаємні думки. Чому ви думаєте, що вас повинні за-

хищати інші, а не ви самі себе? Огляньтеся довкола: пограбовані, принижені, затуркані хлопи вважають цю землю своєю й за неї несуть свої голови... Поляки вважають це місто за своє й ладні захищати його до останньої краплини крові... А що ж ми? Шукаємо в ньому лиш свого порятунку! Хіба поляки можуть розраховувати на нашу допомогу? Природно, що ми для них лише тягар, зайві роти! А кожному своя шкура дорога!

З тисячі грудей вирвалося тяжке зітхання й погасло у мертвій мовчанці.

— От ви кажете, що на команду з хлопів не можна покладатися,— провадив цадик, збуджуючись дедалі більше,— і просите мого клопотання... Але що ви можете запропонувати губернаторові замість цього ненадійного війська? Нічого! А тому й ваше прохання, і моє слово не матимуть ваги... Коли б ви ось що сказали: візьми замість козацького гарнізону нас! Ми вміємо володіти зброєю, і ми ладні за вас та за своїх віддати життя... а нас, здатних до оборони, набереться не дві тисячі, а десять... О, тоді б не сказав ні губернатор, ні шляхта, що ми зайві роти, що ми — тягар... Тоді б ніхто не посмів докоряти нам шматком хліба... Ви жадали, діти мої, од мене поради — і ось моя єдина в скорботний час рада: не ховайтеся за чужі спини, станьте в лави захисників, підпережіться мечами... тоді й вас вважатимуть за друзів, тоді поруч з вами у бою стане і шляхтич! Облиште сльози й стогін,— ними наші предки не врятували Єрусалим! Просіть у Єгови бадьорості духу та відваги... Ви мені, певна річ, відповісте, що не вмієте орудувати зброєю, але це наука не мудра... а ізраїльтяни обдаровані розумом... Усе покиньте й учіться... поки є час... У вашій стійкості та зброї — єдиний ваш порятунок! — підвищив голос цадик.— Згадайте братів Маккавеїв і, не впадаючи у розпач, станьте ними! Якщо ви озброїтесь, то за цими міцними мурами вам ніякі гайдамаки не будуть страшні!..

Натхненна мова цадика магічно подіяла на юрбу: обличчя у всіх прояснились, голови підвелися, очі заіскрилися,— навіть жінки перестали хлипати і з деякою гордістю почали поглядати на своїх чоловіків, братів, синів...

— Усі станемо, усі — і старі, й молоді! — закричали євреї.— Веди нас, як Мойсей!.. Нехай губернатор видасть усім зброю і призначить жовнірів, щоб навчали нас!

У синагозі знявся неймовірний гамір.

Цадик жестом руки втихомирив зібрання й скінчив схвильованим голосом:

— Благаю для вас, діти мої, благословення бога Ізраїлю! Хай захистить він ваші груди щитами небесних сил і нехай кине з ваших рук громи на наших ворогів! Беріться ж за діло: я йду до Младановича, а ви збирайтеся і чекайте мене на майдані перед замком.

Із синагоги юрба посунула на майдан. Її хвилі у своєму пориві підхопили й Сару з тіткою; у дверях зчинився такий тиск, що дівчину одірвали від Рухлі й замалим зовсім не задушили. Вона отямилась тільки надворі, коли юрба майже на плечах винесла її на майдан. Але й тут панувала така сама метушня і тиснява, як раніше в синагозі. Юрба посувалася до губернаторського замку, де, пішла чутка, готувалось щось незвичайне, і тягла за собою затиснуту, мов у лещатах, Сару. Ще не зовсім зміцнілу після хвороби, її кожну мить могли звалити й розтоптати. На щастя, дівчину відштовхнули до якогось ганку, й вона мало не впала на східці, та чиясь благодійна рука підхопила її і витягла на рундучок, де було вже цілком безпечно. Подякувавши своїм рятівникам, що, як виявилось, були теж євреї-купці, родичі рудого рабина, Сара зітхнула вільніше й озирнулась навколо.

На майдані хвилювалося ціле море голів; паралельно до стін замку, від костьолу бернардинів до православної церкви, зімкнутою лавою стояли надвірні козаки; на вороних конях, у синіх жупанах і жовтих кунтушах, облямованих золотим позументом, у смушевих шапках з жовтими шликами, прикрашеними золотою китицею, у парчевих поясах — кіннота мала ошатний і навіть пишний вигляд. Між кіннотою і замковою стіною, якраз напроти брами в ній, лишався вільний простір, де височів аналой, укритий червоним сукном.

— Що це буде? — спитала Сара своїх випадкових знайомих.

— Зараз присягатиме Гонта,— люб'язно відповів молодий єврей, купецький син, зрадівши, що є нагода заговорити до такої красуні.— Головний начальник он тієї команди... сотник Гонта, якого призначив губернатор за регіментаря... Дідич, наш князь, дуже любить його і шанує, хоча він з хлопів... Виклопотав йому шляхетство й подарував два села... Сотник уже двічі присягав, а тепер ще й втретє буде...

— Чому ж це?

— Губернатор не зовсім довіряє Гонті, хоч іншого, кращого не може знайти... То він хоче скріпити його вірність присягою, зв'язати його урочистою клятвою...

— Ага! — зацовольнилася поясненням Сара й подумала: «Ні, то, певно, в корчмі був інший... Той не став би кривити душею і присягатися фальшиво...»

У цей час по всій Умані задзвонили у дзвони, й ті звуки злилися в безугавний гул, який то наростав, то згасав. З костьолу бернардинів» на чолі з плебаном, рушила процесія — з корогвами, хрестами, ліхтарями; з інших костьолів і з православної церкви теж ішли процесії, прямуючи до брами губернаторського замку.

Нарешті брама розчинилася, і з неї вийшов Младанович у супроводі розкішного почту.

Усі зупинилися біля аналоя. Обабіч вишикувалося католицьке духівництво, з хрестами й запаленими свічками в руках, у пишних світлих ризах; а православний священик облачився мало не в полотняну ризу й стояв перед аналоєм з кипарисовим хрестом у руці.

Із почту губернатора вийшов наперед гарний, з орлиним носом, чорними пронизливими очима й хвацько закинутим за вухо оселедцем козак; він був одягнений у вбрання таких же кольорів, як і надвірні козаки, тільки воно було з єдвабу й оксамиту, гаптоване золотом, пояс теж був золотокутий, а зброя виблискувала самоцвітами.

— Ото сам Гонта! — загомоніли навколо.

— Молодець! Орел, не козак! — чулися то тут, то там схвальні відгуки.

Сара перехилилася через поручні, щоб краще чути й бачити, що відбуватиметься коло брами.

— Товариші-козаки! — звернувся Гонта до своєї команди.— Ми не раз приносягалися служити вірою і правдою нашому ясновельможному князеві, нашому дідичеві й добродію. Ми не бачили од нього кривди, а завжди користувалися його благодіяннями і цим завдячуємо нашому губернаторові. Нині ці благодіяння ще примножені. У кого ж із нас може зародитися пекельна думка, щоб за добро, за ласку заплатити чорною зрадою? Ні в кого, бо ми маємо бога в серці своєму й не поклоняємось Іуді Іскаріотові... Настають тепер важкі часи... Запорожці баламутять... Народ повстає, а в помсті своїй він нестримний — платить тією ж монетою. То доведемо ж, друзі, що ми за князівське добро, за його підданців ладні життя віддати і що ніякі принади світу цього не відвернуть нас од нашого

обов'язку, що ми завжди будемо діяти по совісті, чесно, і хай буде проклятий кожен із нас, хто порушить цю присягу!

Козаки захвилювалися — скинули шапки й гаркнули щось невиразне. Священик підняв хреста й неголосно промовив:

— Во ім'я господа сил і святої тройці, приступи, раб божий Іоанн, до святого цього євангелія і перед небом святим і перед лицем усього народу прийми присягу!

З перших же слів Гонти Сара пізнала той самий голос, який вона чула в корчмі, заховавшись у підпіччі; дівчина до краю напружила слух, жадібно ловлячи кожне слово: тепер у неї не було вже сумніву, що це той самий козак, який присягався Залізнякові, що разом з ним ударить на Умань... І слова ті самі він промовив, що й у корчмі: «Ми ладні життя віддати, й ніякі принади світу цього не відвернуть нас...»,— щоправда, кінчив свою мову тепер інакше: не про братів згадав, як у корчмі, а про обов'язок. Почувши вдруге ці Гонтині слова, вражена Сара не стрималась і голосно скрикнула:

— Це він!

— Хто він? — здивовано спитав дівчину молодий єврей.— Панна хіба знає Гонту?..

Сара зніяковіла, зашарілась і, затинаючись, відповіла:

— Я не про Гонту... а про шляхтича... пригадала, що він був у нашому селі.

Єврей відійшов, а Сара знову почала прислухатися до слів присяги, яку гучним голосом проказував Гонта, поклавши одну руку на євангеліє, а другу, з відставленими двома пальцями, звівши догори. Козаки слідом за ним теж підняли праві руки з однаково складеними пальцями.

Сара з трепетом слухала присягу Гонти, яка накликала на голову віроломця та його нащадків усі страхіття і земних, і загробних мук.

«Ні, такої присяги зламати не можна! — зринали в її голові бентежні думки.— Ой, ой! Земля загорілася б під ногами такого клятвопорушника, небо розкололося б і впало на його голову... Виходить, цей Гонта Залізнякові ворог, виходить, він був туди підісланий, щоб заманити славного гетьмана в пастку?.. Який же він мерзотник! А Залізняк йому вірить... Як він обіймав цього каїна... як говорив, що покладається на нього, наче на кам'яну гору!.. Що ж робити? Як повідомити гайдамаків, щоб не вірили двоєдушцеві? Як врятувати Залізняка від очевидної зради? Тікати звідси? Куди? І хто мене випустить?.. Жодної близької, знайомої людини... А може, шепнути якому-небудь козакові — адже видно, що вони неохоче присягають... І в синагозі говорили, що напідпитку козаки повсякчас нахваляються помститися... якщо вони дізнаються, що Гонта йде ловити Залізняка, то вони проти нього повстануть... або втечуть і попередять гайдамаків, щоб їхній ватажок не довіряв двоєдушцеві...

Зупинившись на цій думці, Сара трохи заспокоїлась, але водночас дуже сумнівалася, що їй пощастить здійснити бажаний замір: хто ж їй дозволить самій тинятися по місту? Як пробратися до корчми й шукати там козаків, які співчувають Залізнякові? Нарешті, хто повірить словам єврейки?

Тим часом урочиста присяга закінчилася. Духівництво з корогвами пішло назад до своїх монастирів, костьолів, церков, і передзвін затих. Тоді Гонта звернувся до губернатора:

— Якої ще присяги зажадає від мене ваша ясновельможність? Ще раз кажу, що ні заради дружби, ні заради вигоди я не зречуся свого священного обов'язку

перед вітчизною, а віддам за неї життя, до останньої краплини крові... В ім'я цього найсвятішого обов'язку я навіть не побоюся душу свою в пекло послати. Невже й досі його ясна мосць має сумнів?

— Ні, я тобі вірю, мій любий сотнику,— розчулено відповів губернатор і гаряче обняв Гонту.— Вірю, як собі... і, певно, незабаром поздоровлю пана з чином полковника!

— Спасибі! — зніяковів, почувши таку обіцянку, Гонта.

— Та й вас усіх чекає по втихомиренні краю щедра нагорода! — гукнув до козаків Младанович.

— Спасибі! — загаласувала команда й лавами рушила до міста. Губернатор з Гонтою і почтом повернувся до свого замку. Люд теж почав розходитися по домівках. Нові знайомі провели Сару до її тітки й заспокоїли стару.

Після Гонтиної присяги й звістки про те, що гайдамаки зібралися під Лисянкою, щоб почати облогу тамтешнього замку, уманці трохи заспокоїлись і гарячково заходилися укріплювати шлях од мурів міста до озера, а також влаштувати там збройний табір. Козаки копали рови, а євреї і навіть єврейки кошиками та відрами носили на вали землю й утоптували її ногами. Опріч того, усі чоловіки, спроможні носити зброю, почали вчитися стріляти, битися на шаблях і виконувати інші військові вправи. Шляхтичі, що з'їхалися до Умані, взялися вчити євреїв, яких на воєнні екзерциції з'явилося понад три тисячі...

Від раннього ранку до пізньої ночі під Уманню стояв войовничий гамір; в одному місці, на рівнині, без упину гриміли постріли — то окремі, то суцільними сальвами; на майданах лунав брязкіт сталі, над новим табором здіймався безугавний гомін... Здавалося, що місто з усіх боків облягли ворожі сили й штурмують його без перерви, без відпочинку!

На другий же день по приїзді Сара помітила, що нагляд за нею послабився: страх перед майбутнім остудив пристрасті, зосередивши всі помисли тільки на одному егоїстичному прагненні врятувати своє життя. Сара могла вільно виходити на вулицю й блукати містом, прислухаючись і придивляючись до життя, що вирувало довкола. Часом вона ходила на міський вал і, припавши оком до щілини між палями, дивилася в далечінь. Дівчину тривожили думки про майбутнє...

Особливо напружено думала Сара над тим, як би при першій появі гайдамаків дати знати про себе Петрові,— адже коли вони ввірвуться до міста, то і їй, либонь, не уникнути смерті... Чи, може, одягнутись у просте міщанське вбрання,— купити його, звісно, неважко,— або дістати в кого-небудь хреста й повісити його на шию? Але якщо євреї дізнаються про хрест, то вб'ють її раніше від гайдамаків. Сара сушила собі голову й нічого не могла придумати... Утекти з Умані?! Якось непомітно змішатися з юрбою тих, хто щоденно йде на роботу до табору, а звідти, як смеркне, податися полем до першого села або хутора й сповістити Залізняка про небезпеку?! Ця думка здавалася дівчині здійсненною, і вона врешті на ній зупинилася.

Передусім Сара вирішила обійти кругом міські вали й згори роздивитися, чи немає поблизу села або хутора. Цілу ніч вона не спала, думаючи про Петра, Прісю та батюшку... Любі образи друзів ніколи не меркли в Сариній пам'яті, а як заходила ніч, вони уявлялися їй ще виразніше й стояли перед очима, немов живі, особливо коханий Петро... він так любо, так пильно дивився в очі дівчини, що серце її тремтіло й завмирало від болю... Чи живий він, чи, може, вже й загинув? Тоді навіщо і їй жити, терплячи нескінченні муки! Ох, якби знати, де

вони всі, що з ними? І Сара стискала руками палаючу голову й непорушно сиділа цілими годинами... Цієї ночі дівчина зважилася вирватись із своєї клітки: взявши трохи харчів, приготованих ще раніше, й переступивши через сонну тітку, вона опинилася на вулиці. Їй в обличчя війнула свіжа передсвітанкова прохолода; Сара бадьоро попростувала кривими вуличками міста, вибралася на вал і покралася нечутною ходою, заглядаючи у кожну шпарину в частоколі.

Ще тільки починало світати, над полями слався туман, голубуватим серпанком повиваючи далину. Сара йшла обережно, напружуючи і слух, і зір. Місто ще спало, й ніщо не порушувало глибокої тиші... Зненацька за наріжною вежею почулася тиха розмова. Дівчина вловила одну фразу: «Не підемо проти своїх братів нізащо!» Сара навшпиньках підкралася до найближчого виступу вежі і, причаївшись за ним, почала підслухувати. Розмовляло три голоси: один — м'якого баритонального тембру, другий — верескливий, наче півнячий, а третій — хрипкий бас... Говорили про наказ, одержаний від сотника, очевидячки, вночі,— на ранок підготуватися в похід.

— Щоб Гонта зрадив Україну і продав віру за маєток — не повірю! — півнем викрикував фальцет.

— А присяга? — хрипів бас.

— Що «присяга»? — гаряче озвався третій голос, баритон.— Яка ціна їй, коли вона дається не з доброї волі... і перед ким? Перед ксьондзами, перед латинянами, що ненавидять нас!

— Ну, одначе він цілував і свій хрест...— заперечив хрипун.

— Цілував... а що ж, на твою думку, йому було робити, пане хорунжий? Присягнути, що приєднається до повстанців, що піде проти панів?

— Ха-ха! — засміявся фальцет.— Добре було б! От би повитягалися голені пики ксьондзів і плебанів... та й Младанович присів би!

— Авжеж,— весело підхопив баритон.— Та ви, братця, згадайте, що казав Гонта? Він присягав, а за ним і ми, що залишимося вірні своєму обов'язку... А обов'язок до вітчизни сотник вважає за найсвятіший і за нього ладен душу чортові закласти... А щодо дідича, князя, то Гонта заприсягнув, що віддасть життя за його підданців... Тепер розміркуйте, панове, що є вітчизною і для нас, і для нашого ватажка-сотника?.. Невже чужа, ворожа, ненависна Польща з її озвірілим панством та гадючим латинством? Ні, звичайно, ні! Вітчизною нам була, є й буде Україна... І ось цієї замордованої панами вітчизни ми не зрадимо, в тому й присягалися! Та ще присягалися захищати княжих підданців... А хто ж княжі підданці? Та ми ж, колишні козаки, вільні люди, яких ляхи обернули на рабів, на бидло... То за це бидло ми й понесемо свої голови, на тому й хреста цілували.

— От так пан осавул! Оце добре... Чорт його батька знає, як добре! — по-півнячому крикнув фальцет.— Якщо і в пана сотника такий розум...

— То я йому в ноги чолом...— крекнув вдоволений бас.

— Та ось ви розміркуйте і про цей похід, який нас чекає... тут штука!

— Штука?! — знову вереснув фальцет.

— А ти як думав?.. Та побий мене сила божа, коли це не хитрощі, які полякам кісткою в горлі стануть... Пішли чутки, що Залізняк з усіма силами залишив Лисянку й вирушив на Умань. То слід би, на здоровий глузд, зараз же стягти у фортецю все військо й засісти в ній... а тут — оголошують у такий час похід, щоб лишити фортецю без захисту...

— А хто ж це придумав? — спитав бас.

— Звісно, Гонта... Шляхта, гадаю, до цього не додумалась би.

— Ой, то це недарма! — зарепетував фальцет.

Тут і Сара мимохіть скрикнула: розмова Залізняка й Гонти у корчмі постала перед нею в новому світлі, вона тепер зрозуміла, що Умань приречена на загибель.

— Тю на твою голову! — прохрипів бас.— Ще хтось підслухає...

— Та, мабуть, уже й підслухав,— з тривогою мовив баритон.— Я наче якийсь крик чув. Он з того боку.

— То давайте обшукаємо все навколо! — підхопили обидва співрозмовники й швидко пішли до протилежної стіни вежі. Ні жива, ні мертва причаїлась Сара за палями, які стояли в кутку.

— Здається, немає нікого...— промовив, озираючись навколо, струнký козак, що розмовляв баритоном.

— Ані біса! — підтримав його фальцет, власником якого виявився огрядний, приземкуватий лицар.

— Пошукаймо ще,— прохрипів бас.

— Атож, такого язика залишати на свої голови небезпечно! — погодився й баритон.— Ану лишень розкидаємо ці палі, чи не там заховався сатана?

Сара вся похолола. «Прощай, Петре! Кінець!» — майнула в її голові остання думка й згасла... Але фальцет зненацька вигукнув:

— Стривайте, братця! Он де підслухач, шпигун! — і показав на якусь невидиму тінь, що майнула поблизу.— Переймай його!

Не роздумуючи, усі троє кинулися на влови. Спершу Сара не могла навіть зміркувати, чому її не тягнуть на розправу, й сиділа, заціпенівши від жаху; та коли голоси переслідувачів затихли, дівчина зрозуміла, що вона врятована. Вигляднувши з-за паль і пересвідчившись, що поблизу немає нікого, Сара прожогом вискочила із засідки, метнулася в протилежний бік і збігла косогором на вулицю. Але вона тільки тоді відчула себе в безпеці, коли опинилася на майдані, де вже метушилися люди.

Від пережитого страху в дівчини підламувались ноги, й вона сіла під синагогою перепочити. Довго так просиділа сердешна без думки, без волі, без бажань, поки нарешті отямилась.

Тим часом у місті зчинилася страшенна тривога: обиватели перебігали з будинку в будинок, з вулиці на вулицю, збиралися на майдані, де вже стояв гомін тисяч голосів, чулися стогін і плач... Спочатку Сара не звертала уваги ні на метушню, ні на гамір, та потім, коли трохи опам'яталась і згадала розмову біля вежі, відразу зміркувала, що звістка про похід Залізняка на Умань уже, мабуть, поширилася по всьому місту.

— Чого це на майдані такий тиск? — спитала Сара у якоїсь єврейки.

— Чого? — перепитала та.— Ой мамеле! Хіба не знаєш? Гайдамаки йдуть, розбійники йдуть... Сто тисяч! Там у губернатора раду радять... Але що та рада поможе?

— Невже немає рятунку? — прошепотіла дівчина.— Невже мене знову чекають такі страхіття? Ні, тікати, тікати! — схопилася вона руками за голову.— Туди, через головну браму до табору... а звідти... куди? Ох, не знаю!.. Та однаково... на волі ліпше, ніж у цій в'язниці!..

А на майдан уже виїжджала команда й шикувалася в лави; пишне вбрання і повне похідне спорядження надавали вершникам переможного вигляду, який

викликав у переляканих уманців надію, що такі орли захистять їх з жінками й дітьми від гайдамаків. Нарешті із замкової брами виїхав на сірому жеребці губернатор, позаду — Гонта з Шафранським, а за ними — кавалькада вирядженої й озброєної до зубів шляхти.

— Шановні міщани, городяни й підданці князя, а також пишна шляхта, що з'їхалася під захист нашої неприступної фортеці! — урочисто звернувся до натовпу губернатор.— Бог послав нам випробування, але разом з тим милосердний творець дав нам у руки й надійний щит од стріл і мечів ворожих. Крім нашої випробуваної в боях і відданої надвірної дружини під проводом хороброго й славного сотника Гонти, в нас під корогвами є до шести сотень доблесного ясновельможного лицарства та молодої міліції — нових Маккавеїв, які за кілька днів досягли дивовижних успіхів у вояцькій справі,— набереться до трьох тисяч, та й при потребі ми всі до одного підемо на ворога... То невже ж ми, за цими міцними мурами й глибокими ровами, боятимемося гайдамацьких банд, озброєних лише косами та дрючками? Ха-ха! Ласкаво просимо до нас у гості — під картеч наших гармат, під рої куль, під посвист ядер і бомб... Запасу в нас вистачить на півроку, а не далі як через два тижні прибуде на допомогу місту й могутнє військо великої імператриці російської, з котрою, за певними вістями, Річ Посполита вже уклала союз... З'єднавшись, орли — двоголовий і одноголовий — вмить розметають цих поганців, так що й сліду не залишиться не тільки від них, але й від їхніх жінок та дітей!..

Над юрбою, мов порив бурі, знявся гомін,— не то радісний, не то загрозливий,— і одразу ж ущух.

— Ми отримали вісті, нібито зграї бидла під проводом розбійника, скаженого пса Залізняка й запорозької наволочі, не взявши Лисянського замку, рушили на Умань. Хоча й важко повірити в можливість такої нечуваної дурості й зухвальства, проте ми, на всякий випадок, вжили відповідних заходів. Комендантом фортеці, а отже, і начальником усіх сил її, як міліції, так і шановного лицарства,— я призначаю випробуваного у боях, відомого стратега й фортифікатора, його мосць пана Шафранського!

У відповідь залунали схвальні вигуки і вгору злетіли шапки.

— Шановному ж довудцові надвірної дружини, нашому сотникові Гонті, я доручаю нагляд за околицями Умані; він стане на дорозі, що йде з Лисянки, і розжене гайдамацькі банди, в разі вони зважаться наступати, а якщо стріпеться з переважаючими силами ворога, тоді, давши їм відсіч, відступить до Умані й приєднається до її оборонців!

Мертвою мовчанкою зустріла юрба ці слова. Кожному було ясно, що відправка єдиного регулярного війська кудись у степ, та ще в таку критичну хвилину, є нічим не виправданий риск, який може мати фатальні наслідки: шлях на Умань іде степами, його видно з усіх боків, і ворог, помітивши від'їзд з фортеці війська, може вдарити з протилежного боку й відрізати Гонту зовсім; крім того, відправка двох тисяч козаків проти п'ятдесяти,— а дехто вважав — проти сотні тисяч гайдамаків,— здавалась усім божевільною вигадкою: цю жменьку було легко оточити й зім'яти; та й, зрештою, зустрівшись віч-на-віч зі своїми кревними братами, одновірцями, чи встоять козаки перед спокусою єднання?

Усе це інстинктивно зрозуміла або відчула серцем юрба, а тому після кількох секунд важкої мовчанки прокотилося спершу глухе ремство, почулися окремі вигуки: «Що ж це таке? Нас залишають без захисту? Зі зв'язаними руками

віддають на погибель гайдамакам?» — що незабаром переросли в загальний крик...

Младанович зблід, пишне панство збентежилося... Але Гонта, виїхавши наперед, звернувся до схвильованого люду із палкою промовою:

— Високошановні городяни! Ваші нарікання свідчать про вашу надію на вірне військо й про страх з приводу його від'їзду з фортеці... За таку втішну для нас думку я сердечно дякую вам і від себе, і від хороброго козацтва! Та дозвольте мені заспокоїти вашу тривогу: я не полишаю, не кидаю міста, а тільки йду в передову охорону, не втрачаючи й на хвилину зв'язку з фортецею. Адже необачно залишати твердиню без варти зовні — тоді ворог міг би вночі, потай, підповзти і вдарити на сонних. Я виступаю з Умані, щоб оберігати ваш сон, щоб при першій появі розбійників затримати їх, дати відсіч і поспішити на захист рідного й любого нам міста... Може, ви затаїли сумнів щодо моєї вірності? Але ж я присягався перед господом богом... Якщо вам не досить присяги, то подумайте: риба шукає, де глибше, а людина — де ліпше; та де ж мені може бути ліпше, ніж у князя? Хто мені може дати більше добра, як князь? То який же дідько спокусить мене? Втікач-гайдамака з Січі чи що? Коли вам і цього мало, то знайте: як і ясному панові губернаторові, мені відомо, що російські війська стоять на кордоні, а може, й перейшли вже його. Отже, й порозбійничати з гайдамаками мені довелося б з тиждень, не більше... і за цю коротку втіху я погодився б утратити всі мої маєтності, знедолити сім'ю і потрапити на палю? Та невже ж я такий дурень?! Та коли й цього вам мало, то чи не безпечніше тримати ненадійну людину за мурами, ніж усередині: там, на полі, ми тільки спроможні збільшити на дві тисячі душ п'ятдесятитисячне гайдамацьке військо, а тут, схотівши зради, зможемо відчинити браму, перекинути мости й впустити ворога в самісіньку Умань...

Натовп спершу понуро мовчав, та чим далі говорив Гонта, тим ясніші ставали обличчя слухачів, а при останніх його словах уже почувся схвальний гомін і вигуки:

— Правда, правда! Ми тобі віримо!

— А моїх козаків що може схилити до віроломства? — вів далі сотник.— Тижневий грабунок, за який буде тільки одна нагорода — шибениця або паля?! Гай-гай! Вони знають, що князь дав їм волю, що їхні сім'ї звільнено від усяких повинностей і поборів, а тепер іще оголошую своїм козакам, що князь за їхню вірність при втихомиренні хлопів дарує їм у вічне й спадкове володіння і садиби, і землі, по десять моргів на душу.

— Спасибі князеві! Пошли йому, боже, вік довгий! — збуджено загомоніли козаки, щиро зрадівши з князівського дарунка.

Сара слухала Гонту з надзвичайним хвилюванням, вона тепер уже не мала сумніву: сотник лукавить і двоєдушничає, щоб виїхати з міста й віддати його в гайдамацькі руки... А вона мовчить і не викриває зрадника! О, який жахливий злочин! Але якщо вона викаже Гонту, то гайдамаки будуть розбиті, замордовані...

Ці душевні муки довели дівчину до такого нервового напруження, що вона вже ледве стояла на ногах і майже втрачала свідомість... Раптом, заломивши руки, Сара скрикнула в розпачі:

— Господи! За що ти поставив мене поміж двома мечами?!

Сусіди кинулись були до дівчини, та, глянувши в безтямні очі, одвернулися, зрозумівши, що страх і горе потьмарили її розум.

— Чи вірите ви тепер, дорогі земляки, мені й моїм козакам? — на весь майдан вигукнув у цю мить Гонта.

— Віримо! — одностайно відповіла юрба.

Тут нервове збудження Сари дійшло до крайньої межі, й вона, зібравши останні сили, крикнула:

— Не вірте: він зрадник!

Крикнула і впала, мов нежива, біля дверей синагоги.

Метушня, що було знялась поблизу дівчини, лишилась непоміченою серед загального збудження й звуків урочистого маршу надвірної команди, яка вирушала в похід.

XXV

Найда із своїм загоном годин зо три мчав, раз у раз оглядаючись назад; і лише переконавшись, що погоня відстала, спокійно поїхав далі, в душі дякуючи богові за свій порятунок. Усі повеселішали, гнітюча мовчанка змінилася гомоном, жартами й дотепами. Загін без особливих пригод досяг Довгого лісу, перепочив там, після чого отаман вирішив заїхати в Мотронинський монастир, там улаштувати панну й розпитати, де саме перебувають нині головні сили Залізняка.

Отець диякон, добре знаючи всі стежки, всі нетрі та яруги Мотронинської пущі, вивів загін на вірну дорогу, й надвечір того ж дня гайдамаки вже підіймалися на круту монастирську гору. Ні в Довгому, ні в Мотронинському лісі вони нікого не зустріли, а їм дуже хотілося дізнатися про успіхи повстання; цікавість і тривога підганяли подорожніх, тому, вибравшись на Монастирський шлях, загін поїхав швидше... Але тут Найду збентежила та обставина, що, по-перше, навіть перед самим монастирем шлях був безлюдний — жодної живої душі не побачили гайдамаки, а по-друге,— у вечірній час чомусь мовчали дзвони.

— Тривожиться дух мій,— сказав диякон Найді, зненацька осадивши коня.— Що нікого ми не зустріли дорогою, це ще не біда: усе живе пішло в загони, та й годі... А от що дзвони мовчать напередодні свята... то це не гаразд.

— Я, отче, вже давно занепокоївся, тому й коня підганяю,— мимохіть зітхнув отаман і гукнув, обернувшись назад: — Пильнуй! До зброї!

Усі відразу насторожились, перевірили зброю і, натягнувши повіддя, стали пильно роздивлятися довкола. У глибині лісу, густішаючи біля коріння могутніх дубів, уже причаївся присмерк, кругом стояла гнітюча, мертва тиша.

З важким передчуттям підіймалися подорожні на монастирську гору. В одному місці у кущах Найда побачив труп і мовчки показав на нього дияконові. Той під'їхав до мертвяка, глянув на нього і, повернувшись, шепнув отаманові:

— Монастирський служка!

— Біда! — тихо кинув отаман і пришпорив коня.

— Невже щось трапилось? — болісно скрикнула Дарина й вихопилась уперед конем.

— На бога, панно!.. Тут небезпечно...— зупинив її Найда і поскакав удвох з дияконом до того місця, де дорога повертала до святої брами.

Перед ними постало видовище, яке прояснило все одразу: кам'яні стіни брами були пробиті й обвалені; замість каплиці з янголом на шпилі чорніли обгорілі стовпи й балки; одна половина воріт, перекосившись, висіла на стовпі, друга — розтрощена — лежала долі; висячий міст було зірвано з ланцюгів і кинуто в широкий рів, викопаний довкола муру. Крізь роззявлену пащеку брами виднівся уже повитий сутінками монастирський двір; але позолочені бані головного храму ще блищали високо над мурами, відбиваючи теплі тони призахідного сонця.

Тепер не залишалося ніякого сумніву — монастир захопили вороги, а що не зруйнували його дощенту, то це, певно, через несподівану тривогу або ж через те, що вирішили зберегти приміщення для католицького кляштора.

— Горе! Зруйновано опору нашу! — із стогоном вигукнув отаман.

— Нашу святиню! — з жахом сплеснула руками панна й поскакала до брами.

— Назад! — владно крикнув Найда.— Там засідка!

— Ні, пане отамане, там немає нікого,— сумно зауважив отець диякон.— Прокляті іроди сплюндрували святиню, перебили братію і втекли, наче злодії, зруйнувавши і єдине сполучення з монастирем... Аще б вони там засіли, то браму й міст зберегли б.

— Правда,— погодився Найда, пильно розглядаючись довкола.

Весь загін уже зібрався біля зруйнованої брами і, скинувши шапки, скрушно хрестився, закликаючи бога у свідки такого блюзнірства й даючи безмовну клятву помститися за цю наругу.

Кілька гайдамаків об'їхали навколо монастирський вал, але нічого підозрілого не помітили: і кам'яний мур з бійницями вцілів, і рів не був засипаний. Тепер треба було витягти з рову розбитий міст і якось полагодити його, щоб дістатися до монастирського двору.

Козаки дружно заходилися біля мосту, а диякон своїм трубним гласом запо-взявся потрясати околиці:

— Го-го-го-го! — волав він.— Озовись, хто живий! Го-го!

Але ніхто не озивався, тільки луна прокинулась у лісі й сполохано покотила дияконові вигуки кудись у темну далечінь.

Найда нетерпляче чекав, коли встановлять міст; та це не так легко було зробити: козаки не мали під руками ані підойм, ані вірьовок і голіруч та на власних спинах виволікали з рову колоди й потрощені частини мосту. Бачачи, що ця робота може затягтися на цілу ніч, отаман вирішив якось перебратися через рів і оглянути двір, храм та келії... І якщо там не знайдеться жодної живої душі, то, не гаючи часу, поспішити до Залізняка, щоб він прислав сюди загін...

Дарина хотіла йти разом із Найдою, та він рішуче запротестував; отаман не взяв з собою навіть отця диякона, доручивши йому загін, а сам з двома товаришами, Петром і Охрімом, по живій драбині з козацьких спин вибрався на протилежний бік рову.

Уже стемніло. На монастирському дворі де-не-де виднілися якісь чорні купи, але розібрати, що воно таке, було неможливо. Козаки зараз же запалили смолоскипи й, освітлюючи собі шлях мигтючим червонуватим полум'ям, рушили далі. Як тільки темні купи потрапили в червоне коло світла, виявилось, що це були трупи замордованих ченців і сторожі... Із страшенним болем у серці дивився Найда на своїх товаришів і братів по Христу, які від рук мерзенних убивць постраждали за святе благочестя. Він був такий схвильований і вражений, що не міг рушити з місця і, сповнений невимовної скорботи, стояв з опущеними руками, немов надгробок на цьому кладовищі.

— Ми їм удесятеро відплатимо за це,— похмуро мовив Петро, витираючи кулаком мимовільну сльозу.— І за це, і за все інше...

— Так, відплатимо...— заскрипів зубами отаман.— Нехай простить мене всевишній... та людське серце не може не жадати помсти за такі злочини. Ну, ходімо далі!

Козаки подалися до головного монастирського храму, ще так недавно від-

будованого й прикрашеного стараннями превелебного владики Мельхіседека. Нині цей храм являв собою страшне видовище: двері та вікна були виламані, й крізь них зяяла чорна середина церкви; на сходах, залитих калюжами крові, валялися трупи ченців; коло закіптюжених стін дотлівали рештки вогнищ, розкладених, мабуть, для того, щоб подушити димом ченців, котрі сховалися в церкві.

З душею, сповненою горя і жаху, зійшли Найда, Петро й Охрім по слизьких сходах до храму. Та коли вони переступили поріг і зупинилися посеред церкви, перед їхніми очима постала така жахлива картина, від якої козацькі серця здригнулися і завмерли в грудях.

Полум'я смолоскипів освітило всю церкву, і його кривавий відблиск надав цілій картині ще трагічнішого вигляду. Скрізь було видно сліди страхітливого звірства й блюзнірської наруги над святинею: образи з іконостаса та стін, потрощені, валялися на підлозі; царські врата, зірвані з петель і порубані шаблями, лежали тут же; покрови з вівтаря й жертовника теж було здерто, священний посуд зник — певно, його забрали нечестиві бузувіри, які так по-блюзнірському глумилися над господнім домом. І на цю страшну руїну широко дивилися мертві очі отця Єлпідифора, прибитого до стіни величезними цвяхами.

З обох боків від намісника висіли вниз головами, торкаючись пасмами сивого волосся камінних плит підлоги, старші за саном ченці. Їхні обличчя від приливу крові здавалися зовсім чорними; руки нещасним страдникам викрутили й зв'язали за спиною. Скрізь — і у вівтарі, і в церкві — валялися порубані, знівечені тіла ченців: в одних були просвердлені очі, в других — повідрубувані руки й ноги, у третіх — роздерті до самих вух роти. На перекладинах, на рамах вікон, на панікадилі — скрізь висіли трупи ченців, спотворені озвірілими фанатиками.

Найда відчув, що на його голові заворушилось волосся.

Якусь мить усі троє стояли непорушно, заціпенівши від жаху та обурення. Уся ця страхітлива картина яскравіше за будь-які слова, сльози й зойки свідчила про шалений опір, що його чинили беззахисні ченці, намагаючись відстояти свою святиню від осатанілих недолюдків.

— Ходімо звідси... немає сили...— глухим, здавленим од хвилювання голосом промовив нарешті отаман.

Козаки похилили голови й мовчки вийшли.

Сполохані їхніми кроками кажани, що ховалися під високим склепінням храму, шугнули з тихим шурхотінням в зяючі отвори вікон...

Вийшовши на монастирський двір, козаки подалися до кам'яних покоїв владики. Там вони також побачили сліди грабунку, звірства й дикої злоби. Найда з своїми товаришами мовчки ходив по кімнатах, скрізь натикаючись на трупи, на розбиті скрині, столи й шафи, на зірвані й порубані ікони.

У спустошені покої з моторошним стогоном вривався вітер.

Кілька разів Найда мимохіть зупинявся й витирав сльози: єдиний світоч віри, єдиний маяк, що сяяв нещасному краєві провідною зіркою серед навколишнього мороку, був тепер зруйнований, знищений, пограбований. Служителі віри, напутники й захисники народні нині лежали понівечені, мертві, лишившись вірними своїй святині до останнього подиху.

— Невже ж не зосталося нікого в живих? Ані єдиної душі?! — скрикнув отаман.— Адже дияволи налетіли на монастир, видно, недавно, днів зо два тому... Певно, так, батьку,— погодився Петро.— Ще й трупи не смердять... А чи не сховався хто-небудь он у тих келіях?

Козаки вийшли з покоїв владики й повернули до довгої низької будівлі, де були келії ченців. І тут на них чекала та сама німа картина, що краяла серце. Багатьох ченців було задушено в келіях під час молитви — їхні задубілі трупи лежали ниць біля аналоїв.

Здавалося, над цим безмовним кладовищем зависло розпачливе волання про помсту.

Найда з товаришами, обдивившись келії, вийшов до сіней, коли нараз із темного кутка долинув тихий стогін.

— Хтось стогне! — скрикнув отаман, зупинившись і прислухаючись.

— Стогне, стогне! — підхопили козаки.— Он там, у кутку, за дверима.

Усі кинулись туди й побачили розпростертого долі сивого запорожця веле-тенської будови.

На його голові, прикрашеній білим, як сніг, оселедцем, зяяла широка рана,— кров на ній запеклася й перетинала весь череп почорнілим рубцем; очі в старого були заплющені, обличчя вкривала смертельна блідість. Найда швидко опустився на коліна й, припавши головою до грудей запорожця, радісно вигукнув:

— Живий, живий!

Потому він уважно оглянув рану на голові:

— Нічого страшного, ослаб тільки, можна ще виходити... Ану, панове, підні-мімо лишень його та швидше покладімо десь у затишному місці!

Козаки насилу підняли запорожця й перенесли в одну з келій. Там його поклали на ослоні з дерев'яним узголів'ям, підмостивши киреї.

Розбите вікно завісили рясою, що валялася на підлозі, й засвітили вцілілу від розгрому лампаду.

Дідові влили в рот трохи горілки й побризкали його водою, після чого він одразу прийшов до пам'яті. Отаман тепер глянув на запорожця уважніше, і йому здалося, що він уже десь бачив це мужнє обличчя, мало того — воно збудило в його серці якесь радісне хвилювання.

«Авжеж, це той запорожець, який часто наїжджав у Січ, турбувався про нього, ще хлопця, розпитував про його успіхи у військовій науці й бойовій звитязі, той самий, що не раз дарував йому дорогу зброю і примовляв: «Старайся, синку, вчись... будь лицарем; станеш оборонцем нашої неньки України й месником за її рани!»

— Славний лицарю, діду любий! Чи ви пізнаєте мене? — спитав Найда, схиляючись до самого обличчя запорожця.

Той пильно подивився на отамана, і раптом у тьмяних очах його блиснув радісний вогник:

— Аякже, аякже... пізнав, коли я ще на сьому світі і якщо мені не ввижаються привиди... Найда? Атож! Лицар, посланий богом врятувати народ!

— Раб смиренний його святої волі,— відповів отаман.

— Найда? — ледве чутно перепитав запорожець.

— Еге ж, діду, коханий мій, Найда.

— Отже, господь явив мені свою ласку...— спроквола заговорив поранений.— І врятував мене... хоч я, може, й чужого віку зажив, та ще не виконав узятого на себе обов'язку... і послав любого й рідного моєму серцю... з яким хоч перед смертю розважу душу.

— Та ви, батьку мій, поранені не смертельно, а тільки ослабли від утрати крові.

— Я й сам так думаю,— згодився запорожець.— Мене ще й дрючком не доб'єш... Рани, як на собаці, присохнуть. І я цією рукою ще немало покладу наших ворогів! — підвищив він голос.— Тільки дай мені напитися студеної води... А то ніяк не міг доповзти до колодязя...

Вода відразу освіжила діда. Покликали й старого знахаря, що був у Найдиному загоні; він оглянув рани, змочив їх горілкою, присипав порохом і вміло перев'язав, а хворому порадив випити склянку горілки.

Після перев'язки поранений тільки трохи скривився і, усміхнувшись, сказав: «Мовби щипає... та дарма!» — і навіть підвів голову, спершись на руку.

— Каторжні ляхи,— розповідав старий запорожець,— пробралися в монастир, мов злодії... таємним лазом... і напали зненацька... перебили охорону... Що накоїли гаспиди-розбійники — то й подумати страшно. Я лежав під трупами й нічого не бачив уже...

— Дяка богові, батьку, що ваші очі не бачили цих страхіть, а то б ви самі вирвали їх із лоба, щоб більше й на світ божий не дивитися!

— О! — простогнав запорожець.— Підведи тільки, господи, мене із смертного ложа, і вони ще згадають діда Свирида Тарана! І як усе це сталося — втямити не можу! Я з двома хлопцями привіз сюди поранених, щоб підлікувати їх і тебе дочекатися,— чула моя душа, що тут я з тобою, рідним, зустрінуся... І ось, коли кругом наші орли-білозорці б'ють шулік і гадюк, коли довкола палають панські маєтки й княжі замки — нараз чималий загін з команди проклятого Кшемуського, під проводом того звіра Стемпковського, виринає тут... Вночі чую тривогу і передсмертні крики... Вибігаю й бачу, що вже висаджують двері в церкві... А монахи там замкнулися з велебними ієрархами... Я кидаюсь із своїми хлопцями в самісіньку гущу... Кришу направо й наліво, але якомусь гаспиду пощастило рубонути мене... У голові враз закрутилося, наче в млині, а в ушах задзвеніло... і земля стала піді мною хитатися... Блиснула думка, що кінець мені приходить... то я до хлопців: «Тікайте,— мовляв,— і мерщій кличте сюди Залізняка!..» Один із них прорвався через браму до лісу, а другий десь заховався... От уже не знаю, як і чого... тільки він як гукне: «Панове! Гайдамаки!» — то ляхи й кинулися навтікача! Я лежу напівживий і чую, як Стемпковський командує, щоб замикалися в монастирі, бо тут, за мурами, оборонятися легше... Та куди там — не слухають: «Брама,— репетують,— зламана!» І всі — до лясу! А насправді гайдамаків і не було, хлопець навмисне обдурив... Тільки де він потім дівся — не знаю... Я вже другий день на цьому кладовищі; виліз з-під трупів і доповз до сіней, усе шукав води... спрага мене мучила... Ну, й дуба дав би, звісно, коли б господь не послав вас, моїх рятівників...

Ця розповідь стомила знесиленого від втрати крові діда, і він, ледве доказавши останні слова, впав у забуття; стривожений отаман кинувся до кухля з холодною водою, щоб привести старого до тями, та знахар зупинив його:

— Це він не зомлів, а наче б тає... заснув од безсилля... То нехай спочине: це на краще!

Найда прислухався до тихого дихання пораненого і заспокоївся.

— А чи можна його взяти з собою? — після довгої мовчанки спитав знахаря отаман.

— Навряд... Дороги, либонь, не витримає... Рана тяжка, а сили поки що замало... З тиждень би йому полежати треба та добре, як водиться, поїсти й попити — ну і прибуло б крові... Тоді зовсім інша справа... Ач який велетень,

старовинного заводу... Хіба такий не витримає? Еге! Тільки що не кажи, а на це потрібен час!

— Тоді хай побуде тут,— вирішив Найда.— Але треба залишити п'ять-шість надійних хлопців, щоб доглядали його і на випадок, коли нападе яка-небудь лядська банда, дали їй відсіч...

Отаман послав Петра з наказом до козаків будь-що полагодити міст, а надто браму, і звелів, щоб прийшло кілька чоловік копати братські могили й ховати мучеників.

У монастирських майстернях знайшовся різний столярний інструмент і вірьовки — це допомогло швидше полагодити міст і ворота. Тим часом у храмі з гаків і цвяхів знімали трупи замордованої братії і клали їх посеред церкви, а на цвинтарі копали глибокі й широкі ями. Отець диякон з Дариною готувалися ховати вбитих. Знахар не відходив од запорожця, пильнуючи його неспокійний сон. А Найда в цей час устиг обійти із смолоскипом монастирські стіни та рови й переконався, що вони не пошкоджені. Біля брами отамана наздогнав Охрім і сказав, що знахар просить його зайти до пораненого запорожця — він щойно прокинувся. Коли Найда зайшов у келію, дід Свирид уже напівсидів, спираючись спиною й ліктями на попідмощувані киреї.

— А що, батьку, як вам? — співчутливо спитав отаман.

— Та бачиш, сину, вже сиджу...— посміхнувся запорожець.— А завтра стоятиму, а післязавтра... чого доброго, й ворога битиму.

— Тільки для сього треба теє... набратися сил... а для сил ось це зілля помічне...— І знахар подав якусь настоянку, в котрій за основу правили горілка й мед. Хворий випив запропоноване питво й поманив Найду ближче до себе.

— Це ти, сину мій коханий, справедливо величаєш мене батьком...— гідно заговорив він.— Багато що тобі відомо... багато дечого я давно збирався тобі розповісти, та ось замалим не забрав своєї таємниці в могилу... Але господь не схотів того... Пане знахарю, голубе, залиш нас з отаманом самих на часинку: мені треба побалакати з ним...

— Гаразд,— відповів знахар,— тільки б ліпше панові лицарю зараз спати, ніж теревенити...

— Встигнемо, голубе! Виспатися можна і в могилі, а поки язик повертається в роті, то чого ж і не потеревенити?

— Та воно так, звісно... як поміркувати...— знахар не доказав і вийшов з келії.

— Сину мій! — вже міцнішим голосом, хоч і перепочиваючи раз у раз, почав запорожець, коли вони залишились удвох.— Я маю право назвати тебе цим ім'ям і пригорнути, як батько, до своїх старечих грудей...— І він простяг жилаві руки до Найди, що сидів перед ним на низенькому ослінчику. Отаман від неспоріванки здригнувся, поцілував дідові руку й припав до його грудей.

— Так,— вів далі, трохи заспокоївшись, запорожець,— я врятував тобі життя... І ти мені заступив моїх дітей, які загинули... Слухай же, настав час, коли я мушу тобі відкрити все... Хтозна, чи ми ще побачимося з тобою! Хоч я й уповаю на господа, що він підтримає мої сили... І що я доживу до хвилини розплати... Але людина гадає, а бог чинить свою волю... та й часи такі настали — сьогодні пан, а завтра пропав... І певно, господь послав тебе нині, щоб я міг відкрити тобі мою душу й висловити останню волю.

Запорожець змовк і, спершись на руку, довго й пильно вдивлявся в одну точку, ніби там перед ним розгорталися картини прожитого життя, з усіма його

1/220 М. Старицький

давніми ранами, з усіма його болями, які старий хотів повідати своєму названому синові...

— Так, так... пам'ятаю... усіх вас... мов живі! — простогнав запорожець, швидко обернувшись до Найди.— Слухай і не перебивай. Літ із двадцять тому я був, звісно, і молодший, і дужчий, і щасливіший. Відтоді серце моє скам'яніло... Колись у мене була люба сім'я... і жінка-порадниця в хаті, кохана дружина, мила розмова, і дітки — щебетливі пташенята: два синочки, мов яворочки... та підліток дівчинка, років чотирнадцяти, краща за ясну зіроньку... Як я тішився своєю сім'єю, жив, немов у раю! Ех, не вернеться!

Тяжке зітхання вирвалося з козакових грудей, голова з сивим оселедцем, закрученим за вухо, важко похилилась, а по білому з жовтизною вусові скотились і впали на стиснуті кулаки дві важкі, пекучі сльозини.

Найда ловив кожне слово, кожен звук, і вони вогненними стрілами впивалися в його серце.

— Є тут, у містечку Лисянці, губернатор Кшемуський,— продовжував свою розповідь старий запорожець.— Кшемуський... так! Напевно, чував про нього, сину?.. Гаспид над гаспидами, звір, сатана з самісінького дна пекла! Я жив на хуторі миль за п'ять од Лисянки, а цей розбійник десь поблизу полював і, на лихо, побачив мою доньку-красуню, побачив — і накинув на неї своїм неситим оком... команді було наказано взяти дівчинку в замок. Але дружина моя, справжня козачка — я був тоді на Січі — гордо зустріла непроханих гостей, заявивши, що вона не підданиця губернатора, а вільна, і діти її — вільні люди, що чоловік її запорожець і земля, на котрій сидить,— власна, запорозька, а не панська... У нас на той час гостювало дві родички та брат їхній, молодий парубок... Посланці повернулися до того диявола Кшемуського й переказали йому сміливу відповідь моєї дружини... Осатанів губернатор!.. Він не міг стерпіти, щоб хтось перечив його волі, й звелів привезти дівчинку силою, а коли хто чинитиме опір... знищити всю сім'ю!.. Так і сталося: на мою беззахисну родину напала зграя розбійників... Але три молодиці з парубком не далися в руки живими, та й дочка теж боролася... поки не заарканили її... Вони макогонами та ножами душ із десять порубали, а хутір підпалили... Сердешну ж дівчинку, зв'язавши, відвезли у своє чортяче гніздо... Що там було з бідолашною — не знаю... Але дитя не знесло ганьби й втопилося в лисянському ставку... А! — заскреготав зубами запорожець і вхопився за груди, аж нігті впилися в тіло, і з-під них виступила кров.— Не вдалося мені й трупів побачити, попрощатися навіки,— хрипким голосом провадив він далі.— Усі вони згоріли... і вугіль із спаленої хати змішався з дорогим попелом...

Запала тяжка мовчанка; вражений отаман не смів перервати її жодним звуком...

— Чи знаєш ти, сину мій, що то є одразу втратити все найдорожче в світі,— нарешті глухим голосом знову заговорив дід,— і залишитись одному, як палець, на кладовищі? Таке горе на шматки рве людське серце, сушить мозок, вибілює голову... Ні, такої муки не пережити, не забути!..— Старий козак змахнув з очей сльози, що застилали йому світ, вдарив себе кулаком у груди й розпачливо вигукнув:— Але є ще страшніша мука! Це прагнути помсти й не мати змоги відплатити ворогові!.. Такої муки немає навіть у пеклі!.. Ця мука примушує людину жити, терзатися життям і чекати, чекати хвилини, щоб відплатити ворогові, поквитатися з ним — і поквитатися сповна...

— Авжеж, поквитатися,— палко підхопив отаман.— І так, щоб найстрашніші тортури проклятому катові здалися іграшкою порівняно з цією помстою!

— І ти теж так думаєш, сину мій, любе дитя моє? — ніби в нестямі вигукнув запорожець і своїми жилавими руками притис Найду до грудей.

— Так, так, батьку, я допоможу тобі помститися!

— Нехай же буде благословенний той час, коли я в серці назвав тебе сином! — почав був старий, але збудження і нестерпний біль змусили його замовкнути; він обхопив руками голову, відкинувся назад і з стогоном заплющив очі.

Найда кинувся до діда, подумавши, що він зомлів, але старий був при пам'яті і тільки стогнав від болю.

— Дай води, а то в грудях пече вогнем...— прошепотів запорожець.

Найда подав старому напитися і співчутливо поцілував його в руку. Запорожець глянув на молодого отамана теплим, сповненим любові поглядом і тяжко задумався: тіні, що пробігали по його суворому обличчю, виказували страшну душевну боротьбу. Нарешті, подолавши її, дід заговорив знову:

— Слухай! Я залишився із своєю безутішною журбою жити на світі лише для того, щоб відплатити ворогові; але відплатити я жадав не вбивством, а такою мукою, яка б хоч трохи була подібна до моєї. Багато я думав про це... ночі не спав... а помста не давалася мені в руки. Не раз я цілими ночами блукав навколо замку... Прокрадався всередину, до самої спочивальні губернатора... але зупинявся: ні підпал, ні вбивство не квитували мого пекельного горя! Я замалим не збожеволів, мало з глузду не зсунувся... Тоді на якийсь час я покинув цього диявола, хотів виждати й придумати щось сатанинське... А щоб хоч трохи розвіяти свою тугу, пристав до гайдамаків, вирішивши зібрати якнайбільше грошей, аби було чим справити поминки по моїй замордованій сім'ї... Ми грабували панів, палили їхні маєтки, вішали економів, орендарів... І я при кожній нагоді кричав їм: «Ось так ви моїх дітей різали, то й вам те саме!»

Старий запорожець перевів дух, витер рукою піт з лоба і, загадково осміхнувшись, розповідав далі:

— Грабували ми, різали, та й нам не раз давали перцю... Власне, й не нам,— ми завжди встигали щасливо вискочити з біди,— а от замість нас перепадало зовсім безневинним людям. Збере, бувало, лях банду та й почне з помсти грабувати й різати кого попало. Якось ми пробиралися лісами по Волині, дивимось — на узліссі горить з чотирьох боків, видно, підпалений, виселок і панський двір... Думаю собі, чи не наш брат похазяйнував? Хотів уже був проїхати мимо, але наче хтось на вухо шепнув мені: «Заверни!»

Ну, завернули. Від одного пораненого дізналися, що то справді був наїзд — тільки не гайдамацький, а лядський. Чортові панки-ляшки давно вже вигадали собі забаву: переодягаються гайдамаками та під нашим ім'ям і грабують свого ж брата, а трапиться, то й українського шляхтича.

Рушили ми мерщій до двору... думка була — застукати гайдамаків панських зненацька, та їх уже й слід пропав: знедолили українського шляхтича, та й — гайда! Повернули ми назад, коли чую — в огні крик. Я туди — полум'я вже охопило стелю... жар сиплеться... задушливий дим хмарою стелеться... Пробігаю один покій — нікого; чую — у сусідньому покої затріщало... Стеля обвалилася... а крик чути... не то крик, не то стогін уже. Я ліворуч — в інший покій. Дивлюсь — а тут, на щастя, стеля в одному місці тріснула, й полум'я крізь щілину так і шугонуло вниз язиками, стало видно. Бачу — біля моїх ніг лежить убита пані, голова

розрубана, а коло неї дитя, років трьох-чотирьох, уже ледве пищить. Я швидше його на оберемок та з полум'я... Насилу вискочив! І чуприну трохи обсмалив, і жупан затлівся. Як вискочив, то й спалахнув увесь, але мене облили водою... а дитя виявилось хлопчиком, ну, я й прозвав його Найдою...

— То це ви мене врятували? — скрикнув отаман і кинувся обнімати свого рятівника й другого батька.

— Атож, тебе, мій сину! — запорожець міцно притис до своїх грудей голову Найди і поцілував його в лоб.— Тебе, кохане дитя! Як глянув тоді, то й прикипів до тебе серцем навіки. Усе моє горе немов покрилося цією знахідкою. Але де ж мені, бездомному, було притулити тебе? Думав я, думав: нікого й нічого у мене не зосталося — ні кола, ні двора, ні родини, сирота кругом, тільки й зосталося роду, що Січ-мати,— от я і вирішив одвезти тебе туди, довірити матері своє єдине й кохане дитя. Там, на зимівнику у діда Свердла, я й улаштував тебе, а братчиків попросив доглянути, до розуму довести й звитязі лицарській навчити.

— Пам'ятаю, пам'ятаю,— жваво заговорив Найда.— І пасіку, і діда... Він любив мене й пестив, розповідав про походи, про ворогів України, говорив, що козак для того й народжується на світ божий, щоб захищати од ворогів-панів рідний люд і рідну віру...

— Еге ж... Дід помер, а тебе згодом узяв під свою опіку кошовий і приставив двох доглядачів.

— Квача й Передерихату? Я цих добре пам'ятаю: і суворі, і людяні. А при них уже кожного року навідувались до мене й ви, батьку мій, привозили всякі гостинці й дорогу зброю.

— Приїжджав, приїжджав, мій любий,— розчулено мовив запорожець.— І ті хвилини були найщасливіші в моєму житті, та я не хотів тобі признаватися у всьому — ще зарано було... А от коли ти став лицарем і в походах показав свою звитягу — я подумав: «Ну, нині відпускаєш раба твого, господи, з миром»,— є в мене кому передати свою помсту, свої надії... є й гроші для цього.

— І присягаюся святим небом,— палко вигукнув отаман,— що батько в мені не помилився: я помщуся цьому гаспидові, цьому сатані Кшемуському так, як не снилося й звіру Яремі!

Запорожець схопився руками за отаманове плече й засміявся таким моторошним хрипким сміхом, що Найда мимохіть здригнувся, а серце його похололо.

— Я вірив і вірю, що син...— тут старий урвав мову і якийсь час мовчав.— Та коли,— почав він знову,— ти несподівано пішов у ченці — це мене замалим не вбило! Адже я невідступно, мов тінь, стежив за кожним твоїм кроком, знав усе, що ти робив, знав навіть твої думки... І раптом, у розквіті твоєї слави, тоді, як усе товариство вшанувало тебе довір'ям,— ти щез, зник безслідно, невідомо куди! Я шукав тебе скрізь, розпитував — ніхто нічого не міг сказати. Усі вирішили, що ти загинув десь у бою або що тебе схопили й стратили ляхи. Ох, коли б ти знав, що робилося в моєму серці! Знайти собі сина, знайти собі єдину втіху за всі муки — і знову його втратити!..

Старий запорожець міцно стис Найдину руку і, ще більше хвилюючись, вів далі:

— Але в стократ тяжче мені стало, коли я дізнався, що ти пішов у ченці... О, з моїм горем не могло зрівнятися ніщо! Присвятити тобі все життя, ростити, викохувати для того, щоб перелити в тебе всю душу,— і нараз побачити твою

зраду! Так, зраду,— наголосив запорожець, до болю стискаючи Найді руку.— Тому що тільки зрадник може думати про порятунок своєї душі в той час, коли гине рідний край!..

Найда весь спаленів, а потім побілів, наче полотно. Старий важко перевів дух і заговорив хрипким од хвилювання голосом:

— В першу мить я хотів убити і тебе, і себе... Та серце мене стримало, воно підказало мені, що ти повернешся до нас, що ти не зрадиш! Я стежив за тобою повсякчас, я не спускав тебе з ока, я чекав... я благав бога... І ти повернувся! Повернувся тим самим лицарем-козаком! Ох, коли б ти знав, як мучився я від думки, що, може, ти вже й любити розучився наш знедолений край!

— Батьку, як ви могли подумати таке? — гаряче промовив отаман і знову весь спаленів від незаслуженої кривди.

— Так, я батько тобі по духу, але не по плоті,— з болем сказав запорожець.— А от якби ти зустрів свого рідного батька, хіба б ти не залишив для нього всіх нас? Хіба б ти не перейняв усіх його думок, його...— старий замовк і впився очима в Найдине обличчя.

— Але ж ви самі казали, що батько мій був український шляхтич. Та коли б він був єврей, турок, поляк — присягаюся вам, я на нього не проміняв би вітчизни! Тепер ніхто й ніщо не вирве України з мого серця!

— Так, так! — скрикнув дід, задихаючись від якогось несамовитого збудження.— Сину мій! Радосте моя! Втіхо моя!

Він палко обняв названого сина і якусь мить мовчки притискав його до своїх грудей. Найда чув тільки, як сильно билося серце старого і з яким важким свистом виривалося дихання з його грудей...

— На тебе надіюсь, у тебе вірю,— через хвилину заговорив дід, злегка відхиляючи од себе Найду й з невимовною гордістю вдивляючись у його прекрасне обличчя.— Пересели в себе мою душу, врятуй Україну й не забудь помститися душогубові за дітей і за батька...

— Присягаюсь,— урочисто промовив отаман.

— Вірю, вірю...— прошептав запорожець і, знесилений страшенним хвилюванням, упав на тверде узголів'я.

Смертельна блідість вкрила його обличчя, очі заплющились... Найда стривожено нахилився до старого, але той похитав головою і прошепотів:

— Ні, ні, сину, моєї залізної натури радість не вб'є.

У цей час почулися чиїсь кроки...

До келії ввійшов Петро й доповів, що все уже готово до від'їзду, ворота полагоджені й нещасні мученики поховані.

— Поставили й хреста,— додав він,— не встигли тільки високої могили насипати.

— Насиплють їм могилу думи й пісні наші,— похмуро відказав отаман.— І тієї могили вже ніхто не зруйнує. До ранку ще далеко?

— Вже світає.

Почувши Петрові слова, дід розплющив очі.

— Світає? — пошепки спитав він, звертаючись до Найди.— Чуєш, світає... поспішай же... ти ще встигнеш, не гай же й хвилини... Пам'ятай присягу!..

— Пам'ятаю, пам'ятаю, батьку... Але як я вас тут залишу? Хижаки можуть знову повернутися!..

На обличчі запорожця промайнула зневажлива усмішка, він махнув рукою і сказав:

— Хижаки ніколи не повертаються назад. Поспішай!.. За мене не турбуйся: рана неважка... Тривога й втрата крові знесилили мене... За день я очуняю й сам прилечу до вас.

— Але... батьку,— спробував був заперечити Найда, та старий запально перебив його:

— Не турбуйся! Одна думка про те, що ти там з Максимом, що ти помстишся за мене ненависному ворогові,— одна ця думка, кажу тобі, поверне мене до життя... Їдь же... не гайся... заклинаю тебе всім, що є святого на світі!

— Гаразд, батьку, не тривожте свого серця,— промовив отаман, підводячись з місця.— Нехай усе буде по-вашому: я їду, тільки дозвольте мені залишити біля вас п'ятьох своїх козаків, щоб я був спокійний...

— Спасибі, сину, за ласку...— зворушено відповів запорожець.— Не звик... Ну, залишай і козаків, якщо хочеш, тільки сам поспішай... Але зажди,— він подав Найді знак рукою,— ще два слова. Ти, козаче, вийди,— кивнув дід на Петра і знову заплющив очі.

Петро вийшов з келії, а отаман схилився до запорожця. Повіки старого піднялися.

— Вина! — тихо прошепотів він.

Найда налив повний ківш і, трохи підвівши голову названого батька, підніс вино до його вуст. Запорожець випив до дна. За хвилину на його щоках виступив слабкий рум'янець.

— Слухай,— уже бадьоріше заговорив дід і, спершись на лікоть, подав Найді знак присунутися ближче.— Слухай! Замок неприступний: харчів, води й військових припасів у ньому вистачить надовго... Облогою ви його візьмете хіба що через півроку, а то й пізніше... Є інший спосіб. Колись, років двадцять тому... до замку був підземний хід... Він починався на березі ставка й вів до спочивальні самого лиходія Кшемуського. Ти знаєш, замок стоїть на неприступній скелі, довкола неї йде мур, з одного боку викопано рів, з іншого боку до цього рову прилягає став... Коли підеш уздовж стіни праворуч від ставка й дійдеш до третьої вежі, поверни від неї прямо в ліс; там, за сто кроків, побачиш скелю, під нею в кущах є лаз, який іде під землею й виводить у спочивальню самого Кшемуського. У ній висять на стінах портрети предків князів Яблоновських. На одному з лицарів — чорне оксамитне вбрання і срібні лати. В одній руці він держить меч, а в другій — оздоблений чорними перами шолом... Треба підійти до цього портрета й натиснути щосили на очі лицаря — тоді картина відсунеться і відкриє вхід до підземного лазу...— Запорожець зупинився на мить, щоб перевести дух, і потім заговорив ще жвавіше: — До спочивальні потаємні двері відчиняються іншим способом... З боку лазу вони вкриті листовим залізом, поприбиваним здоровенними цвяхами. Треба знизу відлічити дев'ятнадцять цвяхів, од дев'ятнадцятого відлічити праворуч ще три цвяхи і повернути четвертий — тоді двері відчиняться прямо у спочивальню лиходія... Ти дивуєшся, що я так добре знаю все? — з моторошним сміхом вигукнув запорожець, постерігши здивування Найди.— Все знаю, кожен камінчик, кожен закапелок я оглянув у цьому проклятому кублі, обдумуючи свою помсту. На кожному його камені лишилися краплини крові моїх дітей! То хіба я можу забути ці подробиці — вони мені запам'яталися на все життя! О, коли б я нині міг полетіти з вами, я привів би вас до самісінької постелі гаспида...— З грудей запорожця вирвався хрипкий зойк.

— Не турбуйтеся, батьку! — вигукнув отаман, підтримуючи старого.— Я замість вас полечу й знайду таємний хід, я присягався і знову присягаюсь: помщусь за вас лиходіям так, як помстився б за свого рідного батька!

— Так, так, ти помстишся! — гарячково заговорив запорожець, впиваючись очима в обличчя Найди.— Ти — син мій, мій тепер син! Мій! Ох, сину, я стільки років таївся від тебе й лише нині можу пригорнути тебе до серця. Йди ж до мене... дай обняти тебе ще раз!

Запорожець з якоюсь нелюдською силою притис отамана до своїх грудей і, задихаючись од хвилювання, промовив:

— Мій син, мій! Українець серцем і душею і страшний месник ляхам!

— Українець серцем і душею і страшний месник ляхам! — повторив за ним і Найда.

З грудей запорожця вирвався несамовитий крик тріумфу.

— Дякую тобі, господи! — прошептав він, зводячи очі до неба.— Ти вже тут, на землі, заспокоїв моє розтерзане серце... Іди ж, сину... іди, але бережи себе: в тобі єдиному моє життя, моя радість...

— Бережіть себе, батьку! — тремтячим голосом промовив отаман і припав устами до сухих дідових рук.

Старий запорожець прихилив ближче голову Найди і, поклавши на неї руки, ледве чутно мовив:

— То нехай же благословить тебе бог! — і, ще раз поцілувавши козака в чоло, знесилено ліг і заплющив очі.

Ще сонце не сходило, як Найда із своїм загоном виїхав з Мотронинського монастиря й поспіхом, через дрімучий ліс, подався на захід, в напрямку Вільшаної та Лисянки.

Усі їхали мовчки, пригнічені жахом щойно баченого; але, крім цієї спільної причини похмурого настрою, у багатьох було ще й своє особисте горе, яке посилювало душевний тягар: Петро, наближаючись до рідних місць, мимоволі згадав замученого ляхами батька; Найда перебував під враженням жахливої розповіді старого запорожця й нового почуття любові й обов'язку, скріпленого присягою, даною отаманом своєму рятівникові; Дарина переживала близьку розлуку з коханим — невідоме майбутнє будило в її душі невиразне передчуття фатальних втрат, дівчина серцем уже чула біду, що насувалася з чорної імли.

Та й у кожного напередодні кривавих боїв зринали з потаємних глибин душі зворушливі спогади.

Коли втомлені коні побігли повільніше, Дарина під'їхала до Найди й тихо спитала його:

— Об чім, коханий, так задумався?

— Га?! — здригнувся отаман від несподіваного запитання, яке порушило його задуму.— Це ти, моя люба, моя зоре?

— Ох, коли б тільки бурі та грози не розлучили нас навіки,— мовила дівчина.— Ти ось зажурився, друже мій, і в моє серце теж запала печаль... Справді, куди мені тепер податися? Мотронинський монастир розграбовано... там тепер ні мені, ні пораненим немає притулку; у Київ, поки не скінчиться ця велика боротьба, я не вернусь нізащо, та й потому вернуся туди хіба що з тобою, вірною дружиною, яку дав мені бог...

— Щастя моє, радосте моя, вся надія в тобі, все життя для тебе! — прошепотів у відповідь Найда, сп'янілий від захоплення.

— Так,— тихо, але твердо вела панна,— без тебе мені не жити. Але як під час цієї бурі... не сховатися від неї, ні, навпаки — як хоча чим-небудь бути корисною в смертельній борні? Я б з радістю полетіла з вами в похід!

— Боронь боже! — вигукнув отаман.— Це неможливо. Тривога за тебе, за твоє життя зв'язала б мені крила.

— Але яка мука, друже мій, не бачити тебе, сидіти десь згорнувши руки й думати щохвилини, чи не трапилося з моїм жаданим якогось лиха!

— Ні, не тривожся: не трапиться! Я вірю в свою фортуну, і якщо душею буду спокійний, то гори зрушу...

— Про що ж ти думав?

— Не про небезпеку, ні,— посміхнувся Найда.— Але я в монастирі дізнався багато про що вельми важливе від старого пораненого запорожця... почув од нього несподівані речі... Виявляється, він мій названий батько, він урятував мені життя й виховав мене; його сім'ю з нелюдською жорстокістю знищив Кшемуський, губернатор лисянський, і я заприсягся відплатити катові за цей злочин. Лисянський замок неприступний, Дарино, але страдник розповів мені, що там є потайний лаз, через який можна дістатися до самісінької спочивальні губернатора... Мій батько років двадцять тому, скориставшись цим лазом, зумів пробратися в замок. От я й думаю, голубко моя кохана, як би дізнатися, чи зберігся той лаз і донині? Залізняк тепер обложив Лисянку, та ця облога забере багато часу й дасть змогу ляхам отямитись і зібрати сили, а негайний штурм вимагає великих жертв. От якби пробратися до замку через потайний хід, тоді б ми легко здобули його!.. Саме про це я й думав, моя зоре.

— О! То важлива новина! Треба поміркувати й допомогти нашому гетьманові,— задумливо сказала Дарина.— Я спершу було навіть зраділа, що монастир... ні, не тому, що він зруйнований,— схаменулася дівчина й мимоволі почервоніла,— ті страхіття і криваві злочини... ох, від них у мене і досі кров холоне й серце стискається... Але я було зраділа, коли мій кінь ступив за ворота й знову помчав поруч з твоїм. Ох, тільки тепер мене мучить сумління, що я не залишилася біля твого батька. Йому потрібний догляд, а я лише про себе думала; та я ж не знала, що це твій батько і благодійник.

— Не тривожся, моя люба, коло нього лишився знахар,— заспокоїв дівчину отаман.

— Ну, слава богу, а я, може, й тут стану в пригоді,— загадково промовила Дарина.

У цей час до Найди під'їхав диякон і перебив розмову:

— А що, батьку отамане, либонь, поїдемо швидше? Коні відпочили!

— Гаразд,— погодився Найда й махнув рукою:

Козаки підібрали повіддя, свиснули й помчали мов вітер.

Незабаром подорожні прибули у Вільшану, де, як виявилося, стояв Залізняк з головними силами. Ще в дорозі, розпитавши зустрічних козаків, Найда дізнався, що Залізняк відмовився од свого наміру здобути Лисянський замок і сьогодні ж вирушає на Умань.

Ця звістка і вразила, і засмутила Найду. Що могло змусити Залізняка так несподівано змінити рішення? Певно, трапилось щось важливе! Може, ляхи зібрали військо або знайшли собі союзників і Залізняк поспішає їм навперейми? Чи встигли ж приєднатися до нього Найдині загони? Чи знайшли їх в умовленому місці посланці гінці?.. Що ж, зрештою, вирішили робити з Лисянським замком?

Усі ці питання дуже тривожили Найду. Козацька душа була ще сповнена кривавими слізьми старого запорожця, його страшними словами, страшними клятвами — і думка про те, що нелюдське горе названого батька залишиться непоквитованим, що йому, Найді, не пощастить заспокоїти старече змучене серце — ця думка важким болем озвалася в грудях отамана.

Дарина відразу помітила зміну в настрої коханого й відразу ж зрозуміла її причину. Обличчя дівчини спохмурніло... Закусивши губу й звівши свої соболині брови, вона зосереджено дивилася в далечінь, обмірковуючи, певно, щось важливе. Найда час від часу поглядав на Дарину, але, охоплений тривогою, не помічав незвичайного виразу її обличчя.

Через півгодини загін, під гучні переможні крики козаків, уже в'їжджав до гомінкого табору, що велетенським залізним кільцем охоплював містечко Вільшану.

Дізнавшись про прибуття славного отамана, козаки звідусіль ринули назустріч Найді, й незабаром навколо наших подорожан зібралася тисячна юрба, яка на своїх плечах донесла їх до намету гетьмана Залізняка.

Залізняк, котрий уже знав про чудесний порятунок Мельхіседека, але втратив усяку надію дочекатися Найди, тепер, побачивши його, страшенно зрадів і довго не випускав побратима із своїх обіймів, раз у раз примовляючи: «І де ж ти досі пропадав? Замучив! Геть замучив нас!..»

Коли нарешті вщухли перші радощі, коли Залізняк дізнався, яким чином у Найдиному загоні опинилася Дарина, він посадовив гостей у своєму наметі, звелівши подати їм усе необхідне, щоб підкріпитися з дороги.

Увагу Дарини відразу привернув стрункий бліденький джура Залізняка, з дівочим обличчям і великими сумними очима. Панна також помітила, що й Петро дуже радісно зустрів юного джуру й довго притискав його до свого серця.

«Певно, брат його»,— подумала Дарина і, уважніше глянувши на чарівного джуру, справді помітила, що між ним і Петром була безсумнівна родинна подібність, але обличчя козака відзначалося мужньою, суворою красою, тоді як м'які риси тендітного джури ховали в собі стільки ласки й печалі, що личко його мимохіть приваблювало кожного.

Коли прибулі підкріпилися і розпитали про останні найважливіші новини, розмова зосередилася на головному:

— Вчасно ти поспів, соколе,— промовив Залізняк, торкаючись рукою до Найдиного коліна,— саме впору, адже сьогодні вирушаємо на Умань.

— Чув, чув,— відповів Найда.— Але скажи, чому ти роздумав брати Лисянський замок?

— Немає рації, друже; оглядали ми замок: чортове гніздо так укріплене, що його можна й рік в облозі держати, і зуби на ньому поламати, а дорогий час згаємо: в Умань нині зібралася шляхта, либонь, з усього краю... Вони там подуріли од страху — отож треба застукати їх, поки не встигли попросити підмогу... А коли візьмемо Умань, тоді вже увесь цей край стане справді нашим.

— Так-то воно так,— згодився Найда,— але як же нам іти на Умань, залишаючи позаду себе такий міцний замок? Ми ж ризикуємо опинитися між двох вогнів. Адже Умань теж міцна!

— Ха-ха-ха! Є в нас до неї ключик, а значення Лисянського замку ти, брате, перебільшуєш: замок сам по собі неприступний, але його гарнізон загрози не становить, хоч там і засіло душ із двісті з самим катом Кшемуським на чолі. Адже ж то такі боягузи, що скорше згодяться перегризти один одному горло, ніж вийти в поле назустріч нам.

— А все-таки шкода залишати таку укріплену фортецю! — відказав Найда.— Якщо там навіть і боягузи тепер, то можуть же прибути й справжні війська, а коли вони засядуть на скелі, то покажуть свою силу, і ми завжди матимемо в себе за спиною нагострений ніж... Ні, друже, слід негайно зруйнувати прокляте кубло, та й часу на це піде небагато, тому що я маю відомості про таємний хід, який веде до замку: треба тільки спершу якось пробратися в самий замок, щоб переконатися, чи є той хід і тепер.

— Є тайник?.. Це інша справа! — Залізняк на мить задумався, але потому рішуче промовив: — Ні й ні! По-перше, невідомо, чи тайник зберігся... Треба буде шукати його, і якщо не знайдемо, то шкода й заходу... Страшно згаяти дорогий час!.. А якщо ми навіть і знайдемо таємний хід, то все ж, щоб здобути замок, треба буде затратити днів зо три, чотири, а нам не можна гаяти й чотирьох хвилин: фортуна може зрадити...

Гетьман нахилився до побратима й тихо сказав кілька слів, яких Дарина не розчула. Обличчя Найди відразу стало зосереджене: важко було, наперекір здоровому глузду, наполягати на здобутті замку... Але як же тоді виконати клятву, котру він дав нещасному старому?

— Ну, чого ж ти насупився? — спитав Залізняк, помітивши зміну в Найдиному обличчі.— Хіба Кшемуський твій особистий ворог?

— Атож! — відповів Найда.— Ненависний ворог, і я заприсягся, спасінням своєї душі заприсягся помститися йому!

— І ми розквитаємося з ним, не забудемо нічого. Дай тільки спершу здобути Умань!

— Дозвольте, панове отамани! — несподівано заговорила Дарина, і від незвички й хвилювання її голос помітно затремтів.— Дозвольте... якщо тільки мені можна висловити свою думку, то я насмілюсь запропонувати один спосіб...

— Говори, говори, ясна панночко! — з подивом сказав Залізняк, а Найда зупинив на спаленілій дівчині захоплений погляд.

Дарина переборола мимовільне збентеження і промовила:

— Отаман Найда каже, що треба пробратися в замок і розвідати, чи ще є таємний хід. А тому я пропоную вам, панове, ось що: нехай пан Найда з кількома козаками одвезе мене в Лисянський замок, нібито для того, щоб мене, як російську підданицю, охороняли там від гайдамаків, а потім відпровадили у Київ... Пан Найда може їхати зі мною, як поляк, як лицар шляхетської корогви... Адже, коли визволяли отця Мельхіседека, ясний пан так чудово вдавав польського магната, що жоден лях нічого не помітив... і слуги для ясновельможного пана є... і вбрання для всіх...

— Чудова думка! — підхопив Найда.— І за два дні ми зваримо пиво... навіть дожену вас під Уманню... Мені тільки пройтися берегом ставка та кинути оком на спочивальню губернатора... і доволі. А коли все добре вдасться, то після Умані я піду з десятком молодців, і ми відчинимо лисянську браму.

— Ех, орле мій, оце гарно! — скрикнув Залізняк, звертаючись до Найди.— Та з такими соколами я не то що Україну вирву з лабет Польщі, а й саму її осідлаю... Але ти ж і орел, брате мій! Куди не вдариш знаскоку, чудеса виходять, та й годі! Отже, як панна сказала, так тому й бути!

— Та й для панни буде спокійніше,— додав Найда.— Не на нашому ж кривавому бенкеті їй місце! А Кшемуський російську підданицю берегтиме як зіницю ока... Усі ляхи нині «падам до нуг» перед Москвою...

— Ха-ха-ха! То в добрий час! Господь благослови вас! — і Залізняк палко обняв свого товариша, а панні, немов галантний кавалер, звиклий до салонних звичаїв, поцілував руку.

Вирішивши, кого з собою брати, Найда запропонував Дарині піти у приготований для неї намет, щоб відпочити й зібратися в дорогу. Вони вийшли разом, за ними поспішив Петро — йому було доручено передати козакам накази отамана. В наметі залишилися тільки Залізняк і Пріся.

Кілька хвилин гетьман сидів мовчки, поринувши в свої думи. Дівчина потихеньку прибирала зі столу, боячись яким-небудь необережним рухом сполохати тишу, що панувала в наметі.

Але ось Залізняк підвів голову й, помітивши Прісю, яка нечутно ходила навколо стола, здивовано промовив:

— Ти тут, Прісю? А я саме думав про тебе.

— Про мене? — з боязкою радістю, зашарівшись, перепитала дівчина.

— Авжеж, про тебе, моя люба дитино, бідна моя квіточко, одірвана від рідної гілки! Чого ж ти засоромилась? Ходи сюди, сядь коло мене.

Пріся несміливо підійшла до Залізняка й сіла поруч на ослоні.

— Ось що, дитино моя,— заговорив гетьман, ласкаво кладучи свою руку на Прісину,— звідси ми вирушаємо на Умань; хтозна, що там чекає нас... числимо на перемогу, а от серце все чогось ниє, немов біду віщує... То ось я що надумав: панна, дочка генерального обозного російського, їде в замок Кшемуського, ти ж чула це... От я вирішив і тебе відправити з нею, ніби ти її служниця, чи що... Пересидиш там бурю і в разі не пощастить нам під Уманню, то вельможна панна не покине тебе...

Почувши ці слова, Пріся зблідла, на очах у неї виступили сльози.

— Батьку, пане гетьмане, за що? За що ви хочете відправити мене?.. Хіба я чим... Ой господи! — Дівчина в розпачі сплеснула руками й закрила ними обличчя.

— Прісю, дитино моя, та хіба я це роблю, сердячись на тебе? Ліпшого джури в мене не буде; але ж треба подумати й про твій спокій, про твоє життя, треба влаштувати тебе на випадок якої-небудь біди...

— Спокій! — з болем скрикнула Пріся.— Та хіба я матиму хоч одну хвилину спокою, якщо не знатиму, що діється з вами? Я виплачу очі свої, серце моє розірветься... Боже мій, та я збожеволію, щохвилини думаючи, що, може, лях уже всадив вам ножа в серце... Ой ні, ні, батьку, не відсилайте мене! Ліпше мені до ляхів на муки потрапити, ніж пропадати десь далеко од вас!

Прісин голос урвався.

— Спасибі тобі за ласку, дитино! — ніжно промовив Залізняк, опускаючи руку на плече дівчини.— Тільки чого це ти так тривожишся за мене?

У відповідь на гетьманові слова з грудей Прісі вирвався глибокий болісний зойк. Вона затулила обличчя руками, і все її тіло затряслося від судорожного ридання.

З сумною ласкою дивився на дівчину Залізняк, нарешті мовчки обняв її і пригорнув до грудей.

Пріся схопила його руку й почала цілувати. Та гетьман, нічого не кажучи, вивільнив свою руку й, підвівши Прісину голову, ніжно поцілував дівчину в чоло.

Якусь мить він сумно дивився на бліде, засмучене личко Прісі, а потім, зітхнувши, сказав:

— Ех, дівчино, дівчино! Не в добру годину причепила ти свій човник до мого

байдака. За моїм байдаком іде крута хвиля, вона заллє, розіб'є твій човник, не дасть йому дістатися до тихої пристані.

— Хоч на дні моря, хоч у самісінькому грозовому вирі, тільки б з вами! — в пориві невимовного кохання скрикнула Пріся й припала до грудей Залізняка.

XXVI

Лисянський замок був милі за дві од Вільшаної, і надвечір того ж дня пишна кавалькада, яка складалася з шляхетного лицаря, вирядженого в оксамит, золото й коштовності, молодої красуні-амазонки та десяти пишно одягнених слуг, зупинилася недалеко від брами. Один з шляхетського кортежу виїхав наперед і засурмив. Із замку довго не відповідали, нарешті по великій паузі з надбрамної вежі засурмили. Передовий — то був отець диякон — під'їхав ближче.

— Хто ти? — гукнули з вежі.

— Осавул його мосці молодого пана Ржевуського; а їде він до ясного пана губернатора з дорученням од ясновельможного нашого регіментаря і просить гостинності...

Знову запала мовчанка. Очевидячки, слова осавула були переказані губернаторові, і він захотів перевірити — друзі чи вороги напрошуються до нього в гості.

— А хто у нас тепер за регіментаря? — з височини вежі спитав осавула сам губернатор.

— Хоробрий і преславний полковник Стемпковський; він у Білій Церкві вже перебрав командування кварцяним військом...— відповів диякон.

— А звідки він туди прибув і коли?

— Прибув він учора... Звідки — пан капітан краще знає... а я чув, нібито від його ясної мосці, пана тутешнього губернатора.

Ці дві слушні відповіді розвіяли сумніви Кшемуського, та й, крім того, якийсь десяток людей не становив небезпеки.

Губернатор звелів одчинити браму.

Гостей він зустрів у своїй парадній залі вельми урочисто і, разом з тим, дуже привітно; а з вельможною панною, російською підданицею, нібито відбитою Стемпковським у гайдамаків, повівся навіть підлесливо, сказавши, що замок та команда й усі люди — до її послуг — і що, при першій можливості, він сам вважатиме за честь для себе супроводити панну в Київ.

Цього разу Найді щастило: прізвище, яким він назвався, було вельми відомим і шанованим, але, на щастя, сам губернатор з цим родом не мав знайомства, тому отаман міг бути спокійний, що його не піймають на вигадці, а новини про грудського губернатора, викрадення Мельхіседека, становище кварцяного війська або вісті з Росії — він знав чудово і тому міг вільно, у різних варіаціях, імпровізувати на ці теми.

Після короткої бесіди губернатор запросив гостей у трапезну, де їх зустріли пані Кшемуська й Текля. Приймачка, на знак жалоби по вбитому нареченому, носила тепер чорну сукню і була дуже засмучена. Пані губернаторова зустріла гостей надзвичайно привітно.

Дарина хоч і не зовсім вільно, а все ж говорила по-польськи, й тому за столом незабаром зав'язалася жвава розмова. Дівчина була змушена вдруге розповісти про страхіття, яких вона нібито зазнала в полоні у гайдамаків, і про несподіване своє врятування.

Під час розмови пані Кшемуська кілька разів зупиняла пильний погляд на обличчі Найди. Спершу отаман на ці погляди не зважав, та згодом вони потроху почали пробуджувати в його душі якесь тривожне почуття. «А чи не бачила мене де-небудь ця пані — в Печерах або серед козаків? — подумав сам собі отаман.— Ото славна штука буде!»

Губернатор теж помітив пильні погляди дружини й спитав її:

— Ядвіго, ти хіба раніше де-небудь зустрічалася з вельможним паном?

— Раніше ні... ніде... правда ж, пане? — якось непевно відповіла Кшемуська, з останніми словами звертаючись до Найди.— Але нехай пробачить юний пан — його обличчя таке мені миле... голос його... погляд пронизують серце... Ох, і мій Стась нині був би в такому віці...— зітхнувши, додала вона.— І теж чорнявий... і теж був би славний лицар! О, яка щаслива та мати, що дочекалася такого сина! — Пані губернаторова змахнула з очей мимовільну сльозу й замовкла.

В душі отамана ворухнулись жалощі... Це почуття навіть обурило його. Він прагнув гартувати своє серце ненавистю... і раптом жалощі!

— У шановної пані був син? — співчутливо запитав Найда.

— Так, був... єдиний... і загинув...— зробивши над собою зусилля, відповіла Кшемуська.

— Ядвіго, облиш,— перебив її губернатор.— Навіщо краяти своє серце? Бог дав, бог і взяв, як каже пан пробощ.

— Так, так,— погодилася пані, ковтаючи сльози,— але після приїзду того дивного лицаря, після того вузлика... не можу... не можу!

— Годі, годі, Ядвіго! — зупинив Кшемуський дружину.— У Польщі не одне тепер материнське серце обливається кров'ю, тому всім нам треба поки що забути свої власні жалі й думати тільки про те, як би навіки знищити тих ненависних хлопів, схизматів, котрих ми самі розплодили, завдяки своїй легковажності і, ніде правди діти,— завдяки лінощам, авжеж, лінощам і безтурботності...

— Правда, правда! — з несамовитою лютістю вигукнула Текля.— Усім треба забути свої жалі й думати тільки про те, як би відплатити проклятим хлопам, як би знищити ненависну схизму! Смерть їм усім! Усім, без пощади, без милосердя!

— Смерть, смерть усім — від старих до немовлят! — підхопила й пані Кшемуська. Обличчя її спаленіло, очі загорілися дикою ненавистю.

Ці вигуки викликали в Найди зловтішне почуття.

— Бідолашні,— промовив Кшемуський, ніжно дивлячись на дружину й приймачку.— Не крайте свого серця, наше відважне лицарство,— тут він глянув на отамана,— зуміє помститися за всі шляхетські сльози, зуміє відстояти шляхетську вольність і обернути збунтованих хлопів у безсловесне бидло, яким і призначив бути їм сам пан бог.

— Пан не помилився! Присягаюсь, що ми відплатимо за всіх і за все! — палко вигукнув Найда.

Губернатор підняв келих за його здоров'я, і розмова знову перейшла на останні події. Кшемуський розпитував отамана про становище в Умані, про рух Залізнякових військ. Найда на всі запитання відповідав сміливо. Жінки теж з цікавістю слухали його розповідь, бо ж вона стосувалася всіх.

Трапеза вже скінчилась, як зненацька в кімнаті пролунав тихий, мелодійний дзвін.

То бив годинник, що стояв на виступі величезного каміна. Відзначаючись рідкісною красою, цей годинник одразу привернув до себе увагу Дарини й Найди...

Він мав вигляд готичного собору з баштoчкою, перед якою було прироблено чималий майданчик.

Било шосту годину, і разом з цими ударами на майданчик з дверей башточки вийшла мати божа, Ісус Христос і чотири євангелісти.

Якусь мить Найда мовчки дивився на годинник, потім несподівано промовив:

— А вночі й опівдні виходять усі дванадцять апостолів.

— Так, так,— підтвердив Кшемуський.— Але хіба пан раніше бачив цей годинник?

— Цього,- певно, не бачив, бо в тутешньому замку не бував, але подібний до нього...

— Подібних немає ніде,— посміхнувся Кшемуський.— Цей годинник зроблено на спеціальне замовлення одного з князів Яблоновських.

— Невже? — здивувався Найда.— А я був ладен закладатися на найліпшого коня, що колись його бачив... Дивлюся — і мовби пригадую кожну колонку, кожне віконечко...

— Ні, ні! — похитав головою губернатор.— Пан міг бачити щось схоже, але тільки не цей годинник: такого більше ніде нема...

— Вранці і ввечері він грає молитви,— додала, зітхнувши, господиня.— Ах, мій Стась так тішився ним.— При цих словах в її голосі забриніли сльози; пані закрила обличчя хусткою й відкинулася на спинку крісла.

— Ти втомилася, Ядвіго, ходімо я відведу тебе у твою спочивальню,— промовив Кшемуський, підводячись з місця.— Вельможне панство пробачить... Ти ж, Текле, постарайся розважити любих гостей.

Найда й Дарина поквапилися виявити свою цілковиту згоду, і губернатор вийшов з трапезної, обережно підтримуючи дружину.

У покої лишилися тільки Найда, Дарина й Текля. Бесіда знову перейшла на страхіття, яких нібито зазнала Дарина у гайдамаків.

Отаман слухав розмову двох дівчат неуважно, не беручи в ній участі; він підходив то до дверей, з яких видно було довгу анфіладу покоїв, то до картин, що прикрашали стіни, то знову повертався на своє місце.

— Але де ж, власне, панну захопили гайдамаки? — спитала Текля.

— У Лебединському монастирі,— відповіла Дарина.

— У Лебединському монастирі? — Текля зблідла й промовила крізь сльози: — Ох, там же загинув і мій коханий Фелікс! Гайдамаки по-звірячому вбили його, встромивши ножиці в горло.

— То це був наречений панни? — мимохіть скрикнула Дарина.— Боже мій! А я не знала...

— Хіба панна бачила його? — жваво спитала Текля.

— Ні-ні, не бачила, але чула, як гайдамаки розмовляли про це...

Тут до трапезної ввійшла покоївка й покликала Теклю до пані Ядвіги.

Текля перепросила гостей і слідом за служницею поквапно вийшла.

Переконавшись, що вони залишились самі, Дарина швидко нахилилась до Найди і пошепки спитала:

— Коханий мій, що з тобою? Ти чимось стривожений?..

Отаман провів рукою по чолу і з надзвичайним хвилюванням заговорив:

— Щось дивне діється зі мною...— а що — не можу тобі пояснити... Цей замок... Адже я ніколи не був у ньому, а тим часом усе тут таке знайоме мені...: немовби він снився мені колись... немовби уві сні я ходив цими покоями... От я сидів

тут і слухав вашу розмову, а якийсь голос у моєму серці шепотів: «Встань, подивися, там, за цією трапезною, має бути покій, обставлений позолоченими меблями, а по кутках того покою стоять лицарі з позолоченою зброєю». Я підвівся, глянув — і побачив той покій,— усе в ньому було так, як нашіптував мені таємний голос.

— Тут немає нічого незвичайного, друже! Панство завжди так прикрашає свої покої,— зауважила Дарина.

— Ні, ні,— з гарячковим хвилюванням перебив її Найда,— не те! Присягаюсь, не те... Ох, щось дивне коїться зі мною... В голові паморочиться — я хочу пригадати щось далеке, давнє, забуте...— Отаман схвильовано пройшовся по кімнаті.— От і цей годинник... Я ладен дати голову собі відрубать, що бачив його колись... Невже ж це міг бути сон?

Найда зупинився перед дівчиною і задумався.

— Чому б і ні? Бувають такі віщі сни, про них розповідається і в святому письмі. Може, тобі судилося здобути тут славу,— мовила Дарина.

Отаман неуважно слухав її слова, захоплений якоюсь таємною думою.

— Стривай,— зненацька сказав він.— Ходімо зі мною туди... у той покій... З його вікон має бути видно башту, довкола якої кружляє сила-силенна голубів...

Схвильована словами Найди, охоплена якимось незвичайним трепетом, Дарина пішла слідом за ним; минувши просторий салон, вони вийшли у покій, справді обставлений позолоченими меблями, й зупинилися перед амбразурою вікна.

Придушений зойк вирвався з грудей отамана, він закрив рукою очі й прихилився до стіни.

Панна виглянула у вікно: перед ним височіла башта, на якій сиділо безліч голубів. Дарині стало моторошно. Якусь хвилинку вона мовчки дивилася на отамана, але ось у дівочих очах промайнуло щось світле й радісне.

— Стривай, стривай, друже,— жваво промовила панна, торкаючись до Найдиного плеча.— Даремно ти тривожишся — усе це пояснюється дуже просто: адже твій названий батько сказав, що ти син українського шляхтича — отже, ти, певно, й побував колись із батьками в цьому замку!

— А й справді! — з полегкістю зітхнув Найда, одводячи руки від обличчя.— Ох, рідна моя, ти заспокоїла мене. Авжеж, саме так воно й було. Мене вивели з рівноваги сльози цієї пані, вселивши у серце якусь незбагненну тривогу... Мені стало шкода її, Дарино. Мені згадалась і моя мати... в калюжі крові... Вона захищала мене до останнього подиху...

— Атож, твоя мати захищала тебе до останнього подиху,— із стриманим обуренням промовила дівчина.— А ці пани!.. Згадай, з якою ненавистю вимагали вони смерті усім хлопам, усім схизматам? Га?! А хто ж ці схизмати? Нещасні жінки, діти, старі — змучені, обідрані, що мруть од голоду й страждань; замордовані священики наші, убогі ченці, які, в чистоті своєї віри, славлять у лісових нетрях господа бога... Саме їхньої смерті жадають пани, їх хочуть обернути у безсловесне бидло!.. О, не вір панським сльозам! Їхні сльози — отрута, вогонь, що пожирає наших нещасних братів!..

— Так, до їхніх сліз не може бути милосердя, бо вони його не мають до чужих сліз. На кожному камені цього замку запеклися краплини крові дітей мого названого батька, і прокляття повисло над цим кублом душогубів.— Найда гаряче потис Даринину руку.— Твоя правда, зіронько!.. Дай же мені ще раз, востаннє, пригорнути тебе до мого серця,— пристрасно защепотів він, притягуючи дівчину до себе.

— Опам'ятайся, коханий! Щохвилини можуть увійти...

— Ніхто не ввійде... На одну мить можна забути все!.. Я усім пожертвував для вітчизни, Дарино: життям своїм, волею і навіть коханням до тебе. Через півгодини я залишу замок... Хтозна, чи ми побачимося знову? А я кохаю тебе над усе в світі, над свою душу!

Отаман палко пригорнув дівчину і вкрив її обличчя поцілунками.

— Коханий мій, соколе мій! — тихо скрикнула Дарина, припадаючи до козацьких грудей і, раптом відсторонившись, квапливо зняла з руки перстень і наділа його на палець Найди.

— Ось перстень мій,— пошепки, уривчасто заговорила панна.— Перед господом богом заручаюся ним з тобою і присягаюсь, що піду за моїм суджeним хоч на край світу!

Найда притис до уст її руку... Але в цю мить почулися кроки. Закохані поспіхом вернулися до трапезної.

Слідом увійшли Кшемуський з Теклею; він попрохав вибачення за дружину, яка через нездоров'я не може вийти до гостей, і доручив приймачці опікуватися Дариною. Найду ж запросив до себе в кабінет, вирішивши написати кілька слів Стемпковському.

Дарина, виходячи за Теклею, на мить зупинилася, ще раз крізь сльози глянула на коханого й зникла за дверима.

Найда пішов з Кшемуським у кабінет.

Це й була саме та кімната, про яку розповідав отаманові старий запорожець, вона колись правила губернаторові за спочивальню: на стінах висіли величезні портрети володарів замку — князів Яблоновських.

Увагу Найди відразу ж привернув портрет лицаря в срібних латах, з мечем у руці і чорними перами на шоломі.

Кшемуський сів до столу писати листа, а Найда став походжати по кабінету, зупиняючись то біля одного портрета, то біля іншого; але його непереможно тягло до лицаря з чорними перами на шоломі.

Власне, нічим особливим портрет не відзначався. Він висів так само, як решта, і чорні очі лицаря, немов виступаючи з рами, дивилися так само виразно, як і очі інших портретів.

Губернатор писав, не повертаючи голови.

«Невже не пощастить перевірити механізм?» — думав Найда.

Його пекла нестерпна цікавість. Кілька разів отаман наближався до портрета й ледве стримувався, щоб не простягти до нього руку.

Нарешті Кшемуський підвівся й чемно промовив:

— Даруйте, ясний пане! Ще моя дружина хотіла передати щось ясновельможній пані Стемпковській. Певна річ, це можна було б і завтра... Але оскільки пан поспішає...

Серце Найди завмерло від радості.

— Так, так, я поспішаю, щоб завидна добратися до якого-небудь безпечного місця,— відповів він, насилу приховуючи жагуче нетерпіння.

— В такому разі прошу пана зачекати тут п'ять хвилин — я зараз повернуся.

Отаман вклонився, і Кшемуський вийшов з кабінету. Ледве затихла вдалині його хода, як Найда одним стрибком опинився біля портрета й пальцями щосили натиснув на чорні очі лицаря.

Портрет тихо відсунувся: за ним були двері до підземного ходу...

XXVII

Тим часом в Умані все кипіло: нова міліція то переносила на стіни фортеці бойове спорядження, то укріплювала табір, щоб можна було безпечно користуватися водою з озера; жінки, що почувалися на силі, також брали діяльну участь у спільній роботі, слабші плакали й молилися, а деякі в розпачі, мов сновиди, блукали по місту, жахаючи людей своїм виглядом. Костьоли не зачинялися: відправа йшла за відправою, тужливий, похоронний дзвін не змовкав з ранку до півночі... У храмах було повно старих і жінок... Одні били себе кулаками в груди, інші лежали ниць на чавунній підлозі, раз у раз протяжно зойкаючи. У переповненій синагозі гамір не вщухав ні на мить: розпачливі крики й голосіння долітали на майдан і навіть до губернаторського замку.

Тільки православна церква була майже порожня. Хоч губернатор і наказав попові щодня правити службу, а закличні удари дзвона розлягалися далеко над містом, до церкви чвалали тільки старі й каліки — решта хлопів та міщан порозбігалася... Навіть спокусливі пропозиції єврейських купців, які просили міщан взяти на збереження їхній крам, обіцяючи за це великі гроші, не могли вдержати нікого.

У покоях губернатора теж було не веселіше, ніж у синагозі,— тільки горе виявляло себе тут не криками, не стогоном, а могильною тишею. З усієї сім'ї лише сам Младанович і його донька Вероніка виказували цілковите самовладання й відвагу. Шафранський, котрий якщо не по крові, то за взаємними симпатіями належав до сім'ї губернатора, підтримував бадьорий настрій в усьому місті; він з'являвся то на валах, то на торжищах, то на вежах або в таборі — і скрізь з безжурним сміхом та дотепами запевняв, що його фортеця міцна й неприступна, що він сам хоче якнайшвидше побачити «ту погань» і почастувати її з височини мурів картеччю, а єдина, мовляв, у нього турбота — це про воду... Мешканці Умані, слухаючи Шафранського, переймалися відвагою і, стоячи на валах, виглядали ворога навіть з деякою задерикуватістю... З валів було видно розставлені Гонтою за версти дві од міста пікети, які сторочували Умань довкола — так що навіть миша не проскочила б до фортеці повз них; така ретельна охорона всіх тішила й розвіювала підозри щодо Гонти. «Якби він плекав у душі зраду, то відразу б утік до гайдамаків, а то ні — твердо стоїть і охороняє місто»,— так думав кожен, побувавши на валах...

Найвищим пунктом, що панував над усією Уманню, була надбрамна вежа губернаторського замку. У цій вежі оселився сам Шафранський, а на вишці в нього зберігалися різноманітні астрономічні прилади, серед них і підзорна труба. Вероніка кілька разів на день вибігала на вишку й кожного разу поверталася звідти заспокоєна: Гонта з загоном стояв на місці, а ворога ніде не було видно. Цю заспокійливу звістку вигукував на міських вулицях і оповісник, вселяючи надію в серця уманців...

Першого дня Сара ходила, мов божевільна; її серце краялося від болісних почуттів і сумнівів: не виказати губернаторові Гонти — означало, на думку Сари, те ж саме, що своїми руками віддати на смерть тисячі уманських мешканців, а виказати його — це було все одно, що погубити Залізняка з повстанцями, її братами по хресту, загибель яких спричинилася б до винищення всього православного люду в краї!.. Неможливість знайти якийсь вихід замалим не довела Сару до божевілля; та за ніч вона трохи заспокоїлась, і вчорашні страхи постали

в дещо іншому світлі: по-перше, дівчина схилялася до тієї думки, що нових братів їй треба жаліти більше — адже їх усе життя кривдили й мучили... Крім того, вона, по суті, зараз нічого не може вдіяти: Гонта нині, мов сокіл, на волі — куди захоче, туди й полетить... а при виїзді сотника з міста вона ж таки крикнула, щоб йому не вірили, та на крики єврейки ніхто не звернув уваги — тож тепер нехай як знають...

Заспокоївши почасти своє сумління, Сара знову почала думати, як би врятуватися й розшукати Петра. Але тепер втекти з міста не було можливості: Гонтині пікети неодмінно б її схопили, і тоді їй смерть... Хто повірив би хоч одному слову єврейки? Як видно, треба все-таки лишатися в місті й з-за частоколу стежити, коли з'являться гайдамаки... Може ж таки її хтось пізнає... А може, вона випадково побачить Петра, підійшовши до частоколу...

Сара дістала собі селянське вбрання. Ані батько, ані тітка тепер не звертали на неї уваги, не цікавилися навіть, де вона блукає: кожен думав тільки про власний порятунок, все інше було байдуже... Коли Гершко побачив дочку в селянському вбранні, він навіть похвалив її за винахідливість.

Тим часом, на третій день уранці, з вежі Вероніка повідомила, що із сизої імли випливає й суне по землі якась чорна лавина, незабаром вона захопила майже третину обрію. Звістка про це облетіла місто й підняла на ноги весь люд: одні кинулися на вали, другі видиралися на частокіл, треті вилізли на наріжні вежі... І всі до сліз напружували зір, намагаючись роздивитися, що ж то за страховище суне на них з далини? Спершу нічого не можна було розібрати, та згодом з вежі почулися тривожні злякані вигуки: «Видно... йдуть... військо, здається...» І нарешті хтось крикнув: «Гайдамаки!»

Цей крик, мов грім, розкотився по всій фортеці. Але Шафранський уже летів на своєму румакові вздовж укріплень, підбадьорюючи гарнізон войовничими вигуками:

— На місця! До зброї! — командував він.— Ех, коли б Гонта заманив цю погань, то ми б її почастували чавунними кавунами: любо буде глянути, як уся гайдамацька наволоч кинеться врозтіч під градом картечі й куль!

В іншому місці Шафранський заохочував словом нове воїнство:

— Бадьоріше, сміліше, панове! Пам'ятайте, що ви — Маккавеї, і захищайте своє життя та свою святиню!

Але бідолашні Маккавеї тремтіли й переляканими очима дивилися в загрозливу далечінь, прислухаючись до невиразних звуків, що долинали звідти, мов рокотання розбурханого моря. Під'їхавши до брами, комендант фортеці наказав, щоб засуви на воротях було знято й щоб на перший сигнал Гонти вони розчинилися навстіж для його команди.

На майдані й коло синагоги юрмилася сила-силенна єврейок; там, серед наростаючого гомону, вже чулися ридання, зойки й перелякані крики. Шановний цадик стояв на ганку синагоги й силкувався вгамувати паніку, яка охопила юрбу.

— Слухайте, безумні! — суворо й натхненно говорив він, простягаючи руки до юрби.— Не плакати нині треба, а всіма силами душі постояти за життя ваших синів і братів, за скрижалі святого заповіту. Господь Ісаака та Іакова кличе вас усіх до бою, як закликав колись на амаликитян і філістимлян. Чи ж не він беріг свій народ у Єгипті, чи ж не він годував його в пустелі? Чи ж не він провів його через грізне море, розверзнувши безодню? Чого ж ви страхаєтесь нині й тремтите? Встаньте всі, бо Єгова з вами!

Палкі слова цадика заспокоїли натовп: плач і ридання почали стихати, очі в багатьох загорілися відвагою.

А Вероніка в той час з високої вежі губернаторського замку спостерігала за наближенням гайдамаків і з великою тривогою стежила, що ж робитиме Гонта. Вона боялася, щоб одчайдушний сотник не кинувся із своєю командою на чорну лавину повстанців; в запалі він би неминуче загинув, розбитий ворожими силами, які мали незмірну кількісну перевагу.

Та Гонта, вишикувавши своїх козаків, стояв непорушно і, мабуть, чекав, щоб гайдамаки наблизилися... Ось безладні юрби підійшли на відстань пострілу й почали шикуватись у бойові лави. Але сотник, божевільний, що ж він робить? Стоїть як стій, не поворухнеться... Дозволяє повстанцям відрізати собі відступ, чи що?.. Незбагненна, якась відчайдушна безстрашність... Вона, як видно, приголомшила навіть ворога. «Так, приголомшила,— шепоче Вероніка, не зводячи з Гонти труби.— Але, боже, що ж це таке?!»

Хтось виїжджає з гайдамацьких лав і рушає, в супроводі трьох козаків чи запорожців, до Гонтиної команди. Ось і сотник з осавулом і хорунжим подалися їм назустріч. Від страшного хвилювання Вероніка мало не випустила з рук підзорної труби...

— Що ти там бачиш, дитя моє? — нечутно ввійшовши, стурбовано спитав губернатор і кинувся до дочки, щоб самому глянути на далеке поле.

— Стривай, батьку... Я сама... будь твердий... на все воля божа! — тремтячими руками Вероніка підняла вище підзорну трубу й нервово притисла її до очей.— Єзус-Марія! Гонта з ватажком ворогів обнімаються... і гайдамаки, і наша команда підкидають угору шапки... Когось підняли на списи... мабуть, Обуха... голову.

— Клятвопорушник! Юда! — вигукнув Младанович, схопившись руками за

— Зрада! — глухо мовила панна й, знесилена, майже впала на стілець.

Щось важке, металеве грюкнуло об підлогу й покотилося до балюстради балкона.

— Що з нами буде? — у розпачі прошепотів губернатор.

— Те, що судилося там! — урочисто відповіла Вероніка, показуючи рукою на небо. За мить вона рвучко схопилася з місця й підбігла до занімілого в розпачі батька.

— Коханий, любий мій батьку! — промовила панна, обвиваючи шию блідого й тремтячого губернатора своїми ніжними руками й припадаючи до його грудей.— Відваги, ради бога, відваги! Настав вирішальний час, і від твоєї твердості та стійкості залежить доля міста й тисяч людей, яких віддав під твою опіку і дідичкнязь, і бог... Матері, діти, старі нині простягають до тебе руки... Чуєш, які ридання лунають на майдані?.. Поспішаймо ж туди! Довіримо своїх кревних захисту панни небесної! Я певна, батьку, що ти виконаєш свій обов'язок!

Мова доньки підбадьорила губернатора, і він, схопивши за руку свою любу Вероніку, вигукнув з піднесенням:

— Так, я виконаю свій обов'язок, моє кохане дитя, і ти мене в цьому підтримаєш!

Спершу звістка про Гонтину зраду викликала серед мешканців Умані такий розпач, що всі немов очманіли від жаху: чоловіки скам'яніли, а жінки ридали, металися по майдану, били себе в груди й рвали коси; матері шукали своїх дітей і топтали під ноги чужих... Стогін, крики, зойки зливалися в якесь страхливе виття, й воно неслося далеко за місто, аж до гайдамацьких полчищ.

Якби вчасно не наспіли Младанович і Шафранський, то заціпеніла від жаху сторожа не зачинила б навіть брами, і Гонта з Залізняком увійшли б у неприступну фортецю без жодного пострілу.

Але Шафранський своїми палкими, завзятими словами знову вдихнув одвагу в сторопілих попервах Маккавеїв і навіть зумів заспокоїти жінок та змусити багатьох із них припинити марні плачі й приєднатися до захисників фортеці.

Після об'єднання повстанці, кількість яких уже дійшла до сорока тисяч піших і кінних бійців, на короткій раді вирішили негайно штурмувати Умань; Гонта доводив, що жодного справжнього захисника у фортеці не зосталося: всі міщани й городяни розбіглися, а вельможна шляхта і євреї не зможуть чинити стійкого опору...

— Зараз вони всі там почманіли, й коли їм не дати отямитись, а вдарити, не гаючи часу, з усіх боків, то ще до вечора місто буде в наших руках! — закінчив сотник.

— Хай буде по-твоєму,— згодився Залізняк.— Хоча мої молодці воліють битися в чистому полі, та для Умані спробуємо!

Шафранський, поставивши на валах стрільців з мушкетами й пищалями, хотів був податися через браму до нових шанців, які сполучали місто з озером, але його зупинили вигуки вістових із веж:

— Ворог спішився й оточує фортецю!

Комендант розгадав намір гайдамаків і звелів бити на сполох, щоб і табір попередити про небезпеку, а сам тим часом наказав негайно копати підземний хід, котрий би з'єднав місто з табором.

Не встигли гайдамаки розділитися на чотири загони й наблизитися на певну відстань до мурів фортеці, щоб зручніше було кинутися на приступ і нестримними хвилями знести всі перепони, як з губернаторської фортеці гримнули важкі гармати; клуби густого диму відразу оповили вежі й білою пеленою почали опускатися над містом; із свистом і шипінням розсікаючи повітря, полетіли на гайдамацькі полчища чавунні ядра й пронизали їх, поваливши на землю десятки людей. Стрункі лави здригнулися, змішались і подалися назад, відразу перетворившись із правильних прямокутників у безформні й безладні юрби; але отамани кинулися відновлювати лад у своїх частинах, запалюючи й підбадьорюючи бійців; та ледве вишикувалися лави, як знову гримнули гармати й знову змішали людей у безладні юрби... Тоді до відступаючих загонів підлетіли головні ватажки й скомандували: «Вперед! Бігом!»

Усі кинулися вперед і перехопилися через смугу вогню з верхніх батарей; та комендант передбачив це й заздалегідь наказав набити гармати нижнього валу картеччю; коли розпалені боєм повстанці добігли до ліній, які обстрілювалися нижніми батареями, Шафранський скомандував: «Вогонь!»

Земля здригнулася, в амбразурах спалахнули блискавки й з оглушливим громом понесли назустріч сміливцям вихор картечі... Залунали крики й стогін, лави змішалися, сотні трупів перегородили дорогу... Гайдамаки похитнулися,... але це була тільки мить... Залізняк, Гонта і Найда, зіскочивши з коней, кинулися вперед... Залунали вигуки: «На вали! Там гармати не страшні! Коли й рубай собак!» — і збуджена маса нестримно, мов ураган, ринула на приступ, не давши обложеним часу знову набити гармати; сп'янілі від дикого шаленства, не бачачи нічого перед собою, видерлися повстанці на перший вал, укріплений низьким

частоколом, і остовпіли: за валом ішов глибокий та широкий рів, оперізуючи довкола головний, крутий і високий вал; на його гребені стримів у два ряди височезний, з дубових колод частокіл з брустверами, бійницями, вежами й вузькими просвітами для рушничної стрільби; саме за тим частоколом тісними лавами розмістилася нова міліція з Маккавеїв...

Шафранський, Младанович, шляхта, що збіглася в Умань, і навіть дочка губернатора Вероніка — усі були на валах і підбадьорювали своєю безстрашністю цих вояк, котрі ще ніколи не були в бою. А втім, розпач і смерть, що стояла перед очима в обложених, навіть боязким надали шаленої відваги: адже ніхто не чекав од ворога ні жалощів, ні пощади!

Коли гайдамаки видерлися на малий вал і почали ламати частокіл, нові Маккавеї зустріли їх таким нищівним огнем з рушниць, мушкетів та пищалей, що навіть сам Шафранський здивувався; і хоч їхні постріли й не були такими влучними, як у досвідчених стрільців, зате вони гриміли часто й безупинно: одному євреєві допомагали ще п'ятеро чи шестеро, набиваючи й міняючи рушниці... Пороховий дим немовби одурманював їх, збуджуючи гарячкову енергію.

Повстанці були вражені цим пекельним тріскотінням, що виривало з їхніх лав десятки товаришів; покладаючись на Гонтині слова, вони зовсім не чекали опору, сподіваючись, що у фортеці, крім євреїв і гладкого панства, нікого немає, а тут раптом — справжнє пекло!.. Гайдамаки не запасли ні драбин, ні кілля, ні мотуззя... як же під таким градом куль спускатися в рів, не маючи можливості видертися звідти на високий земляний вал з навислим вгорі брустверо?

Приступ вівся лише з трьох боків, бо з четвертого був табір, теж обгороджений валами. Незважаючи на нищівний рушничний вогонь, частокіл у багатьох місцях першого валу було зруйновано, і відчайдушні сміливці почали стрибати та на поясах спускатися в рів, але вибратися з нього на другий, ще вищий, вал не могли й марно гинули від куль, що летіли зверху.

Перші завзятці, наклавши головами, остудили запал атакуючих... І вони, замість того, щоб розбирати частокіл, почали ховатися від куль, що дзижчали навколо роями, за уцілілим валом.

— Що ж, пане Гонто,— крикнув Залізняк, обурений цим страшним винищенням,— потрапили в пастку?..

— Прости, батьку,— відповів, знявши шапку, сотник.— Не сподівався я; бий мене сила божа, коли я чекав, щоб оті вояки стільки біди наробили!.. Ну, ми їх візьмемо не кием, то палицею!.. Треба тільки зруйнувати табір, що по той бік фортеці, тоді місто й два дні без води не протримається...

Залізняк звелів сурмити відступ і сам бігом проскочив небезпечні лінії вогню. Бачачи відхід ворога, хоробрі Маккавеї зчинили оглушливий радісний гвалт.

Повстанці після невдалого приступу обложили Умань залізним кільцем і, влаштувавши невелику батарею з шести гармат, захоплених у Чигирині, почали ліниво обстрілювати фортецю. Уманські гармати теж відповідали чавунними ядрами... Цією перестрілкою, яка ні тій, ні іншій стороні не завдавала особливої шкоди, і закінчився день.

Та коли стемніло, Залізняк з Гонтою свіжими силами з двох боків ударили на укріплений табір і незабаром взяли його. Захисники фортеці з височини стін бачили, як обложені спершу відповідали шаленим вогнем, відбиваючи чорні юрби повстанців, що, наче демони, видиралися на вали; але згодом стрілянина вщухла, і гайдамацька лавина, увірвавшись до шанців, затопила їх своїми нестримними хвилями...

З жахом прислухалися уманці до страшних зойків, які долинали з табору, і радість, що було охопила їх після перемоги, змінилася відчаєм.

— Воду відрізано! Ми загинули! — залементували жінки. Їхні крики відразу вплинули на самопочуття міліції... Шафранському довелося докласти чимало зусиль, щоб заспокоїти переляканих уманців: він почав гучно всіх запевняти, що в губернаторському ставку є джерела, і коли ощадливо користуватися водою, то її вистачить на кілька тижнів; а днів за три, за чотири сюди, на виручку обложеним, прибуде коронне військо хороброго й славетного регіментаря пана Стемпковського.

— А об міцний частокіл пси розіб'ють свої лоби! — додавав губернатор.— Вчорашній день показав їм, які левенята засіли за цими укріпленнями,— вихваляв він хоробрість і стійкість молодої міліції.

Вероніка з свого боку втішала жінок та підбадьорювала всіх звісткою, що нібито російські війська вже підходять до Лисянського замку й через два, найбільше через три дні будуть тут.

Усі вірили доньці губернатора або принаймні хотіли вірити й підбадьорювали одне одного. Другий день минув цілком спокійно: гайдамаки укріплювали свої позиції, ліниво перекидалися бомбами і звужували кільце довкола міста, не зважуючись поки що на повторний штурм. Води з губернаторського ставка обложеним роздали в перший день до тридцяти бочок, і він одразу так обмілів, що в кількох місцях навіть дно показалося; ця обставина вельми збентежила губернатора; він усе-таки сподівався, що ставка вистачить хоч на тиждень, а виявилося, що його вичерпають уже завтра-післязавтра!.. Шафранський порадив наступного дня усім відпускати пиво, а води давати якнайменше. Младанович згодився пожертвувати населенню не тільки пивні склади, але й усі винарні, аби виграти час і яким-небудь способом повідомити Стемпковського про своє безвихідне становище... Звичайно, правду про наявні запаси води від уманців приховали, і вони поки що не виявляли особливої тривоги.

Паніка, що було запанувала в місті, начебто трохи зменшилася; усі метушились і, хто чим міг, допомагали міліції: то підносили харчі й набої, то лагодили пошкоджений пострілами частокіл. Усі храми були відчинені вдень і вночі; відправи в них не припинялися, й богомольці з палкими молитвами слали до всевишнього свої одчайдушні благання...

Сара в ці дні, полишена цілком на саму себе, мучилась однією невідступною думкою: як врятуватися, як дати комусь із своїх знати, що вона в Умані... Тому-то дівчина використовувала кожну нагоду, щоб підійти ближче до частоколу й виглянути назовні. Але частокіл височів суцільною стіною, та й гайдамаки стояли від фортеці за двоє-троє гін — сажнів за чотириста, а на такій відстані її не впізнав би і сам Петро, навіть коли б вона вилізла на вежу, на самісінький шпиль!

Сповнена тупого відчаю, Сара одного разу йшла майданом і випадково натрапила на православну церковку, в якій щодня ревно били поклони бабусі й діди, що не могли через свою немічність втекти з Умані... І раптом у дівчини сяйнула думка: «Тут, тут мій порятунок! Біля розп'ятого бога, який з любов'ю кличе всіх стражденних і обтяжених під свій захист».

— Авжеж,— прошепотіла Сара, звівши очі на хрест,— там, там! І як мені раніше не спало це на думку? Адже в душі я давно християнка... Сам батюшка, святий отець, благословив мене... а я, замість того, щоб шукати захисту в отця небесного, весь час блукала в пітьмі, мучила тугою душу, каламутила серце

отрутою злоби... А тут, перед моїми сліпими очима, було тихе пристановище любові й милосердя...

Від зворушення по щоках Сари котилися сльози; та вона цього, охоплена молитовним настроєм, не помічала.

— Ні, більше не хочу ховатися! Я хочу вмерти християнкою! — і, нехтуючи обережністю, навіть не озирнувшись, дівчина рвучко увійшла до церкви.

Всередині було порожньо й тихо; три баби й два діди тулилися по кутках; священик у рясі та єпітрахилі тихо читав відпускну молитву... Та ось він, закінчивши її вигуком «яко благ і чоловіколюбець», благословив молільників хрестом і простяг його для цілування.

Сара перша підійшла до хреста з якимось внутрішнім трепетом і відчайдушною рішучістю; вона побожно поцілувала хрест, руку батюшки й промовила тихо: «Панотче! Мені... треба вам сказати...»

Священик, худенький дідок, ласкаво глянув на дівчину й кивнув головою на знак згоди. Відпустивши своїх парафіян, він підкликав Сару до аналоя. Вона впала перед батюшкою на коліна й заридала.

— Чого плачеш, чого тужиш, дитя моє? — спитав священик, накривши єпітрахиллю Сарину голову, немов для сповіді.— Повідай мені твоє горе, відкрий свою душу... перед цим хрестом!

— Ой отче святий... я не достойна ще... Адже й те, що я підступила до хреста, може, страшний гріх,— схлипувала дівчина.

— Немає такого гріха на світі, якого не можна було б омити сльозами, під покровом хреста, бо розп'ятий на ньому спокутував своїми муками всі гріхи світу... і якщо ти віриш...

— О так, вірю, вірю! — пристрасно вигукнула Сара, перебиваючи священика.— Вірю в цього доброго бога... але ще не смію торкнутися до святині... я єврейка!..

— Єврейка? — здивувався батюшка.

— Атож, єврейка, ще не хрещена... Але мене вже благословив панотець... батюшка лисянської церкви...— схвильовано заговорила дівчина, кваплячись висловити перед цим добрим, сивеньким дідусем усі болі своєї змученої душі...— Він одкрив мені очі, він просвітив мою душу, він влив у моє серце струмочок братньої любові... І я полюбила гоїв, нещасних, гнаних...

— О моє нове чадо! — зворушено промовив священик.— Немає більшої радості на небі, як знайти заблудле ягня... Ти в серці вже носиш Христа... отже, ти хрещена духом... А тому благословляю тебе цим хрестом, нехай він стане твоїм щитом і провідною зіркою в житті... Ти християнка!..

Сара побожно припала до хреста й відчула в своєму серці той наплив релігійного ентузіазму, який веде мучеників на вогнища, осяваючи їхні обличчя усмішкою блаженства.

— Лисянський священик іменія ще тобі не дав? — спитав батюшка.

— Ні... Він уже мав охрестити й повінчати мене...— зашарілася дівчина й знову залилася слізьми,— але мій батько несподівано... завіз мене на Поділля... а тепер в Умань... Розлучив навіки... Де тепер Петро, син титаря лисянської церкви, я не знаю... я помру християнкою... і там зустрінуся...

— Бідолашне дитя моє! Надійся і віруй... а в бурю тебе збереже сей храм... його двері й для тебе будуть відчинені... Даю ж тобі ймення Варвари-великомучениці, в ім'я отця, і сина, і святого духа... Амінь,— і священик тричі перехрестив Сару.

В пориві пристрасного релігійного почуття дівчина упала ниць перед аналоєм і заніміла в безмовній молитві...

Настав третій день облоги. Настрій в обложених усе ще був бадьорий. Пиво й мед з погребів Младановича збуджували енергію. Справжню причину цієї щедрості панство приховувало, але таємниця от-от мала розкритись, бо в губернаторському ставку-цистерні воду вже вичерпали... На лихо, стояла страшенна спека — літо було в самому розпалі.

Ще з раннього ранку на вишках усіх веж юрмилися люди: вони озирали околиці й ділилися своїми спостереженнями з натовпом, що стояв внизу... На запитання: «Чи не видно королівських військ? Чи не прийшли москалі?» — з веж лунала одна й та сама відповідь: «Ні, не видно нікого!»

Ці невтішні повідомлення підривали віру в обіцянки губернатора й посилювали тривогу; але уманці все ще кріпилися, боячись втратити останню надію...

На четвертий день облоги, надвечір, по місту прокотилася жахлива чутка, що ніде немає й краплини води.

Уже дві доби населення не одержувало її, але терпіло спрагу, вважаючи, що вода зберігається на випадок крайньої скрути; нині ж фатальна дійсність постала перед мешканцями Умані в усій своїй жорстокості, їх охопив божевільний розпач.

Зчинився страшенний гамір: довкола залунали безтямні вигуки, несамовиті зойки, надривні благання й шалені прокляття, а до них долучилося ще й жалібне ревіння худоби... З настанням ночі паніка посилилась... люди, мов божевільні, з перекривленими від жаху обличчями й палаючими люттю очима блукали містом, щось вигукуючи; деякі матері в нестямі власними руками душили своїх дітей...

На ранок загальне збудження дійшло до такої межі, що розлючена юрба, зібравшись коло замкової брами, з погрозами й лайкою почала викликати губернатора...

Він вийшов у супроводі Вероніки й Шафранського. Знавіснілий люд зустрів їх погрозами й прокляттями, посипалися докори,— мовляв, ще з весни почали укріплювати фортецю, а про воду й не подумали. Шафранський нагадав, що колодязь копали.

— Вниз би тебе головою у той колодязь! — крикнув хтось у юрбі.

— І губернатора туди ж! — озвався інший голос.

Кілька каменюк полетіло в браму, але відстань поки що гарантувала безпеку представникам влади.

— Посилай просити миру! — знову гаркнув перший голос.

— Миру! Милосердя! Пощади! — підхопив натовп, чіпляючись за цю думку, немов потопаючий за соломинку.

Тільки один рудий єврей, з запаленими божевільними очима, видряпавшись на спини сусідів, замахав руками й несамовито зарепетував:

— Смерть гайдамакам!

Та його самотній голос юрба заглушила буйним ревом.

Губернатор і сам вважав, що капітуляція була єдиним виходом із жахливого становища, а тому, вислухавши вимоги населення, звелів підняти на вежі білий прапор. Шафранський, жестом руки угамувавши крики натовпу, урочисто оголосив, що він сам поїде у ворожий табір, і заприсягся головою домогтися, щоб при здачі Умані було збережено життя і майно її жителів.

Хвилину тому юрба ладна була закидати Шафранського камінням, а тепер, коли з'явилась надія на порятунок, вітала його вигуками радості.

Через годину Шафранський повернувся, виконавши свою обіцянку.

Гетьман Залізняк дав лицарське слово, що гарантує всім безпеку й збереження майна, за яке візьме лише помірний викуп, але застеріг, що все місто, уся панська й державна власність із зброєю й запасами переходить до гайдамаків.

Єврейське населення раділо. Пани покірливо мовчали.

Незабаром гайдамацькі загони підійшли до головної брами. Усе начальство фортеці, на чолі з губернатором, який держав у руках хліб-сіль, вишикувалося перед брамою, щоб урочисто зустріти гетьмана.

Ось він у супроводі Найди, Гонти й цілого почту значних козаків на чистокровному коні в'їхав на фортечний міст... Загули дзвони в храмах, вийшло з хрестами духівництво... Орлиний погляд Залізняка світився ласкавою усмішкою. Він поминув браму... І нараз з юрби уманців пролунав постріл...

Крик жаху знявся над майданом. Постріл був влучний: куля пробила шапку Залізняка, він навіть відчув, як шалена черкнула по його чуприні. З-під шапки потекла яскраво-червона цівка крові. Обличчя гетьмана лиховісно зблідло, в душі його кипів страшний гнів.

— Друже, тебе поранено? — сполошився Гонта, почервонівши від люті.

— Дряпнуло! — кинув йому Залізняк, зневажливо примруживши очі, і, поволі знявши з голови прострелену шапку, глянув у той бік, звідки пролунав постріл.

Младанович, Шафранський, шляхта і євреї, які вийшли назустріч гайдамакам, відчули, що цей постріл вирішив їхню долю, й мимохіть слідом за гетьманом озирнулися на зухвальця. Юрба розступилася. Всі побачили рудобородого єврея, обличчя якого палало несамовитою злобою. Залізняк відразу впізнав його: це був Гершко, той самий Гершко, якого він на прохання покійного лисянського батюшки колись помилував. Очі гетьмана блиснули страшним вогнем...

— Спасибі за ласку, вельможні пани,— з кривою посмішкою промовив він, умисне чемно вклоняючись губернаторові.— Тільки шкода, що зіпсували шапку й подряпали лоба, та ще й чуприну обсмалили...

— На бога, вельможний пане, прости! Ми не знали про замір зухвальця... Його негайно скарають на горло, як тільки твоя милость накаже! — разом заговорили Младанович і Шафранський, полотніючи й мимохіть відступаючи назад.

— Що ж, біда невелика,— із зловісною усмішкою відповів Залізняк,— доведелься лише справити нову шапку!.. Тільки ж я не король тут, а гетьман: треба порадитися з товариством, як віддячити вам за щире вітання!..

І Залізняк швидко обернувся до козаків, які супроводили його. В одну мить гетьман змінився: обличчя спалахнуло, брови нахмурились, стан гордовито випростався.

— Гей, панове-товариші! — гучним голосом крикнув він, високо підіймаючи прострілену шапку.— Ось як зустріли нас ляхи за те, що ми погодилися милостиво дарувати їм життя!.. Вирішуйте ж, як віддячити нашим вірним приятелям?

— Смерть! Смерть іродам! — люто вигукнули повстанці.

Цей вигук прокотився над юрбою, і все живе кинулося з майдану в різні боки. За хвилину він спорожнів...

Губернатор і шляхта, пустивши коней учвал, встигли сховатись в замку; решта побігли в найближчі церкви, костьоли, синагоги, шукаючи захисту біля священних вівтарів... Але все було марно!

Наче хвилі, що прорвали греблю, слідом за втікачами ринули гайдамаки... Незабаром вони розділилися: одні подалися вслід за Гонтою до замку, де зачинилася шляхта, інші з палаючими головешками кинулися вулицями міста. Пекельне полум'я вихором закрутилося над Уманню...

Сара, з дозволу батюшки заховавшись у ризниці православної церкви, не бачила нічого. Вона тільки чула, як із замку до брами проскакав із своїм почтом губернатор — зустрічати страшних гостей.

Завмираючи від жаху, Сара жадібно дослухалася до звуків, що долітали ззовні, очікуючи, чим скінчиться небезпечна зустріч. Якийсь час було тихо. Та раптом до дівчини докотився грізний крик гайдамаків... Сара відразу зрозуміла, що сталося... В першу мить вона немов скам'яніла, але страх смерті й пристрасна жага життя надали дівчині сили. В розпачі, не тямлячи себе, вона кинулась у вівтар; біля престолу стояв священик і, звівши до ікон очі, тремтячими вустами творив молитву.

— Смерть, смерть, панотче! — закричала Сара, падаючи перед старим на коліна.— Гайдамаки вдерлися до міста... Врятуйте, врятуйте мене... Я жити хочу!..

Із спотвореним від жаху обличчям вона чіплялася за руки й за ноги батюшки, немов потопаючий, що хапається за щоглу корабля, який іде на дно...

— Молись, молись! — тремтячим голосом, сповненим урочистості й жаху, мовив священик і підтягнув дівчину до великої ікони розп'ятого Христа.— Йому молися!.. Він один всемогутній... Він урятував і отроків у палаючій печі... Молися, проси чуда... Він усе може...

Захлинаючись од ридань, Сара почала вигукувати слова молитви, плутаючи слов'янські слова з єврейськими і благально простягаючи до ікони руки та б'ючи себе кулаками в груди...

Гамір наростав... Повз церкву із зойками й риданнями бігли юрби людей...

Ось кривавим блиском спалахнули вікна, усю церкву багряним сяйвом освітила заграва; пролунав страшенний гуркіт, від якого задрижали стіни, і в ту ж мить двері храму розчинилися навстіж під натиском юрби.

— Гайдамаки! — не своїм голосом крикнула Сара і, засліплена жахом, знов кинулася до священика.

Але то були не гайдамаки... З несамовитими зойками до церкви вбігли єврейські жінки — старі, молоді, дівчата. У багатьох на руках були діти...

Церква сповнилася риданнями й криками.

Сара зрозуміла, що тепер уже й храм не захистить: уся ця юрба нещасних жінок теж прибігла шукати порятунку в ньому, й тепер ніхто з гайдамаків не повірить їй, Сарі, що вона прийшла сюди як справжня християнка.

— Замикайте двері, завалюйте вхід! — кричав хтось істеричним голосом.

— Хрести, хрести всі надіньте! Беріть у руки ікони, Єгова заради дітей простить нам! — чулося впереміж з риданнями.

— Моліться, моліться Христові-спасителю, моліться зі мною разом,— проголосив, тремтячи, блідий священик, з'являючись у царських вратах і високо підносячи напрестольний хрест.— Його кличте, він всесильний і благий, він може убогим стінам цього храму дати неприступну міць заліза, він може перенести храм на недосяжну гору. Покайтеся й моліться... Милосердю Христа немає меж.

Вигляд старого сивого батюшки, його голос, тремтячий, але сповнений віри, сльози, що котилися по лагідному обличчю,— все це привело юрбу в екзальтацію,— серця жінок жарким полум'ям охопила судорожна остання надія.

— Змилуйся! Змилуйся! — закричали вони, падаючи на коліна й простягаючи до священика немовлят.— Молися за нас, хрести нас! Ми віримо в твого Христа!

— Ні, ні! — зненацька пролунав хрипкий, пронизливий голос, і на амвон вискочила страшна стара жінка з розпатланим сивим волоссям.— Прокляття тому,

хто це зробить! Мовчіть, божевільні, ваше відречення не врятує вас од смерті: Вона летить за вами на широких чорних крилах! Кривава, жахлива! Тут, тут, уже близько! Чуєте, як регоче, як лютує вона довкола! Ввійдіть же на той світ, не опоганені хлопською вірою. Прокляття на голову того, хто посміє послухати священика! Хай захлинеться зрадник у крові дітей своїх, нехай духи пекла терзають його й після смерті!..

Моторошний голос старої змусив усіх замовкнути. Жінки мимохіть озирнулися і завмерли, прикуті до місця якоюсь незбагненною силою.

Сара вискочила з вівтаря, з жахом глянула на страшну жінку — і нараз пізнала її. Це була Рухля... Але не та, хитра й вкрадлива, котру дівчина звикла бачити у Кам'янці,— ні, перед нею стояла зловісна фурія, від самого вигляду якої холола кров. Хрипким голосом вона викрикувала дикі прокляття.

— Покайся, покайся, безумна! — нарешті вигукнув батюшка, високо підіймаючи хреста.

Та страшенний грюкіт у двері заглушив його слова. Жінки несамовито закричали. Їхній крик злетів під склепіння і відразу затих. Усі заніміли в моторошному чеканні...

Сара стояла непорушно, приготувавшись до найстрашнішого. «А може, Петро з ними...— останнім вогником спалахнула надія в душі дівчини.— Може, це він ломиться сюди, щоб врятувати її? Ох!..» — Задихаючись од стримуваних ридань, Сара підвела очі на осяяний загравою пожежі образ Христа.

І в цю мить двері з гуркотом упали: до церкви вдерлися гайдамаки.

Сара швидко озирнулась... Це були страшні люди, їхні очі палали жадобою помсти; Петра серед них не було. Попереду всіх бігли отаман Неживий і диякон.

— Змилуйтесь, ради бога! — заволали жінки, падаючи на коліна й простягаючи до гайдамаків руки.

— Ради бога?! — громовим голосом перепитав Неживий, зупиняючись посеред церкви.— Якого бога? Тим, хто хоче хреститися, буде даровано життя.

— Ми, ми! — залунали довкола вигуки; але їх заглушив владний голос Рухлі:

— Ні, ні! — закричала вона, потрясаючи над головою кулаками.— Ніхто з нас не хреститиметься, будьте ви прокляті!

— За коси витягніть стару відьму,— звелів Неживий.

Козаки підскочили до Рухлі, і в цей час вона побачила небогу.

— Саро, Саро, до мене! — заволала стара.

З грудей дівчини мимоволі вирвався крик.

— Дочку, дочку до матері! — загукали гайдамаки.

Усі озирнулися на Сару.

Бліда, з палаючими, немов чорні діаманти, очима, вона в цю мить була така гарна, що козаки остовпіли від подиву.

— Ні, цю залиште! — понуро мовив Неживий.— Я її беру собі...

Сара майже не тямила, що коїться з нею. Коли її вивели з церкви, вона трохи спам'яталася, але, озирнувшись, мало знову не знепритомніла: синагоги, костьоли й інші будівлі, котрі височіли довкола майдану, були охоплені пожежею; гуготіння полум'я, тріск і гуркіт будинків, що падали в огні, зойки жертв, вигуки розлючених гайдамаків — все це зливалося в один жахливий рев.

— Тягніть сюди столи й ослони, несіть мед і горілку! — наказав Неживий.

В одну мить його наказ було виконано. Отаман сів за стіл на чільне місце й поруч себе посадовив Сару.

Почалася гульня...

Тим часом Петро, увірвавшись до міста, взявся розшукувати наречену.

Гершка, який стріляв у пана гетьмана, він пізнав одразу і тому зрозумів, що й Сара має бути десь поблизу. Парубок тямив, яка небезпека їй загрожувала, жах охопив його серце, але він не втратив розуму й притьмом узявся за розшуки.

Не знаючи, куди бігти, Петро хотів був податися до замку, коли раптом до нього долинув несамовитий жіночий крик... Щось знайоме почулося Петрові в тому голосі; він кинувся туди, звідки лунав крик, і натрапив на гайдамаків, що бенкетували за довгим столом.

Бенкет уже кінчався. Отаман Неживий стояв біля столу, тримаючи на руках якусь знепритомнілу дівчину. Її кучері, що спадали з плечей густою хвилею, відразу привернули увагу Петра.

— Сара! — вигукнув він не своїм голосом і в одну мить опинився коло Неживого.

Так, це була Сара; але її бліде обличчя здавалося мертвим, очі були заплющені.

— Жива, вмерла? — схопивши дівчину за руку, крикнув Петро.

— А тобі яке діло? — суворо спитав Неживий, відштовхуючи парубка.

— Я скрізь її шукав, вона моя наречена! — з відчаєм гукнув Петро.

— А з сьогоднішнього дня моя! — перебив його Неживий.

— Змилуйтесь, порятуйте! — кричав парубок.— Сам пан гетьман засвідчить, що вона моя наречена!

Від розпачливого крику Петра Сара опритомніла; її вії затремтіли й піднялися, і... раптом дівчина впізнала коханого.

— Петро! — несамовито заволала вона й з такою силою рвонулася до свого нареченого, що Неживий не встиг її притримати.

Обхопивши Петрову шию руками, сердешна ревно заридала.

Та Неживого це анітрохи не розжалобило, навпаки — він ще більше розлютився.

— Пусти дівчину! — гримнув отаман, підступаючи до Петра з палаючими очима.

— Хоч убий мене на місці,— вигукнув Петро,— а я не поступлюся; ходімо до гетьмана, нехай він нас розсудить,— присягаюсь, що погоджуся з усім, що він скаже.

Сльози Сари й горе Петра, якого у війську всі любили, зворушили гайдамаків.

— До гетьмана, до гетьмана! — закричали навколо.

— Добре! — промовив Неживий.— До гетьмана, то й до гетьмана! Згода!

Отаман міцно схопив дівчину за руку і потягнув вулицею, Петро пішов слідом, рушили за ними й гайдамаки юрбою.

Через кілька хвилин вони вийшли на одну з бічних, не зачеплених пожежею вулиць.

Посеред вулиці за довгим, заставленим горілкою, медом і всякою їжею столом в оточенні старшини сиділи Гонта, Залізняк і Найда. Козаки їм прислужували, Пріся була тут же.

Процесія на чолі з Неживим, що вів якусь красуню, відразу привернула до себе загальну увагу.

— А що там, дітки? Петре, і ти тут? — звернувся до парубка Залізняк.— Що трапилось? Розповідайте!

— Батьку, пане гетьмане, порятуй! Ти все знаєш...— почав Петро, затинаючись від хвилювання.— Сара... Наречена моя...

— Сара? — скрикнула Пріся, спершу не пізнавши у цій блідій, змученій жінці своєї колишньої подруги.— Жива, здорова й тут з нами!..

Вона кинулася на шию Сарі, й обидві подруги залилися гарячими сльозами...

Залізняк, Гонта й Найда вислухали розповідь Петра і, на загальну радість усіх гайдамаків, звеліли віддати дівчину йому. Вирішено було спершу охрестити її, а потому відгуляти весілля.

Залізняк і Гонта були за весільних батьків, а за дружок — Пріся й дочка Младановича, яку гайдамаки на вимогу Гонти залишили в живих.

Молодих щедро наділили грішми й подарунками. До пізньої ночі гуляли козаки. На другий день Петро випросив собі дозвіл перевезти Сару на лівий берег, щоб там знайти їй безпечний притулок.

Залізняк охоче згодився на це й дозволив козакові цілий місяць пробути з молодою дружиною. Петро й Сара упрошували й Прісю їхати з ними, та вона рішуче відмовилась.

Розпрощавшись з товариством, щасливі молодята нарешті залишили страшне місто й подалися мостити собі для щастя й кохання затишне гніздечко...

А Умань горіла... Далі зоставатися в палаючому місті було неможливо. Гетьман наказав вивести війська в чисте поле, до Чорного лісу.

XXVIII

Після здобуття Умані весь край, від Білої Церкви до запорозької границі, був у руках народу; усіх панів, економів, посесорів і орендарів повстанці прогнали або знищили,— один тільки Лисянський замок ще стояв ворожим оплотом, а тому Залізняк і доручив Найді взяти його... Про це вони умовились іще в Умані, але гетьман відрядив побратима з сотнею козаків лише з нового табору.

За провідника взяли диякона, бо він пробув у Лисянці та її околицях майже два тижні й місцевість вивчив досконало. На загальній раді дійшли згоди підкрастися до замку не з боку містечка, а з-за гори, лісом. Той ліс підходив до самого муру, за яким починався великий сад; у лісі, недалеко від ставка, був і тайник, що вів до губернаторських покоїв, а поблизу від нього — нижня брама, укріплена набагато слабше, ніж головна. Отаман знав, що із замку є вихід у сад — цей вихід захищали тільки прості дубові двері...

З Умані до Лисянки загін дістався за два дні, без пригод і перепон; не тільки якихось польських команд, жодної живої душі не зустріли гайдамаки на безлюдній дорозі. Надвечір вони під'їхали до лісу, який майже до самого замку тягся пологим узгір'ям, а праворуч збігав схилом до річки.

Від узлісся до замку лишалося миль зо дві, але їх треба було проїхати лісом та ярами, по бездоріжжю. Заглибившись у хащі, отаман дав перепочити зомореним коням і зібрав раду, в якій взяли участь диякон, колишній кривий жебрак, що знав тут кожну стежку, й один досвідчений дід. Усі погодилися, що вночі, та ще в таку темряву,— а ніч справді була безмісячна, небо обклали важкі хмари,— їхати небезпечно і ліпше переночувати в лісі, щоб на світанку рушити в дорогу. Але потім Найда заперечив проти цієї пропозиції: напад на Лисянську фортецю міг вдатися тільки глупої ночі,— виходить, цілий день довелося б стояти за сто кроків від замку, що було ризиковано та й забарно; а в отамана, крім стратегічних міркувань, німіло серце від журби за Дариною і поривалося до неї з

усією силою бурхливого кохання... Тоді диякон запропонував скористатися з нічної темряви інакше: поїхати не лісом, а полем, попід лісом,— удень чи при місячному світлі їх із стіни замку, звісно, побачили б, а в такій пітьмі ніякий біс і за десять кроків нічого не помітить. Найда схвалив цю пропозицію, додавши, що за двоє гін від замку все-таки треба звернути з поля в ліс і спуститися до самої річки.

Вирішили їхати через годину і, прибувши на місце, розділити загін надвоє: одній частині розташуватись нагорі поблизу головної брами, а другій — спуститися до нижньої; за гасло, що брама відчинена, верхньому загонові правитиме крик сови, а нижній загін після пострілу повинен через стіну пробратися в сад, добігти до замку і, виламавши згадувані вже дубові двері, вдертися до губернаторських покоїв, а через них у замковий двір; сам же отаман з десятком молодців проберется в тайник і спробує відчинити головну браму.

Близько півночі загін щасливо досяг призначеного місця, і Найда зі своїми хлопцями після довгих пошуків у густому тернику знайшов нарешті завалений камінням вхід до підземної галереї.

А Кшемуський з дружиною не спали вже третю ніч, та й навряд чи в замку знайшлася б хоч одна жива душа, яка могла б спокійно спати останнім часом... Три дні тому до головної брами прибіг натовп євреїв і, голосячи, почав благати притулку; як виявилося, серед них було два втікачі з Умані — вони й розповіли, що місто в руках гайдамаків. Ця звістка приголомшила й губернатора, й гарнізон: не ждав і не гадав ніхто, щоб таку твердиню могла взяти безладна, кепсько озброєна юрба... Досі кожен вважав становище Лисянського замку і своє перебування в ньому цілком безпечними: всі були певні, що повстанці, обложивши Умань, стоятимуть там добрий місяць, а тим часом від коронних військ прийде надійна підмога... І раптом — Умань упала в огні й руїнах; підмоги тепер нема від кого чекати й з дня на день жди, що перед стінами замку з'являться незліченні сили лютих ворогів.

Уже другу ніч подружжя Кшемуських проводило в молитовні, розташованій між спальнею й кабінетом. Цього вечора вони довго молилися, а тепер сіли перепочити. Усі їхні думки були паралізовані жахливим передчуттям неминучої смерті.

— І той юний лицар, який справив на мене таке незабутнє враження, і він ошукав нас! — промовила пані Ядвіга.— Обіцяв негайно повернутися з регіментарем і підмогою, та, певно, й забув про свою обіцянку.

— А може, його вбили гайдамаки? — зітхнув губернатор.

— Ой, на бога! Не кажи такого... Не край мого серця... Я й так змучилася...

Вони замовкли. Кшемуський, походивши по кімнаті, знову сів. Нараз з кабінету почулись якісь дивні звуки. Перша звернула на них увагу пані Ядвіга:

— Чуєш? У кабінеті завелися щурі...

— Що-о? — опам'ятався Кшемуський.— Які щурі?

— А ось прислухайся!

Тепер з кабінету долинув тихий скрип і якесь підозріле шарудіння, немовби хто пролазив через вузький отвір. Щось брязнуло.

Губернатор зблід, схопився був на ноги, але знову опустився в крісло.

— Ай! Хтось ходить там,— скрикнула пані, та від страху в неї перехопило подих і з горла вирвався ледве чутний хрип: — Це злодії!

— Цсс! Ані слова!— Кшемуський затис дружині рота й шепнув їй на вухо: — Це не злодії, а зрадники...

Переборовши жах, він кинувся в куток і натиснув ногою на якусь педаль. У стіні почувся глухий стук. Шарудіння в кабінеті відразу стихло.

Губернатор на руках виніс з молитовні пані Ядвігу, знепритомнілу від страху. А в кабінеті стояв Найда, випростуючи занімілу від напруження спину; за ним уже пролізли й обережно обмацували стіни ще четверо козаків. Зненацька за стіною у тайнику немовби щось обвалилося. Усі заніміли в тривожному чеканні... Минула хвилина, друга...— ніхто з їхніх товаришів більше не з'являвся в отворі...

Отаман кинувся назад, на кілька східців спустився в підземну галерею і наткнувся на якусь брилу, що загородила вхід; за нею було чутно метушню і стурбовані голоси... Найда спробував зрушити брилу, та відразу зрозумів, що це не під силу людині.

— Поспішайте назад! Ми відрізані! — крикнув він.— Нехай диякон із загоном мерщій перелазить через огорожу й здобуває замок... Ми ще спробуємо відчинити браму.

Потім, повернувшись у кабінет, Найда прошепотів до товаришів:

— Нас підстерегли... Та хоч би там що — гайда за мною! Тільки швидкість і відвага ще можуть урятувати нас!

Навпомацки отаман знайшов двері в коридор; він знав, що в кінці його були сіни з двома виходами: один вів до брами, другий — у сад. Ледве чутно ступав Найда, а за ним товариші... Але тільки-но він вийшов у сіни, як раптом збоку на нього кинувся добрий десяток озброєних людей...

То були слуги Кшемуського. Попереду їх стояв сам губернатор, що відразу пізнав у полоненому свого недавнього гостя, якого в замку так ласкаво усі приймали, вважаючи його за польського лицаря.

— А! То ти ось яка птиця! — зловісно мовив губернатор.

— Атож, я запорожець! Найда, коли твоя мосць чула це ім'я! — твердо відповів отаман, дивлячись прямо в вічі ненависному ворогові.— Шкода, що мене схопили твої посіпаки, а то ми звели б старі рахунки, пане губернаторе.

— Які рахунки? — здивувався Кшемуський.— Чим я завинив перед тобою або твоїми товаришами?

— Чим? Згадай, скільки ти пролив людської крові, скільки сиріт пустив по світу, скільки сліз виточив у нещасних!.. Та в тих сльозах тебе можна втопити! Ще раз кажу, шкода, що ти втечеш од моєї руки... Ну, дарма — прийде інший месник! Веди ж мене на страту, недолюдку, але затям, що в тебе за плечима стоїть смерть... страшна смерть!

Найдині слова так вразили губернатора, що він спершу й слова не міг промовити, тільки цокотів зубами від злоби й страху. Шляхта, що його оточувала, люто загаласувала:

— Заткни ж йому пельку, ясновельможний пане!

— На шибеницю! — ревнув нарешті Кшемуський, бажаючи якнайшвидше позбутися зловісного пророка.

Отамана потягли в двір.

У цей час надійшла стривожена пані Ядвіга й, побачивши полоненого, заточилася.

— Єзус-Марія! — хотіла вона крикнути, але голос у неї обірвався.— Що це коїться? Наш коханий гість, славний лицар вітчизни...

— Не хто інший,— перебив дружину Кшемуський,— як хлопський шпигун, довудца гайдамаків, диявол із пекла, проклятий Найда!

— Ой, води! — скрикнула пані губернаторова і, коли б не офіцери, які стояли поблизу, впала б додолу.

— Ти, люба, не тривожся! — почав заспокоювати Кшемуський дружину, що потроху приходила до пам'яті.— Цей схизмат не вирветься з моїх рук, ні! Він був у нас тоді з підступною метою: вивідати потаємні ходи... і хотів по-зрадницькому, як Юда, продати нас... Але тепер віроломний зрадник у моїх руках і за кілька хвилин його повісять!

— На бога! Не треба! У мене серце розривається! Тут щось не так... Цього не може бути... Це жахливо... Він не може бути злочинцем... Хіба такі очі... і голос... можуть бути у розбійників? — голосила пані, не тямлячи, що говорить і чому захищає Найду.

— Що ти? Що ти? — силкувався припинити потік її диких, несамовитих слів губернатор.— Опам'ятайся! За кого ти просиш? Тобі ж кажуть, що це Найда... заклятий ворог наш... Він і сам признався, тут щойно всім погрожував смертю... проклинав нас... Він не поляк, він — хлоп!.. Він шпигун і зрадник!

— Ой боже мій, що ж це? — ламала руки пані губернаторова. Вона не могла перебороти своєї незбагненної симпатії до Найди.

Тим часом жовніри, що тягли отамана на страту, зупинилися. Шляхта, невдоволена затримкою, почала ремствувати.

— Що ж це? Невже заради примхи... через незрозумілий жаль... уникне страти такий злочинець? — чулися голоси.

Найду теж вразило це заступництво, торкнувши в його серці давно замовклі струни... І тепер вони бриніли, немов забута пісня, гамуючи злобу й навіваючи якусь дивну розчуленість. Отаманові раптом стало жаль свого молодого життя... «Умерти на порозі щастя — це безглуздя, але вмерти, не попрощавшись з коханою,— це найстрашніше! Та де вона? Може, губернатор уже відпровадив її додому? Але Дарина не поїхала б... А якщо не поїхала, то чому не йде сюди? Усе в замку піднялося на ноги... вона б на гамір прибігла перша... Чи не кинув її у льох цей негідник?» — такі думки роїлися в голові Найди, й він, щоб відтягти якось час, лагідно мовив до Кшемуської:

— Пані... твоє заступництво зворушило мене... І я б віддячив тобі тим же... Але доля позбавляє мене такої можливості...

У цю мить залунав пронизливий зойк: на сходах з'явилася Дарина. Найда похитнувся.

Дівчина знала про падіння Умані й нетерпляче чекала свого судженого в замку... І раптом гамір, крики... Вона кинулась до дверей, але покій було замкнено ззовні. Довго панна кликала слуг і смикала двері, поки нарешті вони розчинились...

Побачивши зв'язаного Найду, Дарина зрозуміла, що справу програно й що страшний кінець неминучий; з розпачем приреченої вона кинулася губернаторові в ноги й почала благати:

— Зглянься! Змилуйся! Мій батько віддячить тобі сторицею!.. Не може вмерти цей лицар! Він — мій наречений!

— Ха-ха! То ось яка ти дочка генерального обозного! — зловтішно просичав Кшемуський.— Це одна зграя...

— Змилуйся! — не тямлячи себе, волала Дарина, хапаючись за полу губернаторового жупана.— Зглянься, пане!

— Ах ти, гадюка! — крикнув Кшемуський і затупотів ногами.— Мотузку на них обох! Тільки її спочатку прив'язати до стовпа, до шибениці, поки він не здохне... хай милується на свого коханця... а потім і її!

— Не принижуйся перед цим негідником, моя люба! — промовив отаман,

не зводячи з дівчини очей.— Коли так судилося, то помремо чесно, не згань-бивши себе. На Україні все влаштується і без нас...

Дарина підвелась і, обвівши презирливим поглядом катів, кинулась до Найди.

— Орле мій! Наша слава! Я не принижусь більше!.. Прощай! Там побачимось! — і вона обвила шию коханого руками, злившись із ним душею в останньому передсмертному поцілунку.

— Відтягніть її! — зненацька крикнула пані губернаторова, відчувши в своєму серці якісь ревнощі до цієї дівчини.

Найду потягли в двір, а за ним і непритомну Дарину... Юрби цікавих і в дворі, і на стінах замку нетерпляче чекали страти. Пані Ядвігу Кшемуський наказав відвести в покої.

— Слухайте, божевільні! — востаннє заговорив отаман, звертаючись до жовнірів.— Ви чините волю лиходія, приреченого на жахливу смерть... і цим самі себе засуджуєте на загибель... Залізняк уже звільнив увесь край і йде сюди! Польські війська розбито... Весь народ повстав... Він не лишить тут каменя на камені... і за мою голову відплатить вам пекельними муками! Присягаюся всім святим — не страх смерті змушує мене говорити, я не раз дивився в вічі кирпатій, а мені шкода вас... Схаменіться, перейдіть на бік правди й скарайте наших мучителів. Першого хапайте недолюдка-губернатора!..

Було видно, що отаманові слова справили враження — жовніри захвилювалися і почали ремствувати:

— А й справді, панове, супроти Залізняка нам не встояти... то чого ж гинути, ні за цапову душу?

Скрегочучи зубами від злоби й нетерплячки, губернатор чекав, поки встановлять шибеницю. Нарешті все було готово, й він люто вигукнув:

— Взяти його! А цю,— показав він на Дарину,— прив'язати поки що до стовпа!

Челядь, проте, не квапилась... Тоді наказ губернатора кинулася виконувати вельможна шляхта, переймаючи на себе обов'язки катів.

А Кшемуський скаженів:

— Найда все бреше! От-от прибуде Стемпковський!

Отамана підвели до шибениці, накинули зашморг... На щастя, Дарина не бачила нічого: вона так і не прийшла до пам'яті, навіть тоді, коли її прив'язували до стовпа.

Але в той час, коли Кшемуський тішився муками своїх жертв, у замку несподівано зчинився страшенний гамір: він виник десь у внутрішніх покоях і, наближаючись, наростав, мов буря... Усі скам'яніли... Почувся жіночий вереск, і знавісніла пані губернаторова, в супроводі Теклі й інших жінок, вискочила у двір з криком:

— Рятуйте! Гайдамаки в замку! Вдерлися через садові двері!

Ще не встигли сторопілі жовніри й шляхта збагнути жах свого становища, як із вхідних дверей вихором вилетіла юрба гайдамаків; на чолі її був старий запорожець Таран, котрий приспів з Мотронинського монастиря і приєднався до нижнього загону.

— Де Найда? — кинувся він до скам'янілого від переляку губернатора.

— Онде! — тремтячою рукою показав Кшемуський на шибеницю.

— Мертвий? Ой орле мій! — захлинувся слізьми старий.— Що ж тобі, нелюде, зробити? Скажи, яку кару тобі придумати?

Губернатор трусився й не міг вимовити жодного слова.

— Ти знаєш, кого ти стратив? Знаєш? — Дід з ненавистю струсонув губерна-

тора, а потім, схопивши за руку його дружину, також приволік її до нещасної жертви.— Знаєш, кого цей гаспид повісив? Сина свого, рідного сина: це — ваш Стась!

Кшемуська несамовито крикнула і впала.

— Приведіть її до тями! Відлийте водою! Нехай втішається смертю рідної дитини, яку вбив диявол-батько... Весело тобі дивитися на мертвого сина? Та ще якого сина!.. Лицаря!.. Ось так і я мучився, коли ти закатував мою дружину й дітей!.. Придивись, я — Свирид Таран... Пам'ятаєш — молодий, ставний, щасливий... а тепер сивий дід... Та серце в мене те саме, що й колись було: останні двадцять років воно билося для помсти й дочекалося її!..

Запорожець підійшов до прив'язаної Дарини й нахилився.

— Вона ще жива, тільки непритомна... Розв'яжіть мотузку! А втім, стривайте! Яке буде її життя? Сама мука!.. Ні, їй ліпше не знати цього, не бачити свого орла мертвим... а швидше з ним зустрітися там... Боже, прости і мене, і її! — він вихопив з-за пояса пістоль і вистрілив.

Дівчина навіть не розплющила очей, вона тільки стрепенулася й поникла, всім тілом повисши на мотузці.

— Дивися, неситий звірюко, і ти, гадюко! — знову звернувся дід до Кшемуського й опритомнілої пані.— Ви, каїни, може, не вірите моїм словам? То гляньте ж на родимку, що була у вашого сина на грудях...— І старий розгорнув на тілі Найди, якого гайдамаки вже зняли з шибениці, жупан.

— Мій син! Стась!..— вирвався несамовитий крик з уст матері, й вона, наче мертва, впала на землю.

— Доріжте її, коли ще жива,— звелів запорожець.— А його прив'яжіть до жінчиного трупа й покладіть ось тут, біля шибениці: нехай здихає з голоду... А ви, дітки, грабуйте замок, ріжте всіх до ноги... Справте по нашому славному лицареві страшні поминки!

Головна брама була вже відчинена, через неї увірвався другий загін. Чинити опір ніхто й не думав...

***

Гайдамацький рух зазнав поразки. Тяжко поранений Залізняк з рештками свого війська подався на південь, у запорозький степ. За добу шаленої гонитви гайдамаки від'їхали так далеко, що були в цілковитій безпеці. Але ніщо вже не могло врятувати їхнього ватажка: надвечір наступного дня його не стало. Перед смертю, зупинившись у чистому полі, Залізняк звелів вивести себе на високу могилу, аби ще раз поглянути на милий серцю край; потім попрощався з товаришами, ніжно обняв Прісю, востаннє глянув на призахідне сонце, що багряним золотом заливало широкий степ, і, припавши до рідної землі, навіки склепив свої орлині очі. Козаки накрили гетьмана простріленою кулями червоною корогвою і мовчки опустилися на коліна. Вранці вони шаблями викопали яму, наносили шапками землі й насипали своєму батькові високу могилу...

Гонту в Сербинові замучили ляхи. Гордо терпів він пекельні тортури й мужньо зустрів смерть.

Зазеленіли степи й луки, зацвіли на кривавих нивах квіти. Пам'ять про страшні гайдамацькі битви перейшла в пісні й думи; загоїлися рани в серцях людей... Та не загоїлася рана у серці Прісі... Хоч як благали її Сара й Петро, вона пішла в монастир і там, відцуравшись світу, жила спогадами про гетьмана Максима...

ПРИМІТКИ

Історична повість «Останні орли» М. Старицького вперше опублікована російською мовою під назвою «Последние орлы» в газеті «Московский листок» (1901 р., №№ 4—363). З того часу вона ніколи не передруковувалася, і лише в 1968 році видавництво «Дніпро» випустило її з деякими незначними скороченнями в перекладі на українську мову.

Твір цей, як і всі інші історичні твори Старицького, написаний у співробітництві з дочкою Людмилою Михайлівною. Про літературну спілку батька й дочки говорять мемуаристи — О. Пчілка, К. Мельник-Антонович, В. О'Коннор-Вілінська, згадує Леся Українка, про це свідчать і чернетки автографів М. Старицького, що зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, а також заповіт письменника.

Однак співробітництво дочки було досить обмежене і мало цілком залежний характер. Весь задум твору, докладний план його, ідейне спрямування, розгорнені характеристики дійових осіб, а також переважна більшість розділів належать М. П. Старицькому, дочка ж писала частину розділів за планами і вказівками батька, під його контролем. Це співробітництво було викликане бажанням батька матеріально підтримати дочку. Проте питання про участь дочки в створенні цього, як і решти творів, вимагає докладнішого вивчення.

Писав автор цей твір частинами і «з-під пера» посилав до друку. «Лежу я, здається, востаннє на ліжку і, певно, не зведусь»,— пише він Д. Мордовцеві в листі від 13 жовтня 1901 року. Такі скарги раз у раз зустрічаються в листуванні письменника й за 1900 рік. Часто бувало, що, знесилений важкою хворобою, Старицький не міг сам писати, тоді він диктував твір своїм домашнім. Це видно з чернеток-автографів роману: окремі розділи писані рукою кількох людей. Додаймо також, що в рік створення «Останніх орлів» відбувся судовий процес Старицького з реакційним журналістом, співробітником «Киевлянина» І. Александровським, який звів наклеп на письменника в статті «Драматурги-хищники». Цей процес, якому Старицький надавав великої громадської ваги, тягнувся чотири роки й коштував йому багато здоров'я і нервів.

Написані розділи повісті М. Старицький надсилав до редакції газети, де вони зразу ж друкувались. Отже, письменник до початку друкування не мав перед собою цілком викінченого, остаточно відредагованого тексту, і хоч у нього й був заздалегідь складений детальний план, у процесі праці над твором робилися різні зміни, які часто не узгоджувалися з уже надрукованими розділами, крім того, до тексту вкралися неточності, недогляди, повторення тощо. Так, наприклад, деякі дійові особи виступають у першодруку під різними іменами: Лейба — Гершко, Докія — Дарина, Лендовський — Левандовський, Свічка названий то генеральним обозним, лисянський титар — Дмитром Голінним і Данилом Кушніром, Ясь — Стасем. В одній сцені замість короля Понятовського двічі названий Лещинський, а замість Пулавського — Понятовський. Текстуальні розходження були й у таємничій записці про скарб, підкиненій Найді, та в пізніше поданих уривках її тексту. При перекладі ці розбіжності й недогляди усунено, імена дійових осіб уніфіковано. Виправлено також друкарські помилки першодруку, що іноді непомітно змінювали слова: наприклад, *мыса* замість *леса*, *Менцевский* замість *Линцевский* тощо.

Історичну повість «Последние орлы» М. Старицький писав розділами, які мали певний закінчений зміст. У газеті «Московский листок» твір друкувався частинами, але вони не відповідали розділам письменника: авторський розділ у редакції ділився на дві й більше частин. У нашому виданні цей редакційний поділ не збережено, а текст поділено на розділи, зважаючи на зміст.

Москва... змушена була навіть поступитися Польщі Правобережною Україною.— За Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Росією і Польщею (Річчю Посполитою), Правобережна Україна й Білорусія відходили до Польщі, а Лівобережна Україна і Київ, Сіверська земля й Смоленськ лишалися за Росією. Андрусівська угода, стверджена «Вічним миром» 1686 р., викликала велике незадоволення на Україні й дальшу боротьбу за возз'єднання українських земель.

Лавра, яка згоріла майже дощенту у двадцяті роки вісімнадцятого століття...— Йдеться про пожежу 1718 р., яка знищила Успенську церкву, архів, бібліотеку, друкарню.

Споруджено було мурований славетний храм Успіння...— Успенська церква — найвидатніша пам'ятка Києво-Печерської лаври, споруджена в 1073—1078 рр. У листопаді 1941 р. була висаджена в повітря.

Антоній і Феодосій Печерські — Антоній Печерський (983—1073) — чернець, церковний діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря (1051, з 1598 р.— Києво-Печерська лавра). *Феодосій Печерський (?—1074)* — давньоруський церковний письменник, один із перших ігуменів Києво-Печерського монастиря.

Симеон Олелькович — останній удільний князь київський (1455 — 1470).

Сповнилося пророцтво преподобного літописця...— Тут неточність: у «Початковому літописі» ці слова приписуються апостолові Андрію.

Позбавлена єпископів і вищого духівництва...— Православні єпископи перемишльський (1692), львівський (1700) і луцький (1702) перейшли до унії; 1709 р. на українських землях, що були під Польщею, ліквідовано православну ієрархію. Православні церкви й монастирі Київщини та частини Брацлавщини належали до переяславського єпископства, адміністративний центр якого був у Переяславі, на Лівобережній Україні.

...єпископ Гервасій...— Лінцевський Гервасій (1684—1769) був переяславським єпископом (1757—1769), дбав про відновлення православ'я на частині Правобережної України, що підлягала йому в духовному відношенні. Після повстання 1768 р. вищі урядові кола Росії звинуватили його у підбурюванні православних до повстання, хоч насправді Гервасій закликав народ до покори.

Лисянка — тепер село Звенигородського району Черкаської області. Містечко Лисянка, засноване 1622 р., було одним із головних центрів Коліївщини, 1768 р. його захопили загони М. Залізняка й С. Неживого. Після придушення повстання в Лисянці польська шляхта скарала на смерть шістсот повстанців.

...сама ясна цариця всіх православних закликає до себе... указом...— Після польського сейму 1766 р., який відкинув усі клопотання православних, Катерина II видала маніфест про те, що вона приймає гнаних за віру під свою зверхність і захист.

Буджак — приморська частина Бессарабії, територія між гирлами річок Дунаю і Дністра. До 1770 р. Буджак належав Буджацькій, або Білгородській, татарській орді.

Мотронинський монастир — заснований 1568 р. поблизу Чигирина, в Мотронинському лісі, був одним із центрів антиуніатського руху на Україні в XVII—XVIII ст., особливо в 60-х рр. XVIII ст.

Данила Кушніра, титаря лисянського...— Кушнір Данило — особа історична, млієвський титар. Відмовився пристати до унії і заховав від уніатського попа Василя Гдишицького чашу з дарами, за що 29 липня 1766 р. був страчений у польському військовому таборі біля Вільшани. Кушнірові обмотали клоччям руки, облили смолою і підпалили, потім відрубали голову й настромили на палю, а тіло спалили.

...в таємних гайдамацьких наскоках на Польщу.— Гайдамаками у XVIII ст. називали учасників народно-визвольної боротьби на Правобережній Україні проти феодально-кріпосницького ладу і національно-релігійного гноблення польської шляхти й католицько-уніатського духівництва. Гайдамаки звичайно діяли невеликими загонами, несподівано нападаючи на шляхетські маєтки, на орендарів і шинкарів, розправлялися з гнобителями, захоплювали їхнє майно, руйнували костьоли й уніатські церкви. У розвитку гайдамацького руху важливу роль відіграла Запорізька Січ. Ватажками гайдамацьких загонів часто були запорозькі козаки. У 30-х, 50-х і 60-х роках XVIII ст. гайдамацький рух перерастав у великі народні повстання, найбільше з них — Коліївщина, відбулося 1768 р.

Років зо два тому Найду було послано... до Глухова...— Гетьманство на Лівобережній Україні остаточно скасовано 1764 р., останнім гетьманом був Кирило Розумовський (1750—1764), його резиденція містилася в Глухові.

Блаженної пам'яті цар Олексій...— Олексій Михайлович, російський цар (1645—1676), за царювання якого відбулося возз'єднання України з Росією (1654).

Мельхіседек Значко-Яворський — Значко-Яворський Михайло Карпович, у чернецтві Мельхіседек (1716—1809), син лубенського полкового осавула, ігумен Мотронинського монастиря (1753—1768). З 1761 р., виконуючи обов'язки правителя православних церков і монастирів Правобережної України, що входили до переяславської єпархії, широко розгорнув антиуніатську діяльність, клопотався в Петербурзі й Варшаві про захист православних. Ця діяльність Мельхіседека викликала скажену лють католицького, а особливо уніатського духівництва. Після повстання 1768 р. російські урядові кола звинувачували Мельхіседека в підбурюванні народу до повстання і в зв'язках із Залізняком. Насправді повстання розпочалося всупереч його волі.

Воєйков Федір Матвійович (1703—1778) — з 1766 р. був київським та новоросійським генерал-губернатором.

...сусідні маєстати...— тобто сусідні держави: Австрія, Пруссія, Туреччина.

Та ми ж залили своєю кров'ю весь край і одбилися-таки... а нас віддали ляхам на згубу.— Тут Залізняк має на увазі. визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., Переяславську раду

1654 р., за рішенням якої Україна возз'єдналася з Росією, та Андрусівську угоду 1667 р. і «Вічний мир» 1686 р., за якими Правобережна Україна знову відійшла до Польщі.

Та того, що боронять нам. Накази йдуть все суворіші й суворіші...— Запорозька Січ в адміністративному відношенні підлягала київському генерал-губернаторові та гетьманові (до 1764 р.), а потім Малоросійській колегії. Царський уряд при підтримці козацької верхівки нещадно боровся проти гайдамаків і з цією метою навіть посилав на Січ військові частини.

Келар — чернець-ключник, який завідував монастирським господарством. Це слово вжито тут помилково; треба: келійник, тобто чернець-слуга, послушник.

Ось їду я тепер до православної цариці...— до Петербурга Мельхіседек прибув у середині червня 1765 р.

Після невдалої спроби Владислава IV приборкати свавілля магнатства...— Владислав IV Ваза (1596—1648), король польський (1632—1648), намагався обмежити магнатсько-шляхетську анархію і зміцнити королівську владу. Для здійснення цих планів хотів використати українських реєстрових козаків.

Вже Ян-Казимир, єзуїтський послугач... утік з Речі Посполитої.— Ян-Казимир (1609—1672), брат Владислава IV, король польський (1648-1668), до вступу на престол був кардиналом, 1668 р. зрікся корони й виїхав до Франції.

Вишневецький Михайло (1633—1673) — король польський (1669—1673), син Яреми Вишневецького. За час його королювання у Польщі значно посилилась магнатсько-шляхетська анархія і послабилась королівська влада.

Август II Саксонський — Август II Сильний (1670—1733), король польський (1697—1706 і 1709—1733) та курфюрст саксонський (1694—1733). Підтримував агресивні плани шляхти щодо України.

Лещинський Станіслав (1677—1766) — польський політичний діяч, двічі був польським королем: у 1704—1709 рр. і 1733—1735 рр.

Август-Сигізмунд — Сигізмунд II Август (1520—1572), король польський (1548—1572) та великий князь литовський. За його королювання українських і білоруських феодалів зрівняно в правах з польськими (1563) й укладено Люблінську унію (1569).

Лойола Ігнацій (1491—1556) — католицький чернець, 1534 р. заснував чернечий орден єзуїтів (затверджений 1540 р.) Єзуїти з'явились у Польщі 1564 р., були головними ідейними натхненниками жорстокої колонізаторської політики польської шляхти на Україні.

Сигізмунд III Ваза (1566—1632) — король польський (1587—1632) і шведський (1592—1604). За його королювання польський уряд жорстоко придушував на Україні козацько-селянські повстання під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Тараса Федоровича (Трясила) та ін.

Данилович Ян — родич польських магнатів Жолкевських, спочатку корсунський, а потім чигиринський староста. 1636 р. жорстоко приводив у «послушенство» не тільки селян і міщан, але й реєстрових козаків.

У цьому містечку... народився й виріс Хмельницький,— за одними переказами — батько Богданів, Михайло, а за іншими — сам Богдан.— Ні Богдан Хмельницький, ні його батько не могли народитися в Лисянці, оскільки вона заснована лише 1622 р., а Богдан Хмельницький народився 1595 р., можливо, в Чигирині.

Яблоновський Ян-Олександр (?—1737) — великий польський магнат. Його син Юзеф-Олександр (1711—1777), воєвода новогрудський, був власником Лисянки з 1749 р.

Хоча з часів Дорошенка Лисянка й була двічі розгромлена й гетьманом, і татарами...— *Дорошенко* Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1665—1676). Щоб поширити свою владу на всю Україну, він спільно з кримськими татарами робив походи на Лівобережжя. 1669 р. Дорошенко уклав угоду з турецьким султаном про перехід Правобережної України під зверхність Туреччини. Внаслідок цього турки захопили на двадцять сім років частину Правобережжя (1672—1699).

Після довгої кривавої боротьби Дорошенко 1676 р. капітулював перед російсько-українськими військами. В 1679—1682 рр. він був воєводою у Вятці (тепер м. Кіров), а останні роки життя провів у с. Яропольчому під Москвою.

Лисянка двічі була зруйнована турками, вперше — 1672 р. і вдруге — 1674 р., під час повстання проти Дорошенка.

Бургграб — комендант міста або замку.

Кляштор базиліан.— Базиліани (василіани) — ченці уніатського ордену базиліан, заснованого на Україні після Брестської унії 1596 р. з метою поширення уніатства й знищення православ'я.

Младанович Рафал — губернатор уманських маєтків польського магната Силезія Потоцького, убитий гайдамаками 1768 р. в Умані.

Потоцький Микола (1712—1782) — польський магнат, власник багатьох маєтків, переважно в Галичині, з 1735 р.— староста прикордонного міста Канева. Потоцький відзначався самодурством і деспотизмом, про що збереглося чимало переказів усного і мемуарного характеру. Існує думка, що він виступає «героєм» широко відомої «Пісні про Бондарівну» («У містечку Богуславку Каньовського пана»).

Плебан — парафіяльний ксьондз.

Схизмати — розкольники, так у XVI—XVIII ст. католицьке духівництво й польська шляхта зневажливо називали православних українців.

...згадай Авраама і Сару...— Авраам і Сара — подружжя, про яке розповідається у біблії. Вони довго були бездітними; лише коли Авраамові минуло сто, а Сарі дев'яносто років, у них народився син Ісаак.

Непогрішимий рече...— Непогрішимим католицька церква вважає папу римського.

...хитрощі Шумлянських і Жабокрицьких...— Шумлянський Йосиф (1643—1708) — останній православний єпископ львівський (1668—1708). Хитрощами, обманом, підкупом і насильствами домігся того, що більшість підлеглого йому духівництва погодилась прийняти унію. Шумлянський 1700 р. перейшов до унії, і львівська єпархія стала уніатською. 1702 р. до унії приєднався луцький єпископ Діонісій Жабокрицький.

Римська курія — сукупність центральних установ папської влади.

Венгжин — угорське виноградне вино.

Офіцини — флігель, приміщення для слуг.

Потоцький Франц-Силезій (?—1772) — граф, польський магнат, з 1756 р. київський воєвода, ревний насаджувач унії на Правобережній Україні. Зробивши Умань центром католицької й уніатської пропаганди, Потоцький створив там уніатську місію, сприяв уніатському базиліанському монастиреві й заснованій при цьому школі, відкрив близько ста уніатських церков у своїх маєтках на Уманщині. В цьому допомагав йому губернатор (управитель ключа маєтків) Младанович.

...він тепер нобілітований, шляхтич і едукований...— Нобілітація — надання шляхетства; *едукація* — освіта, виховання. Гонта нобілітований не був.

Понятовський Станіслав-Август (1732—1798) — останній король Польщі (1764—1795), обраний при підтримці російської цариці Катерини II, а також прусського короля Фрідріха II; у своїй політиці Понятовський орієнтувався на російський уряд і ту частину польських магнатів, які тяжіли до Петербурга. Цим він викликав незадоволення інших магнатів і шляхти проти себе.

Конфедерація — тимчасовий військово-політичний союз частини магнатів і шляхти, спрямований на досягнення певної політичної мети (часто конфедерації створювалися для боротьби проти короля або якихось постанов сейму). Конфедерації загалом відігравали реакційну роль у державному житті Польщі.

Головне — конфедерація від нас недалеко, в Барі.— Наприкінці вересня 1767 р. розпочався сейм у Варшаві, який мав, на вимогу російського посла Рєпніна, розглянути питання про права православних. Частина католицького духівництва й магнатів виступила проти позитивного вирішення цього питання. Незважаючи на це, в лютому 1768 р. між Польщею і Росією було укладено угоду, за якою православні зрівнювались у правах з католиками. На знак протесту тоді ж, у лютому, в Барі (місто на Поділлі, тепер Вінницької області) на з'їзді польської шляхти було створено конфедерацію. Барські конфедерати виступили за збереження необмежених прав і привілеїв польської шляхти і католицького духівництва, проти втручання російського уряду в польські справи. Конфедерати почали жорстокі розправи над українським населенням, і це стало поштовхом до великого народного повстання під проводом Залізняка та Гонти — Коліївщини.

Пулавський Юзеф (1704—1769) — польський магнат, 1768 р. організував так званий орден кавалерів святого хреста, який став початком Барської конфедерації. Помер у Молдавії, в м. Хотині (тепер місто Чернівецької області), куди потрапив через незгоди між керівниками Барської конфедерації.

ДОРОГИЙ ДРУЖЕ!

Республіканське видавництво «Каменяр» (м. Львів),
що випустило цю книгу,
і Львівське обласне відділення
Радянського дитячого фонду
імені В. І. Леніна
пропонують Вам стати учасником доброї справи —
зробити свій внесок у фонд допомоги сиротам і дітям,
позбавленим піклування батьків,
маленьким інвалідам, кожній дитині,
яка потребує особливої допомоги суспільства,
кожного з нас.
Ціна на книжку, як Ви бачите,
з цією метою дещо збільшена.
Грошова сума, одержана в результаті цього збільшення,
буде спрямована на конкретні заходи Дитячого фонду.
Інформацію про те,
куди саме направлено одержані кошти,
фонд зобов'язується опублікувати в пресі.

Львівське обласне відділення
Радянського дитячого фонду
імені В. І. Леніна
Республіканське видавництво «Каменяр»
(м. Львів)

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Старицкий Михаил Петрович
ПОСЛЕДНИЕ ОРЛЫ
Историческая повесть времен гайдаматчины

Перевод с русского
Шумилы Никиты и Михайлюка Евгения

Художник
Карaффа-Корбут София Петровна

Львов, «Камэняр»
(На украинском языке)

Художній редактор *І. П. Плесканко*
Технічний редактор *В. І. Франчук*
Коректор *М. І. Ткач*

ИБ № 1897

Здано на складання 28.07.89. Підписано до друку 08.02.90
Формат 70×90¹/₁₆. Папір оф. шкільний
Гарнітура таймс. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 32,18+8 вкл.
Умов. фарб. відб. 38,91. Обл.-вид. арк. 39,68+1,16 вкл.
Тираж 200 000 пр. (1-й завод 1 — 100 000 пр.). Замовлення 1032-9
Ціна 4 крб. (у тому числі 40 к.— для Радянського дитячого фонду імені В. І. Леніна)
Видавництво «Каменяр». 290008 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів, Зелена, 20

Старицький М. П.

С77 Останні орли: Іст. повість із часів гайдамаччини /Пер. з рос. М. Шумила і Є. Михайлюка; Худож. С. П. Карaффа-Корбут.— Львів: Каменяр, 1990.— 440 с., арк. іл.

ISBN 5-7745-0208-2 (опр.): 4 крб., 200 000 пр.

Історична повість українського письменника-класика — широке полотно про Коліївщину, повстання українського народу 1768 року на Правобережній Україні під проводом Залізняка та Гонти проти польського панства і католицького духовенства. За своїм ідейним спрямуванням і трактовкою гайдамаччини твір близький до поеми Шевченка «Гайдамаки». Відтворюючи соціальні та релігійні конфлікти того часу, показуючи непримиренну боротьбу народу проти польської шляхти і католицького духовенства, автор багато уваги приділяє особистому життю своїх героїв. Сюжет твору динамічний, напружений.

С $\frac{4702640101-034}{M214(04)-90}$ 33-90

ББК 84 Ук1